

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (3.)

Balázs Géza: A magyar nyelvművelés állapota Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok (*Deme László* bevezetőjével)

Gósy Mária: Hibaüzenet kezelése olvasáskor

Cs. Nagy Lajos: Néhány fogalom megnevezésének tagoltsága és szófeldrajzi realizációja a felvidéki Medvesalján

Hadrovics László: Magyar–délszláv szellemi kapcsolatok a középkorban

Nyomárkay István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok III.

Bañcerowski Janusz: A kognitív nyelvészet alapelvei
Kugler Nóra: Mondattan

Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta: Hány segédigénk van?

Lengyel Klára: A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére

Pásztor Emil: A számok helyesírásának néhány kérdése



MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LÖRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (3.)	1
<i>Balázs Géza</i> : A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok (<i>Deme László</i> bevezetőjével)	9
<i>Gósy Mária</i> : Hibáüzenet kezelése olvasáskor	27

Nyelvjárásaink

<i>Cs. Nagy Lajos</i> : Néhány fogalom megnevezésének tagoltsága és szóföldrajzi realizációja a felvidéki Medvesalján	35
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Hadrovics László</i> : Magyar–délszláv szellemi kapcsolatok a középkorban	46
<i>Nyomárkay István</i> : A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok III.	59
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A kognitív nyelvészet alapelvei	78
<i>Kugler Nóra</i> : Mondattan	88
<i>Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta</i> : Hány segédigénk van?	108
<i>Lengyel Klára</i> : A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére	116

Gondolatok, kisebb írások

<i>Pásztor Emil</i> : A számok helyesírásának néhány kérdése	129
--	-----

Magyar Nyelvtudományi Intézet
KÖNYVTÁRA
Leírás szám

F 8460 / 2000

MAGYAR NYELVŐR

123. ÉVF.

*

1999. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk (3.)

„Szólj, s ki vagy, elmondom”

(Kazinczy)

(S ha hozzám szólsz, azt is:

ki-mi vagyok a szemedben)

(D.L.)

Előzőleg¹ két részletben bemutattam a Kazinczy-alapítvány szerény kezdeményezése nyomán kisarjadt mozgalmakat, majd – a bennük részt vevők vallomásait szemlélve – azt a hatást is, amelyet egyénekre és belőlük-körülöttük alakult közösségekre, s fordítva is: közösségekre és őket alkotó egyénekre tettek és tesznek; már régóta nem csupán a „helyes kiejtés, szép magyar beszéd” elsajátítását segítve, ápolására serkentve őket, hanem (eleinte talán öntudatlanul, de később egyre tudatosabban) etikai érzékük, esztétikai igényük, közösségi érzésük és morális fejlődésük alakulását is egyértelműen pozitív irányba terelve.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a mozgalmainkban részben kinyilvánított törekvések, részben pusztán ott lappangó lehetőségek vonzóereje elsősorban az ifjúságra hat; persze főleg azoknak a felnőtteknek a közvetítésével és segítségével, akiknek számára az utánpótlás nevelése nem pusztán fiziológiai előzmények által meghatározott adottság és kötelesség, hanem hivatásszerűen vállalt és szakszerű felkészüléssel megalapozott feladat.

Mozgalmunk-mozgalmaink kialakulását, kiszélesedését és a moralitással való szoros összefonódását aligha érthetnénk meg a történeti-társadalmi háttér vizsgálata nélkül. Többen jelezték velünk szemben: ezt nem tekintik „nyelvészeti” feladatnak.² Nem először mondom: igazuk van! Ám attól még nagyon is lehet „nyelvészi”, pontosabban: „anyanyelvészi” feladat, sőt kötelesség. Korábban ezt az íriszdiagnosztikához hasonlítottam³, aminek során a szemész olyan jelzéseket továbbít, amelyeknek kezelése távolról sem az ő feladata, de észlelésükre neki van módja. S egybecseng ezzel Fábíán Pálnak ugyanott közölt megjegyzése, mellyel a vitát zárta: „A világítótornyokban szolgálatot teljesítő öröknek nem az a feladatuk, hogy a távolból passzív érdeklődéssel szemléljék, mi-

képpen törik szét egy hajó a szirteken; nekik időben figyelmeztetniük kell a legénységet és az utasokat, hogy módosítsák haladásuk irányát”.⁴

Szükségesnek tűnik ezért a jelenségek mögé nézve az okokat is keresni: mi idézi elő az egyre erősödő sodrást; és mi teszi objektíve indokolttá a társadalom egésze, és szubjektíve szükségessé a benne élő egyéneknek legalábbis egy csoportja, illetőleg típusa számára, hogy – árral szemben úszva – megkíséreljék a lehetetlent.

III. A társadalmi háttér

1. Nyelv és társadalom – pontosabban: nyelviség és társadalmiság – az emberré válásnak és az emberiség továbbfejlődésének egymással szorosan összefonódó, egymástól elválaszthatatlan terméke s egyben tényezője. Nemkevéské az emberi társadalom és az emberi egyén. Maga az emberiség: folyamat; s benne a részegészt jelentő mikrotársadalom, abban pedig az egyén: e folyamat része és részese. Az egymást követő nemzedékek a korábbiak által megszerzett, elért tapasztalatot, ismeretet, tudást a nyelv segítségével veszik át, hasznosítják, gyarapítják és adják tovább az utánuk következőknek. A társadalom – pontosabban: az egyazon nyelvet beszélő mikrotársadalmak – nyelvisége biztosítja a fejlődés folyamatosságát és a folyamatosság fejlődését.

Nyelviségről beszélek, nem nyelvről. Itt is el kell mondanom: a **nyelv** csupán eszköze a beszédtevékenységnek. A tevékenység maga, meg a tevékenység során születő eredmény már nem nyelv, hanem beszéd, illetőleg annak egységnyi megjelenési formájaként: szöveg. Minthogy azonban minden emberi beszéd valamilyen nyelv anyagából és törvényei szerint építkezik, az emberi beszéd, formája és megformáltsága felől tekintve: nyelvhasználat; funkciója felől nézve pedig: kommunikáció; mégpedig annak legemberibb formája: nyelvi kommunikáció. – Hogy az emberi társadalmak a kommunikációs képességnek ezen a fokán állnak, ilyen eszközzel bírnak, s egyedeiket ennek segítségével kapcsolják magukhoz és egymáshoz, azt jelölöm a **nyelviség** kifejezéssel. Ezek szerint a nyelviség – mint tény és adottság – arra épül, hogy az emberi nem egységei, az együttélés alapját jelentő mikrotársadalmak, olyan eszközt fejlesztettek ki és használnak, amely a felhalmozódott tapasztalatokat mentális úton átadhatóvá-átvehetővé teszi.

A nyelv tehát társadalmiságunk terméke és biztosítóka. Ám „a” nyelv nem létezik, csak nyelvek vannak. És „a” nyelv mindenki számára az **anyanyelve**, amelynek segítségével biológiailag embernek született állapotából mentálisan emberré emelte, humanizálta az őt körülvevő mikrotársadalom; elsajátítatván vele saját, történetileg kialakított fogalomvilágát, szemlélet- és gondolkodásmódját, s így képessé téve őt arra, hogy saját szűkebb közösségének, a vele/velük azonos nyelvet használóknak (majd ezen is túllépve, akár az egész emberiségnek) ismeretanyagát elsajátíthassa, s ennek (ezeknek) közegében a sajátjainak átadásával gazdagíthassa is. Az anyanyelv az egyén, de az azt ki- és továbbalakító mikrotársadalom számára is, a valóság észlelésének és tükrözésének

közvetlen, áttétel nélküli szolgálója, s ennyiben az egyénnek és a közösségnek önazonosságát jelenti.

Ezért kiemelt feladat, önálló stúdium az **anyanyelvészet** minden mikrotársadalom tudományosságában. Az idegen nyelveket talán elegendő vizsgálni, szerkezetüket és működésüket tanulmányozni; saját „anyanyelvészeikre” hagyva a többi. A magunk nyelvének vizsgálata, tanulmányozása azonban túl kell, hogy mutasson a megismerés fokán, az – akár rendszerbeli, akár működési – jelenségeken túlra, társadalmi szerepének figyeléséig, sőt minél eredményesebb betöltésének segítségéig. Az anyanyelv átfogja a társadalomnak és a benne élő egyéneknek minden tevékenységét; ezért az anyanyelvészetnek nemcsak „diagnosztikus”, hanem „terapeutikus” feladatai is vannak.

2. Mindebből az következik: a mikrotársadalomba belenövekvő egyén, mikor látszólag **szavakat** tanul, valójában a közvetlen környezete által történelmileg kialakított és az objektív valóságot kollektív érvénnyel tükröző fogalomvilággal ismerkedik; mikor pedig **beszélni** tanul, tulajdonképpen a külvilág tényeiről és eseményeiről való ítéletalkotás formáival ismerkedik, hogy megértse másokét, és megalkothassa a sajátjait. Így hát ismeretanyaga és gondolkodásmódja egyaránt az őt humanizáló környezet történelmi előzményeinek függvényében alakul ki és rögzül benne, minthogy számára e kollektív szubjektivitás objektív adottságot jelent; részére és benne tehát az anyanyelv egyben spontán rögzülő „anyaszemlélet” és „anyagondolkodás”.

A felnövekvő egyének s a belőlük adódó új nemzedékek számára valamikor elsősorban a **család** jelentette a „betanító” közeget; mégpedig a nagy család, szülőkkel, testvérekkel; tágabban pedig a nagycsalád, nagyszülőkkel, unokatestvérekkel, rokonokkal. A családi hierarchiában minden korosztálynak megvolt a maga gazdasági beosztása és társadalmi helyzete; s ez – nemkevésbé a **nagyobb közösség** korcsoportos megoszlása – megszabta számára a magatartási és érintkezési normákat. A homogén gyerekközösségek, kamaszbandák, legénycsoportok, az újházások-íjjúgazdák társasága, majd a felnötteké, időseké, öregeké (iparba kerülőknél pedig az inas- majd segédévek, a vándorlegény-korszak, a mestervizsga, aztán a céltagság elnyerése és a céhen belüli fokozatos rangemelkedés) befelé az egyenrangúságnak, kifelé az elcsoportosulásnak érezhető és éreztetett jegyeit mutatták. Így minden nemzedék tudta: hol a helye; az ifjabbak azt is: hová kell felnőniük. Család és mikrotársadalom egyaránt természetes helyzetként építette bele a felnövekvők tudatába, hogy az ifjúság **betanuló** nemzedéke a társadalomnak.

A világ megismerése is **fokozatos** volt tágasságában: a család, a nagycsalád, az utca, a falurész után már az iskolában folytatódott, a falu majd a járás, illetőleg a városrész majd a város fokozatain át, s jutott az országhatárig és még tovább. Így óriási különbség támadt falusi, városi és nagyvárosi gyermekek, nemkevésbé férfiak és nők látóköre, ismeretanyaga és magatartásformája között; s a társadalomnak ezt az objektív szétrétegződését a **dimenzionáltság** szubjektív érzése meglehetősen pontosan képezte le, éreztetvén: kinek hogyan kell formálódnia vagy lépnie ahhoz, hogy a maga kategóriájából egy következőbe emelkedhessék.

Századunk közepén ez a hagyományos képlet teljesen **felborult**. Gyermekeim nemzedéke igazából már nem családban nőtt fel, hiszen reggelente bölcsődébe, óvodába majd iskolai napközibe hurcoltuk, megőrzésre, fegyelmezésre, okosításra; majd estefelé hazavittük mosdatni, etetni, altatni. Hiába jött később a gyes meg a gyed; egy szál kismama egyetlen szál gyerekkel nem család; különösen, ha maga a gyesyanyuka sem ismerhette már meg kiskorában a fészekmeleget. S így a gyermek ébren töltött idejének túlnyomó részét korosztályának megfelelő, de a véletlen által összegereblyélt falkában tölti; egyenrangúan, de idegek között. S ahová esténként viszik, ott, az egymásra is, őrá is alig ráérő két – vagy a hamar magára maradt egyetlen – felnőtt „társaságában” ugyancsak egyenrangú, ha nem épp a „legegyenrangúbb”. Az óvodában, napköziben beszélni és viselkedni nem a (kordában tartásukkal is alig bíró) néhány felnőttől tanul a sok gyerek, hanem **egymástól**; a kis (vagy éppen csonka) család meg úgy emeli magához, hogy tulajdonképpen leszáll hozzá.

3. Századunk második felében, először apró lépésekkel, majd hamarosan rohamléptekkel, átalakult a **kommunikációs modor**. A nemek közti hagyományos magázódást egyre szélesebb körben felváltotta, először baráti körben, aztán munkahelyeken, majd – részben „mozgalmi”, részben „korosztályi” alapon – a vadidegenek közötti tegeződés. A nemzedékek közötti hagyományos (visszama-gázással járó) tegezésből először családon belül, aztán az összejáró családok idős és ifjú tagjai között is (visszategezéssel járó) tegeződés lett. Ez kezdetben a kisebb csoportok összetartozásának jellemző jegye volt, talán az egyenlő közelségé; parttalanná válva azonban egyre inkább az egyenlő távolságává torzult.

Az akkorra kialakult helyzetet már másfél évtizeddel ezelőtt így kellett jellemezni: „A modortalanság egyenlősége”⁵ hiszen a megkülönböztetés eszközei közül épp a tiszteletadásét tüntette el. Szokás arra hivatkozni, hogy az angol is mindenkit tegez. Valóban így tanuljuk: „*I am, you are, he/she/it is*”. De a többes szám mutatja: „*we are, you are, they are*”; azaz a *you* eredetileg többes második személyű, egyes számú használatában (melyben a hajdani *thou* helyébe lépett) valójában *maga* vagy még inkább *ön* (azazhogy: *Ön*) értékű. Tehát nem a „haverkodás” terjedt el fölfelé, hanem a „tiszteletadás” lefelé. A brit angolban ma is érezni még ezt; csak az amerikai angolban mosódott el, a sok beolvadó révén, aki mind a saját anyanyelvén értelmezte (át) a *you* stílusértékét. – Ennek a generációk és nemek közti különbségtételnek az eltűnése, a köztük húzódó határnak (lefelé való) elmosódása az érintkezésmodorbéli átalakulást követi és tükrözi, de egyben erősíti és terjeszti, azaz a kommunikációs modorbéli átalakulás a szemléletinek egyszerre terméke és tényezője.

Nagyjából ugyanerre az időszakra esik a **családmodell** átformálódása is: a nagycsaládok végleges felbomlása és a kiscsaládoknak törpévé zsugorodása. A háromnemzedékes együttélés modellje elavult; így a gyermekek a nagyszülőkkel egyre kevésbé vannak olyan kapcsolatban, amely ráhatásukat jelenthetné nevelődésükre-alakulásukra. A megmaradt kiscsaládokban dominál az egyke; s ez a helyzet a testvértelenekben nem alakíthatja ki a természetes együttélés és a spontán alkalmazkodás kívánta reflexeket. A szülők vagy lebegve maradnak fölötté, vagy leszállnak hozzá, de ritkán képesek magukhoz emelni (ami pedig

ellene mond a természet rendjének). A szülőkről így a gyermekben az alakul ki, hogy „mindenbe bele akarnak szólni”, vagy hogy „nem számítanak”; a nagyszülőkről meg talán annyi, hogy „az öregekkel mindig baj van”. – A csonka családokban a magára maradt fél hamar „partnerrá” fogadja a gyereket, általában az eltávozott ellen; ami a fentebb mondottnál is torzabb formája az „egyenrangúsításnak”.

Csoda-e hát, hogy ma gyerekeink túlnyomó hányada – még a családban élők nagyobbik része is – **magára marad**, úgy érezve: vagyok ÉN, és van az osztatlan külvilág. Az óvodában, napköziben a többi gyerek, az iskolában és a családban a felnőttek, mind korlátozó tényezőként jelennek meg a tudatában, akikkel önérvényesítéséért meg kell küzdenie. Ebben az osztatlanul rajta kívül álló és számára közömbös, ha nem épp ellenséges közegben nemigen talál olyan – általa elismert – mintát, amit kövessen; olyan magasabb szintet, amelynek elérésére törekedjék, ahová fel akarjon nőni.

Századunk utolsó harmadában hozzájárult mindehhez az a hatalmas **technikai ugrás**, amelyet a rádiózás kiteljesedését követve (és a mozikat felváltva) a televízió, a videó s legújabban az internet jellemez. Ezek hangban-képben a lakásba hozzák a világot; ami a valóság feltárulásának, a világ megismerésének hajdani fokozatossága helyett az azonnali és teljes kitárulást jelenti. A családnak és az iskolának már régóta nem „bevezetnie” kellene a világba az újabb és újabb nemzedékeket, mint egykoron, hanem megpróbálnia némileg „elrendezni” azt a káoszt, amelyet a hirtelen és totálisan rázúduló ingerözön teremt a képlékeny agyakban. Ám erre egyikük sincs felkészülve. S ha volna is: hitelét veszítette mindkettejük a példakép nélkül maradt ifjú nemzedék előtt, melynek tagjai – „egyenrangúságuk” tudatában (pontosabban: hitében) nevelkedvén – jobban hisznek maguknak és egymásnak, mint bárki másnak. Ami érthető is. Mert aki mindenkit egyformán tegez(het), akinek számára az apja Pali, az anyja Gizi, az osztálytársa Pisti és Saci, az miért épp az első kettőben bízson, akik korlátozni akarják, miért ne az utóbbiakra hallgasson, akik egy húron pendülnek vele. Még a bandák és galerik alakulásának is ez a fő mozgatója: az egymásba kapaszkodás keresése, a kisközösségé, a „fészekmelegé”. Ki hol találja meg: ott; s ki kikkel: azokkal. Gyakran derül ki: a cél a „valahová tartozás” maga.

4. Tetéző hatással járulnak hozzá mindehhez azok a **minták**, amelyeket a felnőtt világ szolgáltat az új nemzedéknek. Nem csupán „élőben”, a mindennapok durvaságával, trágárságával, a belpolitikai egymásfojtogatással és az országok-népek-nemzetek közötti kegyetlen háborúknak most már egyenes közvetítésével; hanem a film, a televízió, a videó és a „szép”-irodalom csatornáin keresztül is, művészet és kultúra néven.

A gyerekek számára valamikor a **mese** volt a szélesebb, a távolabbi külvilág, ahol a jó elnyerte jutalmát, a rossz megbűnhődött, a bátor győzött, az aljas meglakolt; ahol a világot – legalább is végső fokon – az igazság kormányozta. A fogalmilag, gondolatilag és erkölcsileg kiérlelt mese eleven kapcsolatot teremtett elmondója és hallgatója között, mély nyomokat hagyott a képlékeny agyakban, a befogadó lélekben; példaképpé tette hőseit, s egy kissé magát a mesemondót is. – Igaz persze, amit mondani szoktak: Grimm, Andersen, Benedek

Elek tulajdonképpen hamis képet festett meséiben a világról. Növekedvén a gyermeknek rá kellett jönnie: a valóság bizony nem ilyen; ott sokszor a rossz győz, a jó veszít és szenved. De a kiskorában szerzett alapélményhez ez valahogy úgy társult, hogy az alapállás, a kiindulópont a szép uralma, a jó győzelme; csak hát megesk az ellenkezője is. A mai gyerek „kulturális” alapélményeiből is csak az ellenkezőjét szűrheti le: hogy az alapállás a gonosz uralma. S erre bizony a valóság nemigen cáfol rá. Ám akkor a jó nem jelent vonzást.

Ráadásul, a mese kétszeresen is **elidegenedett** időközben. Először, amikor átköltözött a rádióba, s a szülők és nagyszülők helyett a „skatulya” kezdett mesélni. De ez legalább még szöveges volt; fogalmilag-gondolatilag kiérlelt, végigfejtett. Másodszor – és végleg – akkor, amikor megszínesedett, hiszen a szöveg mellett képiséggel is gazdagított tévémeséből elmaradt a szöveg, csipogó magánhalandzsává vagy cincogó zenévé vált; majd elmaradt az ember is, s helyette rajzfigurák kezdtek ugráncolni a képernyőn. És a rajz mindent kibír. Azt is, hogy akin oda-vissza keresztülment az úthenger, és laposra vasalta, az felugorva tovább meneküljön; akit meg vízbe fojtottak, az halként ficánkoljon tovább. Csoda-e hát, hogy a gyermek kedvet kap mindezt kipróbálni valamelyik társán?! S természetes ösztönével magának a győztes szerepét választja; ha a rossz, akkor azért. Mert a mai meséből magából is hiányzik, a realitásérzék mellett, az empátia és a humanitás. (S jobb-e, ha az akciófilmekben a jók mézszárolják halomra a rosszakat?!)

5. Jeleztük már: aki óvodás, azért, aki játszótéri vagy épp „kulcsos” gyerek, az meg azért, de még a családban növekvők nagy része is, túlnyomó többségében úgy nő fel, hogy benne a világ **kétpólusú**: van az ÉN és a NEMÉN. Az esetleges TE beleolvad a NEMÉN osztatlan kategóriájába. S ezt erősíti az, hogy – érintkezésmodorban – minden NEMÉN egységesen TE. A lakásajtón belül mindenki „te aranyos” vagy „te hülye”; azon kívül mindenki idegen; ám csak egy koccanás kell (autóval, de akár gyalog is), hogy az imént másodikul említett kategória parttalanná szélesedjék; a legfelnöttebb szájból is úgy, ahogy az óvodában, napköziben, játszótéren hajdan beidegezte.

E kétpólusúság alól a családba tartozás is egyre kevésbé jelent kivételt. A három – sok helyen két (pontosabban: egy plusz egy) – személyesre zsugorodott együttes gazdasági és ellátási közösséggé vált; mentális és magatartási tekintetben egyre kevésbé dimenzionált. Jelzi ezt a „realitást” a művészetpótló szórakoztatóipar is: már a „szupernagyi” is Etus és Elly, gyermekének, vejének, unokájának egyaránt. Csakhogy ezáltal nem a gyerek válik egyenrangúvá a felnőtt családtagokkal, hanem – az ő szemléletében mindenképp – azok övele; – s per sze kortársaival és a többi NEMÉN-nel. Így aligha alakulhat ki benne az a tudat, hogy fel kell nőnie a társadalomhoz, hogy annak még „betanuló nemzedékéhez” tartozik.

S ebből a kétpólusú világból még a TE kategóriájánál is égetőbben hiányzik a MI. A **fészekmeleg**, amelyben az ÉN és a TE összetámaszkodhat; s így a sok-sok TI el- és megismerésével a nagyobb egységbe kapcsolódhat. – Nemrégiben valaki (legalábbis szándéka és hite szerint) Tamási Áront idézte, talán a rádióban; de így: „Azért vagyunk a világon, hogy otthon legyünk benne”. Szinte

felordítottam a fájdalomtól. Mert csak a lényegét hagyta ki. Ezt a szót: „valahol”! Ami a kapaszkodó a világhoz; az otthonérzet, a valahová-valakihez tartozás igényének jelölője; a nagy egészhez kapcsolódásnak nélkülözhetetlen kulcspontja.

Itt érünk el mozgalmunk-mozgalmaink vonzóerejének megértéséig. Az eljuttatott megjegyzések és a kifejtett vallomások talán feltárták: izgalmasak a versenyesek, érdekesek a feladatok; de az igazi öröm mégis a közös munka, a találkozás, az együttlét, nemkevésbé a rájuk való készülődés, majd visszaemlékezés. Mert az önkéntes, a közös érdeklődés jegyében létrejött **mikroközösségnek** befelé nagy összetartó ereje van, kifelé pedig jó kapcsolódási készsége a hasonlókhöz. Főleg akkor, ha a benne részt vevők spontán állnak össze, bármiféle egzisztenciális érdek nélkül; csupán önmaguk kiteljesítésének lehetőségét keresve, a kisközösség közegeiben, de nem a rovására.

Igy alakul ki az ÉN és a NEMÉN között az a MI, amely nélkülözhetetlen a pozitív irányú önmegvalósításhoz. Ami nélkül pedig nincs igazi emberség. Az ember mint a biológikum része, beprogramozva hordja magában a két alapvető ösztönt: az önfenntartását és a fajfenntartását. Ez minden élőlényt jellemez, az egysejtűtől a főemlősökig. A homo sapiens mély társadalmi beágyazottsága révén vált képessé arra, hogy belenővén ki is különüljön belőle, azaz egyedből egyénné, egyéniséggé váljék; s ez kifejlesztett benne egy harmadik ösztönt: az **önmegvalósítását**. Ennek közege a társadalom; s éppúgy megvalósulhat annak javára, mint rovására. Hajlam kérdése, de környezethatása is, hogy a kívánt és keresett MI melyik irányba viszi, tereli, kanyarítja.

6. Nos: az **iskola**, s benne elsősorban ezek a spontán érdeklődési közösségek hatása, jó irányt szabhat olyan – önmagukban arctalan – hajlamok kifutásának, mint például az alkalmazkodókészség, de akár a feltűnési viselkedés is. Mindenekelőtt az efféle, szabadabb kisközösségekben, ahol nem az a tét, hogy ki kit győz le, szorít hátrább, hanem hogy ki hogyan segítheti a közös törekvést, ki mit tud hozzáadni önmagából.

Nem tudom: ki mire gondol, azt emlegetvén, hogy ma már az iskola feladata volna „a családi életre való nevelés” is. Magam is ezzel zártam néhány éve egy konferenciai bevezetőmet: „ha a család, mint érzelmileg átfűtött mikroközösség, nem tölti be funkcióját az utódok felnevelésében, mégpedig valóban felfelé való nevelésében, akkor az iskolának kellene megpróbálnia, hogy ezt megfelelő kulturáltsággal pótolja”.⁶ – Ehhez persze semmiképp sem valamiféle visszakerdezésre, osztályozásra, vizsgáztatásra szánt új „tantárgy” kell, amivé könnyen torzulhat a „családi életre nevelés” elképzelése. Attól még a véletlen által egybegereblyélt csoportok tagjai nagyban is, kicsinyben is idegenek maradnak egymástól. Mert „az iskola” túl nagy, de még „az osztály” is túl heterogén és mesterséges alakulat ahhoz, hogy „mikroközösséggé” váljék. Ehhez azonos érdeklődésű egyéneknek kiscsoportokba való önkéntes társulása a nélkülözhetetlen és kihagyhatatlan első lépés, s ezek egymás iránti affinitása a következő.

Sajnos, de való: az embernevelés, az emberré nevelés feladatában ma már az iskolának sokaknál nem kiegészíteni kell a család szerepét, hanem

átvennie (úgy látni: nemegyszer vele való ellenkezésben). – Lehet, hogy ez a kép így túl sötét. S örüljünk, ha kiderül: nem mindenkinél van így; de ne csodálkozzunk, ha azt látjuk: többeknél igen, mint nem. Építsünk arra, amit a család megalapoz, de ne számítsunk rá ott, ahol ezzel fővenyre építenénk. – Az iskola klasszikus feladata, az oktatás, változatlanul a központban áll persze. De a kiokosított egyénekből ettől nem lesz közösségi ember, s halmazatukból sem közösség. Nem győzöm ismételni: a kisközösségekbe s ezek révén a nagytársadalomba illeszkedéshez az egyéneivel való spontán és harmonikus kapcsolatteremtésen át visz az út.

Tudom, mondtam is: a nyelvhasználat és a körülötte kialakult néhány mozgalom csupán **jелеz**. De ha azt látjuk belőle, hogy az általános tegeződés, a kommunikációs egyenlődsdi, az eldurvult érintkezési stílus nem az egyforma községnek, hanem az egyforma idegenségnek, távolságnak terméke, hordozója és erősítője, annyit talán megpróbálhatunk – s ez nem pusztán lehetősége, de kötelessége is az „anyanyelvésznek” –, hogy ezt a jelzést továbbítjuk, és a magunk eszközeivel legalább a jelenséget segítünk visszaszorítani. Tudjuk: a láz nem a betegség maga, csak jele valamilyen betegségnek. Az orvos – keresve persze a mélyebben fekvő okot – mégis rendel lázcsillapítót (is), hogy a lefolyás intenzitása mérséklődjék, üteme gyorsuljon.

Az anyanyelvápolás, a nyelvhasználati kultúra gondozása azért ennél talán többre is képes. A pongyolaság, a gorombaság meg a trágárság ugyanis sokaknál pusztá **beidegzés**. De mint ilyen, nemcsak tükre a másik emberrel, a partnerral való nemtörődésnek kifelé, hanem erősítője is az efféle beszélői magatartásnak befelé. – S ha valaki megtanul „lakatot tenni a szájára”, azaz körülnézni, hogy kivel és kik előtt beszél így vagy úgy, s ennek megfelelően korlátozni érzéseinek spontán és szüretlen kinyilvánítását, az talán magát az érzelmet is visszafogja. Az így magára vett „civilizációs máz”, ha rászilárdul, elvezetheti egy belső kulturáltság kialakulásáig: a beidegzés **átidegzéséig**; végső fokon: a pusztá önmagától a másik emberig, a többi emberig.

Próbáljuk ki, legalább önmagunkon; és higgyük, még ha nem bízunk is benne!

HIVATKOZÁSOK, UHALÁSOK

¹ Lásd: Nyr. 122: 261 és 122:

² Például: Nádasy Ádám: Népszabadság 1997. június 21.

³ Nyr. 121: 390.

⁴ Nyr. 121: 389.

⁵ Élet és Irodalom 1983. okt. 5. és nov. 4.

⁶ MNyTK. 207. szám 32.

Deme, László: Mother tongue movements and their moral upshot. Hungarian actress Blanka Péchy had set up a foundation back in 1960 for awarding exemplary elocution and for fostering Hungarian speech culture. That foundation initiated a wide-ranging movement – in fact, a cluster of movements – that unites its members in mother tongue clubs, national competitions, meetings, and summer camps. Participants of the movement form groups around a radio programme that was also founded by her twenty-four years ago.

In three consecutive papers, the author (who used to be a colleague of the founder and is now her successor) summarizes the history of those movements (1998, Number 3), analyses their moral effects as suggested by letters coming regularly from participants (1998, Number 4), and – in the present sequel – deals with some of the social problems that the movements reveal and probably help to solve.

A magyar nyelvűvelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok*

A) Bevezető

1. A tudomány a valóságról szerzett igazolt ismereteknek rendszerbe foglalt együttese; a tudományos kutatás a valóság valamely részletének megismerésére, a szerzett ismeretek igazolására és rendszerezésére irányuló emberi tevékenység.

A tudományos kutatás az emberi megismerésnek történelmileg és társadalmilag egyaránt kötött terméke és egyben tényezője, s így nem független az adott kor és az adott közösség általános ismereti szintjétől, s nem marad hatás nélkül annak további alakulására sem.

A szaktudományoknak – akár természeti, akár társadalmi jelenségekkel foglalkoznak – fő feladatuk az általuk vizsgált valóság belső törvényeinek feltárása, és az így szerzett ismereteknek a gyakorlat, illetőleg a további fejlődés számára alkalmazhatóvá formálása.

2. A nyelv az emberi beszédtevékenység eszközrendszere, a tevékenység maga. A tevékenység során születő eredmény már nem a nyelv, hanem a beszéd, illetőleg annak egységnyi megjelenési formájaként: a szöveg. Minthogy azonban minden emberi beszéd valamilyen nyelv anyagából és törvényei szerint épül fel, az emberi beszéd formája és megformáltsága felől tekintve nyelvhasználat, funkciója felől nézve pedig kommunikáció. Hogy az emberi társadalmak a kommunikációs képességnek ezen a fokán állnak, ilyen eszközével bírnak, s egyedeiket ennek segítségével kapcsolják magukhoz, azt a nyelviség kifejezéssel jelölhetjük. Ezek szerint a nyelviség – mint tény és adottság – arra épül, hogy az emberi nem egységei – az együttélés alapját jelentő mikrotársadalmak – olyan

* Glatz Ferenc elnöki expozéjára (1997. május 12.), Ritoók Zsigmond osztályelnök felkérésére, a tőle megadott szempontok alapján a Magyar Nyelvi Bizottság választ dolgozott ki. A bevezetőt Deme László, a tervezetet Balázs Géza írta. Az előterjesztést a bizottság 1998. október 5-i ülésén megvitatta, és az itt közölték szerint elfogadta. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a jelentést 1998. november 16-i ülésén elfogadta.

eszközt fejlesztettek ki és használnak fel, amely a felhalmozódott tapasztalatokat mentális úton átadhatóvá-átvehetővé teszi.

3. Ám „a” nyelv nem létezik, csak nyelvek vannak. És „a” nyelv mindenki számára az anyanyelve, amelynek segítségével biológiailag embernek született állapotából mentálisan emberré emelte, humanizálta az őt körülvevő mikrotársadalom; elsajátítván vele saját, történelmileg kialakított fogalomvilágát, szemlélet- és gondolkodásmódját; s így képessé téve őt arra, hogy saját szűkebb közösségének a vele/velük azonos nyelvet használóknak (majd ezen is túllépve) az egész emberiségnek ismeretanyagát elsajátíthassa, s ennek/ezeknek közegében a sajátjainak átadásával gazdagíthassa is. Az anyanyelv az egyén, de az azt továbbalakító mikrotársadalom számára is, a valóság észlelését és tükrözését közvetlenül, áttétel nélkül szolgálja, s ennyiben az egyénnek és a közösségnek az önazonosságát jelenti.

4. Mindezért helyesen állapítja meg az MTA Nyelvtudományi Bizottságának jelentéstervezete: az, hogy „a nyelvtudományon belül a magyar nyelvvel, annak múltjával, jelenével, kapcsolataival foglalkozik a kutatók legnagyobb része, hogy a szűkebben értelmezett magyar nyelvészet kapja a legnagyobb helyet a felsőoktatásban, az intézmények terveiben, költségvetésében stb.”, valójában „szükségszerű és természetes, hiszen ezeknek a kutatásoknak van a legnyilvánvalóbb és legközvetlenebb haszna, és legtöbbjük a hazai nyelvtudomány aktivitása nélkül elvégzetlen maradna”. Valójában: Magyarországon a magyar nyelvvel – használatával és használóiival – való foglalkozás mikrotársadalmi köztétességű és mikrotársadalmi érdekű, azaz kiemelt feladat: a társadalom egészének s benne egyedi tagjainak ismeretszerzési, ismeretátadási eszközét és módját nem csupán vizsgálni kell, hanem segíteni is működésében és fejlődésében.

5. A magyar nyelvvel való foglalkozás Magyarországon nem pusztán egyike a nyelvtudományi diszciplínáknak (s még kevésbé, mint ahogy annak idején a KGST-nómenklatúra besorolta: az uralisztikának), hanem önálló diszciplína, tudniillik: anyanyelvészet. Az idegen nyelveket talán elegendő vizsgálni, szerkezetüket és működésüket tanulmányozni; az anyanyelv vizsgálatának, működése tanulmányozásának eredménye azonban túl kell, hogy mutasson a megismerés fokán, az – akár rendszerbeli, akár működési – jelenségeken túlra, társadalmi szerepének figyeléséig, sőt ennek minél eredményesebb betöltésének segítségéig. Az anyanyelv átfogja a társadalomnak és a benne élő egyéneknek minden tevékenységét; ezért az anyanyelvészet nemcsak „diagnosztikus”, hanem „terapeutikus” jellegű is. Az MTA azért szervezte úgy, mintegy összakadémiai jelleggel bizottságunkat, hogy minden osztálynak (tudományágnak) legyen benne képviselője.

Az embertan nem részterülete az állattannak, a pszichológia, etika, szociológia sem az etológiának, és az orvostudomány sem alkalmazott ága a biológiának. Sok stúdiummal érintkezve, sokak határán, sokféle függés függetlenségével, önálló stúdium mindegyikük. – Így az anyanyelvészet is: sokféle „-isztikával” érintkezve, sokféle „-izmus” eredményeit magába olvasztva, de önálló – történelmileg kialakult és szervesen máig fejlődött – szemlélettel és módszerrel, és – főleg – sajátos feladatokkal működő tudományág.

B) Válaszok

Vázlat:

- I. A nyelvtudomány területén lévő diszciplínák
- II. Az adott diszciplínán belüli kutatási irányok, ezek nemzetközi összevetése
 1. A magyar nyelvstratégia, nyelvművelés kerete
 2. A nyelvstratégia vonzáskörébe tartozó nyelvtudományi alap kutatások, tudományos felmérések, vizsgálati szempontok
 3. Egy modern nyelvstratégián alapuló nyelvművelés főbb irányai
 4. A cél: a teljes kommunikáció
- III. Hazai kutatóhelyek
- IV. Nemzetközi összevetés
- V. Jelentős publikációk
- VI. Más bizottságokkal közösen végzett kutatások
- VII. Várható eredmények
- VIII. Hiányzó tudományterület
- IX. Javaslat

I. A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya

– azon belül a nyelvtudomány – területén lévő diszciplínák

1. Leíró nyelvtudomány (amerikai, európai iskolákkal, generatív, strukturális, funkcionális, klasszikus elméletekkel) – alapvetően ún. „belső” nyelvészet

2. Történeti nyelvtudomány és nyelvjárástudomány (dialektológia)

3. Összehasonlító nyelvtudomány (uráli és egyéb nyelvcsoporthok)

4. Külső nyelvtudomány, rendszerint interdiszciplináris módszerekkel: leg-tágabban beillesztve a szemiotikába (jel tudományba) és kommunikációelmélet-be – „előtagos lingvisztikák”: folklór-, etno-, szocio- és pszicholingvisztika, az etnolingvisztika amerikai környezetben: antropológiai nyelvészet, kognitív nyelvészet, valamint hagyományosan: a stilisztika.

5. Alkalmazott nyelvtudomány (elméletekhez kapcsolódva).

Ebbe a keretbe tartozik

a) a nyelvstratégia

b) és a nyelvművelés (vagyis az a bizonyos „anyanyelvészet”, amely azonban, mint bevezetőnkben kifejtettük, a többi nyelvtudományi diszciplínát is érinti, azokkal összefügg). Nyelvművelő munka elképzelhetetlen pontos grammatikai, nyelvtörténeti, nyelvjárástani, szociolingvisztikai, stilisztikai stb. elemzés nélkül.

II. Az adott diszciplínán belüli kutatási irányok, ezek nemzetközi összevetése

1. A magyar nyelvstratégia, a nyelvművelés kerete

A magyar nyelvstratégiát (nyelvi cselekvési programot, amely a nyelvpolitika, ill. a nyelvi tervezés része) a magyar nyelv legfontosabb jellemzőire (antropológiai nyelvészeti sajátosságaira, különlegességeire, hagyományaira), valamint a magyar társadalomnak a nyelvvel kapcsolatos véleményére (beállítódására) és a magyar nyelvművelés hagyományaira mint hatótényezőre kell alapozni.

Ebben a keretben egyenrangú hatótényezőnek kell elismerni a hagyományt és az újítást, a lokalitást és a globalitást.

A nyelvstratégia célja: törekvés a jobb, sikerebb kommunikációra, a megértésre. A nyelvstratégia a kommunikációt szocio- és pszichokulturális környezetében vizsgálja. A kommunikációt meghatározó társas, társaslélektani, személyiségbeli, valamint esztétikai törekvések hatják át.

A nyelvstratégia egy adott nyelvre irányul; de természetesen közvetve ez a tevékenység hatással lehet más (környező) nyelvekre is.

A nyelvstratégiát az anyanyelv jelentősége emeli ki a tudományos tevékenységek közül. Az anyanyelv alapvető fontosságú az ember életében, mert:

- elemi, elsődleges (ezt a szó is tükrözi: *anyanyelv*),
- az alapvető kognitív és társadalmi kategorizálás meghatározója, világ-szemléletet határoz meg,
- a közvetlen környezetben orientációt és integrációt nyújt,
- alkotó továbbfejlesztésére (más oldalról a személyiség nyelvi önkiteljesedésére) gyakorlatilag csak az anyanyelvi beszélő képes. (Vö. Ankerl Géza: A globalizmus, az angol és a többi anyanyelv. *Valóság* 1997/1: 5.)

A világban a konvergencia-divergencia (összetartás-széttartás) harca dialektikus törvényszerűségek szerint zajlik. Így a nyelvekben is antropológiai jellemző a divergencia és a konvergencia (vö. Nyíri Kristóf: *Keresztút*. Filozófiai esszék. Bp., 1989. 15). A nyelvi kategóriák az egyik oldalon egységesülnek, a másik oldalon elkülönülnek. A világban kialakulnak erőközpontok, amelyek a divergenciát erősítik, de ezek – folyamatos – átrendeződése, illetve az ezekkel szembeni ellenállás a konvergenciát szilárdítja meg.

A legfontosabb hatások, amelyek a modern nyelvstratégia kialakításában, napi gyakorlatában figyelembe veendőek:

A konvergencia (egységesítés) tényezői:

1. Mindenféle együttműködési igény konvergenciához vezet. Ezt fokozta az írás, a nyomtatás, később a fejlett tömegkommunikáció (rádió, televízió) megjelenése. A telekommunikáció és a tömegkommunikáció (média) szerepe, illetve e két terület összekapcsolódása következtében a klasszikus kommunikáció-tömegkommunikáció összefonódik. Ennek a mindennapi életre gyakorolt hatásáról ma még keveset tudunk.

2. Az egységesülő világ (globalizmus): a gazdaság, a politika, a tudomány (részben a [tömeg]kultúra), a társadalmi (mindennapi) szokások nemzetköziesedése (uniformizálódása), a divat ugyancsak a konvergencia fontos tényezője.

3. A világméretű kommunikációban a közös nyelv kérdése („basic” nyelvek, internet-nyelv [szleng], tudományos szleng, angol); a helyi kommunikációban a sztenderdizálás (normásítás).

A divergencia (elkülönülés) tényezői:

1. Az emberiség csoportokban él; a csoportok mindig önálló nyelvváltozatokat hoznak létre. A „modernizáció” nem egységes, a világ tartósan meglévő (előre jelezhető) megosztottsága ugyancsak „kedvez” a lokális értékek (identitás) fenntartásának; illetve másutt is a hagyomány, a szokások föllevenítését, kultiválását váltja ki.

2. A helyi tömegkommunikációs eszközök (különösen a rádió, az újság, illetve a kisközösségi kommunikáció) szerepe.

3. Helyi nyelvek, nyelvjárások fölébresztése, gyakorlása.

Ma már a néprajzkutatók és nyelvészek nagy része – korábbi véleményével szemben – azt gondolja, hogy az általános törvényszerűségek értelmében továbbra is lesz „népi”, „helyi” kultúra és nyelvváltozat. Tanulságos ebből a szempontból a nyelvjáráskutatással induló Lőrincze Lajos fölismerése; sőt előrejelzése: „Eltűnőben vannak a nyelvjárások. Igen, de még nem tűntek el... a mi generációnk eltávozása sem jelenti még a nyelvjárások megszűnését. Generációk jönnek és mennek, s még mindig nem lehet, még mindig nem kell meghúzni a lélekharangot... És ha egyszer valóban bekövetkezik a teljes egyformaság? Azt hiszem, azonnal megindul bizonyos fokú elkülönülés is – esetleg már nem táji tagozódásban, de az egykori táji nyelv elemeinek felhasználásával.” (Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelv művelés*. Bp., 1980. 212–4.)

2. A nyelvstratégia vonzáskörébe tartozó nyelvtudományi alap kutatások, tudományos felmérések, vizsgálati szempontok

A nyelvstratégia nyelvtudományi alap kutatásokra, tudományos felmérésekre épül. Különösen a következőket feltételezi:

a) **Szókincsfelmérés.** Az eddigi több évtizedenkénti nagy és alkalmi kisebb fölmérések, gyűjtések után szükséges az élő magyar szókincs rendszeres „monitoring”-ja, vagyis több ponton való mérése, szótározása; s e munkáról többféle jelentés (szókincslista, szótár) készítése. A munkát különösen sürgeti az, hogy – gyakorlatilag – az 1972-es *Értelmező kéziszótár* óta nincs új értelmező szótárunk; az új *Értelmező szótár* ugyan csakhamar elkészül; de anyagfelvételi módszerében nem nagyon különbözik az előzőektől.

Fontos feladat lenne hiányszótárak, hiánylisták készítése. A negatív szavak, vagyis a hiányszavak jelenségére a nyelvjáráskutatók figyelmeztettek; Hegedűs Attila pedig elkészítette az első magyar nyelvjárási hiányszótárt. Az ilyen szótár „közvetve utal köznyelvi szókészletünk regisztr-

rálásának az ÉKsz.-ben meglévő egyenlőtlenségeire..., további összevető vizsgálatok kiindulópontja lehet...” (Hegedűs Attila: Kisémedi tájszótár. Hiányszótár. ELTE, Bp. 1996. 6). A nyelvjárásához hasonlóan szaknyelvi „hiánylistának” tekinthetjük a számítógépes hálózatokon a programok „honosítóinak” folyamatos felhívását a szükségszerű magyartásra.

b) **Nyelvirétegződés-vizsgálatok.** A szótár anyaggyűjtésével párhuzamosan és folyamatosan végzendő felméréseknek kell tisztázniuk a mai magyar nyelv társadalmi-stilisztikai rétegződését. A felméréseknek természetesen a szókinccsen túl a grammatikai formákra, a szövegalkotásra (diszkurzustípusokra) is ki kell terjedniük. Ilyen szempontok alapján nagy mintán végzett kvantitatív felmérésnek tekinthetők G. Varga Györgyi (1968) budapesti vizsgálatai, majd 1987-től a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi csoportja által szervezett – és a korábbi nyelvjárási gyűjtésektől elhatárolt – budapesti szociolingvisztikai interjú (Buszi) gyűjtései, valamint a TÁRKI V. adatfelvétel „beszédszokások” című része (Kontra Miklós: A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Szerk.: Balogh Lajos és Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1990. 7). Mintaszerűnek tekinthető ebben az értelemben a szlovák–magyar kontaktusvizsgálat (Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligramm, Pozsony, 1997). A kvantitatív módszerek mellett kvalitatív módszerekkel készülő fölmérésekre is szükség van.

Csak ilyen fölmérések alapján lehet(ne) meghatározni a helyi normákat, illetve a köznyelvi „helyesség” szinteződését. Ez az alapja a nyelvstratégia (nyelvművelés) többszintűségének, vagyis annak, hogy a célzott közönség sokféle, tagolt; s így a „megszólításnak”, „tanácsadásnak” is tagoltnak kell lennie. Az ember mindig egy csoport része, s rendszerint több csoportba is tartozik. A különböző csoportok (szubkultúrák, a társadalom alcsoportjai) ugyanannak a nyelvnek más-más részét használják. A nyelv végtelen lehetőségeiből, nagyszámú kódjából a társadalom különböző csoportjai különböző mennyiséget ismernek, használnak. Ezt a mennyiségi-minőségi tagozódást kellene pontosabban ismernünk.

Két égető feladat a mai magyar társadalom nyelvhasználatának olyan jelenségeiből, amelyek „megalapozzák” a kommunikációt, vagyis a **fatikus (kapcsolattartó) nyelvi elemek** használatából:

– Társadalomszerkezetileg finom képet kellene rajzolni arról, hogy miként is történik a nők megszólítása: *nő, hölgy, asszony(om), kisasszony, aranyoskám, úrnő, úrhölgy, szívem stb.*

– Ugyancsak pontos képre lenne szükség a nem tegezés (magázás, önzés, tetszikelés, körülírásos formák) használati köréről.

A mai magyar társadalom kommunikációja e két területen meglehetősen konfliktusos – felmérésekre és ajánlásokra lenne szükség a nyelvi szokások és a megfelelő formák differenciált megállapításához.

Mielőbb fontos lenne a nyelvhelyesség fő – elképzelésünk szerint legalább három – rétegének (szintjének) elkülönítése. Tolcsvai Nagy Gábor (A nyelvművelés esélyei. *Valóság*, 1989/10. 98–9) ezt így látja:

1. A magyar nyelv legáltalánosabb grammatikai jellemzői (alanyi, tárgyas ragozás, egyeztetés, névelőhasználat);

2. társadalmi rétegekhez, régiókhoz és műfajokhoz kötött „helyi” grammatikai formák, amelyek kettősségeket jelentenek (suksükölés, *-ban/-ben* helyett *-ba/-be*);

3. társadalmi, hierarchikus szinten kialakult formák, amelyek megítélésében nyelvi érv nem kaphat helyet (a kiejtés normatív-nem normatív volta, az ikes ragozás kérdése).

Szépe György (Az internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás* 1997, III/1–2. 82) fontosnak tartja a magyar nyelvi norma újragondolását: „még az is elképzelhető, hogy az eddigieknél jobban elválik a hivatalos és a magán-szféra nyelvhelyességi kezelése; s az is feltehető, hogy a műfaji szempont is jobban érvényesül majd. (A magán-szférában ugyanis előbb-utóbb érvényesülni fog a szólásszabadságnak az a formája, amelyik csak funkcionális szempontokat respektál a nyelvhasználatban.)”

c) **Beszélt nyelvi felmérés; nyelvtan.** Sok-sok előtanulmány, részletfelmérés után szükséges a beszélt nyelv („az utca hangjai”) hangtani jellemzőinek pontos leírása, valamint a beszélt nyelvi nyelvtan megalkotása.

Emellett továbbra is jelentős a szerepe az iskolai nyelvtanoknak, pl. a nyelvtani gondolkodás, terminológia kialakításában (pl. Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*; Rácz Endre–Takács Etel: *Kis magyar nyelvtan*; A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*; stb.).

d) **Kommunikációkutatás.** A magyarországi – nem csak nyelvi – kommunikáció széles körű, interdiszciplináris kutatása ugyancsak elvégzendő feladat. Erre jó módszertani megoldást kínál a már emlegetett szemiotika (vö. Lipták Ildikó szerk.: *Ahogy I. Előadások a magyarországi személyközi kommunikációról.* Marczibányi Téri Művelődési Központ, Bp. é. n. [1996]). Ide is sorolhatjuk az olyan kutatásokat, mint amilyen pl. a hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul-felmérést, amely sajátos nyelvészeti, nyelvreflexió vizsgálat volt (Kontra Miklós: *Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? Magyar Nyelv* XCIII [1997], 224–32.)

Bizonyos alap kutatások hiánya, illetve vontatottsága ellenére (sőt bizonyos, különféle előítéletekkel közelítő felfogások ellenében) a nyelvstratégia még felépíthető; de az is igaz, hogy minél több az alap kutatásokban a változó elem, a nyelvstratégiának annál „mozgékonyabbnak”, változtathatóbbnak, a helyzethez idomulónak kell lennie. Ez a dinamikusság egyébként a nyelvstratégia alapjellemzője.

Milyen további tényezők kapnak szerepet a modern nyelvstratégiában?

e) **Személyiség és beszéd.** „Az ember nem a szájával, hanem a személyiségeivel beszél.” A beszéd és a személyiség elválaszthatatlan működésegység. A beszéd az emberi létnek nem különálló elszigetelt tulajdonsága, mert a beszéd közvetlenül vagy közvetve hat a személyiség egyéb területeinek fejlődésére – és fordítva. Ezért a beszéd befolyásolás (beszédtanítás) az egész személyiséggel kapcsolatban van. (Vékássy László: *A hivatásos beszéd és a személyiség.* Kéz-

irat. Magyar Rádió, 1997.) Egyenes kapcsolat van a személyiség típusok és a beszédminőség között is.

A hiba, a tévedés az ember természetéből következik. Ebből következik az is, hogy a nyelvstratégia nem állhat steril, elvont és kizárólagos szabályokból. „A tökéletes öltözék is gyanús, hiszen valami csipetnyi hanyagság éppen az elegancia jegye, ugyanígy gyanús a hibátlan, bármikor kazettára rögzíthető beszéd. Az elegancia igazi valóságának, amely Schiller szerint erőfölösleg, van egy mérhető deviációs szöge, amely éppen a normától való eltérés révén valósítja meg a természetességet, az emberközi őszinteséget” (Fülei-Szántó Endre: Dinamikus nyelv művelés. *Magyar Nyelvőr* 111 [1987]: 133). Erre rímel Vékassy (1997) gondolata is: „A túlzottan hibamentes, szabályos beszéd, a kiművelten kerek és egész mondatok a személyiség sivárságára utalnak, ahol a mentális szabályozás erős jelenléte megakadályozza az érzelmi átjárhatóságot... a hivatásos beszélő a tanult, tudatos felkészülés hiányában az adásra nagyon figyelve, nagyon ellenőrizve „magát összeszedi” (a mentális irányítás erős lesz), aminek... élettelenítődés lesz az eredménye (a hang kemény, színtelen lesz, a mondatok kopogósak...)”. A nyelvtanárok is megfigyelték, hogy a szürke személyiség csökkenti a még oly jó nyelvtudás mértékét. De ugyancsak csökkenti a nyelvtudás mértékét, ha nem vagyunk tisztában – a nyelven túl – az adott nemzet egyéb tárgyiassági rendszereivel (szemiotikai jellemzőivel).

f) Közösség és beszéd. Az ember – számítástechnikai hasonlattal – nemcsak hardverrel, hanem szoftverrel is születik, valamint a kultúra és nyelv révén hálózatba is van kapcsolva. Ily módon a szemantikus világ is átörökítődik. A vonatkozási csoporthoz, közösséghez való tartozás nyelvi azonosulást is jelent. Ez a divat, azon belül a nyelvi divat táptalaja. Az adott közösséget tehát nyelvi szokásai is jellemzik. Éppen ezért olyan nyelvhasználati jelenségeket, mint a nyelvi primitivizálódás: az infantilizmus, az alacsony szintű érzelmiség, a durvaság vagy éppen a nyelvi játékosság (az expresszivitás): a szellemesség, a humor, a jelentésmegkérdőjelezés (disszemináció), a tudatos többértelműség, a jelentéskeresés (relevancia-híd) stb. társadalmi közegében kell vizsgálni.

A kommunikáció különböző interakciós funkcióit sem szabad figyelmen kívül hagyni. A kommunikáció sokszor csak fogyasztási (üres csevegés, fecsegés – fatikus), máskor kifejező (érzelmi), s csak ritkán: célirányos (együttműködés-típusú) (Csepeli György: *A hétköznapi élet anatómiája*. Budapest, 1993. 153–4).

g) Kommunikációs környezet. A nyelvi működést a tágabb környezetében kell vizsgálni, megérteni; s az esetleges terápiát is ebben a környezetben kidolgozni, hatásait, ellenhatásait vizsgálni. Nem homogén a társadalom a kommunikáció szempontjából sem! Buda Béla (in: Lipták Ildikó szerk., i. m.) szerint: a magyar „*élőbeszéd feltűnően hibás*. Nincs még egy nyelv, amelyben az élőbeszédben annyi hibás szórendiség, nyelvtani zavar, befejezetlen mondat, elvétés, rosszul kimondott szó lenne.”

Az élet, életritmus „gyorsulásáról” napi tapasztalatokkal is rendelkezünk. Annnyira sokkal, hogy lehetne divatnak vagy szubjektív ítéletnek tartani. A fonetikusok azonban mérések, összevetések alapján tudományosan megerősítették a szubjektív meglátást: „A huszadik század vége felé a beszédtempó jelentősen felgyorsult; ez azonban több, mint száz évre visszavezethetően fennáll.

Ami például 40 éve a leggyorsabb beszédprodukciónak számított, az tekinthető ma az átlagnak” (Gósy Mária: A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Nyr.* 121 [1997]: 132).

A **divat** kérdései a pszichológia, a szociológia és természetesen a kommunikációtan határterületén helyezkednek el. A divat lélektanilag az utánzáson alapul, az utánzási folyamatok azonban társadalmi térben zajlanak (Csepeli i. m. 172). A társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyításának eszköze: a divat, a divatjelenségek átvétele. A divat határozza meg, hogy mi a szép, mi a hasznos, mi a fontos, valamint a divat határozza meg a vélemények, gondolatok alakulását, sőt olykor a kifejezését is. A divat ezzel „kényelmi” állapotához, kiegyenlítődséhez vezet. A divat rendszerint fölülről lefelé tart: ennyiben a tömegkommunikáció hatásmechanizmusához hasonlít.

h) Médiavilág, tömegkultúra, informatikai forradalom. A tömegkommunikáció radikális átalakulása, a telekommunikációval való összekapcsolódása az informatikai forradalom felgyorsulását és alapvető kommunikációelméleti felfogások megváltozását jelenti. A tömegkommunikáció egyoldalúsága, közvetettsége és személytelensége részben megszűnik; a személyes és a tömegkommunikáció között, mindkettő jellegzetességeiből különleges kommunikációs helyzetek alakulnak ki. Az informatikai forradalom nemzetközi jellege miatt globális, univerzális hatásokkal, mitológémmakkal, egyszerűsítésekkel is számolni kell. Az informatikai forradalom által a háztartások és az ember életének számítógépesítése a tömegkultúrának még erősebb táptalajt ad; nő a közvetített információ mennyisége; a vásárlóért való harc fokozza a szórakoztató (kikapcsoló) információközlést.

i) Globalizmus és reklám. A globalizációs törekvések sok helyütt a „global village”-ideológiává váltak; amelynek jellemzője valójában amerikanizmus: az erőfitogtatás, a médiapropaganda, a hírterjesztés, az ízlésalakító árudisztribúció. Ezzel a kizárólagossággal együtt jár az amerikai angol megokolt terjesztése, az anyanyelvek, helyi kultúrák leértékelése, helyi dialektussá degradálása. A megokolás pl.: az angol a „legpragmatikusabb”, a modern technikához legjobban illeszkedő, „kultúrsemleges”, életképes, gazdag, sőt „demokratikus” nyelv (Ankerl Géza i. m. 4–8). Az amerikai angol világnyelvi terjeszkedését kétségtelenül segíti az amerikai életforma (dream of americanism) iránti (egyébként korántsem globális) vonzódás, amelyet a reklámvilág különösen hatásosan gerjeszt. Ennek nagyon sajátos nyelvi tükre az angol szavak és szövegek nem angol nyelvű területen való fordítás nélküli alkalmazása. Nem angol nyelvű környezetben is érvényesül az angol „logocentrizmus” (fonokrácia); s látni kell, hogy ez sokaknak a kedvére is van. Az angol szövegek le nem fordítása tökéletes manipuláció: a reklámszövegek „érthetlensége” az amerikanizmus misztifikálását szolgálja, hasonlóan pl. az orvosi latinhoz. A globalizmus kritikusai minduntalan fölvetik, hogy a beszélő közösségeknek (speech community) vigyázniuk kell arra, hogy megőrizzék az anyanyelv elsődlegességét, tisztaságát, öntörvényű fejlődését, mert a világban kívánatos a civilizációs pluralizmus fenntartása (Ankerl, i. m. 8–9). Az érvelők többször hivatkoznak a biodiverzitást, azaz az élővilág változatosságának fönntartását szorgalmazó ENSZ-politikára.

j) Újfajta beszéltnyelviség. A számítógép vezérelte korszak nyelvre gyakorolt hatását ma még nem tudhatjuk. A beszédtempó várhatóan a végletekig

nem gyorsulhat, hiszen az már egy ponton a megértést ellehetetleníti. Újabb egyszerűsödési, rövidülési tendenciákra azonban nagy esély van.

Az internet által elindított nyelvire is ható újítások (Tölgyesi János: Kommunikációkutatók dialógusa az internetről. *Jel-Kép*, 1996/2: 97–101):

- multimedialis jelleg (szöveg, kép, hang, mozgóképek és virtuális terek együttese jelenik meg),

- hipertext-elv, információs hipertér (a hálózatokon a szövegeket, dokumentumokat egységes egészként lehet kezelni; hasonlóan – csak technikailag jobb minőségben, pontosabban előkereshetően – az emberi agyban létező „szövegtárhoz”),

- szinkronitás és dokumentálás (a szövegek „közös időben” alkothatók; megszűnhet az adó és a vevő közötti időeltolódás; de a megőrződés is biztosítva van),

- interaktivitás (bekapcsolódás a szövegalkotási, társalgási folyamatokba),
- szubkulturális és globális jelleg egyaránt.

A hálózatok kínálta újfajta „beszélnyelviség”, illetve beszédközei nyelviség nyelvészetről és nyelv műveléséről azonban ma még csak sejtéseink lehetnek. Csak néhány kérdés ezek közül:

- hogyan hat az internet az olvasásra, a rádióhallgatásra és a tévénézésre, általában a kommunikációra, milyen kapcsolatban van az egyéb szabadidős (kommunikációs) tevékenységekkel?

- milyen kommunikációs sajátosságokat alakít ki az e-mail a távirat, a telex, a telefon, a távmásolat és az üzenetrögzítő után?

- milyen nyelvi következményei vannak az internetes „csevegésnek” (csatizásnak)?

- milyen lehet az internetes sajtó nyelvi hatása?

- milyen két- vagy vegyesnyelvűségi hatások jelentkeznek az internetezésben?

- milyen ponton válik az információgazdagság a személyiség elszegényesítőjévé?

Az újfajta beszélnyelviség kapcsán érdekes megfigyeléseink vannak máris a technikai, tömegkommunikációs és a számítógépes világból. (L. Balázs Géza: *Magyar nyelv az ezredfordulón*. Bp., 1998. 141–6, 184–5.)

3. Egy modern nyelvstratégián alapuló nyelv művelés fő irányai

a) **A többszintűség követelménye.** Szükséges „normatív” feladat a köznyelvi műveltségbeli, stílusbeli mintaszintek elkülönítése, valamint a nyelvjárások szerepének meghatározása. Jelenleg személyes vitákat produkál a tudományos állásfoglalás hiánya például abban a kérdésben, hogy a közszolgálati rádió bemondói és műsorvezetői között lehetnek-e nyelvjárásban beszélők. Kétségtelen, hogy a nyelvjárásosság különböző fokozatainak megjelenése a köznyelvet beszélő – plurális – tömegkommunikációban érzelmet kelt.

1. kiemelt (emelkedett) köznyelviség
2. átlagos köznyelviség
3. alacsonyabbrendű köznyelviség

b) **Beszédművelés, kommunikációs nevelés, helyesejtés.** Manapság alig-ha akad olyan anyanyelvi program, amely ne a kommunikációt tűzné ki zászlajára. A kommunikációs nevelés sohasem nélkülözi a nem verbális és verbális csatorna megkülönböztetését, az ezekbe tartozó jelenségek felsorolását, tudatosítását. A modern beszédművelésnek a szervi hibák kiszűrésén túl a helyesejtési szabályok felismertetését, tudatosítását is célul kell tűznie. Ide tartozó feladat a verbális automatizmusok kialakítása (pl. memoriterek, beszédszakások), amelyeknek a szövegek fenntartásában, illetve a mindennapi kommunikációban van órási, életminőséget javító jelentőségük.

Nem hagyható figyelmen kívül egyes – kipróbált – kommunikatív formák visszaszorulása, válsága sem. Pl. a gyermekeknek való felolvasás, általában a mesélés, illetve a beszélgetés-beszéltetés, a meghallgatás, a szavalás (és minden memoriter), az olvasás, az írás (pl. naplóírás, levélírás), a hangjáték-hallgatás (amely az olvasáshoz hasonló fantáziateremtő erővel bír), az éneklés stb. Az utóbbi évtizedben megrekedt a valaha oly fontos gyermek- és ifjúsági irodalom; nincs gyermek- és ifjúsági lap (ami van, inkább divatlap). A felolvasás- és olvasáskultúrának a visszahozására indított mozgalmat a Magyar Olvasástársaság.

c) **Helyesírás.** A magyar helyesírási szabályozás alapvetően megfelelő, modern. Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne szükség folyamatos helyesírási normalizálásra. A szabályozás újragondolására a jövő évszázad elején valószínűleg sort kell kerítenie az Akadémiának, többek között az idegen szavak beáramlásának, „honosításának” problematikája miatt. (Érthető a helyesírás gondozóinak azon törekvése, hogy az idegen szavak idegenes helyesírásának megtartásával fékeznék próbálják a nyelvbe való beépülést; de az is tény, hogy ezen a területen ebből fakadóan nagy a bizonytalanság. Pl. *skin-head* ~ *szkinhed*.) További igen nagy feladat a szaknyelvek helyesírásának folyamatos, összehangolt kialakítása.

A magyar nyelv helyesírása (országhatároktól függetlenül) az MTA szabályaihoz igazodik. Ez a jellege a jövőben is feltétlenül megőrzendő!

d) **Internet.** A számítógépes hálózatok részben fölhasználhatók a különféle nyelvi segédletek (szabályzatok, programok) tárolására, továbbítására, de szükséges lehet a hálózatok nyelvre gyakorolt hatását is vizsgálni, valamint tanácsokat adni az „internetezőknek”.

e) **Interlingvisztika – interkulturalitás.** Az európaizáció és a globalizáció fokozottan veti föl az interkulturális, interlingvisztikai kérdéseket, pl. a fordítások igényét. A fordítások köre és az ezzel kapcsolatos problémák jelentősebbek annál, ami róluk a köztudatban él. Nő a gyorsfordítások, a „könyvön aluli” – nem irodalmi – fordítások aránya. Fölvetődött a gépi fordítás lehetősége is. Mindezek hatása ugyancsak nem mellőzhető a nyelvhasználatra.

f) **Idegen szavak (nemzetközi kifejezések).** A nyelvi reformok, szabályozások, az újítás iránti igény először mindig az idegen szavak elleni küzdelemmel indul el. Le kell szögezni: az idegen szavakkal szembeni érzékenység érthető, de – bár a magyar nyelvet ismert történetében sok erős „idegen” hatás érte – általában túlzott. Régi antropológiai mondás szerint: ahol két kultúra találkozik, ott fájdalom van. Néhány száz idegen szó ostroma alapjaiban nem ingat meg egy nyelvet. De az is tény, hogy míg az orosz nyelvvel szemben nem fogalmazódott meg nyelvvédelem (a hivatali hatás erős, a spontán hatás viszont csekély volt), a jelenkori globális amerikai angol nyelvi hatással szemben jóval nagyobb az intolerancia (pedig hivatalos erőszak nincs, viszont nagy a spontán, misztifikáláson alapuló vonzódás).

g) **A szókészlet megújítása** folyamatosan zajló, egyszerre spontán és szervezett folyamat. A spontán szóújítás figyelemmel kísérése (rögzítése), a valódi segítségre szoruló területeken pedig megszervezése fontos feladat. Ilyen területnek látszik a modern élet sok hasznos terméke, szolgáltatása, valamint különösen a számítástechnika (felhasználói) környezete, a mai szabadidő- és új versenysportok és általában a tudományok terminológiája stb. Szépe (i. m. 82) is hangsúlyozza: „a magyar nyelvet használók száma és súlya feltehetően a jövőben is lehetővé teszi, hogy minden olyan technikai területnek létrejöjjön a magyar terminológiája, amelyet szélesebb körben használnak”. Azt is hozzáteszi azonban: „Nyílt kérdés viszont, hogy valamennyi – a magyarnál – kisebb létszámú és súlyú, újonnan önállósult európai nyelvközösség képes lesz-e erre”. Számítógépes postán (e-mailen) nagyon sok műszaki szakember fordul a nyelvművelőkhöz kérdéssel: *Van-e a magyarításnak valamilyen fóruma?*

h) **Szaknyelvek.** A tudományterületeken többszintű szómagyarításra, újításra van szükség. Hiszen a nemzetközi terminológia használata sem vehető el egészen. Ezenkívül különbséget kell tenni a tudomány belső és külső kommunikációja (alkalmazása, ismeretterjesztése) között. Megnyugtató természetesen az lenne, ha tudósaink a nemzetközi terminológiát elsősorban idegen nyelvű publikációikban használnák, a magyar nagyközönség számára írt tanulmányaikban viszont merészen vállalnák a magyarul történő megmagyarázás sokszor nehéz (akár idealistának tűnő) feladatát is. A nyelvtudomány számára is van ilyen munka: a „nyelvművelők feladata lenne annak szabályozása, hogy milyen eszközöket részesítsen előnyben a magyar nyelvészeti szakíró akkor, amikor új fogalmaknak kell nevet adnia” (Kornai András–Kálmán László: *Nemzeti nyelv – nemzetközi nyelvtudomány. Nyelvtudományi Közlemények* 92 [1991]: 152).

i) **Médianorma.** A magyarországi tömegkommunikációban egy évtizede formálódó és 1997-re véglegesen kialakult rádiós és televíziós plurális (duális) médiastruktúra fölveti a közszolgálatóság állandó újrameghatározását. A közszolgálatóság elvi és nyelvi kritériumainak definiálása meg-

történt (pl. Balázs Géza: *Médiakommunikáció*. A nyelvi közszolgálatosság, Magyar Rádió, 1996.), igazából a közszolgálati (emelkedett) médianorma folyamatos ellenőrzésére, karbantartására van szükség (pl. mikrofon- és nyelvi bizottságok).

j) **A határon túli magyarság és a kétnyelvűség.** A határon túli magyarság nyelvi problémái ugyancsak elhelyezendők ebben a keretben. A magyar nyelvvel kapcsolatban is fölvetődött az egy-, illetve többközpontúság kérdése (Lansztyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről, különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Nyr.* 119 [1995]: 213–36.) A kérdés szétválasztandó mint tény és mint (előrejelzett) jövő. Ennek kapcsán a magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatban kétféle félelem-attitűd él a nyelvészekben: a magyar nyelv és nemzet dezintegrációja, valamint a határokon kívül beszélt magyar nyelv provincializálódása, vulgarizálódása („csángósodása”). Egyesek az összetartozás kifejezésére a központi norma (standard) helyett a „közös norma” (nemzeti nyelv, közmagyar) terminust javasolják (Péntek János: Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről. *MNy.* 1998: 44.), természetesen véve természetesen szubstandardok létét is.

k) **Nyelvtervezés – jövőtervezés.** A történészek nem szeretik a „mi lett volna, ha...” kérdését. Pedig a történelem folyamatainak, jelenünknek és jövőnknek megismerése miatt ezt olykor érdemes lenne fölteni. És a történészek olykor utalnak is ilyen kérdésekre – fogadkozásaik ellenére. A nyelvésznek is föltehetik a „mi lett volna, ha...” kérdését a nyelvtörténettel vagy a nyelvi jelennel kapcsolatban. A nyelvűvelésnek a nyelvi paleolingvisztikától (őstörténettől) a nyelvi futurológiáig (jövőtervezésig) kell áttekítenie a nyelvet. Ez a munka természetesen nem lehet valamiféle fatalista „tervgazdálkodás”. A múlt és a jelen nyelvi jelenségeiből bizonyos nyelvi jövőkép kirajzolódik: bizonyára tovább gyorsul a beszédtempó; az igekötő- és a névutórendszerek gazdagodnak; tovább szaporodik a (többszörösen) összetett szavak száma; egyszerűsödési, rövidülési tendenciák lépnek föl; a mondat fókusz felé elmozdul az *-e* kérdőszó; stb. Mindezek ismeretében merészebb nyelvűvelői programokat is ki lehetne tűzni célul, figyelembe véve azt, amit a korábbi évtizedek nyelvűvelő szakirodalmával s a tények sora is bizonyított, hogy a nyelvi változások menetét a nyelvűvelés képes bizonyos mértékig befolyásolni, a kívánatos irányba terelni. (Gondoljunk csak a század első felében lezajlott sportnyelvűjításra, a nyelvi eszközök célszerű használatában rejlő kifejezési lehetőségek tudatosítására stb.)

A módszerekből következik az **ellenőrző (monitoring) rendszer**. A nyelvűvelés továbbra is **gyorsreagálású hadtest**. A nyelvtudomány megteheti, hogy nem reagál azonnal bizonyos új nyelvi jelenségekre. Az érzékeny műszer, a szeizmográf szerepét a nyelvűvelők eddig is, ezután is ellájtják. Bizonyos egyéni, kismintájú mikrofölmérésekre vállalkoznak; s a feltűnő jelenségeket elhelyezik, értékelik, nyomon követik. A nyelvi kérdések iránt érdeklődők általában egy-két területet tüntetnek ki (pl. nemzetközi kifejezések

beáramlása), a nyelvművelésnek a kevésbé „látványos” nyelvi területekre is gondolnia kell. Törekedni kell a társadalmi értékítéletek és a nyelvi értékítéletek szétválasztására. Ferguson szerint: „Minden nyelvi közösségben megfigyelhető, hogy a nyelv beszélői esetenként kifejezetten felhívják a figyelmet erre vagy arra a nyelvi szerkezetre vagy normára mint a csoportidentitás, bizonyos társadalmi értékek, vagy éppen a helytelenített viselkedés jeleire” (idézi: Nyíri Kristóf, i. m. 19).

Egyúttal figyelembe kell venni bizonyos **diszfunkciókat**, pl. az ellenhatásokat. Köztük a legfontosabb a **normatúlteljesítés** vagy fokozott normakövetés (hiperkorrekción), amely a nyelvi bizonytalanság következménye (Trudgill, Peter: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, 1997. 54–5). Minden hatás föltétlenül ellenhatásokkal is jár. Ügyelni kell arra, hogy a nyelvművelés ne legyen öncélú: ne alkosson **nyelvi babonákat**, a diszfunkciókat előre feltételezve, lehetőség szerint csökkentse a káros hatások, a túlszabályosítás (hiperkorrekción) lehetőségét.

1) **Anyanyelvi nevelés.** Az „egytankönyvű” világból a rendszerváltozással átléptünk a „soktankönyvű” világba. Többfajta anyanyelvtanítási módszer létezik. Egységes anyanyelvi nevelés aligha képzelhető el. Minden szinten fontos a kommunikációs oktatás. Papp István (*A magyar nyelv tan nevelőereje*. Budapest é. n./1935?, 22) ezt – azóta alig használt terminusokkal – így fogalmazta meg: „A nyelvésztétika, nyelvlogika és nyelvetika pedagógiai hasznosítására bőséges alkalom nyílik az iskolában. Fölfedeztetni a tanulókkal a mindennapi beszéd szépségeit, a nyelvi hasonlatokat, a metaforákat, az érzéki, színes és plasztikus szólásokat, a változatosságot és zengzetességet; megfigyeltetni az igazság tömörítésének vagy hosszú, bonyolult mondatszerkezetbe ágyazásának titkait s megéreztetni az őszinteség nyelvi hangját; rávillantani a jóakarattal meg a rosszra csábítás nyelvi, hangbeli, arcjátéki kritériumaira”.

Alapfokon nem mellőzhető bizonyos – akár leegyszerűsített – kategóriák tanítása. Ugyancsak itt kell kezdeni a kontrasztivitás következetes érvényesítését: az egyes (a tanulók által ismert) nyelvek miként ábrázolják ugyanazt a valóságdarabot. Középfokon már a nyelvleírás komolyabb problémái, a nyelvrétegződés sokoldalú vizsgálata, valamint a kommunikációs zavarok, konfliktusok, végső soron a megértés (lehetőségének) problémái is megjelenhetnek. A végső cél azonban minden iskolatípusban az „anyanyelvérzék”, a **reflexív nyelvhasználat** fejlesztése; vagyis az alkotó anyanyelvi műveltség kialakítása a későbbi permanens művelődés (Szépe György: *A nyelvi műveltség modellje a harmadik évezred küszöbén*. In: Grétsy László szerk.: *Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás*. Budapest, 1981. 100.), nyelvművelődés érdekében. Leegyszerűsítés, de van abban igazság, hogy „a mai anyanyelvi nevelés a holnap nyelvművelése” (Szépe i. m. 86). Ugyancsak fontos tudatosítani a tanulóknál a folyamatosan változó, „fenntartható nyelv” gondolatát, a megítélések relatív és differenciált jellemzőjét: „ami ma kivétel, holnap szabály lehet; a mai tilalom tegnap még törvény volt” (Zolnai Béla: *A műkedvelő Purista lelki alkata*. Szeged, 1940. 3).

Az anyanyelvi nevelés – közege, az anyanyelv révén – mindig összekapcsolódik a teljes nevelési folyamattal. A nyelvi működés a személyiség és a környezet egységében fogható föl. A megváltozott kommunikációs környezet, vagy pl. az interaktív játékok mind-mind befolyásolják. Még olyan beszédhiba kialakulása, mint pl. a dadogás is egyesek szerint a tanításhoz kapcsolódik, amennyiben a pedagógusok az alsó tagozatban a nyolc-tíz éves lányok fejlettségéhez illesztik a tanítás ritmusát, holott ez a később érő fiúk többsége számára gyors. Erre vagy úgy reagálnak, hogy nem figyelnek oda, vagy úgy, hogy megpróbálják követni, s ha ez nem sikerül, kialakulhat a dadogás.

m) **Nyelvi ismeretterjesztés.** A módszerek között kétségtelenül nagyon fontos helyet foglal el a tömegkommunikációs eszközöket, valamint a számítógépes hálózatokat is igénybe vevő nyelvi ismeretterjesztés: amely az elitista „hibáztatás” helyett (mellett) a változatokat, stílusértékeket mutatja be – és segíti az önreflexivitás kialakítását. A korábbi leegyszerűsítést megfordítva az is igaz, hogy „a ma nyelv művelése a holnap anyanyelvi nevelése lehet”.

Továbbá a nyelv művelő ellát bizonyos **nyelvi kapuőr** funkciót is. Ezt csak a tömegkommunikációval közösen végezheti: hiszen egy-egy új nyelvi forma robbanásszerű terjedését éppen a tömegkommunikáció indíthatja el.

A nyelvstratégia a közvéleményformáló eszközökben elsősorban toleránsan, demokratikusan, érdeklődést fölkelte (játékosan, vidáman) jelenjék meg. A tanító-nevelő típusú műsorok eltolódtak a szórakoztatás irányába, ezt – ha tetszik, ha nem – figyelembe kell vennie a nyelvstratégiának és a nyelv művelőnek tevékenysége során is.

Végül ne feledjük: a nyelvstratégiának, nyelv művelésnek létezik a belső nyelvtudományra tett hatása is. Meggyőződésünk, hogy a nyelv műveléssel kapcsolatban időről időre megújuló tudományos és társadalmi viták, kérdésfelvetések gazdagították az egész nyelvtudományt.

4. Cél: a teljes kommunikáció

A nyelv művelés korábban is sokszor hangsúlyozta, hogy célja a hatékony gondolatközlés, a kommunikáció zavartalanságának biztosítása (pl. Lőrincze i. m. 121). A mai kommunikációs nyelv művelés előzményét pl. Papp Istvánnál (i. m. 25–7) is megtaláljuk: „Nem száraz kódexet adjuk a szabályoknak, hanem a napi szükségletekre építünk... Nyitott szemmel kell járnunk a világban, ki kell nyitnunk szemünket a látásra, fülünket a hallásra, s a többi – alsóbbrendű – érzékszerveinket is folyton gyakorolnunk kell, hogy élesítsük őket, s rajtuk keresztül a képek gazdag áradata hatoljon lelki világunkba”.

A **nyelv művelődés** (tanítás és tanulás) célja tehát az egyén nyelvhasználatában bizonyos automatizmusok, valamint az önreflexivitás, a saját nyelvhasználatra való figyelés képességének kialakítása. Ehhez jó szolgálatot tehet a – kétségtelenül egyfajta „elit”, magasabbrendű műveltséget sugalló – hibáztató

nyelvművelés is, amely hozzájárul a „hibaérzék” növeléséhez. A „hibaérzéknek” természetesnek kell lennie: az ember hibázó lény; **a nyelvi hiba** is szükségszerű – ám bizonyos helyzetekben kiküszöbölhető, kiküszöbölendő. A nyelvstratégia alapvető szemlélete: a különféle nyelvi változatokra irányuló összetett mérlegelő és nevelő tevékenység.

A modern nyelvstratégiának, nyelvművelésnek zászlajára akár ezt a metaforát írhatnánk: „fenntartható nyelv”. A **fenntartható nyelv** képzete nyilvánvalóan a mai ökológiai szemléletből (paradigmaváltásból) származik; tükrözi az emberi működés folyamatainak egymásra utaltságát. Említettük már, hogy a nyelvvel kapcsolatos cselekvés (stratégia) nagyban függ az adott nyelv jellegétől és helyzetétől; de függ általában a nyelvek jellemzőitől is. A globalitás-lokalitás dialektikusan értelmezendő. A híres környezettani szállóige: „think global, act local” (gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan) – a nyelvstratégiában is figyelembe vehető. A nyelvstratégiát a mai ökológiai modellekben érdemes elhelyezni, s így akár **nyelvökológiaként** is felfoghatjuk.

A nyelvstratégia annyiban a nemzetstratégiának is része, hogy a kultúra egyik legfontosabb összetevője, „cementje”, és egyúttal föltétlenül jele a nyelv; valamint abban is, hogy a nemzetstratégiával együtt a nyelvstratégia is a nivelálódás, a (kulturális) elszegényedés (elnyomorodás) ellen küzd – vagyis pozitív megfogalmazásban: a fölemelkedésért.

III. Az adott diszciplína és részterületeinek hazai kutatóhelyei

I. Az MTA Nyelvtudományi Intézete (A folyamatosan sorvadó magyar nyelvi osztály, amelynek létszáma az elmúlt egy-másfél évtizedben a korábbinak negyedére apadt, a vázolt feladatoknak csupán töredékét tudja elvégezni.) Továbbá: az MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Magyar Nyelvi Bizottsága, Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága.

II. Egyetemek, főiskolák magyar nyelvi tanszékei – jelenleg ezek tekintethetők a nyelvstratégia/nyelvművelés legfontosabb kutató- és oktatóhelyeinek.

III. Tudományos társaságok: Magyar Nyelvtudományi Társaság

Az ismeretterjesztés („tudománykommunikálás”, társadalmi szolgáltatás) fórumai

IV. Tudományos és társadalmi társaságok, mozgalmak, rendezvények

Anyanyelvápolók Szövetsége, Anyanyelvi Konferencia (A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága), Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, határon túli közművelődési és nyelvművelési társaságok, valamint a legfontosabb országos jelentőségű mozgalmak, rendezvények:

a magyar nyelv hete,

Kazinczy-versenyek (általános- és középiskolások, főiskolások, egyetemisták részére, Sátoraljaújhely, Győr),

Nagy J. Béla Helyesírásí Verseny (Eger),

Implom József Helyesírási Verseny (Gyula),
Simonyi Zsigmond Helyesírási Verseny (Budapest, ELTE),
Kresznerics Ferenc Anyanyelvi Verseny (Celldömölk),
Beszélni nehéz-körök,
Verseghy Ferenc Nyelvűvelő Napok (Szolnok),
Erdélyi Nyelvűvelő Napok (Marosvásárhely),
Kazinczy Napok (Kassa),
Szarvas Gábor Napok (Ada) stb.

V. Folyóiratok: Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv, Édes Anyanyelvünk, Magyarantánítás, Nyelvünk és Kultúránk, különböző lapok nyelvűvelő rovatai stb.

Tévé- és rádióműsorok (kizárólag közszolgálati intézményekben)

VI. Gyorsszolgálatok

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő telefonos nyelvi tanácsadás fenntartása, bővítése, internetes magyar nyelvi honlapok, szolgáltatások alapítása.

VII. Kiadványok (szótárak, nyelvűvelő sorozatok)

IV. Nemzetközi összevetés

A nyelvstratégia/nyelvűvelés nyelv- és országfüggő volta miatt a nemzetközi együttműködés területei korlátozottak. Nem árt azonban hangsúlyozni azt, hogy nyelvűvelő törekvések a világon szinte mindenütt, így pl. Angliában és Amerikában is vannak! Heltai Pál és Nagy Róbert bemutatja a legfontosabb ilyen törekvéseket (Nyr. 121 [1997]: 396–409), többek között a **Plain English Campaign**-t (Közérthetően angolul-mozgalom). Németországban – és a német nyelvet is beszélő országokban – zajlik a helyesírási reform, valamint kiemelt szerepe van a nyelvkultúrának (Sprachkultur) nevezett sokszintű normalizáló tevékenységnek. Európában sok helyen folyik háttérbe szorult nyelvek felélesztése (Hollandiában a fríz, a veszélyeztetett kelta nyelvek, pl. a cornwalli teljes újjáélesztése). Új elméleti és gyakorlati problémát vet föl a szerbhorvát nyelvkérdés (a szerb és a horvát nyelv újabb kori szétválasztása). A volt Szovjetunió területén átrendeződött a többségi-kisebbségi nyelvek státusza, amelyből nyelvpolitikai problémák sora származik. Európa egyes országaiban alkotmány vagy törvény (nyelvtörvény) szabályozza a nyelvhasználatot. Európában – különösen a kisebbségi helyzetben lévő népcsoportok esetében – folyamatosan robbannak ki nyelvi kérdésekből konfliktusok (pl. felirat-, név- és táblaháború, vö. Zalabai Zsigmond: Mit ér a nevünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból. 1990–1994. Pozsony, 1995).

V. Az utóbbi öt évben nemzetközi együttműködésben született tudományos publikációk:

A magyar nyelvstratégia/nyelvűvelés témakörébe vágva az utóbbi években jelentős, a nemzetközi irányzatokat, felfogásokat is tárgyaló munkák jelentek meg.

Az 1992. október 15–16-i nyelvűvelő konferencia és az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia teljes anyaga. *Magyar Nyelvőr* 117 [1993]: 395–614.

Nyelvi tervezés, nyelvi politika I. *Magyar Nyelvőr* 120 [1996]: 237–63.

Tolcsvai Nagy Gábor: Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 120 [1996]: 237–49.

Balázs Géza: Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai. *Magyar Nyelvőr* 120 [1996]: 250–263.

Nyelvi tervezés, nyelvi politika II. (Hozzászólások). *Magyar Nyelvőr* 120 [1996]: 380–402.

Grétsy László–Kemény Gábor szerk.: *Nyelvűvelő kézisztár*. Budapest, 1996.

Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, 1997.

Balázs Géza: *A rádiós kommunikáció*. Tanulmányok a Magyar Rádió Nyelvi bizottságának műhelyéből. Magyar Rádió, Budapest, 1997.

Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Közlemények 144. sz. Budapest, 1998.

Balázs Géza: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. Budapest, 1998.

VI. Az utóbbi öt évben más bizottságokkal közösen folyt kutatások

A Magyar Nyelvi Bizottság összetételénél fogva eleve „interdiszciplináris”, mert a különböző akadémiái (tudomány-)területek vannak képviselve benne. Az együttműködés különösen a szaknyelvek és a (szaknyelvi) helyesírás területén szükséges és nyilvánvaló, hiszen szakmai nyelvi, helyesírási probléma csak szaktudós-nyelvész együttműködésével oldható meg.

Például:

1992. október: Nyelvűvelő konferencia, Budapest.

1992. november: Szaknyelvi konferencia, Budapest.

Továbbá: szaknyelvi helyesírások előkészítése, kivitelezése

VII. Várható kutatási eredmények

Magyar Grammatika (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék)

Magyar–angol és angol–magyar informatikai szótár

Új értelmező szótár

Magyar szókincstár, szinonimaszótárak

Új szövegtani összefoglalók

Nyelvi illeten

A magyar nyelvstratégia, nyelvművelés történetének, tennivalóinak, módszereinek áttekintése, összefoglalása

VIII. Olyan tudományos kutatás, amelynek az Akadémia jelenlegi bizottsági rendszerében nincs gazdája (s érintkezik a nyelvstratégiával, a nyelvműveléssel)

A kulturális antropológiának és a szemiotikának (jeltudománynak) csak egyetemi kutatóhelyei, illetve társadalmi szervezetei vannak.

IX. A jelenlegi bizottsági szerkezet továbbfejlesztésére tett javaslat

A fenti feladatok ellátására, koordinálására, szakmai vezetésére a Magyar Nyelvi Bizottság (esetleg korábbi nevén: Anyanyelvi Bizottság) alkalmas, de benne, mellette egy szaknyelvi és egy nyelvstratégiai kutatócsoportot ajánlatos létrehozni.

Balázs Géza

Balázs, Géza: The situation of language culture in Hungary: A review and some suggestions. Following a suggestion made by the President of the Hungarian Academy of Sciences, the Hungarian Language Committee of that Academy compiled a report on the relationship between linguistics and language strategy in Hungary. The introduction of that report was written by László Deme, and its specific points were drafted by Géza Balázs. The latter include an overview of (1) the situation of Hungarian language strategy and language culture, (2) linguistic research pertaining to the issue of language strategy, (3) the major areas of language cultivation and (4) its specific objectives.

Hibaüzenet kezelése olvasáskor

Miért nem vesszük észre olvasáskor a hibásan írt (nyomtatott) szót? Hogyan nem vesszük észre a hibát?

A „hibátlan kézirat” problémájával régóta küszködik mindenki, s bármennyit „fejlődünk” is a gyakorlás és az évek során, mégis kevesen mondhatják el magukról, hogy betűhiba nélküli anyagot adhattak le. Mi lehet az oka annak, hogy nem vesszük észre az elírásokat, a második, sőt a harmadik olvasás után is maradnak nemkívánatos furcsaságok a szövegeinkben? Kézenfekvőnek látszik azt hinni, hogy figyelmetlenek vagyunk. Csakhogy ennek ellentmond az a min-

danyiunk számára ismert tény, hogy mekkora erőfeszítéssel és odaadással, a külvilág szinte tökéletes kizárásával, általában nagy csendben igyekszünk megoldani a lehetetlent, kijavítani a kéziratot, hibátlan korrektúrát produkálni. Ha a figyelmetlenséget kizárjuk, akkor a másik – gyakran hallott – okadó magyarázat a problémára az, hogy a szerző a saját szövegét már oly mértékben ismeri, hogy azt olvassa, amit leírni szándékozott, s így mintegy „átlép” az esetleges hibán. Ez talán közelebb jár a valósághoz, azonban ismét – bár nem kimondva – a figyelem tényezőjét állítja előtérbe. Ráadásul nem magyarázza meg azt, hogy miért nem vagyunk képesek akkor mások (tehát számunkra idegen) szöveg korrektúráját hibátlanul elkészíteni.

A választ és egyben a magyarázatot az **olvasás folyamatában** kell keresnünk (a modellekre vö. Ruddell–Ruddell–Singer 1994). Az olvasási folyamat két fő részre osztható, amellyel különösen jól modellálható a kezdő és a gyakorlott olvasó közötti különbség. Az első rész a dekódolás, vagyis a vizuális élmény alapján a betűsorok megfejtése, a betűknek a megfelelő beszédhangokkal történő megfeleltetése, a szó szegmentálása. A második részben történik a megértés: a szegmentált szó morfológiai struktúrájának felismerése és a jelentés azonosítása. Az olvasástanulás kezdetén a két részfolyamat egymásutániségben zajlik, gyakorlott olvasó esetén a dekódolási rész oly mértékben automatizálódik, hogy a vizuális inger hatására azonnal a szóstruktúra azonosítása zajlik (Samuels 1994a). Az újabb pszicholingvisztikai kutatások azt is igazolni látszanak, hogy nincs is minden esetben szükség arra, hogy a betűsort a beszédhangok sorozatának megfeleltessük. A vizuális inger képes azonnal aktiválni az olvasó mentális lexikonában a megfelelő egységet.

Hogyan történik tehát a szó felismerése olvasáskor? Az olvasó szemmozgása az írott szöveg felismerésekor két részből áll: gyors, előre menő (jelen esetben balról jobbra történő) mozgásból és az azt követő relatíve hosszú szünetből (fixálás), néha visszafelé mozgás is történik (jelen esetben balra vissza és ismét balról jobbra). A látás esetén egy pont fixálása olyan beállítódást jelent, amikor a pont képe mindkét szem rezechátyáján a legjobb látás helyén jelenik meg. A szemmozgások nemcsak az olvasó gyakorlottságának függvényében változnak, hanem aszerint is, hogy az olvasott szövegnek mi a tartalma, milyen nehézségű és milyen céllal történik az olvasás.

Számos kutató állítja, hogy az olvasás gyakorlottságának következtében az olvasott betűk száma, illetőleg az észlelt szó nagysága (vagy a szavak száma) növekszik, mivel a percepció átfogás (áttekintési képesség) nő (Gibson–Levin 1975; Haber 1978). Vizsgálták, hogy meghatározott időtartam alatt hány szót képes a kísérleti személy elolvasni. Az adatok szerint a kezdő olvasótól a gyakorlott olvasóig fokozatosan növekszik a percepció átfogás mértéke: 7-8 éves gyermekek fél szót, felnőttek másfél szót olvastak egyetlen szemfixálás alatt (angol nyelvű kísérletek). Ezek az eredmények azonban azért nem egyértelműek, mivel az olvasás bizonyos fokú átfedéseiről nem adnak számot (előre is olvasunk, de újra is olvasunk, tehát visszamegyünk a szövegben). Tachisztoszkopikus kísérleteknél (ekkor egy előre meghatározott időtartamban villan föl a nyomtatott szöveg) 250 ms-onként adták a szövegeket a kísérleti olvasóknak (ez

az érték nagyjából megfelel a szem fixálási idejének olvasáskor); s azt találták, hogy a gyakorlottabb, jobb olvasók több szöveginformációról tudtak beszámolni, mint a gyengébben olvasók (e módszer hátránya, hogy a retina működése következtében egy sor információ az olvasás és a hangos közlés folyamatában elvész). A szem átfogási képességének vizsgálatára szolgáló technikával (ún. szem-hang átfogás: a módszer több mint 100 éves, Quantz nevéhez fűződik (vö. Samuels 1994b: 363) azt elemzik, hogy hangos olvasáskor mekkora a „távolság” a kiejtett szó és a (szemmel) éppen dekódolt szó között. (Például lekapcsolják a villanyt egy adott szó kimondásakor, s megkérik a kísérleti személyt, hogy ejtse ki azokat a szavakat, amelyeket már elolvasott, de még nem tudott meghangosítani.) E módszer alkalmazásával ismét igazolták, hogy a gyakorlott, jó olvasóknak lényegesen szélesebb a vizuális átfogásuk, illetőleg, hogy több információt képesek befogadni és feldolgozni, mint a gyenge olvasók (vö. Morton 1964; Levin–Kaplan 1970). A mérési adatok szerint az olvasás meghangosítása általában két szemfixálásnyira marad el a vizuális feldolgozás mögött (ekkor azonban az átfedéseket, a szem jobbra és balra mozgásait nem vették figyelembe). A modern, számítógépes háttérrel megvalósított kutatások lényegében megerősítették a korábbi hipotéziseket és állításokat, igazolva például a vizuális aszimmetriát is.

Mindezek a kísérleti eredmények felvetették a szófelismerés vizuális egységének kérdését (hasonlóképpen a beszédészlelés, illetőleg beszédmegértés minimális egységéhez, vö. Gósy 1989). Sok évtizeddel ezelőtti adatok mutatják, hogy ugyanazon idő alatt különböző mértékű vizuális információt tudunk feldolgozni az adott szöveg nyelvi tartalmától függően. A jelentésnek meghatározó szerepe: ugyanazon betű felismerése sokkal biztosabb szóban, mint izoláltan. A szemfixálás ideje alatt történik a betűsorozat egyedeinek felismerése, a sorozat alkotta egység (pl. szó) azonosítása, a jelentéshez való eljutás. Szövegolvasáskor természetesen a szöveggörnyezet is hat az egész olvasási folyamatra, a globális megértés következtében a kontextushatás éppúgy pozitívan érvényesül olvasáskor, mint beszédértéskor (könnyebb egy szót szöveggörnyezetben azonosítani, mint anélkül, akár hangzó beszédre, akár olvasásról van szó).

A kutatási eredmények alapján összegezzük, hogy a gyakorlott olvasónál (i) elsődlegessé vált a megértés, a vizuális dekódolási részfolyamatok kvázi-automatikusan, mondhatni nem tudatosan működnek, (ii) a szem átfogása relatíve széles, vagyis az olvasó akár több szó felfogására is képes (mindez nem független az adott nyelv szavainak szótagszámától, a toldalékolástól), (iii) a kontextuális hatás segíti és gyorsítja a mentális lexikon aktiválását és a megfelelő egység „lehívását”. Mindezek a tények pedig együttesen idézik elő azt, hogy **a hibaüzenetet nem veszi az olvasó, ugyanis a megértési részfolyamatok felülbírálják az elsődlegesen működő dekódolási, szóészlelési folyamatokat.** Ez azt jelenti, hogy a dekódolás feltehetően jól működik, de a ráépülő szemantikai tényezőkkel megtörténik az önkéntelen korrekció. Vegyük azt a példát, hogy: *Énekes madaraktól zeng az erdő, ahová kirándultunk.* Különösen, ha hosszabb szövegbe ágyazva találkozunk ezzel a mondattal, jó esélyünk van arra, hogy az *erdő* szó hibás betűsorozatát ne vegyük észre. Hiába történik meg a

szóvégi *ű* betű pontos észlelése, a folyamat egy magasabb szintjén már a szükséges *ő* betűvé korrigálódik, azáltal, hogy a szóértés megtörtént. Nem a hibás betű cseréje zajlott le a szükséges betűre, hanem az aktivált jelentés a megfelelő betűsorozatot tartalmazta.

Kísérletet terveztünk és folytattunk le a fentebbi megállapítások ellenőrzésére, illetőleg számos további kérdés megválaszolására. Melyek azok a hibatípusok, amelyeket nem tudunk kezelni; a vizuális feldolgozási stratégiának, a nyelvi jelnek vagy milyen egyéb tényezőnek van szerepe a hibáüzenetek kétértékű kezelésében?

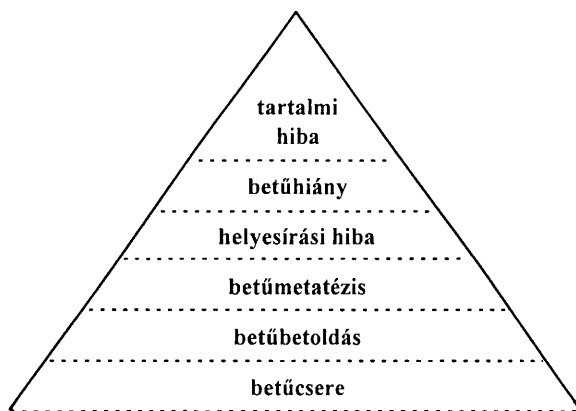
A kísérlet anyagát egy napi politikai tartalmú újságcikk adta (cím: *Konfliktusok is vállalhatók*, betűnagyság: 11 pontos, homogén álló betűk, 42 sor az oldalon, négy bekezdéssel). A szöveget számítógépre vittük, a bevitel során – szándéktalanul – 17 elírás (ti. géphiba) keletkezett; ezeket érintetlenül hagytuk, és további 33 mesterséges hibát tettünk a szövegbe. Végeredményként a szándéktalan és a tervezett elütések nyomán előálltak a jellegzetes, illetőleg a célunkhoz szükséges hibatípusok. Ügyeltünk arra, hogy a géphibák az oldalon nagyjából egységesen oszlanak el, forduljanak elő szó és mondat elején, közepén és végén. A szöveg tartalmához öt ún. megértést ellenőrző kérdést állítottunk össze. A kísérleti személyek 25 és 35 év közötti főiskolát végzett, magyar szakos tanárok voltak, összesen harmincan (többségük nő). Az előzetesen közölt feladatmegjelölés szerint el kellett olvasniuk a szöveget úgy, hogy közben aláhúzással jelöljék az esetleges hibákat. A tartalomra is figyelniük kellett, mivel tudták, hogy a szövegértést is ellenőrizni fogjuk. Az utasítás nem szólt a hibák számáról vagy típusáról. Azt kértük, hogy csak egyszer olvassák el a szöveget, azonban sietniük nem kellett (aki készen volt, megfordította a lapot). A kísérleti személyek 12 és 16 perc között olvasták el az oldalt, és javították a hibákat. Ezt követően a lap másik oldalán a hangosan feltett kérdésekre egyenként kellett rövid írásos választ adniuk.

Az **eredmények** számos meglepetéssel szolgáltak. „Elvárásunknak” megfelelően nem volt olyan kísérleti személy, aki az összes hibát megtalálta volna, a legjobb eredmény 90%-os volt, ez a személy az 50 hibából 45-öt azonosított. A legtöbben 70% és 88% közötti eredményt értek el (összesen huszonegyen), négyen 64% és 68% között teljesítettek, a leggyengébb olvasó a hibáknak csupán 22%-át fedezte fel. Az összes résztvevő **hibafelismerési átlaga 73,9%**. Ez az érték arra is utal, hogy a javításhoz nem szokott olvasó ennél jóval több hibát nem azonosít, míg egy gyakorlott kiadói korrektor feltehetően jobb teljesítményre képes. A szöveg szándéktalan és szándékos elgépeléseit hatféleképpen csoportosítottuk: betű betoldása a szóba (pl.: *ameelyek*, *társadadlombiztosítás*), betűhiány a szóban (pl.: *kérdékört*, *polgárainkal*), betűcsere a szóban (pl.: *vélemányét*, *progtamjának*), betűmetatézis a szóban (pl.: *foyltatott*, *felevtések*), helyesírási hiba (pl. *írás*) és ún. tartalmi hiba, amikor egy betűben eltérő, de értelmes szó állt az eredeti szó helyén (pl.: *eligazítás* az *eligazítást* helyett vagy *eljárásuk* az *eljárásunk* helyett). A különböző hibák esetenként helyesírási hibákká is alakultak, például a *polgárainkal* szó betűhiánya következtében létrejött helyesírási hiba. Ezeket külön is elemeztük. Az 1. táblázat az egyes hibatípusok szerint összegzi az adatokat.

I. táblázat: A hibák felismerése típusok szerint

Hibatípus	Felismerési arány (%)
Betű betoldása	87,47
Betű hiánya	75,3
Betűcsere	90,7
Betűmetatézis	78,6
Helyesírási hiba	78,3
Tartalmi hiba	40,44

Az eltérések jellegzetesek, ha piramisszerűen ábrázoljuk az adatokat, akkor megkapjuk a hibák felismerhetőségi sorrendjét (a piramis alján a könnyen, egyre feljebb jutva a nehezebben felismerhető hibatípusokat látjuk) (1. ábra).



1. ábra

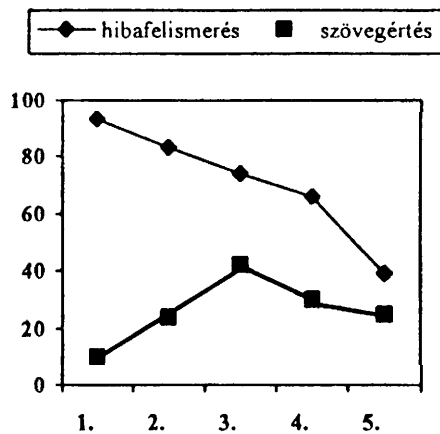
A hibafelismerési piramis

Elemztük a hibafelismerést aszerint, hogy a hiba hol helyezkedett el a szóban. Nem túlzottan nagyok, de jelentősek a különbségek: legkevésbé a szó elején előforduló hibák azonosíthatók (72,3%), majd a szóvégiek (82,6%), leginkább észrevehetőek a szóközepiek (86%). További vizsgálatra szorul, de elképzelhető, hogy ez összefügg a magyar szavak morfológiai felépítésével, illetőleg a fixálás helyével. Szignifikánsan jobb a hiba felismerése, ha szótaghatáron vagy szóhatáron fordul elő, például összetett szóban. A *kérdéskört* szó hibáját 96,6%-ban megtalálták, míg a *kérdéskörét* szóét csupán 63,3%-ban. Legkevésbé feltűnő a hiba, ha mássalhangzó-torlódásos helyzetben hiányzik vagy toldódik be egy betű; a *strukturális* szóban a kísérleti személyek csupán 36,6%-a vette észre a hiányt. Ugyanakkor igen jó a felismerési aránya például azoknak a betűhiányoknak, amelyek magánhangzó-kapcsolatot eredményeznek. Feltételeztük, hogy a szavak gyakorisága is valamilyen mértékben hatással van a hibäuzenet kezelésére. A kérdés az, hogy vajon a gyakrabban látott szó olvasata automatikusabb, vagy éppen ellenkezőleg, a mélyebben bevésődött betűsorozat jobb hi-

bafelismerést eredményez. Anyagunk alapján azért nehéz erre egyértelműen választ adni, mivel nincsenek objektív ismereteink arról, hogy a kísérleti személyeknek mint csoportnak mely szavak jelenthettek gyakori olvasatút és melyek ritkábbat. Tétélezzük fel tehát a közös, pedagógiai háttér alapján, hogy gyakran olvasott szavak például a *válaszol*, *kérdés*, *tenni* vagy *mellett*. Az ezekben a szavakban lévő hibát a kísérleti személyek 80-90% között találták meg. A ritkábbnak tartott *mezőgazdálkodók*, *strukturális* vagy *Finnország* szavak hibáüzenetének kezelése lényegesen gyengébb, 30-70% közötti volt.

Ellenőriztük, hogy az olvasás irányának van-e hatása a hibafelismerésre. A szöveget függőleges vonalakkal három egyenlő területre osztottuk, s megnéztük, hogy az egyes területekre kerülő hibák átlaga mutat-e eltérést. A legkevésbé észrevehetőek a szövegoldal közepén előforduló hibák (69,5%), valamivel jobban azonosíthatóak a bal szélre esők (72,2%), és legnagyobb eséllyel a jobb szélre esők fedezhetők fel (82,7%).

A szövegértés eredménye rendkívül gyenge volt. A kísérleti személyek egy része utólag úgy nyilatkozott, hogy képtelen volt a tartalomra figyelni, mert lekötötte a hibakeresés. Az összes résztvevőt és mind az öt kérdést figyelembe véve a helyes válaszok átlaga 30%, vagyis a kísérleti személyek alig-alig értették meg az olvasottakat! Hatan közülük egy kérdésre sem voltak képesek válaszolni, s csupán egyetlen pedagógus akadt, aki az ötből négy kérdésre jól válaszolt. A legtöbben két-három kérdésre adtak elfogadható feleletet. Megnéztük, hogy milyen összefüggés mutatható ki a felismert hibák száma és a megértés között. Kimondható, hogy minél több hibát azonosít a kísérleti személy, annál kevésbé tudja a szöveg tartalmát követni. Ebben az esetben tehát tudatosan összpontosít az olvasás technikai, vagyis dekódolási részére, s ez megakadályozza a „magasabb szintű” nyelvi feldolgozó folyamatok megfelelő működtetésében. A 2. ábra a hibafelismerés és a helyes szövegértés összefüggéseit ábrázolja.



2. ábra

A hibafelismerés és a szövegértés százalékos összefüggése (az öt csoportot a hibafelismerési átlagok alapján alakítottuk ki)

A hibaüzenet és az értés között tapasztalt összefüggés választ ad arra is, hogy az ún. tartalmi hibák miért kerülnek el nagymértékben az olvasók figyelmét. A „tartalmi hiba” lényege az, hogy – bár elírás okozza a hibás formát – a létrejött szó értelmes marad. Ha az olvasó a „hibaüzenetre” igyekszik koncentrálni, akkor ezek a szavak különösen nem lesznek feltűnőek. Ha a hibakereséstől függetlenül az olvasó jobban figyel a szöveg tartalmára, akkor természetesen ezeket a hibákat is megtalálja.

Az olvasás folyamatának természetes működése már **önmagában magyarázattal szolgál** a hibaüzenetek részleges kezelésére, vagyis arra a mintegy 30%-nyi észre nem vett hibás formára, ami bent marad a szövegben. A gyakorlott olvasó automatikus és relatíve gyors dekódolási működései már nem teszik lehetővé a betűsorok pontos, szeriális azonosítását. Az ebben az értelemben „részlegesen” működő folyamatra épül az értő olvasás, vagyis nem a $k+\ddot{o}+(n+y)+v+e+i+t+e+k+r+\ddot{o}+l$ betűsort, hanem csaknem azonnal a [’tietek’+sok+□+’ról/ról’] tartalmat (jelentésegységet) értjük meg. Az írott (nyomtatott) szavaknak egyfajta engramja alakul ki az agyban az olvasás során; vizuális észleléskor az olvasó globális megfelelést végez a tárolt engrammal. Különösen jól tapasztalható ez a toldalékmorfémák olvasásakor, amelyek előjelzése a grammatikai szerkezetek következtében aktuális olvasás nélkül is nagy valószínűséggel sikeresen elvégezhető.

Szükség esetén, például korrektúra olvasásakor, az olvasó megpróbál a betűsorra összpontosítani. Ez azt jelenti, hogy, bár nem tudatosan, de csökkenti a dekódolási műveletek automatikusságát. Ennek két következménye van, egyfelől az, hogy maga az olvasás lassúbb lesz, másfelől a tartalom követése válik nehezebbé. Gyakrabban fordul elő a sorok (szavak, mondatok) újraolvasása; nemegyszer a második olvasat felel meg az értő olvasásnak. Gyakorlással a „korrektúraolvasás” technikája fejleszthető. Minél rövidebb az olvasandó szöveg, annál nagyobb a valószínűsége, hogy nagy számban vesszük a hibaüzeneteket; a fáradás az olvasásnak ebben a formájában sokkal előbb következik be, mint normális körülmények között.

Befejezésül, röviden **összegezzük azokat a tényeket**, amelyek tudatos ismerete segítséget jelenthet a hibák mind nagyobb számú megtalálásához. A tartalomra figyelés csökkenti az elírások észrevehetőségét; legnehezebb az olyan hibák felismerése, amelyek értelmes szavakat eredményeznek; a betű hiánya kevésbé feltűnő, mint a többlet betű; a mássalhangzó hiánya két magánhangzó között feltűnőbb, mint a magánhangzó hiánya; a szavak elején és végén előforduló tévesztések nehezebben azonosíthatók, mint a szó közepén lévők; szóhatáron könnyebben szembesülünk a hibával, mint szótaghatáron vagy mássalhangzó-torlódáskor; a lap jobb oldalán könnyebben észrevesszük az elírásokat, mint a lap bal oldalán vagy közepén előfordulókat. Nem véletlen, hogy a helyesírási hibát eredményező tévesztéseket valamivel jobban azonosítjuk, mint azokat, amelyek „csak” géphibának minősülnek. A további kutatásnak arra kell irányulnia, hogy miképpen teszi lehetővé az olvasás bonyolult folyamata azt, hogy sokszor felismerjük az elírásokat akkor is, ha nem keressük azokat tudatosan.

SZAKIRODALOM

- Gibson, E. J.–Levin, L. A. 1975. *The Psychology of Reading*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Gósy Mária 1989. *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Haber, R. N. 1978. Visual perception. *Annual Review of Psychology* 29: 31–59.
- Levin, H.–Kaplan, E. L. 1970. Grammatical structure and reading. In: Levin, H.–Willima J. P. (eds.): *Basic Studies on Reading*. Basic. New York, 75–96.
- Morton, J. 1964. The effects of context upon speed of reading, eye movements, and eye-voice span. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 16: 340–54.
- Ruddell, R. B.–Ruddell, M. R.–H. Singer (eds.) 1994. *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association. Newark.
- Samuels, S. J. 1994a. Toward a theory of automatic information processing in reading. In: Ruddell, R. B.–Ruddell, M. R.–H. Singer (eds.): *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association. Newark, 816–38.
- Samuels, S. J. 1994b. Word recognition. In: Ruddell, R. B.–Ruddell, M. R.–H. Singer (eds.): *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association. Newark, 359–381.

Gósy Mária

Gósy, Mária: On the difficulties of proofreading. Difficulties of proofreading are rooted in the subprocesses of the reading mechanism. This paper deals with those factors that provide an opportunity for identification or, in the contrary, block the identification of the typing errors when reading a text. Results based on experimental data show that exchange, insert and metathesis of the letters can be relatively easy to detect, however, identification of the orthographic mistakes and the lack of letters is more difficult. The most difficult type of mistakes to be found is the so-called 'content error' when the typing error results in a meaningful word.

Néhány fogalom megnevezésének tagoltsága és szóföldrajzi realizációja a felvidéki Medvesalján

A nyelvjárásgyűjtés helyszíne, Medvesalja a mai Szlovákia területén található a Cserhát északkeleti oldalán emelkedő Medves-hegy és a Gortva-patak között, az egykori Gömör vármegyének Nógráddal határos délnyugati részén.

A *Medvesalja* tájnév már a XVIII. századtól ismerős megnevezés, s főleg Óbást, Egyházasbást (= Újbást), Vecseklő, Medveshidegkút és Tajti települések tartoznak ide, de egyes szakmunkák medvesaljinak tartják Almágy, Dobfenek, Gömörpéterfala és Cered falvakat is. Kiss Lajos megállapítása szerint egy közeli patakról kaphatta a hegy a nevét (vö. FNESz. **Medves** címszó). A néphagyomány azt tartja, hogy az erdőben valamikor sok medve élt, s róluk nevezték el a hegyet is.

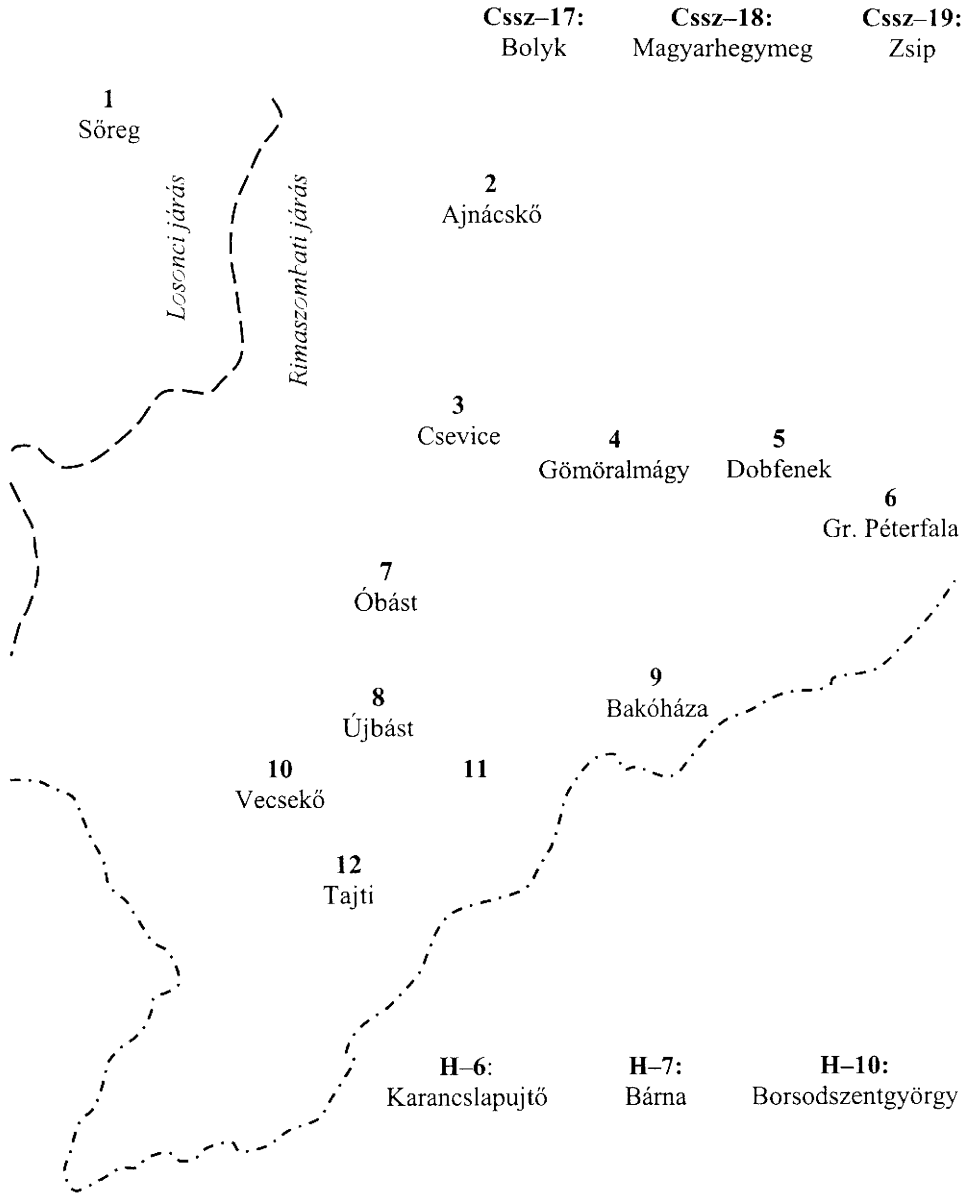
A falvak határa a XIX. század második feléig, a mocsaras területek lecsapolásáig alig változott. Azóta az erdők területe is megfogyatkozott, s nőtt a szántóföldek aránya.

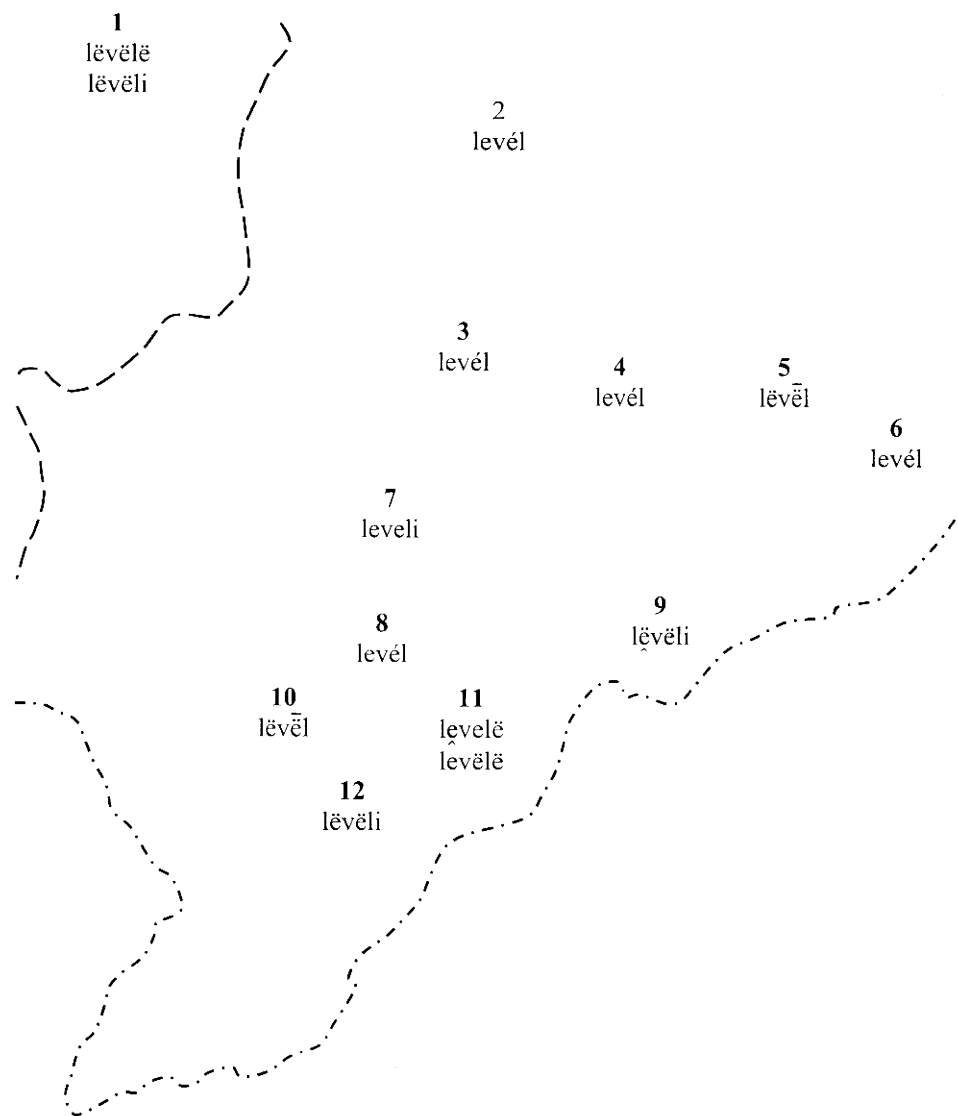
Jelentősebb számú nemesség csupán Egyházasbáston és Péterfalán élt, de egységes nemesi vidék a felszíni viszonyok miatt nem alakulhatott ki. Mai lakosságának egy része mezőgazdasági munkából igyekszik megélni, de egyre több a közeli városokba ingázó is. Medvesalja lakossága római katolikus vallású, kultúrájában, népszokásaiban, nyelvjárásában erősen hagyományörző, nem egy tekintetben archaikus.

A vizsgált 12 település (Sőreg, Ajnácskő, Csevice, Gömöralmágy, Dobfenek, Gömörpéterfala, Óbást, Egyházasbást, Bakóháza, Vecseklő, Medveshidegkút és Tajti) [1. melléklet] népességének alakulása az utóbbi évtizedben különösen kedvezőtlenül alakult. 1980-ban még 5797 fő élt itt, ebből 5500 volt magyar. Az 1991-es népszámlálási adatok szerint a lélekszám 5261 volt, a magyaroké pedig 4946. Az összlakosság létszáma tehát 10 év alatt 536-tal, a magyarságé 554-gyel csökkent. A 18-as különbséget a más nemzetiségekkel való időközbeni feltöltődés magyarázza. (Vö. Gyurgyik László: Magyar mérleg. Kalligram, Pozsony, 1994.)

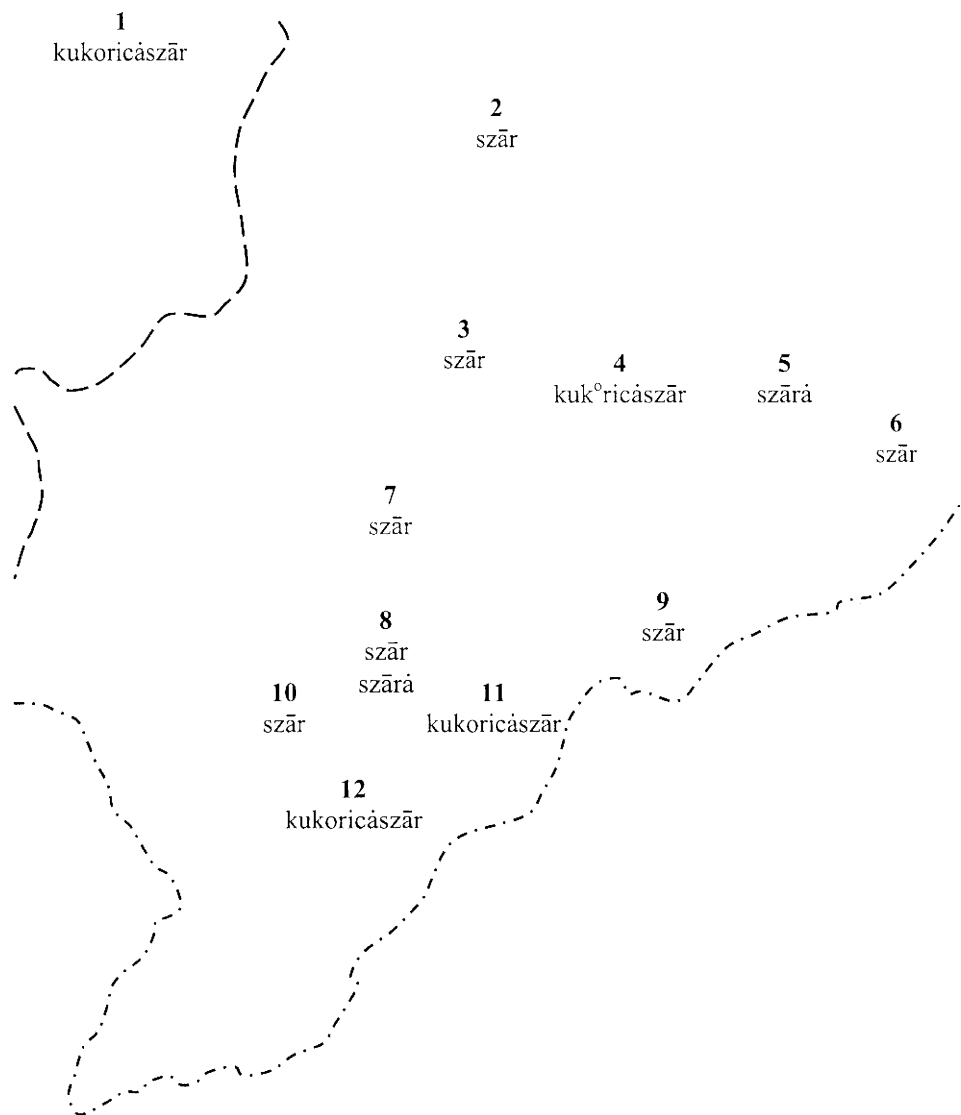
Ha a lakosság lélekszámának az alakulását figyelembe vesszük, könnyen beláthatjuk a néprajzi, nyelvjárási és egyéb gyűjtések valóban halaszthatatlan voltát ezen a nemzetiségi területen.

Az utóbbi két évtizedben leginkább a néprajzkutatók járták ezt a területet, s jelentettek meg értékes tanulmányokat gyűjtésük eredményeként. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke és a Herman Ottó Múzeum közös kutatási programként indította el a helyszíni munkát 1979-ben.

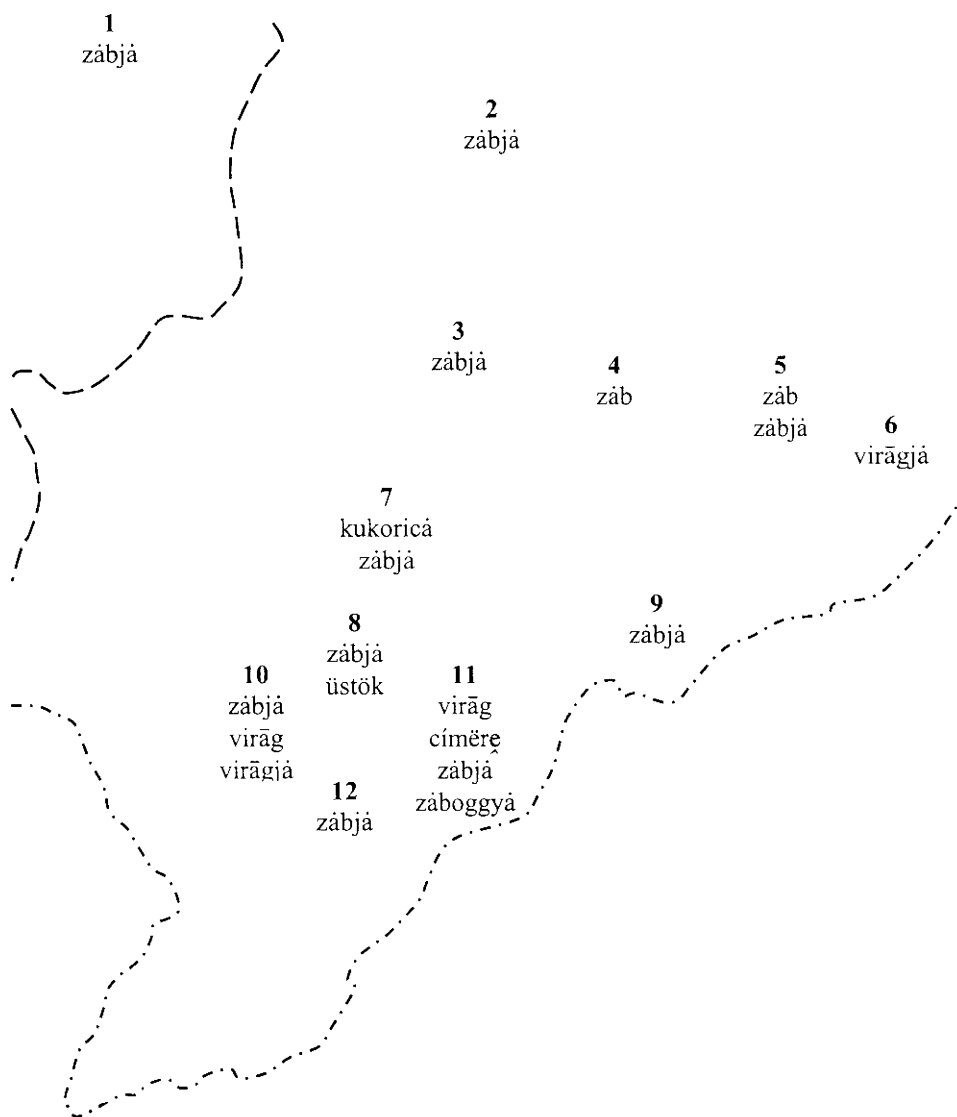




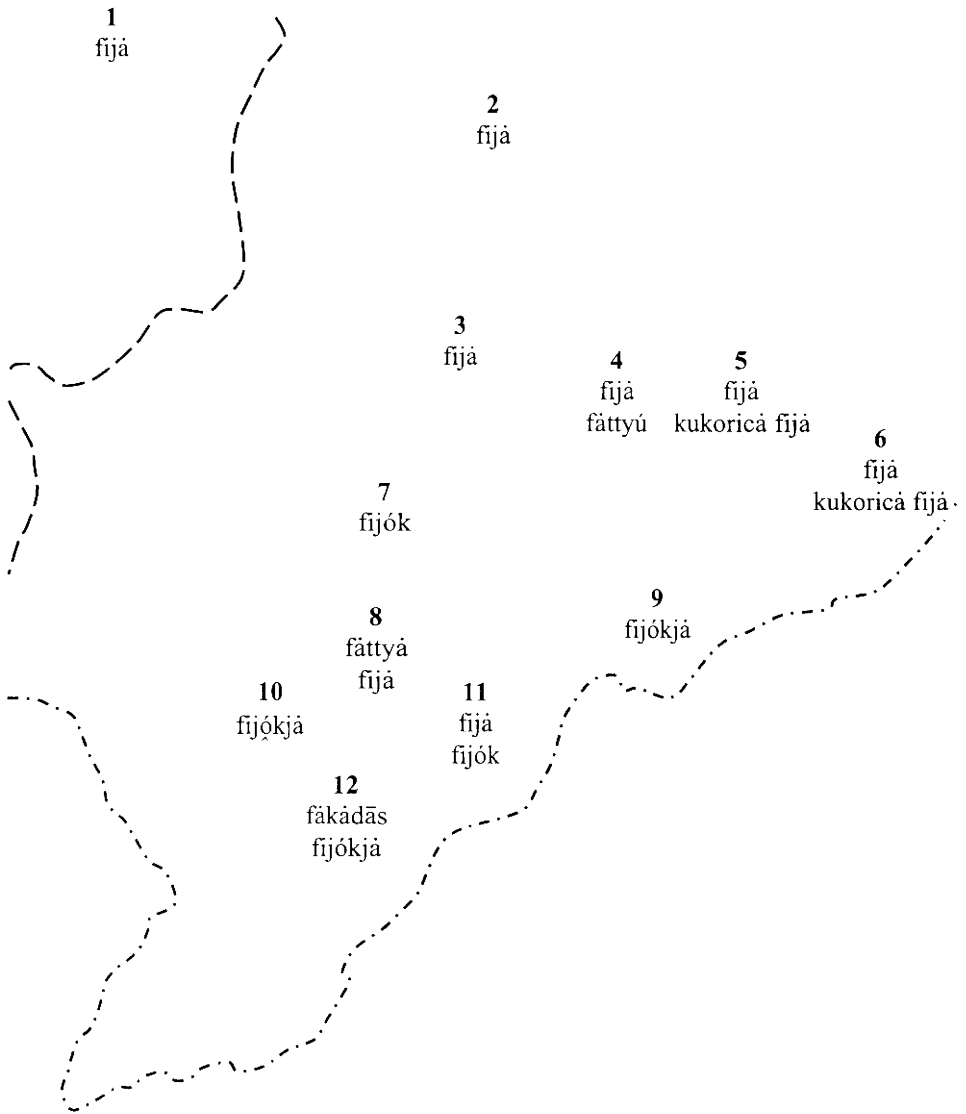
MNyA. 36. levél (a kukoricáé)



MNyA. 33. szár (a kukoricé; szárazon)

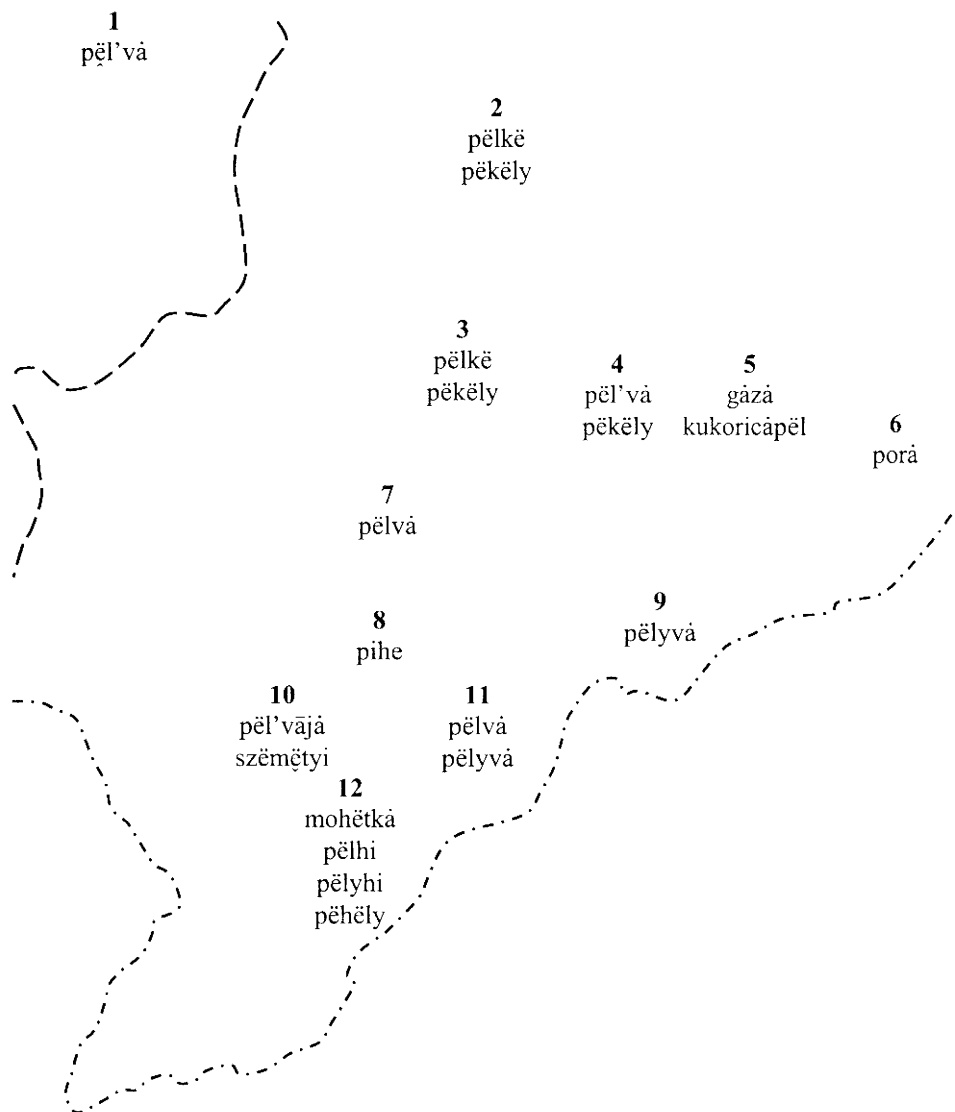


MNyA. 35. címere (a kukoricé)



MNyA. 39. fattyúhajtás (a kukoricáé)

5. számú melléklet



MNYA. 45. polyva (a kukoricáé)

Nagyobb és szervezett nyelvjárási gyűjtés Medvesalján 1993 nyaráig még nem volt. Kisebb közlemények ugyan föl-fölbukkannak a századforduló tájékán a Magyar Nyelvőrben, később pedig a Magyar Néprajz oldalain főként Kovács István jóvoltából. A magyar nyelvjárások atlaszának [továbbiakban: MNyA.] a gyűjtése erre a vidékre nem terjedt ki. Északról a legközelebbi kutatópont Bolyk és Magyarhegyemeg. Ezek a települések légvonalban is legalább 20 km-re találhatók Medvesaljától. Déli irányból mindössze 7–8 km-re fekszik a legközelebbi kutatópont, Bárna, de a térség felszíni adottságai, valamint – a II. világháború óta – az államhatár sem teszi lehetővé az érintett települések között az állandó kapcsolattartást. Nyugati és keleti irányban még távolabb vannak a kutatópontok.

A fent említett okok miatt esett választásom Medvesalja nyelvjárásának a tanulmányozására. Ehhez azonban mindenekelőtt lehetőleg minél szélesebb körű gyűjtésre volt szükség. 1993 nyarán aktív indirekt módszerrel – az MNyA. lexikai és morfológiai kérdéseivel, valamint a palóc kérdőívvel (összesen 1204 kérdés) – önkéntes főiskolai hallgatók közreműködésével végigjártuk az említett falvakat, majd 1994 nyarán – jórészt az előző évi hallgatók bevonásával – magnetofonnal szövegfelvételeket készítettünk. A két szakaszból álló gyűjtés során összesen kb. 80 adatközlővel beszélgettünk, közülük némelyekkel többször is. A gyűjtés technikai és anyagi feltételeit saját erőnkől biztosítottuk a hallgatók számára is.

Témánk, vagyis az egyes fogalmak megnevezési rendszerének a tagoltsága szempontjából érdektelen morfológiai kérdésekre adott válaszok mellőzése után [kb. 35–40 ezer adat] a még fennmaradó közel 40 ezres korpuszra terjed ki a vizsgálatom. Az MNyA. 1162 térképe közül 617 lexikai jellegű. Az előre összeállított kérdések és rajzok kötelező alkalmazásával biztosították az atlasz munkatársai a lexémáknak a valóságnak ugyanazon elemére való vonatkozását. A tagoltsági vizsgálat szempontjából ez alapkövetelmény, ezért nem tértünk el mi sem az atlasz kérdéseitől. Ezen túlmenően fontos szempont volt az összehasonlíthatóság lehetővé tétele is a legközelebbi kutatópontok adataival.

Természetes jelenség, hogy valamely tájegység más-más településeinek élő szóanyagában több lexéma fejezi ki a valóság ugyanazon elemét, de az ugyancsak gyakori, hogy egy-egy lexémának különböző alakváltozatai léteznek akár egy kutatóponton belül is. Ezek alapján s a korábbi kutatásokat figyelembe véve, Imre Samu és Kiss Jenő osztályozására alapozva, Bokor Józsefét – árnyalati eltérésekkel – alkalmazva a következő kategorizálás látszik célszerűnek: **1. teljesen tagolatlan, 2. alakilag tagolt, 3. lexikailag tagolt, 4. alakilag és lexikailag tagolt** elnevezési rendszer (vö. Bokor József: Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen, MNyTK. 203. sz. 97–100; Imre Samu: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján. Akadémiai Kiadó 1987; Kiss Jenő: A mihályi nyelvjárás változásai 1889–1990 között, MNyTK. 190. sz. 75).

A teljesen tagolatlan csoportba soroltam be azokat az azonos jelentésű adatokat, amelyek között csupán fonémarealizációs, hangszínbeli különbségek mutatkoznak, tehát az ejtészváltozatokat (pl. *kölös* ~ *kölēs* ~ *kö^hles*).

Az alakilag tagolt csoportba kerültek azok az adatok, amelyekben a címszóhoz képest fonematikus jellegű eltérés, fonémátöbblet vagy fonémahiány mutatkozik, továbbá a több töváltozatú szavak esetében az egyes töváltozatoknak a köznyelvitől eltérő formái (pl. *uborká* | *iborká*; *zabolá* | *zablá*).

A lexikailag tagolt csoportba tartoznak azon címszók adatai, amelyek ugyanazon fogalmak hangtestüket tekintve merőben eltérő megnevezései, valamint az azonos tövekből különböző képzőkkel alakult származékok és az összetett szók, az igekötős igéket is beleértve, továbbá a szószerkezetek (pl. a 'farol' jelentésű *färol*: *ölfärol*: *senderereg*: *kicsäpödik*).

Az alakilag és lexikailag tagolt csoportba azon címszók adatai tartoznak, amelyekre az előbb bemutatott alaki és lexikai jellemzők ráillenek, vagyis az egyes szótári egységek hangalakváltozatai is előfordulnak (pl. az MNyA. 312. 'gyerek, öregasszony) gereblyezés után az elhullott kalászokat a tarlón összeszedi' jelentésű **tallóz** címszó adatai: *bengéz* | *bëngéz* | *bëngezik* | *bengézik* : *kälászó* | *kälászol* : *käläcc gyűt* | *kälász szöd*, *kälászt szöd*).

Megjegyzendő, hogy a fenti kategorizálás kialakításában alapvetőnek tekintem a tájszók közös, illetve külön szócikkbe sorolásának az ÚMTsz.-ben megfogalmazott elveit (vö. Új Magyar Tájszótár 1: 12–3).

A 617 címszóból 234-nek (37,9%) alakilag és lexikailag egyaránt tagolt a megnevezési egysége, 142-nek (23%) lexikailag tagolt, 121-nek (19,6%) alakilag tagolt és 116-nak (18,8%) tagolatlan. A fennmaradó 4 címszóra (0,7%) nem kaptunk adatokat.

Az elkövetkezőkben az igen gazdag anyagomból egy egészen szűk fogalomkör, a *k u k o r i c a* és *r é s z e i* megnevezési rendszere tagoltságának és szóföldrajzi jellemzőinek bemutatásával foglalkozom.

Az MNyA.-ban s így nálam is a **kukorica és részeinek a megnevezését** összesen 15 lexikai kérdés érinti. Az ezekre kapott válaszokat értékelem a továbbiakban. Először azt mutatom be, hogy egy-egy fogalom megnevezési rendszere mennyire tagolt, majd a megnevezések földrajzi elterjedését elemzem. A tagoltság – mint láttuk – voltaképpen azt fejezi ki, hogy egy adott nyelvi rendszeren, részrendszeren belül ugyanannak a fogalomnak, jelenségnek a jelölésére hány megnevezés él, s azoknak milyen alaki jellemzőik vannak.

Bemutatandó anyagomban tagolatlan rendszerrel nem találkoztam, alakilag mindössze 2 tagolt, az MNyA. 41. *üszök* (*a kukoricán*) megnevezési rendszere (az általános *üszök* mellett a 9. és a 10. kutatóponton *üszög* fordul elő, a 11.-en pedig a kettő váltakozik: *üszög* ~ *üszök*) és az MNyA. 36. *levél* (*a kukoricáé*) [2. melléklet] rendszere (*levél* a 2., 3., 4., 6. és 8. kutatóponton, *lëvël/ë/* az 1., 11. és a 12. kutatóponton, *lëvël* a 10. és *lëvël* az 5. kutatóponton). Csupán lexikailag tagolt szerkezetű ugyancsak 2 címszó. Az MNyA. 33. *szár* (*a kukoricáé; szárazon*) [3. melléklet] elnevezésére két lexéma fordul elő: általános a *szár/äl*, a 4., 11., 12. kutatóponton pedig a *kukoricászár* és ejtészváltozatai. Az MNyA. 44. *csutka* (*a kukoricacsövé*) elnevezése egyöntetűen *csutká*, csupán az 5. kutatóponton váltakozik a *csöü* ~ *csöv* szóval. Legnépesebb (11) az alakilag és lexikailag egyaránt tagoltak rendszere. Ezek a következők: MNyA. 31. *kukorica*, 32.

szár (a kukoricáé; zölden), 34. szár (a kukoricáé; ha a marha lerágtá), 35. címe-re (a kukoricáé) [4. melléklet], 37. gyökere (a kukoricáé), 38. tuskó (a kukoricáé), 39. fattyúhajtás (a kukoricáé) [5. melléklet], 40. cső (a kukoricáé), 42. bajusza (a kukoricáé), 43. borítólevél (a kukoricacsőé), 45. polyva (a kukoricáé) [6. melléklet].

Az előforduló alak-, illetőleg lexikai változatok mennyisége szerint megkülönböztethetünk kevésbé és erősen tagolt rendszereket. A kevésbé és az erősen tagolt rendszerek elemei között előfordulhatnak **morfológiailag**, valamint **jelentésanilag motiváltak és motiválatlanok** egyaránt. Ebben a tanulmányban a jelentéstani motiváltsággal nem foglalkozom.

Az alaktanilag tagolhatatlan egyszerű szavakat motiválatlan szavaknak szokás nevezni. A nyelvjárási tanulmányokban a morfológiai motiváltság fogalmát a szokásosnál kissé szűkebben értelmezik, ugyanis csak az összetételeket és a szószerkezeteket nevezik motiváltkak, a képzett szavakat nem (vö. Imre Samu: Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai; MNy. 1981: 2). Anyagomban mind a kevésbé, mind pedig az erősen tagolt rendszerek elemei között találtam motiválatlan és motivált megnevezéseket. A kérdések természetéből adódóan a motivált megnevezéseknek egy sajátos fajtájával is találkozhatunk, mégpedig a hiányos szerkezetűekkel. Az adatközlő teljesen természetesen válaszol a beszélgetés közben birtokos személyjeles alakokkal az alábbi és az alábbihoz hasonló kérdésekre: „A cső végén, mikor még száron van, vékony szálak lógnak ki. Mije ez a kukoricának?” [MNyA. 42. bajusza (a kukoricáé)] Mivel a birtokos személyjel mindig jelzi a birtokos jelző szerkezeti szükségességét, joggal tarthatjuk az efféle megnevezéseket is motiváltkaknak.

A **kevésbé tagolt** rendszerek közé azokat sorolom, amelyekben a címszóként szereplő megnevezésen kívül még egy vagy kettő található: *üszög ~ üszök*, *kukoricá : tengeri*, *gyökere : töve ~ tövi* stb.

Erősen tagolt rendszereknek azokat tekintem, amelyekben egy fogalom, jelenség jelölésére a címszón kívül még legalább három megnevezés használatos: MNyA. 35. *címere* (a kukoricáé): motiválatlan: *üstök*, *záb*, *virág*; motivált: *kukoricá zábja*, *címere*, *zábja*, *virágja* [4. melléklet], 39. *fattyúhajtás* (a kukoricáé): motiválatlan: *fakadás*, *fattyú*, *fijók*; motivált: *kukoricá fija*, *fattyá*, *fijókja* [5. melléklet] stb.

A gyűjtött adatok közel fele (35 megnevezés) motiválatlan, a további része (33 megnevezés) motivált. Ezek közül 9 teljes szerkezetű (összetétel vagy szó szerkezet), 24 pedig hiányos szerkezetű (birtokos személyjeles) megnevezés. A 15 fogalomra tehát összesen 68 nevet használnak területünkön.

A továbbiakban bemutatom az előbbi megnevezések földrajzi elterjedések szerinti típusait. Attól függően, hogy az egyes fogalmak nevei mennyire általánosak, mennyire változatosak (tagoltak), a következő fokozatokat figyelhetjük meg.

I. Kevésbé tagolt megnevezési rendszerben az egyik név szinte az egész területen él, általános, mellette azonban csupán egy helyi változat fordul elő néhány helyen. Például a **csutka** (a kukoricacsőé) fogalmára valamennyi kutatópontonkon a *csutká* választ kaptuk, egy helyen azonban, Dobfenek községben *csőü ~ csöv* is használatos a *csutká* mellett.

2. Egy megnevezés az egész területen általános, de mellette több helyi elnevezés is használatos. A **címere (a kukoricáé)** címszóhoz tartozó adataim a következő képet mutatják. Mindegyik településen él a *zábja*, *kukoricá zábja* szó, illetve szószerkezet, mellettük azonban Gömörpéterfalán, Vecseklőn és Medveshidegkúton a *virág/já/* és a *címere* is előfordul, sőt Újbástban az *üstök* is. Ehhez hasonló sajátosságok jellemzik a **borítólevél** címszóhoz kapott adatok megoszlását is.

3. A következő csoportba azok a tagoltabb megnevezési rendszerek sorolhatók, amelyek elemei közül a kutatott területen egyik sem általános. Azt a **kukoricaszárat, amelyet a marha lerágott**, régióknak északi és délkeleti részén *górénak* hívják, a délin *szárnak*, a keletin pedig *tóvinek*. Sőregen előfordul (ez a legészakibb pont) a *góuré* mellett *csutká* is. Ide sorolható a **tuskó** névrendszere is.

4. Az adott fogalomnak viszonylag sok megnevezése van. Ezek közül egyik-másik több helyen is előfordul, s gyakori a területi átfedés. A **polyva (a kukoricáé)** címszó adatai [6. melléklet] szépen példázzák az elmondottakat. A 12 kutatóponton összesen 8 név ismeretes erre a fogalomra (*pelyv*, *kukoricá-pelyv*, *péhely*, *gáz*, *por*, *pihe*, *szemetyi*, *mohetk*), területileg azonban teljesen egymásba olvadnak. A *pelyv* és ejtésváltozatai Sőregen, Óbástban, Bakóházán, és Medveshidegkúton fordul elő önállóan, Almágyban a *pehely*, Vecseklőn pedig a *szemetyi* mellett. A *péhely* ~ *pēlhē* Ajnácskő és Csevice településen önállóan járatos, Tajtiban pedig a sokkal jellemzőbb *mohetk* mellett használják. Hasonló sajátosságok jellemzik a **fattyúhajtás** és a **bajusza (a kukoricáé)** adatait is.

Előadásomban csak igen szűk fogalomkör megnevezési rendszerével és szóföldrajzi jellemzőivel foglalkozhattam. E mikrovizsgálat is megmutatta azonban, hogy nyelvjárási szókincsünk mennyire színes, árnyalt. A további lexikológiai és szóföldrajzi vizsgálatok segíthetnek annak a kérdésnek a tisztázásában, hogy Medvesaljának és környékének mint természet- és gazdaságföldrajzi tájnak a határai mennyire esnek egybe nyelvi, nyelvjárási határokkal.

Cs. Nagy Lajos

Cs. Nagy, Lajos: The structure of some designations and their word geographical realizations in Medvesalja. The author carried out research among the gradually decreasing Hungarian population of twelve villages in the relatively separated region of Medvesalja, Slovakia. The research was based on lexical and morphological elicitation questions of The Atlas of Hungarian Dialects (*A magyar nyelvjárások atlasza*). The present study focuses on regional usage in the designation of the plant 'maize' and its parts. Sixty-eight designations are used for the fifteen concepts involved, thirty-five of which are unmotivated, while thirty-three are motivated. In the last part of the study, the author presents some geographical aspects of usage that are illustrated by six maps.

Magyar–délszláv szellemi kapcsolatok a középkorban*

A magyarság mai politikai helyzete a Kárpát-medencében csak halvány árnyképe annak, amit a középkori magyar birodalom jelentett. A magyar tudomány nem elégedhet meg azzal, hogy ezen a régmúlt dicsőségen elmerengjen, hanem fel kell tárnia, hogy a magyarság hogyan felelt meg a múltban annak a politikai és művelődési feladatnak, amely elé a történelem már pusztán a földrajzi elhelyezkedése folytán állította. Ezzel párhuzamosan azonban arról is tudomást kell vennünk, hogy évszázadok folyamán a szomszédos népekkel való állandó érintkezés milyen művelődési javakkal gazdagította a magyarságot. Ez a kétirányú szemlélet, ti. a magyarság közvetítő és befogadó szerepének tudomásul vétele a két világháború között egészen új diszciplinákat alakított ki történettudományunk, irodalomtörténetünk, néprajzunk és nyelvtudományunk területén. Amikor mint fiatal kutató magam is belekapcsolódtam ebbe a feltáró munkába, a kezdeteken még alig jutottunk túl. Azóta sok évtized telt el, és a második világháború utáni viszonyok nem mindig kedveztek a történeti valóság feltárásának. Ennek ellenére ma már olyan ismeretekkel rendelkezünk, amelyek alapján a középkori magyar és déli szláv kulturális kapcsolatokról eléggé differenciált, mondhatnám színes képet rajzolhatunk.

Az egyes délszláv népekkel a magyarság kapcsolata nem volt egyformán intenzív. Ebben döntő szerepe volt a vallásnak. Maga a pusztán tény, hogy a magyarok és horvátok a kereszténység latin azaz nyugati formáját vették fel, legnagyobb jelentőséggel bírt az államközösség kialakulására és a kulturális javak cseréjére. A nyugati kereszténység egyik legfontosabb vonása ugyanis éppen az, hogy nem ismeri a nemzeti egyházat, hanem mint egyetemes intézmény népek és nemzetek fölött áll. A nyugati kereszténységnek éppen ebből a nemzetek feletti és népeket átfogó jellegéből következett az a fontos szerepe, amelyet a középkorban egyes nemzetek politikai és kulturális közeledésében játszhatott. A horvát történészek közül az európai hírű Ferdo Šišić, a magyar történeti irodalomnak is kitűnő ismerője, elsősorban a katolicizmusnak tulajdonította, hogy a tartós magyar–horvát államszövetség létrejöhetett, s ugyanő mutatott rá arra, hogy a magyar államnak északra és délkeletre a katolicizmus határán túlmenő hódításai éppen vallási és egyházi okok miatt lehettek csak átmeneti jellegűek.

Ha a katolicizmusnak már a politikai életben is döntő jelentősége volt, a kulturális javak teremtésében és kicserélésében ez a szerep még fontosabb, még világosabb. Hogy csak az irodalom területén maradjunk, a középkorban az egyház az egyik fő intézmény, amely az írástudást – még ha a maga célja érdekében is – terjeszti, s amely bizonyos magasabb rendű kulturális tevékenységet lehetővé tesz. A másik ilyen fontos tényező maga a királyság intézménye, az udvar a magasabb életszint megvalósításával, civilizáltabb szokásaival és ezzel együtt kulturális igényeivel. Erről később lesz szó, egyelőre a vallásnál és egyháznál maradunk.

A magyar–horvát államközösség lényegében akkor kezdődött, amikor Horvátországban a nemzeti dinasztia kihalásával zavargások kezdődtek, és Zvonimir király özvegye, aki a magyar

* Előadásként elhangzott Visegrádon 1993. július 8-án. A hagyatékban gépírással fennmaradt szöveget Kiss Lajos gondozta, megtartva a szerzőnek néhány egyéni írásmódját.

László királynak, a későbbi Szent Lászlónak nővére volt, segítségül hívta bátyját az országba. Szent László békét is teremtett, de legfontosabb ténykedése talán az volt, hogy (1090 táján) Zágrábban püspökséget alapított azzal a céllal (mint ahogy azt egy későbbi oklevél meghatározza), „hogy akiket a bálványimádás tévelygése eltávoztatott Isten tisztelétől, azokat a püspök gondoskodása a helyes útra visszavezesse.” Az új püspökség a kalocsai érsekség joghatósága alá került, ami annyit jelentett, hogy a Zágrárhoz tartozó horvátság vallásos élete a magyarságával egy mederben haladt, és ez nagyon is kedvezett az egyházi irodalom termékei cseréjének. Annál is inkább, mert 1102-ben, Kálmán király idejében létrejött a magyar–horvát államközösség perszonálunió formájában. A latin nyelvű irodalomnak, különösen a liturgikus kódexeknek a rokonságáról Magyar- és Horvátországban a fáradhatatlan Dragutin Kniewald teológiai professzor kutatásai folytán tudunk sok mindent. A liturgikus kódexeket, amelyekre az új püspökségnek szüksége volt, mindjárt az alapításkor vagy kevésbé ezután, Magyarországról vitték Zágrádba. Míg a régebbi horvát kutatók a legrégebbi zágrábi liturgikus kódexek eredetét cseh földön keresték, Kniewald megállapította, hogy még azokon az emlékeken is, amelyek nem Magyarországon, hanem Észak-Franciaországban keletkeztek, kimutathatók a magyar közvetítés nyomai. Ezek közé a legrégebbi kéziratok közé tartozik pl. a zágrábi úgynevezett „Missale antiquissimum” (a legrégebbi, de nem teljes misekönyv), amelyet 1100 körül írtak Hartwig győri püspök számára, s nem sokkal a zágrábi püspökség alapítása után vitték oda. Hasonló korból származik egy ugyancsak magyarországi eredetű *Benedictionale*, amelyről egész pontosan meg lehetett állapítani, hogy eredetileg az esztergomi érsekség számára készült. A legrégebbi zágrábi *Sacramentarium* is (a 11. század második feléből) ugyancsak Magyarországon íródott, mégpedig a Somogy megyei Hahót Szent Margitról elnevezett apátsága számára. A liturgikus könyvekkel természetesen a magyar szentek tisztelete is meghonosodott Horvátországban.

Ezeket a kétségtelen magyar nyomokat a horvátság vallásos életében a nyelvi tények csak még jobban megerősítik. A Zágráb környéki úgynevezett kaj-horvát nyelvjárásból idők folyamán egy eléggé elkülönült regionális irodalmi nyelv alakult ki. Ebben a nyelvben számos egyházi szakkifejezés található, amelyek vagy magyar szavak átvételei, vagy a magyar közvetítés nyomait viselik magukon, vagy magyar mintára horvát szótövekből alkotott úgynevezett tükörszók. Ilyenek pl. *aldov* (áldozat), *aldovnik* (áldozópap), *aldovati* (áldozni), *valuvati* (vallani), *batriti* (bátorítani), *vigasztalni*, *eršek* (érsek), *ješprišt*, *jašprišt* (esperes), *remeta* (remete), *žoltar* (zsolttár) stb. A tükörfelfezések közül általánosan használtak: *hištvo* (házasság, a *hiža* = ház szóból), *hižni tovaruš* (házastárs), *dušno spoznanje* (lelkiismeret, *duša* = lélek, *spoznanje* = ismeret). Ezekkel szemben olyan latin kifejezések, mint *connubium*, *matrimonium*, *conscientia* arról tanúskodnak, hogy a horvát kifejezések csak a magyarból való szó szerinti fordítással keletkezhettek.

Hasonló tanulságokkal szolgál a zágrábi egyházmegye latinságának vizsgálata is. E területen a latin szövegeket olyan kiejtéssel olvasták, mint nálunk, tehát pl. az *s* betű *š* és *ž* hangértékben szerepelt. Innen van, hogy a régi horvátban meghonosodott latin kifejezések a magyarban is meghonosodottakkal hangalakra majdnem mindig egyeznek. Mindezek az irodalmi és nyelvi átvételek arról tanúskodnak, hogy a Zágráb környéki horvátság vallásos kultúrája párhuzamosan fejlődött a magyarral.

Nem így volt ez azonban a Horvát Tengerparton, a szigeteken és Isztriában. Itt még a Cyrill és Method-féle moráviai terítómunka hagyományaiból egyházi szláv nyelven, glagolita írással gazdag irodalom keletkezett. A hagyomány szerint Cyrill és Method, amikor 869-ben a pápa Moráviából Rómába idézte őket, hogy igazolják magukat, útközben horvát területen meghonosították a szláv nyelvű istentiszteletet. Ennek hiteles bizonyítéka nincs ugyan, a valóság mégis az, hogy a horvátoknál egyházi szláv nyelvű, glagolita írású gazdag irodalom fejlődött ki. Ebben aztán az ószláv nyelvet lassanként felváltotta a horvát népnyelv, és a később latinból és olaszból fordított vagy szabadon átdolgozott művekben már ez az uralkodó. A szoros értelemben vett liturgikus szövegek, mint pl. a misekönyvek teszik ennek az irodalomnak többségét, de sok a prédikáció,

elmélkedés, imádság, prózai és verses legenda, egyházi dráma is. Ezek közül csak egyet emelek ki, a Szent György lovagról szóló 14. századi rövid verses legendát. (Egy másik verses emléket majd az előadásom végén mutatok be.) Ennek a Szent György-legendának egyik érdekessége az, hogy minden jel szerint vándor énekesek (talán vándor klerikusok) adták elő. A címe: „Szent György éneke”. Alatta a megjegyzés: „Énekeld a népnek értelmesen”, majd a kezdet: „A názareti Jézus, minden szentek és Szent György lovag nevében, akarjátok-e hallani e világi népek, hogy éneket mondjak Szent György lovagról.” Ezután következik a szokásos legenda. Szent György lovag Szulonába jut, ahol egy sárkány időnként kijön a tóból és lángoló bűzös leheletével pusztítja az embereket. A városiak elhatározzák, hogy naponta két jószágot (= juhot) adnak a sárkánynak, ezeket felfalja és visszamegy a tóba. A juhok azonban elfogynak, és ekkor sorsot vetnek a gyerekekre. A sors a király egyetlen gyerekére, egy gyönyörű leányra esik, akit az apja először egy hétig elsirat, aztán felkészíti, mintha esküvőre menne, és kiállítja a tó partjára. Isten csodát tesz, elküldi Szent György lovagot: „Miért jöttél ide, kisasszony, egyedül állni?”, kezdi ő csendesen kérdezni. A lány tisztességgel feleli: „Uram, nekem itt a sárkányt kell várnom, tőle kell szörnyű halált vennem. Óh jaj uram, távozzál innen, mert a sárkány mindkettőnket felfal!” Szent György így szól: „Ne félj, kisasszony.” Közben a sárkány felbukott a tóból, Szent György meglátta, keresztet vetett, meglengette pajzsát és lándzsáját a sárkány torkába szúrta. – Ez a vége. –

Amint már előbb említettem, ennek a nem kifejezetten liturgikus jellegű irodalomnak a nyelve a horvát népnelv. Ezt hangsúlyoznunk kell, mert csak így érthető, hogy a magyarság számára bizonyos tekintetben a nemzeti nyelvű vallásos irodalom példájaként hathatott. Hogy ez nem pusztá feltevés, mutatja a legerjedelmesebb és mindenképp legirodalmibb középkori magyar emlékek, az Érdy-kódexnek a keletkezése (1526–1527). Ez az emlékünknél már a középkor utolsó éveire esik. A határozott írói öntudatot eláruló névtelen karthauzi szerző az egyházi év ünnepeinek rendjében összeállított evangéliumokat és episztolákat fordított latinból, s mindegyik bibliai szöveghez magyarázatos prédikációkat fűzött, vagy legalábbis az illető nap szentjének legendáját. A kódex valószínűleg a lövöldi (mai Városlőd) karthauzi kolostorban keletkezett, s az írója horvát vidékről, talán Szlavóniából származhatott, s később is tartózkodhatott Horvátországban, mert jól ismeri a horvát egyházi viszonyokat, s nyelve is néhány olyan sajátosságot mutat, amelyek a szlavóniai magyar dialektusra emlékeztetnek. A latin előszóban az író arra utal, hogy más népeknek, mint pl. németeknek, cseheknek, franciáknak, mind saját nyelvű bibliják van. Sőt a szomszédságban, a horvátoknak is, „akinek nyelvére maga szent Jeromos nemcsak az egész bibliát, hanem a zsidó, görög és latin betűkhöz hasonlóan új betűkkel az egész papi officiumot lefordította csodálatraméltó és igen pontos módon.” A magyar író tehát jól tudta, hogy a horvát glagolita papoknak, a glagolásoknak bibliai és liturgikus szövegeik is voltak, ismerte a glagolita írás keletkezésével kapcsolatos Szent Jeromos-féle hagyományt, s az a megjegyzése, hogy a glagolita fordítások „modo subtilissimo” (igen pontosan) készültek, arra enged következtetni, hogy a magyar író tudott horvátul, és olvasott glagolita szövegeket. A magyar filológia megállapította, hogy az Érdy-kódex írója a prédikációit és legendáit különböző latin gyűjteményekből merítette, főképp pedig Temesvári Pelbárt műveiből. Így bár a névtelen karthauzinak aligha volt glagolita forrása, mégis kétségtelen, hogy főképp a glagolita horvát irodalom gazdag hagyománya ösztönözte őt a nemzeti nyelvű vallásos irodalom művelésére.

Ennyit röviden a vallás és egyház szerepéről a középkori magyar és déli szláv kulturális érintkezésekben. A világi jellegű irodalomban sem hiányoztak ilyen jellegű indítások. Az előbb említettem, hogy a magasabb szellemi kultúra terjesztésében az egyház mellett a királyi udvar játszotta a főszerepet. Magyarország e tekintetben szerencsés volt, mert volt egy hatalmi központja, Buda vára, a budai királyi udvar, amely a szomszédos népek szemében is a magyar hatalom szimbóluma lett, és mint még látni fogjuk, a köréje fonódó legenda még akkor is megőrződött, amikor Budán már a török volt az úr.

Ebben az udvari környezetben két olyan világi jellegű magyar irodalmi mű keletkezett, amelyek mint magyar emlékek elvesztek ugyan, de megőrződtek horvát és szerb fordításokban. Az egyik volt a trójai háború történetének egy rövid középkori lovagregénnyé átdolgozott változata, a másik pedig Nagy Sándornak, az ókori Macedónia legendás hírű uralkodójának, a régi magyar irodalomban „világbíró Nagy Sándor” néven emlegetett hősnek regényes története. E két irodalmi emlékekkel érdemes kissé bővebben foglalkoznunk. Már csak filológiai szempontból is érdekes lehet, hogy a horvát, szerb és a Trója-monda esetében bolgár változatokban megőrződött szövegekről hogy lehet bizonyítani, hogy magyar eredetiből fordították őket.

A trójai háború mondájának rövid története a következő. Peleus és Thetis lakodalmán a viszály istennője, görögül Eris, latinul Discordia, egy aranyalmát dob a vendégek közé ezzel a felirattal: adassék a legszebbnek. A vendégek között levő három istennő: Juno, Minerva és Venus nem tudja eldönteni, hogy melyikük kapja meg az almát, ezért kéri meg az Ida hegyén legetetű trójai királyfit, Párist, hogy ítéljen köztük. Mindegyik istennő ígér valamit a választott bírónak. Venus istennő a világ legszebb asszonyát ígéri neki, és ő kapja meg az aranyalmát. Ebből származik a trójai háború. Páris elragadja Menelaos görög király feleségét, a szépséges Helénát. A görögök erre ostromra indulnak Trója ellen, és több évi ostrom után csellel sikerül bevenniük. Fából egy hatalmas lovat építenek, ennek belsejében görög harcosok rejtőznek el. Az egész dolgot a görögök úgy tüntetik fel, mintha a lovat áldozatul hagynák ott az isteneknek, és hajóhadukkal elvonulnak, de Tenedos sziget mögött elrejtőznek. A trójaiak örömlében bevontatják a lovat a városba és gondtalanul mulatoznak, de éjszaka a görög harcosok kibújnak a lóból, a kapukat kinyitják és a közben visszatért görögöket bebecsátják a városba, akik ott nagy öldöklést visznek végbe.

Ez a szüksézávan megszerkesztett kis történet nem Homérosz Iliásza nyomán mondja el az eseményeket, hanem különböző latin nyelvű forrásokból, főleg Ovidiusból, Hyginus meséiből és másokból lazán van összeróva, és több középkori délszláv változatban maradt fenn. Amikor e változatokkal foglalkozni kezdtem, mindjárt feltűnt, hogy a tulajdonnevek a nálunk szokásos latin kiejtésben, az *s* betű helyén *š* és *ž* hangot ejtenek, amit a glagolita és cyrill írás tévedhetetlenül jelöl: tehát Priamuš, Pariš, Aceliš (Achilles), Venuš (Venus istennő). Ezek a nevek magukban még nem lennének bizonyítékok, mert, amint az előbb láttuk, a horvát nyelvterületnek legalább egy részén ez a latin kiejtés hagyomány volt. De a Xanthus folyónévként Košantuš alakja már teljesen magyaros, mert a szóeleji mássalhangzótorlódásnak ilyen feloldása a szlávban ismeretlen. De vannak a szövegekben olyan különös félreértések is, amelyekre csak egy magyar eredeti, illetőleg közvetítő szöveg feltevésével lehet magyarázatot találni. Ilyen pl. a furcsa kitétel: Achilles az *apácák* között (*v opaticah*, egy másik szövegben: *v koludricah*). Hogy jön ez össze? A monda szerint Achilles anyja jóslatot kapott, hogy fia el fog esni a trójai háborúban. Erre ő a gyermekét Lycomedes király udvarában, annak leányai között leányruhában neveltette. De a ravasz Ulixes később leleplezte és magával vitte a háborúba. A rejtély nyitja a következő. A régi magyarban a *barátnő* fogalmát kétféle formában fejezték ki, ha férjes volt: *asszonybarát*, ha leány volt: *leánybarát* volt a megnevezés. Itt Achilles a királylányok közt mint *barátnők* között, tehát *leánybarátok* között volt, de mivel a magyarban a *barát* szerzetet is jelent, tehát a fordító a *leánybarát* kifejezést női szerzetesnek, *apácának* értette. Egy másik nyilvánvaló félreértés a magyar rokonságnevekből keletkezett. Két hős küzd egymással, a görög Ajax és a trójai Hector. Ajax megemlíti, hogy anyja, Hesiona asszony, trójai származású, mire Hector azt válaszolja: Hesiona asszony nekem *nővérem* (sestra). A feltűnő itt az, hogy a monda szerint Hesiona Hectornak nem leánytestvére, hanem nagynénje volt. A félreértés alapja nyilván a magyar *néne* szó két jelentése volt. A feltételezhető szövegben: „Hesiona asszony nekem *néném*”, a szláv fordító, aki nem ismerte a mondából a rokonsági viszonyokat, a *néném* szót (idősebb) leánytestvérenek értelmezte. A legfeltűnőbb félreértése ezeknek a délszláv szövegeknek azonban mégis az, hogy az eredeti trójai faló helyett *üveglő* szerepel. De mivel az üvegen át lehet látni, tehát eléje tették a *fekete* jelzőt: *konj od črnoga stakla*. A trójai háborúnak nagyon sokféle feldolgozása ismeretes a világirodalomban, de egyetlenről sem olvastam, hogy a *faló* helyett *üveglő* szerepelt volna benne.

Ez megint csak a régi magyarból érthető. Régi nyelvünkben az *üreg* szó, hasonlóan mint a *hézag*, nemcsak főnév, hanem melléknév is volt, tehát a belül üres falovat *üreg lónak* nevezhették, amiből az *üveglő* félreértés keletkezett. Ezek a kiragadott példák csak csekély hányadát teszik annak a sok érvnek, amelynek alapján egy elveszett magyar Trója-monda mint középkori rövid lovagregény, mint a világi jellegű udvari irodalom egyik terméke hitelt érdemlően rekonstruálható.

A kutatásban tovább menve, az a kérdés vetődött fel bennem, hogy ki lehetett ennek az eredetileg latin nyelvű kis regénynek a szerzője. Béla király névtelen jegyzője, röviden Anonymus vagy más néven P. magister a *Gesta Hungarorum* előszavában említi, hogy (egyetemi) tanulmányai idején különböző szerzők műveiből összeszerkesztett egy Trójai históriát, ahogy a történetet a tanáraitól hallotta. Nem lehetett-e ez azonos azzal a latin eredeti szöveggel, amit aztán magyarra fordítottak, és abból horvátra és szerbre? A közelebbi vizsgálat azt mutatta, hogy ez a feltevés nagyon is valószínű. A két szöveg ugyanis olyan közös elemeket tartalmaz, amik aligha tulajdoníthatók a véletlen játéknak. Ennek részletezését azonban itt elhagyom.

A másik ilyen mű az ókori Macedónia uralkodójának Nagy Sándornak világhódító harcairól és különféle mesés epizódokról szóló regényes történet. Ennek eredeti szövege görög volt, szerzőjét Pseudokallisthenes néven emlegetik, ami csak annyit jelent, hogy nem azonos Nagy Sándor udvari történetírójával, Kallisthenes-szel, akinek műve nem maradt fenn. Európában ez a történet a latin változatokból vált közzismertté, és általában *Historia de proeliis* címmel említik. A tartalmát nagyon nehéz lenne röviden összefoglalni. Tele van mesés elemekkel. Szerepelnek benne az amazonok, a meztelen bölcsök (gymnosophisták), háрпиák, a sötétség birodalma, az élet tava stb. Magyar szempontból itt a nyelvi bizonyítékok mellett néhány olyan történeti vonatkozás szerepel, amiből arra kell következtetni, hogy a magyar változat valamikor az 1350-es évek táján Nagy Lajos udvarában keletkezett. Az egyik feltűnő történelmi tény, hogy a görög eredetiben a szkíták betörnek Macedóniába, Fülöp király a fiát, Sándort küldi ellenük, aki meg is veri őket. A délszláv szövegekben a szkíták helyett a kunok (*kumani*) szerepelnek. Miért volt szükség erre a névcserére? A magyar krónikás hagyomány szerint a magyarok ősei, a szkíták olyan bátor harcosok voltak, hogy egy nép sem tudta legyőzni őket, még maga Nagy Sándor sem tudta őket meghódításra bírni. Ezért kellett tehát a szkítákat a kunokkal helyettesíteni. Ugyanennek az epizódnak egyik szereplője egész világosan a magyar krónikákból való. A regény elmondja, hogy az ifjú Sándor a kunokat legyőzi és vezérüket, *Atlamiš* elfogja. Ez a név török eredetű, és jelentése „lovas”. Az eseménynek és névnek magyar történeti háttere a következő. Amikor a tatárok 1345-ben betörték Erdélybe, Lajos király Lackfi Endre erdélyi vajdát küldte ellenük, aki le is győzte őket, és elfogott vezérüket, *Atlarnost* lefejeztette. Tárgyi oldalról, gondolom, ennyi elég a Nagy Sándor-regény magyar változatának bizonyítására. Nyelvi oldalról csak egy mozzanatot emelek ki. Ismeretes az, hogy Nagy Sándor nevelője a híres filozófus Aristoteles volt. A regény egyik epizódja azt örökítette meg, ahogy Aristoteles az ifjú tanítványának az ég csillagait magyarázza. A csillagok felsorolásában többek között ilyen nevek szerepelnek *Zavest*, *Iakintost*, *Kronost*, *Arist*. Ezekben az alakokban a következő görög csillagnevek rejlenek: *Zeus* (lat. Jupiter), *Hyakinthos*, *Kronos* (lat. megfelelője Saturnus), *Ares* (lat. Mars). A szóvégi *-t* betű pedig nem más, mint az ott felejtett magyar tárgyrag. Tehát Aristoteles magyarázta a *Zavest*, *Jakintost*, *Kronost*, *Arist*.

Minden jel tehát arra mutat, hogy Nagy Lajos udvarában keletkezett egy magyar nyelvű Sándor-regény, amelyet aztán átdolgoztak horvátra és szerbre. A magyar fordítónak az említett elemek betoldásával, magyar történelmi eseményekre való utalással nyilván az volt a célja, hogy az uralkodó személyét minél közelebb vigye a világhírű ókori ideálhoz. De hogyan magyarázható a regény délszláv változatainak keletkezése? Nagy Lajos király második felesége, Erzsébet bosnyák származású volt. Stefan Kotromanić bosnyák bán lánya. Mint udvarhölgy élt Budán, amikor a korán megözvegyült király feleségül vette. De volt az udvarnál egy horvát főúr, Péter fia Novak (a latin krónikában Novacus de Croatia), Lajos király udvari vitéze, aki magát egy följegyzésében otthon nonai (nini) kneznek, Magyarországon salgói grófnak nevezi. Ez a főúr 1368-ban, nyilván már öreg korában, lemásolt egy glagolita misekönyvet, amelyet annak a templomnak szánt, ahol

majd földi maradványai fognak nyugodni. Ez a bejegyzés a misekönyv elején egyúttal a legkorábbi pontosan datált horvát vers. Mindenesetre feltűnő, hogy egy világi úr, aki a források tanúsága szerint a királyt hadjárataiban kíséri, és a harcokban kitünteti magát, öreg korában arra a gondolatra jön, hogy misekönyvet másoljon. Nem kézenfekvő-e a gondolat, hogy fiatal korában a világi, közelebbről az udvari irodalom iránt is érdeklődött? Ezzel nem akarom azt állítani, hogy ő lett volna a fordító vagy átdolgozó, mert erre bizonyíték nincs, de az nagyon is valószínű, hogy ilyen magyar–szláv udvari környezetben egy fordító könnyen akadhatott.

A trójai mondával és a Nagy Sándor-regénnyel kapcsolatban még egy kérdést kell érintenem. Hogy lehet az, hogy Magyarországon ezek a középkori irodalmi emlékek elvesztek, horvát és szerb területen pedig megmaradtak, sőt más szláv irodalmakba is átkerültek. Magyar részről az el-tűnés azzal magyarázható, hogy ezek az olvasmányok idővel kimentek a divatból, helyüket ugyan-ezen témák igényesebb verses feldolgozásai, nyomtatott könyvek alakjában foglalták el. Horvát és szerb részről pedig a kéziratos hagyomány nagyfokú tisztelete és különösen szerb részről a világi irodalom fejletlensége, jobban mondva teljes hiánya okozta a középkori olvasmányok fennmaradását, sőt népszerűségét.

Az udvari kultúrával szorosan összefügg az epikus énekmondás. Ezen a területen különösen eleven magyar–délszláv kapcsolatokkal találkozunk. Amit ma epikus népköltészetnek nevezünk, az tulajdonképpen eredetileg nem volt népköltészet, délszláv területen sem, hanem udvari epikus énekmondás, amely a hősi tettek ünneplését szolgálta. Későbbi időből származik a horvát Juraj Križanićnak egy latin feljegyzése, amely azonban pontosan ráillik a középkori szokásokra is: „Lát-tam lakomázva ülni a nemes urakat és vitéz férfiakat és mögöttük vitézeket állni, akik az elődök dicséretét énekeltek. Mindezen énekek Kraljević Marko, Novak Debeljak, Miloš Kobilić és né-hány más hősnék dicséretéről szólnak.” Eddig az idézet.

Ez volt tehát az igazi közege az epikus énekmondásnak. Népköltészet csak akkor lett belőle, amikor a török hódítás következtében a szerb feudális réteg teljesen és a horvátnak is jó része eltűnt. Ekkor kerül az ilyen énekmondás a főúri udvarokból a vak koldusok kezére, akik a vásárokon valóban a népet szórakoztatják vele. Ez a most már valóban népi epikus énekmondás sok tekintetben a nyomtatott irodalmat helyettesítette, lényegében a középkorban kialakult színvonalon maradt, és éppen ezért nagyon sok középkori elemet őrzött meg. A már említett horvát és szerb hősök mellett nagyon gyakoriak a magyarok is, mint Nagy Lajos, Zsigmond király, Hunyadi János, Mátyás király, Szilágyi Mihály, Ozorai Pipo és mások. Maguk az énekek csak későbbi feljegyzésekben, legkorábbról a 16. századból maradtak fenn, de valószínűleg árad belőlük a középkor. Hogy milyen is volt ez a már népivé vált énekmondás, azt egy Hvar szigetéről származó horvát költő, Petar Hektorović feljegyzéséből ismerjük. Hektorović 1568-ban egy olasz mintára írt verses halásziidillt adott ki. Ennek rövid tartalma az, hogy a költő két evezőst fogad fel, és csónakon meglátogatják a közeli parti helyeket. Közben az evezősök énekekkel szórakoztatják a gazdájukat. Az egyik ének Marko Kraljevićről és testvéréről, Andrijašról szól. Ez egy egészen különleges szépségű ballada. A két vitéz testvér, Marko és Andrijaš mindig a legnagyobb egyetértésben harcolt együtt és mindig szépen osztoztak a zsákmányon, egyetértésben váltak el egymástól, és ugyanúgy találkoztak újra. Egyszer azonban három lovat nyertek, ket-tőn megosztottak, a harmadikon összevesztek. Marko kardot rántott és testvérét szíven szúrta. A hal-dokló csak arra kéri testvérét, hogy anyjuknak adja oda az ő részét is, és ne mondja meg az igazat. „Ha kérdi, miért véres a kardod, mondd, hogy egy szarvas állt utamba, nem akartunk egymásnak kitérni, kardot rántottam és szíven szúrta. Ha kérdi, hol van testvéred, Andrijaš, ne mondd meg neki az igazat. Mondd, hogy idegen országban maradt, megszeretett egy lányt, azóta nem járt velem harcolni, nem is osztozott velem zsákmányon. A lány a feledés borával itatta, és hamarosan aligha várhatod haza. Ha pedig a sötét hegyekben rablók támadnak meg, nem kell megijedned, csak kiáltsd a nevedet. Bár hiába fogod kiáltani, a gonosz rablók mégis azonnal szétszaladnak, mint ahogy mindig szétsza-ladtak, amint nevedet hallották kiáltani. Hadd lásson szeretett családot téged, aki engem ártatlanul elvesztettél.”

A halászok ezt a gyönyörű balladát a régi hosszabb verssorú, úgynevezett *bugarštica* típusban éneklék *szerb módra* (na srpski način). Ez az éneklési mód nálunk is meghonosodott. Tinódi Lantos Sebestyén mondja a magyarországi hegedűsökről szólva: „Sok hegedűsök vannak Magyarországon, Kármán Demeternél nincs jobb az rác módban, az ő hegedőjét fő hajtván rángatja.” Ez a szerb guszlárnak tipikus előadási módja, amint a guszlát térdei között tartva ül, és egyhangúan hegedülget. Ezt a verstípust, amelynek nincs meghatározott szótagszáma, hanem sorai 11-től 16 szótagig váltakoznak, később felváltotta a közismertté vált tízszótagos sor, az ún. *deseterac*. Az epikus énekek zömét aztán a későbbi gyűjtők már ebben a formában jegyezték fel. Ez a versforma a legújabb felfogás szerint még a középkorban Magyarországra vándorolt szerbek körében alakult ki. A mi énekmondóink is gyakran használták. Legrégibb magyar emléke a Szabács Viadala néven ismert, de sajnos csak csonkán ránk maradt históriás ének. Ebben azonban még nem érvényesül a szerb *deseteracra* annyira jellemző 4+6 szótagszám, hanem nagyon gyakori az 5+5 is. Vannak aztán olyan sorok is, amelyek megengedik mindkét osztást:

Ezt meghallák / mind // Törökországba,
Török császár / lón // nagy bosszóságban.

A 19. században, amikor a romantika nálunk nagyon népszerűvé tette a szerb népköltészetet, ez a verssor bevonult a magyar műköltészetbe is. Vörösmarty és Petőfi is éltek vele. Vörösmarty a Hedvig című, nagy Lajos király egyik leányáról szóló bájos legendás versét írta ebben a formában:

Szóla Isten Gábor angyalához:
Szép cselédem, fényes Gábor angyal,
Ölts piros két szárnyat vállaidra,
Szedg be nappal, a szép délvilággal,
Arcaidra vedd tavasz derültét
Végy mosolygóbb ifjuságot arra, stb.

Jórészt a délszláv népi epikának köszönhető, hogy a középkori Magyarország emléke ott még akkor is elevenen élt, sőt új színekkel gyarapodott, amikor a török hódítás a középkori állam hatalmát már megtörte, és az ország központja, Buda is török kézre került. A költők figyelemmel kísérik az eseményeket.

Nándorfehérvárnak 1521-ben történt elestéről egy raguzai költő Mavro Vetranic (1482–1576) emlékezett meg „A szultán dicsőségéről” írt hosszabb költeményében. Fáj a költőnek, hogy a török egymás után gyűri le a keresztény népeket, de leginkább Magyarország fáj neki. Amit nálunk akkor még nem sokan tudhattak, azt meglátta messziről a horvát költő: Nándorfehérvár „Magyarország őrsége” volt, eleste után nyitva állt az út az ország testébe. A török hódítás súlypontja a Balkánról Magyarországra tevődött át, és így ennek sorsa is egyre jobban a keresztény érdeklődés előterébe került. A mohácsi csatavesztéssel a magyar sors európai jelentőségűvé szélesedett, és a horvát költészetben sem maradt visszhang nélkül. Egy ismeretlen költőtől származó hosszabb vers tárgyalja az eseményt. A király szájába adott elégia részletesen rajzolja a hadba indulást, a csatát és a fiatal II. Lajos halálát. De ezen túl is van fontos mondanivalója. A török elleni harcokban a magyarság csak a maga erejére támaszkodhat. Segítséget sehonnan sem várhat, mert a keresztény uralkodók egymás közt viszálykodnak. Ez a hely magyar fordításban így hangzik:

Talán nincsen elég fegyvertek, hadatok,
Segítséget nekem azért nem adtatok?
Itálián ugyan nagy öldöklést ki tett,
Feledve bajomat, feledve a hitet?

Buda elfoglalásáról (1541) ismét Vetranić írt egy hosszabb elégiát „Buda vár panasza” címen. Az egész panaszt a megszemélyesített Buda mondja el, és benne van az ország sorsának egész szomorúsága. Szélesen megrajzolt képet ad a pusztulásról, a régi dicsőség múlásáról, az egész kereszténységet fenyegető veszedelemről, és Mátyás király emlékét idézi, magyar fordításban ilyen formán:

Szaladj bajnok hamar, szaladj Fehérvárra,
Ahol Mátyás nyugszik ítéletet várva,
Jaj nekem – így kiálts! a keserves jajon
Hideg márványsírja könnyekre fakadjon!
Kiáltsad: királyom, hozom a hírt hozzád,
Budavár odalett, oda mind az ország,
Oda lett a magyar híre-dicsősége,
Oroszlán torkában leszen annak vége.
Ezért jó királyom, ha szavam nem vétek,
Sírodból a földre visszahívlak téged,
Lássad, hogy palotád, lássad, hogy udvarod,
Csizmával tapodják a császári rabok.

A történelmi eseményeket lépésről-lépésre figyelemmel kíséző ilyen műköltői alkotások mellett azonban virágzott a népies epika is, amely még a középkori Magyarország képét őrít meg, és ebből került át sok motívum a későbbi műköltészetbe is. Ennek a hagyománynak igazi őrzője és továbbfejlesztője ugyancsak a régi raguzai (vagy más néven dubrovnikai) horvát irodalom volt. A 17. századi költők már őszinte csodálói a délsláv (szerb, bosnyák, horvát) népköltészetnek. Közülük éppen a legnagyobb, Gundulić (1588–1638) a koronatanú, hogy az ő korában e népi epikának fő ciklusai már ki voltak fejlődve. „Osman” című eposza harmadik énekében említi a népénekeket, amelyekben a szűkebb értelemben vett nemzeti hősök mellett már ott található a magyar uralkodók és hadvezérek, mint Nagy Lajos király, akit a költő szavai szerint „Budán és Kruknóban” is megkoronáztak; Hunyadi János (Janko vojevoda) „aki a magyar korona védelme és szabadsága volt”, Mátyás király „győzhetetlen neve” és Szilágyi Mihály (Mihajlo Svilojević).

Gundulićnak fiatalabb kortársa, a drámaíró Palmotić (1606–1657) ugyancsak ismeri ezeket a történelmi személyeket, s magyar és horvát földön lejátszódó romantikus és csodás elemekkel átszőtt darabjai szinte operettszerű cselekmények középpontjába állítják őket. Ezekben a darabokban a költői képzelet újraéleszti a középkori Magyarország minden hatalmát és fényét. Budán nagy vitézi játékok zajlanak le, idegen hősök Magyarországra jönnek vitézséget tanulni. A modern történelmi dráma követelményeinek e darabok természetesen nem felelnek meg. Palmotić célja csak az volt, hogy a népénekekből jól ismert hősöket szórakoztató cselekményekkel vegye körül. Zsigmond raguzai tartózkodásának és a Hunyadiak korának eseményei keverednek egymással és a nyugati, főleg az olasz irodalomból származó regényes motívumokkal. Hosszú bonyodalmak után az igazság végül győzedelmeskedik a gonoszság fölött, s a költő ilyenkor megható szavakat talál a magyar lovagiasság dicséretére. Így a Danica című drámában, amelyben Zsigmond király, Hunyadi János és Mátyás, valamint Szilágyi Mihály együtt szerepelnek. Szilágyi megment egy leányt a biztos haláltól, s a gyilkolásra készülőt párbajban megöli. Ostoja bosnyák király ekkor dicséror szavakat intéz a magyar lovaghoz s általában a magyar lovagiasságot is dicsőíti: „a szép magyar földön mindig fognak vitézek teremni, akik fegyverükkel az igazságot védik és a szerencsétleneket segítik.”

Mind Gundulić s a többi költők feljegyzései a népi epika hőseiről, mind pedig Palmotić drámái, amelyek szintén számos ponton érintkeznek a népköltéssel, azt bizonyítják, hogy a

középkori Magyarország hősei a horvátoknál nagyon népszerűek lettek. A közös harcok a török ellen annyira közel hozták egymáshoz a két népet, hogy a hősi önfeláldozás és a lovagi erények megbecsülésében nemzeti különbségek nem voltak. Ahogy a magyarok a horvát irodalomba bevonultak, úgy vonultak be a horvát vitézek a magyar történelembe. Jurisich Miklós, Kőszeg hős védője horvát létere egyike lett a magyar történelem legnépszerűbb alakjainak.

A középkori délszláv epikus énekmondásnak azonban a régi magyarban is vannak nyomai. Ezeket az irodalmi emlékeket ugyan a 16. században jegyezték fel vagy éppen fordították, de motívumaik középkoriak. Ezek az úgynevezett „széphistóriák”, amelyek a maguk korában igen kedvelt olvasmányok voltak. Már az egyik legrégebb ilyen széphistóriában, Ráskay Gáspárnak a vitéz Franciskóról szóló énekében, amely valóságos apotheozisa az igazságtalanul gyanúsított asszonynak, bizonyos hasonlóságok fedezhetők fel ismert horvát motívumokkal, bár a magyar filológia eddig még nem tudta megállapítani a közvetlen kapcsolatot. Valamivel későbbi időből származik egy másik „széphistória a vén Bankó leányáról”, amelyről a névtelen szerző megmondja, hogy horvátból fordították 1570-ben:

Horváltul magyarra nem régen fordíták
Sebes Vág mentében Sempte városában.

Ennek az éneknek a motívuma nagyon gyakori a horvát népköltészetben: Béla magyar király parancsára a budai várban nagy vitézi játékot rendeznek, amelyre az összes neves vitézek összejönnek. Az öreg Bankó is szívesen küldene valakit a házából, de fia nincs, csak kilenc lánya. A legkisebb lánya azonban levágja hosszú haját, vitézi ruhába öltözik, magához veszi apja fegyverét és elmegy Budára. A tornán a lány kitűnik különös ügyességével, legyőzi az összes vitézeket, de amikor a fürdőbe kellene menni, apja levelére hivatkozik, hogy törökök és tatárok támadták meg a várait és a király engedelmével haza indul. Csak mikor már a Dunán a hajón van, fedi fel magát, hogy ő az öreg Bankó lánya. A király utána ered a vízben, mert szeretné feleségül venni, de nem éri be. Ezzel a költeménnyel több magyar filológus is foglalkozott, a legszerencsésebb kézzel azonban Bajza József kutatott, aki nem sokkal halála előtt a nyugat-magyarországi horvátok körében följegyeztet egyik énekben találta meg a legközelebbi variánst. Bajza a magyar ének keletkezését azzal a valószínű feltevéssel magyarázta, hogy a névtelen szerző valahol Sempte vár környékén a tengerpartról odaköltözött horvátoktól hallotta és jegyezte föl a költeményt, amelyet később magyarra fordított.

Míndezek a kölcsönhatások a nemzeti nyelvű irodalom és részben a népi kultúra területén adódtak. De nem hiányoztak a magasabb, tudós jellegű latin nyelvű irodalmiság területén sem. Már Nagy Lajos és Zsigmond korában is megfigyelhető a humanizmusnak és renaissance-nak Olaszország felől jövő áramlata, amely hazánkban Mátyás alatt éri el tetőpontját. Ennek az áramlatnak természetes útja Dalmácián vezetett keresztül, s így a magas kultúrájú dalmát városok horvát–olasz elemei is bekapcsolódhattak a közvetítésbe. Név szerint ismerjük Mátyás király egyik könyvtárosát és könyvfestőjét, a Raguzából jött Felix Ragusanust. Az északabbi horvát területről származtak Vitéz János és Janus Pannonius. Míndezek működésének részletes ismertetése azonban igen messzire vezetne, és jórészt meg is haladná az én kompetenciámat.

Befejezésül még hadd térjek vissza a régi horvát költészetre, és hadd mutassak be egy 14. századi, egészen ritka művészi verset, amelyet nem is olyan régen itt Magyarországon fedeztek fel. Ez egy passió ének, latin címmel „Cantilena de sabbatho”, egy óhorvát Mária-síralom.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1979-ben magántulajdonból megvett két XIV. századi latin nyelvű kódexet, amelyek prédikációkat tartalmaznak. Ezek feldolgozásával foglalkozva a könyvtár tudományos munkatársa, dr. Vízkelety András az egyik kódex utolsó lapján egy idegen szöveget talált, amiről annyit tudott megállapítani, hogy valamilyen szláv nyelven íródott. A közelebbi meghatározásért a kézirtártrához fordult. A szövegről első alkalommal csak azt láttam,

hogyan tengerparti horvát dialektusban van írva, majd miután a rendkívül apró betűs és helyenként erősen kopott és rongált írást több hetes munkával sikerült egy-két szó kivételével megfejteni, kiderült, hogy egy gyönyörű óhorvát verses Mária-siralom. Mellőzve itt a különböző részletkérdéseket, amelyek a filológiai elemzés során felmerültek, az eredmény összefoglalva a következő: Az egész költemény a kódex utolsó oldalán két oszlopban írva összesen 70 sorból áll, ebből 66 vers, a többi négy sor prózai buzdítás. Ez a 66 verssor tulajdonképpen 132 páros rímű, nyolc szótagos verssor, tehát olyan költői forma, amely nálunk is népszerű volt, az úgynevezett ősi nyolcas. A verset 1385 táján jegyezték bele a kódexbe, és bejegyzője Paulus de Sebenico (azaz Šibeniki Pál) ferences szerzetes volt, ugyanaz a személy, akitől egy költői Mária-imát (tulajdonképpen óhorvát litániát) már korábban ismertünk. Mindezeket a felismeréseket a verssel együtt Zágrábban az Akadémián és nálunk is az Akadémián bemutattam.

Ez az újonnan felfedezett horvát vers csak tárgyában rokon a mi Mária-siralmunkkal, de annál fiatalabb és terjedelmesebb, szinte egy kis egyházi dráma, csak nincs felvonásokra tagolva, az egyes szereplők szövege egybefolyik. A fő elbeszélő Arimathiai József, de megszólal Mária és Szent Péter is. Ritmusa, rímei rendkívül szabályosak, ahol helyenként eltérés mutatkozik, ott látszik, hogy a másoló a szöveget a maga nyelvjáráshoz igazította.

Ahogy a kézirat olvasásának nehézségein túljutottam, és a szöveget a maga egészében mint művészi alkotást élvezhettem, többszöri olvasás után egyre azon gondolkodtam, hogy lehetne az egészet magyarul megszólaltatni, hogy a szöveghez is hű maradjak, de azért vers is legyen.

Addig csiszolgattam, míg végül is a következő fordítás alakult ki.

Nagyszombati ének

Az idő mért ilyen süket
 Szívünk miért ilyen üres
 Deszkák döngnek, harang hallgat
 Gyertyák, fáklyák kioltattak.
 Mikor király tér pihenni,
 Okkal ez így szokott lenni.
 Boldogultnak béke legyen
 Csak majd hamar felébredjen.
 Pásztor nélkül jár a nyáj itt,
 Sokaknál a hit is sántít
 Oszlopaink törtek félbe,
 Lámpásainknak kihuny fénye.
 Hadnagyk mind megfutottak,
 Bátrak hátat fordítottak.
 Mint megrettent jámbor felek,
 Mint valamely szétvert sereg,
 Apostolok mind elbújtak,
 Tanítványok meglapultak.
 Elvették az Urat tőlünk,
 Azért nekünk e sok könnyünk.

Bús hírünket hallottátok?
 Hol van Jézus, ki megváltott?
 Hallánk József eltemette.
 Mert Pilátus megengedte

Kérjük meg a nemest nyomban,
Mutassa meg, urunk hol van.

Nagy kedvesen téged kérünk,
Hol van Jézus, drága ékünk?

Keresztről le tegnap vettem,
Anyja alig élt mellettem.
Fához hosszú létrát tettünk,
Könnyet is sokat ejtettünk.
Vasszegeit kirántottuk,
Anyja sebét újítottuk.
Az asszonyok támogatták,
Keservesen mind siratták.
Közelebb a fához vittük,
Hogy megéli, alig hittük.
Felrepülne keresztfára,
Csókot hintni szent fiára,
Szólitgatja, nyúl feléje,
Hogy közelebb fiát érje:

„Ide, fiam, jöjj anyádhoz,
Ide, fiam, búcsúzáshoz.
Adjátok már, csak adjátok,
Adjátok már, ne tartsátok.
Ne késsél hát, ide adjad,
Én vagyok, én, alélt anyja.”

Halott fiát átkarolta,
Szívéhez úgy szorította,
Holt sebeit csókolgatta,
Könnyeivel mosogatta.
Testét aztán ölbe vette,
Magát tépve sírt felette:

„Fiam, mindent mondj, beszélj el,
Fogd anyádat erős kézzel,
Édes fiam, mondd szaporán,
Mért hagytál el ilyen korán.
Reád, fiam, mit koholtak,
Hogy ártatlan meggyilkoltak?
Kedves húgok, nemes urak,
Mért egy lépést sem mozdultak?
Fiam, János, fiam helyett,
Nézzed az öt égő sebet.
Nézd a keblet, hol nyugodtál,
Hol igaz nap ragyogott rád.
Magdaléna drága felem
Nézd a mester, holt, meztelen,

Sebeit mosd könnyeiddel,
Lábát töröld fürtjeiddel.

Jeruzsálem, bűnös város,
Úr haragja reád száll most.
Megöletted jó uradat,
Isten fiát, királyodat.
Égbe szálljon síró szavad,
Indul a föld lábad alatt.
Falad Isten széjjeldúlja,
Fiát rajtad megbosszúlja.”

Közel léptünk asszonyunkhoz,
Ugyan kértük könnyünk hullott,
Engedje az urat nekünk,
Isten fiát hogy megkenjük.
A szent testet meg is kentük,
Urunkat mi sírba tettük.
Mindkettőnek meghajoltunk,
Sok sírással elbúcsúztunk.

Én a József Ramatából
Így mondtam el, hogy tudjátok.
Ha akartok többet tudni,
Az anyjához kell fordulni.
Ott mindnyájan összegyűltök,
Isten kegyét kérve ülnek.

Mikoron mi odatértünk,
Az apostolt mind ott értük,
Mind siratták Jézus holtát,
Magukat mind így vádolták:
„Urunkat mi elvesztettük,
Urunk előtt mind vétkeztünk.”
Péter tépi ősz szakállát:
„Bűnömön e város átlát,
Jaj, nem tudom, mit is tegyek,
Asszonyunkhoz hogyan megyek!
Anya, fiú ellen nagyot
Vétettem én, bűnös vagyok.”

Mária maga ott hívatta,
Nagy édesen vigasztalta:
„Nézzed Péter, mi a tiszted,
Fiam maga helyé kit tett.
Reád bízta kedves nyáját,
Hogy őrizzed mindahányát.
Nálad kulcsa mennyországnak,
Vigaszt, hitet tőled várnak,

Adj erődből gyenge félnek,
 Mindenek csak reád néznek.
 Nem ismered tán fiamat,
 Igen kegyes, jó uradat?
 Megbocsát ő mindenkinek
 Mint kis fiát öleli meg.
 Értetek én közbenjárók,
 Mindenben lesz gondom rátok.
 Isten fia poklot ronta,
 Szent atyákat mind kivonta.
 Mennyet nyitott, sátánt kötött,
 Keresztjével halált győzött.
 Feltámad ő holnap reggel,
 Virradatkor veletek kel.
 Bárányait kivezeti,
 Vidám juhász, teregeti.”

Ah Jézusunk, Isten fia
 Hálánknak ne legyen híja,
 Tested szent feltámadása
 Legyen lelkünk megváltása.

*

Testvérek énekeljük Ámen.
 Mindörökkön örökké Ámen.
 Álmát lélek hadd alhassa,
 Isten békében nyugtassa.

Hadrovics László

***Hadrovics, László*: Hungarian–Southern Slav intellectual contacts in the Middle Ages.**

This paper presents an overview of László Hadrovics’s investigations concerning Hungarian–Southern Slav contacts as summarized mainly for the educated general public. A sixteenth-century Croatian poem, entitled „Cantilena de sabatho”, is published in the author’s own Hungarian translation.

A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok III.*

Májok a' deák és német nyelven írt német grammatikákhoz folyamodtanak, mellyekből melly nehezen lehetett nékiek tsak kevejet-is tanúlniok...

(Kratzer János Ágoston: Új Német Grammatika... 1787. Elöl-járo bejzéd)

Nur das Gesetzmässige und innerlich Zusammenhängende lässt sich wissenschaftlich untersuchen.

(Curtius; idézi Karl Brugmann: Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. Strassburg, 1885: 47)

I. A XVIII. század végi német, magyar és horvát nyelvtanokat kutatva eddig az ábécés könyvekről (Nyr. 122: 184–9) és a bécsi mintára írt magyar és horvát iskolai nyelvtanok első részéről, a helyes beszéd és a helyes olvasás szabályait tartalmazó fejezetekről volt szó (Nyr. 122: 451–458.). Mivel a bécsi *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* (később *Verbesserte Anleitung...*, rövidítve: *Verb. Anleitung*) alapján két horvát nyelvjárási (horvát és „szlavón” regionális irodalmi nyelvi) nyelvtan is készült, az érintett téma keretében behatóbban megvizsgáltam Marijan Lanosović szlavón (= szlavóniai horvát) nyelvtanának harmadik kiadását, az *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre...* című, 1795-ben a Budai Egyetemi Nyomda kiadásában megjelent grammatikáját. Választásom azért esett erre a munkára, mert már első átlapozásra is látszott a *Verb. Anleitung* közvetlen hatása, s mivel ez a mű szerzőjének előző két nyelvtanánál (*Uvod u latinsko ričih slaganje s nikima nimačkoga jezika biližkami za korist slovinških mladića...* Osijek 1776; *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache*. Osijek ¹1778, ²1789) részletesebb magyar nyelvi anyaggal van kiegészítve. A horvát filológiában eddig sem a bécsi grammatikával való egybevetés, sem pedig a hungarológiai összefüggések kutatása nem kapott hangsúlyt. ** (Vö. különösen Tafra, B. Pandžić, M.; Sekulić, A.; Ptičar, A.; Brlek, M. I.; Putanec, V. 1985 és Tafra, B. 1992). Lanosović nyelvtanát elsősorban a *Verb. Anleitung* 1785-ös kiadásával vettem össze. A *Verb. Anleitung* szerkezete tekintetében megegyezik az 1769-ben megjelent *Compendiosa Linguae Germanicae Grammatica In Usum Potissimum Ungarorum Germanice Discere Volentium Excerpta E Grammatica (Tit.) D. Profess. Gottsched* (Claudiopoli. Typis Coll. Academ. Soc. Jesu. a továbbiakban: *Compendiosa*), valamint a *Grammatica Germanica Ex Gottschedianis Libris Collecta*. Editio Secunda. Agria ... Anno M.DCC.LXXX című nyelvtannal (a továbbiakban: *Grammatica Germanica*), amelyek a *Kern der deutschen Sprachkunst*-on alapulnak. Az összehasonlításba bevontam Gottsched *Sprachkunst*-jának magyar nyelvű adaptációját (*Új Német Grammatika...*), amely Kratzer János Ágoston munkája, és 1787-ben Pozsonyban jelent meg. Tekintettel arra, hogy Lanosović munkája idegen nyelvi modell alapján, idegen nyelven írt anyanyelvi nyelvtan (Erről később kissé részletesebben!), alkalmasszerűen egybevettem Szaller György (Georg Szaller) 1793-ban Pozsonyban megjelent latin és német nyelvű magyar nyelvtanával (*Hungarica Grammatica latine et germanice – Ungarische Sprachlehre Lateinisch und Deutsch erklärt*), Bél Mátyás német nyelvű magyar grammatikájának hatodik, 1787-es kiadásával (*Meliböi ungarischer Sprachmesiter...*), Farkas János (Johann Farkas) *Ungarische Grammatik für Deutsche* című nyelvtanának számomra hozzáférhető, Márton József (Joseph von Márton) és Szlemenics Pál (Paul Szlemenics) által átdolgozott kiadásával, amely Bécsben 1816-ban jelent meg. Két alkalommal hivatkozom Nagy György (Georg Nagy) 1793-ban ugyancsak Bécsben megjelent *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre* című nyelvtanára, amely azon-

* A dolgozat az OTKA TO 24152 és az MKM FKFP 0567/97 pályázat keretében készült, a Nyr 122: 184–9 és 451–8 lapon található dolgozatokkal együtt.

** A felsorolt tanulmányokat l. in: Zbornik o Marijanu Lanosoviću. Osijek 1985. A többi szakirodalmat l. Nyr 122: 184–9; 451–8. és a jelen cikk végén.

ban tüzetesebb kutatást igényel. A későbbi horvát nyelvtanok közül Ignjat Alojzije Brlić (Ignatz Al. Berlich) *Grammatik der Illyrischen Sprache... für Teutsche* (Ofen 1833) című munkájából idézek annak érzékeltetésére, hogy a latin–német modellből mi maradt meg a későbbi nyelvtanokban. Lanosović kéziratosa hagyatékában egyébként fennmaradt még egy nem teljes német–latin–horvát–magyar szótár is (*Njemačko–latinsko–hrvatsko–mađarski rječnik*), amelyről azonban Putanec megjegyzi, hogy a magyar jelentések csak ritkán találhatók meg az egyes szócikkek végén, legtöbbször csupán *u.* (= ungarice) megjegyzés olvasható, azaz utalás arra, hogy a megfelelő magyar jelentéssel a szócikket még ki kell egészíteni. (Putanec, i. m. 220).

2. Marijan (Stephanus) Lanosović 1742-ben született a szlavóniai Orubica községben, Nova Gradiška mellett, ahol elemi (nép-) iskolába is járt. Gimnáziumi tanulmányait Budán folytatta. A ferences rendbe 1761-ben lépett be Bácsban. Filozófiát és teológiát Budán és Eszéken hallgatott. Mint fiatal tanár Vukovárott, Slavonski Brodiban, majd pedig tíz éven át, 1783-ig Eszéken működött. Ezt követően 1788-ig gvárdián és plébános volt Našicén. Négy évi hivatalos bécsi tartózkodás következett ezután a Magyar Királyi Helytartótanács utasítására, amely azzal a feladattal bízta meg, hogy Joachim Stulli szótárának szócikkeit német nyelvi jelentésekkel egészítse ki. Ehhez a munkához Lanosović elsősorban Adelung híres szótárát (*Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches ... Leipzig 1774–1786*) használta. Stulli szótára végül mégis a német anyag nélkül jelent meg (Stulli, Joachim: *Lexicon latino-italico-illyricum ditissimum, ac locupletissimum, in quo adferentur usitatiores, elegantiores, difficiliores earundem linguarum phrasae, loquendi formulae, ac proverbia* (I–II) Budae 1801). Lanosović 1791 végétől Budán a ferences provincia titkáráként működött. 1804-től 1806-ig Bácsban szolgált mint gvárdián, majd visszatért Slavonski Brodba, s ott is halt meg 1812-ben. Több alkalommal is huzamosabb ideig működött Budán, így bizonyos, hogy magyarul jól tudott. A budai ferences rendház ebben az időben a bosnyák és a szlavóniai szerzetesek szellemi központja volt (Hadrovics L. 1944: 24.).

3. Az 1774-ben elfogadott tanügyi törvény, majd az 1777-ben megjelent *Ratio educationis* a Monarchia területén egységesítette és szabályozta az oktatást. Ez a képzés tartalmának reformját, egységes tantervek bevezetését és az iskolák állami ellenőrzésének rendszeresítését jelentette. Nyelvi tekintetben osztrák területen gátat szándékozott vetni a latin és a francia hatásnak, s az úgynevezett szász-német (Sächsisch-Deutsch) bevezetését tűzte ki célul, amelynek az értelmiség körében akkor már presztízsnyelvi státusza volt (vö. Bockholt, V. 1990: 53). E célt szolgálták a Poroszországból Ausztriába hívott Johann Ignaz v. Felbiger által szerkesztett és bevezetett tankönyvek (grammatika, helyesírás, katekizmus, számtan stb.), amelyek kötelezővé tételével egyidejűleg minden más tankönyv használatát hivatalosan is betiltották. A Felbiger szerkesztette, sok kiadást megért *Anleitung*-ot (később: *Verb. Anleitung*) a Monarchia valamennyi népének nyelvére lefordították. Először kétnyelvű kiadások születtek, párhuzamosan németül, valamint horvátul, szlovénül, magyarul stb., majd anyanyelvi grammatikák jelentek meg, amelyek pontosan követték a német mintát. Az anyanyelv fogalmán horvát nyelvterületen az ott beszélt regionális irodalmi nyelvet értették, így természetes, hogy – mint említettük is – külön nyelvtant szerkesztettek kaj-, valamint szlavóniai što-nyelvjárásban is, a ça-nyelvjáráson alapuló harmadik regionális irodalmi nyelv a XVIII. századra ugyanis már sokat veszített jelentőségéből. A központi oktatási reform alapelve az volt, hogy az elemi iskolai tanítás folyjék anyanyelven, a magasabb szintű oktatás és képzés nyelve pedig a német legyen. A tankönyvekkel párhuzamosan – szintén kimutatható német mintára – nem iskolai használatra szánt vagy minősített grammatikák is keletkeztek.

A tanügyi reform törekvései Szlavóniában egybeestek a török kiűzését követő általános szellemi fellendüléssel, amely természetesen számos eszmei szállal kötődött a felvilágosodáshoz. „U drugoj polovici 18. st., zahvaljujući idejama prosvjetiteljstva, ali i budenju kulturnoga života u oslobođenim krajevima poslije protjerivanja Turaka, hrvatski jezikoslovci pišu nove gramatike i rječnike. Kolika je bila potreba za jezičnim priručnicima, vidi se i iz činjenice što su trojica jezikoslovaca iz Slavonije (Tadijanović, Reljković, Lanosović) za samo 34 godine izdala čak osam

izdanja triju jezikoslovnih djela.” (‘A XVIII. sz. második felében a felvilágosodás eszméinek hatására, valamint a töröktől felszabadult területeken bekövetkező kulturális ébredés eredményeként a horvát nyelvtudósok új nyelvtanokat és szótárakat írnak. Azt, hogy mekkora szükség volt ezekre a nyelvi kézikönyvekre, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a három szlavóniai nyelvtudós (Tadijanović, Reljković és Lanosović) három munkája mindössze 34 esztendő alatt három kiadást is megért’. Tafra, B. 1992: 15).^{*} A közép- és kelet-európai térségben, elsősorban a délszlávoknál a nyelvtan előíró, szabályozó funkciója került előtérbe, hiszen e század második felében sem beszélhetünk még standard horvát, szerb vagy szlovén irodalmi nyelvről. A grammatikák a tudatos nyelvfélesztés és nyelvpótlás ezen szakaszában – Jachnow megállapítása szerint – nyelvhasználatot szabályozó munkák (gebrauchssprachliche Anweisungsgrammatiken, Jachnow, H. 1991: 60). Így részben érthető, hogy fogalmi definíciókat alig-alig tartalmaznak, megelégszenek egyszerű(sített), iskolás meghatározásokkal [pl. a betűk (= hangok) felosztásában vagy az alaktanban], sokszor azonban elméleti bevezetés mellőzésével vágnak bele a címben jelzett téma kifejtésébe. Lanosović nyelvtanának harmadik, magyar nyelvi anyaggal bővített kiadásában például a beszédrészekről szóló fejezet (*Von den acht Theilen der Rede*) azonnal a felosztással kezdődik anélkül, hogy szempontjait röviden megmagyarázná, vagy az egyes beszédrészekről (szófajokról) akár csak kurta meghatározással is szolgálna.

A pusztán gyakorlati, nyelvhelyességi cél és ennek megfelelő feldolgozás jellemzi a XVIII. században hosszú ideig mintaként szolgáló grammatikákat, Johann Christoph Gottsched nyelvtanait (*Vollständige und Neuerleuterte Deutsche Sprachkunst...* ¹1748...⁵1762; *Kern der Deutschen Sprachkunst* ¹1753...⁷1773). Ezeknek legrégebb, magyarok számára készült átdolgozása, a már említett *Compendiosa* híven illusztrálja az elmondottakat. Az első rész (*De Literis, & earum recta Pronunciatione*) így kezdődik: *Literae Germanis eadem sunt, quae Ungaris*. Hasonlóan indul a második (*De Etymologia*) első fejezete (*De Articulo*) is: *Articulus est duplex: Unus, quo utimur, cum de re indefinite loquimur, vg. Ein fiern. Cfillag. Ein Berg. Hegy. Alter. quo utimur, dum rem quasi indigitamus, vg. der Mond. ez a Hóld...* A Felbiger-féle *Verb. Anleitung* alapján véve követi Gottschedet, azonban éppen az oktatási cél miatt egyszerű definíciókat is ad, például (egyebek mellett) a névelőről: *Das Geschlechtswort ist ein abänderlicher Theil der Rede, welcher den Nennwörtern vorgesetzt, und mit ihnen abgeändert wird. Es zeigt zugleich aber auch an, wessen Geschlechtes ein Nennwort sey* (38). A névelőnek ez a meghatározása pedig már egy előző definícióra épül, ti. arra, hogy a beszédnek vannak változtatható és változtathatatlan részei (abänderliche und unabänderliche Teile). Gottsched nyelvtanának magyar példákkal kibővített adaptálása (*Uj Német Grammatika, Vagy: Német Szóra Tanító Könyv, Mellyet Néhai Gottsed Lipsiai Professor-nak Könyveiből Szedegetvén...* És a’ Magyar Nemzetnek Értelméhez ’S Használhoz Alkalmaztatván Leg-Először Magyar Nyelven Írt És Nyomtatott Kratzer János Ágoston... Pozsony, 1787) azonban alig tartalmaz fogalmi meghatározásokat, pl. a névelőről így kezdi: *A’ német nyelvnek két-féle Articulusa vagyon...* (39). A szintén Gottsched hatása alatt írt német és latin nyelvű magyar nyelvtanok [Farkas János (Johann Farkas) és Szaller György (Georg Szaller) munkái; vö. Bleyer, J. 1909: 103] a meghatározásokkal bőkezűbben bánnak; Szaller definíciói például csaknem meg-egyeznek a *Verb. Anleitung*-ban találhatóakkal.

Jachnow már hivatkozott grammatikaelméleti tanulmányában a tárgynyelv, a metanyelv és a grammatikai modell szempontjából nyolc prototípust (prototypische Klassen) vesz fel. Lanosović nyelvtana, amely német modell alkalmazásával németül írt horvát grammatika, a Jachnow-féle hatodik típusba sorolható: *„muttersprachliche Grammatik, verfaßt in einer Nichtmuttersprache mit einem nicht für die Objektsprache entwickelten Modell”*.

4. Lanosović nyelvtanáról a szakirodalom szűkszavúan beszél. Vince éppen csak megemlíti (Vince, Zl. 1990: 70), Tafra külön tanulmányt szentel neki. Részletesen leírja az egyes fejezeteket,

* A horvát nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm. Ny. I.

s a morfológiáról szólva annyit mond, hogy „može [se] zaključiti da se Lanosović ugledao svakako u Della Bellinu gramatiku, a možda je is Kašićevu poznavao” (‘megállapítható, hogy Lanosović tekintetbe vette Della Bella grammatikáját, s lehetséges, hogy Kašić nyelvtanát is ismerte’; Tafra, B. 1985: 186). Grammatikológiai monográfiájában ugyanő (Tafra, B. 1992: 15) annyit állapít meg mindhárom szlavóniai nyelvtanról, hogy „premda se... djela u literaturi navode kao gramatike, riječ je zapravo o gramatikama s rječnikom i raznovrsnim dodacima, dakle jezičnim priručnicima koji su služili za učenje njemačkoga i hrvatskoga jezika (i mađarskoga u 3. izdanju Lanosovićeva djela)” [‘noha a szakirodalomban mint grammatikákat említik e munkákat, ezek valójában szótárral és különféle függelékekkel ellátott nyelvtanok, azaz nyelvi kézikönyvek, amelyek a német és a horvát (Lanosović munkájának 3. kiadásában a magyar) nyelv tanulására szolgáltak’]. A magyarral való bővítést Szinnyei külön említi. A főlékért recenzensek már a grammatika első változatát (*Neue Einleitung...*) sem javasolták iskolai használatra. Szerintük nem felelt meg a tankönyvekkel szemben támasztott formai követelményeknek, magánúton történő tanulásra azonban alkalmasnak találták, sőt hasznosnak ítélték.

5. Lanosović grammatikája három nagyobb részből áll: 1. *Die Vorbereitungen zu der slavonischen, oder illyrischen Sprachlehre*, 2. *Von der Theilen der Rede*, 3. *Von der Wortfügung*. Az első rész mindössze nyolc oldal terjedelmű. Ez a rövidke hangtan magában foglalja a betűk (= hangok) felosztását, helyes kiejtésük leírását, valamint a helyesírásnak a szótagolásra vonatkozó szabályait. Lényegesen rövidebb, mint a *Verb. Anleitung* megfelelő szakaszai, amely – mint láttuk (Nyr. 122: 451–8) – kimerítőbben ismerteti a helyes beszéd és olvasás, a hangsúly és a hanglejtés, valamint a helyesírás szabályait. Mintája minden bizonnyal Gottsched *Kern der deutschen Sprachkunstja*, amelynek nyomán a már említett *Compendiosa*, valamint részben a Kratzer-féle adaptáció is készült (vö. Bleyer 1909: 66). Hasonló rövidség jellemző Farkas J. és Szaller Gy. német, illetve latin és német nyelvű magyar nyelvtanaira. A *Verb. Anleitung* lehetett azonban Lanosovićnál a *Von den nöthigen und überflüssigen Buchstaben*, valamint a közvetlenül utána álló *Von der Ordnung der Buchstaben* című szakasz mintája. Az első szakasz a helyes betűhasználat (írás és olvasás) alapjául a kiejtést jelöli meg:

Verb. Anleitung

Man soll keinen Buchstaben auslassen, den man in der guten Aussprache höret, also schreibe man: *genossen*, nicht *genofen*; *lieben*, nicht *libn*, *Himmel*, nicht *Himl*.

Lanosović

Man soll keinen Buchstaben auslassen, den man in einer guten Aussprache höret, und bey wehrten Schriftstellern findet. Also schreibet man *koji*, nicht *koi*, welcher, *moji*, *tvoji*, *fvoji* nicht *moi*...

Az első részt Lanosovićnál is egy szójegyzék zárja: *Alphabetisches Verzeichniß der meisten Wörter, welche zwar eine etwas ähnliche Aussprache, aber eine verschiedene Bedeutung haben, und daher im Schreiben unterschieden werden*. Ugyanez a szójegyzék megvan a *Verb. Anleitung*-ban és Kratzer adaptációjában is (a *Compendiosa* és a *Grammatica Germanica* viszont nem tartalmazza); ez utóbbi kettő egyezik egymással. A német grammatikák a helyes kiejtés fejlesztésére elsősorban a zöngéesség – zöngétlenség oppozícióját mutatják be, pl. *Backen – packen*, *Butter – Puder*, *ich begleite – ich bekleide*, *Rad – Rath* stb..., de szép számú példával illusztrálják a fonémák jelentésváltoztató szerepét a hosszúság – rövidség oppozíciójában is, pl. *Ahle – Allee*, *Meer – mehr*, *Bahn – Bann* stb. Ugyanezen elveken nyugszik a horvát szöszedet is, pl.: *badati* ‘oft stechen; szurkálni’ – *padati* ‘fallen; leesni’, *gasiti* ‘löschen; oltani’ – *gaziti* ‘waden; gázolni’; előfordul az is, hogy különböző szófajú alakok állnak oppozícióban, pl. egy adverbium és egy part. perf. act.: *dobro* ‘gut; jó(l)’ – *dopro* ‘erreicht haben; valamit elért’. Néha egy szóban két oppozíciós fonéma is található, pl.: *gerbiti* ‘krümmen; görbiteni’ – *kerpiti* ‘flicken; feldozni’.

6. A második főrész a beszédrészeket (= szófajokat) tárgyalja. A szófajokról Hadrovics László nemrég így írt: „A nyelv sok csodája közül az egyik legnagyobb a szófajok kialakulása. Ennek segítségével tudjuk a világ jelenségeit megragadni, értelmezni, velük kapcsolatban állást foglalni, rájuk reagálni... Az egyes szófajok természetével tehát alaposan meg kell ismerkednünk. Ez azonban nem azt jelenti, hogy valamilyen egységes szempont szerint osztályoznunk kell őket. Az ilyen osztályozási kísérletek kudarcai azt mutatják, hogy ezt nem is lehet, de fölösleges is” (Hadrovics L. 1992: 35). Hadrovics ezt a jelentéstani kutatás szempontjából állapítja meg, ám azt a tényt, hogy az osztályozás valóban nem egyszerű, a grammatika története is mutatja. A görög és a latin tradíció nyolc szófajt különböztet meg: *nomen, pronomen, verbum, participium, adverbium, conjunctio, praepositio, interjectio*; a görög természetesen felveszi az *articulust*, viszont nem tárgyalja külön az *interjectiot* (vö. Naumann, B. 1986: 116–7). A XVIII. század második felétől jelenik meg a morfológiai felosztás mellett a szemantikai szempontú klasszifikáció. Ezen belül természetesen a morfológiai aspektus továbbra is megmarad, de már nem a legfőbb rendszerező szempontként. Ez az osztályozás a leibnizi hagyományban gyökerezik, amelyek megfelelően Gottsched három szemantikai kategóriát különböztet meg, s a *Sein, Werden* és *Relation* alapján a következő felosztást adja: 1. „Benennungen oder Namen der Dinge” (*articulus* és *nomen* a következő alkategóriákkal: *substantivum, adjectivum, pronomen*), 2. „Anzeigungen des Thuns und Leidens” (*verbum, participium*), 3. „Bestimmungswörter” (*adverbium, praepositio, conjunctio, interjectio*) (vö. Naumann, B. 1986: 120). Ez a felosztás szerepel a *Verb. Anleitung*-ban: „Es gibt neun Theile der Rede, nämlich:

das Geschlechtswort	}	zur Benennung der Dinge
das Nennwort		
das Fürwort		
das Zeitwort	}	das Thun oder Leiden anzudeuten
das Mittelwort		
das Vorwort	}	als Bestimmungswörter”
das Nebenwort		
das Zwischenwort		
das Bindewort		

Kratzernél a három fő csoport eléggé bőbeszédű magyarázata után ez áll: „Minden nyelv tehát ebből a’ három részből áll, úgymint: *Nomen, Verbum, és Partikulákból*. De ámbár ez a’ három minden nyelvben elegendő volna, minden ki-gondolható gondolatoknak meg-jelentéfére, mindazonáltal mégis a’ többi Grammatikáknak bé-vett }zokása }zerént a’ be}zédet kilentz részre fogjuk o}ztani; mert }okan ezen o}ztályhoz hozzá }zoktak...” (Kratzer 1787: 35). [Hasonló szemantikai alapú felosztás figyelhető meg Nagy György *Ungarisch-philosophische Sprachlehre* (Wien 1793) című munkájában is.]

Ezt a felosztást maga Gottsched is filozófiai alapúnak nevezi. A „filozófiai” felosztás mellett a bécsi grammatikában is megtalálható egy másik szempontú áttekintés is, amely a szófajokat alaktani viselkedésük szerint osztja fel. Ennek alapján megkülönböztetünk (alakjukat) változtató és nem változtatható beszédrészeket: „Es gibt abänderliche und unabänderliche Theile der Rede. Abänderliche Theile der Rede find Wörter, welche in der Verbindung mit andern Wörtern verschiedene Abänderungen leiden. Unabänderliche... find..., welche in der Verbindung mit andern Wörtern immer unverändert bleiben.” (Verb. Anl. 38.) Lanosović felosztása a szempontokat ugyan nem magyarázza, de ugyanezt a két csoportot különíti el.

7. A névszók (Nennwörter) felosztása a következő képet mutatja:

*Verb. Anleitung**Lanosović*

1. Hauptwörter (nomina substantiua)
2. Beiwörter (nomina adjectiua)
3. Fürwörter (pronomina)

1. Hauptwort, Nomen Substantivum
2. Das Beywort, Adjectivum
3. Das Fürwort, Pronomen

Szallernél hasonlóan: „Die Nennwörter sind dreyerlei: Hauptwörter, Beiwörter, und Fürwörter.” (Szaller 20). A főnév (Hauptwort) felosztása is egyezik a *Verb. Anleitung*-ban és Lanosovićnál: der eigene Namen (nomen proprium), das gemeine Nennwort (nomen appellativum, Lanosović: appellativum). A *Verb. Anleitung* ugyanebben a fejezetben foglalkozik a szóképzéssel is, tehát azt az alaktan részének tekintti. Érdekes egybevetünk – egyebek mellett például – a főnevekkel alkotott összetételek felsorolását:

*Verb. Anleitung**Lanosović*

1. Hauptwörter mit Hauptwörtern; als Handſchuh, Amtmann etc.
2. Beiwörter mit Hauptwörtern; als Großvater, Neumarkt.
3. Zeitwörter mit Hauptwörtern; als: Reifehut, Reitpferd.
4. Nebenwörter mit Hauptwörtern; als: Frühjahr
5. Vorwörter mit Hauptwörtern, als: Beiſtand, Mitleiden, Vorhaus, Zufatz etc.

1. Hauptwörter mit Hauptwörtern; als Rukopis (die Handſchrift), dervocip (die Holzſpal- tung), koſtobol (das Zipperlein) etc.
2. Beywörter mit Hauptwörtern, als: Novose- lac (ein neuer Ansiedler), Novovirac, oder Novovjerac (ein Neuglauber), ſtarovirac (ein Altglauber)
-
3. Nebenwörter mit Hauptwörtern; als: Rano- paſha (die Morgenweide), blagovonj (der Wohlgeruch), neſrecha (das Unglück) etc.
4. Vorwörter mit Hauptwörtern; als: Pridvorje (das Vorhaus), Zapad (der Untergang), pod- pomoch (die Unterſtützung) etc.

A deriváció leírása, illetve megnevezése is egyező: *Durch die Zusetzung gewisser Sylben... s itt* következik mindkét grammatikában a képzők felsorolása.

A főnevek nemének ismertetésében a szemantikai szempont és ettől nem elkülönítve a morfológiai szempont dominál. Ennek átvétele a horvátra azért is érdekes, mivel a horvátban (és általában minden szláv nyelvben) a grammatikai nemet a végződés határozza meg, illetve a főnév neme a végződésből felismerhető. A németben ez nem ilyen egyszerű. A német minta alkalmazása is bizonyítja, hogy Lanosović elsősorban német anyanyelvűeknek szánta grammatikáját. A nemekről szóló részben is vannak teljesen egyező szakaszok, pl.:

*Verb. Anleitung**Lanosović*

Hauptwörter des weiblichen Geſchlechtes ſind: alle Namen und Benennungen, Würden oder Verrichtungen des Frauenvolkes: Z. B. Johanna, Frau, Mutter, Tochter, Kaiſerinn, Doktorinn, Bürgerinn, Köchinn.

Die Hauptwörter des weiblichen Geſchlechtes ſind: Alle Namen und Bennungen, Würden und Verrichtungen des Frauenvolkes. Z. B. Anna, Maria, Katharina, & c. Matti, die Mutter, Kchi, die Tochter, Seſtra, die Schweſter, Kraljica, die Königin, Dojka, die Seugamme, Kuvarica, die Köchinn, Sluxbenica, die Dienſtmagd etc.

A nemek ismertetését mindkét nyelvtan a szemantikai kategóriák mellett egyes jellegzetes végződések felsorolásával folytatja. Az összetétel és a képzés bemutatását a ragozás tárgyalása követi. Ez a rész a legterjedelmesebb. A *Verb. Anleitung*-ban két oldalon keresztül gyakorlati magyarázatot olvashatunk arról, hogy mit jelent maga a változtatás (Abänderung), hány változtatási mód (Abänderungsart) van a német nyelvben és végül: honnan ismerhető fel, hogy mely főnév mely ragozási típusba tartozik. Ezt a magyarázatot rövidebben bár, de tartalmazza Kratzer grammatikája is. Lanosović minden magyarázat nélkül közli, hogy „regelmäßige Abänderungen sind drey”, és megemlíti, hogy vannak rendhagyó (unregelmäßige) ragozási típusok is, továbbá felsorolja az eseteket, amelyeket a *Verb. Anleitung*-hoz hasonlóan sorszámokkal jelöl, majd a megfelelő sorszám után közli a latin terminust, valamint az eset kérdőszavát. A német nyelvtan hat esetet vesz föl: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus; Lanosovićnál nyolcraól olvasunk: a hagyományos hathoz hozzávesz még kettőt: „Siebente Endung, *Instrumenti vel Societatis*, auf die Frage mit wem?; achte Endung, *Loci*, auf die Frage, wo, oder bey wem?” A német esetrendszer a latinból ered. Már Johannes Claius 1578-as latin nyelvű német nyelvtana rögzíti: „Causus Nominum sunt sex.” (Claius, J. 1578: 50.) Ugyanezt olvassuk Johann Bödiker 1698-as nyelvtanában: „Bey den Deutschen sind ebenfalls sechs Causus, doch also daß der Vocativus allzeit dem Nominativo gleich sey und der Ablativus dem Dativo.” (Bödiker, J. 1698: 58, idézi Naumann, B. 1986: 212.) Gottsched ugyancsak hat esetet különböztet meg, Szaller szintén. Béli Mátyás 1787-es grammatikájában megtartja a hat esetet, amelyeket német megnevezéssel illet, de fölveszi a lokalt (locativus) és az instrumentalt mint az ablativus válfajait: 1. *Nennendung*, wie sie im Wörterbuche sind; 2. *Zeugendung é*; 3. *Gebendung nak* oder *nek*; 4. *Klagendung t. at. et. it. ot. üt. öt. üt.*; 5. *Rufendung* ist der ersten gleich; 6. *Nehmendung* ist auch der ersten gleich und zweyerley [!]:

1) *lokal* wenn die Sylbe *tól. töl. ról. röl. ból. böl. nál. nél* u.s.w. aus. *ról. röl.* angehängt wird.

2) *instrumental*, wenn die Endsylbe *val.* oder *vel.* vorhanden. Nagy György „filozófiai” nyelvtana négy esetről beszél, amelyeket nem nevez meg, csak számoz, és mintát ad, pl.:

- | | |
|------------|---------------|
| 1. az alma | é
nak
t |
| 2. az almá | |
| 3. az almá | |
| 4. az almá | |

Farkas János átdolgozott nyelvtanából világosan látszik, hogy a szerző (átdolgozó) küzd azzal a feladattal, hogy a német esetrendszert a magyarra alkalmazza. Megállapítja, hogy amennyiben a nyelvtan célja mindössze annyi, hogy a magyar nyelvre vonatkozó ismereteket a német és a latin nyelvben jártas olvasók vagy tanulók számára közvetítse, akkor elegendő csupán azokat a végződések (eseteket) bemutatni, amelyek a németben és a latinban is előfordulnak, „folche Endungen sind drei: der Nominativ, der Dativ und der Accufativ” (19). Csillag alatt hozzáfűzi azonban: „Den Ablativ der Lateiner drückt man in der ungarischen Sprache, nach der Verschiedenheit der Umstände, durch verschiedenen Nachsetzswörter: *tól, töl, ról, röl, ból, böl, nál, nél* u.s.w. aus. Der Genitiv der Lateiner und Deutschen wird auch, nach der Verschiedenheit der Umstände, auf mehrerlei Art ausgedrückt...” (ibid.).

Noha mind a magyar, mind a horvát alaktan is latin, illetve német mintára készült, a nyelvtan-írók érezték és tudták is, hogy az idegen nyelvi modell változtatás nélkül nem alkalmazható a leírni, sőt megtanítani kívánt tárgynyelvre. Mint ahogyan a magyaroknak szánt német nyelvtanban sem elegendő csupán beírni a példaszavak magyar jelentését (ld. *Compendiosa*), éppúgy a német (latin) modell alapján szerkesztett horvát vagy magyar grammatikában is számos változtatást szükséges eszközölni (vö. Béli M. i. h.). Annyit mégis megállapíthatunk, hogy – legalábbis a névszók alaktanában – a kibővített latin esetrendszer megfelelőbben alkalmazható a horvatra (és általában a szláv nyelvekre), mivel az ősi indoeurópai deklinációs rendszer a szláv nyelvek többségében jól megőrződött.

A német grammatika – latin mintára – öt deklinációs típust (Abänderungsart) különböztet meg. Lanosovićnál háromról olvasunk. Bél Mátyás és Szaller Gy. két deklinációt vesz fel, ezekben azonban egyébként több alcsoportot különít el. A csoportosítás szempontja az egyes számú nominativus és genitivus végződése:

<i>Verb. Anleitung</i>	<i>Lanosović</i>	<i>Bél M.</i>
Erste Abänderungsart. Die zweite Endung (gen.) nimmt das <i>s</i> an. [utána a többi esetet is részletezi.]	Die Wörter der ersten Abänderung endigen sich mit Buchstaben <i>b. c. d. e...</i> [az ábécé valamennyi betűje]. Man erkennt sie, wenn die zweite Endung einfacher Zahl in <i>a</i> ausgeht. Die dritte in <i>u</i> ...	Nennwörter, welche in der Gebendung der einfachen Zahl in ein <i>nak</i> ausgehen, werden zu der ersten Abänderung gerechnet, welche... [ezután a nominativusi végződések felsorolása következik].

A német nyelvtan a genitivus végződését említi meghatározó osztályozási kiindulópontként, a horvát először a lehetséges nominativusi szövegeket sorolja fel, a magyar inkább a némethez hasonlóan jár el. Mindhárom nyelvtanból kitűnik, hogy a latin minta egyaránt alkalmazatlan a német, a szláv, valamint a magyar főnévragozás bemutatására is. A szlávban eredetileg tövek szerint alakultak ki az egyes deklinációs típusok. A deklinációs rendszer azonban az óegyházi szláv nyelv fejlődésének kései szakaszától, azaz már az egyes szláv nyelvű redakciók kialakulásától kezdve egyszerűsödött: a tö helyett a grammatikai nem vált meghatározóvá. A grammatikai nem viszont az egyes számú nominativus végződéséhez kötődött. Így három fő típus alakult ki. A latin modell szerinti felosztás arra kényszeríti Lanosovićot, hogy több alcsoportot különítsen el, figyelembe véve a ragozás folyamán bekövetkező hangváltozásokat is. Lanosović sok mintaszónak megadja a magyar jelentését is, szép számú alcsoportnál azonban ettől eltekint. Valamennyi főnévnel a magyar jelentésekben kiteszi a német határozott névelő megfelelőjeként az *ez* mutató névmást. A mutató névmás mint a német *Geschlechtswort* megfelelője Szaller Gy. nyelvtanában is szerepel: „Die Ungarn haben zwei Geschlechtswörter: das bestimmte *az* ... und unbestimmte *egy ein, eine, ein*. ... Dem Geschlechtsworte *az* wird das anzeigende Fürwort *ez* oder *az* vorgesetzt, so wird folglich *ez, az* d.d. *az az* jener e.es. ... Das Geschlechtswort *ez az* zeigt gegenwärtige Personen und Sachen, und das *az az* abwesende an.” (Szaller 12.) Szallernál azonban a ragozási példák névelő nélkül szerepelnek. Lanosović egyik mintája a *Compendiosa* lehetett, ebben van ugyanis a *mutató névmás + határozott névelő* szerkezet konzekvensen a német határozott névelős főnév megfelelőjeként feltüntetve, pl.: *die Mutter, ez az anya; der Mutter, ezé az anyáé* stb. A Kratzer-féle átdolgozás itt nem jön számításba: „A' német nyelvnek két-féle Articulujja vagon. Az első Definitum, az *az*: meg-határozó, a' mellyel tudni-illik egyenejfen azt a' dolgot, a' mellyről szöllumk, jelentjük és meghatározzuk. p.ok. *der, die, das az, Der Herr, az úr; die Frau, az afzjzony; das Kind, a' gyermek.*” (Kratzer 39.) A „meghatározó articulus” ragozásában azonban a zárójelben meg van adva a magyar jelentés: *der (ez) des (ezé) stb.*

8. A melléknevet a szlavóniai nyelvtan röviden tárgyalja. Az egyeztetés szabályának ismertetése után a fokozás és az összehasonlítás következik, majd a rendhagyó melléknevek, s végül – *Anmerkungen* alatt – a birtokos melléknevek. Példaként csak kifejezéseket ad meg, mondatokat nem. Nem minden példa mellett van magyar megfelelő.

9. A számnév rövid definícióját a *Verb. Anleitung*-ban így olvashatjuk: „Zahlwörter sind Beiwörter, mit welchen man zählet, oder welche die Anzahl der Dinge anzeigen.” Hasonló a meghatározás Szallernál: „Die Zahlwörter sind Wörter, womit man zählet, oder die Anzahl der Gattungsnamen ausdrückt” (Szaller 34).

A számnemek felosztása a következő képet mutatja:

<i>Compendiosa</i>	<i>Verb. Anleitung</i>	<i>Lanosović</i>	<i>Kratzer</i>	<i>Bél M.</i>
Cardinalia	Grundzahlen	Grundzahlen	Fő számok (olvasó számok) vagy Cardinalis Numerusok, Grundzahlen	Grundzahlen
Ordinalia	Ordrende Zahlwörter	Ordrende Zahlwörter (ordinales)	Rendelő számok vagy Ordinalis Numerusok, Ordnungszahlen	Ordnungszahlen
Numeralia absoluta	Theilende Zahlwörter	Eintheilende Zahlwörter (distributiui)	Sokasító számok vagy Proportionalis Numerusok, Vermehrende Zahlen	Die unbestimmten Zahlen
Numeria partitiva	Vermehrende Zahlwörter	Vermehrende Zahlwörter	Egybe-szedő számok vagy Collectivus Numerusok, Selbstständige Zahlen	Die sogenannten Distributiva
Numeria multiplicantia			Különböztető számok vagy distributivus Numerusok, Theilende Zahlen	

Lanosović felosztása a német mintát követi, Kratzer megkísérel magyar terminusokat adni, de zárójelben megadja a latin és a német megfelelőket is. A *Compendiosa* harmadik csoportban *numeralia absoluta*-ról beszél, ez a csoport Kratzernál *egybe-szedő számok* néven szerepel, Ezek tulajdonképpen „substantivumok, mellyek többnyire más számokból lettenek és valamely számnak fokát jelentik. p. ok. das Zehend, tized; das Hundert, száza; das Tausend ezere; der Siebner, hetes stb. [„Sunt etiam Numeralia absoluta, quae substantivorum loco adhibentur...” (Compendiosa 28)].

A tőszámneveknek a horvátban (és valamennyi szláv nyelvben) megvan a vonzatuk, melynek kialakulása történetileg összefügg az egykori duálissal. Lanosović *Anmerkungen* alatt tér ki a számnévi vonzatra. „Wenn man die Leute zehlet (sic!); gebraucht man sich des Hauptwortes *čfovik*, in der 2. End. einzelner Zahl von zwey bis fünfe; als: dva, tri, četiri čfovika, zwey, drei, vier Mann (!) ... So jagt man auch außer dem Zahlen: Es sind drey, vier Mann (!) angekommen, doshla ju tri, četiri čfovika. Ich habe fünf, fechs, sieben Männer gesehen, vidio je sam pet, shejt, jedam ljudih & c.” (58). A horvát nyelvi vonzatok magyarázatául megadott német megfelelők egy része grammatikailag hibás, mivel szolgáiban alkalmazkodik a horváthoz, amelyben 1-től 4-ig a *čfovik* 'ember' egyes számú alakban szerepel.

10. A névmás egyszerű definícióját megadja Lanosović is (a *Compendiosa* nem ad meghatározást): „Das Fürwort stehet statt dem Nennworte, und beftimmt eine Person”. A felosztásban keveredik az alaktani és a jelentéstani szempont:

- A. *Das Stammfürwort*, welches von keinem andern hergeleitet wird.
1. Von diesem sind drey, welche als Hauptwörter gebraucht werden: Ja, ich, én, ti, du, te, on, er, ő.
 2. Uebrige werden als Beywörter betrachtet; als: ovi, on, onni, taj, oder, ti, ifti.
- B. *Das hergeleitete Fürwort*, welches von dem Stammfürwort herkömmt; als von Ja moj, ich, mein, von ti tvoji, du, dein, und fvoj, sein von sebe.
- C. *Das Beziehungsfürwort*; als koji, koja, koje, welcher, welche, welches, ki.
1. Unter diesen sind einige Fragfürwörter, tko, tkoji, shto? wer, was? ki. Kakav, was für ein? cfiji, cfija, cfije, wessen? a'kié.
 2. Bisweilen werden diesen Fürwörtern eine oder zwey Sylben vor oder nachgesetzt, welche aber unveränderlich bleiben; als: kojigod, jemand einer, kojigodjer, koji mu drago, wer immer, nikoji, einer, jemand, nitko, niemand, fvakki, ein jeder.

A *Verb. Anleitung* felosztása a funkcion alapul. Lanosović több névmásfajta ragozását ismerteti, mint a német nyelvtan. A horvát nyelvtan ragozási csoportjai és magyar jelentései alapján sem lehet az esetleges mintát egyértelműen meghatározni. Mind a *Compendiosa*, mind a *Verb. Anleitung* kevésbé részletes. Egyes névmások esetében szembeszökő ugyan az egyezés az előbbivel, de bizonyos, hogy Lanosovićnak más mintái is voltak, s azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy jól tudhatott magyarul.

11. Az ige fogalmát a horvát nyelvtan nem határozza meg. A *Verb. Anleitung* definíciója (Erklärung) rövid és praktikus: „Ein Zeitwort ist ein abänderliches Wort, welches den Zustand einer Person oder Sache, nebst der Zeit anzeigt. Z. B. ich bin; er ruhet; wir schreiben; sie werden geliebet.” A német nyelvtanban ezt a rövidke definíciót az igeképzés, az igenemek, igemódok és igeidők ismertetése követi. Ezután tér csak a felosztásra, amelynek négy szempontja van:

1. die Bedeutung
2. der Person
3. die Abwandlung durch die Gattungen und Zeiten
4. die Regelmäßigkeit der Abwandlung.

A felosztás a következő:

- | | |
|--------------------------------------|---|
| 1. Jelentés szerint | { cselekvő (thätige, actiua)
szenvető (leidende, passiva)
mediális (mittlere, neutra) |
| 2. Személyek szerint | { személyes (persönliche)
személytelen (unpersönliche)
visszaható (zurückkehrende, reciproca) |
| 3. Fajta és idő szerint | { segédigék (Hilfzeitwörter)
főigék (Hauptzeitwörter) |
| 4. A ragozás szabályszerűség szerint | { szabályos (richtige)
szabálytalan (unrichtige) (rendhagyó) |

Lanosović sorrendje más. Két nagy csoportként személyes és személytelen igéket különböztet meg. Ezek meghatározása azonban egyezik a *Verb. Anleitung* megfelelő definícióival, pl.:

Verb. Anleitung

Perfönliche (ti. Zeitwörter) das find folche, bei welchen alle drei Perfönen in beiden Zahlen ftatt haben. Z. B. ich bete, du beteft, er betet etc.

Unperfönliche, das sind folche, welche ordentlicher Weiße nur die dritte Person zulaffen. Z. B. es regnet, es blizet, es fchneiet, etc.

Lanosović

Das perfönliche Zeitwort, oder welches sowohl in der einfachen, als mehreren Zahl alle drey Perfönen enthält; als: ja ljubim, ti ljubish, on ljubi...

Die unpersönliche Zeitwörter nehmen sowohl in der einzel[n]en, als vielfachen Zahl, die erste und zweyte Perfön nicht an; und sind zweyfach

1. Der wirkenden Gattung; als: germi, fnixi, daxdi
2. Der leidenden Gattung, die mit dem Zufatze des Wörtchen fe von den wirkenden Zeitwörtern gemacht wird; als: govoriše, cfujefe, traxiše.

A német nyelvtan meghatározásait, illetve felosztását Lanosović alkalmazza a horvatra (vö. a személytelen igék 2. alpontját). A személyes időszavak csoportjai: cselekvő, szenvedő, mediális, visszaható, valamint ötödik fajtaként a segédige. Külön szempontot nem vesz fel csak annyit mond, hogy „das persönliche Zeitwort wird endlich in das richtige und unrichtige eigetheit.” A cselekvő, szenvedő és mediális igék jelentését a *Verb. Anleitung* meghatározza, míg Lanosović csupán alakjukat (végződésüket) nevezi meg. Pl.:

Verb. Anleitung

Die leidende Gattung (genus passivum) welche anzeigt, daß ein Ding von einem anderen in einem anderen Zustand gesetzt werde, als: ich werde gelobet; ich werde geschlagen.

Lanosović

Das zweyte ist der leidenden Gattung, gehet aus mit der Sylbe *an*, oder *en* mit der Beyhilfe des Hilfswortes *jeſam*, wie im Deutschen.

Az igemódok és igeidők megegyeznek a *Verb. Anleitung* és a horvát nyelvtan felsorolásában. A német grammatikában az igenemek (die thätige Gattung [genus activum], die leidende Gattung [genus passivum]) ismertetését az igemódoké követi, ezután tárgyalja az igeidőket. A genus passivummal kapcsolatban Lanosović megjegyzi, hogy „im Slavonischen hat man eigentlich keine Ableitung der Wandelzeiten leidender Gattung. Sie werden, wie im Deutschen, mit dem Mittelworte leidender Gattung, und mit dem Hilfsworte *jeſam*, durchgehends nach dem Beispiele des nämlichen Zeitwortes *jeſam* abgewandelt.”

Az igemódok

- 1) Die anzeigende Art (modus indicativus)
- 2) Die verbindende Art (modus conjunctivus)
- 3) Die gebietende Art (modus imperativus)
- 4) Die unbestimmte Art (modus infinitivus)

A *Verb. Anleitung* röviden meghatározza ezeket az igemódokat, pl.: Die anzeigende Art (modus indicativus) die fchlechtweg das Thun und Leiden einer ſache anzeigt. Z. B. ich komme, ich werde gelobt. Die verbindende Art (modus conjunctivus) welche eine Verbindung mit dem

vorhergehenden anzeigt. Z. B. es [chien, daß er käme. Ugyanezek az igemódok vannak feltüntetve – magyarázat nélkül – a *Compendiosa*-ban és a *Grammatica Germanica*-ban is, valamint Kratzer-nál, aki meghatározást is fűz hozzájuk: „Az Indicativus a’ történetnek vagy mondásnak mivoltát tsupán tsak mutattya, és egyeneffen, lévőnek, meg-lettnek vagy leendőnek jelenti: p. ok. ich liebe, [zeretek; ich habe geliebet, [zerettem... A’ Coniunctivus vagy-is foglaltató mód az a’ melly a’ történetnek más dologtól való függését avagy azzal való őfzve-foglaltatását jelenti, és az efféle egybekapcsolás okáért, de néha magán-is tétetik, valamelly kívánságnak megértéséért. p. ok. ich wollte, daß ich nichts [schuldig wäre, akarnám, hogy [emmel [e tartoznám.”

A horvát nyelvtenban nem találunk explicit meghatározást, csupán az egyes igealakok jelentéséből derül ki, milyen módról is van szó. Már itt, de a szintaxis egyes részeiben is megmutatkozik, hogy a német (latin) kategóriák, kiváltképpen a conjunctivus, nem alkalmasak a horvát ige leírására. Lanosović a ragozási minták részletezésekor fölveszi még az óhajtó módot (die verlangende Art – optativus). Ennek jelen idejű alakja például a *slušati* ’hören’ ige esetében ez: *o da slušam, oder hotio Bog, da slušam, slušaš, sluša; wollte Gott, daß ich höre, du hörest, er höre; vajha hallok, hallafz, hall*. Feltűnő, hogy az optativus jelen- és jövő idejű alakjai a horvátban egybeesnek, csupán a német és a magyar jelentések mutatják, melyik időről van szó.

Az optativus görög grammatikai örökség. A német grammatikába Johannes Claius emelte be, aki abból a megállapításból indult ki, hogy „Modi sunt jidem qui apud Latinos & Graecos.” „Aus dem Griechischen holt er den Optativ, für den es nach ihm im Deutschen nur eine Entsprechung gibt nach dem Muster: *Wolt Gott ich keuffte / Vtinam emerem*” (Naumann, B. 1986: 298). Tafra B. megjegyzi, hogy Babukić *Grundzüge der illyrischen Sprachlehre* (1846–49) (Tafra monográfiájában G₂-vel jelölt) nyelvtenában „takoder su odredena četiri načina, ali ovaj put to su uz indikativ, imperativ i infinitiv još konjunktiv ili kondicional, a u opisu i optativ.” ’Szintén négy mód van meghatározva, de ezúttal az indicativus, imperativus és infinitivus mellett még a conjunctivus vagy conditionalis, valamint magában a leírásban az optativus is szerepel’ (Tafra, B. 1992: 216). Babukićot megelőzően már I. A. Brlić is megváltoztatja a hagyományos modus-kategóriákat. A conjunctivusról és optativusról megjegyzi, hogy „den Konjunktiv und Optativ haben die Illyrier eigends nicht, [ie brauchen dafür den Indicativ mit der Konjunktion *da*, und *o da* etc. Eben [o [ft es auch mit dem Konditional und Permissiv – die[ie aber glaubte ich, wegen der Eigentümlichkeit des Ausdrucks, und ihrer Zusammen[setzung mit *b[; jesam* und *bud[em*, nicht übergehen zu dürfen.” Brlić így a conjunctivus helyett a conditionalist (bedingende Art), valamint a permissivust (zulassende Art) iktatja nyelvtenába. Ezt az utóbbit így definiálja: „Zulassende Art (permissivus) auf eine zulassige, und anwün[chende Weise; z. B. vel[’mi *da igram*, a noge me b[öl[*e*, da budem kopao Vinograd etc.”

Az igeid[ok

Verb. Anleitung

Lanosović

- | | |
|---|---------------------------------------|
| 1) Die gegenwärtige Zeit (praesens) | Die gegenwärtige Zeit |
| 2) Die jüng[ft, oder kaum vergangene Zeit (praeteritum imperfectum) | Die jüng[ft- oder halbvergangene Zeit |
| 3) Die völligvergangene Zeit (praeteritum perfectum) | Die vergangene Zeit |
| 4) Die läng[ftvergangene Zeit (praeteritum plusquamperfectum) | Die läng[ftvergangene Zeit |
| 5) Die künftige Zeit (futurum) | Die künftige Zeit |

A *Verb. Anleitung* felosztása megegyezik a *Compendiosáéval*, valamint – a magyar grammatikák közül – a Bél M.-félével. Különbözik tőlük a javarészt Gottsched *Sprachkunst*-ját adaptáló Kratzer, valamint Szaller. Közbevetően meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb bemutatott horvát igeidőrendszer a konkrét ragozási példák bemutatásában bővül, s indicativusban a következő képet mutatja:

- 1) die gegenwärtige Zeit: shtijem, shtijesh; ich lese, du liefeft; olvařok, olvařsz
- 2) Die halbvergangene Zeit: shtijah, shtijashe; ich las, du liefeft [!]; olvařok vala, olvařsz vala
- 3) Die I. vergangene Zeit: shtih, ti shti; ich habe gelefen, du haft gelefen; olvařtam, olvařtál
- 4) Die II. vergangene Zeit: shtio řam, oder jeřam shtio; wie in der ersten
- 5) Die längstvergangene Zeit: biah, biashe shtio; ich hatte gelefen, du hatteřt gelefen; olvařtam vala, olvařtál vala
- 6) Die künftige Zeit: shtichu, shtitichesh; ich werde lefen, du wirřt lefen; olvařni fogok, olvařni fogřz

Lanosovićnál tehát négy múlt idejű igealak szerepel. Ez a négy igeidő megegyezik a Brlić grammatikájában találhatókkal, nála azonban rövid magyarázat is olvasható:

Die gegenwärtige Zeit (tempus praesens) die an sich nicht vorbei seyn kann; z. B. *kôpam ich grabe, ti ôreřh du ackerřt, ôn zûbi er egget*

Die halbvergangene unvollendete Zeit (Aoristus) welche die That als eben vergangen aber nicht beendigt, vorřtellt; *já pisař ich řcrieb scribebam*

Einfache vergangene unvollendete Zeit (praeteritum perfectum simplex) welche zwar vergangen iřt, während welcher aber noch etwas anders geřchehen, oder vorgehen konnte; z. B. *já pisa, ti kôpa, ôn űcsi*

Zusammengeřetzte vergangene unvollendete Zeit (praeteritum imperfectum compositum) *já řam kêřpao...*

Längstvergangene unvollendete Zeit (pridem praeteritum imperfectum) mit noch einem Varianten derjelben Bedeutung durch welche die That als geřchehen, aber eben nicht beendigt, ausgedrückt wird; z. B. *já biah izkâpao, ti ři bio pisařo.*

A jövő idejű igealakok ismertetése Lanosovićnál a képzésmód leírására redukálódik. Háromfajta jövő időt különböztet meg, s ezzel az idő kifejezésébe bevonja a modus kategóriáját is.

- 1) kijelentő- és felszólító módú jövő idő (die künftige Zeit der anzeigenden, und gebiethenden Art), *shtitichu, shtitichesh, shtitiche; ich werde, du wirst, er wird lefen; olvařni fogok, olvařni fogřz, fog.*
- 2) óhajtó módú jövő idő, amely a kijelentő mód jelen idejével azonos alakú, csak hozzá kell tenni az *o da* vagy *Bog hotio da* szókapcsolatot; *o da shtijem, oder: hotio Bog, da shtijem, da shtijesh, da shtije; wollte Gott, ich wurde, du wurdest, er wurde lefen; vajha olvařnék, olvařnál, olvařna jövendôben.*
- 3) a kötőmódbeli futurumnak alakilag háromféle képzése lehetséges:
 - a) a cselekvő múlt idejű participium + a *budem* segédszó,
 - b) az ige kijelentő mód jelen ideje + az *uz* szócska,
 - c) a *budem* segédszó + infinitivus

Pl.: *kada budem, budesh, bude shtio; la; lo; oder shtiti, oder kada uzshtijem; weil, dař, oder wenn ich werde, du werdest, er werde lefen, oder gelefen haben; mikor olvařandok, olvařandafř, olvařand.*

Gottsched volt az első, aki a modális komponenset is bevonta az igeidő kategóriájába, amikor három futurum alakot különböztetett meg:

- 1) die ungewiß zukünftige Zeit (tempus futurum incertum)
- 2) die gewiß zukünftige Zeit (tempus certum)
- 3) die bedingt zukünftige Zeit (tempus conditionatum)

A következő példákat adja: (1) *ich will loben*, (2) *ich werde loben*, (3) *ich würde loben*. (Vö. Naumann, B. 1986: 278). Ezek a formák kimaradtak a *Kern der deutschen Sprachkunst*-ből, így a *Compendiosa* és a *Verb. Anleitung* sem tartalmazza őket. Ez a jövőidő-felosztás megvan viszont Kratzernál:

- 1) Futurum absolute az, a'melly a' dolgot bizonyosan valaha leendőnek és történendőnek jelenti. p. ok. *ich werde leben, olvaŋni fogok*.
- 2) Futurum Conditionatum az, a'melly a' történetnek jövendő voltát vagy folytatását csak úgy jelenti, hogyha valamely akadály nem hátráltatná. p. ok. *Ich werde [!] leben, olvaŋnék, vagy olvaŋni fognék*.
- 3) Futurum Conditionatum Praeteritum, a' történetnek már meglelt félbe-*szaka*ztságát vagy el-múlását jelenti, melyet egy^lzer 's mind leendőnek és jövendőnek jegyzése, hogyha valamely ok jelen lett volna. p. ok. *ich würde geleŋen haben, olvastam volna, vagy olvasni fogtam volna*.

A *Grammatica Germanicá*-ban futurum certum (*ich werde sehen – video*) és futurum conditionatum (*ich würde sehen – video*) szerepel.

Az alaktani részről nagyjában és egészében megállapítható, hogy szembezőkő a hasonlóság, sőt több esetben a teljes egyezés a horvát nyelvtan és a *Verb. Anleitung*, valamint a *Compendiosa* között. Az igemódok és igeidők leírása azonban azt is mutatja, hogy Lanosović Gottsched *Sprachkunst*-ját is használhatta, sőt lehetséges, hogy a magyar adaptációt is ismerte. Ha csak futólag, szinte szűrőpróbaszerűen vetjük is össze Lanosović munkáját a közel négy évtizeddel később íródott Brlić-féle nyelvtannal, látjuk, hogy ezen utóbbi mű szerzője jelentős mértékben meg tudott szabadulni a latin–német grammatikai modelltől, s szlávóniai elődjénél alaposabb, tudományosabb, a leírni kívánt nyelv szerkezetét sokkal inkább figyelembe vevő nyelvtant alkotott.

12. A bécsi grammatika ötödik része, a mondatan (*Von der Wortfügung*) Lanosović nyelvtanában a harmadik fő rész. Mindjárt magyarázattal (Erklärung) kezdődik, amely szó szerint a *Verb. Anleitung*-ből való: „Die Wortfügung (syntaxis) lehret die verschiedenen Gattungen der Wörter, oder Redetheile richtig, geschickt und regelmäßig verbinden und ordnen.” Ezt a meghatározást sem a *Compendiosa*, sem a *Grammatica Germanica* nem tartalmazza. Lényegét tekintve hasonló a definíció Bél M. nyelvtanában és – bár rövidebb – Szallernál is. Bél M.: „Die Wortfügung oder Syntax, lehret die Wörter einer Sprache in eine richtige Verbindung zu setzen, oder auf einander so folgen zu lassen, daß der Sinn des Redenden oder Schreibenden desto leichter verstanden werde.” Szaller: „Die Wortfügung lehret die verschiedenen Theile der Rede richtig ordnen und verbinden.” Kissé részletesebb Farkas J. meghatározása, amely ugyancsak a helyes szóköztést emeli ki. A definíción túlmenően egyezik a mondatnani rész felosztása is. A szintaxis mind a *Verb. Anleitung*-ban, mind Lanosović nyelvtanában tulajdonképpen a szófajok (beszédrészek) mondatnana. A névelő (Geschlechtswort) mondatnáról szóló első szakasznak természetesen a horvát nyelvtanban nincs megfelelője. A német nyelvtan a főnevek szintaxisában („kötésében”) a csoportosítás alapjául az egyes eseteket teszi meg (In Ansehung der ersten, zweiten... Endung). A morfológiai kategóriákon belül azonban szemantikai szempontok is érvényesülnek. Ezt a szempontot igyekszik követni Lanosović is, noha mechanikusan nem veszi át.

Az első eset (erste Endung) tárgyalását a *Verb. Anleitung* azzal kezdi, hogy egy szubjektum megnevezése két (vagy több) főnévvel is lehetséges, ilyenkor a főnevek, amelyek „einerlei Sache oder Perſon andeuten” (*Verb. Anl.* 112) ugyanabban az alakban állnak, ugyanazt a végződést kapják. Kövessük ennek a „regulának” az útját egészen Lanosovićig, sőt Brlicig!

<i>Compendiosa</i>	→	<i>Verb. Anleitung</i>	→	<i>Lanosović</i>	→	<i>Brlic</i>
Substantiva ad eandem rem pertinentia eodem casu efferuntur, nulla conjunctione intercedente, ut Herr, gott, vater, und herr meines lebens. Kaiſer Joseph, König Auguſt, Curfürſt Friedrich Auguſt, der herr bruder, die frau gemahlin, die Jungfer ſchwefter.		Wenn etliche Hauptwörter zusammenkommen, die einerlei ſache oder Person andeuten; ſo ſtehen ſie alle ohne Bindewörter in einerlei Endung. Z. B. Herr, Gott, Vater und Herr meines Lebens; die Kaiſerinn Maria Theresia; die Stadt Wien, u.ſ.w.		So oft in dem Satze mehrere zu einer ſache gehörige Hauptwörter befinden, werden ſolche in gleiche Endung geſetzt. Als: Varoſh Rim, Ceſar Francisko drugi, die Stadt Rom, der Kaiſer Franz der zweyte. Róma vároſſa. Májodik Ferentz Tsáſzár.		Zwei und mehrere Nennwörter, die als Namen eines Subjektes im gleichen Verhältniſſe (in der Appoſition) neben einander ſtehen, haben zwar einerlei Beugefälle, als: kralj Tverdko, König Twerdko, ... varoſh Karlovci, die Stadt Karlowitz...

Ugyanez a szabály megtalálható Kratzer Gottsched-adaptációjában is: Valamikor két Substantivumot olly formán ſzükség egymás mellé tenni, hogy edgyik ſe légyen a’ Genitivusban; akkoron azt, a’melly a’ magyar ſzóban előre tétetik, a’ németben hátra kell tenni; p. ok. Die Feſtung Ofen, Buda vára, ... Kaiſer Joſeph, Jóſef Tsáſzár, ...

A birtokos szerkezetet szabályozó regulát is átveszi Lanosović:

<i>Compendiosa</i>	<i>Verb. Anleitung</i>	<i>Lanosović</i>
Si ſubstantiva ad diverſas res pertinentia in conſtructione veniant, alterum erit genitivi caſus. vg. Gott des himmels, und der erden, ... der Königs zorn...	Wenn mehrere Zeitwörter [!] ohne <i>und</i> und <i>oder</i> zusammenkommen, ſo ſteht zum wenigſten eins in der zweiten Endung. Z. B. der Herr des Landes; der Zorn des Königs...	Sind aber zwey Hauptwörter von verſchiedener Bedeutung und ohne <i>i</i> , oder <i>a</i> zuſammen in einer Rede kommen; ſo ſtehet eins in der zweyten Endung. Pokora griha; die Strafe der Sinde; a’ vétek büntetéje.

Lanosović megjegyzése (Anmerkung) azt mutatja, hogy bár a német nyelvtant veszi alapul, de ahol szükséges, megkísérli azt a tárgynyelvhez alkalmazni. Így kezdi: „In den Zueignungen iſt etwas im Slavoniſchen beſonders zu merken...”, majd a következő szabályt fogalmazza meg: „... wenn ... zwey Hauptwörter in einer Rede zuſammen kommen... ſo wird aus jenem, dem etwas zugeeignet wird, ein Beywort gemacht, welches mit dem andern übereinſtimmen muß...” Ezután felsorolja a birtokos melléknevek jellegzetes képzőit és a példákat: Kraljev ſin, der Königs Sohn, a’ Király fia; Pavlov otac, des Paulus Vater, Pál’ atya (recte: atyja)...

Szó szerinti egyezést mutat a *Verb. Anleitung* és Lanosović között a második eset (zweite Endung) második szabálya is:

Verb. Anleitung

Hauptwörter, die ein Vaterland, Geschlecht, Alter; Amt, Stand und Handwerk bedeuten, fordern eigentlich die zweite Endung. Z. B. Er ist seiner Geburt ein Deutscher; seines Vaterlandes ein Franzos; seines Alters im dreißigsten Jahre; seines Handwerks ein Schneider.

Lanosović

Die Hauptwörter, die ein Vaterland, Geschlecht, Amt, Stand, oder Handwerk bedeuten, fordern die zweyte Endung. Z. B. On je rodna nimacskoga, er ist seiner Geburt ein Deutscher, nemzetségére nézve Német. Cšovik doštojanstva velikoga, ein Mann großer Würde, nagy tisztűgű ember. Mladich zanata kovacskoga, Jüngling seines Handwerkes ein Schmiedt, ez ifjú mesterfégére nézve kovács.

Lanosović tehát következetesen tartja magát a német mintához (modellhez), ahol azonban a horvátban valamelyik névszói eset használatát ki kell egészítenie, ezt megteszi. Így a második esetet kívánó rész kibővül a genitivus partitivussal:

Hauptwörter, so einen Theil einer Sache, oder eine Menge, und Schar andeuten, nehmen die zweyte Endung zu sich. Z. B. Daj mi vina, vode, kruha, hleba, & c. gib mir Wein, Waſſer, Brod etc. verſtehe einen Theil, oder ein biſchen Brodes, Weines, Waſſers, adjál kevés bort, vizet, egy falat kenyeret.

A melléknevek „kötésének” tárgyalásában is teljes mértékben érvényesül a *Verb. Anleitung* modellje. Az egyes esetekhez (végződésekhez) való csoportosításon belül szerephez jut a szemantikai szempont is. Pl.:

Verb. Anleitung

Die Beiwörter, die einen Ueberfluß oder Mangel, eine Schuld oder Unschuld, Fähigkeit, Zu- oder Abneigung, Vergessenheit oder Gedächtniß bedeuten. Z. B. ein Mensch, der alles Vorathes entblößet ist; er ist der Sorge überhoben; der That schuldig; der Sprache mächtig; des Lebens überdrüſſig; des Erbarmens müde, u.ſ. w.

Lanosović

Die Beywörter, die einen Ueberfluß oder Mangel, Fähigkeit, ein Gedächtniß, eine Schuld, ein Lob, oder einen Tadel bedeuten. Z. B. Sud pun vina, ein Faß voll Weins, teli borral hordó. Prazna časha vina, ein leeres Glas Weins, bortól üres üveg, ... Ti si krivac smerti njegove, du biſt ſchuldig ſeines Todes, halálának oka vagy...

Előfordulnak olyan esetek, hogy a német nyelvtan valamely hibára hívja fel a figyelmet, illetve bizonyos szókapcsolatot helytelennek minősít, ilyenkor a horvát nyelvtanban is megtaláljuk ezt a minősítést. Például a birtokos névmás helytelen használatával kapcsolatban:

Verb. Anleitung

Nach der zweiten Endung, die den Befitzer eines Dinges zeigt, haben die zueignenden Fürwörter nicht ſtatt. Es iſt alſo falſch geſprochen, wenn man ſaget: es iſt meines Vaters ſein Haus; es iſt deines Bruders ſein Buch.

Lanosović

Nach der zweyten Endung, die den Befitzer eines Dinges zeigt, haben die zueignenden Fürwörter nicht ſtatt. Es iſt alſo falſch geſagt: To je brata tvoga njegova knjiga; ſondern: To je brata tvoga knjiga; es iſt deines Bruders Buch; ez a' teftvéred könyve.

Az igék szintaxisát a *Compendiosa* a névszói esetek köré csoportosítja (Verbum cum Nominativo, Genitivo stb.). Az utolsó csoport, a *Verbum cum Ablativo* után hetedikként rövid, mindössze nyolc regulát kitevő rész következik *De Concurfu duorum Verborum in eadem Constructione* címmel, majd pedig a személytelen igéket tárgyaló regulák zárják ezt a részt. Felfogásában egyezik vele a *Verb. Anleitung* is, amely azonban áttekinthetőbb: ez a fejezet két nagyobb részre osztható: A főigék (Hauptzeitwörter) és a személytelen igék (unpersönliche Zeitwörter) „kötése”. Az első szakasz ismét két nagyobb egységre bontható: 1. A főigéknek főnevekkel és névmásokkal alkotott kapcsolatai (Von der Fügung der Hauptzeitwörter mit Nenn- und Fürwörtern), 2. Igék igékkel való „kötése” (Von der Fügung der Hauptzeitwörter mit Zeitwörtern). Az első rész tagolása végződéses (esetek) szerinti, így egyezik a *Compendiosa* tagolásával. Ezt a két szakaszt a *Verb. Anleitung*-ban követi egy harmadik, amely sem a *Compendiosa*-ban, sem Lanosovićnál nincs meg: Von der Ordnung, in welcher die Zeitwörter mit andern Redetheilen in einem volltändigen Satze stehen müssen. Ez a szakasz, mely lényegében szórendi szabályokat tárgyal, megvan a Kratzer-féle nyelvtanban is, tehát a *Sprachkunst*-ből származik. Az igemódokról szisztematikusan nincs szó, használatukra az említett szempontok szerint kialakított csoportokban alkalomszerű utalások találhatók. Az igeidők szintaxisát külön szintén nem tárgyalja egyik érintett grammatika sem. Minthogy a jelen tanulmány fő célja a horvát nyelvtan mintáinak, forrásainak bemutatása és néhány korabeli magyar grammatikával való kapcsolatainak kiderítése, néhány példán keresztül – követve a fentebb vázolt felépítést – közvetlen összefüggésekre mutatunk rá.

Lanosović általában tartja magát a *Verb. Anleitung* szempontjaihoz, olykor csupán jelentéktelen megfogalmazásbeli módosításokat hajt végre. Pl.:

*Verb. Anleitung**Lanosović*

Ein jedes perſönliches Zeitwort erfordert vor ſich ein Haupt- oder Fürwort in der erſten Endung, wenn es nicht in der gebietenden oder unbeſtimmten Art ſteht. Z. B. Die Wahrheit liegt allezeit über den Irrthum. Die Sonne verbringt ihren Glanz, aber ſie verliert ihn nie. Hier hat allzeit die Frage *wer* ſtatt, auf welche allermal die erſte Endung folgt.

Ein jedes, in der beſtimmten Art ſtehendes perſönliches Hauptzeitwort, muß öffentlich, oder heimlich eine erſte Endung bey ſich haben, mit dieſer muß das Zeitwort in der Zahl und Perſon übereinstimmen. Drago mi je, ako ſi zdrav, ja ſam zaiſto zdrav; es freuet mich, wenn du geſund biſt, ich zwar bin geſund; ha egeſzſéges vagy, örvendek, én ugyan egeſzſéges vagyok.

További számos egyezés fordul elő az első és második esetet vonzó igés szerkezetekben:

*Compendiosa**Verb. Anleitung**Lanosović*

Dum actu interrogamus Nomen, & Pronomen ſemper poſt Verbum auxiliare; non item poſt aliud ponitur. vg. wer iſt der herr, deſſen ſtimme ich hören ſollte? wo iſt dein bruder Abel?...

In einer ausdrücklichen Frage ſteht das Haupt- oder Fürwort erſt nach dem Zeitworte; und wenn ein Hilſswort da iſt, allemal nach dem Hilſsworte. Z. B. Wer iſt der Mann? Wo bleibt mein Bruder?...

In einer ausdrücklichen Frage gehet das Zeitwort der erſten Endung vor. Z. B. Gdi je moj brat? wo iſt mein Bruder? hol vagon az én teſt vérem?...

<i>Compendiosa</i>	<i>Verb. Anleitung</i>	<i>Lanosović</i>	<i>Kratzer</i>
Ad Interrogationem weßfen Genitivo ref- pondendum eft. vg. weßfen ift das bild, und die überfchrift? des Kayfers.	Auf die Frage weß- fen? folget die zweyte Endung des Haupt- wortes. Z. B. Das ift der Retter meines Lebens.	Auf die Frage cñji, cñja, cñje? weßfen? kié? folget die zweyte Endung des Haupt- wortes. To je kralja Franceska knjiga; das ift des Königs Franz Buch; ez Ferentz Ki- rály könyve	Erre a' kérdésre: weßfen? kié? mié? a' Subftantivumnak Ge- nitivufával kell felel- ni. Weßfen ift das Bild und die Uiberfchrift? das Kaisers.

Látható, hogy sok esetben a példák is vándorolnak.

A német nyelvtanokban külön kategória „wenn das Hilfswort *seyn* die Gefinnung, Neigung, Meinung, u.f.w. einer Person anzeigt, so fordert es die zweite Endung des Hauptwortes. Z. B. Ich bin des Sinnes, der Meinung, des Willens... Ich bin der Meinung Er ift ein Kind guter Art. Das ift meines Amtes.” Kratzernál: „Mikor *seyn* valamely vélekedéft, hajlandóságot, vagy kedvetlenféget jelent, Genitivuffal tétetik. p. ok. Ich bin der Meinung, des Sinnes, des Glaubens, der Hoffnung, ollyan vélekedéffel, értelemmel, hitellel, reményféggel vagyok.” Ez a szerkezet a horvátban így ismeretlen, s erre az „üresen maradó” helyre Lanosović az *imati* 'haben' és a *nemati* (**ne imati*) 'nicht haben, kein haben' igéktől függő genitivus negationist iktatja be. A keret adott. Az igevonzatok felsorolására mindig a megfelelő eset részletes taglálása után kerül sor. A többi szófaj mondatának tárgyalása természetszerűen sokkal kisebb mértékű egyezéseket mutat. Az adverbiumoknál Lanosović Anmerkung alatt kitér a kettős tagadásra, amelyet logikailag helytelenít, de kiküszöbölhetőnek tart: Man follte zu einem verneinenden Satze nicht das Nebenwort *ne*, oder *ni*, *nicht*, *nem*, hinzusetzen um denselben mehr zu verneinen; so wird falsch gesagt: *Ja njega nijefam nikada vidio; ich habe ihn niemals nicht gesehen; én ötet foha se láttam*. Denn eigentlich die verdoppelte Verneigung machet eine Bejahung. Allein weil der Misbrauch bey allen Illyrischen Nationen so eingewurzelt ift, daß es schon zu einer Eigenfchaft geworden ift; ift nicht mehr auszurotten.”

A kettős tagadást a *Compendiosa* elavultnak minősíti: Duplex Negatio antiquis ufitata nunc exolevit. vg. *Ich habe ihn niemals nicht gesehen*... Kratzer megjegyzi: „A' német valamit tagadni akarván, tsak egy tagadó fzóval él, és nem kettőzteti azt többé, mint a' régiek (feltehetően a *Compendiosa antiquis* szavának visszaadása. Ny. I.) tselekedtek, és a' magyaroknál fzőkás...p. ok. *Ich habe ihn niemals gesehen, én ötet foha sem láttam*.” Bél M. a kettős tagadást megerősített, határozott tagadásnak tartja: „Wenn zwo Verneinungen neben einander zu ftehen kommen, fo wird die Sache desto kräftiger verneinet, (und es müßen auch zwey beyftammen ftehen,) als: *Senki nem fzolgalhat két Urnak, Niemand kann zween Herrn dienen*.” (Bél M. 180).

A *Compendiosa* kapcsán Bleyer megállapítja, hogy a többi latin nyelvű átdolgozással együtt „kétségtelenül a *Kern der deutschen Sprachkunst* alapján készült.” Hozzáfűzi ehhez, hogy „...a *Kern*-nek nem egyszerű fordítása, hanem meglehetősen szabad átdolgozása. Az eltérést első sorban az okozza, hogy elejétől végig erősen kurtítja az eredetét... az általános grammatikai kategóriák meghatározását vagy igen rövidre fogja, vagy egészen mellőzi, hisz a tanulók azokat úgyis ismerték már a latin nyelvtanból; csak a leglényegesebb szabályokat adja, egyszóval csak azokat az elemeket öleli fel, melyekre idegen ajkúnak a német nyelvtanulás kezdetén okvetlenül szükség van.” (Bleyer 1909: 66–7). Az első magyarul írt német grammatika szerzője (adaptálója), Kratzer János Ágoston inkább a *Verb. Anleitung*-ot vette alapul, ezért munkája az említetknél részletesebb. Azt a hatást, amelyet a *Verb. Anleitung* gyakorolt Kratzer munkájára, Bleyer is jelzi (Bleyer 1909: 84–5). Gottsched munkáinak hatását láthatjuk még Farkas János nyelvtanában, valamint annak

átdolgozott kiadásában, Bél Mátyásnál és Szaller Györgynél is, aki előbeszédében név szerint is megemlíti a híres német grammatikust: „Hasznos és szükséges tehát e' képpen a' gyarapodás és boldogság végett egy tökéletes *Grammatika* édes Hazánknak; valamint hasznos és szükséges volt e'végre egy *Gottséd* a' Német Hazának.”

A Gottsched-adaptációk, a Felbiger szerkesztette *Anleitung*, majd *Verb. Anleitung* tehát a XVIII. század nyolcvanas éveitől modellként szolgáltak az elsősorban praktikus, didaktikai céllal írt nyelvtanok számára Horvátországban éppúgy, mint Magyarországon. Ebben az összefüggésben helyezhetjük el Lanosović nyelvtanának harmadik kiadását is. Az említett német grammatikák hatása nyilvánvaló, ezt mutatja felosztásuk, az egyes nagyobb részekeségek tagolása, a sok azonos definíció, sőt több esetben az egyező példák is. A latin grammatikai hagyomány él tovább ezekben a nyelvtanokban. Ezt a modellt alkalmazták a német grammatikusok anyanyelvük leírására is egészen Adelungig. A németre adaptált latin modell segítségével kísérelték meg a XVIII. század végének és a XIX. század elejének horvát, szlovén és magyar nyelvtanírói is leírni anyanyelvüket, a leírások azonban – Gottsched szellemében, de a didaktikai céllal is egybehangozóan – csak szabályok, regulák gyűjteményei voltak. A horvát grammatikairás történetében Ignjat Alojzije Brlić volt az első, akit ez a szemlélet és felfogás már nem elégített ki. Illír nyelvtanának megírása előtt – amint ezt az első kiadás előbeszédében meg is írja – tüzetesen áttanulmányozta valamennyi illír nyelvtant, Della Bellától kezdve (1728) egészen Starčevićig (1812), s némi csalódással konstataulta: „Als ich alle diese Quellen (ti. nyelvtanokat, Ny. I.) durchsah – fand ich zu meinem nicht geringen Erstaunen, daß sie sammt und sonder, mit unbedeutenden Aenderungen und Abweichungen, mitunter auch verkürzte Abschriften der Della Bella'schen Instruzioni grammaticali seyen.” Brlić Kopitar felfogását vallotta, aki szerint „der Grammatiker ist nur ein Referent der Sprache, er darf sie nicht in die Regeln zwingen, sondern die Regeln der Sprache, so wie sie ist, anpassen, Hypothesen zu machen...” (Brlić VIII.)

Bizonyos, hogy tanulságos lenne ezt a Della Bella grammatikájával való tüzetes egybevetést elvégezni, de nem lenne kevésbé érdekes azt sem kideríteni, ismerte-e egyáltalán Brlić Gottschedet vagy a *Verb. Anleitung*-ot. Ennek az utóbbinak a hatása több helyen is nyilvánvaló. Nem vitatható Tafra B. megállapításának igazsága általában a szlavóniai nyelvtanokra vonatkozóan, hogy ti. „tako koncipirani jezični priručnici koji su imali didaktičku ulogu bili su uobičajeni u Evropi” (Taфра, B. 1992: 16). Igaz az is, hogy ezekben a nyelvtanokban nem fejeződnek ki azok a strukturális jegyek, amelyek a horvátot (és általában a szláv nyelveket) jellemzik. Lanosović például csak elszórtan szól itt igeaspektusról, amely pedig a szláv igerendszer alapvető meghatározója. Keve-redek az egyes grammatikai kategóriák, például az idő és a mód. A tárgynyelvtől idegen a conjunctivus külön kategóriaként való szerepeltetése, ami mind a horvátban, mind a magyarban erőszakolt, sem a beszélt, sem az írott nyelvben nem létező kifejezéseket eredményez. Bizonyára csodálkozhatott a Lanosović-féle könyvből horvátul és esetleg magyarul tanuló tisztviselő vagy katonatiszt, hogy a szabályokban megtanult példákkal a beszélt nyelvben nem találkozik.

Az elmondottak ellenére is érdemes foglalkoznunk ezzel a nyelvtannal, sőt a többi korabeli grammatikával is, mivel kezdetét jelentik annak a folyamatnak, amely a tudományos grammatikáig vezetett. Mindemellett – s ez sem elhanyagolható – mélyebb és széleskörűbb közép-európai összefüggésekre és kapcsolódási pontokra mutatnak rá, mint amilyenekre alapos áttanulmányozásuk nélkül gondolnánk.

Lanosović nyelvtana 201 oldal terjedelmű. Függeléként csatlakozik hozzá egy részletes (3–48. old.) nomenklatura, azaz tematikus szójegyzék. Ez a legfontosabb, legelterjedtebb személynevekkel kezdődik, majd az ünnepnapok, egyházi és világi hivatalok (méltóságok) megnevezésével folytatódik. Az emberi testtel és lélekkel kapcsolatos kifejezések jegyzékét a gyakorlati élet szavai és kifejezései követik (háztartás, konyha, kert, baromfiak stb.) A szöszedetek háromnyelvűek. Az egyházi és világi hivatalok felsorolását követők grammatikailag is tagoltak: először a főnevek, majd az igék vannak felsorolva. Ezek alapján azonban nem jutunk közelebb egy (vagy több)

esetleges forráshoz, mivel már a XV., XVI. sz. óta számos nomenklatura forgott közkézben Európában, melyeket az az elgondolás hívott életre, hogy könnyebb egy idegen nyelv szókincsét fogalmi csoportokban elsajátítani, mint ezek nélkül. Számátalan fogalmi- és tárgykört alakítottak ki. Például Jan Vodňanský-Aquensis 1551-es *Lactifer latinsko-český* című szótárának tizenkét csoportjában a dolog-, tulajdonság- és számnevek mellett szó van kövekről, kígyókról, madarakról stb. (Vö. Bockolt, V. 1990: 30–31.) A nomenklaturát a horvát nyelvtenban öt beszélgetés követi német és horvát nyelven. Utánuk levélmintákat olvashatunk (pl. újévi köszöntés és válasz, névnap köszöntés és válasz, ajánlólevél stb.). A levelek is német, valamint horvát nyelvűek. Végül az előbbi öt beszélgetés következik a levélmintákkal együtt, csak most már német és magyar nyelven. A beszélgetések párhuzamos szövegeit a következő magyar nyelvtenokban találtam meg:

Das erste Gespräch, von dem Begrüßen – Első bejzélgetés, a' köjzöntésről

A szöveg kisebb eltérésekkel egyezik Szallerral (167–8), valamint Farkassal (178–9). Szaller nyelvtenában a párbeszéd latinul is olvasható.

Das vierte Gespräch, Von Kaufen und Verkaufen – Negyedik beszélgetés, Az árulásról és vévesről.

Lényegében egyezik Farkassal (188–90), csak nála a beszélgetés tárgya, amelyről Lanosović szövege is szól, konkrétan meg van jelölve: Egy posztóáruló kalmárral (ti. beszélgetés) – Mit einem Tuchhändler.

Lanosović fő forrása és mintája, a *Verb. Anleitung* csupán három rövid beszélgetést közöl: 1. A' Tanulásról – Von dem Lernen, 2. A' Sétálásról – vom Spatzieren gehen, 3. Az Ételről – Vom Essen. Csaknem egyező szövegek találhatók: a sétálásról: Szaller 171–2; Farkas 187, az ételről: Farkas 190–1. Több helyen csaknem ugyanazok az udvariassági fordulatok ismétlődnek, pl.: *Verb. Anleitung*: Lehet-é jzerentsém, hogy Véle mehejlek: – Kann ich das Glück haben mit ihnen zu gehen? Szaller: Szerentsémnek tartom, ha az úrral mehetek – ich mache mir ein Glück daraus mit Ihnen, mein Herr, gehen zu können.

A beszélgetések elemzése külön feladat, elsősorban nem a szövegek szó szerinti egyezéseinek vagy nagyobb mértékű eltéréseinek tekintetében, hanem inkább az udvariassági beszédaktusok, egyszerűen a történeti pragmatika szempontjából.

Nyomárkay István

Nyomárkay, István: Lanosović's „Anleitung” within a European context. The present study and its continuation both analyse the influence of a late eighteenth-century Vienna school grammar on contemporary Croatian and Hungarian grammars concerning morphology and syntax. The paper focuses on the grammar by Marijan Lanosović that was published in 1795 in Buda. For antecedents of this paper, see *Magyar Nyelvőr* 122 [1998]: 184–9 and 451–8.

A kognitív nyelvészet alapelvei

Mielőtt rátérünk a címben jelzett kérdések tárgyalására, szeretnénk egy általánosabb jellegű megjegyzést tenni. Nevezetesen azt, hogy a kognitívizmus a nyelvtudományban az úgynevezett posztmodernista paradigmát tükrözi, amely nem egységes. A heterogenitás a posztmodernizmus definíciós jegye. Ennek az irányzatnak a képviselői azt vallják, hogy a tudományos tevékenység alapvető feladata nem a magyarázás, hanem a megértés. A megértésnek viszont nem egyféle leírás kell alapulnia, mivel az objektív valóság igen bonyolult, tehát a mindössze egy szempontra korlátozó leírás nem vezethet a valóság megértéséhez. Maga a tudomány is relatív jelenség. Tehát a tudományos és az intuitív tudás közötti határ kijelölése lehetetlen, mert nem létezik egyetlen olyan metodológia sem, amely garantálná azt, hogy a tudományhoz kizárólagosan csak a racio-

nálisan megindokolt mondatok tartozhatnak. Értelmesebbnek látszik tehát eltekinteni ettől a megkülönböztetéstől, annál is inkább, mivel az eddig tudományosnak tekintett tudás függőségi viszonyban áll a mindennapi tudással, és fordítva: a mindennapi tudás szorosan kapcsolódik a tudományos tudáshoz. Azt, hogy valójában tudományos talajon mozgunk-e vagy sem, egyetlenegy dolog döntheti el, nevezetesen a tudósok között kialakult egyetértés. Az viszont, hogy ki tartozik a tudósok köréhez, az adott társadalomban érvényes általános kultúrnormákból következik. Az így értelmezett tudományban elfogadott tudományos módszer nem a metatudományból ered, hanem a tudósok között létrejött iratlan megegyezésnek a következménye. A kognitívizmusban egyetértés van abban, hogy a nyelvtudományban párhuzamosan különböző módszertani megközelítések lehetségesek. A modernizmust, mint köztudott, a rendszerezés és a rend, valamint az objektív tudás irányába történő elmozdulás jellemezte, amelyet az abszolút igazság felfedezésébe vetett emberi hit kísért. Ez volt a modernizmus szimbóluma. A mai posztmodernizmus, ahogy a fentiekből kitűnik, más gondolkodási módot ajánl. Olyan gondolkodási módot, amely látszatmentes, és amely lemond az abszolút világrendezés igényéről (Bauman 1994). Ez új kihívás a tudomány számára, a nyelvtudomány számára is, amely nyilvánvalóan új kutatási perspektívákat vázol, de egyidejűleg bizonyos veszélyeket is rejt magában.

*

A kognitív nyelvészet a hetvenes években jött létre az USA-ban, és fő teoretikusa Ronald W. Langacker volt. Ennek az irányzatnak kezdettől fogva nemcsak sok lelkes híve, hanem sok ellenzője is volt, és van manapság is. Ennek ellenére a kognitív nyelvészetnek sikerült a mai nyelvtudományban stabil pozíciót kiharcolnia, és több országban is sikeresen művelik. A kognitív nyelvelmélet kétségkívül vonzó, főként azon nyelvészek számára, akik tisztában lévén a szigorú formalizáció előnyeivel és korlátaival egyaránt, szeretnék átlépni a strukturális objektívizmus merev keretét, akik a nyelv használatában nemcsak a szavakat és a mondatokat generáló mechanizmust, hanem magát az embert is látják: megismételhetetlen személyiségét, előre nem jelezhető viselkedését, reakcióit, világlátásának eredetiségét, szóval mindazt, ami az adott kultúrközösségben akceptált kommunikációs modellel összefüggésben meghatározza, hogy milyen módon használja az ember a nyelvet, amelynek megalkotója és egyben foglya is (Rudzka-Ostyn 1988, Kardela 1994).

A kognitív nyelvészek azt vallják, hogy az emberi nyelv megértésének a kulcsa az emberi megismerés folyamatainak a megértésében és modellálásában rejlik. A tágan értelmezett „emberi tényezőre” való állandó hivatkozások azt mutatják, hogy a Langacker által megalkotott kognitív grammatika még a strukturalizmus előtti nyelvtudományi paradigmához is kapcsolódik, nevezetesen az indukcionizmushoz. Langacker elméleti munkáiban, tanulmányaiban felfedezhetjük az indoeurópai nyelvészet XIX. századi klasszikusainak a gondolatait is. Az ún. „tradicionális”, „hagyományos” nyelvészet nobilitációja nem jelenti azonban azt, hogy a kognitív nyelvészet ignorálja a strukturalizmus alapvető elveit, téziseit. Ellenkezőleg, a Langacker-féle nyelvelmélet a klasszikus strukturalizmus eredményein alapul, és ezeknek a folytatója is.

A kognitív nyelvészet mindenekelőtt a túlzott nyelvi formalizmus ellen lépett fel, amely közismerten, generatív-transzformációs grammatika néven, majdnem 30 éven át uralta főként az amerikai, de nagy mértékben az európai nyelvtudományt is, és vezető irányzattá vált a modern nyelvészetben. A kognitív nyelvészet tehát abból az általános elégedetlenségből született, amelyet a generatív grammatika modelljének elégtelensége váltott ki. Hogy jobban lássuk ezt a kérdést, tekintünk át a transzformációs-generatív elmélet azon elemeit, amelyek ellen felléptek a kognitivisták.

A Chomsky-féle nyelvelmélet egyik alapvető követelménye, mint köztudott, a nyelvi kompetencia és a nyelvi végrehajtás (performancia) megkülönböztetése volt a klasszikus európai strukturalizmus **langue** – **parole** oppozíciójának a mintájára. A generatív elmélet keretében a

nyelvészet autonóm, önálló tudományos diszciplínát képez, a kutatási tárgya pedig az ideális nyelvhasználó nyelvi kompetenciája, aki mentes mindenféle fizikai és pszichikai tökéletlenségektől, és aki követi a grammatikai szabályokat, figyelmen kívül hagyva a megnyilatkozások nyelven kívüli kontextusának hatásait (Bańcerowski 1994: 277–86). A már korábban említett „emberi tényező” a generativisták szerint nem eleme a nyelvi kompetenciának, hanem a nyelvi végrehajtásnak a része, tehát nem képezheti a nyelvész kutatási tárgyát. Egy ilyen doktrína elfogadása lehetővé tette a nyelv algoritmikus módon történő leírását: ha az absztrakció síkján leírjuk és formalizáljuk a nyelvi objektumokat, és meghatározzuk a rajtuk végrehajtható megengedett műveleteket, akkor végeredményben olyan algoritmust kapunk, amelynek segítségével létrehozhatjuk az adott nyelv összes grammatikailag helyes struktúráját. A viszonylag kisszámú transzformációs (rekurrens) szabály alkalmazása különböző összetettségű, végtelen számú struktúra megalkotásához vezet. A nyelvi struktúrák generálási folyamatának az algoritmizálása, az algoritmusok megfelelő sorrendben történő alkalmazása nem engedi meg a helytelen nyelvi sorok létrehozását.

A transzformációs-generatív elmélet formális apparátusának a fejlődésével, azaz bonyolultabbá tételével párhuzamosan nőtt azoknak a kutatóknak a családottsága, elégedetlensége, akik annak idején éppen ennek az elméletnek a feltétlen hívei voltak, de közben felismerték az e típusú formalizációnak a gyengeségeit, a mások által is sokszor hangoztatott korlátait. A forradalmi érjedés éppen Chomsky tanítványainak és legközelebbi munkatársainak a soraiban kezdődött, amikor felmerült a metaforához való viszony megfogalmazása, amely a generativisták számára mindig megoldhatatlan problémát jelentett. A metafora leírásában már nem érvényesülhetnek a szóban forgó grammatikai szabályok, azért a generatív modellben ezt a jelenséget nem tipikusnak, hanem jelentéktelennek tartották. Így a generativisták a metaforakutatást inkább az irodalomelméletben, nem pedig a nyelvészetben képzelték el. Chomsky egyik munkatársa, George Lakoff arra a megállapításra jutott, és meggyőzően bizonyította is, hogy a metafora a természetes nyelv funkcionálásának egyik alapvető módja. A kognitivisták azt vallják, hogy a metafora tükrözi az ember megismerési, valamint gondolkodási folyamatait, és minden nyelvhasználó a metaforák segítségével kommunikál (Lakoff, Johnson 1980; Lakoff, Turner 1989). Ily módon a nyelvtudomány előtt új kutatási perspektívák jelentek meg. Chomsky egyik tanítványa, Langacker a transzformációs-generatív grammatikával kapcsolatos kifogásait két monumentális munkájában fogalmazta meg: (1) *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites* (1987) és (2) *Foundations of Cognitive Grammar. Descriptive Application* (1991). Ezek a kifogások főként a nyelvi adatok leírásának empirikus alapelveit érintették. Azzal vádolták a generativistákat, hogy a nyelvi leírásban figyelmen kívül hagyják azokat az adatokat, amelyek nem fértek bele az általuk alkalmazott absztrahálásba, valamint hogy az elemzés tárgyául csak olyan struktúrákat választottak ki, és azokat vizsgálták, amelyeknek a helyessége, illetve helytelensége soha nem volt kétséges. A valódi nyelvi kommunikációban viszont az ilyen struktúrák csak elenyésző mennyiséget képviselnek, tehát nem tükrözik reprezentatív módon az adott nyelvet, mivel, mint tudjuk, a nyelvhez hozzátartoznak olyan struktúrák is, amelyek a szigorúan formalizált szabályok rendszere szempontjából helyteleneknek minősülnek.

A transzformációs-generatív grammatika főként az angol nyelvészeknek a műve volt, akik általában az angol nyelvvel foglalkoztak, és azért az a vád érte őket a kognitivisták részéről, hogy „angolcentrikuságban” szenvednek. Más nyelvek (amelyeket a generativisták általában egzotikusnak tartottak, pl. a magyart is) nyelvi anyagának az elemzése sok megoldatlan problémát jelentett a generatív leírásban. Így sok kritika érte ezt az irányzatot szerte a világon. Kimutatták, hogy ez az elmélet alkalmatlan a természetes nyelv valódi funkcionálásának a modellálására. Többen kifogásolták azt is, hogy a generativisták túlzottan ragaszkodnak az elmélethez, a lehetőleg legteljesebb formális apparátus létrehozásához, pedig az egyáltalán nem szükséges feltétele a grammatikaírásnak. Helytelennek tartják azt a törekvést is, miszerint maximálisan redukálni kell a leírás elemeit oly módon, hogy a grammatika a szabályok lehetőleg minimális mennyiségével ké-

pes legyen a legtöbb struktúrát generálni. Ez az egzakt tudományokra jellemző alapkövetelmény a kognitivisták és más nyelvészeti irányzatokat követő tudósok szerint egyszerűen nem illik a nyelv mint kutatási tárgy természetéhez. A természetes nyelv funkcionálása nem követi az egzakt logikai szabályokat, amit többen is hangsúlyoztak, többek között maguk a logikusok is.

A kognitív nyelvészet képviselőinek a kifogásai a transzformációs-generatív irányzattal szemben tulajdonképpen egy fő kérdést, nevezetesen a nyelv értelmezését érintik a széles körben vett ontológiai kontextusban. A transzformációs-generatív modell teljes autonómiát biztosít a nyelvi komponenseknek, a kognitivisták viszont azt vallják, hogy a hagyományosan megkülönböztetett olyan nyelvi komponensek, mint a fonológia, a lexikon, a morfológia és a szintaxis egyetlen egy kontinuumot képeznek. Ez a nyelvi szemantikára és a pragmatikára egyaránt vonatkozik. A nyelvi komponensek közötti demarkációs vonalak megrajzolása kizárólag csak gyakorlati kutatási célokat szolgálhat, mivel az elemzés célja mindig megszabja a kutatási terület határait. A kognitivisták szerint a nyelv nem független és nem autonóm lét, mivel az emberi megismerés folyamatának közvetlen tükröződése, és így csak mint az emberi ész általános struktúrájának integráns aspektusa kutatható és elemezhető. Ebben az értelemben a nyelvkutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával. Ezek a folyamatok összefüggésben vannak nemcsak az emberi ész megismerési képességeivel, hanem pszichológiai, valamint kultúr- és társadalmi tényezőivel egyaránt.

A kognitív nyelvészet a természetes nyelvet az evolúció hosszú folyamatának utolsó állomásaként értelmezi a biológiai megmaradásért folyó primitív cselekményektől kezdve, a folyamatos fejlődésen át, a viselkedési kultúrminták kialakításáig, amelyek az ember racionális és értelmes döntéshozatalát biztosítják. Ez a postulatum lehetővé teszi a percepció és a konceptualizációs folyamatok közötti kölcsönös összefüggések megállapítását.

A kognitív nyelvészet, más nyelvészeti irányzatokhoz hasonlóan, általánosításokat végez azzal a céllal, hogy felfedezze az univerzálékot, azaz a különbségek között fennálló hasonlóságokat. Ezek az univerzálék viszont alapvetően különböznek azoktól az univerzáléktól, amelyeket a generatív nyelvészet igyekezett, illetve igyekszik kimutatni. Olyan univerzálékról van itt szó, amelyek nem magára a nyelvre, mint egy autonóm, önálló létre vonatkoznak, hanem olyanokról, amelyek az emberi ész általános képességeinek a tulajdonságát képezik, azaz a világ percipiálásának, és az ennek következtében megszerzett információ feldolgozásának a képességét. Így a kognitivisták azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvet, mint kutatási objektumot a tág értelemben vett kultúrkontextusban kell értelmezni. Az emberi nyelv a külső világunknak a képe, tehát a kontextusa nem más, mint maga a világ.

A kognitivisták szerint a nyelvészet alapvető feladata, ahogy már feljebb említettük, a természetes nyelv metaforikájának a leírása, amely befolyásolja a nyelvhasználók világlátásának a módját. Emellett lemondanak a nyelvi leírás olyan kategóriáiról, amelyek az osztályozás és a logikai klasszifikáció elvein alapulnak. Véleményük szerint a metaforák igen fontos szerepet játszanak nemcsak az ember mindennapi nyelvhasználatában, hanem a világlátásában és konceptualizációjában egyaránt. Egyes nyelvi kifejezéseket (a frazeológizmusokat és a kolokációt), amelyek segítségével az adott valóságos fragmentumot leírjuk, felhasználunk más jellegű fragmentumok leírásánál is. Például a *harc* leírásában igénybe veszünk olyan szekvenciákat mint: *legyőz vkit, vkit két vállra fektet/leterít, megsemmisít vkit, tönkretesz vkit, fellobbant a harc, csapást mér vkire* stb. Hasonló módon járunk el a szóbeli *viszály* leírásánál is, olyan mondatokat használván, mint pl.: *érveimmel megsemmisítő csapást mértem rá, legyőztem őt a vitában, fellobbant a viszály, érvek harca* stb. Feltételezhető tehát, hogy a magyarok a *viszályt a viszály harc* metafora segítségével értelmezik. Hasonló módon járunk el, amikor a konkrét valódi cselekvések (mint pl. az építkezés, a szövés, az ételkészítés) tulajdonságait felhasználjuk a nyelvi szövegek képzésének absztrakt folyamatában is. Mivel például azt mondjuk, hogy: *a mondatnak (szövegnek) szerkezete/felépítése/váza/konstrukciója van, felépítjük a mondatot/szöveget* stb. azt jelenti, hogy *a szövegalkotás építkezés* metaforát használtuk fel. Olyan szekvenciák esetében, mint például: *a gondolat/a beszéd/az elbeszélés*

fonala, beszédébe idézeteket sző, elveszíti a fonalat, átszővi a szöveget, a gondolatokat szövi; zengő, színes, szőtt beszéd stb. **a szövegalkotás szövé**s metafora lép fel. **A szellemi táplálék, emlékeikből táplálkozik, mit főz magában?**, **újsütetű író/eszme, vmely nevet, bélyeget süt vkire** stb. **a szövegalkotás ételkészítés** metaforát idézi elő. A fentiek tükrében azt mondhatjuk, hogy a metafora olyan eszköze az embernek, amely lehetővé teszi bizonyos absztrakt cselekvések és tartalmuk konkrét módon történő kifejezését. A metaforának köszönhetően az ember jobban felfogja azt, amit képtelen teljes egészében megérteni, nevezetesen az érzelmeket, az értékeket, a pszichikai folyamatokat.

A kognitív pszichológusok szerint az ember az objektív valóságot **tipológiai és nem klaszifikációs** elvek alapján tapasztalja és kategorizálja (általánosítja a tapasztalt valóságos objektumokat és létrehozza a kategóriáit). Először a **prototípus** kategória jön létre, amelyhez a későbbiekben hozzárendelődnek a valóság fragmentumainak más elemei. Az objektív valóság egyes elemei nagyon közel állnak a prototípushoz, mások viszont csak az analógia segítségével kapcsolódhatnak hozzá. Mind a két elemfajta azonos, azaz tipológiai módon kategorizálhatjuk. Azok az elemek, amelyek az adott esetben nem prototipikusak, egyidejűleg más kategóriákat is képviselhetnek. Mivel a nyelv szoros kapcsolatban áll a megismeréssel, tehát az összes nyelvi elem leírásában kötelezően figyelembe kell venni a prototipikus kategóriákat. Így a kategorizált nem prototipikus nyelvi elemeknek a határai „elmosódnak”, átfedik egymást, és közöttük az úgynevezett *családi hasonlóság* (family resemblance) lép fel, mert az adott elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik illetve másik kategóriához egyaránt (Rosch, Mervis 1975: 573–605; Pawłowski 1988). Vegyük példaként a *madár* nyelvi kategória reprezentánsait. Bizonyos madárfajták, mint például a *galamb, a varjú, a veréb, a sólyom* stb. a **madárság** centrumát képezik, viszont olyanok, mint például a *liba, a pulyka, a tyúk, a strucc* stb. e kategória perifériáján helyezkednek el. Míg más fajták (pl. *denevér*) egyidejűleg két nyelvi kategóriához tartoznak: *a madár- és az állatkategóriához*. A kognitivisták szerint a prototipikus kategóriák nemcsak a nyelvi szemantika leírásánál játszanak szerepet, hanem a nyelv grammatikájában is. Ha például figyelmesen megnézzük a magyar mellérendelő kötőszókat, akkor kiderül, hogy legközelebb a prototípushoz az *és* kötőszó áll, mivel segítségével sokféle egyfajta elemet (mondatokat, szó szerkezeteket, főneveket, posztpozíciókat stb.) tudunk összekapcsolni. Más kötőszók használata viszont lényegesen korlátozottabb az *és*-nél.

A kognitív nyelvészet a **világ nyelvi képének** rekonstrukciójával is foglalkozik, amelyet a nyelvben rögződött objektív valóság interpretációjaként értelmez (Bańcerowski [1996] 119: 67–70; [1996] 120: 432–40). A világ nyelvi képének rekonstrukciójánál figyelembe veszik a nyelvi szövegekben szereplő frazeologizmusokat, kolokációt (ismétlődő szókapcsolatokat), valamint a konnotációkat is, amelyek alapján minősíteni lehet a nyelvi világnép elemeit. A világ az emberi értelmezésben kettős természetű. Képében tükröződik a tárgyak sokasága, és a köztük megvalósuló relációk különbözősége (Langacker 1991, Wierzbicka 1988, 1992). Ez a kettősség, amely a fizikai alapjelenségek érzékeléséből fakad, tükröződik a fogalmi struktúrák kettősségében is. Az ilyen struktúrák képzésének egyik alapvető elve a **tárgy – reláció** oppozíciójának létrejötte az emberi észben. E két fogalom (tárgy – reláció) homlokegyenest ellentétes. A köztük meglévő kontrasztot háromfajta szemantikai oppozíció: (1) tér – idő; (2) statikusság – dinamikusság; (3) autonómia – fogalmi függőség formájában fejezhetjük ki. Itt a tárgy olyan dolognak fogható fel, amely bizonyos helyet foglal el a térben, amely változatlan állapotban csak addig létezhet, míg nem válik valamilyen relációnak a tárgyává (amely megváltoztatja az állapotát), és amelyek a létezése egy adott helyben és időben alapvetően nem függ a más tárgyakkal való kapcsolatuktól. A legtipikusabb tárgyak természetesen a fizikai testek, de észrevehető, hogy ezeket a követelményeket nemcsak azon tárgyak teljesítik, amelyeknek a nyelvi síkon konkrét főnevek felelnek meg (pl. *kutya, szék, kályha* stb.), hanem azok is, amelyeknek az absztrakt főnevek a megfelelői (pl. *botrány, kaland* stb.). Az absztrakt tárgyak a fizikai tárgyakhoz hasonlóan térben léteznek, amely releváns eleme az

ember által létrehozott fogalmi struktúráknak. Az absztrakt **mentális térnek** (mental space) ugyanolyan tulajdonságai vannak, mint a háromdimenziós térnek. A *botránynak* is, ugyanúgy mint a *széknek* saját belső struktúrája van (kezdeté és vége), létezhet statikailag is. Természetesen a *botránnyt* ki lehet provokálni, lehet mérsékelni, gyöngíteni, de ezek már relációk, azaz a *provokálás*, a *mérséklés*, a *gyöngítés* relációja, amelynek a tárgya maga a *botrány*. Ez autonóm fogalom. Előhívásához nincs szükség semmilyen reláció előhívására. A mentális térben meghatározott helyet foglal el a *szék* is, mint a meghatározott típusú fizikai tárgynak a fogalma. Az emberi észnek az a képessége, hogy lokalizálni tudja a tárgyakat, amelyeknek a mentális térben megfelelő típusok felelnek meg, a referencia (viszonyítás) folyamatának az alapját képezi. A kognitív szakirodalomban háromfajta teret különböztetnek meg: (1) típus tér (type space); (2) minőségi tér (quality space); (3) diszkurzus tér (discourse space), ami többféle jelenséget segít megérteni. A tárgyaktól eltérően a tipikus relációkra az jellemző, hogy időben mennek végbe. Megnyilvánulásukat a tárgyak állapotaiban történő változások jelzik, és ebben az értelemben a reláció nem autonóm fogalom. A reláció megjelenését mindig a tárgyak megjelenése előzi meg, amelyek között megvalósulhat a reláció. A legtipikusabb relációk természetesen a fizikai folyamatok, amelyeknek az alapját a mozgás jelensége képezi. A mentális térben a mozgás a mentális tárgyak konfigurációinak változásaként fogható fel, amely tárgyak között bizonyos relációk valósulnak meg. Így a mentális tárgyak (fogalmak) szintjén relációknak nemcsak azokat az emberi érzékszervek segítségével tapasztalt folyamatokat tekintik, amelyeket a nyelvben olyan igék képviselnek, mint például a *megy*, a *jár*, az *ír*, az *olvas*, a *fut* stb. igék, hanem azokat is, amelyek a pszichikai és a szellemi cselekvéseket közvetítik olyan igék formájában, mint például *következtet*, *átgondol*, *megállapít* stb. A felsorolt cselekvéseknek bizonyos konfigurációk felelnek meg. A cselekvésnek van kezdete, folyása (középső része) és vége. Egyes konfigurációk egy adott pillanatban statikusnak és tartósnak tűnhetnek, de bizonyos idő múlva megszűnhetnek. Azért tekintjük őket változatlanoknak, mert az a pillanat, amelyben megjelentek, vagy amelyben eltűntek, valahogy a látókörünk határain kívülre esik/esett. Például abból a tényből, hogy a *Magyar–lengyel szótár* éppen most az *írásasztalomon van*, nem következik az, hogy tegnap is ott volt, sem az, hogy holnap vagy egy hónap múlva is ott lesz. Tehát annak ellenére, hogy itt és most látok egy statikus konfigurációt, tudatában vagyok annak, hogy az időben tart. Lehet, hogy nem emlékszem az előző konfigurációkra, és nem tudom, hogy milyen konfigurációk következhetnek a későbbiekben, de a *Magyar–lengyel szótár talán az írásasztalomon van* mondatban teljes egészében kifejeződik az általam felfogott, és a múlt időt tükröző reláció, amely bizonyos absztrakt mozgást fejez ki, és segíti a mondat helyes megértését. A lengyel nyelvben például ezt a mozgást és változást az igeaspektus és a grammatikai idő tükrözi olyan igék esetében is, amelyeket állapotigéknek szokás nevezni, pl. *leżęc* – *przeleżęc*. Léteznek olyan relációk is, amelyekben az időaspektus nem kerül az előtérbe, a nyelvhasználók nem tekintik azt lényegesnek (Tabakowska 1995, Kardela 1993).

Az érzéki tapasztalat (percepció), a fogalmak létrejötte (konceptualizáció), valamint a nyelv (grammatika) között megvalósuló kapcsolatokat a kognitív nyelvészet teoretikusai a biliárdjátékhoz szokták hasonlítani, amelyet a szakirodalom a *biliárdgolyó modellje* (the billiard ball model) szimbolizál. Ez a modell az emberi megismerésre jellemző *mozgás – állás*, azaz *dinamikus – statikus* alapvető oppozíció alapul. A játék kezdetén a biliárdgolyók mozdulatlanul fekszenek a biliárdasztalon. A mozgásba hozott golyó más golyónak ütközve átadja neki az energiát. Ez a folyamat addig tart, míg az energia nem szóródik szét, és az asztalon nem alakul ki a megváltozott új konfiguráció. A mozgás egyenlő az időben történt változással. Ha nem észleljük ezeket a változásokat, a megfigyelt konfigurációkat változatlanoknak tekintjük. A mozgás fogalma és a vele kapcsolatos fogalmi struktúra a megfelelő nyelvi kifejezések létrejöttének a feltétele. Az érzéki tapasztalatból kitűnik, hogy a tárgyakat mozgásba lehet hozni a fizikai erő kifejtésével. Klasszikus példával élve, egy pohár víz saját magától soha nem mozdul meg. Ehhez bizonyos külső energiahatás kell. Az olyan objektumok viszont, mint például a *lovak*, a *macskák*, a *galambok*, a *golyák*,

a hurrikánok stb. „maguktól” képesek mozogni. Az energiaforrás lehet maga az objektum, de az energia kívülről is átadható. Az első eset megfelel az *agens*, a másik pedig a *patiens* szemantikai fogalmának. A legtipikusabb cselekvés akkor érvényesül, amikor az *agens* közvetlenül hatást fejt ki a *patiensre*, melynek következtében az átadott energia bizonyos állapotváltozást idéz elő. Ilyen esetet például az *Ez az ember betörte a kirakatablakot* mondat ír le. Ez a mondat egy konkrét esetről tájékoztat, amelynek okozója egy konkrét *agens*, és amely egy meghatározott időben és térben ment végbe. Ezt fejezi ki: a *deixis* (*ez*), valamint a *betör* igének a múlt ideje és perfektivitása. Az energiaátadás láncreakciót is kiválthat. A biliárdgolyó esetében a játékos megüti a kiválasztott golyót, amely mozgásba hozza a másikat, ez viszont a harmadikat stb., amelynek következtében megfelelő állapotváltozás megy végbe. Ennek az eseménynek a nyelvi képét tükrözi például a következő mondat: *Ez az ember egy kővel törte be a kirakatablakot, amelynek a szilánkjai megsebesítettek egy embert.*

Az ember megismerési folyamatában sok tapasztalat kumulálódik, amely absztrakt fogalmi sémák kialakulásához vezet. Amikor az ember már rendelkezik ilyen sémákkal, a biliárdgolyó modelljének megfelelően képes igen komplikált konfigurációk létrehozására, amelyekben az erő, az energia és a mozgás fogalma absztrakt fogalmakká válnak. Például: *Rákényszeríttem a szomszédomat, hogy lapátolja el a havat az útról.* Ebben a mondatban az erőt nem fizikai, hanem inkább metaforikusan, meggyőző erőként kell értelmezni. Viszont: *A feleségem ezt a dalt nemcsak az unokáinak énekelte el, hanem más gyerekeknek is* mondatban az erő és az energia fogalma nem jelenik meg, de az alany a továbbiakban is a cselekvés kezdeményezőjeként szerepel, amelynek eredményeként el lehet képzelni azt a bizonyos fajta mozgást is, amely a térben történik. A fizikai testek nem mindig adják át saját energiájukat más testeknek. Ezt az energiát felhasználhatják saját állapotváltozásuk eléréséhez is. E típusú konfigurációkat a következő mondatok tükrözik: *Pista fut. Pista borotválkozik* stb.

Az absztrakt mozgás fogalma fontos szerepet játszik a kognitív nyelvi leírásban, többek között a térbeli metaforák sokasága miatt, amelyek mozgást kifejező igéket tartalmaznak. Az ilyen metaforafajták általában nagyon gyakoriak a természetes nyelvekben. Például: *Átfutotta a listán szereplő összes számot. Sok mindenben ment át. A ház átment az örökös tulajdonába. Elment az esze. Elmegy a kedve. Elment az idő. Megjött a tél.* stb. A mozgás fogalma kapcsolódik a távolság fogalmához is, amely szintén a fizikai tér fogalmát érinti. Ennek a tükrében sok metafora jön létre, például: *távoli és közeli rokonok; távoli múlt; távol áll tőlem, hogy ilyet gondoljak; pillantásai a távolban kalandoznak; üdvözlét a távolból; a távoli jövőben; távolabbi célok; a legközelebbi alkalommal; eltávozott az élők sorából.* stb.

A kognitív nyelvelmélet szerint az ember olyan fogalmi rendszert hoz létre, amely összehangban áll a valósággal, melynek képe tükröződik a nyelvben. Ebben a kérdésben nagyon természetesen bizonyult a prototípus fogalmán alapuló kategorizációelmélet (Rosch, Lloyd 1978, Langacker 1991, Lakoff 1987). Az arisztotelészi klasszikus értelemben vett kategóriaelmélet azt az emberi törekvést tükrözi, amely az objektív valóság rendezésére irányul. A prototípus által definiált kategóriák viszont a világ nyelvi képét tükrözik. Tehát azt mondhatjuk, hogy a klasszikus kategóriák a tudomány kategóriái, a prototipikus kategóriák viszont a világról szóló mindennapi tudásunknak a kategóriái. A természetes nyelvben mind a két kategóriafajta jelen van. A tudományos fogalmakat kizárólag csak a metafizikai kategóriákkal definiálhatjuk, de több kategória megengedi mind a kétfajta definíciót is. Vannak olyan kategóriák is, amelyeket kizárólag csak a mindennapi tudás terminusaival lehet definiálni (vö. pl. a *ház* kategóriának a definícióját). A prototípusok alapján létrehozott kategorizáció két elméleti koncepció kidolgozását eredményezte: a **radiális kategóriamodellt** (radial category) (Lakoff 1987: 6 fejezet) és a **hálózatmodellt** (network model) (Langacker 1987: 162).

A kognitivisták szerint a nyelvhasználó ismeri az adott nyelv grammatikáját, azaz a konvencionalizált nyelvi egységeket, valamint azt a módot is, ahogyan a magasabb szervezetségű konst-

ruciókat képezi. A nyelvi egység fogalma, mint terminus technicus Langacker grammatikájában a nyelvhasználók által teljes mértékben elsajátított struktúrát jelenti, amely nem igényli a beszélőtől, hogy állandóan és tudatosan elemezzék a belső felépítést, mivel ez már *rutin struktúrának* (cognitive routine) tekinthető. Langacker szerint a természetes nyelvben csak háromfajta egység létezik: (1) fonológiai, (2) szemantikai és (3) szimbolikus egység. Minden szimbolikus egység két pólusú, azaz fonológiai és szemantikai pólusból áll. Az egység fonológiai pólusa determinálja a szemantikai pólust. Például a magyar nyelvben a LÓ szemantikai struktúrának a /lo:/ fonológiai struktúra felel meg. Tehát a szimbolikus egységek tartalmazzák a fogalmi tartalom egységeit (hagyományos terminológiában = lexikális egységek) (content units), valamint a **sematikus egységeket** (kategóriák, ezen belül grammatikai kategóriák is) (schemas). Másképpen fogalmazva, a magyar nyelvhasználó belső repertoárjában egyrészt szerepel a LÓ tartalmi egység, másrészt pedig annál is sematikusabb az **élőlény** egység is, valamint a metanyelvi sematikus egység, a **főnév**. Az alapvető grammatikai kategóriák a Langacker-féle modellben szimbolikus egységekként jelennek meg, amelyeknek a sematikussága mind a fonológiai mind pedig a szemantikai aspektusban eléri a maximumát. (Minden konkrét főnév a **tárgy** sémának, minden konkrét ige pedig a **folyamat** sémának egyik megnyilvánulása.) Minden elemnek egy konkrét fonológiai alakja van, a séma síkján viszont ez csupán szignálja egy meghatározott tartalomnak. Hasonló módon definiálják a szabályt, azaz a grammatikai konstrukciót. Ez is egy maximális sematikussággal rendelkező szimbolikus egység, de ez már összetett egység. Vegyük példaként azoknak a képzőknek a kategóriáját, amelyek **nomen actionist** képeznek a magyar nyelvben: pl. *-ás, -és* (olvasás, sütés). Az erre vonatkozó morfológiai szabály összetett szimbolikus egység formájában jelenik meg, amely **folyamat** igei sémából, valamint **az, hogy valami végbemegy** képzői sémából áll, amely meghatározza a szemantikai és a fonológiai integrációnak a módját. Langacker modelljében a leírás egyetlen elemei a sémák, amelyek a grammatikai szabály szerepét töltik be, és lehetővé teszik, hogy általánosításokat vezessünk be a leírásba. A szabályok az elfogadott konvencióknak az eredményei. A konvenciók keretében viszont a nyelvhasználó saját konceptualizációkat is létrehozhat, aktuális kommunikációs igényeinek megfelelően. Minden nyelvhasználónak tudnia kell a struktúrák sémáit, a nyelvészekre viszont az a feladat hárul, hogy leírják azokat. A fogalmi struktúrák leírásának alá kell támasztania a nyelvi struktúrák leírását. A szemantikai elemzés csak akkor tekinthető helyesnek, ha megfelel az emberi természetes intuíciónak, és ha összhangban van az ember általános megismerési képességeivel. Így, végső soron a természetes nyelv kutatása az emberi megismerés kutatásává válik. A kognitív szemantika fő tételeit Langacker a következő módon fogalmazta meg:

(1) A jelentés a konceptualizáción alapul, azaz a mentális tapasztalaton, amely magában foglalja a szenzoros tapasztalatot, az új fogalmak képzésének a folyamatát, valamint a kontextus tudását.

(2) A nyelvi megnyilatkozásokra általában a poliszémia jellemző, ami azt jelenti, hogy azok több, egymással kapcsolatban álló értelemmel (sense) rendelkeznek, amely összetett kategóriát képez, kognitív modell formájában.

(3) Az adott megnyilatkozás jelentése egy vagy több kognitív modellhez viszonyítva jellemezhető. A tapasztalat minden fajtája – a fogalom, a konceptuális összetétel vagy a tudásrendszer – kognitív modellként szolgálhat, amelyet az alapjelentés funkciójában az adott megnyilatkozás realizál.

(4) A megnyilatkozás jelentése nemcsak a megismerés tartalmából (array of conceptual content), hanem az úgynevezett konvencionális ábrázolásból, azaz a helyszínkonstruálásból (construal) tevődik össze. Itt arról van szó, hogy egy adott helyzetet képesek vagyunk többféle módon megfogalmazni akkor is, amikor ugyanarról a konceptuális tartalomról van szó (Langacker 1995: 18).

A kognitivistá paradigmához a **mesterséges intelligenciával** foglalkozó kutatások egy részét is hozzásorolják. Mint köztudott, ezeknek a kutatásoknak az a célja, hogy a konverzáció és a szó-

vegmegértés olyan szabályait alkossák meg, amelyek lehetővé teszik az ember számára, hogy a természetes nyelv segítségével kommunikálni tudjon a komputerrel. A kognitivisták képviselő informatikusok azon a véleményen vannak, hogy ahhoz, hogy dialógust tudjunk megvalósítani a komputerrel, be kell táplálni a gépbe a világról szóló tudásunkat. Ezt a tudást tipikus konceptuális egységek (lexémák) formájában, az úgynevezett **keretekben** adják meg. Ezt **tudásreprezentáció**nak szokták nevezni. Ezen kívül a komputert olyan információkkal is ellátják, amelyek azokra a lehetséges kontextusokra vonatkoznak, amelyekben a szöveg szerepel [**kontextusi háttér** (setting)]. Ily módon a komputer képes reagálni az ember által hozzá intézett konkrét nyelvi kifejezésre. Képzelnék el, hogy a komputer a könyvtáros szerepét tölti be. A tudásreprezentációjában olyan fogalmak szerepelnek, mint például: *a könyv, a mű, a cikk, a tanulmány* stb., amelyek megfelelő struktúrát alkotnak. Például valaki könyvet kíván kölcsönözni, és a következő formula segítségével fordul a komputerhez: *könyvet szeretnék kölcsönözni vagy keresek egy könyvet*. A **keret** és a **kontextusi háttér** olyan információt továbbítanak a komputernek, hogy a *könyvet* alapelemként értelmezi, és egy standard formában válaszol az embernek: *Milyen könyvre van szüksége?* A bibliográfiai adatok megadása után a komputer utasítást ad, vagy azonnal kikölcsönzi a könyvet, vagy kéri a közölt adatok kiegészítését. Ez a koncepció, amelynek a szerzője R. C. Schank, a **tudásreprezentáció** alapul, amelyhez csak a nyelv segítségével juthatunk hozzá, ezért a kognitív nyelvészet részének tartják (Schank, Lebowitz, Birnbaum 1978, Lubaszewski 1984).

A nyelvi jelentés koncepciója a kognitív nyelvészetben meghatározza a nyelv definícióját is. A nyelvi jelentést nem lehet meghatározni sem az igaz–hamis kategóriák, sem pedig a formális leírás keretein belül. A jelentésnek természeténél fogva szubjektív jellege van, mivel azt a módot tükrözi, ahogyan az ember az objektív valóságot látja. A kognitivisták szerint a nyelv nem azonos az algoritmikus modell segítségével leírt, grammatikailag helyes mondatstruktúrák halmazával, ahogy azt a generativisták gondolják. A kognitivismus elveti azt az elvet, hogy a grammatikai struktúrák levezethetők egymásból. Mivel minden grammatikai struktúra a világlátás bizonyos módját tükrözi, tehát az az állítás, hogy az egyes struktúrák elsődlegesek más struktúrákkal szemben, amelyek hozzájuk képest másodlagosak, azaz derivátumai, elfogadhatatlan. Nincs elsődleges és másodlagos módja a világlátásnak. Vegyünk egy példát. A generatív–transzformációs grammatikában azt az egyszerű magyar mondatot, hogy *Jancsi veri Pistát* az **actívum** → **passívum** transzformáció segítségével átalakíthatjuk *a Pista veretik Jancsi által* mondatá. A második mondat derivátuma az elsőnek, amely egyszerűbb struktúrájú, tehát elsődlegesnek tekinthető. A kognitív felfogásban mind a két mondat ugyanazt a relációt, konfigurációt tükrözi, de a két objektum között végbemenő reláció nem egy, hanem két különböző látásmódot képvisel. Tehát egyik mondat sem származtatható a másiktól. A nyelv ebben az értelmezésben azoknak a megismerési folyamatoknak a közvetlen tükröződése, amelyek az emberi észben mennek végbe. Így a természetes nyelvet az emberi megismerés inherens elemeként fogják fel.

A kognitivisták azt hangsúlyozzák, hogy a grammatikai leírásnak a teljes formalizációja irreális és lehetetlen vállalkozás, mivel a nyelvi jelenségek többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ; egyes struktúrák egyszerűen **helyesebbek**, mint mások, és a skálán különböző helyet foglalnak el az elfogadott nyelvi konvenciók értelmében. A helyesség fokának a megállapítása sokszor attól a valószínűségi értéktől függ, amely azt jelzi, hogy az adott struktúra megválasztása mennyire lehetséges egy konkrét kommunikációs aktusban. Így a grammatika azonos a konvencióval. Ez pedig nem más, mint az általánosan elfogadott beszédmód, amely összhangban van a nyelvhasználók többsége által elfogadott világlátásnak a módjával.

Ebben a rövid áttekintésben nem állt módomban részletes képet adni a nyelv kognitív modelljéről. Reméljük azonban, hogy sikerült az érdeklődést felkelteni az olvasóban egy új nyelvtudományi paradigma iránt.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski J. 1994. A kommunikációs kompetencia és összetevői. *Nyr.* 118.
- Bańcerowski J. 1996. A nyelvi szemantika kutatásának egyes dilemmái. *Nyr.* 119.
- Bańcerowski J. 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Nyr.* 120.
- Bańcerowski J. 1992. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *MNy.*
- Bauman Z. 1994. *Nowoczesność i ambiwalencja.* Warszawa.
- Kardela H. (szerk.) 1994. *Podstawy gramatyki kognitywnej.* Warszawa.
- Kardela H. 1993. Analiza semantyczna wyrażen języka naukowego. In: *O definicjach i definiowaniu* (szerk.) J. Bartmiński, R. Tokarski. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin, 141–151.
- Lakoff G.–Johnson M. 1981. *Conceptual Metaphor in Everyday Language. Philosophical Perspectives on Metaphor.* University of Minnesota Press, 286–325.
- Lakoff G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things.* Chicago.
- Lakoff G.–Turner M. 1989. *More than Cool Reason.* Chicago.
- Langacker R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar.* Vol. 1. Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker R. W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar.* Vol. 2. Descriptive Application. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker R. W. 1991. *Concept, Image and Symbol.* Berlin.
- Langacker R. W. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej.* Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Lubaszewski W. 1984. Czy nowe językoznawstwo? In: *Język Polski.* Organ Miłośników Języka polskiego. Kraków LXIV/1–2: 57–64.
- Pawłowski T. 1988. Rodziny znaczeń. In: Z. Muszyński (szerk.): *O neotrości.* Lublin.
- Rosch E.–Lloyd B. B. 1978. *Cognition and Categorization.* Hillsdale, New Jersey.
- Rosch E.–Mervis C. B. 1975. Family Resemblances. In: *Cognitive Psychology.*
- Rudzka-Ostyn B. (szerk.) 1988. *Topics in Cognitive Linguistics.* Benjamins, Amsterdam.
- Schank R. C.–Lebowitz M.–Birnbaum L. A. 1978. Integrated Partial Parsing. Yale Artificial Intelligence Project. Research Report 143. Hew Haven.
- Tabakowska E. 1995. *Gramatyka i obrazowanie.* Polska Akademia Nauk, Kraków.
- Taylor J. 1989. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory.* Clarendon Press, Oxford.
- Wierzbicka A. 1988. *The Semantics of Grammar.* Benjamins, Amsterdam.
- Wierzbicka A. 1992. *Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations.* Oxford University Press, New York–Oxford.

Bańcerowski Janusz

Bańcerowski, Janusz: Principles of cognitive linguistics. Cognitive linguistics represents the postmodern paradigm in science and proposes a new type of scientific research. The paper presents the main principles and methods of cognitive linguistics applied in the description of language, its grammar and meaning. The author considers the following basic issues: (1) The role of metaphors in linguistic communication; (2) Prototype theory; (3) Problems of reconstruction of a linguistic world view; (4) Some reflexions concerning knowledge representation in artificial intelligence.

Mondattan*

1. Általános bevezető

1.1. A mondat tárgy

A mondatban a mondat szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja; így tárgyalja egyrészt a mondatrészek és a tagmondatok fajtáit, másrészt foglalkozik a szerkezeti elemek mondati való összekapcsolódásának szabályszerűségeivel.

Mivel a mondatba a szóalakok nem elszigetelt egységekként kerülnek, hanem szerkezetekbe, szintaktikai és szemantikai egységekbe épülnek be, ezért a mondatban elválaszthatatlan a szintagmától. A szintagmák és a mondat szerkezetét vizsgáló összefoglalóan szintaxisnak is nevezzük.

A lexikai szófajtság alapvetően meghatározza, hogy egy adott szó milyen szintaktikai környezetben fordulhat elő, így a mondatban támaszkodik a szófajtanra is. A szavak szintagmává és mondati kapcsolódásáért a magyar nyelv alapvetően morfémák segítségével valósítja meg, így az összetettségalkotás mellett a grammatikai jelöltség is érintkező terület alakján és mondatban közölt.

A mondat megalkotásához nélkülözhetetlen a hangzás¹, illetve a beszélőknek erre vonatkozó realizációs és percepciós fonológiai-prozódiai kompetenciája.

A mondatban érintkezik a szöveggel is, mivel a mondat nem más, mint lehetséges minimális szöveg. A nyelvi szintaxis szabályai azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a szöveg szerkesztésének szabályait terjesszük ki őket. Egyrészt azért, mert a szöveg nyelvtani kapcsolatrendszere nem azonos a mondaton belüli, illetve a tagmondatok közötti nyelvtani kapcsolatokkal, másrészt azért, mert a szöveget nemcsak nyelvtani és jelentéstani, hanem pragmatikai elvek, szabályok is szervezik.

1.2. A mondat fogalma

A mondatnak a nyelvészeti szakirodalomban többféle szempontú megközelítése, és ennek megfelelően többféle meghatározása létezik. Egy sincs azonban, amely alkalmas lenne a mondat jelenségének definiálására.

A) Logikai megközelítés: a mondat mint kijelentés

A logikai hagyomány általában a mondatot mint kijelentést vizsgálja. A mondat tehát mindig állít valamit valamiről, tartalmaz egy predikatív mozzanatot. Ezen alapul az alany-állítvány viszony „predikatív” elnevezése, és maga az *alany*, *állítvány* terminus is. A mondat jelentése két részre bontható: propozícióra vagy dictumra (ez a mondatban lévő állítás, amelyhez igazságértékek tartoznak) és modusra vagy módra (amely a mondatot a beszélői viszony szempontjából módosítja, például azt fejezi ki, hogy a propozíciót a beszélő csak lehetségesnek, elképzelhetőnek vagy ellenkezőleg: valószínűnek, bizonyosnak tartja, kérdezi vagy felszólít valakit a megtételére).

Számtalan olyan mondat alkotható azonban, amely nem tartalmaz propozíciót, állítást, mivel nem kijelentünk vele valamit, hanem bizonyos cselekvéseket hajtunk végre a kímódásukkal (így ezeknek nem is igazságfeltételei, hanem csak érvényességfeltételei vannak), például *Gratulálok!*, *Üdvözöllek!*, *Szervusz Petikém!*, *Bocsánat!*, *Esküszöm, hogy ...* (Austin).

B) Formális megközelítés: a mondat mint szerkezet

Általában elmondható, hogy nincs a nyelvekben egyféle mondat mint meghatározott formai alakulat, de léteznek tipikus mondatformák.

* Próbafejezet a Magyar grammatikából. Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

¹ A beszédhez képest másodlagos jelrendszerben, az írásban pedig a hangzást rögzítő írásjelek (betűk, tagoló és intonációs jelek) tartoznak ide.

A formai megközelítés eredményei:

- a mondat legalább egy szóból áll;
- lezárt intonációs szerkezete van; tulajdonképpen az intonáció teszi a szavakat, szószerkezeteket mondatokká (vö. *a kacsra úszik – A kacsra úszik?!*); (Vinogradov, Daneš)
- a mondat szintaktikailag szabad forma (nincs „bezárva” valamilyen szerkezetbe, mint a szintagmák vagy szintagmatagok általában) (Meillet, Bloomfield).

Hozzá kell azonban tenni, hogy a szöveg mondatai mind szóállományukban, mind szerkesztettségükben, mind intonációs képletükben magukon hordozzák, illetve hordozhatják a szövegbe való beszerkesztettség jegyeit (ebből a szempontból szokás megkülönböztetni függő és független mondatokat; az intonációt is figyelembe véve azonban teljesen független mondat nincs a szövegben).

C) Lélektani megközelítés: a mondat mint kifejezés

„A mondat a valósághoz való viszonyításban aktivizálódó lelki jelenségnek hangoztatással kapcsolatos kifejezése” (Pais). A beszélőt tehát érik külső/belső impulzusok és ingerek, amelyek megelőzik a kommunikációs szándékot. A mondat megformálása és kimondása során nem egyszerűen felszínre jut a kifejezni vágyott tartalom, hanem a verbalizáció során fokozatosan strukturáltabb, pontosabb és tudatosabb is lesz (Linell).

D) Funkcionális megközelítés: a mondat mint beszédegyeség

„A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége. Mondat minden olyan nyelvi eszközből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszélő és a hallgató közti kommunikációs kapcsolatot egy kerek kifejező, tájékoztató és/vagy befolyásoló mozzanattal építi tovább” (Deme). A meghatározásban megjelölt funkciók (kifejezés, tájékoztatás, felhívás stb.) a jakobsoni nyelvi funkciókra építenek. Lehet elsődlegesen közlő mondatokról és elsődlegesen cselekvő szerepű mondatokról beszélni (és ezen túl a cselekvést részletezni: kérés, engedélyadás, felszólítás, parancs, vágykifejezés stb.), tágabb értelemben azonban minden mondat kimondásával (vagy leírásával) cselekvést hajtunk végre:

(i) a mondás mint cselekvés (lokúció): a mondat megalkotása és kimondása (leírása);

(ii) a mondással cselekvés (ilokúció): amikor egy mondatot kimondunk, azzal egyidőben, tőle elválaszthatatlanul egy másik cselekvést is végrehajtunk (állítunk valamit, kérdezzünk, kérünk, parancsolunk valamit stb.);

(iii) a mondás által elérünk valamit (perlokúció): nem feltétlenül történik meg egy mondat kimondásával, inkább annak következményeként értelmezhető az eredmény (pl. meggyőzünk, elbizonytalanítunk, megremítünk valakit azzal, amit mondunk) (Austin).

A funkcionális mondatmeghatározások általános problémája, hogy nehezen definiálható fogalmakat tartalmaznak (pl. nem egyértelmű, hogy mit értünk „egy kerek” mozzanaton).

A mondatmeghatározások jelentős részében a szempontok komplexen, egymást árnyalva is megjelenhetnek, sőt a több szempontú megközelítések a gyakoribbak.

A mondatok a nyelvi eszköztár és szabályrendszer segítségével jellemezhetők, ezek birtokában grammatikailag helyes és értelmes mondatok végtelen sorát tudjuk megalkotni (Chomsky). Grammatikai szabályok határozzák meg például azt, hogy mely szavak kerülhetnek a magyar mondat állítmányi, alanyi, tárgyi stb. pozíciójába, azt, hogy ezeket a szerepeket hogyan jelöljük; szemantikai és szintaktikai szabályok egyaránt befolyásolják, hogy egy-egy elem, szószerkezet milyen más szóval, szószerkezettel, tagmondattal stb. bővíthet; szabályai vannak annak, hogyan lehet, illetve nem lehet kimondani például egy kérdő mondatot, és így tovább. A grammatikai szabályok segítségével a nyelv elemeiből (egyszerű és összetett jeleiből) létrehozható helyes és értelmes mondatokat a következőkben mondatnak fogjuk nevezni.

Természetesen elő tudunk állítani hibás és értelmetlen mondatokat is. Ennek hátterében vagy a nyelvi kompetencia sérülése, vagy annak hiányossága áll, vagy a szabályok szándékos megszegése.

A **mondat** egy vagy több szóból áll, zárt intonációs szerkezet jellemzi. A mondat a legnagyobb nyelvi egység, amely a nyelv szabályai, mintái szerint nyelvi elemekből megszerkeszthető. Egyben a legkisebb nyelvi egység, amely egy adott beszédhelyzetben közlésegyeséggé (a nyelvi kommunikáció egységévé) válhat.

1.3. Mondat és nyilatkozat

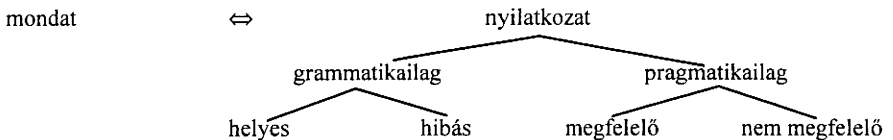
A mondatot mint nyelvi egységet megkülönböztetjük a nyilatkozattól (szövegmondattól) mint beszédegységtől. A beszéd egységeit, amelyek kisebb beszédegységekre már nem bonthatók (intonációs szerkezetük lezár): **nyilatkozatok**nak nevezzük.

A nyilatkozatok egy része — megfosztva a beszédhelyzetbe, illetve a szöveggörnyezetbe való beágyazottság jelölőitől — lehet azonos felépítésű a nyelvi rendszer által létrehozható mondatokkal, de el is térhet azoktól (pl. *Jó legyél az óvodában!* — kontextustól² függetlenül teljes szerkezetű mondat; *És Mari még a süteményemet is megette* — az és többlet a mondathoz képest, mivel a szövegelőzményhez kötődő logikai viszonyt tükröz; — *Be.* — nyilatkozatként tökéletesen betöltheti szerepét meghatározott kontextusban, mondatként azonban erősen hiányos szerkezetű; *Ezt én tegyem meg? Neked?* — két nyilatkozatban valósul meg egyetlen mondat; *azt* utalás a kontextusra; *Lementem a közértembe, és egyszer csak akkora puffánást hallottam, pedig nem vagyok ijedős, de bizony, majd elejtettem a szatyromat* — több mondat egyetlen nyilatkozatban valósul meg). A mondatok pedig — kontextusba ágyazva — megvalósulhatnak nyilatkozatokként a beszéd során.

Mondat és nyilatkozat elkülönítése csak teoretikusan oldható meg. Ténylegesen a beszéd folyamatban csak a nyilatkozat észlelhető, a mondat közvetlenül nem. A mondat a beszéd folyamatból elvont típus, amely mintául szolgál további példányok (nyilatkozatok) létrehozásához. Ugyanakkor a beszéd folyamat újabb példányai módosíthatják a típusokat. Ezzel magyarázható, hogy a mondat típusok a történetiségben változhatnak, s ennek a szinkroniában is vannak nyomai (a szenvedő szerkezet és az igeneves szerkezetek lényegesen gyakoribbak voltak a múlt században, mint ma; újabb jelenség, hogy a normatív nyelvhasználatban is megjelent a kettős állítmány használata, pl. *Meg kell tudjam, mi az oka*).

A mondat kétféle megközelítése idegen nyelvek leírásában is általános gyakorlat, például a németben, az oroszban és az angolban: a nyelvi rendszer felől szemlélve *Satz, предложение, sentence* a beszédtevékenység felől közelítve *Außerung, высказывание, utterance* elnevezéseket használják.

Fölvetődhet, hogy vannak olyan nyilatkozatok, amelyeknek nincs mintájuk a nyelvi rendszerben, nem vezethetők vissza mondatokra (vagy nem csupaszíthatók le mondatokká). Ilyennek tartják többen az ún. tagolatlan szerkezetű nyilatkozatokat, amelyekben nincs sem alany, sem állítmány, és nem is igénylik az ezekkel való kiegészítést. Az indok az, hogy ezek nyilatkozatként, többé-kevésbé kész formulákként hagyományozódnak, nem produktív eljárással, meghatározott szabályokkal hozzuk létre őket. Nyelvtanunk a tagolatlan mondatot is mondatnak tartja, mert ezeknek is vannak mintái a nyelvi rendszerben. Típusainak leírását l. alább.



Egy nyilatkozat esetén lehet szempont az, hogy grammatikailag helyes-e, például a *Ha rosszul tetszik lenni, kinyithassuk az ablakot* nyilatkozat nyelvtanilag hibás, pragmatikai szempontból (a társalgási szabályok, minták alapján) mint kommunikációs aktus azonban teljesen megfelelő. *Nem nyitnátok ki az ablakot, rosszul vagytok? — Nem nyitjuk ki* második nyilatkozata nyelvtanilag helyes, mint cselekvés azonban nem megfelelő, mivel elutasítja a partnerrel való együttműködést.

A mondat esetében a vele végrehajtható kommunikációs aktus (beszédcselekvés³) csak lehetőség, potencialitás, a nyilatkozat esetében realitás. Például a *Fázom* mondat állítás, így potenci-

² A kontextus szűkebb értelemben csak a verbális, tágabb értelemben a verbális és nem verbális környezetet jelenti.

³ A magyar szakirodalomban inkább a *beszéddaktus, beszédcselekvés* elnevezés használatos a folyamatra, *beszédtett* terminus a produktumra.

álisan kijelentésként valósulhat meg, ha kimondjuk; a konkrét beszédhelyzetben elhangzó *Fázom* nyilatkozat kimondásával egy bizonyos (bár nem mindig egyértelmű) cselekvést hajtunk végre (pl. 'Csukd be, kérlek, az ablakot!', 'Add ide a kardigánom!', 'Ellenőrizd a fűtést!', 'Gondoskodj rólam!').

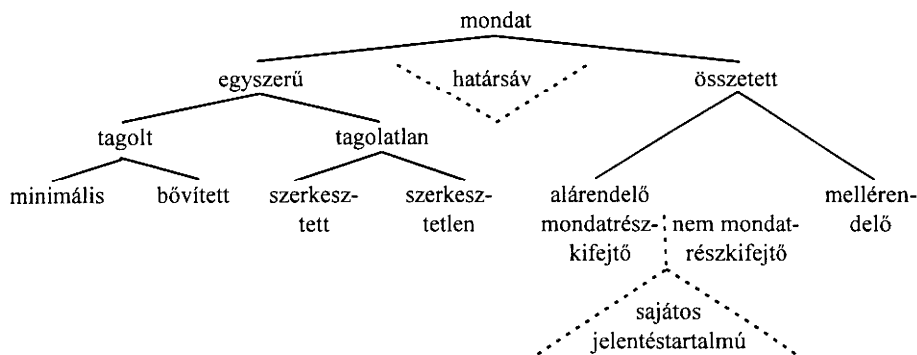
A beszédcselekvések legfontosabb típusai Searle nyomán:

- (a) asszertorikus: a dolgok állásáról alkotott ítéletek prezentálása tartozik ide, pl. kijelentés, feltételezés, állítás valamiről;
- (b) direktív: célja rábírnivali valamire a partnert, pl. kérés, ajánlás, provokálás, rábeszélés, parancs;
- (c) kötelezettséget kifejező vagy kommisszív: a beszélő kötelezettséget vállal, hogy megtesz valamit, vállalja valamiért a felelősséget, pl. ígéret, elkötelezés;
- (d) expresszív: a beszélő lelki-érzelmi állapotát fejezi ki, pl. gratuláció, sajnálkozás, együttérzés kifejezése;
- (e) deklaratív: a nyilatkozattal megváltoztatjuk a szociális kapcsolatokat, viszonyokat, helyzeteket, pl. kinevezés, keresztelés, ítélezés, felmondás egy munkahelyen.

2. A mondatok osztályozása szerkezetük szerint

2.1. Az osztályozás szempontjai és problémái

A mondatokat szerkesztettségük alapján több csoportba sorolhatjuk:



Egyszerű a mondat, ha egyetlen tagmondatból áll, azaz egyetlen alany–állítmányi szerkezetet vagy tagolatlan egységet tartalmaz, és összetett, ha több tagmondatból áll. A határ egyszerű és összetett mondat között nem éles, vannak ugyanis átmeneti típusok, amelyek esetében nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy a mondat egyszerű-e vagy összetett (pl. ha a halmazott állítmányoknak közös és külön bővítésméneik is vannak: *A folyó kiáradt és a vetés elpusztult a nagy eső miatt*). (Ld.: Az egyszerű és az összetett mondat határeseiteinek típusai.)

Az egyszerű mondat tagolt, ha van benne alany–állítmányi viszony (pl. *A nyúl fut; Villámlik⁴*), és tagolatlan akkor, ha nincs, és a mondat nem is igényel alannyal, illetve állítmánnyal való kiegészítést (pl. *Szia!; Teringettét!*). A tagolatlan mondat lehet szerkesztetlen (pl. *Puff!*), ha egyet-

⁴ Az alany itt szintén vonzat, szintaktikailag E/3. személyű, de a vonzathely lexémával való kitéltése tilos. A tilos alany is része az igei állítmány jelentésének, strukturálisan pedig oppozícióban áll a kötelezően, illetve fakultatívan jelölt alannal megalkotható szerkezetekkel (pl. *Villámlik a szemé* – az alany kötelező; *Dörög (az ég)* – az alany fakultatív, *Dörög a hangja* – az alany kötelező).

len szóból áll, és szerkesztett (pl. *Azt a hét meg a nyolcát!*), ha felbontható szintagmákra, de a szintaktikai szerkezet csúcsán nem az állítmány áll, hanem egy olyan főtag, amely sem alanynak, sem állítmánynak nem tekinthető. A tagolt és a tagolatlan mondat között is vannak átmenetek, ilyen például az, amikor egy mondatzó bővítményt vesz fel (pl. *Nesze a pénzed!; Jaj lesz neked!*). A mondatzó ekkor mind szintaktikailag, mind funkcionálisan módosul, eltávolodik eredeti tulajdonságaitól, és az állítmányi értékhez közelít (vö. A mondatzók).

A tagolt mondat tovább bontható abból a szempontból, hogy minimális szerkezetű-e (vagyis az állítmányon és az alanyon kívül csak ezek kötelező vonzatait tartalmazza) vagy bővített, vagyis található benne a minimálishoz képest többlet (fakultatív vonzat, szabad bővítmény).

Ha a szintaktikai szerkezet sérül, keletkezhet hiány mind a minimális, mind a bővített szerkezetű mondatban (hiány a minimális szerkezetben: **Jósi szándékozik*; hiány a bővített szerkezetben: **A szándékozó Jósi megtette a szükséges előkészületeket*). A nyilatkozatokban gyakori hiány magyarázható azzal, hogy a szöveggörnyezetből/beszédhelyzetből már ismert vagy ismerhető elem implicit maradhat (pl. *Jósi szándékozik beavatkozni a nyelvmesterire. – Éppenséggel én is szándékozem. Majd meglátjuk, mi lesz belőle*).

Az összetett mondatok csoportosítása a tagmondatok grammatikai-szemantikai viszonya alapján történik, így beszélünk alárendelő és mellérendelő összetett mondatokról. Az alárendelő mondat jellemzője, hogy tagmondatai nem azonos szerkezeti szinten helyezkednek el, egymáshoz képest fő- és mellékmondatok (a mellékmondat is lehet relatív főmondat, ha neki is van alárendelt tagmondata). Az alárendelő összetett mondatok tagmondatai közötti kapcsolat lehet kétszeresen jelölt is: a főmondatban van (illetve lehet) utalószó, a mellékmondatot pedig alárendelő kötőszó vagy vonatkozó névmás vezeti (illetve vezetheti) be. A szintaktikai viszony megállapítása az utalószó mondatrészi szerepe alapján történik, vagyis amilyen mondatrész szerepében áll az utalószó, olyan mondatrészt fejt ki a mellékmondat, ezért is beszélünk ilyenkor mondatrészkifejtő alárendelésről (pl. *Azé lesz a serleg, aki elsőként fut be a célba* – állítmányi alárendelés).

Elméletileg kifejezhető mellékmondatall az alany, a névszói állítmány, a tárgy, a határozó és a jelző, vagyis az igei állítmány kivételével minden mondatrész. Az azonban nem igaz, hogy minden konkrét mondatrészelőfordulás kifejezhető mellékmondatall, ennek szintaktikai és szemantikai korlátai egyaránt vannak (pl. nem fejthető ki mellékmondatall az alany, ha névmás, kivéve, ha birtoklást fejez ki: *Valaki kopog*; tulajdonnév: *Péter díszletező*; számnév: *A negyede is sok lenne*). És ugyanígy az sem igaz, hogy minden mellékmondat beilleszthető volna a főmondatba, az utalószó szintaktikai pozíciójába (pl. nem ágyazható be a mellékmondat akkor, ha a főmondatban egy tartalomváró szó az utalószó alaptagja: *A régi bölcsesség: a legfontosabb megismerni önmagunkat*; a mellékmondat következményt tartalmaz: *Olyan a szaga, hogy nem lehet megmaradni a környezetében*).

Van olyan nézet is a szakirodalomban, amely azt tartja, hogy az igei állítmány is kifejezhető mellékmondatall, pl. *Akkor azt csináljuk, hogy felütünk egy tojást, habosra keverjük ...*, amelyben utalószó helyett inkább utaló szerkezetet találunk, amely mutató névmásból és egy tartalmatlan jelentésű igéből áll (Kubinyi). A hagyományos elemzés ekkor tárgyi alárendelést állapít meg, mivel utalószónak csak a névmást fogadja el. A fenti mondat azonban lényegesen különbözik például az alábbi, valódi tárgyi alárendeléstől: *Mi azt csináljuk, amit te mondasz nekünk*. Érdeemes megfigyelni, hogy tárgyi alárendelésnél a kapcsolóelem vonatkozó névmás és *hogy* kötőszó egyaránt lehet, míg az igei állítmányi alárendelés mindig *hogy* kötőszós, mivel a lényegi tartalmat fejt ki (vö.: Az alárendelő mondatok). Fontos szempont az is, hogy nem várható el a mondat központi magjától az, hogy egyszerű utalószava legyen, hiszen az igei állítmányra kérdezni sem tudunk kérdő névmással, csak – a fentihez hasonlóan – kérdőszó és tartalmatlan ige kapcsolatával: *mi történik, mit csinál*, mégsem mondjuk a kérdőszó alapján (*mi, mit*), hogy a válasz az első kérdésre alany, a másodikra tárgy. Mivel azonban a tagmondatokat kapcsoló elem sem nyújt biztos elhatárolási szempontot az igei állítmányi alárendelés és az alanyi, tárgyi alárendelés között, ezért eltekintünk a szerkezetek megkülönböztetésétől, és követjük a hagyományos elemzési megoldást.

A mellérendelés esetén a tagmondatok kapcsolata alapvetően logikai viszony, a viszony fajtáját mellérendelő kötőszó jelölheti, illetve teheti egyértelművé. A kötőszó hiánya esetén a

tagmondatok jelentésviszonya nem mindig állapítható meg egyértelműen (pl. *Péter elment, Mari visszajött; Péter elment, és/de/ezért/ugyanis Mari visszajött*).

Az alárendelés és a mellérendelés között is vannak átmenetek. Ezek egyrészt olyan eseteket tartalmaznak, amelyekben a forma az alárendelésre jellemző, a tagmondatok közti jelentésviszony azonban inkább mellérendelésre vall (pl. *Behozta a dolgozatokat, amelyeket rögtön szét is osztott* 'Behozta a dolgozatokat, és rögtön szét is osztotta őket'; *Miként a részvények árfolyama emelkedett, akként a fontosabb állampapírok értéke is nőtt* 'Emelkedett a részvények árfolyama, és nőtt az állampapírok értéke' – a teljes tagmondatok párhuzamos hasonlítása valójában mellérendelést fejez ki). A vonatkozó névmással kapcsolt tagmondat a megelőző mondategység egészére is vonatkozhat (pl. *Három évet vártam rá, amit nem sajnálok* 'Három évet vártam rá, és ezt nem sajnálom'). Érdemes megfigyelni, hogy a vonatkozó névmással kapcsolt második tagmondat a fenti példákban mindig követi a főmondatot, és vagy egyidejű vele, vagy utóidejű ahhoz képest. Tökéletes átmenetnek számít az az eset, amikor nem is dönthető el egyértelműen a viszony, időhatározói alárendelés és szembeállító ellentétes mellérendelés egyaránt lehet: *Míg Mari nyaral, Juli dolgozik a boltban*.

Külön átmeneti típust képviselnek a nem mondatrészkifejtő alárendelések, ezek ugyanis – akárcsak a mellérendelők – logikai viszonyt fejeznek ki (feltételezés, megengedés-megszorítás stb.), de alárendelő formában, vagyis úgy, hogy a tagmondatok felcserélése esetén is változatlan marad az a logikai viszony, amelyet a kötőszó jelöl. Így például megengedő alárendelés: *Hideg van, bár süt a nap* → *Bár süt a nap, hideg van*; megszorító ellentétes mellérendelés: *Süt a nap, de hideg van* → **De hideg van, süt a nap*.

A megengedés és a feltételesség nemcsak önálló alárendelő viszony lehet, hanem a mondatrészkifejtésre épülő sajátos jelentéstartalom is (pl. *Nem bánom azt, ha megvetsz is* – megengedő sajátos jelentéstartalmú tárgyi alárendelő összetett mondat). Sajátos jelentéstartalom lehet még a hasonlítás és a következményesség (pl. *Olyat rendeltem, mint te tegnap* – hasonlító sajátos jelentéstartalmú tárgyi alárendelő összetett mondat; *Annyit rendeltem, hogy nem bírtam megenni* – következményes sajátos jelentéstartalmú tárgyi alárendelés).

2.2. A mondat mikroszerkezete

2.2.1. A minimális egyszerű mondat szerkezeti felépítése

A minimális mondatokat alapvetően két csoportra oszthatjuk: igei (egyszerű) és névszói-igei (összetett) állítmányúakra. Az igei állítmány lexikai és grammatikai szófajisága azonos: ige, míg a névszói-igei állítmány tartalmaz egy lexikai névszót (főnevet, mellénevet, névmást), ritkán melléknévi igenevet⁵, valamint egy kopolát, amelynek az a szerepe, hogy a névszót igei kategóriákkal egészítse ki, grammatikai igévé tegye. Ezért a kopolát is tartalmazó állítmány egyszerre hordoz névszói és igei tulajdonságokat, ami mondat szervező szerepét is befolyásolja. Az egyéb összetett mondatrészek viselkedése szintén komplexebb, mint az egyszerűké, ezért a szerkezeti felépítés vizsgálatában az összetettséget figyelembe kell venni.

Az átmeneti szófajok is kitérítettnél figyelmet érdemelnek, hiszen például a főnévi igenévvel kifejezett tárgy másként bővül, mint a főnévi tárgy: az utóbbi kaphat jelzőt, a főnévi igenév nem, az igenév viszont felvehet igére jellemző bővítményeket, például egy újabb tárgyat. Ezért táblázatunkban feltüntetjük azt, ha a mondatrészt csak főnév (fn) vagy csak igenév (in) fejezheti ki a bemutatott szerkezetben.

⁵ Felvetődik azonban, hogy az állítmányi szerepbe már melléknévesülés után kerül az igenev, vagyis szófajtvált, l. az igenevek.

Főnév csak kivételesen kaphat tárgyat, és csak akkor, ha tárgyias igéből lett képezve, pl. *A lapokat böngészésben megfájdult a szemem*; a nyelvhasználat ilyenkor a szóösszetételt részesíti előnyben: *a lapböngészésben* vagy az igenévi szerkezetet: *a lapokat böngészve*).

Jelző egyik ábrában sem szerepel. Ennek az az oka, hogy a jelző alapvetően szabad bővítmény. Listázható esetei vannak annak, amikor a jelző megjelenése kötelező (l. A jelző és az értelmező).

A jelzővel kapcsolatban szokás megemlíteni bizonyos függő szavakat, amelyek nélküle nem állhatnak: elsősorban *-ű/-ű/-jű/-jű* képzősöket, a mértékjelölő főneveket, valamint olyan szavakat, amelyek csak E/3. birtokos személyjellel fordulnak elő (pl. *színe-java*). A kötöttségnek azonban tisztán szemantikai okai is lehetnek, nem mondjuk például azt, hogy **Marinak szempillája volt* hiszen ez normális esetben evidens, ezért a továbbított információ csak úgy lesz megfelelő mennyiségű, ha a *szempilla* jelzőt kap, pl. *hosszú, nagy, fekete, (mű-)*.

Nincs alárendelt alany sem a képletekben, mivel az igenévek közül csak a határozói és az igei igenév esetén (ha az utóbbi passzív) vonzat a saját alany, az igei igenév maga azonban mindig szabad bővítmény, jelző. A határozói igenévre a főtagjához való laza kapcsolódásmód a jellemző, vonzat csak ritkán lehet (pl. a *hagy, tart, felejt* igék állapothatározójaként: *lógva hagyja/tartja/felejti*), ekkor azonban nem jelenik meg az igenév saját alanya a mondatban, mivel azonos a kiemelt igék tárgyával (ezért szabályosan törlődik) (l. A határozói igenév; Az alany).

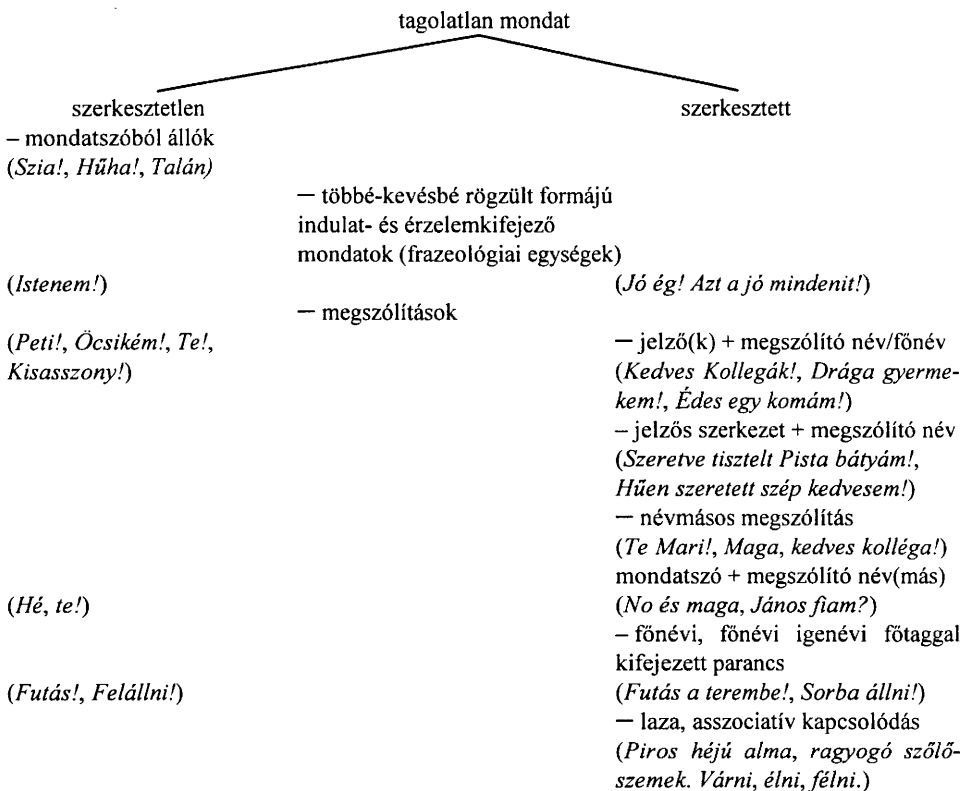
Képlet	Igei állítmánnyal	Névszói (összetett) állítmánnyal
Á	<i>Villámlik⁶.</i>	–
$\begin{array}{c} \text{Á} \\ \\ \text{A} \end{array}$	<i>Van igazság. Ödön vakációzik. Tanulni kell.</i>	<i>Ervin volt katona. Sok a hangya. Mennyi az idő?</i>
$\begin{array}{c} \text{Á} \\ / \quad \backslash \\ \text{A}_{fn} \quad \text{T} \end{array}$	<i>Megmosta Zénó a fogát? Szeret Zénó horgászni?</i>	<i>(A táj szemet gyönyörködtető volt.)</i>
$\begin{array}{c} \text{Á} \\ / \quad \backslash \\ \text{A} \quad \text{H} \end{array}$	<i>Jánosnak van kertje. Ivának tanulnia kell.</i>	<i>Jenő méltó lesz a kitüntetésre.</i>
$\begin{array}{c} \text{Á} \\ \\ \text{A}_{in} \\ \\ \text{T} \end{array}$	<i>Oklevelet kell készíteni.</i>	<i>Fontos oklevelet készíteni.</i>
$\begin{array}{c} \text{Á} \\ \\ \text{A}_{in} \\ \\ \text{H} \end{array}$	<i>A többiekre lehet számítani.</i>	<i>Őrültség lenne nem számítani a többiekre.</i>
$\begin{array}{c} \text{Á} \\ / \quad \backslash \\ \text{A}_{in} (fn) \quad \text{H} \\ \\ \text{T} \end{array}$	<i>Neki van mit tennie.</i>	<i>(A nagyot akarás méltatlan a jutalomra.)</i>

⁶ A mondatnak természetesen van szintaktikai alanya (E/3. sz.), de az alanyi vonzathely lexémával való kitöltése tilos.

Képlet	Igei állítmánnyal	Névszói (összetett) állítmánnyal
	<i>Neki van kiben bíznia.</i>	<i>Másokra hagyatkozni azonos lenne az önállótlanysággal.</i>
	<i>Rita szándékozik beérni a munkahelyére.</i>	<i>Rita képtelen volt beérni a munkahelyére.</i>
	<i>Géza összehasonlítja a képet a festménnyel.</i>	—
	<i>Máté szeretne készülni a feladatára.</i>	—
	<i>Vendel eljutott (Pécsről) Késmárkra.</i>	—
	<i>Párhuzamossá kell alakítani az egyeneseket.</i>	<i>Fontos párhuzamossá alakítani az egyeneseket.</i>
	<i>Párhuzamossá kell tenni a képet a kerettel.</i>	<i>Kívánatos volna párhuzamossá tenni a képet a kerettel.</i>
	<i>El lehet jutni (Pécsről) Késmárkra.</i>	<i>Fontos eljutni (Pécsről) Késmárkra.</i>
	<i>Kell tudni számítani a társakra.</i>	<i>Fontos számítani tudni a társakra.</i>

2.3. A tagolatlan mondat szerkezeti típusai

A tagolatlan mondatok lehetnek szerkesztetlenek (egy szóból vagy elemezhetetlen frazeológiai egységből állók) vagy szerkesztettek (szintagmatikus viszonyokat tartalmazók). A két csoport között természetesen szintén vannak átmenetek, például a *Hess innen!* mondatban jól felismerhető a helyhatározó, de az alaptag nem tekinthető állítmánynak, a szerkezetet nem tudjuk egyértelműen elemezni (l. A mondatok).



Nem tartjuk mondatnak – az egyébként tagolatlan – feliratokat, firkákat (pl. *Mosdó, Iroda; Vágtázó Halottkémek*), mivel ezek csak az őket befogadó környezetben funkcionálnak. A rámutató, önkifejező stb. feliratok vizsgálhatók nyelvi szempontból mint vizuális szövegek, de funkciójuk nem ragadható meg a nyelvi rendszer oldaláról közelítve.

2.4. Topik–komment szerkezet

A szintaktikai jellegű topik–komment értelmezést a magyar szakirodalom is megkülönbözteti a kommunikatív szempontú aktuális mondattagolástól, amely az aktualizálódó mondat, vagyis a nyilatkozat elemzése a már ismert (téma) és az új közléselem (réma vagy propozitum) szempontjából (É. Kiss).

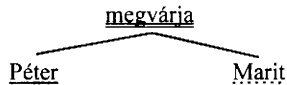
A szintaktikai szerkezet topikra és kommentre bontható: a topik a mondatnak kisebb nyomatékú, kezdő szakasza⁷, a komment az ezt követő második szerkezeti egység, amely a mondat-hangsúlyt viselő (főhangsúlyos) résszel kezdődik, és az igét mindig magában foglalja. A főhangsúlyos rész neve: fókusz.

Természetesen nem minden mondatban van szintaktikai főhangsúly, amely egyértelművé tenné a tagolást: vannak főhangsúly nélküli, ún. lapos prozódiajú mondatok is (ekkor az elemzés nem nélkülözheti a kommunikatív szempontot), és a topik sem jelenik meg minden mondatban (a tagolatlan mondat egésze kommentnek tekinthető, és az igével kezdődő mondatok is csak kommentet tartalmaznak).

A topik–komment szerkezet szempontjából különböző mondatok például:

- (i) Péter 'megvárja Marit.
- (ii) Péter 'Marit várja meg.
- (iii) Péter Marit 'megvárja.
- (iv) 'Péter várja meg Marit.
- (v) Marit 'Péter várja meg.
- (vi) Marit Péter 'megvárja.
- (vii) Marit 'megvárja Péter.
- (viii) 'Marit várja meg Péter.

A hagyományos elemzés is különbséget tesz a fenti mondatok között a hangsúly és a szórend szempontjából, ugyanakkor szintaktikailag azonos szerkezetűnek tartja őket:



Mondat és nyilatkozat viszonyában pedig azt tartja, hogy a mondatok szintaktikai szerkezeti típusa, mintája az ágrajzon látható, a fenti mondatok (i–viii) a hozzájuk rendelhető nyilatkozatok (Ny_{i–viii}) típusai.

2.5. Az összetett mondatok makroszerkezete

Az összetett mondatok szerkezetének vizsgálatában alkalmazott alapvető szempontok: a tagmondatok száma és a tagmondatok közötti viszony. Ennek megfelelően külön szólunk a többszörösen összetett mondatokról és azok elemzési problémáiról. Az összetett mondatok részletes vizsgálata Az alárendelő mondatok, A mellérendelő mondatok című fejezetekben olvasható.

⁷ Lehet hangsúlyos, de nyomatéka mindig kisebb a fókuszénál. A topikot még megelőzhetik a mondatban lévő állítás egészére vonatkozó szabad határozók, például *(A kertemben)(a füge)*_{TOPIK} *((idén)*_{FÓKUSZ} *termett először)*_{KOMMENT}.

3. A mondatfajták

3.1. A mondatfajta meghatározása

A beszédcselekvések (illokúciós aktusok, vagyis a nyilatkozat kimondásával végrehajtott cselekvések) főbb típusai grammatikalizálódtak, ezek a mondatfajták. Minden mondat besorolható valamilyen mondatfajtába szintaktikai és intonációs szerkezete, valamint szóállománya és elsősorban az ige tipikus morfémaszerkezete alapján (Keszler).

Öt mondatfajta különböztetünk meg: a kijelentő, óhajtó, felszólító, kérdő és a felkiáltó mondatfajta.

Mondatfajták minden nyelvben vannak, számuk és elkülönítésük szempontjai azonban különbözhetnek az egyes nyelvtanokban. A magyarban nagy szerepet kapnak a modális partikulák. Ez összefügg azzal, hogy a magyar nyelv viszonylag szabad szórendű, és a módbeli segédigék sem alkotnak olyan struktúrát, mint például az angolban vagy a németben, így a mondatfajta sem határozható meg ezek segítségével. A magyar mondatfajta-jelölők elsődlegesen a módjelek és a partikulák (Fábricz).

Az elkülönítésnek jelentős szempontja az intonáció is, amely nemcsak a nyilatkozathoz, hanem a mondathoz is hozzátartozik, ugyanis egy mondat kimondása nem történhet teljesen ad hoc módon. A mondatban szintaktikai eredetű intonációs tömbök különíthetők el (ezekkel foglalkozik a tonoszintaxis). Még az emocionális intonációnak, vagyis az érzelmek kifejezésének is vannak nyelvi intonációs mintái, bár ezek nehezebben írhatók le, mint az ún. szintaktikai intonáció.

A beszéd olyan „speciális zaj” (Halliday), amelyben az emocionális-expresszív intonáció és a szintaktikai intonáció, azaz „bizonyos nyelvtani jelenségek és kategóriák szupraszegmentális, prozódiai megnyilvánulásai, egymással interferálva határozzák meg a nyilatkozat dallamát” (Hetzron).

Problemátikus például, hogy felvehetjük-e külön mondatfajtaként a felkiáltó mondatot, hiszen az más mondatfajtaból is létrehozható pusztán az emocionális intonáció segítségével (pl. *Megjött!*). Mivel azonban vannak nem más mondatfajta visszavezethető felkiáltó mondatok is, amelyeknek egyértelmű lexikai jelölői vannak, megtartottuk ezt a – magyar nyelvtanokban hagyományosan szereplő – mondatfajta.

3.2. Az egyes mondatfajták mint típusok tovább bonthatók alcsoportokra, így például beszélhetünk többféle kijelentő, óhajtó, kérdő és felszólító mondatról.

A) A kijelentő mondat

– lehet kijelentés, ebben az esetben az állítmány igeje vagy kopulája zéró módjelet tartalmaz (pl. *Üres volt a táskám*);

– lehet nem tényközlő, ebben az esetben az állítmányban feltételesmód-jel is lehet (pl. *Vehetnének valami finomat*).

B) Az óhajtó mondatfajta két csoportja a jelölt módviszony, valamint a modális partikulák előfordulása alapján különíthető el:

a) a feltételes módú igealakokkal szerkesztett mondatok, mindig tartalmaznak modális partikulát (pl. *Bárcsak ehethetnének most valami finomat!*); jellemzőik tehát: a bennük lévő ige vagy segédige feltételes módban áll, a feltételességet (‘korlátozott lehetőséget’) kiegészítheti a ‘lehet, nem korlátozott lehetőség’ jelentésű -HAT jelszerű képző; mindig tartalmaz modális partikulát (*bár, bárcsak, csak, vajha, ha*);

b) a felszólító módú igealakokkal szerkesztett óhajtó mondatok; ezekben legfeljebb a *csak, hadd* modális partikula jelenhet meg:

– a mediális ige felszólító módja vágyat, kívánságot fogalmaz meg (pl. *Gyógyulj meg!*);

– létige szerepel felszólító módban (óhaj, kívánság, ráhagyás kifejezésében) (pl. *Legyen kívánságod szerint!*);

– az összetett állítmány segédigéje felszólító módú (pl. *Csak ne légy beteg a fagyalattól!*).

Kevésbé tipikus esetek a következők:

– cselekvő ige felszólító módja a *hadd* partikula mellett kérés, ráhagyás, kívánság kifejezésére alkalmas (*Hadd menjenek a gyerekek!*);

– cselekvő ige felszólító módja [nem élő/nem cselekvő] jegyű alany mellett (pl. *Kísérjen utadon sok szerencse!*).

Szenvedő ige felszólító módjának sincs közvetlen felszólítottja (az eszközhatározó sem tekinthető annak), például *Engedtessek meg, ..., Töröltessek el minden népellenes rendelet.*

Olyan eset is létezik, hogy az ige nem mediális, van címzettje a felszólításnak, de a beszélőnek nem áll hatalmában őt felszólítani. Tipikusan ilyen a természeti erőknél (causalis eset) és/vagy a hitvilág alakjainak felszólítása ('*Isten, áldd meg a magyart ...!*'). Az ilyen mondatok értelmezése a szintaktikai elemzésen túlmutató szemantikai és pragmatikai kérdéseket is felvet.

C) A felszólító mondatfajta

A felszólító mondatnak közvetlen felszólítottja van, így az igei állítmány csak [+ cselekvő] jegyű (azaz cselekvő, műveltető, visszaható) ige lehet, amely felszólító módban áll.

– 2. személy felszólítása (pl. *Vidd le a kutyát!*);

– ritkábban T/1. személy felszólítása (pl. *Menjünk egy kicsit gyorsabban!*);

– felszólítást kifejező interakciós mondatrésze van a mondatban (pl. *Jer! , Addsz a kezedet!*⁸);

– főnévvel vagy főnévi igenévi főtaggal alkotott, potenciális parancsot tartalmazó tagolatlan mondatok (pl. *Futás! , Leülni!*).

D) A kérdő mondatfajta

– eldöntendő kérdés (*-e/ugye* partikulával vagy partikula nélkül) (pl. *Ízlett az ebéd?*): a felelet igenlés vagy tagadás;

– választó kérdés (pl. *Busszal vagy vonattal mész?*): a felelet a kérdésben felkínált választási lehetőségek valamelyike vagy igenlés, illetve tagadás mindkettőre nézve (*is - is, sem - sem*);

– kiegészítendő kérdés (mindig tartalmaz kérdő névmást) (pl. *Hogy sikerült?*): egy mondatrésze vonatkozik, így a felelet egy mondatrészrel vagy szintagmával megadható (*Jól. Jól sikerült*);

– nyitott kérdés (mindig tartalmaz kérdő névmást) (pl. *Hogyan lehet ezt megoldani?*): hosszabb, esetenként több mondatnyi kifejtést igényel (– **Jól, *Rosszul, Véleményem szerint a következőképpen: ...*)⁹.

Csak pragmatikai szempontból határolható el a retorikai kérdés (pl. *Miért mondtam el ezeket a szempontokat? Azért, hogy jobban lássuk ...*), és az ismételtető (echo-) kérdés (pl. *Kérem azt a piros borítékot. – Melyik borítékot kéred?*) (Kiefer).

⁸ Bár ezek történetileg felszólító módú igealakok (pl. *ad + d + sza*, azaz az E/2. határozott ragozású ige jelöletlen felszólító módú rövid alakja és a *-sza* partikula összekapcsolódásával), már elszigetelődtek eredeti szófajuktól (nincs igei paradigmájuk, a mondatban főtagok, de nem állítmányok), mondatzóvá váltak (l. A mondatzó).

⁹ A választó és a nyitott kérdés szintaktikailag azonos vagy szinte azonos a két alaptípussal, az eldöntendő és a kiegészítendő kérdéssel (a választó kérdés a *vagy* kötőszón kívül mindenben megegyezik az eldöntendő kérdéssel; a nyitott kérdés azonos szerkezetű a kiegészítendővel), első sorban a kérdésre adandó válaszban különböznek tőlük.

A kérdő mondatoknak egy külön csoportja az utókérdés vagy simuló kérdés. Ez mindig egy kijelentő tagmondatot követ, és azt mintegy utólag alakítja kérdéssé. Ez állhat egy interakciós mondatzóból, tagadószó-ból vagy partikulából (*Ez izgalmas,ugye/ mi/nem?*), esetleg alapszófajú szóból (*Megnézzük, jó/igaz?*), amely önálló kérdő intonációval rendelkezik.

E) A felkiáltó mondat

- indulatszót, interakciós mondatzót tartalmazó tagolatlan mondat (pl. *Jaj minden cselszövőnek!*)
- indulatszó nélküli tagolt mondat, amelyben fokozó partikula (pl. *be, de*) vagy *olyan, annyira, úgy* fokhatározó szerepű szó található (*Milyen jó zavartalanul olvasgatni!*)
- az első két csoport kombinációi (pl. *Jaj de jó ..., Hű de szeretném ezt megkóstolni!*)

3.3. Az összetett mondatok és a mondatfajták

Az alárendelő mondategyüttesek mondatfajtaját a főmondat határozza meg, a mondatzáró írásjel is ennek megfelelően állapítjuk meg. A mellérendelésben minden tagmondat megőrzi eredeti típusát, a mondatzáró írásjel a legutolsó tagmondat fajtájára jellemző.

Az alárendelésnél megfigyelhető, hogy bármilyen fajtájú főmondat esetén is lehet kijelentő a mellékmondat, egyéb mondatfajta azonban csak akkor lehet, ha idézetszerű (pl. *Azt kértem, hogy hallgasson el rögtön*). Ezekben a mellékmondatokban tehát függő óhaj, felszólítás, kérdés, felkiáltás található. A mellékmondatban szerepelhet módjel akkor is, ha ezt nem a mondatfajta kívánja meg, hanem egy főmondatbeli keretkifejezés (kulcsszó), ennek nagyon általános 'legyen/ne legyen' jelentése szabályozza (l. Az igeragozás) (pl. *Nincs, aki elmenjen*) (Keszler, H. Molnár).

Ezt a módhasználatot a szakirodalom metaforikus módhasználatnak vagy függő módnak nevezi.

4. Funkcionális-szemantikai kategóriák a mondatban

4.1. Funkcionális-szemantikai kategórián olyan jelentéseket értünk, amelyeket nyelvi elemek funkcionális kapcsolata, rendszere valósít meg a mondat szintjén. Ilyennek tartjuk a **modalitást**, a beszélői attitűd megjelenését a mondatban; a mondat időviszonyait, ezen belül belső időszerkezetét, **aspektusát**, (amelyet az időjelek, segédigék, a mondat időhatározói, rémakiemelő partikulái, a tárgyas szerkezetek, a határozottság–határozatlanság kategóriája, az igeaspektus és az akcióminőség együttesen hoznak létre); a mondatban megjelenő **előfeltevéseket**, implicit jelentéseket (amelyeket hordozhat a szójelentés, partikulák és a szintaktikai szerkezet, szórend, hangsúly egyaránt); a mondat **személyviszonyait** (lexikai és morfológiai elemek, határozottság és határozatlanság, általánosság és egyediség rendszerét). A személyviszonyok részletes jellemzése az alanyról szóló fejezetben olvasható. Hasonlóképpen a tárgy, valamint a határozók kifejtésénél található az egyéb funkcionális kategóriák közül a **határozottság** és a **helyviszonyok** is (a határozottság témája megjelenik még a névelő szófaji fejezetében és a tárgy mellett például az alany vizsgálatában is).

4.2. A modalitás

A modalitást szemantikai kategóriaként értelmezzük, és elvlasztjuk a mondatfajtajától, amely szintaktikai kategória, valamint a beszédaktustól, amely pragmatikai fogalom (Kiefer). Mindez csak teoretikusan lehetséges, ezek a kategóriák (beszédaktus, modalitás, mondatfajta) természetesen összefüggnek: a leggyakoribb beszédaktustípusokhoz meghatározott szintaktikai szerkezetek tartoztak, s ezek mondatfajtként (minta-



ként vagy típusként) rögzültek. A jelentés szintjén pedig (konkrét beszédhelyzettől függetlenül is) rendelhető beszéltői viszony egy mondatához: az az attitűd, amelyet a mondattal potenciálisan ki is tudunk fejezni. Az elkülönítés ugyanakkor szükséges, mert a vizsgált kategóriák között nincs egy az egyben megfelelés, például felszólítani valaminek a megtételére nem csak felszólító mondatfajttal lehet, és a felszólító mondat megvalósulása esetén nem mindig parancs (lehet kérés, fenyegetés stb.).

A modalitás univerzális kategória, jelölői minden nyelvben megtalálhatók.

A) Modalitáson szűkebb értelemben a **beszéltői attitűd** megjelenését értjük a mondatban. A beszéltői attitűd jelölése az a művelet, amellyel a beszélő egy állítást nem tényként, nem létező realitásként ábrázol, hanem saját viszonyát rávetítve a mondatot nem valóságábrázolóvá teszi. Ha a mondat nem valóságábrázoló, akkor a benne lévő „állítás” nem tagadható, nem feltételezhető és általában nem kérdezhető:

valóságábrázoló mondat: *Péter megbetegedett.*

nem valóságábrázoló (modális) mondat: *Péter valószínűleg megbetegedett.*

- próbák: nem tagadható (**Péter nem valószínűleg megbetegedett*)
- nem feltételezhető (**Ha Péter valószínűleg megbetegedett ...*)
- nem kérdezhető (**Valószínűleg Péter megbetegedett?*).

A beszéltői attitűd jelölői eszerint a módosítószók (pl. *talán, biztosan, feltehetőleg*), modális-pragmatikai partikulák (pl. *bárcsak, vajon; egyáltalán*), módosító mondatrészletek, modális tagmondatok (pl. *minden valószínűség szerint; úgy vélem; igaz*).

B) Tágabb értelemben modális minden mondat, amely a világnak egy lehetséges állapotát mutatja be, azaz **nem tényt közöl** (pl. *Péter megbetegedhetett; A medencébe csak úszósapkában szabad bemenni; Az orvosnak szándékában áll elvégezni a szívátültetést; Szeretnék bemenni*).

A tágabb értelmezés szerint a modális rendszer a következőképpen épül föl.

a) A modalitás alapkategóriája a mód, amelyet az igén (és a segédigén) jelölünk (l. Az igeragozás).

b) A -HAT jelszerű képző lehetőséget (potencialitást) fejez ki.

c) A magyar nyelvben nem tartunk számon módbeli segédigéket (kivéve a *volna* igei segédszót és a *talál* segédigét).

Létezik azonban olyan tanulmány, amely szerint módbeli segédige az *akar, kell/kéne, tud, bír, kíván, lehet, mer, óhajt, próbál, szabad, szándékozik, szeretne, talál, méltóztatik(?)*, mivel ezek megszakítják az igekötő + ige sorrendet (Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky). Ezek közül több a mi nyelvtanunkban is a segédigék és az igék közötti átmeneti sávban szerepel.

d) A modális jelentéstartalmú alapszófajú szavak elkülönítése még több gondot okoz. Vannak nyelvészek, akik azt mondják, hogy ebben célszerű a logikai modalitáskategóriákra támaszkodni (Füleli-Szántó, Murvai):

1. episztemikus modalitás: a biztos–kétes, valószerű–kizárt, szükségszerű–véletlen, lehetséges–lehetetlen fogalompárokkal jellemezhető (*lehetőséges, biztos, elképzelhető* stb.);

2. deontikus modalitás: kötelező–fakultatív, tiltott–megengedett fogalompárokkal jellemezhető (*kötelező, tilos, megengedett* stb.);

3. bületikus modalitás: akarat, óhaj kifejezése (*igyekszik, szándékában áll, kér, parancsol* stb.);

4. affektív (érzelmi) modalitás: a kedvező–kedvezőtlen fogalompárokkal jellemezhető (*örvend, sajnál, kár; kedves, hogy* stb.).

e) A beszéltői attitűdöt jelölő szófajok (attitudinális operátorok): modális partikulák (pl. *bárcsak, vajon*), módosítószók (pl. *talán, valószínűleg*).

f) A szónál nagyobb, beszéltői attitűdöt jelölő egységek: módosító mondatrészletek, modális fő- és mellékmondatok (*akarom mondani; azt hiszem; az igazat megvallva; ne tud meg* stb.).

C) A modalitás és a mondatfajta

A mondatfajta(k)hoz (amennyiben nem tényközlők) modális alapértékek tartoznak:

mondatfajta	modális alapérték
– felszólító mondat	– a beszélő rá akar bírni valakit/valakiket x megtételére
– óhajtó mondat	– a beszélő szeretné, ha x bekövetkezne
– kérdő mondat	
– eldöntendő	– a beszélő tudni szeretné, hogy x igaz-e vagy sem
– választó	– a beszélő tudni szeretné, hogy melyik x áll fenn
– kiegészítendő	– a beszélő tudni szeretné, hogy a kérdőszóval jelölt hely a mondatban hogyan tölthető ki
– nyitott	– a beszélő a kérdőszóval jelölt x részletes kifejtését várja
– felkiáltó	– a beszélő kifejezi x-hez kapcsolódó érzelmeit, indulatait (x nem mindig szerepel a mondatban);

ezeket az alapértékeket pedig további, ún. modális kiegészítő értékek árnyalhatják. Ilyen kiegészítő érték például a -HAT az óhajtó mondat igéjében, pl. a *vajon, csakugyan* partikula az eldöntendő kérdésben, a módosítószó a -HAT jelszerű képzőt vagy feltételes módjelet tartalmazó kijelentő mondatban stb.

4.3. Az aspektus

Aspektuson a mondat belső időszerkezetét értjük. A belső idő nem más, mint a mondatban lévő esemény ideje és annak szerkezete. Az eseményidő összevethető külső időkategóriákkal is: a) a beszédidővel (a mondat kimondásának, aktualizálásának idejével), ehhez képest az eseményidő lehet múlt (ha megelőzi a beszédidőt, pl. *Már megírtam*), jelen (ha tartalmazza a beszédidőt vagy egybeesik vele, pl. *Ne zavarj, olvasok!*, *Most én beszélek*) és jövő (ha követi a beszédidőt, pl. *Meg fogom írni*), b) a referenciaidővel, azaz a mondatban megadott időponttal, időtartammal (pl. *Már tegnap megírtam; Ne zavarj, most olvasok; Őt és hat között meg fogom írni*), illetve viszonyított eseménnyel (pl. *Nyomban felderült az arca, amint meglátta szerelmesét*).

A beszédidő és az eseményidő viszonyát jelölhetik előfeltevést hordozó rémakiemelő partikulák (pl. *már, még*, illetve ezek tagadószós kapcsolatai), amelyek rendszert is alkothatnak (*még nem, már, még, már nem*).

Vannak olyan, „időtlen” mondatok is, amelyekben az eseményidőt nem viszonyítjuk a külső időhöz, ezeknek általában nincs is referenciaidejük: meghatározások, definíciók, törvények és törvényszerűségek, szabályok, állandó tulajdonságok, általános bölcsességek megfogalmazása sorolható ide (pl. *A halak gerincesek; A háromszög szögeinek összege 180°; Dohányozni tilos!; Nem eszik olyan forrón a kását*).

Nem vizsgáljuk az egzisztenciális mondatok időszerkezetét sem, mivel azokban nem az esemény ideje a lényeges, hanem az, hogy az esemény valaha már bekövetkezett, vagy hogy x létezik, létrejött egyáltalán. Az egzisztenciális mondatok alanya és tárgya ezért sosem határozott, specifikus, és a mondatnak nincs főhangsúlyal kiemelt részlete sem (pl. *A mezőn vannak lepkék; Született két gyerek; Táncoltam tangót*).

Az aspektust nem egyetlen jelölő alakítja ki, hanem többféle szintű nyelvi elem (morfémák, szavak), ezek elrendezése (szórend) és kapcsolataik szerkezete (pl. a tárgyas szerkezet típusai). A belső időszerkezetben mégis meghatározó szerepüknek kell tartanunk az ígét, amely az igeaspektus, illetve az ige akciómínősége révén alapvetően meghatározza, hogy milyen időviszonyok alakulhatnak ki a mondatban (l. Az ige).

Az **osztható, folyamatos** aspektus jellemzője, hogy az esemény a hozzá tartozó időintervallum tetszőleges szakaszaiban, osztataiban is fennáll, pl. a *Péter délután dolgozott* mondatban a *délután*nal jelölt intervallum tetszőleges osztatait vizsgálva a *Péter kettőkor/háromkor/négy után* stb. *is dolgozott* állítások is helyesek.

Az igeaspektusnak megfelelően a **statikus**, nem cselekvést, hanem állapotot, képességet, állapotváltozást, létezést, birtoklást, viszonyítást, értékelést kifejező igékkel alkotott állítmányok, illetve az ilyen jelentésű összetett állítmányok (pl. *beteg lett, hasonló volt*) nem bővíthetők bármilyen időhatározóval. Például nem jók a következő mondatok: **Péter 5 és 6 között szereti Idát*, **Sárának délután van egy macskája, A kép *délután/*évek óta hasonlít az eredetire*. A jelölt esemény folyamatosan tart, tehát a hozzá rendelhető időtartam tetszőleges osztataiban is fennáll, de nem szakítható meg (**Péter februárban és márciusban tud olvasni*¹⁰), progresszívív általában nem alakítható (**Éppen tudott olvasni/szerette a spenótot, amikor ...*).

A **dinamikus**, megszakítható események sajátossága, hogy ha időpont szerepel a mondatban, akkor az esemény az időpont utánra vonatkoztatva is érvényes (pl. *Péter ötkor dolgozott 'közvetlen 5 után feltehetően még mindig dolgozott'*). A dinamikus-folyamatos aspektus tulajdonképpen bármilyen időhatározót megenged a mondatban. Ez alól csak a progresszív aspektus jelent kivételt. A **progresszív** aspektus megalkotásában szerepet játszik a kirekesztő szórend (az igekötő az ige mögé kerül), és nem kötelezően az *éppen*, *pont* rémakiemelők partikula. A progresszív aspektus időszerkezete általában csak akkor lesz teljes, ha azt egy másik eseményhez (leggyakrabban a tagmondatnak alárendelt időhatározói mellékmondat eseményéhez) viszonyítjuk.

A korlátlan időtartamú folyamatos szerkezetre jellemző a *javában*, *ekkor*, *még mindig*, *továbbra is* határozókkal való összeférés, míg befejezett aspektusban ezek sosem fordulnak elő.

A **befejezett** aspektus nem osztható és nem szakítható meg. Vagy azért, mert csak pontszerű idő rendelhető hozzá, mivel pillanatnyi cselekvést jelöl, vagy azért, mert (bár tartalmazhat intervallumot) az eseményt végső fázisában (bevégeződve) mutatja be (befejezett, tartós aspektus). A tartós befejezett kategóriába kétfázisú események tartoznak, például *megír*, amelynek első fázisa az *ír* igével jelölhető, a *megír* a második fázist, a cselekvés eredményes bevégeztését jelöli. Ez a magyarázata annak, hogy a *Délután megírta a levelet* (bár tartozik hozzá intervallum) a tetszőleges időosztatokra nem érvényes (**Kettőkor/háromkor/négy után is megírta*). A pillanatnyi befejezett időszerkezetre a pontszerűség jellemző. Ezen belül a végpontot, eredményt jelölők szintén kétfázisúak, de ezeknél az első fázist más többlől alkotott lexéma jelöli, például (1.) *küzd* – (2.) *győz*, (1.) *keres* – (2.) *talál*.

A befejezett aspektusú mondatban lévő eseménynek tehát határpontja van. A határpont lehet belső, az ige jelentéséhez hozzátartozó elem (pl. *reccsen 'egy pillanatig tart', megszeret 'kezdet', megsüt 'végpont'*) (1. Az ige, Az igeaspektus). Az ige időviszonyító képessége megváltoztatható, ennek morfológiai eszközei (az igekötők, egyes képzők) (új) akciómínőséget hoznak létre (vö. Az ige, Az akciómínőség).

A külső határpontok szintén befejezetté teszik az eredetileg folyamatos aspektusú igével jelölt eseményt. A külső határpont lehet a mondatban megadott időpont vagy intervallum, illetve tárgy és többféle határozó (pl. *Egy óra alatt futott két kört* – a *fut* igének nincs belső határpontja, a mondatban szereplő külső határpontok miatt lesz a leírt esemény befejezett).

A folyamatos—befejezett aspektus-szembenállást kialakító (az igrén kívüli) kategóriák és eszközök:

	dinamikus-folyamatos	befejezett
– időhatározók:	<i>javában, egyre csak, még mindig</i>	<i>egy pillanat alatt</i>
– az igekötő szórendje:	az igekötő az ige után áll	az igekötő az ige előtt áll

¹⁰ A *Péter nyáron szereti a fagyaltot [télien nem]* mondat azt mutatja, hogy a nem cselekvést jelentő igék is megtűrhetnek intervallumot jelentő időhatározót maguk mellett. Ez azonban nem csökkenti a megszakíthatatlanság érvényét. Ha ugyanis *nyáron szereti*, akkor ez a kijelentés a teljes időszakra érvényes (**Péter júniusban és augusztus második felében nem szereti a fagyaltot*).

- a tárgy határozottsága: határozott határozatlan¹¹
- határozói értékű tárgy: –¹² + (pl. *Aludtam egyet a dologra*)

Az igenevek időviszonyító képességét az igenevekről szóló fejezet tárgyalja.

4.4. Az előfeltevések (preszuppozíciók)

Az előfeltevés tartozhat egy mondathoz (szemantikai-logikai előfeltevés) vagy egy nyilatkozathoz (szemantikai-logikai és pragmatikai előfeltevés). A nyilatkozat előfeltevését alkotják mindazok az állítások, amelyeket a beszélő igaznak tesz fel, amikor a nyilatkozatot kimondja (pl. *Van még csoki? – Húzd ki az alsó fiókot! 'Az alsó fiókban van csoki'*). A logikai előfeltevés azoknak a feltételeknek az együttese, amelyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy egy mondatnak igazságértéke lehessen, azaz igaznak vagy hamisnak tarthassuk. A logikai előfeltevés-fogalomnak problémája, hogy vannak olyan mondatok, amelyek se nem igazak, se nem hamisak (pl. *ha ... , akkor* feltételes állításban, ha a feltétel nem lehet igaz, és a feltétel teljesülése lehetetlen, akkor a feltételes állításnak nincs igazságértéke), másrészt igazságértéke csak annak a mondatnak van, amely tartalmaz állítást (propozíciót). (L. még Az alárendelő mondatok.)

Az előfeltevés nem valósulhat meg mondatnál kisebb nyelvi egységben, ugyanakkor az előfeltevés forrása a mondatban lehet szó vagy szerkezet (összefoglalóan: preszuppozíciós szerkezet). Ha például a mondatban szerepel a *visszautasít* ige, akkor bizonyos, hogy amire vonatkozik, az tény, már megtörtént, tehát a *Mari visszautasította Máté közeledését* mondat előfeltevései közé tartozik, hogy Máté közeledett Marihoz. Előfeltevésen tehát azt értjük, hogy a mondat valamely preszuppozíciós szerkezete előidéz, hogy a mondatban lévő állításhoz más állítások kapcsolódjanak, amelyek hozzátartoznak a mondat értékelhetőségéhez.

Preszuppozíciós szerkezetek:

- határozott főnévi szerkezetek, pl. *Mari bátyja egyetemista* (előfeltevések: Van valaki, akit Marinak hívnak; Marinak van bátyja, és csak egy bátyja van)
- faktív igék, azaz olyan igék, amelyek mindig tényre vonatkoznak, pl. *Elpanaszoltam, hogy milyen szemtelen voltál* (előfeltevés: Szemtelen voltál)
- állapotváltozást jelölő igék, pl. *Mari meggyógyult* (előfeltevés: Mari korábban beteg volt)
- viszonzást, kölcsönösséget jelentő igék, pl. *Kriszta visszánézett a tanárra* (előfeltevés: A tanár Krisztára nézett)
- tulajdonságok valódi összehasonlítása¹³, pl. *Mari érdeklődőbb, mint Kriszta* (előfeltevés: Mari és Kriszta érdeklődő), alapfokban csak a negatív pólus, illetve nem mérhető minőségek összehasonlításánál lép fel előfeltevés: *Mari olyan alacsony, mint Kriszta* (előfeltevés: Mari és Kriszta alacsony),
- rémakiemelő partikulák (*is, csak, már, még* stb.)
- külső tagadás, pl. *Nem az én macskám ette meg a papagájt* (előfeltevés: Létezett egy korábbi állítás, amely szerint az én macskám ette meg a papagájt)
- érzelmi nyomatékos (emfatikus) főhangsúly, pl. *A tükröt bámulta egész nap* (előfeltevés: Valamit bámult)

¹¹ De határozatlan tárgy is lehet folyamatos aspektusban (pl. *képeslapokat nézegetett*).

¹² A valódi tárgyhoz legközelebb álló, ún. helyhatározói értékű tárgy, amely képes a határozottságbeli egyeztetés irányítására (*Járja a várost*), megjelenhet folyamatos aspektusban is, ha az igei bővítmény határozott tárgyként viselkedik.

¹³ Csak a negatív pólus kizárásával igaz.

A belső időszervezetek rendszere

osztható (folyamatos)		oszthatatlan (befejezett)	
statikus, nem megszakítható (nem cselekvést jelentő igével)	dinamikus, megszakítható események (cselekvést, folyamatot jelentő igével)	tartós	pillanatnyi
	<p>korlátlan időtartamú = módosítható tetszés szerinti időhatárázóval</p> <p>korlátozott időtartamú = általában egy másik eseményhez kell viszonyítanunk, hogy időszervezete teljes legyen (progresszív aspektus)</p>		
<p>a) egyszerű Péter szereti Idát/ ismeri a várost. Itt még adódnak hibák. Sárának van egy macskája. A kép hasonlít az eredetire.</p> <p>b) ismétlés Péter mindig tudta a leckét. Itt gyakran adódnak hibák. ? *Sárának gyakran van macskája.</p>	<p>a) egyszerű Péter dolgozik. (gondolkodik, fut, énekel, ír, olvas)</p> <p>b) ismétlés Péter minden nap dolgozott. (Gyakran futott, gyakran olvasott)</p>	<p>a) egyszerű Megírta a levelet. (összeszedte, elolvasta a leveleket)</p> <p>b) ismétlés Mindig megírta a leveleket. (Gyakran szedte össze)</p>	<p>nem végpont a) egyszerű Megmentált. Kattant, moccant egyet.</p> <p>b) ismétlés Többször megmentült. Gyakran megmentett.</p>
			<p>végpont a) egyszerű Legyőzött. Megtalálta. Rájött.</p> <p>b) ismétlés Többször győzött le. Gyakran jött rá a megoldásra.</p>

– mellékmondat eleve preszuppozíciós főnévi szerkezethez kapcsolódva, ha annak vonatkozását szűkíti, pl. *Az a tanuló, aki átugrotta a lécezt, tanúsítványt kapott* (előfeltevés: Volt olyan tanuló, aki átugrotta a lécezt).

Az összetett mondatnak nincsenek saját előfeltevései, minden állítás, amely az összetett mondatához előfeltevésként kapcsolható, hozzátartozik valamely tagmondatának előfeltevéseihez.

SZAKIRODALOM

Az aspektusról szóló rész Kiefer Ferenc, Wacha Balázs és Pete István tanulmányai alapján, az előfeltevésekről és a modalitásról szóló Kiefer Ferenc munkái alapján készült. A mondat belső időszerkezetét bemutató táblázat Kiefer Ferenc rendszerét követi egy-két (véleményünk szerint lényeges) változtatással.

- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza. 1998. *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A–Z Kiadó. Budapest.
- Balázs Judit. 1995. A mondat szerkezete. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 43–120.
- Bañcerowski Janusz. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Ny*. 121 49–62.
- Bolla Kálmán. 1992. Szupraszegmentális elemzések. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 7. ELTE. Budapest.
- Chomsky, Noam. 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris–Századvég. Budapest.
- Deme László. 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorlati vizsgálata*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Deme László. 1975. A mondat meghatározásához. *MNyTK*. 140 125–30.
- Deme László. 1984. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Elekfi László. 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fülei-Szántó Endre. 1974. A modalitás logikai és szemantikai modelljéről. *NyudÉrt*. 83. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 148–55.
- Hadrovics László. 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Halliday, M. A. K.–MacIntosh (eds.) 1966. *Patterns of Language*. Longman.
- Hetzron Róbert. 1980. Ízelítő a magyar tonoszintakszisból. *NyudÉrt*. 104. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 389–98.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószyk Gábor. 1989. A magyar segédigék rendszere. *ÁNyT*. XVII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 49–103.
- Károly Sándor. 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. *NéprNyud*. 24–25 49–62.
- Kelemen József. 1970. *A mondatszók a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála. 1989. Az összetett mondatok modalitása. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 283–305.
- Keszler Borbála. 1989. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 111–33.
- Keszler Borbála. 1990. Subjekt – Subjektsatz. In: Szathmári István (szerk.): *Annales Universitatis Sc. Budapestiensis. Sec. Linguistica, XXI*. 135–9.
- Kiefer Ferenc. 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc. 1984. A magyar aspektusrendszer vázlata. *ÁNyT*. XV. Akadémiai Kiadó. Budapest. 127–49.
- Kiefer Ferenc. 1986. A modalitás fogalmáról. *NyK*. 88 3–37.
- Kiefer Ferenc. 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38 107–25.
- Kiefer Ferenc. 1990. Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis, I*. Budapest.
- Kiefer Ferenc. 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 797–886.
- É. Kiss Katalin. 1983. A magyar mondatszerkezet generatív leírása. *NyudÉrt*. 116. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kubinyi László. 1954. Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez. *MNy*. 50 408–19.

- Kugler Nóra. 1995. „Nyelv és beszéd tengelyén”: a rendszermondattól és a szövegmondattól. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 249–58.
- Linell, Pel. 1988. A nyelvészeti konstrukciók szinkronikus érvényessége. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI.* 3. rész, Tankönyvkiadó. Budapest. 373–415.
- Lyons, John. 1977. *Semantics*. Cambridge.
- MacIntosh–Halliday (eds.). 1966. *Patterns of Language*. Longmans.
- H. Molnár Ilona. 1968. A nyelvi modalitás fogalma. A modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek kérdése. In: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *NyudÉrt.* 60. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 5–25.
- H. Molnár Ilona. 1997. Az alárendelt mondatbeli felszólító módról. Kézirat.
- Murvai Olga. 1982. Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: Szabó Zoltán (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Kriterion. Bukarest. 53–83.
- Németh T. Enikő. 1994. Módszertani útmutató a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolásához. *MNy.* 90 327–30.
- Nyirkos István. 1996. A makroszintagmák egy típusáról. In: *Absztrakció és valóság*. JGyTF Kiadó. Szeged.
- Palmer, F. R. 1986. *Mood and Modality*. Cambridge.
- Pataki Pál. 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *ÁNyT.* XV. Akadémiai Kiadó. Budapest. 207–18.
- Pete István. 1994. Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Nyr.* 118 232–47.
- Péter Mihály. 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *MNy.* 82 1–10.
- Péter Mihály. 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Pléh Csaba–Radics Katalin. 1982. Beszédaktuselmélet és kommunikációkutatás. *ÁNyT.* XIV. Akadémiai Kiadó. Budapest. 87–108.
- Pólya Katalin. 1995. A mondat fajai modalitásuk szerint. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 19–39.
- Prileszky Csilla. ????. A vonatkozó mellékmondat néhány kérdéséről. *NyudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 73–5.
- Rácz Endre. 1988⁷. Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 205–458.
- Rácz Endre. 1991. Modális mellékmondatok. *NyudDolg.* 38 85–91.
- Rácz Endre. 1992. Mondatgrammatika és szöveggrammatika. *Linguistica C, Relations 6*, MTA. Budapest.
- Radics Katalin. 1989. A vonatkozó mellékmondatokról. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 135–70.
- Ruzsa Imre. 1988. *Logikai szintaxis és szemantika*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Searle, J. R. 1997. Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 43–61.
- Searle, J. R. 1997. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 62–81.
- Szabolcsi Anna. 1984. A performatívok szemantikája. *ÁNyT.* XV. Akadémiai Kiadó. Budapest. 281–91.
- Szabolcsi Anna. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Telegdi Zsigmond. 1976. A nyilatkozat mint indícióm. *ÁNyT.* XI. Akadémiai Kiadó. Budapest. 279–87.
- Tompa József. 1962. Az egyszerű mondat belső megszerkesztettsége és részei. Általános kérdések. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II.* 95–104.
- Varga László. 1989. Szintaktikai szerkezet és intonációs tagolás a magyar mondategységben. *ÁNyT.* XVII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 241–78.
- Varga László. 1994. A hangjelítés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 468–549.
- Wacha Balázs. 1989. Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 219–82.
- Wacha Balázs. 1989. A folyamatos–nemfolyamatos szembenállásról. *ÁNyT.* XVII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 279–328.

Kugler, Nóra: Syntax. The paper is a chapter of „Hungarian Grammar” (Borbála Keszler ed., *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, to be published in 1999), which is not only a university textbook but, according to its authors’ intentions, a reference grammar as well.

Syntax offers a general introduction to syntax studies. The approach applied is rather formal and traditional in its use of basic analytical categories, but it is rather functional in the interpretation of the system. It introduces functional grammatical and pragmatic categories such as aspect, modality, presupposition, speech acts, etc. It aims to answer questions like „What are sentences and utterances?”, „What are the prototypes of Hungarian sentence structure?”. Illustrations and tables are provided for better orientation.

Hány segédigénk van?

„...agyunk teljesítőképessége véges. Végesnek kell tehát lennie mind az elemkészletnek, mind a szabálykészletnek” (Kenesei 1995: 77).

Mostanában túl sok új, csak elég kevés esetben érvényes szerkezetet írnak le, s felmerül a kérdés: valóban ennyi kivétel van, vagy csak a szabályt nem találjuk, ami az adott szerkezetre érvényes. Ezért érdemes megvizsgálni a problémás eseteket a generatív grammatika módszereivel, illetve az általa már feltárt generálási szabályok alapján (É. Kiss 1992, Komlósy 1992).

Ma már elfogadott tény, hogy különbség van rendszermondat és szövegmondat között. Károly Sándor szerint „e tudásunk a generatív grammatikának köszönhető. A generatív grammatika világossá tette azt a különbséget, ami a beszéd közben létrejött konkrét mondatok szerkezete és e konkrét mondat szerkezetek esetlegessége mögötti szabályszerűség között fennáll” (Károly 1980–1981: 51). Vizsgáljuk meg e szabályok alapján azokat az igéket, a melyeknél jobban segédigéknek, illetve segédigegyánúsnak tartanak: a segédigékre vagy a főigékre jellemző sajátosságokat hordozzák-e?

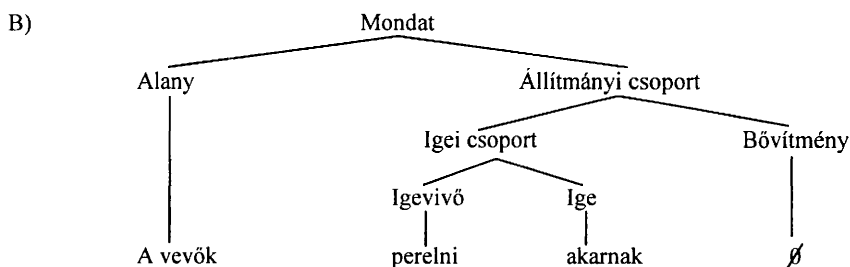
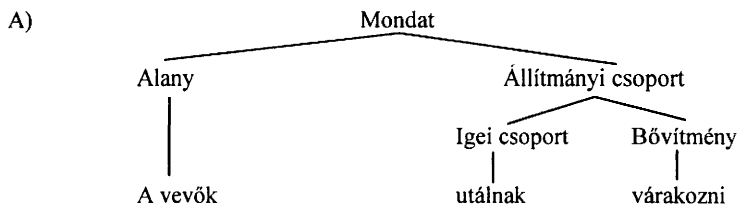
Eredetileg a magyar nyelvben csak a *volt, lesz, lenne* stb. igéket – vagyis a kopulát – tekintették segédigének. A későbbiekben segédigévé nevezték ki a *fog* + főnévi igenévi vonzatot és a *marad valamilyen állapotban* vonzatos igét is, ha a vonzat ragtalanul volt kifejezve a mondatban, illetve nyelvtörténeti okok miatt segédige lett a *múlik* is. Eredetileg nem segédige a *lesz* (válik) / *lett valamivé* ige sem, amint azt egyrészt a főnévi igenéves kifejezésekben: „*Úgy szeretnék egyvé lenni veled*” (József Attila: Vers), másrészt egyes szerkezetekben láthatjuk: „*Hamis tanúvá lettél saját igaz pörödnél*” (József Attila: Tudod, hogy nincs bocsánat). Néhány szerző további segédigéket is számba vett (vö. Molnár 1998: 498).

Az utóbbi időben a szakirodalomban ismét felmerült a kérdés: hány segédigénk is van tulajdonképpen? Először Kálmán C. György, Kálmán László, Nádasdy Ádám és Prószéky Gábor (1989) foglalkoztak a kérdéssel, majd cikkük nyomán további közlemények jelentek meg (pl. Lengyel 1995).

I.1. A négy szerző kiindulási pontja szerint az ige + főnévi igenéves szerkezeteknek két típusa van:

- A) A vevők utálnak várakozni.
- B) A vevők perelni akarnak.

Az A típusban elől van az ige, mögötte pedig a főnévi igenév, míg a B típusban a főnévi igenév megelőzi az igét. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a *-ni* alak kétféleképpen viszonyul az igéhez, és ennek megfelelően mondattani szerepe is különböző: ha a főnévi igenév megelőzi az igét, akkor ún. ’igevivő’, s az igének csak valamiféle segédigei funkciója van. Ha viszont az ige áll elől, akkor a főnévi igenév bővítménynek tekintendő. Ennek megfelelően kétféle elemzést végeznek a két mondat esetében:



Valóban két típus van? Valóban igaz az, hogy az „*akar* semleges, nyomatékalan mondatban különösebb ok nélkül is csügg, míg az *imád*-nak ehhez különleges körülményekre van szüksége” (Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky 1989: 61)? Alakítsuk át a két mondatot tagadóvá:

- (1) A vevők nem utálnak várákozni.
- (2) A vevők nem akarnak perelni.

Ezek a mondatok is semlegesek, mégis mind a kettőben a módosító szó után áll az ige, amit követ a főnévi igenév. Vagy vegyük például a következő mondatokat:

- (3) Péter otthon akar maradni.
- (4) Péter utál otthon maradni.

Mindkét mondat semleges, s mindkettőben az ige megelőzi a főnévi igenevet. (1)–(4) alapján felmerül a gyanú, hogy a kiinduló mondatokban nem az *akar* ige természetéből kifolyólag, hanem valami más ok miatt különböző a szórend.

Tudjuk, hogy különbség van rendszermondat és szövegmondat között. A szövegmondatban a szórend aszerint változik, hogy a mondat mely része az új, a leglényegesebb információ, azaz mi kerül a fókuszba. A fókusz az ige jelöli ki, azaz helye mindig a fókusz mögötti pozíció.

Az A mondat hangsúlykérő igét tartalmaz. Ez egyrészt jelentéstani okokkal magyarázható: erős érzelmi töltéssel rendelkezik, hasonlóan az *imád*, *gyűlöl*, *szeret* stb. igékhez. Másrészt ezeket az igéket általában akkor használjuk, amikor a téma már adott (pl. várákozni kell), s új közlésként az ehhez való viszonyunkat közöljük: utálunk. (Természetesen ez az ige is elvesztheti hangsúlyát, ha témává válik: *A 'vevők is utálnak várákozni. Várákozni a 'vevők is utálnak.*)

A B mondatban viszont a lényeges közölnivaló az, hogy *perelni*. (Az *akar* témának tekinthető, hiszen az ember mindig akar valamit; új közlésnek az számít: mit akar, éppen ezért az *akar* semleges mondatokban mindig hangsúlytalan.) Ennek megfelelően az ige – fókuszkiemelő funkciójánál fogva – az igenév mögött áll. Elég a B mondatot egyetlen igekötővel bővítenünk, s az igevivő megszűnik igevivő lenni:

- (5) A vevők be akarnak perelni.

Igazunkat azzal is bizonyíthatjuk, ha az elemi mondatokat – melyekben a fókusz elmozdulása behatárolt – bővítjük:

- (6) „’Akarom kezeimbe sodorni hajad,
(7) ’Akarom megízlelni telér ajakad.” (József Attila: Szerelem ez?)

Az ige mindig a fókuszhoz megfelelően fog mozogni:

- (8) ’Kezeimbe akarom sodorni hajad.
(9) ’Hajad akarom kezeimbe sodorni.

Az *utál* igével is ugyanezek a szórendek alakulnak:

- (10) ’Utálom kezeimbe sodorni hajad.
(11) ’Kezeimbe utálom sodorni hajad.
(12) ’Hajad utálom kezeimbe sodorni.

A főnévi igenév mindkét mondatban csak akkor előzheti meg az igét, ha fókuszpozícióba kerül, ám ezek a mondatok nem mondhatók semlegesnek:

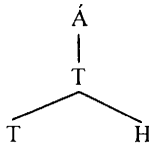
- (13) ’Sodorni akarom kezeimbe hajad (nem fogni).
(14) ’Sodorni utálom kezeimbe hajad (nem fogni).

A szórend tehát nem az *akar* ige tulajdonságával, hanem a kommunikációs szituációval magyarázható.

Feltételezésünk szerint mind a két mondatban az ige az állítmány szerepét tölti be, és a két mondat ágrajza tökéletesen egyforma:

- (15) A kezeimbe utálom sodorni hajad.
(16) A kezeimbe akarom sodorni hajad.

(A)



Ha ezt nem fogadjuk el, akkor a következő megszorítást kell tenni ezekkel az igékkel kapcsolatban: **segédigék azok az igék, amelyek állító, csak igekötő nélküli, és csak bizonyos bővítémenyeket tartalmazó mondatban a főnévi igenév után állnak.** Hogy melyek ezek a bővítémenyek, az további kutatásokat igényel.

I.2. A négy szerző a hangsúly alapján is igyekszik bebizonyítani azt, hogy két típus létezik:

- A) ’Bea ’készülni akar a ’vendégségre.
B) *’Bea ’készülni imád a ’vendégségre.

Véleményünk szerint a két mondat azért nem hasonlítható össze, mert az első rendszermondat, a második pedig szövegmondat. A B mondat rendszermondatként a következő lenne:

- (17) Bea imád készülni a vendégségre.

Ebben az esetben pedig hangsúlyozható az A mondatához hasonlóan:

(18) 'Bea 'imád készülődni a 'vendégségre.

Bővítsük ismét a két mondatot egy módosítószóval:

(19) Bea nem készülődni akar a vendégségre (hanem részt venni rajta).

(20) Bea nem készülődni imád a vendégségre (hanem részt venni rajta).

(21) Bea nem akar készülődni a vendégségre.

(22) Bea nem utál készülődni a vendégségre.

Könnyen belátható, hogy mindegyik mondat teljesen azonos – lapos – dallammenettel is ejthető:

(23) 'Bea 'nem készülődni akar a 'vendégségre.

(24) 'Bea 'nem készülődni imád a 'vendégségre.

(25) 'Bea 'nem akar készülődni a 'vendégségre.

(26) 'Bea 'nem utál készülődni a 'vendégségre.

I.3. A beférkőzés is a négy szerző érvei között szerepel. Az *akar* ige „beférkőzhet” az igekötő és az ige közé, viszont az *imád* nem:

(27) Pajor szét akarta szedni a biciklijét.

(28) *Pajor szét imádkozta szedni a biciklijét.

A (27)-ben a fókuszban – mint igemódosító – az igekötő áll, mivel ez jelenti a cselekvés eredményét, s ennek megfelelően az ige helye az igekötő mögötti pozíció. (28)-ban viszont maga az ige áll a fókuszban. Ez sokkal inkább jelentéstani, mint grammatikai kérdés – amint arról már fentebb volt szó. A hangsúlykérő igék ritkán használatosak igekötős ige mellett. A *Gyűlöli megmondani az igazat* mondat helyett *Gyűlöl igazat mondani*, az *Imádkozza bebarangolni az erdőt* helyett *Imád az erdőben barangolni* hangzik el. A négy szerzőtől idézett mondatban akkor férkőzhetne be az ige az igekötő és a főnévi igenév közé, ha az igekötő jelentése kerülne fókuszba. Esetleg helytelen használat helyesbítéseként: *Nem 'össze imádkozta szedni a biciklijét, hanem szét.*

A szerzők végső eredményét idézve központi segédigék az *akar*, *fog*, *kell*, *kéne*, *szokott*, *tetszik*, *tud* ('*pouvoir*'); másodlagos segédigék a *bír*, *kezd*, *kíván*, *lehet*, *mer*, *óhajt*, *próbál*, *szabad*, *szándékozik*, *szeretne*, *szokás(!)*, *tud* ('*savoir*'), *talál*, *méltóztatik*.

II. Lengyel Klára (1995) is részletes vizsgálatnak veti alá azokat az igéket, melyek segédigegyánúság főnévi igenév mellett. Ezek az *akar*, *bír*, *kell*, *kezd*, *kíván*, *lehet*, *mer*, *óhajt*, *próbál*, *szándékozik*, *szeretne*, *szokott*, *talál*, *tetszik*, *tud*. Vizsgálatában három szempontot vesz figyelembe:

1. Van-e jelen idejű teljes paradigmájuk? Itt négy igét talál, amelyek ezzel nem rendelkeznek: *kell*, *lehet*, *szokott*, *tetszik*. Mivel végkövetkeztetése szerint a segédigék a *szokott*, *talál* és a *tetszik*, ez a szempont nem látszik mérvadónak.

2. Mely igéknek hiányzik a jövő idejű alakja? Hétnek. Az előbbiekhöz képest bővül a sor a *kezd*, *akar*, *kíván*, *talál* és a *szándékozik* igékkel. A két szempont figyelembe vétele tehát nem hoz azonos eredményt.

3. Képezhető-e belőlük melléknévi igenév? Nem képezhető melléknévi igenév a *kell*, *lehet*, *szeretne* (mellesleg egyetlen feltételes módú igéből sem képezhető), *szokott* (ez múlt idejű alak, így természetes), *talál*, *tetszik* és a *tud* ('*pouvoir*') igékből. Megint nem találunk teljes azonosságot.

4. Lengyel aszerint is megvizsgálja a kritikusnak tartott ígéket, hogy a főnévi igenévi vonzat felváltható-e főnévi vonzattal. Ez szemantikai kérdés. Vannak olyan ígék és melléknevek, amelyek több vonzattal is rendelkeznek, s vannak, amelyek csak eggyel. Pl. a *-ra/-re* állandó határozói rag is felváltható esetenként infinitívusszal, más esetekben viszont nem:

- (29) Van időm az olvasásra/olvasni.
- (30) Képtelen a várakozásra/várakozni.
- (31) Büszke az írására / *Büszke írni.
- (32) Van kedve táncolni / *Van kedve a táncolásra.

A negyedik kritérium szerint sem fedik a csoportok egymást, így megnyugtató következtést ismét nem lehet levonni.

Ennek ellenére a szerző három segédigét mégis kiválaszt: *szokott, talál tetszik*. Ezek közül kettő ragozható (*szokott, talál*), egy nem (*tetszik*). Egynek nincs jelen idejű paradigmasora (*szokott*). Egynek nincs felszólító módú alakja (*szokott*), kettőnek viszont van: *Tessék helyet foglalni! Meg ne találjon sérteni!*

Lengyel Klára a három segédigén túl segédigegegyánusnak tartja a *bir, kell, lehet, kezd és tud* ígéket is, melyek szerinte szorosan kapcsolódnak a főnévi igenévhez. Ezek közül kettő ragozhatatlan (*kell, lehet*), a többi ragozható.

Hogy ez a szoros kapcsolódás mit jelent, kérdés. Véleményünk szerint ugyanis – amint azt korábban is láttuk – csak bizonyos kommunikációs szituációban áll a főnévi igenév az ige után. Máskor viszont igen távol is kerülhetnek egymástól. Pl.: *Meg kell ezt még sokszor és alaposan gondolni. Bir ez még hosszú éveken át is hibátlanul működni* stb.

Igaza van Lengyel Klárának abban, hogy: „...tanításaink rendkívül gyorsan terjednek szét az alsóbb fokú iskolákban. Az ellenőrizetlenül, a rosszul ellenőrzöten megjelenő s az ellenőrizhetetlenül sokfajta tankönyv és program világában a felsőoktatásnak igen fontos, irányadó szerepe van. Nem tarthatjuk közömbösnek, mit visznek magukkal hallgatóink leendő diákjaik közé, hogyan ismertetik anyanyelvünk viselkedését, felépítését, s miből készítenek tananyagot. Nekünk is a lehető legegyszerűbb és legpontosabb megoldást kell választanunk” (1995: 313).

Ebben a szellemben nézzük meg néhány – állítólagos segédigés, segédigegegyánus és nem segédigés – mondat felépítését, azaz nyelvtani szerkezetét. Kiindulásként vegyünk egy Petőfi-verssort: „*meg talállak csípni*” (Arany Lacihoz).

- (33) Meg talállak csípni téged. (segédige)
- (34) Meg szeretnék csípni téged. (főige)
- (35) Meg szoktalak csípni téged. (segédige)
- (36) Meg merlek csípni téged. (főige)
- (37) Meg tudlak csípni téged. (segédigegegyánus)
- (38) Meg akarlak csípni téged. (főige)
- (39) Meg kívánlak csípni téged. (főige)

Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószyka a következő ígéket kizárja a segédigék közül:

- (40) Meg engedlek csípni téged.
- (41) Meg hagylok csípni téged.

Feltételezésünk szerint mindegyikben egyformán igei állítmány található, s valamennyi mondat ágrajza a következő:

(A)

Á
 |
 T
 |
 T

Ezek ugyanis valamennyien vonzatos igék, mégpedig főnévi igenévi vonzattal rendelkezők (É. Kiss 1998: 113), a főnévi igenevek pedig megőrzik az ige tárgyát: *megcsíp valakit*. Eredetileg ebbe a sorba tartozott a *fog csinálni valamit* is, amelyet az egyszerű jövő idő kihalása után (HB.: *emdül*), a *kezd* igével párhuzamosan kezdtek a jövő idő kifejezésére használni. A *fog* alakkal kifejezett jövő idő rögzült, és így segédigévé minősült, miután elhomályosult vonzatos volta:

- (42) Meg foglak csípni téged.
 (43) *Megcsípni téged.

Nemcsak a régens, hanem a vonzat elmaradása esetén is hibás a szerkezet. Vagy mert a vonzat elmaradása értelmetlen mondatot eredményez, vagy mert jelentése idegen az eredeti mondatétól:

- (44) *Szoktalak téged.
 (45) *Bírlak téged.

A három csoport igével teljesen azonos szórendű és prozódiajú mondatok alkothatók meg:

- (46) Tudsz a nyáron szabadságot kivenni? (segédige-gyanús)
 (47) Akarsz a nyáron szabadságot kivenni? (főige)
 (48) Kívánsz a nyáron szabadságot kivenni? (főige)
 (49) Szokott nyáron szabadságot kivenni? (segédige)
 (50) Szoktam esténként a szobában a sötétben ücsörögni. (segédige)
 (51) Szeretek esténként a szobában a sötétben ücsörögni. (főige)
 (52) Próbálok esténként a szobában a sötétben ücsörögni. (segédige-gyanús)

A négy szerző által a segédigék közül kizárt igékkel:

- (53) Igyekszem/iparkodom/készülök/törekszem/illik stb. esténként a szobában a sötétben ücsörögni.

Segédige gyanúja sem fért eddig a következő igékhez:

- (54) Gyűlölök esténként a szobában a sötétben ücsörögni.
 (55) Imádok esténként a szobában a sötétben ücsörögni.
 (56) Szándékozom esténként a szobában a sötétben ücsörögni.

Mindez azért lehetséges, mert a bővítmények minden esetben a főnévi igenévhez járulnak, hiszen az igenév az, amely megtartja az ige kötelező és szabad bővítményeit.

A segédigeség ellen szól az is, hogy a Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky-cikkben említett A és B mondatból egyaránt transzformálható igeneves szerkezet, segédigéből pedig nem transzformálható igenév:

(57) A perelni akaró vevők felkeresték a vállalatot.

(58) A várakozni utáló vevők türelmetlenkedtek.

Igazunkat látszik bizonyítani az is, hogy a fenti mondatok bármelyik igei állítmányát helyettesíthetjük melléknévvél:

(59) Képtelen/képes esténként a szobában a sötétben ücsörögni.

(60) Képtelen/képes a nyáron szabadságot kivenni!

Az (59), (60)-ban vitathatatlanul az állítmány szerepét tölti be a melléknév. A szerkezetbeli különbség csupán annyi, hogy a főnévi igenév nem tárgyi, hanem állandó határozói bővítmény.

Más oldalról is megközelíthetjük a kérdést. Lengyel Klára megállapítja, hogy a segédigék funkciója az, hogy „...alkalmassá tesznek egy-egy lexémát olyan mondatrészi pozíció betöltésére, melybe eredeti szófajiságuk – jelöletlenül – nem engedné őket. Pl. a névszó állítmányi pozícióba kerül, és grammatikai igévé válik” (Lengyel 1995: 320).

A strukturális nyelvtan szerint a segédigék funkciója nem ez. A névszói-igei állítmányok esetében a tulajdonképpeni állítmány a névszó. A segédigére csupán formai okokból van szükség, hogy első és második személyben, illetve múlt időben mindhárom személyben magára vehesse az idő, mód, személy és szám jelölését. A kopulának nincs egyes és többes szám harmadik személyű alakja.

Az általunk vizsgált igék tehát semmilyen szempontból nem hasonlíthatók a kopulához:

1. A főnévi igenév nem töltheti be az állítmány szerepét, tehát ha mégis állítmányként elemeznénk, akkor mellette az ige nem csupán formai okokból lenne szükség. A *fog* + főnévi igenév nem lehet érv, hiszen, mint láttuk, szintén vonzatos ige.

2. Ezeknek az igéknek (kivéve a *szokott* múlt idejű használattal rögzült, de jelenre is vonatkozó jelentéssel bíró alakját) van kijelentő mód, jelen idő, egyes és többes szám harmadik személyű alakja, és ezek az igék sohasem maradhatnak el a rendszermondatból.

A fenti mondatok megalkothatók a *kell*, *lehet*, *szabad* és a *tetszik* igékkel is, melyek mellett a főnévi igenév az alany szerepét tölti be (más megoldásokra is utal Keszler 1980: 483). A grammatikai alany kitétele a mondatot agrammatikussá teszi:

(61) *Tetszik a néni esténként a szobában a sötétben ücsörögni?

Csak a részeshatározóval – a logikai alanyt jelölő mondatrészsel – szerkesztett mondat helyes:

(62) Tetszik a néniesténként a szobában a sötétben ücsörögni?

Ezt az igénket leggyakrabban úgy használjuk, hogy egy tagolatlan mondat, egy megszólítás előzi meg: *Néni, tessék leülni!*, a **Tessék leülni a néni!* mondat viszont soha nem hangozhat el, mert a mondatnak már van egy grammatikai alanya, a főnévi igenév. A másik három igével is ugyanezt a szerkezetet tudjuk megalkotni:

(63) Kell a néniesténként a szobában a sötétben ücsörögni?

(64) Lehet a néniesténként a szobában a sötétben ücsörögni?

(65) Szabad a néniesténként a szobában a sötétben ücsörögni?

Nem igazán érthető, hogy az ige + főnévi igenévi vonzat közül miért pontosan az a 15 vált segédigegyánússá, amelyeket a cikk elején felsorakoztattunk. A sort lehetne még jócskán bővíteni a *törekszik*, *igyekszik*, *szégyell*, *habozik*, *elfelejt*, *restell*, *sikerül* stb. *csinálni valamit* igékkel. Azt

már csak a mondattani elemzés deríti ki, hogy a főnévi igenevek alanyi, tárgyi, célhatározói vagy okhatározói funkciót töltenek-e be.

A fentiek végiggondolása után a legegyszerűbb megoldásnak az mutatkozik, ha ezeket az ígéseket mind vonzatos ígéknek tekintjük, vonzata ugyanis segédigének nem lehet:

- (66) *Szokott esténként a szobában.
- (67) *Esténként a szobában ücsörögni.
- (68) *Szeret esténként a szobában.
- (69) *Esténként a szobában ücsörögni.
- (70) Szokott ücsörögni.

Ha mindezek ellenére mégis ragaszkodunk ahhoz, hogy a segédigék számát bővítenünk kell, és elfogadjuk azt is, hogy léteznek segédigenevek, akkor próbáljuk meg elemezni a következő mondatot:

- (71) Festőművész tetszik lenni?

Van benne egy segédige, tehát az állítmányunk: *tetszik lenni*. Ez a *lenni* viszont segédigenév (Faluvégi–Keszler–Laczkó 1996: 79). A segédigenévnék az a funkciója, hogy segítségével összetett alanyt hozunk létre. Így az állítmányunk egyik tagja egyben az alany segédigeneve, tehát beszélnünk kell az állítmány egy új típusáról: a **segédigés segédigenévi állítmányról**, valamint egy, talán **segédállítmányos** alanynak nevezhető mondatrészről is.

Elgondolkodtató, hogy a segédigét helyettesíthetjük névszóval, ami a mondat névszói állítmánya lesz: *Érdekes festőművész(nek) lenni?*

Elemezzük a következő összetett mondatot is:

- (72) ¹Nem énekelgetem már annyit, ²hogy: De szeretnék hajnalcsillag lenni, ³mert még tényleg hajnalcsillag találok lenni.

A második tagmondatban az állítmány: *szeretnék, a hajnalcsillag lenni* pedig összetett tárgy. A harmadik tagmondatban az állítmány: *találok lenni*. A második tagmondat tanúsága szerint a *hajnalcsillag lenni* segédigeneves tárgy, tehát az állítmány egyik tagja egyben segít abban is, hogy az összetett tárgyat megalkossuk. Következésképpen van egy **segédigés segédigenévi állítmányunk**, valamint egy – az előzőhöz hasonlóan – **segédállítmányos tárgynak** nevezhető mondatrészünk. (A személybeli egyeztetés miatt a *hajnalcsillag* nem töltheti be az alany szerepét.) Gondot már csak az jelent, hogy ezeket az új szerkezeteket hogyan ábrázoljuk.

Vagy esetleg beszélhetünk **névszói-igei-igenévi állítmányú** mondatról **alanytalan** (*Festőművész tetszik lenni?*) és **alannyal rendelkező** (*Hajnalcsillag találok lenni*) változatban is. És akkor valóban a legegyszerűbb megoldást választottuk.

SZAKIRODALOM

- Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina szerk. 1996. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószekey Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános nyelvészeti tanulmányok XVII.*, 49–103.
- Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és nyelvtudomány XXIV–XXV., 49–63.
- Kenesei István szerk. 1995. *A nyelv és a nyelvek*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Keszler Borbála 1980. *Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában*. Nyelvtudományi Értekezések 104.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. *Strukturális magyar nyelvtan 1*. Mondattan. Szerk.: Kiefer Ferenc. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1998. Az igeneves kifejezések. *Új magyar nyelvtan*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Komlósy András 1992. Régeensek és vonzatok. *Strukturális magyar nyelvtan 1*. Mondattan. Szerk.: Kiefer Ferenc. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Magyar Nyelvőr* 119: 310–33.
- Molnár Katalin 1998. A magyar segédige terminus történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 121: 497–9.

Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta

Uzonyi Kiss, Judit–Tuba, Márta: How many auxiliaries are there in Hungarian? In traditional Hungarian descriptions, only the copula *van* ‘be’ was considered to be an auxiliary. Later the verb *fog* ‘will’ in the structure *fog* + infinitive, the verb *marad* ‘remain’ with the set complement *valamilyen állapotban* ‘in some state’, and the verb *múlik* ‘pass’ were also claimed to be auxiliaries.

In the recent literature some authors have described an increasing number of lexical items as auxiliaries. György C. Kálmán *et al.* tell verbs and auxiliaries apart mainly on the basis of two criteria: word order and stress patterns. The argumentation of Klára Lengyel involves the criteria of defective paradigms, the formation of participles, and the replacement of the infinitive by a nominal complement. In the view of Katalin É. Kiss, all the items in question are verbs governing set complements.

Through the examination of various sentence patterns, the paper aims to prove that verbs considered to be auxiliaries behave in the same way as main verbs do with respect to stress and word order. The paper arrives at the conclusion that one group of the verbs concerned govern an infinitival complement which is either a direct object or a goal adverbial, and another group – the members of which, in every case, can be replaced by a nominal predicate – govern an infinitival subject complement.

A segédigék kérdéséhez* Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére

Válaszom első részében bemutatom a megjelenés alatt álló Magyar grammatika A segédigék és származékaik című fejezetét. A második részben az új egyetemi tankönyv fejezetéhez fűzök megjegyzéseket. Végül, a harmadik részben szólok hozzá Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkéhez.

I. A segédigék és származékaik

1. A segédigék és a segédigékből alkotott segédszók típusai

A segédige olyan viszonyzó, **mely az ige grammatikai jelentéseit hordozza**. A segédige szám- és személyjelentést, idő- és modális jelentést, ritkábban aspektuális és pragmatikai jelentést tartalmaz. Az igei viszonyjelentéseket egy fogalomjelölő szóhoz adja hozzá, melynek lexikai jelentése lehet igei vagy névszói (főnévi, melléknévi, névmási) jelentés.

* Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

A magyar nyelv szófajai között két segédigetípust tartunk számon. Megkülönböztetjük egymástól az összetett állítmányban szereplő igésítő segédigéket, pl. *ügyes volt, jó marad*; valamint az analitikus szerkesztésű igealakok segédigéit, például *menni fogok*. A segédigék tehát vagy az összetett állítmányok vagy az összetett igealakok létrehozásában vesznek részt. Másképpen fogalmazva: a segédigék egyik csoportja **mondatrészeremtő**, a másik **szóalakteremtő** jellegű.

A segédigékből – képzők segítségével – igenévi alakokat hozhatunk létre. A segédigékből képzett igenévi szóalakokat **segédigeneveknek** nevezzük. A segédigenevek elsősorban az összetett bővítményekben (összetett alanyban, tárgyban, határozóban) szerepelnek. Nagy részük tehát mondatrészeremtő szerepű, mivel mondatrészeremtő segédigéből jött létre. Például (*szeretne*) *okos lenni, okos lévén (tisztelték)*.

Mondatrészeremtő segédigéből hozzuk létre a *való* és a *volta* segédszavakat is, melyek szintén összetett bővítmények grammatikai szerepű tagjai.

A mondatrészeremtő segédigéket, segédigeneveket és segédszavakat összefoglalóan **kopuláknak** nevezzük.

Mind a mondatrészeremtő, mind pedig a szóalakteremtő segédigékre az jellemző, hogy nincs tartalmas lexikai jelentésük, grammatikailag azonban az igékhez hasonlítanak. Így természetesen ragozhatók. A segédigékből képzett egyéb szófajokra is jellemző lehet a ragozhatóság (ld. később). A segédigék és származékaik tehát a viszonzszók egyik jellegzetes csoportját alkotják, hiszen a viszonzszók többi csoportjára általában a toldalékolhatatlanság a jellemző.

2. A mondatrészeremtő segédszók (a kopulák)

2.1. Az összetett állítmány segédigéi

Az összetett állítmány névszói részből és segédigei részből áll, például *Látom, egészen tiszta lettél; A nagybátyám régen kalauz volt; Ez voltam én*. Az összetett állítmány fogalmi jelentését egy főnév, melléknév vagy névmás tartalmazza. Az állítmány azonban – mint tudjuk – grammatikai szófajiságát tekintve igei természetű: személyt, időt, módot kell kifejeznie. Ebből következően a névszók csak akkor tölthetik be a mondat állítmányának szerepét, ha kiegészülnek azokkal a segédszókkal, melyek az ige grammatikai jelentéseit hordozzák: azaz a segédigékkel. A segédigék toldalékolásával a névszói alapú állítmány grammatikai kategóriáit a tartalomnak megfelelően változtathatjuk időben, módban, számban és személyben. Pl. *A próbálkozásaink sikeresek lesznek / voltak / lennének / lehetnek* stb. A segédige tehát alkalmassá teszi a névszókat az állítmányi szerep betöltésére, ezért nevezzük ezt a segédigetípust mondatrészeremtő jellegűnek. A segédige töve – az összetett állítmány megteremtésének folyamatában – leginkább a szófajváltó szintaktikai képzőhöz hasonlítható, hiszen névszóból grammatikai igté hoz létre. Vö.

ügynök | *ösköd* | *t* | *em*

ügynök | *vol* | *t* | *am*

A névszó tövű egyszerű és összetett állítmány a segédige képzőszerűségének köszönhetően azonos morfológiai felépítésű: a névszó tövét vagy igeképző vagy hasonló értékű segédszói tö követi, mely után igei jelek és ragok állhatnak.

A magyar nyelv összetett állítmányaiban háromfajta lexéma jelenhet meg segédigeként: 1. a *van (lesz)* alakkiegészülései paradigmatában, 2. a *marad* és 3. a *múlik (elmúlik)*.

A *van* segédige szóalakjai csupán akkor jelennek meg a névszói alapú állítmányban, ha az állítmány valamely grammatikai kategóriájának jelöltnek kell lennie. Ha az állítmány első vagy második személyű (*szép vagyok, nagy vagy*), ha jövő vagy múlt idejű (*erős lesz, fényes volt*), ha felszólító vagy feltételes módú (*légy bátor, kék lenne*), illetőleg ható jelentésű (*fontos lehet*), a se-

gédige használata kötelező. Amennyiben az állítmány minden grammatikai kategóriája jelöletlen, tehát kijelentő módú, jelen idejű és 3. személyű, a segédigének semmiféle grammatikai igejelentést nem kell hordoznia (*Ez kevés; János szerelő*). A többes szám jelölésére az állítmány névszói része önmagában is képes, ezért a kopula az állítmány többes számú jelentésében is elmaradhat, pl. *Ők lelkiismeretesek; Mariék nagyon kedvesek*. A kopula elmaradása határozottan kijelöli az állítmány paradigmatiságát, ezért ilyenkor – az igei zéró morfémáknak megfelelően – zéró kopuláról beszélünk.

A marad és a múlik segédigék az állítmány alapalakjában is megjelennek, például *Ő mindig határozottan marad; (?) Az öcsém nyáron múlik húszéves*. Mindkét segédige grammatikai jelentéstitélet hordoz, aspektuális jelentést tartalmaznak; használatuk ezért kötelező az állítmányok alapalakjában.

Ritkán a *van* kopula is megjelenhet a kijelentő módú, jelen idejű, 3. személyű grammatikai igében, ha ún. emfátikus mondathangsúly helyeződik rá, és a szerkezet mértéket, mennyiséget nyomatékosítva fejez ki. Pl. *Van ő olyan bátor, hogy bemenjen az oroszán barlangjába*. De vö. nyomatéktalan mondatban: *Ő bátor*.

A kopulák (az egyébként jelszerű) *-hat/-het* képző kivételével más szófajtartó képzőt nem vehetnek fel. Igeköteteket is csak korlátozottan kaphatnak, általában hangsúlyos helyzetben: *Elmúltál már negyvenöt?; Megvan ő másfél mázsa is*. Mindez annak köszönhető, hogy alig van tartalmas jelentésük.

A *van/lesz* létige és kopula paradigmája (Kugler Nóra táblázata az igeragozás fejezetből):

	Kijelentő mód		Feltételes mód		Felszólító mód
	Jelen idő	Múlt idő	Jelen idő	Múlt idő	
E/1.	<i>vagy-ok</i>	<i>vol-t-am le-tt-em</i>	<i>vol-né-k le-nné-k</i>	<i>le-tt-em volna</i>	<i>le-gy-ek</i>
E/2.	<i>vagy-Ø</i>	<i>vol-t-ál le-tt-él</i>	<i>vol-ná-l le-nné-l</i>	<i>le-tt-él volna</i>	<i>le-gy-él</i>
E/3.	<i>van-Ø kopu- (vagy- la: on) Ø</i>	<i>vol-t-Ø le-tt-Ø</i>	<i>vol-na-Ø le-nne-Ø</i>	<i>le-tt-Ø volna</i>	<i>le-gy-en</i>
T/1.	<i>vagy-unk</i>	<i>vol-t-unk le-tt-ünk</i>	<i>vol-ná-nk le-nné-nk</i>	<i>le-tt-ünk volna</i>	<i>le-gy-ünk</i>
T/2.	<i>vagy-tok</i>	<i>vol-t-atok le-tt-etek</i>	<i>vol-ná-tok le-nné-tek</i>	<i>le-tt-etek volna</i>	<i>le-gy-etek</i>
T/3.	<i>van- kopu- nak la: Ø</i>	<i>vol-t-ak le-tt-ek</i>	<i>vol-ná-nak le-nné-nek</i>	<i>le-tt-ek volna</i>	<i>le-gy-enek</i>

2.2. Az összetett mondatrészek segédigenevei

A segédigeneveket formálisan a segédigékből hozzuk létre az igenévkötés szabályai alapján, például *van / lesz* → *lenni, lévén*; *marad* → *maradni, maradva*; *múlik* → *múlni, múlva*, ilyenkor ugyanis az összetett állítmányból mint grammatikai igéből összetett bővítményt, vagyis gram-

matikai igenevet alkotunk. Pl. *Én első vagyok* (összetett állítmány) → *Jó érzés első lenni* (összetett alany); *Szeretnék első lenni* (összetett tárgy); *Igyekszem első lenni*; *Első lévén jutalmat kapott* (összetett határozó). Az összetett alany, tárgy és határozó, mint láttuk, összetett állítmányból jön létre. Fogalmi jelentésüket – az összetett állítmányhoz hasonlóan – a névszók hordozzák, grammatikai jelentésüket pedig a segédigenevek (kopulák) képviselik. A segédigenevek az összetett mondatrészek alkotóelemei. Mondatrészeremő segédszók, kopulák.

A *marad* és a *műlik* segédigék igenévi alakjait ritkábban használjuk, például *Péter győztes akar maradni*; *Mindenki megünnepeelte, győztes maradvá*; *Nem szeretne harmincéves elmúlni*.

A segédigenevek ritkán toldalékolhatók. A határozói igenév alakú kopula természetesen nem vesz föl toldalékokat, hiszen a határozói igenév grammatikai tulajdonságait képviseli. De nem társul szívesen személyragokkal a főnévi igenév alakú kopula sem. Például *Jó volna első lennem*; de: **Kellemetlen náthásak lennetek*; **Megéri okosak lennünk* stb.

2.3. A *volta* és a *való* segédszavak

A *volta* kopula a segédigenevekre emlékeztető segédszó. Az összetett állítmányból létrehozott összetett bővítmények grammatikai jelentésű komponense: *János orvos volta sokaknak hihetetlen volt* (összetett alany); *Még mindig csodálom erős voltát* (összetett tárgy); *Ne kételkedj okos voltában* (összetett határozó).

A *volta* segédszó a *van* kopula tövéből a *-t* igenévképzőből származó főnévképző felhasználásával keletkezett. (Ezt a képzőt találjuk meg a *léte*, *főztje*, *napkelte* stb. szavakban is.) Jellemzője, hogy kétfajta toldalékolása van: a személyjelezés és a viszonyragozás morfémáit is fölveszi, mint a tartalmas főnevek. Vö. *erős voltom / voltomat / voltomról; voltodat / voltát / voltunkat* stb.; illetőleg: *házam / házamat / házamról; házadat / házát / házunkat* stb.

A *volta* kopula szerepe leginkább a *-ság/-ség* főnévképzőhöz hasonlít, melynek alapvető funkciója szintén az állítmányi szerepű főnevek és mellénevek (ritkán igék) átalakítása főnévi szófajjú bővítménnyé, vö. *Kati szép* → *Kati szép volta* vagy *Kati szépsége*; *Kati anya* → *Kati anya volta* vagy *Kati anyasága*.

A *való* kopula az összetett jelző grammatikai szófajiságát teremti meg. Előfordulása, használata eltér a többi mondatrészeremő segédszóétól, hiszen az összetett jelző nem vezethető le az összetett állítmányból. A *való* kopulát olyan összetett jelzőben alkalmazzuk, melynek névszói részében egy ragos főnév van, például *vásárba való indulás, karácsonyra való készülődés*. Az összetett jelzőt tulajdonképpen egy szerkezetes ige szófajváltása hívja elő. Az igék főnévvé válása után az igei határozók nagy része jelzői értékű lesz: *Miskolcra utazik* → *utazás Miskolcra; gondolkodik a feladaton* → *gondolkodás a feladaton*. A *való* segédszó ilyenkor az igei határozókat mintegy mellénevesíti: olyan viszonyjelentést ad a határozói szerepű főnevekhez, hogy azok betölthessék a jelző szerepét a főnevek mellett. Például *Miskolcra való utazás; a feladaton való gondolkodás*.

Vannak olyan összetett jelzős szerkezetek, melyek melléknévi alaptagú határozós szerkezetekre vezetnek vissza. Pl. *megfázásra való hajlam* → *hajlamos a megfázásra; a gyerekekhez való türelem* → *türelmes a gyerekekhez*.

A *való* mellénevesítő szerepű k o p u l á t nem keverhetjük össze az azonos alakú, általában modális jelentést hordozó *való* lexémákkal, melyek különböző jelentésűek lehetnek; például *a terítők az asztalra való; ez a kabát lányoknak való; nem való így viselkedni*. Az összetett jelzős szerkezet mindig visszavezethető igei vagy melléknévi alaptagú, határozói vonzatos szerkezetre, vö. *esküvőre való készülődés* → *készülődik az esküvőre; a matematikában való jártasság* → *jártas a matematikában*. Ilyenkor nyilvánvalóvá válik, hogy a határozói bővítmény az igehez vagy a melléknévhez tartozik. A modális és egyéb jelentésű *való* melléknévként, illetőleg melléknévi igenévként önálló bővítményei vannak: *rád való ruha; az ebédhez való teríték; bőrből való cipő* stb.

3. A szóalakteremtő segédszók

A szóalakteremtő segédszók egy-egy lexéma valamely szóalakját hozzák létre. A szóalakteremtő segédszókkal összetett, úgynevezett analitikus szóalakokat alkotunk, melyekben a segédszók egy vagy több grammatikai jelentés hordozói. Analitikus szóalakjai a magyarban az igének vannak (ritkán a belőlük képzett igeneveknek). Az ige jövő idejű alakjai a *fog* segédigével, feltételes módja a múlt idejű alparadigmában a *volna* segédszó részvételével fejeződnek ki, például *oda fog ugrani, szét fogja szedni, láthatatlak volna, gondolkodtunk volna*.

Tágabb értelemben a szóalakteremtő segédszók közé számíthatjuk a modális, az aspektuális és a pragmatikai jelentésű segédszókat is. Ilyenek a *szokott, talál* és *tetszik* segédigék.

3.1. Az igei paradigma segédszavai

Az igei paradigmába a jövő idejű igealakok segédigéje, a *fog*, és a feltételes mód jelentését hordozó *volna* segédszó tartozik. Mindkét segédelemmel analitikus igealakot hozunk létre.

A *fog* olyan segédige, mely egy főnévi igenévi szóalakkal együtt alkot teljes értékű igét. Pl. *írni fog, el fog merengeni*. A főnévi igenévi alaknak önálló mondatrészszerepe nincsen, feladata az összetett igealakban az ige fogalmi jelentésének kifejezése. A főnévi igenévi forma ebben az esetben az ige személy-, idő- és módjelentésétől megfosztott, ún. határozatlan alakját képviseli. Az igei személyragozást, időjelentést a *fog* segédige hordozza. A segédigének az esetek többségében teljes szám- és személybeli paradigmája van: *járni fogok / fogsz / fog / fogunk / fogtok / fognak*; illetőleg *látni fogom / fogod / fogja* stb. A hiányos ragozású igék természetesen a jövő idejű alparadigmában is hiányosak, így a *fog* segédige csupán 3. személyű alakban jelenik meg pl. a *virradni fog, be fog esteledni, be fog hegedni* igékben.

A *fog* segédige a személyragozás toldalékain kívül egyéb toldalékmorfémákat nem vesz föl, idő- és módjele nincsen; illetőleg nagyon ritkán, alkalmilag élünk vele (? *írni fognék*), és képzők sem járulhatnak hozzá.

A *volna* segédszó az igei paradigmában az ige múlt idejű alakjainak feltételes módját fejezi ki. Pl. *játszottad volna, elküldtük volna, felnézhettél volna*. A *volna* szót nem tekintjük segédigének, hiszen a segédigéktől sokban különbözik. Nincsen személyragozása, semmiféle igei toldalékot nem vesz föl. Alakja megváltoztathatatlan, merev. Teljes alakú (személyragozott, a múlt idő jelével ellátott) igéhez kapcsolódik, azt egészíti ki egyetlen grammatikai jelentésmozzanattal: a feltételes mód jelentésével.

A *volna* szót **igei segédszónak** nevezzük. Keletkezését, részvételét az igei szóalakban annak köszönhetjük, hogy az ige csupán egyetlen testes jelet enged meg egy egyszerű szóalakban. Az igében vagy az idő kategóriája van jelölve testes jel által (pl. *énekeltem*) vagy a mód kategóriája (pl. *énekelnék*) (vö. igeragozás). Ha az idő és a mód kategóriájának is jelöltnek kell lenni, tehát az ige egyszerre múlt idejű és feltételes módú, akkor a múlt idő jele marad meg az igető mellett; a feltételes mód „kiszorul” az igei szóalakkból. Önálló szóvá válva, az igéhez szorosan hozzátapadva jelöli a feltételes mód jelentését. A *volna* segédszó kapcsolata az igével olyannyira szoros, hogy szórendje, sorrendisége megváltoztathatatlan: mindig közvetlenül a személyragozott ige mögött áll. Eléje nem kerülhet, s más szavakat sem enged maga elé. Ez abból következik, hogy a *volna* szóvá vált morféma, mely az igealakhoz szinte toldalékszerűen tartozik.

3.2. Az ige aspektuális, modális és pragmatikai segédigéi

Segédigének tekintjük a főnévi igenévi alakokkal együtt megjelenő *szokott, talál* és *tetszik* szavakat. Pl. *Reggel szoktak fürdeni; Nehogy meg találád érinteni!; El tetszik utazni?* Mindhárom segédigénk morfológiai szerkezetet alkot a főnévi igenévvvel: a főnévi igenévvvel együtt képviselnek

egyetlen igealakot. A *szokott*, a *talál* és a *tetszik* segédigés összetett igealak morfológiai szerkezete azonos a *fog* segédigés jövő idejű, összetett igealakokkal. Az ige fogalmi jelentését a főnévi igenévi szóalak hordozza, grammatikai jelentéseit pedig a segédigék képviselik. Az ige ragozása, idő- és módjelezése a segédigén található, például *el szoktam / szoktál / szokott járni*; *be találok / találnék / találtam nézni*; *tetszik / tetszene, tetszenék / tessék ülni*.

A) A *szokott* segédige a főnévi igenévvvel együtt aspektuális jelentéstöbbletet hordozó igealak, vö. *estéknént olvas – estéknént olvasni szokott*; *ásítózik a moziban – ásítózni szokott a moziban*. A segédige a cselekvés, történéis folyamatának rendszerességére, gyakoriságára vonatkozik, tehát csupán grammatikai jelentést fejez ki. Jellemzője a *szokik* segédigének, hogy hiányos ragozású: csak a múlt idejű paradigmája létezik.

B) A *talál* modális jelentésű segédige; a cselekvés, történéis véletlen, akaratlan voltára vonatkozik. Vö. *Ha elárulod a titkot, megharagszom – Ha el találsz árulni a titkot, megharagszom*; *Néha össze tesszünk – Néha össze találunk veszni*. A *talál* segédigének teljes személy- és módbeli paradigmája van.

C) A *tetszik* használatához sajátos pragmatikai jelentés kapcsolódik. Vö. *Üljön le – Tessék leülni*; *Vett már a süteményből? – Tetszett már venni a süteményből?* Egyetlen beszédhelyzetben fordul elő: akkor, amikor a beszélő a beszédpartnerhez szól. S minthogy a *tetszik* a magázódás kifejezésének egyik változata, ezért csupán 3. személyben használatos; 1. és 2. személyű alakjai nincsenek. Számbeli alakváltozatai: *Meg tetszik / tetszenek nézni?* A *tetszik* segédige és a főnévi igenévi alak olyan összetett igealakot hoz létre, mely alanytalan mondat főtagja.

Mindhárom bemutatott segédigére jellemző az időbeli paradigma hiányossága: e segédigék jövő idejű alakjait nem használjuk. Amint arról már volt szó, a jövő idejű igealak azonos felépítésű e segédigék főnévi igenévvvel együtt alkotott szerkezetformájával. A kettős segédige-használat bonyolulttá tenné a létrejövő konstrukciót, például **be fog tetszeni menni*; (?) *azt fogja találni mondani...*; **be fog szokni járni*. A három segédigének igenévi alakjai sem használatosak, kivétel a *talál*, melynek egyedül a ritka határozói igenévi alakjára láthatunk példát: *Be találván nyitni a szobába, megláttam az ajándékomat*.

4. Segédigeszerű szavak a magyarban

Az ige és a segédige között nincsen éles határvonal. Nem tudjuk pontosan megmondani, hol „fejeződik be” az igék sora, és „hol kezdődik el” a segédigéké. Mindez abból fakad, hogy az igék különböző mértékben hordoznak fogalmi és grammatikai jelentéseket. Van olyan ige, melyben erősebb a tartalmas fogalmi jelentés, s van olyan, melyben a grammatikai viszonyjelentés domborodik ki. Segédigének a csupán viszonyjelentéssel rendelkező igéket nevezük. Tártyalt négy szóalakteremtő segédigénk egyúttal teljes ragozású ige is, de segédigei használatuk szófajilag jól elkülönül.

Azok az igék, melyekben a grammatikai jelentés erősebb, dominánsabb, de mégsem tartalmatlanok, a segédigék felé közelítenek, segédigeszerűek. A segédigeszerű igék átmeneti sávot alkotnak az igék és a segédigék között. Ezeket a szavakat elemzéseinkben az igék között tartjuk számon. Igéknek nevezzük őket, de a szófajok jellemzésében segédigeszerűségüket is hangsúlyoznunk kell.

Vannak olyan segédigeszerű igék, melyek a mondatrészeremtő segédigékhez hasonlítanak, s vannak olyanok is, melyek a szófajteremtő segédigékhez közelítenek.

A) A mondatrészeremtő segédigékhez hasonlóak az úgynevezett **funkcióigék**. A funkcióigék toldalékos névszókhoz kapcsolódnak, például *levelezést folytatt, beszédet tart, javítást végez*. E kifejezések igékké alakíthatók át, ld. a fenti példákat: *levelez, beszél, javít*. A funkcióigés szerkezetek és az egyszerű igék közötti különbség legtöbb esetben csupán stíláriis, nem grammatikai különbség. A funkcióige a kopolúhoz hasonlít, mert szerepe a szófajváltó képzővel egyenértékű.

Ám a kopulás és a funkcióigés szerkezetek között több különbség is van. Az egyik, hogy a mondatrészeremtő segédige ragtalan névszóval kapcsolódik össze, s a segédige és a névszó között morfológiai viszony van. A funkcióige ragos névszóhoz tartozik. A ragos névszó a funkcióigének eredetileg vonzata volt, szintaktikai kapcsolatuk jelölője, a viszonyrag a névszón megtalálható. A funkcióigét mégsem tekinthetjük valódi vonzatos igének, hiszen a határozóragos névszó csupán formálisan bővítője, vö. *Nagy kiabálást rendez – *Mit rendez?*

Az is gyakori, hogy a funkcióigés szerkezetekhez önálló bővítő tartozik, mely eltér a vele párhuzamos, egyszerű ige szinonim vonzatától. Például *javít valamit / valamin* de: **javítást végez valamit*; csak: *javítást végez valamin*. Illetőleg: *beszél valakivel / valakihez / valakinek*, de: *beszédet tart valakinek / *valakihez / *valakivel*.

A funkcióige és a kopula közötti további különbség az, hogy a funkcióige legtöbbször igéből képzett főnévhez vagy igei tartalmat hordozó, eseményre utaló főnévhez kapcsolódik; míg kopula bármely névszó mellett megjelenhet.

B) A szófajteremtő segédigék és az igék közötti átmeneti sávban aspektuális és modális tartalmú igék vannak. Modális jelentésűek például az *akar, bír, kell, lehet, óhajt, szeretne, tud* igék, valamint a *szabad* melléknév, mely igeiként is toldalékolható. *Tudni akarom az igazat; Fel bírja emelni a zsákot; Meg kell nézni a filmet; Ezt nem lehet így elintézni; Mária aludni óhajt; Szeretném már befejezni a varrást; El tudod ezt nekem intézni?; Neked is szabad beleszólnod.* Aspektuális jelentésű a *kezd* ige és az *akar* más jelentésben: *Mindjárt esni kezd; Hát sohasem akar már kitavaszkodni?*

A felsorolt igék nem egyenértékűek a segédigeszerűség szempontjából, hiszen sem grammatikai, sem szemantikai tulajdonságaik nem egyformák. Segédigeszerűek abban a tekintetben, hogy elsősorban, dominánsan grammatikai jelentést fejeznek ki. Segédigeszerűvé teszi őket az is, hogy a főnévi igenév igeikötőjének és igeötvének kapcsolatát megszakíthatják, például *be kell kötni, meg tudja fejteni, haza szeretne menni* stb. (Az igeikötő és az igeötő közötti szórendet jellemzően a viszonyszók bonthatják meg.) Nyomatéktalan mondatban a hangsúlytalanság jellemzi őket, de kaphatnak mondathangsúlyt is, mint a segédigék.

A felsorolt tulajdonságok mellett még jó néhány grammatikai sajátosságot kell megvizsgáljunk ahhoz, hogy egy-egy igealakról megbizonyíthassuk: ige-e vagy segédige. Most csak néhányat sorolunk fel e tulajdonságok közül. A segédigének nem lehet önálló bővítője. A segédige és a főnévi igenév kapcsolata nem alakítható át összetett mondatra, például *Juli haza fog jönni* → **Juli fog, (és) hazajön*. A segédige nem változtathatja meg a főnévi igenév lexikai jelentése által kijelölt vonzatstruktúra mennyiségi tulajdonságait (magyarán: új vonzatot nem vezethet be, s a régiéket közül sem törölhet), csak átrendezheti azt.

A felsorolt szavak már a fenti tulajdonságokat tekintve sem viselkednek egyformán. Sőt, egy-egy segédigeszerű szó másképpen viselkedhet a különböző típusú igéket képviselő főnévi igenévi alakok mellett. A *kezd* mediális jelentésű szerkezetben sokkal közelebb áll a segédigékhez, mint cselekvő jelentésű igenév mellett, vö. *fázni kezd és énekelni kezd*.

A segédigeszerű szavak sokszínűsége miatt nem zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy a *szokott, talál és tesszik* segédigék mellett a későbbiekben más igéket is fölvegyünk a szóalakteremtő segédigék közé.

Részlet Kugler Nóra Az igeragozás című fejezetéből:

„A segédigékről szólva azt szoktuk mondani, hogy igei paradigmájuk van, kivéve a *volna* igei segédszót. Épp az lehet az egyik kritérium ige és segédige elhatárolásában, hogy van-e az elemnek paradigmája kijelentő módban, jelen időben és van-e jövő idejű alakja (pl. *meg kell enni, *meg kellek enni, *kelleni fog megenni* v. **meg fog kelleni enni*). Ha nincs, akkor elképzelhető, hogy segédigével van dolgunk, de a biztos szófaji besoroláshoz egyéb szempontokat is szükséges figyelembe vennünk.

a) *szokott*

Múlt idejű, kijelentő és feltételes módú paradigmája teljes, a jelen idejű hiányzik. Ennek az oka, hogy a múlt idejű alakok a jelenben is meglévő szokást, rendszeres tevékenységet jelölnek. Ha lényeges annak érzékeltetése, hogy valami csak régebben volt szokásunk, a jelenben már nem, akkor indokolt megoldás az összetett múlt idő (*szoktam volt*) főleveníttése ennek egyértelművé tételére.

b) *tetszik, tetszenek; tetszett, tetszettek; tessék, tessenek*

Jelen és múlt időben, mindhárom módban, de csak harmadik személyben használatos udvariassági formula főnévi igenév mellett (*Hogy tetszik/tetszenek lenni?; Kinek tetszett/tetszettek mondani?; Meg tetszene/tetszenének várni?; Tessék/tessenek bejönni!*). Más felfogás szerint a *tetszik* nem ige, hanem segédige, a *-ni* alakokkal együtt alkotja a mondat főtagját. Tény, hogy a *tetszik* ebben a használatban elszigetelődött eredeti funkciójától (*vmi tetszik vkinek*), erre utal az is, hogy gyakran már nem az eredeti alannal, hanem a kiinduló mondat részeshatározójával (a származtatott mondatban alany) egyeztetjük:

Tetszik kérni [önöknek]?
részes

Tetszenek kérni [önök] * [önöknek]?

A *tetszik* 'vki, vmi ízlésének megfelel, vonzódást, rokonszenvet kelt benne' jelentésben teljes alaksorral rendelkezik.

c) Hasonlóan viselkednek *-ni* képzős alakok a *talál* és egyéb segédigeszerű szavak mellett is: *lehet, kezd*, és a már idézett *kell*."

II. Megjegyzések a segédigékről szóló fejezethez

1. Tankönyvünk segédige-felosztása valamelyest eltér a hagyományos nyelvtanokban megszokott rendszerezésektől. Azt reméljük, hogy osztályozásunk alapján könnyebb lesz tanítani a segédigéket az egyetemi és az alsóbb fokú oktatásban; egyszerűbben, szemléletesebben magyarázhatjuk a segédigék tulajdonságait, a segédigék különféle típusai közötti eltéréseket.

Újdonságnak számíthat már az is, hogy a segédigék külön alfejezetet kaptak, hiszen sem a MMNyR.-ben, sem a MMNy.-ben nincsen segédigékről szóló fejezet. A nyelvtanunkat megelőző összefoglaló grammatikákban a segédigék általában az igékhez kapcsolva, illetőleg az igeragozás fejezetében kaptak helyet.

A segédigéket az általános szófaji rendszerezésben a viszonyzók közé soroltuk. Kézenfekvő volt tehát, hogy az igéktől külön tárgyaljuk őket. De az elkülönítésnek más oka is volt. A segédigék egy részéből más szófajú segédszavakat képezhetünk; pontosabban több olyan nem igereszerű (hanem igenévi, főnévi, melléknévi jellegű) segédszavunk van, mely funkció szempontjából a segédigékkel rokonítható (s nem az igenevekkel, főnevekkel, melléknemekkel). Az igereszerűen toldalékolható segédigék ragozását az egyszerűség és az áttekinthetőség miatt az igeragozás fejezetében mutatjuk be, ld. a fejezethez csatolt táblázatot, illetőleg morfológiai elemzést.

A kopulák és „nem kopulák” közötti különbségtevés nem számít újdonságnak. Új azonban e két segédigecsoport elnevezése: mondatrészeremtő és szóalakteremtő segédigék, segédszók. Az elnevezések a segédigéket funkcionális tulajdonságaik szerint ismertetik fel: a kopulák mondatrészek létrehozásában vesznek részt, a „nem kopulák” szóalakok létrejöttét segítik elő.

2. A kopulák között továbbra is a *van, marad, múlik* igéket, valamint a belőlük alkotott segédszókat (*lenni, lévén, maradni* stb., *volta, való*) tartjuk számon. Arra törekedtünk ugyanis, hogy e viszonyzók morfológiai és funkcion alapuló összetartozása világossá váljék. A *segédigenév*

terminust nem erőltetjük, már csak azért sem, mert nem adunk nevet a *volta* és a *való* segédszónak. (Mesterkéltnek érezzük a „segédfőnév”, „segédmelléknév”; illetőleg bonyolultnak a „segédigéből alkotott főnévi / melléknévi segédszó” elnevezéseket.) A *kopula* vagy a *mondatrészteremtő segédszó* megnevezések elég pontosak. Az úgynevezett funkcióigéket a tartalmas igék és a kopulák közötti átmeneti sávba helyeztük.

A szóalakteremtő segédigék közé a hagyományos grammatikák a *fog* és a *volna* viszonyzókat sorolják. A *volna* szót azonban mi nem nevezzük segédigének (Keszler 1980: 487; 1995: 302). Nem toldalékolható, alakja merev, nem változtatható, szórendje, mondatbeli helyzete szigorúan kötött. Felvettük azonban a szóalakteremtő segédigék közé a *szokott*, *tetszik* és a *talál* szavakat, emellett segédigeszerűnek tekintjük az *akar*, *bír*, *kell*, *kezd*, *óhajt*, *szeretne*, *tud*, valamint a *szabad* lexémát.

3. A szóalakteremtő segédigék jellemzője az, hogy igenévi szóalakokhoz kapcsolódnak, például *figyelni fog*; *olvasni* tetszik. A szerkezetek igenév alakú elemei nem valódi igenevek, sőt nem is önálló szófajok, hanem az ige lexikális jelentését tartalmazó, de az igei kategóriák többségétől (szám-, személy-, mód- és időjelentéstől) megfosztott szóalakok. (Verseghy 1817: 211: *határatlan* 'határ, végződés nélküli' *igealak*; Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989: 99: *igevivő*.) Az analitikusan szerkesztett igék igenév alakú tagjai nem kizárólag főnévi igenévi formák. A magyarban (a francia, olasz, angol, orosz, lengyel stb. gerundium-formáihoz hasonlóan) megszerkeszthető az analitikus igealak határozói igenévi szóformával is, például *el van dőlve*; *be van lakatolva*. A határozói igenévi szóalak és a segédige kapcsolatából létrehozott analitikus igealakok aspektuális, illetőleg igenembeli különbséget tartalmaznak az egyszerű igealakokhoz képest. Vö. *átfest* – cselekvő, dinamikus ige, *át van festve* – passzív, statikus ige; *lefogy* – mediális, dinamikus ige, *le van fogyva* – mediális, statikus ige. A határozói igenév alakú tag ez esetben is „határatlan” igealak, „igevivő”, azaz csupán lexikális képviselője az igének. Az ige grammatikai jelentéseit a segédige hordozza. A szerkezet segédigéje tehát nem kopula, hanem szóalakteremtő segédige.

Az egyetemi grammatikában – a hagyományos nyelvtanok gyakorlathoz igazodva – ezt a szerkezetet egyelőre nem soroltuk az analitikus igealakok közé.

4. Az összetett igealakok segédigéi nem lehetnek tartalmas jelentésűek. Csupán olyan grammatikai jelentésűek lehet, mellyel pótolják vagy kiegészítik a ragozás nélküli „igevivők”, „határatlan igealakok” jelentését. A szintetikus és az analitikus szerkesztésű igék lexikai és grammatikai kategóriái azonosak. Az ige grammatikai kategóriái a következők: a) szám- és személyjelentés, b) időjelentés, c) igemódjelentés, d) modális jelentés, e) aspektuális jelentés, f) igenemjelentés. Az egyes igealakok használatához saját g) pragmatikai jelentés is kapcsolódhat. A segédigék jelentése nem lépheti túl az a)–g) jelentéseket. Az a), b) és a c) jelentések a segédigék körében ugyanúgy kötelezők, mint az igék körében, hiszen az igeragozás összetett igealakok esetében a segédigéken jelenik meg.

A *fog* segédige csupán a) és b) viszonyjelentéseket tartalmazza; ez a „legüresebb” szóalakteremtő segédigénk. Az a)–g) kategóriák figyelembe vételével igazolhatjuk a *volna* segédszó kizárását a segédigék közül, hiszen a *volna* egyetlen igei grammatikai kategóriát sem tartalmaz. (Még az igemód kategóriáját sem, hiszen módja nem változtatható. A *volna* az igemód morfémaszerű kifejezőeszköze.)

A határozói igenévi alakhoz kapcsolódó *van* a), b) és c) kategóriákon kívül e) és f) grammatikai jelentéseket tartalmazza csupán, ld. fönt.

A főnévi igenévhez szorosan kapcsolódó igék közül a következők tekinthetők **segédigeszerűeknek**.

d) Modális jelentésűek: *akar*, *bír*, *kell*, *kíván*, *látszik*, *lehet*, *megkísérel*, *óhajt*, *próbál*, *sajnál*, *szándékozik*, *szeretne*, *talál*, *tud*; illetőleg a *szabad* melléknév-ige osztatlan szófajtságú szó. (Esetleg a *mer*, *illik*, *sikerül*; a modális igék és modális segédigék elhatárolása csupán jelentés alapján lehetetlen.)

e) Aspektuális jelentésűek: *akar*², *kezd*, *szokott*.

g) Pragmatikai jelentés fűződik a *tetszik* és *méltóztatik* használatához.

5. Az igekötős igék szórendi tulajdonságaira, illetőleg a segédigés mondatok hangsúlyviszonyainak összefüggéseire Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószték Gábor (1989) mutat rá tanulmányában. A segédigékre a hangsúlytalanság jellemző, mindemellett a segédigék semleges mondatban az igék hangsúlyos részéhez tapadnak. Ennek köszönhetően az igekötős igetűhöz kapcsolódó segédigék megszakítják az igekötő-igetű sorrendet, közvetlenül az igekötő után állnak, egyetlen fonetikai egységet alkotva azzal, például *be van kövte, ki fog nézni*.

A sorrendmegszakító képesség, más szóval beférkőzés általában jellemző a modális és a pragmatikai szerepű nyelvi elemekre (vö. Szerebrennyikov 1986:147). A modális és pragmatikai szerepű mondatzók (módosítószók, megszólítások stb.) képesek megszakítani a mondat lazábban összefűződő grammatikai kapcsolatainak láncolatát. Pl. *Ő csakugyan látta; A tények, kérem, most is meggyőzőek; Te, János, mikor következel? Így ékelődik be a modális -hat/-het morféma a képzők és jelek sorának határára: irogathatnék. Ugyanilyen beékelődést tapasztalunk a módosító és pragmatikai használatú lexémák mondatba kerülése során: *be kíván menni; be szándékozik menni; be méltóztatik menni* stb.*

Az igaznak tűnik, hogy minden segédige képes megszakítani az igekötő-igetű sorrendet. De az is valószínű, hogy ami megszakítja az igekötő-igetű sorrendet, az nem biztos, hogy segédige.

Sorrendmegszakítók a következő szavak: *akar, bír, fog, kell, kíván, lehet, mer, szabad, szeretne, talál, tetszik, tud*; esetleg: *illik, méltóztatik, óhajt, próbál, szándékozik*. Ez utóbbiak a lehetséges mondatstruktúzeteknek csak egy részében helyezkednek el, például **meg illik mondani az igazat; de: haza illett volna menned; ? föl méltóztatysz már kelni?*

6. A segédigegyánús szavak különféle igecsoportokból származnak. Kivétel közöttük a *szabad*, mely szófajlag különbözik a többitől. Az igerűek között van személytelen és személyes igecsoportból származó (*kell* – *akar*), van tranzitív és intranszitiv eredetű (*szeretne* – *lehet*), van mediális és cselekvő igéi eredetű (*tetszik* – *talál*) stb. Természetes tehát, hogy vizsgálatuk alapján nem alakul ki egységes kép róluk, vagyis nincs olyan általános szempont, melynek figyelembe vételével egyértelműen el lehetne dönteni, hogy melyikük ige és melyikük segédige. A segédigegyánús szavakat több különféle szempont alapján érdemes vizsgálni.

A segédige nem önálló mondatrész, hanem (itt) szóalak része. Önálló mondatra vagy tagmondatra nem emelhetjük ki. Nincsen saját bővítése: a vonzatokat és a szabad bővítésményeket az analitikus szóalak egésze veszi föl. A segédige alapvetően egyetlen grammatikai jelentést képvisel (modális, aspektuális vagy grammatikalizált pragmatikai jelentést); komplex jelentése pedig az ige grammatikai alapkategóriáit (idő-, igemód-, szám- és személyjelentést) is tartalmazza. Ebből következően igekötőt, képzőt nem vagy csak korlátozott esetben kaphat. A segédigéhez kapcsolódó igenévi alak az igetűvet képviseli, az ige lexikális jelentését hordozza. Igenévi alakja morfémaszerűen kötött, ebből következően nem nominalizálható.

A vizsgálatok eredményeinek összegzésénél fontos szerepet játszik annak figyelembe vétele is, hogy anyagunk könnyen tanítható, megjegyezhető legyen. Kerülni kell tehát a vitatható kérdéseket, az egyszerűségekre kell törekednünk.

7. A modális szerepű igealakokból csak a *talál* szót hagytuk meg a tiszta segédigék között. Az *illik, óhajt, próbál, szándékozik* sorrendmegszakító képessége, mint láttuk, kétséges. Emellett a *próbál* kaphat képzőt és igekötőt is: *próbálgat* bejutni, *megpróbál* bejutni. A *mer* csak lazán kapcsolódik a modális szerepű igékhez (a szakirodalom egy része nem tekinti modálisnak). A modális igékre az jellemző, hogy modális főmondat főtagjai lehetnek, például *Azt akarom / kívánom / óhajtom / szeretném, hogy pihenjünk* (\approx *pihenni akarok / kívánok / óhajtok / szeretnék*); *Az kellene, hogy bejuss oda* (\approx *be kellene jutnod oda*). Néhány ige főnévhez és főnévi igenévhez is kapcsolódhat: *akar egy almát és enni akar; kell a pihenés és pihenni kell*. Ezeket az igealakokat – a segédigesség elismerésével – kétféleképpen kellene elemeztetnünk: 1. *Azt akarja, hogy pihenjünk; a*

pihenést akarja (*akar* – tárgyas ige); 2. *pihenni akar* (*akar* – segédige). Ez a megoldás nem szerencsés az iskolai nyelvtanokban; ésszerű tehát az elemzést egységesíteni. A *talál* az egyetlen olyan ige, mely világosan elhatárolható homonim párjától: *talál egy ceruzát; mosolyogni talál; s* nem rokonítható egyetlen tartalmas igével sem, nem emelhető ki főmondatá, illetőleg főmondat önálló állítmányává, nem toldalékolható stb.

Az aspektuális jelentésű szavak közül a *szokott* került a tiszta segédigék közé hasonló megfontolásból. A *kezd, akar* (*tüsszögni kezd, esni akar*) igék is megjelenhetnek segédigei szerepben, de ezek elhatárolása a tartalmas igei szerepektől (*írásba kezd, könyvet akar*) nehézséget jelenthet.

A pragmatikai jelentéstöbbletet tartalmazó *tetszik* könnyen megkülönböztethető a tartalmas igék mindegyikétől és a segédigék más változataitól is (ld. a tankönyv fejezetét), így segédigei minősítése egyértelmű volt.

III. Hány segédigénk van?

A kérdést Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta teszi föl e számban található tanulmányuk címében, de a választ írásukban hiába keressük. Csak sejteni lehet, hogy a szerzők véleménye szerint a magyar nyelvben nincsen segédige, hisz mind a kopulák, mind pedig az analitikus igealakok segédelemei vonzatos igéknek tekinthetők. Ám a szerzők tanulmányuk végén még ebben a hitünkben is megingatnak, tudniillik feltételezik „a segédigés segédigenévi állítmány”, „segédállítmányos” alany, valamint tárgy meglétét (e kategóriákat én nem értem). Emellett egy helyütt beszélnek arról is, hogy „segédigék azok az igék, amelyek állító, csak igekötő nélküli, és csak bizonyos bővítményeket tartalmazó mondatban a főnévi igenév után állnak”. Arról, hogy melyek ezek a bizonyos bővítmények, egyelőre nem adnak számot. Így sajnos nem is tudjuk meg, hogy mely szavak lehetnek segédigék, ha egyáltalán vannak ilyenek. Nem nyilatkoznak egyértelműen a legtisztább (legüresebb jelentésű) szóalakteremtő segédigéről, a *fog*-ról sem. A cikkben a *fog* megjelenik mint „segédigévé minősült” szó, néhány sorral lejjebb azonban a *fog* mint vonzatos ige szerepel.

Hiányolom annak bizonyítását, hogy a *fog, szokott, talál,etszik* miért vonzatos igék. Miért értékelődik föl elsősorban a *fog* tartalmas szóvá; s ha ezek valóban vonzatos igék, milyen mondatrészek tekinthető mellettük a főnévi igenévi bővítmény?

1995-ös tanulmányomat bíráló megjegyzéseikre a választ remélhetőleg megtalálják a szerzők e tanulmány I. és II. fejezetében. Hozzáteszem, néhány kérdésükre, észrevételükre a bírált tanulmányban is van felelet. Nem értik például, miért éppen azt a 15 igealakot tekintettem segédigegyánúsnak, melyeket felsoroltam. A felelet az eredeti tanulmányban a felsorolás mellett (igaz, zárójelben) található: ezek azok az igealakok, melyeket Kálmán C., Kálmán, Nádasdy, Prószéky, valamint Molnár segédigéknek tekint.

Cikkük alapján úgy tűnik, mintha a *fog* és a hasonló, főnévi igenévvvel társuló segédigéket azonosítanám a kopulákkal. Ez természetesen nem igaz. (Vö. Lengyel 1995: 324; valamint e tanulmány I. és II. fejezetét.)

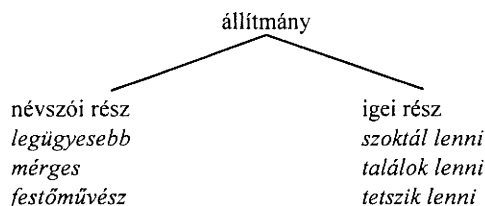
A kopula strukturális és hagyományos szemléletű meghatározásában éles ellentétet vélnek fölfedezni. Kár; tudniillik véleményem szerint a két definíció ugyanazt mondja, csak két különféle megközelítésmódból. Az úgynevezett névszói vagy névszói-igei állítmányban mindkét felfogás szerint állítmány a névszó, s a kopula mindkét felfogás szerint az állítmány kötelező funkcionálisgrammatikai kiegészítő eleme, tehát segédeleme.

A szerzők által leírt egyes mondatok elemzésének vitája külön tanulmányt tehetne ki. Csak a legfontosabb kérdéseket érinthetem.

Bizonyára sok szó esik még a *tetszik* elemzéséről, hiszen ez az igealak nem csak az igéktől, hanem a segédigéktől is különbözik. Nem igaz – amint azt Uzonyi és Tuba állítja –, hogy a *tetszik* a *kell, lehet* és *szabad* igealakokkal azonos típusú szerkezetben szerepel. A *tetszik* szót az ún.

logikai alannyal számban egyeztetjük: *Miért tetszik a sötétben ücsörögni?*; *Miért tetszenek a sötétben ücsörögni?* Ellenben főnévi igenevét nem ragozhatjuk: **Miért tetszik a sötétben ücsörögnie?* – A *kell, lehet, szabad* szóalakok számban (és személyben) nem változtathatók, de főnévi igenévi kiegészítőjük kaphat személyragokat: **Miért kellene a sötétben ücsörögni?*; de: *Miért kell/lehet/szabad a sötétben ücsörögni?*

A szerzők láthatóan nem tudják elemezni a *Festőművész tetszik lenni?* és a hasonló felépítésű szerkezeteket (ilyenek még: *bosszús szoktam lenni; utolsó találász lenni*). Pedig a megoldás roppant egyszerű. A *fog, szokott, talál* és a *tetszik* analitikus igealakok segédigéi. Igealak azonban nemcsak tartalmaz ige lehet (pl. *megy* → *fog menni, szokott menni, talál menni, tetszik menni*). Az állítmány kopulája is igealak, mely lehet egyszerű, például a *magas vagyok* állítmányban; de lehet összetett is, például a *magas lettem volna* állítmányban. Analitikus igealakot hozhatunk létre a *szokott, talál, tetszik* segédigékkel a *van* kopulából is, például *A magasugrásban te szoktál lenni a legügyesebb; Vigyázz, mert mérges találok lenni; Csak nem festőművész tetszik lenni?* Ha ezeket az állítmányokat a szerzők segédigés segédigenévi állítmánynak kívánják nevezni, akkor valószínűleg nem látják át az állítmány szerkezeti felépítését:



Az állítmány igei részében kopula van. A kopula azonban összetett, analitikus felépítésű igealak. Egyik tagja a szóalkateremtő segédige (*szoktál, találok, tetszik*), másik tagja a *lenni* elvont igealak (határ nélküli igealak, igevivő; ld. fentebb). A *lenni* tehát nem segédigenév, s nem is ige-név. Valóban, a *festőművész tetszik lenni* olyan névszói állítmány, melyben két segédige van, csakhogy a szóalkateremtő segédige a kopula része, alkotóeleme. A *festőművész tetszik lenni* tehát névszói-igei állítmány.

A segédigék kérdéskörét továbbra sem tartom tisztázottnak, lezártnak. Régebben sem titkoltam, s most sem kívánom elhallgatni kétségeimet, bizonytalanságaimat. Elismerem tehát: nem tudom megmondani, pontosan hány segédige van a magyarban. Arról azonban számot tudok adni, hogy miféle vizsgálatoknak vettem alá a főnévi ige-névvel társuló igék csoportját, s e vizsgálatokban milyen eredmények vagy éppen milyen további kérdések születtek, merültek fel. Hasonló gondolkodásmódot ajánlok Uzonyi Kiss Juditnak és Tuba Mártának is, hisz a pusztá tagadásnál, kritikánál sokkal hasznosabb lenne mindannyiunk számára a tényekkel, adatokkal, eredmények felsorakoztatásával, rendszerezésekkel alátámasztott tudományos vita, az együttgondolkodás.

SZAKIRODALOM

- Budai László 1984. A nominalizáció korlátai a magyarban. *MNy.* LXXX, 313–23.
 Dezső László 1969. A főnévi csoport. *ÁNyT.* VI., 25–158.
 Fülel-Szántó Endre 1987. Segédigék és módosító igék a magyarban. *NyIrK.* XXXI, 143–50.
 Hámori Antónia 1954. A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *MNy.* L, 419–31.
 Jakab István 1981. Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr.* 105: 286–92.
 Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószyák Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *ÁNyT.* XVII, 49–103.

- Keszler Borbála 1980. Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. *NyudÉrt.* 104. sz. 481–9.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. 131–9.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Kiefer Ferenc 1970. Mondattani-szemantikai tanulmányok. *OMKDK. A tudományos tájékoztatás és gyakorlata*. 13–4. sz.
- Kiefer Ferenc 1984. A *tud* segédige jelentéséről. *MNy.* LXXX, 144–60.
- Klemm Imre 1956. A létige mondatbeli szerepe. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd. 224–30.
- Komlósy András 1989. Fókuszban az igék. *ÁNyT.* XVII, 171–82.
- M. Korchmáros Valéria 1997. Ige vagy segédige? *Nyíri Antal kilencven éves*. Szerk. Bútyk László. 109–23.
- Kubinyi László 1955. Az iskolai elemzés kérdései. *Nyr.* 79: 195–8.
- Kugler Nóra 1997. Az igeragozás. *Nyr.* 121: 436–58.
- Lengyel Klára 1995. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119: 324.
- Molecz Béla 1914. A módosító igék és névszók szőrendje. *Nyr.* 43: 201–7; 241–9.
- Molnár Katalin 1993. A magyar segédigék rendszere. *Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. 221–5.
- Papp István 1953. Elemzési problémák az iskolában. *Nyr.* 77: 115–6.
- Papp István 1955. Az elemzés kérdéséhez. *Nyr.* 79: 17–23.
- Radics Katalin 1984. Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról. *ÁNyT.* XV, 257–73.
- Szerebrennyikov, B. A. 1986. *Általános nyelvészet*. Akadémiai Kiadó.
- Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkeznek vagy körülírnak? *Nyr.* 110: 268–73.
- Szvorényi József 1864. *Magyar nyelvtan tanodai s magán használatra*. Pest.
- Tóth T. Albin 1895. Az alanytalan mondatok. *Nyr.* 24: 106–11.
- Varga László 1981. A magyar névszói állítmány kérdésköréhez. *NyK.* 83: 79–95.
- Veress Ignác 1890. „Van” alak- és mondatana. *Pótkötetek az Egyetemes Philologiai Közlönyhöz* 2. kötet. 122–220.
- Verseghy Ferenc 1817. *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*. Szerk.: Szurmay Ernő. Szolnok, 1972.

Lengyel Klára

Lengyel, Klára: On auxiliary verbs. This paper is a reply to „How many auxiliaries are there in Hungarian?” by Judit Uzonyi Kiss and Márta Tuba (in the present issue of *Magyar Nyelvőr*). It introduces the chapter on auxiliary verbs of the forthcoming university textbook „Hungarian Grammar” (Borbála Keszler ed., *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, to be published in 1999). The author draws a distinction between function words contributing to sentence constituents and function words contributing to word forms. She calls the former ‘sentence constituent function words’ (or copulas), while the latter are referred to as ‘word form function words’. Then she discusses the syntactic and morphological behaviour of such function words in detail. In the second part of the paper she comments on the analysis and teaching of auxiliaries. She touches upon the auxiliary-like verbs of Hungarian and the problems of distinguishing verbs from auxiliaries.

A számok helyesírásának néhány kérdése

Az akadémiai helyesírási szabályzat 289. a) pontjában ezt olvassuk: „Ha a tőszámneveket betűvel írjuk, kétezerig minden szám nevét egybeírjuk; ezen felül csak a kerek ezresek és a milliósokat... Kétezeren felül, ha az ezres után a szám még folytatódik, az összetett számnevet a hátulról számolt szokásos hármasszámcsoporthoz tagoljuk, és a csoportok közé kötőjelet teszünk...” Tehát például egybeírjuk: *ezerkilencszázkilencvenkilenc*, de kötőjellel ezt a sokkal rövidebb számot: *kétezer-egy*. Ha elérkezik a 2001. esztendő, alighanem célszerűbb lenne háromezerig kiterjeszteni az egybeírást, hogy kötőjelezés nélkül egybeírhatnánk – vagyis egyszerűbben írhatnánk – a harmadik évezred évszámait is: *kétezeregy*, *kétezerkettő* stb. Másrészt pedig ezt a 289. a) szabályzati pontot érdemes lenne a kerek **milliárdosokra** is kiterjeszteni, hiszen a szabályzat szótári része szerint az ilyen számokat is egybeírjuk: *ötmilliárd*, *kilencvenötmilliárd*.

Sajnos, nem szól a szabályzat az olyan mennyiségjelzős kapcsolatok írásmódjáról, amelyekben **határozatlan számnév** a jelző. Szerencsére a szótári rész hoz példákat arra, hogy az ilyeneket külön kell írni: *sok ezer*, *több ezer*, *sok millió*, *sok milliárd*. (A Helyesírási kézikönyvtárban *egypár száz* szócikk is van.) Arra azonban „A magyar helyesírás szabályai”-nak a szótári részében sem találunk példát, hogyan kell írunk azokat a számkapcsolatokat, amelyekben **számjegyes írású** a jelző. A való életben ez nem szokott gondot okozni, mert az író-olvasó emberek számára igencsak természetes, hogy kötőjelezés nélkül különírjuk egymástól a számjegyes jelzőt és a betűvel írott jelzett szót: *6 ezer*, *10 millió*, *20 milliárd*. (Viszont nem szoktuk számjeggyel írni a *száz* szó jelzőjét, pl. *7 száz*.)

Gyakran előfordul, hogy a *száz*, *ezer*, *millió* vagy *milliárd* szónak két tőszámnév kapcsolata a **határozatlanságot** kifejező jelzője. Szabály az ilyen alakulatok írásáról sincs, de a helyesírási szabályzat szótári részében egybeírva találjuk ennek a példáját: *öt-hatezer*. Nyilván így írandók ezek is: *hat-nyolcszáz*, *egy-kétmillió*, *tíz-tizenötmilliárd*. Ám bizonytalanságban hagy bennünket a szabályzat afelől, hogy ha az ilyen alakulatokhoz a melléknévi *-s* képző járul, megmaradhat-e a *száz*, *ezer*, *millió* vagy *milliárd* szó különírása. Az egybeírás mellett szólna az, hogy a *-s* képzőnek gyakran „egyberántó” ereje van, például a különírt *sok ezer* mellett egybeírjuk a *sokezes-t*. Ellenben a különírást javasolja – illetőleg csak sugallja – a 119. szabálypont, amely szerint ha a számnév összetett szó, „a kapcsolat számnévi tagját különírjuk a melléknévi tagtól”: *tizenkét emeletes*, *negyvennyolc órás*. Úgy hiszem, e 119. szabály alapján kell írunk ezeket is: *öt-hat ezres*, *egy-két milliós*, *tíz-tizenöt milliárdos* stb.

A 288. szabálypont szerint egybeírjuk: *tízféle*, de arról a szótári rész sem szól, milyen legyen ennek a **számjegyes** írása. Szerintem a *-féle* képzőszerű utótagot nem tekinthetjük önálló szónak (vö. *10 milliós*), hanem csak toldaléknak, ezért kötőjellel kell írunk: *10-féle* (mint ezt: *10-szeres*). Mint ahogy tulajdonnévhez is kötőjellel kapcsoljuk ezt a képzőszerű utótagot: *Eötvös-féle*.

Mi a helyes írásmód, ha a *száz*, *ezer*, *millió* vagy *milliárd* szónak a *fél*, a *másfél*, a *három és fél* stb. a jelzője? Jelenleg nincs ennek szabálya, de az akadémiai helyesírási szabályzat szótári része eligazít bennünket ebben a kérdésben: Ha a jelzői tag egyszerű szó, az alakulatot

egybeírjuk: *félszáz, félezer, félmillió*; ha ellenben összetett szó vagy többszavas szószerkezet, akkor az alakulatot külön kell írunk: *másfél ezer, másfél millió, három és fél ezer, öt és fél millió*. Itt jegyzem meg, hogy a szótári résznek a *fél* számnévre vonatkozó szócikke nem eléggé körültekintő megfogalmazású, ugyanis arra figyelmeztet, hogy ezt a számnevet ‘félíg’ jelentésben egybeírjuk a jelzett szavával (*félárva* stb.), ‘egyketted’ jelentésben azonban különírjuk tőle a jelzett szót (*fél áron* stb.). Ez a „szabály” az ott felsorolt példákban valóban érvényesül, ám a más típusú, az előtagjában törtszámot rejtő *félszáz* mégis egybeírandó, noha tudjuk, hogy ‘egyketted’ részét jelenti a *száz*-nak.

Pásztor Emil

Stilisztika és gyakorlat. Szerkesztette: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 373 l.

1. Ismét egy új kötettel gazdagodott a magyar stilisztikai szakirodalom. Alapvonása a korszerűség igénye és megvalósítása. Így felel meg stilisztikánk egyre fokozottabban megnyilvánuló elvárásainak: felzárkózás a jelenhez, mindahhoz, ami ma világviszonylatban gyors ritmusban változik, gazdagodik, javul, korunk tudományosságának újabb és újabb követelményeihez igazodik.

A kötet folytatása egy ugyanezzel a szándékkal, tudatos törekvéssel megírt, ugyanebből a gondolatvilágból kinőtt könyvnek: Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok) 1996. Szerkesztője ugyancsak Szathmári István. A tanulmányok szerzői szintén a tőle alapított és irányított, már rég elismerésre készítő eredményeket magáénak mondható Stíluskutató csoport tagjai (ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék). A folytatás azonban nem azonosság, hisz itt – ahogy a címéből is kiderül – az elmélet mellett gyakorlatok is vannak, a szerkesztő szavaival: „jelen munkánkban az elméletet követi a gyakorlat, vagyis a különböző elméleti megközelítések leírása után a szerzők ezúttal a gyakorlatban, azaz működés közben mutatják be az egyes megközelítési, elemzési módokat és eljárásokat” (7). Majd mindegyik tanulmány egy vagy több irodalmi alkotás elemzését adja.

A kötet fentebb említett céltudatosságát és jellegét a következőkben a tanulmányok rövid tartalmi ismertetésével próbálom megvilágítani, azaz arra sarkítok, ami bennük az újat, a korszerűt jelzi.

A kötet egy bevezetést és 26 tanulmányt foglal magában. Besorolásuk alapja a vizsgált szövegek műneme, így három nagy fejezetet alkotnak: I. Költői művek stilisztikai vizsgálata, II. Szépprózai művek stilisztikai vizsgálata, III. Más stílusrétegek, műfajok stb. stilisztikai vizsgálata.

2. Az elméleti szempontok sokszínűsége jellemzi Szathmári István bevezető tanulmányát (*A kötetről és a stilisztika jelenlegi helyzetéről*). Elsősorban a stilisztika megváltozott helyzetéről, státusáról értekeznek. A stilisztika újabb fellendülésének két tendenciáját emeli ki: (1) új szemléletek, megközelítési módszerek kialakulása, mint amilyen például a szövegtani, a pragmatikai, a beszédettelméleti, a regiszterelméleti vagy a kognitív eljárásmod és (2) a stilisztika tárgy- és feladatkörének kiszélesedése, az idetartozó kutatások inter- és multidiszciplinárisává váltak, azaz „csak az új irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai, pszichológiai stb. eredményeknek a megfelelő felhasználásával” lehetnek sikeresek (8).

A stilisztika kiszélesedését, sokrétűvé válását a kötet tanulmányainak többféle sajátossággal világítja meg, többek között a szemléletek, megközelítésmódok sokféleségével a vizsgált műfajok színes listájával, van ugyanis köztük esszé, elmélkedés, úti jegyzet, tudományos munka, reklám, valamint a vizsgált írók, költők hosszú névsorával, amiből kiderül, hogy elsősorban a két világháború közötti korszak írói szerepelnek, és egyáltalán olyanok is, akiknek a stílusával az

elmúlt évtizedekben alig foglalkoztak, mint amilyen például Elek Artúr, Prohászka Ottokár, Gulácsy Irén, Szentkuthy Miklós.

3. Az első nagy fejezet (*Költői művek stilisztikai vizsgálata*) első tanulmánya a Szathmári Istváné (*Stiluselemzés és stilusirányzat*). Benne jól kivehetően összegeződik a kötet kettős jellege: két elméleti kérdést tárgyal és egy Ady-vers szecsessziós sajátosságait elemzi. Az első elméleti kérdés magára a stíluselemzésre (egy mű stilisztikai elemzésére) vonatkozik. Jogosan állítja erről, hogy egyrészt szerves része az irodalmi műelemzésnek, másrészt pedig azt, hogy elhanyagolhatatlan része. A módszerét tekintve a funkcionális stilisztika alapján álló komplex stíluselemzés híve, amelynek menetében fontos mozzanat a mű üzenetének, legjellemzőbb stílusvonásainak és szövegtani sajátosságainak a megállapítása. Ilyen alapon elemzi Ady egyik versét (*Valaki útravált belőlünk*), amihez bevezető a tanulmánynak a szecsesszióról szóló alfejezete, továbbá a második elméleti kérdés: a stílusirányzat. Két lényeges megállapítását emelem ki. Az egyik az, hogy a korstílus és a stílusirányzat egyéni alkotásokban léteznek, a másik pedig az, hogy a külső, meghatározó tényezőkben, körülményekben beállott változások hatására a stílus is megváltozik.

Gáspári László tanulmányában két elemzési modellt mutat be (*Két lehetséges elemzési modell: A szövegtelítettség mibenléte Pilinszky nyelvében Egy arckép alá című versének alapján /és/ Az összöveg érvelése és Kosztolányi Dezső Halotti beszéd című verse*). Az első elemzésben a szövegtelítettség a szöveg szemantikai megterheltségét jelenti. Az elemzés tulajdonképpeni tárgya annak vizsgálata, hogy hogyan növekszik ez a megterheltség a nyelvtani elemek és kapcsolataik csökkenésével. A második elemzés lényegében összehasonlító stilisztikai vizsgálat: a Halotti Beszéd szerkezetének egybevetése Kosztolányi Halotti beszéd című versével retorikai alapon. Vizsgálataiból kiderül, hogy meglehetősen sok az egyező vonás, így például az, hogy Kosztolányi is a halottra mutatással (*lájátok*) és a megszólítással (*feleim*) indít, ami megfelel az ókori retorika szabályainak, köztük az első az előírt *illustratio, demonstratio*.

Hasonló a témája Szikszainé Nagy Irma tanulmányának (*HB. – halotti beszédek – Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd, Disszonancia és konsonancia szövegen belül és szövegek között*). Vizsgálatai alapja az összehasonlítás és az intertextualitás, célja annak nyomon követése, hogy „egy régről hagyományozott műfaj sajátosságait hogyan alakítja a költő saját mondandójához” (43), tárgya a két szöveg művészi-poétikus tartalma, valamint szövegépítkezése és költői, főleg retorikus eszközei. Mindezekre jó példa az egyik alfejezet címe: papi retorika és költői retorika.

Kozocsa Sándor Géza Tóth Árpádnak alig tanulmányozott motívumaival foglalkozik (*Arany – Tóth Árpád lírájának egyik motívuma*). Hat motívumot emel ki, ezek közül vizsgálatainak tárgya az *arany*. Legfontosabb következtetése Tóth Árpád költészetének egészével és egyéni stílusával függ össze: „költészetének alapja és kiindulópontja a konkrét érzékelés, ebből úgy alakul ki egyéni költői világa, hogy motívumokkal és a nyelvi eszközök komplex kezelésével érzékletesen fejezi ki magát” (79).

Névtani tartalmú tanulmányt írt Heltainé Nagy Erzsébet (*A nevek és az elmúlás stilisztikája Sinka István költészetében*). Mondanivalójának lényege az, hogy a név kapocs a tárgyi világ és a transzcendens között. Sinka a verseiben a társai nevét idézve állított nekik emléket. Így a név „az elmúlás elleni – egyetlen – fegyver a sinkai tájban és világban” (92), ezért is idekapcsolódó témája az Elmúlás képeinek és színeinek a vizsgálata.

Retorikai szempontú vizsgálat a tárgya Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányának (*Különbség – másként – Szabó Lőrinc: Az Egy álmai*). A szoban forgó vers több eddigi értelmezését, bennük elsősorban a dialogicitás és az én kérdését, a velük kapcsolatban felmerülő problémákat, nehézségeket próbálja elsődlegesen retorikai alapon megvilágítani – és így mutatja be saját – és mindenképpen elfogadható – értelmezését, amelynek lényeges pontja az ellentmondásosság felfedése (feltehetőleg erre utal a címbeli „különbség – másként”), így például az, hogy a vers „önmaga retorikai ellentmondásosságát reflektálja” (105), vagy hogy aláásó viszony van az *én* és a tőle elválaszthatatlan világ között (108).

A szemiotikai szövegten elvei alapján tanulmányozza Nagy L. János Weöres egysoros verseit. Az elsőben (*Egysoros ötletek univerzuma*) a vizsgálatok fő témái: a szövegnyelvészeti elemzés, a változatok filológiai megfigyelése és végül az irodalmi szövegek autonómiájának a kérdése. Figyelemreméltó következtetései közül kiemelném azt, hogy az egysoros versek „egyedi kijelentésként is ciklust alkotnak”, és hogy „a ciklusszerkesztésben a paradox gondolkodásmódra találtuk a legtöbb példát” (127). Második tanulmányában a szerző az egysorosok illusztrált anyagával foglalkozik (*Egysorosok és illusztrációik*). Itt azokat az egysorosokat vizsgálja, amelyeknek illusztrációik vannak, azokkal együtt jelentek meg (főleg Szántó Tibor munkái).

Strukturális szemiotikai megalapozású Danyi Magdolna tanulmánya (*Metaforatípusok Pilinszky János költői nyelvében*). A szerző Pilinszky metaforahasználatában három típust különböztet meg: klasszikus metaforát, metaforikus predikációt és metaforikus névadást. Vizsgálatainak célja annak kimutatása, hogy „hogyan funkcionálnak Pilinszky metaforái, s mi a hozadékuk Pilinszky költői létszemlélete kialakulásában” (139). A metaforikus predikációk többsége megszemélyesítés.

4. A második nagy fejezet (*Szépprózai művek stilisztikai vizsgálata*) első tanulmánya Bencze Lóránté (*Prohászka-elmékedés kultúrtörténeti háttérű, szövegstilisztikai szempontokon alapuló megközelítése és értelmezése*). Tárnya egy Prohászka-elmékedés, módszere a situációs kontextus szövegstilisztikai megközelítése. A tanulmányhoz csatolt egyik melléklet az elemzett szöveg szintaktikai és szemantikai elrendeződéséről tájékoztat. Következtetései, megjegyzései közül figyelemreméltónak tartom azt, hogy ez a szöveg „egyáltalán nem barokk”, és az is, hogy „Prohászka mindenütt a világ végtelen különbözőségeinek a harmóniáját mutatja föl” (158).

Ugyancsak szövegstilisztikai, szövegteni szempontú elemzést tartalmaz Dobóné Berencsi Margit tanulmánya (*Kettősség párhuzammal és ellentéttel Móricz Zsigmond Cserebere című novellájában*). Ennek az erkölcsi, lélektani tartalmú novellának az elemzése számára a szerző szövegszervező elvnek a kettősséget tekintti párhuzammal vagy ellentéttel. Ennek segítségével tudja vizsgálni az elemzés valamennyi lehetséges szintjét, többek között a szereplők lelkiállapotának és lelki fejlődésének a rajzát.

Összehasonlító stilisztikai elemzés a témája Kocsány Piroska tanulmányának (*A szerző hangja, az elbeszélő hangja és a szereplő hangja – Németh László: Gyász, Móricz Zsigmond: A betyár*). A szerző lényegében Németh László és Móricz Zsigmond írói módszerét, a fő szövegformáló nyelvi megoldásokat (közlésformákat, köztük az egyenes beszédet, a szabad függő beszédet) vizsgálja, hogy a jellemző különbségeket kihozhassa, amelyekben lényeges Németh Lászlónál a felülről, Móricz Zsigmondnál a belülről láttatás. A szerző ezt a célját megvalósította, hisz elmélyült, módszeres elemzéseivel elismerésre készítő eredményeket ért el, és az eddigi idevágó vélekedéseket is sikerült megvilágítania.

Kornyané Szoboszlay Ágnes tanulmányában sok helyes észrevételt olvashatunk (*Nyelvtilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a Varju nemzetségről*). Beszél hűségéről és hitelességről, de leginkább Kós Károly nyelv művészete foglalkoztatja, ezen belül is elsősorban az artisztikus és érzékletes jelleg, és részletesen tárgyalja a szerkesztés, a mondat és a szókincs jellemzőit.

Kincses Kovács Éva fontos stilisztikai és hangzásesztétikai módszerekkel él. Érdeklődésének középpontjában a szövegszerveződésnek a hangzás felőli megközelítése áll. Ilyen alapon különít el szövegfajtákat. Vizsgálataiban fontos szerepet szánt a szemiotikának (a hangzásesztétikai és a szupraszegmentálási elemek kapcsolata a szemiotikával), valamint a belső hallásnak és a hangzási élménynek. Mellékletként egyetemi hallgatók idevágó értelmezéseit is közli (*Szövegfajták – Csáth, Kassák, Örkény*).

Számítógépes szókészleti és grammatikai vizsgálat a tárgy Boda I. Károly és Porkoláb Judit tanulmányának (*Füst Milán: Feleségem története 1942 – A mű megközelítése néhány szempont alapján*). Tanulmányukat részletnek tekintik: „Azokat a szövegteni és stilisztikai vonásokat emeljük ki a műből, amelyeket egy későbbi, részletes vizsgálódásban sokkal teljesebben felhasználha-

tunk” (234). A számítógépes program segítségével végzett elemzésekből levont következtetések közül az egyik véleménynyilvánítás arról a kérdésről, hogy a regény egyaránt szól-e a feleség, illetőleg a kapitány életéről: „a vizsgálódások az utóbbról adnak több információt, egy vívódó férfi őszinte vallomását jegyzik fel életről, halálról, barátságáról” (241).

A stilisztikai megközelítést tartja tanulmányában dominánsnak R. Molnár Emma (*Egy történelmi regény stíluskontúrjai – Gulácsy Irén: Fekete vőlegények*). Valóban a szerzőt elsődlegesen a regény nyelvi, stílusbeli vonásai, továbbá a globális kohézió formái foglalkoztatják. Érdeme az is, hogy az irányzattörténeti betájolásról sem feledkezik meg. Több irányzat sajátosságait fedi fel a regényben: szecesszió, impresszionizmus, expresszionizmus, naturalizmus. Vajon nem nagyobb mértékben expresszionista-e?

Névtani témája van Kornyané Szoboszlav Ágnes tanulmányának („én az Őrszike nénéd vagyok” – *Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához Németh László Gyász című regénye alapján*). Célja a névanyagok, a tulajdonnévnek mint nyelvi jelnek a tanulmányozása. Végső tanulsága: „a tulajdonnevek és a köznévi jelölők nem egy lajstrom egyedeiként hordoznak információt, azaz stilisztikai értéket, hanem rendszerszerűségükben, felhasználásuk módjában, gyakoriságukban, a hangulat változását mutató variációkban” (267).

A stilisztikában eddig még ritkán tárgyalt íróval, Szentkuthyval foglalkozik Tolcsvai Nagy Gábor (*A párhuzamos ellentét jelentésszisztematikája Szentkuthy Miklós prózájában – Fejezet a szerelemlről 1936*). Elemzésében a szöveg jelentéstanára és sokatmondó nóvumként kognitív vonatkozásaira sarkít. Fontos megállapítása az, hogy „az állandó párhuzamos ellentétezés, amely ... egymástól jelentéstanilag távol álló kognitív jelentésmátrixok kapcsolatba hozásával jön létre, a *Fejezet a szerelemlről* alapvető szemantikai eljárása” (277). Ennél is továbbmegy a tartalmat is érintő megállapításával: „A teljes szemantikai szerkezet egyetlen párhuzamos ellentét reprezentálását célozza: Isten létének vagy nemlétének kérdését” (278).

5. A harmadik nagy fejezet (*Más stílusrétegek, műfajok stb. stilisztikai vizsgálata*) első tanulmányában Tolcsvai Nagy Gábor Babits Kölcsey-esszéjét elemzi (*Babits: Kölcsey*). Kiindulópontja az, hogy „Babits a Kölcsey-féle klasszicista retorizáltságra játszik rá úgy, hogy nem egyszerű stílusutánezatot ad, hanem stílusköziséget (az intertextualitás mintájára) interstilizáltságot” (283). Az elemzés módszertani alapja az irodalmi szöveg befogadásának Jauß-féle modellje: első olvasás, nagyjából a spontán befogadás, második olvasás, egy lehetséges kifejtett értelmezés, „amelynek alapját a stílusbeli jellemzők mellett a szöveg kifejtett tematikai elemei adják” (292). Egyik fontos következtetése a klasszikus retorika alapján az, hogy „a kimunkált nyelvi szépséget mint az igazság kimondásának a közegét” lehet felfogni (293).

Elsődlegesen retorikai szempontú vizsgálat az alapja V. Raisz Rózsa tanulmányának (*Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság – Márai Sándor Füves könyvéről*). Az értekező prózába tartozó alkotást – mint megtudjuk – többek között tudatos retorizáltság jellemzi, aminek sajátos vonása a párhuzam és az ellentét és a hozzájuk kapcsolódó ismétlés. Mindez összefügg a logikai kapcsolások jellegével, például az oksági és ellentétes kapcsolásokkal. Az elemzések eredményei alapján állapítja meg a szerző, hogy a sok részletből álló *Füves Könyvet* „lineáris kapcsolásai és stílusbeli egységessége is összefüggővé” teszik (311).

Ugyancsak Márai Sándorral és a retorizáltsággal foglalkozik Czetter Ibolya tanulmánya (*Szövegalkotás és retorizáltság Márai Sándor Búcsú című publicisztikai írásában*). A szerző az elemzett művet összetett szövegtípusnak, megformáltsága és retorizáltsága alapján publicisztikainak, az esszé műfajába tartozónak tartja (316). A retorizáltságot bizonyító megállapításai közül mindenképp fontos, hogy „szövegtanilag lezárt, következetesen szerkesztett, a retorika tanításainak mélyreható ismereteiről tanúskodó remekmű” (313), van benne érvelés, meggyőzés, megszólításos részlet, ellentétezés, ismétlés, sűrítés, és azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy „szövegszervező elve a (Márait oly jellemző) gondolatrítmusos, szerkezeti újradefiniálás” (314).

Úti jegyzetek elemzése a témája R. Molnár Emma tanulmányának (*Úti jegyzetek elemzése – Elek Artúr írásai alapján*). Célja Elek Artúr úti jegyzeteinek, egy eddig jórészt ismeretlen anyag-
nak a részleges feltárása, továbbá „az útleírás-irodalom néhány műfaji jellemzőjének szemléltetése,
adalék a kor stílusának és az egyén útleíró szövegformálásának elemző bemutatásához” (317). Az
útleírást sajátos műfajnak, az Elek Artúrét lírai úti jegyzetnek tartja, és sajátos szövegtípusként
különíti el, amelynek sajátos szövegszervező elve az ellentét. Mindemellett a szerző arról sem
feledkezik meg, hogy stílustörténetileg is betájolja, így a századelő stílusirányzatainak (szecesszió,
impresszionizmus, szimbolizmus) néhány sajátosságát is kimutatja.

Fülöp Lajos tanulmánya Németh László nyelvi-stilisztikai gyakorlatáról szól (*Németh
László nyelvi-stilisztikai műhelyéből*). Az első részben a „nyelvébresztő” Németh Lászlóval foglal-
kozik, aki több tanulmányt írt nyelvi és stilisztikai kérdésekről. Ezután áttér Németh Lászlónak, a
stílusművésznek a méltatására. Elsősorban a szerkezet és a szerkesztés fontosságát tárgyalja, to-
vábbá rövid, gyakran jelképszerű címadasát.

Kabán Annamária a tudományos stílus szerkezeti sajátosságaival foglalkozik (*Tudományos
művek szöveg- és mondatszerkezeti vizsgálata*). Elemzésre három növénytani munkából választott
ki egy-egy szövegrészletet. Strukturáló elveket próbál felfedni, sajátos szövegépítkezési módokat
kutat, amelyek segítségével típusmodelleket lehet kialakítani. Emellett számol a közlési szándék-
kal, a kommunikáció címzettjével (szakemberek, egyetemi hallgatók, gimnáziumi tanulók). Leg-
főbb következtése az, hogy „a közlő szándéktípusa, problémamegoldó stratégiája azonos téma
kifejtése esetén is sajátos struktúraszervezési módokat hoz létre” (350).

Róka Jolán a reklám stílusáról ír (*A reklámról történeti távlatokban – A két világháború
közti vizuális reklám néhány stílusfogásáról*). Első alfejezete a reklám rövid fejlődéstörténetéről
szól, a másodikban a reklámról alkotott korhű vélekedéseket veszi számba, a harmadikban a két
világháború közti vizuális reklám néhány stílusfogását tárgyalja. Szerinte ma a reklám a tömeg-
kommunikáció korának szellemi és technikai terméke, nagy a hatóereje, aminek következtében
„formálja ízlésünket, s ezáltal egyéni stílusalakító tényezővé válik” (363).

6. A kötet megfelel céljának, az elmélet és a (jórészt elemzéseket magában foglaló) gyakor-
lat ma elvart összhangjának, a mindenképpen elfogadható részarányoknak. Sok új elméletről,
módszerről esik szó, és sok ilyen elv produktív alkalmazásáról tájékozódhatunk. Az így elért
eredmények egyértelműen kijelölik a kötet helyét a magyar stilisztika újabb történetében, mai
kontextusában. A sokáig görbe, szűk, elhanyagolt, alig járható ösvény a szóban forgó és a megelő-
ző kötet (Hol tart ma a stilisztika?), valamint más jelentős munkák révén több sávostá szélese-
dett, és ez a kiszélesedés, átváltás megfelel a modern stilisztika egyre igényesebbé váló szempon-
tjainak, új irányokat mutató elveinek, sőt – bár itt még nem egészen világos a helyzet – néhány
részlet, elsősorban a hermeneutikai vonatkozásúak a lassan, de biztosan alakuló posztmodern
felé mutatnak, főleg a hermeneutika és a dekonstrukció posztmodernitása, a nyelv és irodalom
dekonstruktív felfogásának az irányában.

Tehát az ismertetett kötet mindenképpen megfelel a korszerűség mai igényeinek. És
ugyanakkor az egész szakma több évtizedes stagnálása után a kitörést, a feltörést, a pozitív
irányú fejlődést reprezentálja. Így emiatt is cáfolata lehet annak – amit a kötet szerkesztője is
idéz a bevezető fejezetben –, hogy többek véleménye szerint a stilisztikának nincs távlata, hogy
a stilisztika halott (7).

Nagy érdeme a kötetnek az is, hogy problémafelvetései lényeges kérdések jobb megvilágítá-
sát segítik elő, olyanokét, amelyeken a stilisztika művelőinek érdemes elgondolkozniuk. Más szó-
val a tanulmányok nemcsak ismereteinket bővítik, gazdagítják, hanem eszméltetnek is, megvilágo-
sítanak, előrelendítenek.

Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. Tanulmányok. A–Z Kiadó, Budapest, 1998.

Az itt kifejtett gondolataim Balázs Géza Magyar nyelvünk az ezredfordulón című kötetéhez (Budapest, 1998) kapcsolódnak. Ez a könyv a szerző 14, már korábban publikált cikkének összefoglalása, megtévezve a 15. tanulmánnyal: Hatóerők a nyelvstratégiában (147–194), amely továbbépíti a témakört. Zimányi Árpád e lapban (1998.) részletes ismertetést ad a kötetéről, én tehát csak Balázs téziseihez fűzök néhány megjegyzést kiegészítésül vagy vitázóan.

Balázs nézetei újszerűek, sőt szabálytalanok, vagy ha úgy tetszik, rendbontók, de éppen ezért serkentetik a nyelvünk helyzetét, jövőbeli fejlődését célzó vizsgálatokat, beágyazva a nyelvművelés keretei közé: A magyar nyelvstratégia (nyelvművelés) mozgatórugói a szóban forgó fejezet alcíme is. E tekintetben Balázs Géza határozottan állást foglal a nyelvművelés ellenfeleivel szemben: kimondja, hogy van és kell lennie nyelvi normának, a nyelvművelés szükséges és pozitív tevékenység, mindez része a külső nyelvészetnek (Saussure kifejezését használva „linguistique externe”, illetve más szakszavakat használva: extra- vagy metalingvisztika stb.), mindezt jól átgondolt nyelvstratégia elvi és gyakorlati keretei közt kell tovább folytatni. Tegyük hozzá: ezek az elvek nemcsak a magyar nyelvre, hanem minden irodalmi nyelvre is érvényesek. De a magyar nyelvet illeti a szerzőnek az a tézise, hogy a határokon túli magyarság nyelvi stílusa nem tekinthető külön nyelvváltozatnak, hanem csak regionális környelvi változatnak, mint amelyek az országhatáron belül is léteznek.

Balázs nem általánosságban száll szembe a nyelvművelés tagadóival, hanem tételesen vizsgálja meg érveiket, és ellenérvekkel cáfolja meg őket.

Az az állítás, hogy a nyelvművelés túlréprezentált a magyar nyelvtudományban (150), nem felel meg a tényeknek, sőt – amint Balázs kifejti – az ellenkezője igaz, például a nyelvművelő osztály a Nyelvtudományi Intézetben összezsugorodott. Megjegyzem, régebben, az ötvenes években és előtte az arányok mások voltak, legalábbis a modern nyelvészeti irányzatok háttérben bujkáltak.

Ami azt az ellenvetést illeti, hogy a nyelvművelés nem tudomány, és a nyelvművelést nem tudományos fokon végzik (150–151), Balázs Géza hivatkozik (Fábián Pál nyomán) kételkedő nyelvtörténészekre is, mint Gombocz Zoltán és Laziczius Gyula, s úgy látja, hogy a jövőben a nyelvművelést szélesebb alapokra kell emelni, és szociológiai módszerekkel kibővíteni. Balázssal egyetértőleg úgy látom, hogy a nyelvművelés szakember feladata annyiban, hogy tudományos, szociolingvisztikai és nyelvtörténeti adattárból vonja le megállapításait és következtetéseit, vagyis a nyelvstudományt alkalmazott tudományként használja fel pragmatikus, „fatikus” tevékenységében. De a nyelvész nyelvművelő egymagában kevésre megy, ha nem támogatják „laikus” nyelvművelők. Ebben a vonatkozásban nem a naiv és nyelvészeti babonákon rágódókra gondolok (évekkel ezelőtt hallottam ilyen emberekről: A villamosról nem szállunk le, mert csak a madár száll, hanem lelépünk – így kell mondani), hanem a tollforgatókra, mint Illyés Gyula, Karinthy Frigyes és Ferenc és mások voltak. De hadd hivatkozzam Laziczius Gyulára, a kiváló nyelvészre, aki valóban nem sokra becsülte a nyelvvédők működését. Balázs is idézi (154) egyik mondását Kodály Zoltán vészkiáltásával szemben, hogy „abba még egy nyelv sem halt bele, hogy elpusztult a kvantitása”. Ezzel szemben mint volt tanítványa tanúsíthatom, hogy Laziczius egyetemi előadásában őrizte a nyelvi normákat, a „tisztá”, „szép” magyar beszédet, ő mindig megkülönböztette a hosszú és rövid magánhangzókat, nyelvi stílusa igen választékos, sőt archaizáló volt: „...amit mondandó vagyok”, „...múlt előadásomban mondtam volt...”, „...ha összehasonlítható a két adatot...” stb. Én magam úgy látom, hogy bár minden nyelvész tudatában van a nyelvi változások feltartóztatatlanságának, mégis mindegyik követője és őre a nyelvi normáknak, mert vallja, hogy a társadalom egységét kommunikációs tekintetben is csak a lassú változások tarthatják meg, hogy ne keletkezzék szakadék az idősebb és a fiatalabb nemzedék életmódjában, nézeteiben és beszédében. A mai

irodalmi nyelvek standardizálásában és a harmadik világ számos nyelvében folyó hasonló mozgalmak, nyelvújítások során ez az alapelv játszott szerepet, illetve érvényesül ma is.

„Nincs nemzeti tudomány, a tudomány nemzetközi”, ezt az állítást cáfolja Balázs. Az ő érvei helytállóak, magam is úgy látom, hogy van nemzeti tudomány, a magyar nyelv, történelem, irodalom, néprajz stb. szintén nemzeti tudománysszakok, hiszen szorosan kapcsolódnak a nemzet és a föld adottságaihoz, mint ahogyan az olasz, orosz, német, sőt angol hasonló diszciplínák is részei az illető nemzet tudományának, de az is igaz, hogy a tudomány nemzetközi, a magyar nyelvészet, történelem, néprajz stb. eredményei, adatai részei a nemzetközi tudománynak, tehát kettős arculata van minden illető nép, nemzet, ország kultúrája kutatásának és eredményeinek. A magyar nyelv tudományos feldolgozásának német, angol, francia és más nyelvű publikációi az általános nyelvészet, pl. az univerzálék kutatásához szolgáltatnak fontos adalékokat. De már a magyar mint a Duna-táj egyik közvetítő nyelvének, a magyarnak mint államnyelvnek története (39–47) elsősorban a magyarság nemzeti problémája, s ez csak áttételesen tartozik a nemzetközi vagy általános nyelvészet érdeklődési körébe.

A nyelvet nem lehet befolyásolni, vélik a nyelvművelés ellenzői. Balázs többek között Baudoin de Courtenay nézetét is szembeállítja a fenti állítással. A szerző még nem idézhette azt a vitát, amely az Élet és Irodalom 1997. évi májusi számaiban zajlott le egy Nyilatkozat nyomán, amelyben 40 aláíró, többek között tényleges nyelvészek, akadémikusok vallották a fenti tételt. Nos való igaz, hogy a nyelvet teljesen nem lehet befolyásolni, nagy vonalakban saját öntörvényszerint fejlődik, változik vagy kihal. Mindazonáltal bizonyos fokig minden nyelv befolyásolható. Elég, hogy a világ félezernél több irodalmi nyelvére hivatkozzunk, amelyeket mind, az ókorban a sumertól, a görögtől, a latintól stb. kezdve tudatos irányítással, emberi (tudósok, költők) beavatkozással formáltak meg. De vannak különleges esetek is. Ilyen a héber vagy ivrit, amelyet Csipkerózsika-álmából a múlt század végétől kezdve néhány évtized alatt változtattak modern nyelvvé, és itt van a cornwalli, amelyet kevesebb sikerrel ugyan (inkább csak lelkes értelmiségiek beszélnek), de ugyancsak újjáélesztettek két évszázad elteltével századunk második felében.

A nyelv befolyásolhatatlanságának elvével szemben a nyelvművelés ellenzőinek némelyike éppen azt kifogásolja, hogy a nyelvbefolyásolás nem demokratikus. Az említett Nyilatkozatban szintén elhangzott ilyen vád. Balázs elismeri, hogy (155) „Erőszakos, kirekesztő, ellentmondást nem tűrő nyelvbefolyásolásra valóban lehet példákat találni”. Gárdonyi Gézá-t idézi lejjebb mint elrettentő példát, aki hazaárulónak bélyegzi a magyar anyanyelvét elhagyót. De Balázs védekező magatartásán túl kellene menni. A nyelvművelés és általában a nyelvészet nem politikai jellegű tevékenység. Habár a nyelvművelés és a szociolingvisztika nem mentes politikai meggondolásoktól és céloktól, az olyan általános politikai fogalmak, mint demokrácia, demokratikusság nem alkalmazhatók a nyelvművelés megítélésében. A demokrácia bizonyos esetekben, sőt gyakran nem zárja ki a korlátozást a társadalomra nézve káros jelenségekkel szemben, sőt alkalmazza. Gondoljuk meg, hogy csendrendelet, közlekedésrendészet mindenütt van, nem is beszélve a büntetőbíráskodásról. Az Egyesült Államokban, amely országot általában a legdemokratikusabbnak tartanak, korlátozzák a dohányzást is nyilvános helyeken a nemdohányzók védelmében, nem is beszélve a halálbüntetésről, amelyet itt Európában megszüntettek. Nem látom be, hogy az anyanyelv vélt vagy tényleges károsodása ellen miért ne lehetne fellépni a felvilágosítás, oktatás és egyéb propagandisztikus eszközök útján, amelyek messze elmaradnak a politikai jellegű ráhatások módszereitől különösen választási időszakokban.

A nyelvművelés támadóit túlmennek a szóban forgó témán, és kikezdi a magyar helyesírás szabályzatát (tegyük hozzá, még azon is túl a „konzervatív” nyelvészeket célozzák meg; hanem ennek már valóban politikai, mégpedig tudánypolitikai, vagyis hatalmi indítékai vannak). Balázs helyesen mutat rá, hogy az irodalmi nyelvek helyesírása részben a hagyomány, részben az illető nyelv rendszerének függvénye. Valóban, nyelvünk ragjainak jó része a tőhöz illeszkedvén morfofonetikus változásokat okoz (*mond-ja, szó-val, de fej-jel, nem pedig fej-vel*). A múlt század

eleji helyesírási vita (ipszilonisták – jottisták) éppen ekörül forgott. Ezzel szemben a finn nyelvben ilyen gondok nincsenek. Egyrészt, mert a legtöbb tő magánhangzós végű, és a ragok fonetikai változások nélkül járulnak hozzájuk, másrészt a tő változásai nyelvi jellegűek, a helyesírás pedig azonos az új alakkal a kiejtés tekintetében is: vö. *tud-ok* – *tud-sz* (ejtsd: *tucc* vagy *tuc*), de finn *tuntu-* 'tud' (tőalak) – *tunnu-n* 'érezek' – *tuntu-u* (hosszú *ú*) 'érez' (a finn szó a magyarral azonos eredetű ma már eltérő jelentéssel). A helyesírás a legtöbb nyelvben probléma, és az anyanyelvi oktatás egyik legnehezebb témája. Ez vonatkozik a francia, az angol és a német helyesírásra is. A német helyesírásról évek óta folyik éles vita és ádáz harc a nyilvánosság előtt. Hosszú évekkel ezelőtt készített reformot egy szakértői bizottság (bevonva a német nyelvtérületek képviselőit), de az új helyesírás ügye nem nyugodott meg, legfelső bírósági szintre került, és az egyik tartományban ellenzői (tanárok, szülők) népszavazást készítenek elő. Balázs Gézával együtt elismerem azonban, hogy helyesírásunk több témakört illetően bonyolult. Ez vonatkozik pl. a földrajzi nevek írására. Ám e tekintetben szintén nyelvünk rendszere okozza az alapvető gondot. Az angol, francia, német és más nyelvekben pl. a földrajzi nevekkel kifejezett határozót nem ragos alakok, hanem külön előljárósók jelölik, amelyek felsorolásokban el is maradhatnak, míg magyarul a külföldi nevek végződéséhez kell valahogy hozzáigazítani a ragot, vö. angol *in London*, (*in*) *New York*, (*in*) *Los Angeles* – de magyarul *Londonban*, *New Yorkban*, *Los Angeles-ben* (az *s* ti. *sz*-nek olvasandó). De a köznévi utótagú földrajzi nevek írásmódja olyan földrajzi-jelentéstani elemzést kíván meg, hogy jómagam is hibázom benne, ha nem tudok tanácsot kérni a nálam illetéke-sebektől.

Balázs Géza úgy látja, hogy a nyelvművelés feladatkörét ki kell terjeszteni, súlypontját át kell helyezni a belső nyelvészetről a külsőre (162–5). Lőrincze Lajos, Fábíán Pál és mások útmutatásai alapján emberközpontú, beszédközpontú, szóval „kommunikációközpontú” nyelvművelést tart kívánatosnak, amelyet kidolgozott nyelvi stratégiával kell megvalósítani, amelyben az anyanyelvi iskolai oktatás (beleértve a határokon túli magyarságot), a nyelvi tervezés (futurológia) részese e programnak. A nyelvművelés valóban nem csak nyelvvédelem, ahogy legtöbb kritikusa véli, hanem ismeretterjesztő és nevelő munka, mert az általános műveltség elemi alapja az anyanyelv minél tökéletesebb elsajátítása. Ezt a munkát évtizedek óta végzik a nyelvművelők a médiában.

Újszerűen foglalkozik Balázs a súlyosnak tekintett általános nyelvi hibákkal, közülük olyanokkal, amelyek új keletűek, sőt tudatosak, főleg a reklámokban utcai plakátokon, cégtáblákon stb. A szerző a szemiotika (sőt a logika) módszereinek alkalmazásával boncolgatja a hibák keletkezését. Sorra veszi az ikes és iktelen igék rendszerének összegabalyodását, a suksükölést, a feltételes mód jelen idő első személyének *-nák* ragját mélyhangú szavakban, a *ba-*, *be-* rag terjedését állapot megjelölésében, az *aki* vonatkozó névmás egyeduralgokodóvá válásának jeleit stb. E jelenségeket mennyiségi, minőségi és társadalmi változásokra bontva a mozgás irányát elemzi. Érdekes meglátása, hogy nyelvünkben a közlés főiránya az általánosból a konkrét, tagoltsága a nagyból a kicsi felé halad, pl. *1998. január 1.* (a legtöbb európai és más nyelvben a sorrend fordított), és ilyen a birtokviszony sorrendje is általában, pl. *a Balaton vize*. Ám előfordul a fordított sorrend is, pl. *a ház ajtaja – ajtaja a háznak*. Balázs nem menti ugyan a néhány év óta szemet szűrő fordított sorrendű cégtáblákat, mint *Fotó Háber*, *Autó Kápolnási*, *Ford Népliget*, *Honda Szabó*, de szemantikai-logikai magyarázatot keres a jelenségre. Okfejtése szerint az *ablaka a háznak* a szokásos, „lehetséges létező” fordítottja, ellenben a cégtáblák sorrendje „a két forma vegyüléke” (169), ti. a kapcsolat első tagjai az általános, de kisebb fogalmat takarnak, míg a második tagok a konkrét, de nagyobb fogalom kifejezői. Mármost Balázs szerint ha ezt a vegyülékszerkezetet nem magyarázzuk meg, akkor a hagyományos nyelvművelő érvelést alkalmazva nem lehet szembeszállni az ellenvéleménnyel (170). Balázs úgy látja, hogy a *Fotó Háber* megfelel a *fotoüzlete Hábernek* vagy *Hábernek fotoüzlete* szerkezetnek. Csak hogy a *Fotó Háber* és társai esetében a *Fotó* beleérthető vagy belemagyarázható *Fotóüzlet* jelentésbe, de szerkezetileg nem vezethető le, amellet a *Fotó* nem elsősorban *fotoüzlet*, hanem *fotót* jelent, tehát 'Háber fotója, fényképe' volna a kikövetke-

tethető jelentés. Még kevésbé értelmezhető a *Ford Népliget*, ti. Balázs gondolatmenetét követve ez a 'Fordja a Népligetnek' – 'a Népliget Fordja' lenne, tehát még messzebb kerülnénk a helyes magyar cégfelirattól: *A Népliget Ford-üzlete* vagy *Népligeti Ford-üzlet* (bocsánat: *Ford Shop!*).

A kötet a tulajdonképpeni nyelvművelés kérdésein túl számos egyéb témát ölel föl. Több helyen is olvashatunk a magyar nyelv jellegzetességeiről, más nyelvektől eltérő szerkezeti, lexikális, frazeológiai és egyéb sajátosságairól. Egy fejezet (165–6) 38 pontban foglalja össze ezeket a jellemzőségeket. Ezekhez még néhányat hozzáténnék. (vö. Van-e a Duna-tájnak egységes nyelvi alkata című tanulmányomat, MNy. LXXX, 183–6, 1984). A magyar hanglejtésnek van még egy különlegessége, amelyet Balázs nem említ meg, ti. az eldöntendő kérdésé: háromnál hosszabb szótagú mondatokban az utolsó előtti szótagon felfelé tör az intonáció, utána hirtelen leesik. Nem tudnék olyan nyelvet említeni, amelyben hasonló hanglejtés volna. Jellegzetes az *-é* birtokjel is. Ugyancsak magyaros (és sok más, finnugor és egyéb, keleti nyelveké) az anyagnevek és megszámlálhatatlan jelentésű főnevek egyes száma: *almát kérek*, németül: *Bitte um Äpfel* (többes szám). Ritkaság a főnévi igenévek birtokos személyjeles alakja (a portugálban van hasonló). Sajátos az igenlés sokféle formája az *igen* szón kívül, különösen az igeikötös igeik igenlése: *Elhoztad? – El.* Végül megemlíthető a jelen idejű melléknévi igenév többféle funkciója: személy, hely, eszköz stb., pl. *ívó, vívó – vívókard*.

Több helyen olvashatunk nyelvünk hangszimbolikus gazdagságáról. Ez teljesen igaz, de bár nem ismerek összehasonlító (cross-cultural) felméréseket, azt hiszem, hogy sok más nyelv sem marad el tőle. Az *egyszer hopp, máskor kopp; bort, búzát, békességet* stb. példákhoz hasonlókat találunk más nyelvekben, pl. német *unter Dach und Fach bringen* 'tető alá hozni', francia *au fur et à mesure* 'az érkezés sorrendjében, megfelelő rendben', angol *tit for tat* 'szegyet szeggel, szemert szemért, kölcsön kenyér visszajár'. A harmadik világ számos nem irodalmi nyelve különösen gazdag ilyen kifejezőmódookban.

Ami a nyelvművelés jövő évezredbeli helyzetét illeti, én sötétebben látok Balázs Gézánál. A magyar társadalom a rendszerváltás óta átalakulóban van, amely igen nagy megrázkódtatással jár a lakosság többségére nézve, a legveszélyeztetettebb rétegekre, a nagycsaládosokra, a nyugdíjasokra, a kifizetésűekre, a munkanélküliekre. Őket csak a mindennap gondjai érdeklik, a tömegek előtt a nyelvi kérdések idegenek, nem úgy, mint a nagy nyelvújítás, sőt a „kis nyelvújítás”, a harmincas évek sportszavainak megmagyarosítása idején. A társadalom felső rétege pedig – kevés kivétellel – félművelt emberekből áll, akik hivalkodnak angol és más nyelvű – tegyük hozzá – gyatra tudásukkal. Hogy ez a helyzet mikor változik meg, az most még nem látható, de aligha egy-két évtizeden belül. De persze addig is „munkálkodni kell”. Balázs Géza számos programot említ, amelyet a modern nyelvművelés folytatásához végre kellene hajtani (178–86): szókinccsfelmérés, nyelvi rétegek vizsgálata, beszélt nyelvi felmérés, személyiség és beszéd, továbbá közösség és beszéd vizsgálata, a tömegkommunikáció és a média hatásának felmérése stb. Bízom benne, hogy Balázs Géza és nyelvművelő társai, a külső nyelvészet vagy extralingvisztika szakemberei nemcsak neki-rugaszkodnak, hanem sok új eredménnyel fogják gazdagítani az egész nyelvtudományt is, amely végeredményben tagoltsága ellenére is egészet alkot.

De bízom abban is, hogy nyelvünk kétezerben és utána ugyanúgy be fogja tölteni hivatását mint eddig, és az egész társadalom szolgálatában marad. Módosulni fog, bizonyos normái is megváltozhatnak, kialakulhatnak funkcionális normák, pl. a médiáé, mint erre Balázs Géza is céloz, de gyökeres átalakulástól – ez a nemzedékek közti különbségeket még inkább elmélyítené – nem kell tartanunk. Ám ez a nyelvművelőktől, nyelvészektől, óvónóktól, tanítóktól, tanároktól, szülőktől és nem utolsósorban a média munkatársaitól is függ.

Fodor István

Beszámoló a Magyar Nyelvi Bizottság 1998. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 1997-ben két ülést tartott: június 8-án és október 5-én.

I. Az 1998. június 8-i ülésen a bizottság a következő kérdésekkel foglalkozott.

1. Tudománypolitikai jelentés készítése, az úgynevezett diszciplínaviták részére és keretében. – A bizottság Balázs Gézát kérte fel a jelentés tervezetének kidolgozására.

2. Fodor Józsefné levelet intézett a bizottság több tagjához a szerves kémiai helyesírás reformja tárgyában. Fodor Józsefné azt kérte, hogy a bizottság tiltakozzon az új szerves kémiai szabályozás ellen. – A bizottságnak Nyitrai József bizottsági tag, a Kémiai Osztály képviselője helyett Nagy József BME-docens nyújtott felvilágosítást. Ugyanő felelt a feltett kérdésekre is; bizonyítva, hogy a kémiai helyesírásban az eddigi rendszert mélyebben érintő változás nem történt.

A bizottság több tagja kérdéseket tett fel az előterjesztőnek, aki tüzetesen megvilágította álláspontjukat. A bizottság a tájékoztatást elfogadta.

Elvi álláspontunk az, hogy a kémia (és általában a szaktudományi) helyesírások gondozója és őre az MTA-nak illetékes osztálya. Mivel az új szerves kémiai szabályzatot az illetékes szakbizottság után a VII. Osztály is elfogadta, a Magyar Nyelvi Bizottság ezt a határozatot nem vitathatja. Annál is kevésbé tehetné ezt, mivel korábban már egyetértett az új szerves kémiai szabályzat bevezetésével és az abban foglalt néhány kisebb módosítással. Ezek semmiképp sem jelentik a magyar kémiai helyesírás „elangolosítását”, amitől Fodor Józsefné az új szerves kémiai szabályozást félti.

3. A Helyesírási kézisztár átdolgozásának ütemterve. Előterjesztő: Tóth Etelka, az Akadémiai Kiadó munkatársa, Deme László és Fábian Pál szerzőtársa. – A szótár jelentősen bővílni fog a kiadónál felhalmozott új szóanyag felhasználása révén. A munkákat rendkívüli módon meg fogja könnyíteni, hogy egyes munkafázisok számítógéppel elvégeztethetők. A bizottság segítségére elsősorban az új idegen elemek írásmódjának meghatározása és néhány más probléma eldöntése végett lesz szükség.

A bizottság egyetértett a szerzőknek azzal a törekvésével, hogy az új Helyesírási kézisztár a szabályzat kibővítésének, nemzeti helyesírási etalonnak tekintessék.

Az elnök kérte a bizottság tagjait, hogy javaslataikat mielőbb juttassák el a szerkesztőknek.

4. Az akadémiai helyesírási szabályzatot és az akadémiai szójegyzéket több magánkiadó is „lekoppintja”, és különböző című kiadványokban forgalmazza mint „új” szabályzatot. – A bizottság sajnálattal állapította meg, hogy a szabályzatot copyright nem védi, hanem tankönyvként kezelik, azaz szabadon „idézhető”. Sőt még örülni kell annak, ha nincsenek eltérések a szabályzat meg a kalózkivadvány között!

A bizottság több tagja szerint lépni kellene valamit a jogvédelem irányába.

5. A stratégiai kutatások keretében a bizottságnak lehetősége nyílna bizonyos munkálatok indítására. Sajnos, nagyon sok idő telt el teljes bizonytalanságban, hogy mire és miképpen köthető szerződés. Most – úgy tűnik – megindulhatnak egy magyar–angol/angol–magyar számítástechnikai szótár munkálatai. Bizonytalan azonban a tervezett nagy szaknyelvi helyesírási ellenőrző program (CD-lemez) finanszírozásának a sorsa. Az MTA stratégiai kutatási bizottságával a helyzetet tisztázni kell. Nagyon el vagyunk késve; féltő, ha kapunk is pénzt, nemigen fogjuk tudni elkölteni az év végéig.

6. Az elnök bejelenti, hogy Prószéky Gábor, a MorphoLogic cég igazgatója, a tervezett helyesírási ellenőrző program működését június 10-én 14 órakor be fogja mutatni a fonetikai stúdióban. Erre a bizottság tagjait az elnök meghívja.

7. A bizottság szükségesnek tartja, hogy az „új nyelvújításba”, amelyet Glatz Ferenc elnök meghirdetett, a tudományos osztályok tevékenyen kapcsolódjanak be. A szaktudományi nyelvek magyar terminológiájának kialakítása olyan ügy, amely csak az illetékes tudósok közreműködése révén valósulhat meg.

II. Az 1998. október 5-i ülésen a bizottság tüzetesen megvitatta Balázs Géának tudománypolitikai előterjesztését, s azt fő vonalaiban helyesléssel elfogadta, több tekintetben azonban rövidítést, illetőleg átdolgozást javasolt.

A bizottság külön köszönetet mondott Deme Lászlónak, hogy a bizottság törekvéseit, pontosabban az anyanyelvi beszéd- és íráskultúra ápolására irányuló törekvések célját és lényegét kiváló tömörséggel egy „Bevezető”-ben összefoglalta.

[A tudománypolitikai jelentést a bizottság határidőre felterjesztette az osztályhoz. Az osztály a jelentést november 16-i ülésén elfogadta. A szöveget a Magyar Nyelvőr meg fogja jelentetni.]

III. Mivel a bizottságban minden tudományos osztálynak van egy-egy képviselője, testületünk az MTA osztályaival állandó kapcsolatban van. Természetesen az egyes tudományterületekkel való együttműködés intenzitása változó, a szükséghez igazodik.

Az elmúlt évben a Földtudományok Osztályával, a Földművelésügyi Minisztérium Földrajzinévbizottságával, az MTA Kémiai Tudományok Osztályával volt szükség az együttműködés fokozására.

IV. A korábbi évekhez hasonlóan a bizottság 1998-ban is részt vett a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt.

V. A bizottság tagjai szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László) és szerkesztőbizottsági tagjai nyelvészeti folyóiratoknak, tagjai a Magyar Rádió Anyanyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Benczédi József, Deme László, Fábíán Pál, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak (Balázs Géza, Deme László, Grétsy László stb.).

Budapest, 1998. november 30.

Keszler Borbála
bizottsági titkár

Anyanyelvünk szolgálatában*

(Jakab István 70 éves)

Huszoney éve, Nyíri Antalt köszöntve hetvenedik születésnapja alkalmából, bevezetőül ezt írtam: „Az életkor persze önmagában nem érdem. De minél hosszabb, annál több lehetőséget ad érdemek szerzésére és gyarapítására” (Néprajz és Nyelvtudomány XXI, 5; 1977.) Most, jeles kollégánkról és kedves barátomról, Jakab Istvánról szólván, ennyivel mindenképpen meg kell ezt toldanom: „...ha van benne elég erő, akarat és elhivatottság megküzdeni környezettel, körülményekkel és a hivatalnak packázásaival”.

Hosszan szólhatnék [megvallom: ott a helyszínen szóltam is, de ezt a részt egy akadémiai kiadványban teszem majd közzé] nyelvről és anyanyelvről, tudományról és nyelvtudományról, nyelvhasználatról és nyelvápolásról. Azért, mert Jakab István kollégánk és barátunk személyében olyan férfiúnak ünnepeljük kereken hetvenedik születésnapját (és – szerencsére – nem: születésének hetvenedik évfordulóját, ahogy a meghívás szólt), aki ebből a szép hosszú időből jó négy és fél évtizedet töltött el **anyanyelvünk szolgálatában**. Nem is akármilyen szerepkörökben és poszto-

* Részletek a nyitrai ünnepi ülésszakon, 1998. november 20-án elhangzott üdvözlő beszédből.

kon. Kezdte a grammatika oktatásával középiskolás fokon; majd hamarosan a felsőoktatásban folytatta, tanárok tanáráként; s ehhez társult nemsokára a beszélők szélesebb rétegeinek szánt nyelvművelő és ismeretterjesztő publikációs tevékenység, majd a mozgalmisság vállalása. Szorgalmazására alakult meg, először a CSEMADOK nyelvi szakbizottságaként az a mag, amelyből, éppen három évtizede, kinőtt a Csehszlovákiai Magyar Nyelvművelő és Nyelvjáráskutató Társaság; amelynek először főtítkári, majd lappangásba szorításának feloldódása után elnöki minőségben irányította tevékenységét; segítve közben a pedagógus-továbbképzést, a sajtó munkásainak nyelvi továbbnevelését és az anyanyelvi versenymozgalom folyamatos erősödését és erősödő folyamatosságát.

Szervező és alkotó munkálkodásának első, **kötetnyi** eredménye a sajátjai mellett Kapás Ferenc, Mayer Imre, Mayer Judit, Morvay Gábor, Orbán Gábor és Zeman László írásaiból összeválogatott és megszerkesztett közös kiadvány, az 1976-ban megjelentetett „Hogy is mondjuk?”. Az első írás benne, sorrendben, Jakab Istvánnak 1955. évi cikke; s ezt időben is csak egy előzi meg: Mayer Imréé 1954-ből. És talán nem a szerkesztői helyzettel való visszaélés, hanem a felhalmozódott választékban elfoglalt hely következménye, hogy a cikkekcskék mintegy felének ő maga a szerzője is; s hogy e kerek képpé összeálló mozaikkockák sorát lezáró – 1973-ban készített, „Nyelvművelésünk helyzete, elvei és legfontosabb feladatai” című – 26 lapos magvas áttekintés is tőle származik.

Ezt a szerzőtársakkal együtt produkált szerkesztményt **négy további** követte: 1980-ban a „Nyelvünkről – nyelvünkért”, 1983-ban a „Nyelvünk és mi”, 1987-ben a „Nyelvi vétségek és kétségek”, majd – de reméljük, korántsem „végül” – 1995-ben az „Értsünk szót egymással”. [Utólag szürom be: jól „szurkoltam”. Születésnap ajándékként – nekünk – testes válogatást jelentetett meg az első három kötet írásaiból a pozsonyi Kalligram kiadó, 1998. évjellel, „Nyelvünkről – önmagunkért” címmel.) – Az említett négy kötet már egyetlen szerzős: Jakab István rádióban és nyomtatott sajtóban közzétett rövid írásainak tematikusan elrendezett gyűjteménye mindegyikük. A „Nyelvünk és mi” címen közrebocsátottat kiegészíti még, „A csehszlovákiai magyar nyelvművelés legfontosabb kérdései” címen, egy újabb, ezúttal 73 lapos vissza- és előretekintő tanulmány; ez az elméletibb műfaj azután a gyűjteményes kötetekből átment a Magyar Nyelvőrbe és a pozsonyi Irodalmi Szemlébe.

Aki mindezek alapján afféle „nyesegető kertészként” könyvelné el Jakab Istvánt, annak azt ajánlom: nézze meg magvas és testes **filológiai** tanulmányait az igekötő kialakulásáról majd tudományos besorolásának történetéről (a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában); s azokat a grammatikai finomságokat feszegető szakírásokat, amelyek központi folyóiratok – elsősorban a Nyelvőr – hasábjain jelentek meg. És több oldalról is közelítő fejtegetéseit a központi norma és a regionális nyelvhasználati formák viszonyáról. Mert mindezekben tetten érhető: a gyökerekig ásott, hogy biztos kézzel foghasson a gallyacsok alakításához.

De a mozgalmisság, a **közéleti-közéleti** tevékenykedés sem valamiféle önmegvalósítási ambíció vagy magamutogatási kényszer folyománya nála, nem látványos siker keresése a nyugodt, elmélyedő munka helyett; hanem a társadalmi szükség felismeréséből fakadó meghajlás a történelmi kényszer előtt. Idézett programtanulmányainak tanúsága szerint elég korán tudatosította azt, ami a legjelentősebb helyzeti negatívum és ebből következően a legfontosabb pluszfeladat a nemzetiségi körülmények közt végzendő nyelvművelő munka – és munkásai – számára: hogy a nyelv használoinak nem csupán a nevelése, művelése, hanem a **megtartása** is gond, mégpedig olyan létkörülmények között, amelyek közt a központi normának már a megismerése is többletigény és többletfeladat a mindennapokban használt anyanyelvi szinthez képest.

Változó, ingadozó körülmények között, váltakozó, ingatag **egészséggel**, olykor megtört testtel, de töretlen akarattal és odaadással évtizedeken át végzett munkáján végigpillantva, most, a nyolcadik évtizedbe lépésekor, nem csendes pihenést kívánok neki, hanem **további aktivitást**. A magunkfaját a pihenés fárasztja, a tevékenység élteni. – Jó persze kitapogatni minden helyzetben és korszakban a mozgás korlátait; de fontos aztán megkeresni a korlátok közti mozgás lehetőségét is.

Hiszem, hogy megtalálja; és kívánom: találja meg!

Deme László

Csókolom!

Kit? Miért? Hogyan?

avagy:

A magyar köszönésformák fuldoklása a „csókolom” generálszószában.

Az emberi kapcsolatteremtés alapja, minden egyes találkozásnál a derűs, napszaknak megfelelő, értelmes köszönés, illetve az érthető bemutatkozás.

Baranek J. Györgynek, egy ismertlen nyelvművelőnek az emlékére

Csókolom ... örölik a szót összeszorított foggal vagy ártatlan méla szájjal a megtévesztett polgárok tömegei, a kiszolgáltatott kis- és növő gyermekek példaképei.

Karácsony Sándor pedagógus (1891–1952) a fejlődéslélektan társaslelki kategóriáinak meghatározásakor, a kisgyermekkor tudományaként az **utánzást** jelöli meg.

A kisgyermek egyik első tudománya a nyelv. Elsősorban az anyanyelv. Tudományát utánzással sajátítja el. Kit utánoz? Felnőtt (baj)társaim a magyar anyanyelvben! Bennünket utánoz ez a kiszolgáltatott, tudományra éhes emberpalánta. Milyen felnöttek vagyunk? Érett vagy éretlen felnöttek?

Csókolom ... *csókolom* hajtogatja tisztességtudóan az éretlen felnőtt boldog-boldogtalannak, útonútfélen. Robot találkozásai robotokkal a falanszter flaszterén. A legsikerültebben programozott, éretlen felnőtt még unszolja, utasítja is kiskorú gyermekét, unokáját, tanítványait, hogy előre csókolomozzon. Szöges ellentétben a kisgyermek (3–7 éves, infans) lehetőségével, aki utána kívánná mondani.

A növő gyermek (8–12 éves, praepubertas) igényévé válhat, hogy előre köszönjön, ha ad-digra nem okoztunk benne dacosan ellenszegülő gátlásokat. A kamasz (13–17 éves, pubescens) korúaknál merül fel először a kérdés: Mit is jelent, amit mondok, köszönök?!

Gondoljunk az ifjú nő (18–24 éves, adolescens) zavart pillantására, pirulására. Elhebegett *csókolom*-ja jusson eszünkbe, bármilyen korú, felnőtt férfitársam. Ő, a nő, mit érezhet, mire gondolhat (mert ifjú korban még ösztönösen kívánnak gondolkodni az emberek) éppen „elemzés” alatt álló *csókolom*-ja közben. Nekünk pedig, beretvált-szörös férfiaknak, milyen pajzán képek jelenhetnek meg barázdás homlokunk mögött, hallván az ifjú hölgy bizonytalanul elrebegett *csókolomját*.

Érett, felnőtt ember az, aki képes önállóan gondolkodni, dönteni, cselekedni. Az élőlények közül egyedül az ember nagyszerű lehetősége ennek a hármas egységnek a felismerése, gyakorlása. Igényem önállóan gondolkodni, felelősséget vállalni az egyszemélyes döntésemért, végül következetesen cselekedni. Az időbeli sorrend felcserélhetetlen.

Az éretlen, gyermeteg (infantilis) felnőtt ember lemond az önálló gondolkodásról, a döntés nagyszerű, személyes szabadságát is kifejező napi gyönyörűséggel eltöltő, felelősséggel vállalt lehetőségéről. Mi marad neki a kínokkal-örömökkel vegyes következetes cselekvés helyett?

Az éretlen felnőtt ember cselekedtetett áldozatként szenved, szenvedeg, ágál, dicsekszik, hunyászkodik, panaszkodik. Átengedi a gondolkodást, a döntést másoknak, akik cselekedtetik őt. Marad neki is egy hármas egység, a cselekedtetés három „P”-je: a **parancsra – pót – pazarló** cselekvéssor.

Csókolom ... halljuk nap mint nap olyannyira gépiesen, hogy még írásjelet sem képzelhetünk hozzá. A **semmi** van utána. Lélektelen. Értelmetlen. Mindez együtt: **pazarlás**. Pazarlás a pillanattal, a vegetatív idegrendszerrel, az étellel.

Pazarlás a lehetőséggel, hogy egy-egy találkozáskor a lépcsőházban, az utcán, a munkahelyen, a legkevesebb energia felhasználásával **erőt adhatnánk** társainknak egy-egy derűs, értelmes (napszaknak, helyzetnek, személynek) megfelelő köszönéssel.

Csókolom ... köszön az **érett**, felnőtt ember szerelmének, és **szájon csókolja**. Édesanyjának, más tiszteletreméltó nőnek *Kezét csókolom!* köszönéssel hálálja meg a gondoskodást időnként.

Nem csak idegeneknek, legközelebbi hozzátartozóinknak is erőt adó lehet búcsúzáskor a *Visszontlátásra!* Szeretnék még találkozni Veled – ma, vagy holnap, esetleg az örökéletben. Ki tudja, mi történhet a búcsúzás utáni percekben Veled vagy velem?

A köszönés tartalma, értelme: **Szükségem van Rád**, embertársam! Ha véletlenül megelőz valaki a köszönésben, az a meglepően jó érzés tölthet el, hogy **Neked is szükséged van rám**.

Hajnali morózusság ellen kiváló a: *Jó reggelt kívánok!* Napközbeni hajszában biztató egy: *Jó napot kívánok!* Szürkület idején összecsuklást megelőző lehet a: *Jó estét kívánok!* Eltöltött napunkról való elszámolásunk után békés álmot hozó *Jó éjszakát* suttozhatunk szeretteinknek. A három műszakban dolgozót is felvillanyozhatja a *Jó éjszakát kívánok!* együttérzést kifejező hangsúlyozása. Sőtét, felhős, ködös délben egy *Szép-jó napot kívánok!* hallatán kisüt a szívemben a nap. Az érett felnőtt gyermekei, tanítványai az előbbi példákat utánozhatják.

A *Jó napot kívánok!* utánzásában felnövő gyermek tapasztalatom szerint még gondolkodni is korábban kezd, mint a *csókolom*-követők. Leányunk négy éves korában a döbbenettől értetlenül hánytva szememre, a szomszéddal való találkozás után: Édesapa, a Nusi néni azt mondta, hogy az okos kislány *csókolomot* köszön és nem *jónapotkívánokot!* – Édeslányom! – szedtem össze magam – tudod, vannak olyan idős emberek, akik a *csókolom* köszöntést szeretik. Ettől a perctől kezdve te magad döntheted el, hogy kinek, mit köszönsz. Ha úgy találsz, hogy egy maradi felnőttel találkozol, nyugodtan köszönj neki *csókolomot*.

Megnyugodott, de láttam, hogy igencsak foglalkoztatja az esemény. Nusi néninek attól kezdve megkülönböztetett figyelemmel *csókolomot* köszönt. Fél év múlva ragyogó arccal perdült be az előszobaaajtón: Apa! Nusi néninek véletlenül úgy köszöntem, hogy *Jó napot kívánok*, és ő is azt mondta, hogy *Jó napot kívánok!* Mielőtt szóhoz jutottam volna, hozzátette: Lehet, hogy Nusi néni nem is olyan öreg?

Életkortól, helyzettől függően elfogadhatónak tartom a *Szia!*, *Helló!*, *Csao!*, *Tiszteletem!* etc. köszönéseket. A *Szervusz!*-nál tisztázandónak tartom még írásban, élőszóban egyaránt a *Szervusz!* változatot. Magam így érzem és használom következetesen: *Szervusz!* Ha *Szervusz*-t hallok, csiklandós ingert érzek, hogy így válaszoljak: *Szervillamos!*

Isten veled! – búcsúzom a Magyar Nyelvőrség egyik zászlótartójától. Kilencvenéves korában ért véget feladata a Földön.

Figyelmes csapattársam, aki a Nyelvőrt olvasod! Tisztelegjünk Baranek J. György, az ismeretlen katona előtt, aki anyanyelvünk gazdag színeit és az erőt adó köszönésformákat őrizte–védelmezte. Jelentem nyelvőr társaim, hogy a zászlót nem ejtette el, még álltában átvehettük tőle.

Ezt az írást azért adom közre, hátha felfigyel néhány kiskatona, és mielőtt mi is elejtenénk, átveszi tőlünk a magyar köszönésformák tépett lobogóját.

Addig is gondolkodni van igényem, dönteni kívánok, és következetes cselekvésem morzsányi eredménye a fenti továbbgondolkodásra javasolt íromány.

Héreg, 1999 tavaszán

Levente Péter



Szemle

Szathmári István (szerk.): Stilisztika és gyakorlat. (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	131
Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	136

A Nyelvőr hírei

<i>Keszler Borbála</i> : Beszámoló a Magyar Nyelvi Bizottság 1998. évi munkájáról	140
<i>Deme László</i> : Anyanyelvünk szolgálatában (Jakab István 70 éves)	141

A Nyelvőr postájából

<i>Levente Péter</i> : Csókolom!	143
--	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 3382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénnek naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745-1771). I. Bp.-Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV-XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Nyomárkay István: A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II.

Kis Ádám: Az akadémiai helyesírási szabályzat és a számítógép

Fehér Erzsébet: A stíluselmélet archeológiája

Laczkó Krisztina: Alaktan – Bevezetés

Balogh Judit: A jelző és az értelmező

Harka Ákos: Tiszafüred környéki halnevek

Bañcerowski Janusz: A nyelvi jelentés és az emberi tudás

Elekfi László: A magyar szókincs szófaji arányai a Magyar ragozási szótár tükrében

Hell György: A hagyományos és az „új magyar nyelvtan”



MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Nyomárkay István: A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II.</i>	145
<i>Kis Ádám: Az akadémiai helyesírási szabályzat és a számítógép</i>	149

Nyelv és stílus

<i>Fehér Erzsébet: A stiluselmélet archeológiája</i>	169
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Laczkó Krisztina: Alaktan – Bevezetés</i>	175
<i>Balogh Judit: A jelző és az értelmező</i>	191

Nép és nyelv

<i>Harka Ákos: Tiszafüred környéki halnevek</i>	208
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz: A nyelvi jelentés és az emberi tudás</i>	214
<i>Elekfi László: A magyar szókincs szófaji arányai a Magyar ragozási szótár tükrében</i>	217
<i>Hell György: A hagyományos és az „új magyar nyelvtan”</i>	222

Kisebbségi közlemények

<i>Fenyvesi István: Egy 1849-es orosz dokumentum a magyar nyelvről</i>	239
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Lévai Béla: Hóstát</i>	242
---------------------------------	-----

Magyar Nyelvőr Bizottság

Keszler Borbála

F 8460 / 2000

MAGYAR NYELVŐR

123. ÉVF.

*

1999. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II.

Napjainkban a hivatalos kommunikációban, de főként a társadalmi (társasági) érintkezésben gyakran tapasztalható bizonytalanság – sok egyéb beszédaktus mellett – a megszólításokban. Nemrégiben megkérdeztem egy fiatalembert, aki már pár éve együtt jár egy lánnyal, hogyan szólítja meg partnere szüleit. A válasz ez volt: Sehogy. Kerülöm a megszólítást. E tipikusnak mondható jelenség oka minden bizonnyal az, hogy a hagyományos, jó fél évszázad alatt meggyökeresedett és széles körben általánossá is vált formák kipusztultak, s helyettük újak nem alakultak ki. Az is bizonyos, hogy a „fordulat éve” után számtalan, eladdig szokásos megszólítási és üdvözlési beszédaktust reakciónak, az egykori „úri osztályt” jelképezőnek tartottak, s mint ilyet, elvetettek, sőt üldöztek. Üldözték és sikerrel irtották annak ellenére, hogy valójában imponálónak érezték. Ma is jól emlékszem arra az adomára, amely a frissen kinevezett „népi káder” főispán (egy rövid ideig még éltek az öröklött közigazgatási és közjogi tisztségek, méltóságok megnevezései is) feleségéről szól, aki bosszúsan panaszozza szomszédasszonyának, hogy „ha nem lenne ez az átkozott népi demokrácia, most méltóságos asszony lennék!”

A megszólítás összefügg a nyelvi tiszteletadással (vö. Kiss J. 1995: 258–9), de bizonyos esetekben (Hadrovics László terminusával: az absztrakt közlés síkján) más implikációja is lehet. Leech szerint (idézi Rathmayr 1996: 25) „steigt das Maß an notwendiger Höflichkeit in Abhängigkeit von folgenden pragmatischen Variablen: je mehr Macht der Adressat über den Sprecher hat, je größer die soziale Distanz zwischen den Interaktanten ist und je höhere Kosten der Sprechakt dem Adressaten Verursacht.” [A szükséges udvariasság mértéke a következő pragmatikai változóktól függ: minél nagyobb hatalma van a címzettnek a beszélő felett, minél nagyobb a beszélő partnerek közötti szociális távolság és minél nagyobb költséget okoz a beszédaktus a címzettnek. (Ti. annál inkább növekszik a szükséges udvariasság mértéke)]. A megszólításokkal a szláv nyelvekre vonatkozóan legújabban Tilman Berger foglalkozott (Berger, T. 1998), tágabb összefüggésben pedig Bańczerowski, J. (1998). A pronominális és nominális megszólítások rendszerét vizsgálva Berger megállapítja, hogy ezen a téren történeti kutatások alig vannak. Tanulmányában utal a magyarra is, megjegyezvén, hogy nehezen dönthető el, milyen mértékű befolyást gyakorolt a magyar a délszláv megszólítási rendszerre. Ez

persze kutatások, valamint a szerző részéről a magyar nyelv ismerete hiányában tökéletesen érthető.

Bizonyos, hogy az adresszatív és általában az udvariassági beszédaktusok társadalmilag meghatározottak. Széleskörű elterjedtségre tett szert századunk első felében az ún. középosztály nyelvi normája. Ahhoz, hogy ezt a normát alaposabban elemezhessük, először is le kellene írni, azaz részletesen meg kellene ismerni. Nem azért, mintha kétségtelen túlzásaival együtt fel kívánnánk éleszteni, hanem egyszerűen amiatt, mert egy eltűnt korszak sok mindent megvilágító dokumentuma, s nem utolsósorban azért is, mivel – minden rangcentrikusságából fakadó túlzása dacára is – olyan társadalmi normát tükröz, amelyben érvényre jutottak a kölcsönös tiszteletadás meghatározott és elfogadott formái. Egy ilyen diakrón leírás forrásai olyan írók munkái lehetnek, akiknek regényei, novellái vagy drámái ebben a középosztálybeli környezetben és társaságban játszódnak, tehát elsősorban Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt, Zsigray Julianna, esetleg Molnár Ferenc vagy az Új Idők novellistái közül például Bónyi Adorján, Bókay János és mások művei. Ma már kevesebb fogódzót jelent az (egykor) beszélt nyelv, hiszen ezen réteg tipikus képviselői már vagy nem élnek, vagy nagyon idősek.

Ahogy an olvasmányaimra emlékszem, de frissen gyűjtött anyagom alapján is úgy látom, Leech fent már idézett megállapításai általános érvényűek. Az átvitt értelemben vett hatalom, a szociális távolság, valamint az ugyancsak átvitt értelemben vett költségek, illetve az érdek vagy a pillanatnyi cél azok a szempontok, amelyek az egyes udvariassági formákat, így az adresszatív beszédaktusokat is meghatározzák.

Egyik Herczeg-novellában (*Üzlet – üzlet*. In: *Emberk, urak, nagyurak*. Singer és Wolfner, Budapest, 1936) egy méltóságos úr és egy uzsorás párbeszéde meggyőzően illusztrálja az elmondottakat. A kiinduló helyzet: a megszólítás a pénzember részéről: *méltóságos úr*, a partner részéről: *Rabinovics úr*. Eddig a szociális vagy társadalmi distancia. Ez azonban tüstént módosul, amikor a méltóságos úr újabb hitelt sürget: *Rabinovics bácsi*, adjon nekem még tízezer forintot kölcsön! A *bácsi* megszólítás szinte familiáris, s így legalábbis pillanatnyi érdek diktálta közelséget implikál. Amikor a kölcsönkérő a pénzember adott szavára hivatkozik, társadalmilag mintegy egyenlő rangú félként kezelve a hitelezőt, így szól hozzá: Kedves *Rabinovics*... ön az imént becsületszavát adta, hogy...

Az *úr* megszólítás középosztálybeli társaságban, tehát azonos társadalmi státuszú beszélgetőpartnerek között elképzelhetetlen volt. Néhány példa: Szlimóczkyné lesütötte a szeméit. – *Csapiczky*, maga egy rossznyelvű rágalmazó (MK VIII, 16); – Jézusom, hiszen ez *Huszár*! Igazán maga az, Béla? (HF, *Mink és ők*. Singer és Wolfner. Budapest 1934, 88); – Képzeld, *Adorján*, tegnap este a maga utcájában jártam (HF, *Mink és ők* 34); Az I. felvonás után egy fekete bársonyruhás igen szép asszony suhant a páholyunkba. ...Mikor az ura bemutatott, óriás meglepetésemre... magyarul szólt hozzám: „*Herczeg*, hát magát be kell nekem mutatni?” (HF Emlékezései 366): – Kezét csókolom! – Jó napot, *Bontha*. (Csathó 488). Amennyiben azonban nem azonos társadalmi státuszú

interlokútorokról van szó, a magasabb státuszú az alacsonyabb helyzetű vezetőknév + *úr* megszólítással illetve. Mikszáth *Gavallérok* című kisregényében a társalgásban részt vesz Krivday professzor (= gimnáziumi tanár), akit a társaság tagjai nem tekintenek maguk közül valónak, azaz magukkal azonos társadalmi rangúnak. Königrätz apó, a nyugalmazott őrnagy így fordul hozzá: Kivihetetlen lenne, *Krivday úr*, bizonyára kivihetetlen (ti. a lovak farkára lámpát kötni), majd alább: Ugyan, ugyan, *Krivday úr!* (MK VIII, 223). Kissé tréfásan bár, de azért az újságírói foglalkozás iránti távolságtartást kifejezve az egyik szereplő (Pruszkay Stefi) megrója barátját egy tréfa miatt: Az ilyen vicceket a *zsurnaliszta úr* otthon, Budapesten hagyhatta volna... (MK VIII, 203). Amíg nincs szó foglalkozásról, addig a társaság nőtagjainak *Csapiczky*, férfitagjainak *barátocskám*, *amicenko* stb., mihelyt azonban a foglalkozás kerül előtérbe, mindjárt *zsurnaliszta úr*. Hasonlóan szólítja meg segédjét szintén a *Gavallérokban* az ékszerész: Keresse meg a térítvényt, *domine Brányik*, az ékszert pedig csak hagyja künn... mert délután megint elviszik (MK VIII, 232). Az üzlettulajdonos társadalmi pozíciója sem azonos a segédjével. Csaknem azonos helyzetet ír le Csathó Kálmán. Egy Csóka nevű mérnök találkozik a kisváros örmény trafikosával. A megszólítás a mérnök részéről: – Jó napot, *Káringécz úr!*, – Tudja, mit, *Káringécz úr*... Csináljuk meg ezt az üzletet ketten... (Csathó 432, 434).

Ugyanakkor az *úr* többes száma, *urak* vagy *uraim*, használatos azonos státuszú beszélgetőpartnerek között is: – Menjünk, menjünk, *uraim* – kiabálta Csapiczky (MK VIII, 191); – Isten hozta, *uraim* és hölgyeim! Nagy kitüntetés rám nézve. [Dörzsölte a kezét és ragyogott az arca az örömtől (ti. az öreg Csapiczkynek)] (MK i. h.).

Az elmondottak érvényeseke a XX. század eleji polgári és kispolgári úzusra is, tehát nem korlátozódnak csupán a történelmi középosztályra. Jobbnál jobb adalékokat találunk Molnár Ferencnél, például *A doktor úr* című bohózatában. Bertalan, dr. Sárkány segédje, mikor a „princi” volt osztálytársának üzenetét adja át főnökének, így szól: Üzenetet kell átadnom. *Cseresnyés úr* van itt. A szobalány Sárkánynének a fogalmazót így jelenti be: Csató *fogalmazó úr*. Az *úr* megszólítás foglalkozásnévvel tehát alsóbb társadalmi helyzetből a magasabb státuszú személy megszólítására vagy aposztrofálására elfogadott. A foglalkozásnevet viszont a fogalmazó, aki társadalmilag a szobalány felett áll, már nem köteles kitenni. Sárkányné viszont, a fogalmazót egy állítólagos titok felől imígyen faggatja: Édes drága *Csató*, mondja meg! Dr. Sárkány kliense, a tolvaj Puzsér mindaddig *Puzsér úr*, amíg egy félreérthető helyzetből kifolyólag az ügyvédné nem szorul a diszkrétójára, ettől kezdve már: kedves *Puzsér*, kedves jó *Puzsér*, ami azt jelenti, hogy adott helyzetben, adott cél elérése érdekében Sárkányné a tolvajt társadalmilag magával egyenrangúnak tekinti. Puzsér visszaél a helyzettel, sőt gúnyosan zsarolja is a fogalmazót, magával azonos státuszúnak tüntetve fel, elhagyja a megszólításból a számára egyébként kötelező *úr*-at: Három pohár? Ezt már szeretem. Galamb iszik magában. Töltsön, *Csató*, maga a legfiatalabb.

Az *úr* adresszatív formát azonos státuszú partnerek, elsősorban női megszólító és férfi címzett relációjában mellőzték. Ennek oka az lehetett, hogy ez

a megszólítás túlságosan is foglalkozások, hivatások megnevezéséhez tapadt: *tanár úr, doktor úr, fogalmazó úr, művész úr* stb. A társadalmi érintkezésben, azonos osztályhoz (réteghez) tartozók esetében a foglalkozás vagy beosztás megjelölése – mivel a társadalmi helyzeten nem változtat – lényegtelen. Amikor társaságban egymással közelebbi ismeretségbe még nem került, általában különböző nemű interlokútorok között kommunikáció alakult ki, a nő a férfit vezetéknevén szólította meg, a férfi részéről a rangot vagy társadalmi állást jelző kifejezés vagy – felhatalmazás alapján, főként közel azonos korúak között – a keresztnév volt használatos. A már idézett Csathó-regényben a főhős mentegetőzik, hogy nem jelent meg egy előre megbeszélt teniszpartin: (a beszélgetést a nő kezdi):

– Azt tudom, hogy kifogást mindig lehet találni. De ezzel nem fog megmenekülni... itt vezekelni kell...

András meghajolt.

– Szíves örömet, *grófnő!*

– Hát már megint grófnő lettem? Elfelejtette? ...

– Bocsásson meg, *Iréneke!* (Csathó 485–6).

Azonos társadalmi helyzetű és hasonló korú interlokútorok között természetes volt a tegeződés akkor is, ha egyáltalán nem, vagy ha csak futólag, illetve közvetve ismerték egymást. Vladár Gábor *Visszaemlékezéseiben* leírja szülei társaságában tett első vizitjét jövendőbelije szüleinél. Az addig egymást nem ismerő szülők között már a megérkezés pillanatától *per tu* kommunikáció alakult ki:

Kitárult az ajtó, beléptünk.

– Isten hozott! Adjon Isten jónapot, jónapot! – Hát *megjöttetek?* Nem *kés-tetek* le? Jól *utaztatok?* Hogy *vagytok?*

S még sok kérdés, amire senki sem vár, és senki sem ad feleletet.

– Ide akasszuk a felöltőt! Jó, hogy *hoztatok*, az őszi esték már hűvösek! Ide tegyük a kalapokat. Lajos bátyám, nem *hoztál* botot?

– *Gyűjts rá*, Lajos bátyám!...

Édesapám szabadkozott.

– No, mégcsak az kellene, hogy *kifüstöljelek a házatokból!* (Vladár G. 122).

A bemutatott nem nagy számú nyelvi adatból is világos, hogy az adresszatív beszédaktusok elsősorban a társadalmi helyzettől függttek. A társadalmi meghatározottság mellett a kisebb-nagyobb módosulásokban szerepet játszott a megszólítók szándéka. Az a partner, aki valamiféle előnyt kívánt elérni, igyekezett, legalábbis időlegesen ezzel a beszédaktussal is érzékeltetni, hogy partnerét önmagával azonos társadalmi állásúnak tartja.

A nominális és pronominális megszólítások rendszere megérdemli, hogy történetileg is feldolgozzuk. Ez a feldolgozás a szociolingvisztika feladata. Pontos leírásuk minden bizonnyal hozzá fog járulni ahhoz, hogy alaposabb képünk legyen e beszédaktus változatos formáiról. Azok a leírások, amelyekkel e tárgykörben máig rendelkezünk, javarészt angol–amerikai szokásokat tükröznek. Közép-Európa szociolingvisztikai képe ennél összetettebb és sokszínűbb.

RÖVIDÍTÉSEK

A szakirodalom és a rövidítések tekintetében utalok korábbi tanulmányomra: Nyr 122: 277–83. Csak az ott nem szereplő rövidítéseket adom meg.

- Berger, T. 1998 = Tilman Berger: Äussere Einflüsse und interne Faktoren bei der Herausbildung der slavischen Anredesysteme. Die Welt der Slaven XLIII/2, 307–12.
- Csathó = Csathó Kálmán: *Te csak pipálj, Ladányi – Földiekkel játszó égi tünemény – Most kél a nap. Három regény.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1984.
- Mikszáth VIII = Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések. VIII. 1895–1897. Szerkesztik: Bisztray Gyula, Király István. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1958.

Nyomárkay István

Nyomárkay, István: Forms of courtesy in language use, Part 2. This paper discusses, on the basis of literary texts, the use of the term of address *úr* 'mister' by Hungarian middle class speakers in the first half of the 19th century. The analysis focuses on the use of 'family name + *úr*' and 'name of profession + *úr*' constructions.

Az akadémiai helyesírási szabályzat és a számítógép

Napjainkban meglehetősen sok támadás éri a helyesírási normát, mivel azonban a normativitás szükségszerű voltát nehéz támadni, a kritika inkább a norma megvalósítására irányul. A konkrét megnyilvánulások eléggé ötletszerűek, a helyesírási szabályzat [1., 2.] egyes megoldásai ellen szólnak; ezeket erősen szubjektívnak ítélik, illetve azzal vádolják, hogy szemben állnak sokak közös nyelvérzékével.

E vita eldöntésében napjaink technológiai eredményei közül azok a számítógépes fejlesztések és produktumok kaphatnak szerepet, melyek a természetes nyelvek feldolgozására, kiszolgálására irányulnak. A helyesírás tekintetében is kiemelkedő szerepe a számítógépes írást elősegítő eszközöknek van.

Az írás és a számítógép

A számítógépes írás a nyelvi megjelenítés új generációja, elkülönül a korábbi írási technikáktól. Tekintsük át röviden az írás fajtáit a maguk történetiségében.

Thienemann az írás kialakulásáról így fogalmaz: Az írás „... láthatóvá teszi a nyelvet, és ezzel sokkal tökéletesebben, mint a szóhagyomány mnemotechnikai támaszai, az ismétlés, az alliteráció vagy a variáció, maradandóvá tudja rögzíteni a nyelvi kifejezést. Az írott betű hatalma abban rejlik, hogy a pillanat-

nyilván elhangzó és elmúló beszédet kiragadja az idő mulandóságából..., a térnek és időnek ismeretlen messzeségeibe elhangzóvá fokozza.” [3].

Az író ember csak **lassan** és bizonyos értelemben csak **részben** szakadt el a szóbeliségtől. Nemcsak arról van szó, hogy a régiségben kevesen írtak, bár ez is jelentős tényező, hanem arról, hogy aki ír, az is diktál magának, aki olvas, kiejti a szavakat. Az egyedfejlődés ebben az esetben is tükrözi a történelmi fejlődést: a kisgyerek néhány év alatt eljut odáig, hogy képes némán olvasni-írni. Ugyanakkor azonban bizonyosak lehetünk abban, hogy nincs olyan (felnőtt) ember, akinek tudatában ne jelenjen meg minden írás mögött a hangzó nyelv.

A könyvnyomtatás feltalálása óta eltelt korszakot szokás ma Gutenberg-galaxisnak nevezni (és fájdalmas könnyekkel elsírítani). Pedig nem csillagrendszer ez, hanem csak az írás idővilágának egyik bolygórendszere, mely születik és elpusztul. A nyomtatott könyv talán nem is akart minőségi különbséget hozni a kézírás technikájával készült kódexekhez képest. Thienemann idézi azt a mendemondát, hogy Gutenbergnek esze ágában sem volt „galaxist teremteni”, egyszerű hamisító volt, akinek első termékeit bizonyos Johann Faust **kéziratként** értékesítette [4].

Ami itt korszakos, az a szóbeliség háttérbe szorítása. A könyvnyomtatás feltalálásával ugyanis „a hallgatók közösségéből az olvasók társadalma lesz” [5].

Az írás, különösen a betűírás változatlanul a beszéd vizuális kódja, még akkor is, ha az idők folyamán egyre jobban „elnémult”, és eltérő sajátosságokat vett fel, olyannyira, hogy immár jogos az írást a nyelv különálló változatának tekinteni.

A nyomtatott könyv feltalálása a döntő forradalmi változást a tanulás terén hozta, hiszen a sokszorosítás új technikája révén lehetővé vált, hogy ki-ki a maga szobájának a sarkába bújva a saját könyvét olvassa, és közben a saját gondolatait fejlessze ki. Ez a tanulási technika az intellektuális teljesítmény nagymértékű fokozódásával járt.

Amikor McLuhan kitalálta a Gutenberg-galaxis robbanásának metaforáját, nem gondolt a számítógépre. Nem gondolt azért, mert 1962-ben, amikor hasonló című könyve [6] megjelent, még korántsem volt világos, előrelátható a számítógép szerepe a tömegkommunikációban.

Ray Bradbury, McLuhan kortársa a *Fahrenheit 451*-ben [7] a könyv haláláért a televíziót teszi felelőssé. Hasonló gondolatokat fedezhetünk fel Orwellnél [8] is. Szinte természetes, hogy a számítógépet, amelyik bizonyos értelemben folytatása, leszármazottja és hasonmása is a televíziónak, a gépek és számok iránt kevésbé érzékeny humán proféták nem tudják megkülönböztetni a többi elektronikus médiumtól. Pedig nem könyvpótlékként találták fel. Viszonylag későn és megalapozatlanul került a Gutenberg-galaxis antitezisei közé.

Adatkezelő, statisztikai képességei révén a számítógép korán szerepet kapott a nyelvtudományban. Ez azonban nem jelentett egyúttal nyelvi szerepet, ahhoz először meg kellett tanulnia **írni** (már tud), majd **olvasni** (tanulgatja), végül **felolvasni** és **diktálásra írni** (ez ma még kialakulóban van). Nem helyes azonban a gépet humanizálni, pontosabban az embernek nincs antropomorf gépre szüksége. A gép azt tudja jól, amire az ember csak korlátozottan képes!

A számítógép írástudása a **szövegszerkesztők**, illetve **szedőprogramok** kifejlődésével kezdődött. (Logikus lenne itt kitérni a grafikus képességek kifejlődésére is, azonban az más csillagképhez tartozik.) A folytatás egyszerű: amikor a képernyő és a nyomtatók grafikus képességei elérték a hagyományos nyomdákét, megszülettek a megfelelő programok is a nyomdai munkák kiváltására, az úgynevezett **asztali kiadványszerkesztők** (Desktop Publishing).

A további út már valóban a csillagok közé vezet. Két létező eszköz, technika, a számítógép és a távközlés összekapcsolása új információs korszak kezdetét jelenti. Ma a világ különböző tájain élő emberek telefon vagy rádióhullám segítségével összekapcsolják számítógépeiket. Ennek az az eredménye, hogy az információs világ leszűkül, ugyanakkor az egyes ember lehetőségei a végtelenségig tágulnak.

A hálózati kommunikáció alapformái, a hálózati levelezés, illetve a hálózati hirdetőtáblák és újságok világa a kommunikáció lényegét érintő változást nem hoztak, viszont az átviteltechnika lényegesen olcsóbb és gyorsabb lett. Az igazi fejlődést a működő hálózatok világméretű összekapcsolódásából származó szuperhálózat, az internet hozta. Ez a gyors és könnyű levelezés lehetősége, melynek révén kialakult az írásos dialógus gyakorlata, és ezzel visszatérhettünk az ember kommunikációs kapcsolatainak interaktív formájához. Amikor az interneten a gép előtt ülők megszállottan „csevegnek”, visszatér valami, ami elmúlt (vagy inkább újjászületik), hiszen az írásos dialógus megtartja a szóbeli párbeszéd sajátos – nem tervezett, önmagára és a környezetre figyelő, a nem várt helyekről érkező hatásokat is magába építő – öntörvényű felépítését, ugyanakkor megjelenik a térben, ezzel elvileg az örökkévaló felé terjesztve ki saját magát (scripta manent).

A számítógépes írás

A számítógép és a hálózat révén kialakult kommunikációs formák mellett van a számítógépnek még egy nagy újdonsága, ígérete az írás terén. Az eddigiekben az írás gépesítésének minden eszköze passzív volt. Szolgáltatta az olvashatóságot, a sokszorosítási technikák révén a publicitást, az elérhetőséget, melyek lényeges tényezői a kommunikációnak. A számítógép azonban képes a szöveg **módosítására**, sőt bizonyos szinten **szöveg önálló létrehozására**. Nézzünk erre néhány példát:

A **számítógéppel előállított szövegen** most azokat a lehetőségeket értjük, amikor a számítógép – ugyan végső soron emberi forrásokból táplálkozva, de – önállóan módosít vagy hoz létre szöveget.

Az első ilyen forma a szövegszerkesztők **keresés-csere** funkciója, amikor az ember utasítására a gép megtalál egy megadott szöveget (ezen hangsúlyozottan jelkonfigurációt és nem szemantikai objektumot kell érteni), és kicseréli egy ugyancsak az embertől megadott másik szövegre. Például a szövegben a *Péter* név minden előfordulását *Jánosra* cseréli. Ennek során semmiféle nehézség nem lesz a cserélendő szavak megtalálásával (próbálja meg valaki ezt manuáli-

san!), azonban a cserét követően egy csomó illeszkedési hiba lesz, hiszen ennek során a Péter magas hangrendű végződése nem változnak a János esetében használandó mély hangrendűekre.

Sok szövegszerkesztő képes arra, hogy a szöveg bizonyos kijelölt helyeire megadott forrásból válasszon ki egyes elemeket. Például a Word **körlevelező** programjával automatikusan címezhetünk leveleket valamilyen adatforrás, mondjuk a telefonkönyv alapján. Nemcsak a cím, hanem a levél egyéb részei is automatikusan illesztethetők az előre megírt szövegbe.

Jelentős mértékben önálló írótevékenységet végez a számítógép a listák **automatikus számozásakor**, illetve egyéb, úgynevezett **mezőműveletek** során, amikor a szöveg kijelölt részeit vagy különleges szövegelemeket (oldalszám, dátum stb.) ír fel önállóan más helyeken, ráadásul olyan módon, hogy a változásokhoz automatikusan igazodik (például a dátumot aktualizálja, vagy az élőfejbe a fejezetcímet írja).

Fejlettebb, ennek megfelelően önállóbb, többet szolgáltató automatizmus a **helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrzés**, melyekre a későbbiekben részletesen kitérünk. Tulajdonképpen ez is keresés-csere, de beépített forrásokra támaszkodik, és lényegesen nagyobb a nyelvi alkalmazkodóképessége (pl. a hangrendi illeszkedés terén).

Más irányú problémát jelent a **szövegfelismerés**. Itt arról van szó, hogy a számítógép megfelelő digitalizáló eszközök segítségével maga olvas nyomtatott (kézzel írott) szöveget, amelyet értelmezni is próbál. Ennek során meg kell értenie a hibásan írt vagy nyomtatott szövegeket is.

Az automatikus szövegenerálás egyik sajátos formája a **gépi fordítás**, amelynek általános (teljesen szabad szöveges) megvalósítása valószínűleg illúzió, azonban zárt szókincsű szövegek gépi fordítása nem ütközik akadályba.

A már csírájában létező **beszédfelismerés** is említendő, ahol egyrészt reagálnia kell a gépnek az emberi beszédre, illetve ennek egyik irányzatában ezt írássá kell átkódolni.

Végül szót kell ejteni egy más irányú, azonban az írás szempontjából igen-csak lényeges kezdeményezésről, az **SGML-ről**, amelyik zárt szövegformák, például szótárak automatikus kialakítására szolgál (és ennek során szabványos szövegelemeket, pl. a szócikkekben szokásos utalószavakat automatikusan be is illeszt a szövegbe).

Látható, hogy a számítógép egyre több ember nélküli írási feladatot vállal, minek révén „önálló jogaannyá” válik a helyesírási norma tekintetében. Jogos tehát, hogy megvizsgáljuk e sajátos karakterű „jogalkalmazó” problémáit az alkalmazandó előírások vonatkozásában.

Miből áll a számítógépes szöveg?

A számítógép a világ minden jelenségét két egymástól megkülönböztethető áramimpulzus sorozatával ábrázolja, így a szöveget is. Az egyszerűség kedvéért két áttételes numerikus kódot alkalmaz, az első lépésben az ábécé betűit és a

szöveg többi elemét jelöli tízes számrendszerbeli számokkal. (Figyeljünk fel erre! A számítógépes szöveg kódja az írott ábécét jelöli, az ábécé a beszédhangokat, így ez már a harmadik kódáttétel.) Minden betűnek egy két-, három- vagy négyjegyű szám felel meg. Kezdetben az angol ábécét a számítógép számára alkalmas 128-as számtartományon belül kódolták, ami azonban nem volt elegendő az angolnál több betűt tartalmazó nyelvek számára, ekkor áttértek egy 256 elemű kódrendszerre. Jelenleg már ennél is nagyobb kódtartományt használnak (a UNICODE, $2^{16} = 65\,536$ elemet tud ábrázolni), amely módot ad gyakorlatilag minden betűíró nyelv ábécéjének egyidejű ábrázolására.

A szöveg külalakját, tagolását a gép úgynevezett vezérlőkarakterek segítségével értelmezi, tárolja. Ezek a nyelvi kódnak ugyanolyan elemei, mint a betűk, esetleg a hatásuk tér el vizuális tekintetben (ezek a jelek a szövegben nem jelennek meg látható formában, de a gép érzékeli őket, és meg is tudja mutatni a jelenlétüket). Például a szóköz, amely a beszédben egyszerűen nem létezik, az írásban pedig hiány, a számítógépen ugyanolyan pozitív, létező jelenség, mint bármely betű (a kódja 32)!

Ezek a kódalakok teljesen homogének, mivel azonban viszonylag kis halmazt képeznek, a gép képes mindenféle tulajdonságukat megjegyezni. Így megadhatóak bizonyos fonetikai sajátosságok is, aminek a nyelv normatív alkalmazása során jelentősége lehet.

A számítógép és az írás fent jelzett kapcsolatai, viszonyai széles körű vizsgálódásokat tesznek lehetővé. Ezek sorából jelen esetben a helyesírást választjuk, a számítógép és a szabályozott helyesírás viszonyát. A címnek megfelelően a vizsgálat tárgya az AkH. és a számítógép, pontosabban a számítógépes írás.

Az akadémiai helyesírási szabályzat a számítógép felől

A magyar helyesírás szabályairól ebben a tanulmányban sem adunk új ismereteket, az eddigieket meghaladó részletességű elemzést, azonban szükséges, hogy felépítését áttekintsük a számítógép képességeivel, lehetőségeivel való összevetés szempontjából.

Vizsgálódásunk célja annak megállapítása, hogy miként tudja a számítógép a szabályzat utasításait végrehajtani. Ennek érdekében a szabályzat pontjait **provokatív** (tevékenységet indukáló) és **deklaratív** (magyarázó, összefoglaló stb.) részekre osztjuk. **Részekről** beszélünk, nem fejezetekről vagy szabálypontokról, hiszen a vizsgálat tárgyát képező elemek nem mindenütt esnek egybe a szabályzat pontjaival, a szabályokkal, az egyes szabályokon belül keveredhetnek a típusok.

A tanulmány további részeiben a **provokatív** részekre fordítjuk a fő figyelmet. A deklaratív szabályok általában közömbösek a számítógép szempontjából, bár nekik is vannak bizonyos összefüggéseik a számítógéppel, ha nem is reakciót kiváltó módon, hanem a működési terület kijelölésével, illetve alapfeltetelek meghatározásával.

A tárgy vizsgálata során követjük a szabályzat struktúráját. A problémakitűzés azonban nem igazodik ehhez: sok pont a gépesítés tekintetében egyértel-

műen besorolható valamelyik kategóriába, ugyanakkor nem kevés az olyan, amelyik a gépesítés szempontjából különbözően értékelhető tényeket egyesít. Ennek figyelembe vételével megállapításainkat – a szabályzat szerkezetét követő áttekintés után – az általánosítható megállapítások szerint csoportosítjuk. Figyelmünket általában nem a szabályzat pontjaira, hanem az egyes szabályokban foglalt tényekre, nyelvi esetekre irányítjuk, bár az egyértelműség biztosítása végett hivatkozni a szabályok számaira, illetve alpontjaira fogunk.

Ez a vizsgálat óhatatlanul kritikus megállapításokhoz vezethet, mind az alkalmazott számítógépes módszerekről, mind az akadémiai helyesírási szabályzatról. A két oldal kritizálhatósága azonban nem azonos jogosultságú. Amikor az akadémiai helyesírási szabályzat jelenlegi kiadása elkészült, a most vizsgálendő szempontok még gyakorlatilag ismeretlenek voltak: az AkH. összeállítása során természetesen nem lehetett a számítógépesítés szempontjaira tekintettel lenni, így annak vizsgálata, hogy a szabályzat mennyire felel meg a számítógép követelményeinek, nem jogos, nem értelmes, anakronisztikus.

A számítógépes módszerek viszont még nem kiforrottak, folytonosan és gyorsan fejlődnek. Más területeken számtalanszor tapasztalhattuk, hogy a gép korlátai miatt kötött kompromisszumok hamar feleslegessé válnak. Például a közelmúltban felvetődött, hogy a magyar írásrendszerben engedélyezni kellene a kalapos ű, illetve a hullámos ő használatát, mivel a kétvesszős ékezet a magyar nyelv kizárólagos sajátja, és nem várható el, hogy a világ ezt a kuriózumot akceptálja. Jellemző példája ez a kis nemzet fölöslegesen alkalmazkodó szerénységének. Az első, úgymond nem ipari felhasználású számítógépes szedő-tördelő rendszer (Desktop Publishing System) kifejlesztője, Donald E. Knuth fontosnak tartotta, hogy rendszere, a T_EX képes legyen írni ezeket a betűket [9]. Igaz, hogy környezetében, a Stanfordon nem kevés magyar is volt. Jellemző hogy azt a kódot, amellyel a kétvesszős ékezet létrehozható, *Hungarian Umlaut*-nak nevezi. A nagy fejlesztők is mutatnak hajlandóságot az ilyen kuriózumokhoz való alkalmazkodásra, aminek az okát a piaci viszonyokban találjuk meg: az eszközpiac telítődésének ellensúlyozására új szolgáltatásokat kell kínálni, melyek sorában például az elmúlt években nem kis hangsúllyal jelent meg a nemzeti nyelvek sajátosságainak figyelembe vétele. Ez a példa arra figyelmeztethet bennünket, hogy fenntartásokkal kell fogadni a fejlesztők olyan kijelentéseit, hogy ez vagy az lehetetlen.

A helyesírás „gépszerűtlenség”-ét, azaz a helyesírás elveinek és struktúrájának, illetve a számítógépesítés lehetőségeinek eltéréseit, ellentmondásait sem szabad eleve a norma kritikájának tekinteni. A helyesírási szabályzat emberek számára, az ember – a gépét intellektuális vonatkozásban messze meghaladó – képességeit figyelembe véve készült, nagy mennyiségben tartalmaz intuitív elemeket, amelyek a számítógéppel legfeljebb csak közelíthetők. Ezért a felvetődő problémák megoldását először a számítógép oldalán kell keresni, és nagyon meg kell fontolni, hogy ami ma megoldhatatlan, egy újabb eszköz vagy pusztán egy új ötlet megjelenésével és kifejlesztésével valósággá válhat. Mindazonáltal nem zárható ki, hogy a számítógépes módszerek alkalmazása valahol beleütközik a szabályzat szabta korlátokba, és a gépi módszerek alkalmazásának egyéb előnyei indokolttá tehetik, hogy egyes ilyen esetekben a szabályzat is „engedjen”.

Hogyan ellenőrzi a számítógép a helyesírást?

A helyesírás-ellenőrzés alapján véve nem más, mint a bevitt jelsorozat és a számítógépen előre eltárolt, jónak tekintett minta betűről betűre, illetve karakterről karakterre történő összehasonlítása. A minta **szótár** formájában jelenik meg, a számítógép olyan mértékben „ismeri” a nyelvet, amilyen teljességgel tartalmazza a szótár a nyelv szókincsét. Az összehasonlítás a teljes azonosság megállapítására irányul. Ennek során tulajdonképpen mindegy, hogy betűket, írásjeleket vagy bármilyen más jelet hasonlítunk össze. Azonos eljárással lehetne mértani formákat, színes pontokat stb. összehasonlítani. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert így látható, hogy az ellenőrzésnek ez a fázisa teljesen érzéketlen a szó jelentésével, nyelvi tulajdonságaival szemben. Emlékeztetünk arra, hogy a szöveget a számítógép számokkal kódolja, így tehát itt számpárok összevetésére kerül sor.

A szótár szavakat, tehát adott hosszú karaktersorozatokat tartalmaz. A számítógépbe vitt szöveg azonban folytonos jelsorozat. Ahhoz, hogy az összehasonlítás lehetséges legyen, a bevitt jelsorozatot fel kell osztani a szótári elemekkel azonos méretű diszkrét egységekre. A számítógép egyes kitüntetett karaktereket használ a szöveg tagolására. Ezek:

– a szóköz a szavak elhatárolására;

– a mondatzáró írásjelek, amelyek (több-kevesebb érvényességgel) a mondatokra való tagolást teszik lehetővé; és

– még más, a szövegszerkesztő megvalósításától függő jel, például a bekezdésjel.

(A Word szövegszerkesztőben a bekezdésnek, mint szövegegységnek az az alapvető ismérve, hogy mindig új sorban kezdődik. Emellett azonban a Word számos funkciója erre az egységre szervezve valósul meg. Így a bekezdésvége-jel egyúttal mindig szó, illetve mondat végét is jelöli. Ez a tagolás azonban nem mindig egyezik meg a nyelvi tagolással. Például, ha egy mondat matematikai képletet tartalmaz, és azt középre kell zárni, a Word ezt csak két vagy három bekezdés segítségével tudja megoldani, melyeket ő minimum 3 mondatnak érzékel. A nyelvi felületen ez egyetlen mondat, ebből következően itt a helyesírás-ellenőrző hibát fog jelezni, mégpedig azt, hogy „a mondatot nagybetűvel kell kezdeni”).

A számítógépes ellenőrző eszközök fejlettségének mai állásán a helyesírás-ellenőrzés legnagyobb hatékonysággal a két szóköz között található karaktersorozatokra korlátozódik. Ez a magyar nyelvben elég erős korlátozás. Például az egybeírás-különírás hibái közül ezzel a módszerrel csak a hibás egybeírások vizsgálhatók, a hibás különírások nem. Lehetséges a szó értékű, de több szóból álló kifejezések vizsgálata is, azonban ez még nincs széles körűen, úgymond ipari szinten megoldva. Sokkal esetlegesebb viszont a szónál nagyobb szövegelemek, mondatrészek, mondatok, mondatnál nagyobb szövegegységek vizsgálatának lehetősége, ugyanis itt már nem lehet a szótáras hasonlító módszert alkalmazni.

Az ellenőrzés során a számítógép alapvetően a bevitt jel és a tárolt minta azonosságának megállapítására törekszik. Az ellenőrzés minőségét alapvetően

meghatározza, hogy a mintaszótár mennyi szót tartalmaz, és mennyire felel meg a normának. Az ellenőrzési módszer sajátossága szerint a program, ha egyezést talál, nem reagál. Ezt normális állapotnak tekinti, amikor nincs tennivaló, de el lehet kezdeni a következő egység vizsgálatát. Ez a helyzet azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy a vizsgált szövegrész helyes: ha a hiba elkövetése során létrejött torzulás eredménye önmagában értelmes szó (azaz megegyezik a szótár valamely elemével), és csak az adott szöveggörnyezetben válik értelmetlenné, illetve pusztán az író szándékától eltérővé, a számítógép ezt a hibát nem képes megállapítani.

A szöveg tagolása azonban nem csak a szóközökkel való szétválasztás mechanikus szintjén lehetséges. Vannak olyan számítógépes nyelvkezelő eszközök, melyek alkalmasak a kapcsolt morfémák szétválasztására is, azaz meg tudják állapítani a különböző szintű tövek határait és a kötött morfémákat. Az eredeti fejlesztések során, amelyek angol nyelvi környezetben folytak, lehetséges volt a nyelv lexikai állományának elfogadható teljességű halmazát szótárba foglalni. Az agglutináló nyelvek esetében azonban technikailag lehetetlen valamennyi lehetséges szóvariánst belefoglalni szótárba. Ezért olyan eljárásokat kell alkalmazni, amelyek az összetett morfémákat alkotóelemeire bontják. A lehetséges szóalakok nagy száma kezelhető mennyiségű egyszerű morféma kombinációja. Ha a kombinációkat fel lehet bontani, a szótárzást, illetve a keresést ezt követően csak az alkotóelemeken kell végrehajtani. Az agglutináló nyelveknél a szókinsz elfogadhatóan teljes mintaszótárát csak ezzel a módszerrel lehet kezelni.

Sajátos helyzetet teremt ez a körülmény, hiszen mint említettük, a módszerek kifejlesztése angol nyelvterületen indult, és az angol nyelv szókinszének szótára kezelhető méretű. Így a fejlesztés kezdeti szakaszában fel sem vetődött a szótári anyag elemzésének igénye. A morfológiai elemzéses módszer kialakulásában minden bizonnyal döntő szerepe volt annak, hogy a magyar nyelvhez kellett helyesírás-ellenőrzőt fejleszteni. E munkák eredménye jelentősen megkönnyítette például a német nyelvi rendszer megvalósítását, hiszen „a német az angol felől vizsgálva nagy bonyolultságú, viszont a magyar felől meglehetősen egyszerű nyelv” [10].

A számítógépes helyesírás-ellenőrzés klasszikus, szótáras megoldása semmiféle nyelvi viselkedést nem vár el a géptől. A teendő nem különbözik a vonalkód beolvasásától vagy bármilyen mintahasonlításra alapuló kereséstől. Mindaddig, amíg a helyesírást csak izolált, egymással kapcsolatban nem álló morfémákon vizsgáljuk, ez potenciálisan tökéletes megoldás. Amennyiben a rendszer öntanuló, és a használata eléggé gyakori, a szótár viszonylag hamar tökéletes lesz.

Ha a mintaszótár az adott szövegekben előforduló összes alakot tartalmazza – beleértve a származtatott alakokat is – akkor nincs is más eszközre szükség. Ez a megoldás azonban, mint láttuk, csak néhány nyelvnél – pl. az angolnál – reális, a nagyobb ragozási rendszert megtartó flektáló nyelvek, illetve, mint említettük, az agglutináló nyelvek esetében mind a tárolás, mind az elérési idő tekintetében a számítógép képességeinek korlátaiba ütközik. Emellett az olyan nyelvekben, ahol a morfémák viszonylag szabadon kerülhetnek kölcsönhatásba

egymással, a szótáras módszer minduntalan új morfémakombinációkkal találkozunk, és igényli a szótár bővítését. (Ilyen nyelv a magyar, ahol például az összetellel való szóalkotásnak elvileg nincs korlátja.)

A helyesírás alapelvei és a számítógép

A helyesírás alapelvei lényegében behatárolják a számítógépes ellenőrzés lehetőségeit.

A fonetikus elv az önmagukban álló morfémák ellenőrzése során problémamentes. A hang-betű megfeleltetés egyértelmű, az írásváltozatok száma sem olyan nagy, hogy irreálissá növelné a szótárazandó anyag méretét. A magyar nyelv ezen a szinten nem különbözik az angoltól, az utóbbira kifejlesztett helyesírási rendszerek a magyar nyelvet is kellően képesek kezelni.

Ugyancsak nem okoz nehézséget a hagyományos elv, hiszen ez is egy szótárazható mennyiségű és egyértelműen kialakult írásváltozatot eredményez. Megjegyzendő, hogy a hagyományos írás elve nem írási, hanem inkább ejtési probléma (pl. a Dessewffy név minden szótárban így szerepel, és nem az írást szokták elhibázní, hanem az ejtését). Az ezzel kapcsolatos, elsősorban kötőjelezési problémákra visszatérünk.

A problémák a szóelemző írásmódnál kezdődnek. A helyesírás igazi nehézségei a morfémailleszkedéskor keletkeznek, és ezeket nem lehet morfológiai elemzés nélkül megoldani.

Az esetlegesség, illetve a lehetetlenség szférájába lép át viszont a számítógépes helyesírás-ellenőrzés, amikor az értelemtükröztetés elvét kell érvényesíteni, ugyanis a számítógép egyelőre igen távol áll a szemantikától.

A helyesírási szabályzat mentén

A helyesírási szabályzattól a használók általában azt várják, hogy minden pontja végrehajtható legyen, azaz iránymutatást adjon. A szabályok jelentős része ezt is teszi, azonban nem mindegyik. Vannak olyanok, amelyek elvi állásfoglalást közölnek, mások történelmi vagy más háttérmagyarázatot adnak, megint mások pedig az utánuk következő szabálypontok előzeteseként, fejcímeként jelennek meg. Ezek mégsem tekinthetők a számítógép vonatkozásában indifferensnek, hiszen alapvetően meghatározzák a helyesírás-ellenőrzők feladatait, kitűzik az elérendő célokat, és meghatározzák a korlátokat. Kétségtelen azonban, hogy nem kapcsolódik hozzájuk konkrét számítógépes művelet, nem írnak le várható hibát, választási lehetőséget, nem provokatívak.

A teljesíthető (és gyakorlatilag teljesített) helyesírási szabályok élén a 3. szabály áll, amelyik a magyar nyelv betűkészletét írja elő.

A betűk írásával kapcsolatos szabályok tárgyalása során azonban vannak követhetetlen megoldások. Például a 6. szabály, amely a magánhangzók időtartamával foglalkozik (*akar–akár* stb.) gépszerűtlen, mégpedig nem azért, mert a

gép nem tudja a hosszú és a rövid magánhangzókat megkülönböztetni, hanem éppenséggel azért, mert a köztük fennálló **rokonságot** nem érzékeli – adott esetben az *a* és az *á* közötti különbség számára ugyanaz, mint az *a* és a *t* közötti. Hasonló a helyzet a mássalhangzók esetében is (9. szabály: a *megy* és a *meggy* a számítógép számára szignifikánsan különbözik, soha nem fogja őket összekeverni). Megjegyzendő, hogy ezekben az esetekben nem a szabály lényege gép-szerűtlen, hanem megfogalmazása, leírasmódja.

A számítógép a hosszú mássalhangzókat annyi karakterként kezeli, ahány betűből állnak. Például a *karosszék*, illetve a *karosszéria* szavakban levő *ssz* karaktercsoport a számítógép számára ugyanaz. Így a többjegyű mássalhangzók problémáját például az elválasztás során külön eljárással kell kezelni. (Megjegyzendő, hogy ez lehetséges és megoldott.)

Az ábécé kapcsán a számítógép a helyesírás-ellenőrzésen túl is megfelelő, a szabályzattal összhangban lévő megoldásokra képes. Ami a régies írásmódot illeti (12. szabály), ez kizárólag a mintaszótárat érintő kérdés: ha az adott alakokat belefoglalják a szótárba, akkor felismerésük, helyes használatuk a számítógép számára nem jelent tovább problémát. A 13. szabály (az idegen ábécék betűinek használata) elvileg nem okoz nehézséget, csak a legkorszerűbb számítógépek és programok képesek azonban egyidejűleg többféle ábécében írni.

A betűrendbe sorolás szabályainak követése követelményként határozható meg minden számítógépes rendszer számára, és teljesítésének nincsen elvi akadálya. (Tehát, ha a gép nem csinálja, ez a program – javítható – hibája.)

A kiejtés szerinti írásmód

A kiejtés szerinti írásmód elveit a 17–48. szabályok rögzítik. Az, hogy a kiejtéssel való összehasonlításra a gépnek – az akusztikus kommunikáció eszközei híján – nincs módja, nem okoz gondot e szabályok jelentős részének alkalmazásában. Vagy azért, mert a morféimák viselkedése kellően szabályos, vagy azért, mert az eltérések nem az írást, hanem az ejtést érintik.

E szabálykörben is vannak azonban olyan meghatározások, amelyeket a számítógép nem tud alkalmazni. Például a 27. b) szabály mintákat ad bizonyos megoldásokhoz (*kéz-kezet, út-utat* stb.). A számítógép természetesen képtelen a mintakövetésre, az „*olyan, mint*” a számára nem értelmezhető, csak abban az esetben, ha ez azonosságot jelent; ezeket a problémákat csak olyan mértékben tudja megoldani, amennyire az adott változás algoritmizálható és tipizálható.

A szóelemző írásmód

A szóelemző írásmód szabályai (50–85.) elsősorban amiatt érdekesek a számunkra, mert a 49. pontban megfogalmazott törvényszerűség teszi szükségessé a morfológiai elemzést a helyesírás-ellenőrzés során. Ezek a szabályok egyébként kevés problémát okoznak. Nagy részük nem az írás, hanem az ejtés

problémái: a szabályok visszatérően az ejtés eltérését, devianciáját fejtik ki, míg az írás a morfológiai szabályok szerint történik. Ez egyaránt vonatkozik az egyszerű szószerkezetekre (*hideg tél*), a szóösszetételekre (*szénpor*) és a toldalékolásra (*ablakban*), valamint a hasonulás, az összeolvadás, a redukció és a hangzókiesés eseteire.

A 62. szabály (pl. *sakk-kör*) valóban az írás módjára vonatkozik, de ez sem jelent gondot a számítógép számára.

A hagyományos írásmód

A hagyományos írásmód különlegessége abban rejlik, hogy a leírt szót másképpen kell ejteni, mint ahogy az adott betűk általános hangalakjából következik. Ha a szótár megfelelően tartalmazza a hagyományosan írandó eseteket, a számítógép helyesen kezeli őket.

A számítógép problémája az eltérő morfológiai viselkedés. Általánosságban az rögzíthető, hogy az olyan esetek, amikor a hagyományosan írandó szó (többnyire név) alakja nem esik egybe fonetikus-szóelemző írásmódú alakkal, a számítógép számára közömbösek (pl. *Kossuth* nevének kezelése nem okoz gondot), a többi eset (pl. *Nagy Péter*) pedig gépszerűtlen, hiszen az eltérő írásmód szükségessége a szöveg jelentéséből következik, aminek figyelésére a számítógép nem alkalmas.

Az egyszerűsítő írásmód

Ez a szabálykör általában másutt is szabályozott eseteket tartalmaz. A többjegyű mássalhangzók kérdéséről korábban volt már szó, más esetekre később visszatérünk. Annyit szükséges megjegyezni, hogy a helyesírás-ellenőrző ennek a szabályozásnak a finomságait azért tudja követni, mert a morfológiai elemzés során képes bizonyos grammatikai szempontok figyelembevételére, például a szófajok, a toldalékfajták felismerésére.

A különírás és az egybeírás

Ez a szabálykör (92–142. szabály) önmagában véve rendkívül bonyolult, és sok hiba forrása. Ennek megfelelően a számítógép lehetőségei is korlátozottak. Elvi probléma is van: mivel a számítógép a helyesírás-ellenőrzést olyan szövegelemen végzi, amelyik két szóköz közé esik, a téves egybeírást képes megállapítani, de a téves különírást nem.

Emellett általánosságban meg lehet állapítani, hogy az ide tartozó problémák kontextusfüggőek, a jelenleg alkalmazott számítógépes megoldások pedig a szöveggörnyezet értelmezésére alkalmatlanok.

Tipikusak ebben a szabálykörben az olyan esetek, ahol a helyzettől függően kétféle lehetséges írásmód közül kell választani (pl. a 112. szabály az *-ó*, *-ő*

képzős melléknévi igenevet tartalmazó szerkezetek egybeírása vagy a 135. szabály: *mintha, egyrészt* stb.). A helyesírás-ellenőrzés nem rendelkezik eszközzel ahhoz, hogy eldöntse, az adott esetben melyik írásmód szükséges. Ilyenkor két eljárás lehetséges: a számítógép csak az egyik alakot fogadja el helyesnek, mely ilyen esetben általában a különírás; a másik az, hogy mind a kettőt elfogadja.

Ezzel szemben az alárendelő összetételekben nagy szerepet játszó jelöltség vizsgálatára a számítógép teljes mértékben alkalmas.

A kis és nagy kezdőbetűk

A kis és nagy kezdőbetűk esetében az alapértelmezés a kisbetűs írás. Ez önmagában nem problematikus, a gépnek az ettől való eltérést kell ellenőriznie.

A nagybetűs írás indokoltságának vizsgálatára a gép korlátozottan képes. A közismert, elfogadott nevek esetében segíthet a szótár. Láttuk azonban, ha egy név közszóval egybeeshet, a számítógépnek nincs módja ezt megállapítani. Ugyancsak képes a gép arra, hogy a mondatkezdő betűt ellenőrizze. Ennek azonban van veszélye is, mivel a mondatkezdő betűt a számítógép rendszerint olyan formális jegyek alapján (írásjel, bekezdés vége) állapítja meg, amelyek nem minden esetben egyértelműek. Pl. a Word szövegszerkesztő automatikus javításra felkínálja, hogy a pont utáni betűt nagybetűre javítja. Mivel a pont nemcsak mondatot zárhat, hanem a sorszámnevek és a rövidítések után is szabályosan áll, ezt nem lehet ellenőrzés nélkül elfogadni.

A felhasználó azonban hajlamos a gépi megoldásokat kritika nélkül elfogadni. Lényeges, hogy az adott jelenség mennyire mélyen vésődik be a tudatába. A mondatkezdő nagybetű kényszere az erős beidegződések közé tartozik. Bizonyosnak vehetjük, hogy a felhasználó csak ritkán kezd mondatot kisbetűvel, és ha mégis, ezt a hibát általában felfedezi és ki is javítja, ezért ezt a gépi segítséget ajánlatos kikapcsolni. A sorszámnév használata során a géptől nagybetűsre javított szavakat azonban sokan nem korrigálják, hanem elfogadják helyesnek, elhiszik, hogy ezt így kell írni. Ez a jelenség ma már megfigyelhető, kérdés azonban, hogy ez oka vagy következménye-e a szövegszerkesztők ilyen szolgáltatásának.

A tulajdonnevek írása

A tulajdonnevek írásmódját illetően (154–201. szabály) abból kell kiindulni, hogy a tulajdonnevek is szótárazhatók, és ennek során természetesen a kívánt vagy javasolt írásmód is rögzíthető a szótárban. Gond akkor keletkezik, ha a tulajdonnév egybeeshet valamely közszóval, mert a gép azt nem tudja eldönteni, hogy az adott előfordulás tulajdonnév-e vagy köznév. Emiatt a 154. a) pont (a nagybetűs írás a köznévtől való megkülönböztetés eszköze) tipikusan gépszerűtlen, hiszen a nagybetűs írás megkülönböztető szerepének eldöntésére a számítógép általában képtelen. Némileg más a helyzet a b) pont esetében, hiszen az egybeírt alakok a szótárban elkülöníthetők.

Az idegen közsavak és tulajdonnevek írása

A 202–238. szabálykörben tárgyalt problémák jelentős mértékben a mintaszótár teljességét illetik.

Különös probléma akkor merül fel, amikor e szavakban a magyar ábécében nem szereplő betűk is szerepelnek, ezzel fentebb már foglalkoztunk.

Szükséges azt is megemlíteni, hogy a szövegszerkesztők általában lehetővé teszik, hogy a vegyes nyelvű szövegeket – speciális megoldások alkalmazásával – az egyes nyelvek saját ellenőrzőjével egy menetben vizsgáljuk.

Az elválasztás

Az elválasztás (223–238. szabály) alkalmazásának pusztán ténye nem helyesírási kérdés, a szabályzat csak az alkalmazás módjára vonatkozik. A számítógép lényegében minden elválasztási szabályt képes ellenőrizni, mi több, automatikusan alkalmazni is.

Gondot azok a szavak okoznak, amelyek egy összetett, illetve egy egyszerű szó homonimái (*megint, felül, legelőre* stb.). A helyesírás-ellenőrző e szavak jelentős részét nem engedi elválasztani. Ezek sorában van közel húsz szótározott eset, azonban gyakran előfordul, hogy valamilyen rag hozzátétele révén keletkezik ilyen alaki egybeesés (jellemző például az *országút* szó, amely kétféleképpen elemezhető), melyek kezelése problémát jelenthet.

Az idegen szavak elválasztásában van néhány apróbb eltérés:

– a 230. a) szabály (idegenes magánhangzó-csoportok) csak külön kivétel-szótárral oldható meg;

– a 230. b) pont (mássalhangzó-csoportok) döntési szempontja (egy hangot jelölő msh.) nem kezelhető géppel.

Az átlátható esetek kivételszótárral megoldhatók, általános megoldás azonban csak a forrásnyelvi ellenőrző használatával lehetséges.

Az írásjelek

Az írásjelek számítógépes ellenőrzése-javítása csak kis mértékben lehetséges.

Leginkább még az összetett szavak kötőjeles írásmódja közelíthető meg, de ez is csak abban az esetben, ahol ez eléggé egyértelmű (pl. az ún. 6–3-as szabály).

A kötőjel használatáról általában azt lehet megállapítani, hogy a gép csak akkor fogja a jelenlétét hibának jelezni, ha két olyan szó közé kerül, amelyek között sohasem állhat. (Ha van ilyen!) Minden olyan esetet, amely maga vagy analógiája kötőjellel is íródhat, a gép helyesnek ítél, a gyakorlatban a helyesírás-ellenőrző ilyen hibát nem fog jelezni. Mint nem ritka hibát érdemes megemlíteni, hogy az elválasztás nem megfelelő alkalmazása miatt gyakran marad a szöveg belsejében kemény elválasztójel. Ez lényegében azonos a hibás kötőjelírás-

sal, de csak véletlenül kerül szóhatárra. A helyesírás-ellenőrző ennek a hibának a javítására kiválóan alkalmas.

Ugyanakkor a kötőjel hiányát érzékeli, például a 6–3 szabály hatálya alá eső szavaknál, a „szokatlan, alkalmi összetételek” azonban géppel nem fedezhetők fel.

A tagmondatok közötti írásjelek használata értelemről függő. Pl. a 243. c) szabály, amelyik a *mint* kötőszóval foglalkozik, gépesíthető, de arra természetesen alkalmatlan a gép, hogy a *-ként* értelmű (vessző nélküli) eltérő esetet külön kezelje, mert ennek kritériuma a kontextusból következik.

A 240. pont (mondatzáró írásjelek) vizsgálata strukturális akadályba ütközik. A helyesírás-ellenőrző a mondatot az írásjel alapján határolja el, így általában nem képes ennek hiányát felismerni (az adott szövegrészt csak akkor tekinti mondatnak, ha írásjelet talál a végén), illetve a mondathatár és a bekezdéshatár összemosása a szövegszerkesztők használatának bizonyos sajátosságai miatt tévedéseket okoz.

A 266–275. szabályok az írásjelek használatának különböző szokásokat tükröző megoldásait tartalmazzák. Többnyire olyan szerzői szándékot fejeznek ki, amelynek a mondatban egyéb jele nincs (sok esetben még a mondat jelentéséből sem következik), így ezek hiányát vagy esetleg hibás jelenlétét a gép nem tudja ellenőrizni. Természetesen itt is lehetnek ellenőrizhető részmegoldások, például azok a rövidítések, amelyek belekerülnek a szótárba a pont tekintetében, vagy az idézőjelek használatánál az alsó-felső váltakozás.

A rövidítések és a mozaikszók

A rövidítések vizsgálata (276., 282. szabály) szótározással megoldható. Az AkH. 282. szabályában felsorolt rövidítéseket a számítógép helyesen kezeli. Természetesen itt sincs mód az úgynevezett **értelmes** hibák javítására. Így az ’állami’ jelentésű *áll* rövidítés pont nélküli alakját a gép sohasem fogja hibásnak ítélni, ezzel szemben az *ún.* pont nélküli alakjánál olyan figyelmeztetést kapunk, hogy vagy az *u* rövid, vagy pont kell a szó után.

A mozaikszavak kezelése is megoldható szótár segítségével. Általános megoldásra azonban nincsen mód, mert a helyesírás-ellenőrzés során a nagybetűket és a kisbetűket nem szabad megkülönböztetni. Ha ezt tennénk, például csupa nagybetűs szövegben nem lehetne helyesírás-ellenőrzést alkalmazni. (Megjegyzendő, hogy pl. a Word helyesírás-ellenőrzőjében mód van arra, hogy a nagybetűs szavakat kizárjuk a vizsgálatból.)

A számok írása

A betűvel írt számok esetében a számítógépes ellenőrzés csak korlátozottan alkalmazható. A szabályzatban előírt formát a program helyesnek tekinti, hosszabb számok esetében felismeri a hibás tagolást, azonban nem veszi hibásnak a szóközzel való tagolást, és a legálisnak tekinthető helyzetekben mindenütt elfogadja a kötőjelet, még akkor is, ha annak használata nem indokolt (pl. *negy-*

venhétezer-ötszáz-hatvanhárom). Ismeri viszont a 289. a) szabályt, amelyik kétezertől ír elő eltérő formát (*egyezer-négyszázhetvenkettő; kétezer-négyszáznegyvenkettő*). Ezzel a szabállyal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a megfogalmazása félreérthető, ugyanis a „szokásos hármas számcsoportok” szerinti tagolás csak a számjegyes írásmódra értelmezhető. Pl. a *kétezer-kettő* így betűvel írva összesen három számnévből áll, mégis kötőjellel kell írni.

Nem gépesíthető szabálytípusok

Vannak szabályok, amelyek a **szabályzat szervezésében töltenek be funkciót**: fejcímek, egymással bizonyos tekintetben azonos kategóriába tartozó szabályok összefoglaló leírásai, melyeket az utánuk következő néhány – azonos szinten számozott – szabályleírás követ. (Lehet, hogy célszerűbb lenne e pontokat eltérő módon számozni.) Ilyen szabálypont például a 19., amely a 20–32. szabályok preambuluma, önmaga követhető előírást nem tartalmaz.

Ide sorolhatjuk azokat a pontokat, illetve részleteket, amelyek rendeltetése nem valamely eljárás mód megfogalmazása, hanem megmagyarázása, megindokolása, megértetése. Ezek a szabálypontok igen jelentősek a helyesírás elsajátítása tekintetében, azonban egyrészt olyan apparátusra támaszkodnak (ejtés, szövegekörnyezet, nyelvérzék, nyelvtörténeti ismeretek), amelyek a számítógép számára – egyelőre – nem megközelíthetőek. Ilyen voltaképpen az 1., a 2. és a 3. szabály.

A szabályzat magától értetődő módon olyan pontokat is tartalmaz, amelyek az összeállítók **oktatási tapasztalatait** tükrözik. Ilyen például a 74. szabály, amely az *új* szó nyelvjárási hosszú ejtésével foglalkozik. Bár a szabályzat ezt így nem írja le, nyilvánvaló, hogy ez egy tipikus hibahelyzet. Ezért kap helyet a szabályban az *új* szó írásának részletezése, annak ellenére, hogy ezt spontán módon általában senki nem hibázza el (az ejtés és az írás minden esetben egybeesik), szemben az *új* szóval. A szabályzat nagyon helyesen foglalkozik azokkal az esetekkel, amelyek a nyelvhasználók egy részének problémát okozhatnak. Ezek közül azonban csak azok relevánsak a számítógép számára, amelyek esetében az alapértelmezéstől való eltérés a probléma. Az a veszély, hogy a beszélő speciális eljárást alkalmaz, és a szabálypont a főmederbe kívánja visszatérteni, nem ad feladatot a számítógépnek.

Az ejtéssel foglalkozó szabálypontok

A beszéd és az írás közötti összefüggés a helyesírás szabályozásában nem hagyható figyelmen kívül. Ez az összefüggés azonban kétféleképpen jelenhet meg:

- hogyan kell leírni ezt vagy azt a hangalakot;
- hogyan kell ejteni ezt vagy azt az írásképet.

A nyelv használata során a két fő fizikai megjelenési forma, az akusztikus és a vizuális, párhuzamosan él a nyelvhasználó tudatában. Sok olyan ember van, aki írás közben hallja is a szöveget, mintegy diktál magának. Nagyon sok eset-

ben az a helyesírási hiba forrása, hogy az író ember kezét a „füle” vezeti. Jellemző, hogy a nyelvi humornak az a vonulata, melyet Rejtő Jenő nagy népszerűséggel képvisel, éppenséggel a szélsőségesen alkalmazott fonetikus írásra alapoz. A helyesírási szabályzatnak van egy ezzel összefüggő didaktikai vonala. Vannak olyan szabályok, amelyek nem tükröznek nyelven belüli összefüggéseket, hanem az írott és a hangzó nyelv egymásnak való megfelelésében szükségképpen megjelenő viszonylagosságot óhajtják egyértelművé tenni.

A számítógép számára (legalábbis egyelőre) az ember-gép kommunikáció alapformája az írás. Ennek során az ember belső hallása folytán érintkezik a beszéddel, a számítógép azonban nem. A számítógépnek sem belső hallása, sem akusztikus emlékei nincsenek, így ilyen jellegű hibákat nem tud elkövetni, de a javítás során sem tud ezekre támaszkodni.

Az analógia és az asszociációk hiánya

A számítógép intellektuális képességeinek viszonylagosságát bizonyítja, hogy a helyesírás-ellenőrzés nem, illetve csak elenyésző mértékben képes asszociációs megoldásokra, a vizsgált szöveg és a szótár közötti megfelelésnek betűről betűre, vonásról vonásra 100%-osnak kell lennie. (Az más kérdés, hogy elindult a fejlesztés a rögzített alakok variációs terének kialakítására. Ez teszi lehetővé, hogy a helyesírás-ellenőrzők a hibás szóalakok javítására vonatkozó javaslatokat tegyenek. A művelet azonban a betűkészlet variációs behelyettesítésén alapul. Tudomásom szerint ebben asszociációs szempontok egyelőre nem érvényesülnek, a mechanikus behelyettesítés idő- és eszközigényességét legfeljebb statisztikai módszerekkel próbálják csökkenteni.)

A 27. szabály az *i*, *ú*, *ű* hangot tartalmazó szavak kétféle viselkedését írja le. Több eltérő formát ismertet, melyek tendenciái nincsenek feltárva. Az embernek erre nincs is szüksége, mivel ha ép nyelvérzéssel rendelkezik, analógiák segítségével releváns helyzeteket is meg tud oldani, fiktív alakokat is képes helyesen alkalmazni. Erre a számítógép nem alkalmas. Tűnjön ez a dolog bármilyen kicsiségnek, az emberi agy olyan képességeit veszi igénybe, amelyek ma még nemhogy nem utánozhatók, de valószínűleg még egyértelműen megfogalmazni sem lehet őket.

Ez a szabálypont mutat példát arra, hogy a mintahasonlításos helyesírás-ellenőrzés milyen esetben válik alkalmatlanná – a szemantikai vizsgálat lehetősége hiányában – a hiba megállapítására: az *irat-irat* pár ellenőrizhetetlen.

Szemantikai döntés

A mellérendelő összetételekkel foglalkozó 100. szabály megkülönbözteti az alkalmi, illetve a jelentésváltozáson átesett összetételeket. Ennek a megítélésére a számítógép alkalmatlan. A *süt*, *főz*, illetve a *süt-főz* írásmód eltérő szerepe géppel nem kezelhető. A helyesírás-ellenőrzés emiatt mind a két esetet elfogadja, mivel egyikre nézve sincs kifejezett tiltás. Gépszerűtlenek az olyan kritériu-

mok, mint „két, azonos szerepű toldalékkal ellátott szó ...”, mivel az „azonos szerep” megítélése nem áll a gép módjában.

A 213. pont a meghonosodott idegen szavak változó írásmódját határozza meg. Ennek szempontját is csak a mondat tágabb szövegekörnyezetében és tartalmi jegyek alapján lehet meghatározni, amire a gép nem alkalmas.

Az író szándéka

A számítógép magától értetődően nem képes a szerző szándékát kitalálni, következőképpen nem gépesíthetők az ezzel kapcsolatos helyesírási döntések sem.

A 30. szabály (*borjút–borjat; lét–levet*) éppenséggel nem tiltó, hanem megengedő. Ez annyiban kedvező a számítógép szempontjából, hogy csak arra kell gondot fordítani, hogy a gép a lehetséges alakváltozatokat elfogadja, tehát ha a szótárba vagy a programba bekerülnek, a gép nem vizsgálja őket. A választásra a számítógép azonban alkalmatlan. Be kell látni, hogy ez voltaképpen ránk, emberekre is vonatkozik: kevés az olyan ember, aki tudatosan képes az alakváltozatok közül választani, a legtöbben érzés, nyelvérzék alapján döntünk, és nem ismerjük föl, ha hibázunk. Ugyanakkor a hibás választás tudatos is lehet, hiszen ez is alkalmas mögöttes tartalom kifejezésére.

Előfordulhat, hogy valaki egy szöveget kiemelés célzatával végig nagy betűkkel ír. Ezt helyesírási szempontból nem lehet kifogásolni, de ebben az esetben azok a helyesírási szabályok, melyek a kis- és nagybetűk különbségét írják elő, értékelhetetlenné válnak.

Sok esetben, főleg levelekben fordul elő, hogy a nagybetűs írás tisztelet jele vagy udvariassági forma, ugyancsak tipikus a nagybetűs írás költeményekben (150. szabály). A számítógép ezeket a szempontokat természetesen nem érzékelheti, bár vannak olyan megoldások, amelyek ebbe az irányba mutatnak (pl. a megszólítást a gép írja a levélre).

Következetlenségek

A szabályzaton belül van néhány következetlenség, amelyek oka történetileg minden bizonnyal megfogalmazható, a számítógépes megoldást azonban – ha nem is döntő fontosságú kérdésekben – akadályozzák.

Az idegen szavak toldalékolásával kapcsolatos szabály (217.) gépesíthető. Gondot okoz azonban, hogy a néma hangra, pontosabban nem ejtendő betűre végződő szavak toldalékolása az előírás szerint másképp történik, mint a hagyományos írásmódú személyneveké (*Voltaire-rel – Móriczcal*).

Sajátos, a szabályzat következetességét sértő helyzet tükröződik a 262. szabály a) pontjában. Ez a szabály a három azonos mássalhangzó egymás mellé kerülése esetén kötőjelezést ír elő. Egyúttal hivatkozik a 62. szabályra, illetőleg a 94. szabályra, amelyek egyértelművé teszik, hogy más az eljárás a magyar közsavak, illetve a magyar családnevek, az idegen tulajdonnevek és az össze-

tételek esetében (*sakk-kör*, de *sakkal*; *Mariannal*, de *Mann-nal*; *Mann-né* és *Mann-nal*). Az összetételek kezelése a számítógépnek nem okoz gondot, ugyanakkor a családnevek, idegen tulajdonnevek gépi azonosítása csak a szótározott egyedeknél lehetséges, az előre nem látott szavakat a gép nem tudja kezelni.

Lehet, de nem éri meg mindig

Bizonyos szabálypontok érvényesítése elvileg nem okoz gondot a számítógépnek, a ritkán előforduló, kivételes helyzetek kezelése azonban akkora munkabefektetést igényelhet, amely aránytalan a gépi megoldás révén elérhető haszonnal.

A személynevek írásának különböző szabálypontjai általában mind gépesíthetőek (ha nincs köznyelvi párjuk). Problémát jelent azonban a 163. b) pont, amely a régies családnevek toldalékolásáról szól. Bizonyos kiemelt nevek esetében mód van az eltérések kivételszótáras megoldására, a fonetikus írásmódtól való eltérést azonban a gép automatikusan nem tudja követni. Ugyanígy szótárat érintő kérdés az idegen szavak meghonosodása. A helyesírás-ellenőrző rendszerek módot adnak egyéni szótárak kialakítására, melyek segítségével a gép megoldja a felhasználó speciális, egyedi problémáit, lehetővé teszi a jellemző esetek gyűjtését, így az ellenőrző rendszer „továbbképzését”. A karbantartást azonban nem lehet a gépre bízni, a felhasználónak magának kell elvégeznie.

Összefoglalás

Összefoglalásképpen vizsgáljuk a 95. szabályt a gépszerűség vonatkozásában. Emlékeztetül, ez a szabály a különírás és az egybeírás csoportjának első, összefoglaló pontja.

Szöveg	Megjegyzés
„Az összefüggő szövegben egymás után következő szavakat általában egymástól külön írjuk le.”	<i>Ez a gép számára magától értetődik.</i>
„...két vagy több szó összekapcsolódásával keletkezett (azaz összetett) szavakat...”	<i>A gép tudja, hogy milyen fajú szavak alkothatnak összetételt, és milyenek nem. Azt, hogy a konkrét összetétel valójában létezik-e, a gép nem tudja eldönteni.</i>
„...egybeírással vagy... olykor kötőjeles kapcsolással fejezzük ki.”	
„Mondatainkban a szavak nagy többségükben alkalmi szókapcsolatok tagjaiként...”	<i>A gép az alkalmiságot nem tudja megítélni.</i>

„Egybeírjuk viszont az összetett szavakat. Ezek többféleképpen keletkezhetnek. ..., hogy két szó kapcsolatának jelentése több vagy más, mint a tagok jelentésének összege.”

A számítógép számára a szavak nem jelentenek semmit; nem tud a jelentés alapján dönteni az írásmódról.

„Ha egy raggal jelölhető különírt szókapcsolat elemei... rag nélkül állnak együtt ...”

A ragot és a szófajt a számítógép felismeri. Ha a szórend és a szófajok együtt arról tanúskodnak, hogy ott ragnak kellene lennie, és még sincs, a számítógép összetett szót ismer fel. Tehát ez az eset gépszerű.

„A meggyökeresedett szokást megtartva nemegyszer jelentésváltozás nélküli szókapcsolatokat is egybeírunk...”

A számítógép nem érzékeli a szokásokat, ez az elem gépszerűtlen.

„A jelentésváltozás miatt egybeírt összetétel alkotó tagjai természetesen alkalmi kapcsolatban kerülhetnek egymás mellé. Ilyen előfordulásukban külön kell írunk őket...”

Az alkalmi kritériumot a számítógép nem tudja vizsgálni. A különírás az alapértelmezés, az eltérő eseteket a gép felülbírálásával érvényesítjük.

„A különírás és az egybeírás szabályai a szavakon ... alapulnak. Helyesírásunk e területén mégis meglehetősen nagy számban vannak ingadozások, többféleképpen is megítélhető esetek.”

Az ingadozások általában nem algoritmizálhatók, tehát gépszerűtlenek. Ugyanakkor a megfogalmazható szabályosságok jelentős részét gépesíteni lehet, és a nyelvi helyzetekben a gép – ha önálló döntést nem is tud hozni – segítséget nyújthat a helyes megoldás kiválasztásához.

„... a különírás és egybeírás szabályainak megfogalmazása más szabálypontokhoz képest olykor határozatlanul látszik, bár valójában csak a hangos nyelv és az írás természetéhez alkalmazkodik.”

A számítógépnek a ma reálisan elérhető képességei nem alkalmasak a hangos nyelv elemzésére és modellálására.

Ezzel a dolgozattal nem célom bizonyítani a helyesírás-ellenőrzés lehetséges voltát, sem ennek terepét előkészíteni és megtisztítani az akadémiai szabályzatban. A helyesírás-ellenőrzés lehetősége tény, még akkor is, ha korlátai miatt vannak, akik alkalmazhatóságát, értelmét vitatják. Különösen jelentőssé válik ez a számítógépes szolgáltatás annak az ambivalenciának a tükrében, amelyik az író embereknek a helyesírási szabályokhoz való viszonyát jellemzi. A nyelv mű-

velők tudják, hogy a helyesírásról folyó vitákban, a társadalom reagálásában igen sok az irracionális elem. Külön tanulmányt érdemelne, hogy ki miért érzékeny a helyes írásra, kit bánt a más hibája, kit idegesít, ha kijavítják, milyen hibát tartanak az emberek szégyellnivalónak, és melyek esetében hozakodnak elő a régi, de igazságtalan váddal, hogy „naponta változik”. Ennek kapcsán az a megfigyelésem, és nemcsak a szójáték kedvéért, hogy a helyesírás általában azon a pontjain népszerűtlen – amelyeken „gépszerűtlen”. Ez a szempont annyiban jelenthet változást a helyesírás értékelésében, hogy bízhatunk és bízunk is a számítógépre az összes gépszerű hiba javítását. A számítógép úgy segít a hibák javításában, hogy az íróknak nem kell félnie egy külső személy ítéletétől, így kevésbé frusztráló. Bízunk tehát a géppel javítható eseteket a gépre, és az oktatás és a nyelv művelés erőforrásait koncentrálnunk a népszerűtlen-gépszerűtlen helyesírási esetekre. Persze, ez csak akkor lehetséges, ha az emberek (és nem utolsósorban a magyar szakos tanárok) megtanulják, hogyan kell a gépet erre a célra használni.

SZAKIRODALOM

1. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik kiadás, 3. (változatlan utányomás). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
2. Szathmári István 1995. *A magyar helyesírás alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
3. Thinemann Tivadar 1931. Irodalomelméleti alapfogalmak. In: Halász László (szerk.): *Vége a Gutenberg-galaxisnak?* Gondolat, Budapest, 1985. 48–9.
4. Thinemann Tivadar: i. m. 141–2.
5. Thinemann Tivadar: i. m. 234.
6. McLuhan, Marshall 1962. The Gutenberg Galaxy. Toronto–London. In: Halász László (szerk.): *Vége a Gutenberg-galaxisnak?* Gondolat, Budapest, 1985.
7. Badbury, Ray 1966. Fahrenheit 451. In: *Marsbéli krónikák*. Európa Kiadó, Budapest. 277–450.
8. Orwell, George 1990. *Az irodalom felszámolása*. Európa, Budapest. 305–22.
9. Knuth, Donald. E. 1986. *The T_EXbook*. Addison Wesley, 52.
10. Prószéky Gábor 1998. *A magyar nyelvtan számítógépes közelítésben*. Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1998. március 31-én.

Kis Ádám

Kis, Ádám: The Academic Orthographical Regulations and the Computer. These days, many people condemn the official spelling standards. Critics rather object the implementation because it is difficult to question the need for standards. The criticism consists of ad hoc objections against particular rules in the spelling regulations. These rules either seem quite subjective (i.e. reflecting the linguistic taste of one or another committee member), or do not correspond to what many people sense as correct language use.

Some of today's technical achievements, namely computer software for natural language processing, might help to make decisions in these questions. Among the software products, those that assist in writing with a computer – especially spelling checkers in word processors –, have special importance. This paper examines the relationship between the Hungarian Spelling Regulations [of the Hungarian Academy of Sciences] (Akadémiai Helyesírási Szabályzat) and a Hungarian spell checking system.

A stíluselmélet archeológiája

Adamik Tamás: Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig
Stílus, kritika, értelmezés. Seneca, 1998.

1. A megújuló hazai stílus kutatás jelentős eredménye Adamik Tamás stíluselmélet-történeti munkájának megjelenése. A stílusnemekre és a stíluserejre vonatkozó retorikai tanítás történeti változását követve a szerző az antik stílustan olyan területeit állítja vizsgálódása középpontjába, amelyek a retorikából kiszakadó, majd alakzatrendszerre zsugorodó stilisztikákból fokozatosan kiszorultak, és amelyek jelentősége csak napjainkban a pragmatikai alapú stílusfelfogás perspektívájából vált nyilvánvalóvá. Adamik tudatosan vállalja a jelen nézőpontját, amikor előszavában utal arra az ösztönző hatásra, amelyet a kiterjedt interdiszciplináris kapcsolatokkal rendelkező, sokfelé ágazó kommunikációs nyelvészettől kapott, tételesen is említve a szemiotikát, annak részrendszereit, a kommunikációelméletet, szociolingvisztikát, az élőnyelvi és a szövegtani kutatásokat. A történeti tárgy természete igényli is azt a szemléleti-módszertani komplexitást, amelyet a modern nyelvészet említett iránya kínál. Ennek folytán a vizsgált történeti szövegeknek a jelen értelmezésében föltáruló jelentése kölcsönösen megvilágítja, de folyamatosan próbára is teszi tárgy és módszer egymáshoz való viszonyát. A mondottakból következik, hogy a szerző értelmezői helyzetét a történeti megértés hermeneutikai elve alapján határozhatjuk meg. Így szemlélve fogalmazódik meg a kérdés: „Mit mond a retorikai stílustan a pragmatikai nyelvészet elméleti keretében önmagát újradefiniáló modern stilisztika számára?” A stilisztikus olvasó elsősorban erre a kérdésre keresi a választ Adamik Tamás könyvében, bár tudja, hogy ilyen határolt megközelítéssel redukálja a feldolgozás tematikus dimenzióit.

A forrásszövegek nyitott jelentéstani problémáira, a datálási és rekonstrukciós megoldásokra, valamint a kommentárok kritikai értékelésére vonatkozó szerzői döntések megítélése a klasszika-filológusok hatáskörébe tartozik; az ilyen képzettséggel nem rendelkező e vonatkozásban csupán annyit mondhat: logikusnak és meggyőzőnek találja azt a tudománytörténeti folyamatot, amit Adamik Tamás fölvezet. Méltánylással kell szólnia továbbá arról az előzékenységről is, amellyel a görögül, latinul nem (vagy nem kielégítően) tudó olvasói számára is hozzáférhetővé tette a hivatkozott forráshelyeket. (Egyetlen megjegyzés kívánczik ide: a görög neveket az utóbbi évek gyakorlatától eltérően latinos átírásban adja a szerző.)

A gazdag, sokrétű munkából az alábbiakban csak néhány kérdést szeretnénk kiemelni.

2. Az értekezés címe „stíluselmélet”-nek minősíti a retorikai stílustan vizsgált tárgyköreit. Mivel analitikus tudományelméleti alapállásból gyakran éri

bírálat a teoretikus igényű filológiai tudományok ilyen önmeghatározását, szükséges megvizsgálnunk, mi értendő itt az „elmélet” fogalma alatt. A választ Arisztotelész stíluselméletének jellemzésekor adja meg a szerző az alábbi kritériumokkal: „...egységes filozófiai alapokon nyugszik: egyes részei az egészben kapják meg jelentésüket, s nem is lehet azokat az egészből kiszakítva önmagukban vizsgálni” (54). A retorikában, amely gyakorlati jártasság és bölcséleti ismeretek „szerves egysége”, a gyakorlatból kiindulva az elvontság mind magasabb szintjein alakul ki az az általánosított tapasztalat, amit elméletnek nevezünk. A hermeneutika és retorika módszertani rokonságát Gadamer (1990: 173) a következő módon fogalmazza meg: „Mindkét esetben az utólagosság viszonya áll fenn az elmélet és az elmélet absztrakciós alapjául szolgáló gyakorlat között.”

Adamik könyve történeti folyamatában mutatja be azt a kölcsönös összefüggést, amely a rétori ethosz, a retorikai célok és stílusművelet, a stílusnemek és -erények, valamint az őket megvalósító nyelvi formák között fennáll. Ha ehhez hozzávesszük a fentiek kapcsolatát a beszéd tárgyával, műfajával, szerkezetével, belátjuk, hogy a stílusnemek és -erények vizsgálatából elérhető a retorika egésze. A könyv tárgyköre tehát olyan értelemben is elméleti szintű, hogy meghatározó formaelveket rendszerez. Fölmerülhet a kérdés: miért a stíluselméleti és nem a retorikai szempontok kerültek előtérbe. Az előszóból kapjuk meg a választ: a „hatékony, jó és szép szöveg” létrehozására törekvő antik szerzők az adott stíluselvekben látták ennek legfőbb biztosítékát. Így a stílusnemek és -erények tana jelenti azt a közös alapot, amely az igen különböző és időben is távolbi életműveket összemérhetővé teszi (7–8).

3. A könyv gondolatmenetét jeltani keretbe ágyazza a Gorgiaszról szóló első, és az Augustinus jel- és értelmezéseméletét tárgyaló utolsó fejezet. A közöttük lévő kapcsolatot a retorika egész történetén átívelő, töretlen pragmatikai szemlélet adja.

3.1. Gorgiasz, úgy látszik, e vonatkozásban is kezdeményező volt. Más vélekedésektől eltérően, amelyek lételméleti nihilizmust, agnoszticizmust, nyelvkritikai attitűdöt olvasnak ki töredékes hagyatékából (e megítélés legutóbbi összefoglalását l. Simon 1998: 10–1), Adamik a retorikai hatásról vallott felfogásából kiindulva értelmezi újra Gorgiasz tanításait. Úgy véli, hogy a nyelvi ráhatás mindenhatóságába vetett bizalma megkérdőjelezi a kommunikációval szembeni szkepszisét, ha az igazsággal kapcsolatos relativisztikus álláspontját nem is.

Nyelvelméleti megközelítésből Gorgiasz tanításában kirajzolódik egy jeltani, pragmatikai és esztétikai aspektus, amely egységet alkot. Adamik azok nézetét osztja, akik szerint Gorgiasz a nyelvi jel szerkezetére vonatkozóan a modern jelentéstannal egybehangzó felismerésekhez jutott, amikor elkülönítette egymástól a jelölőt, a jelöltet és a jelentést, ami ebben a formában megfeleltethető az Ogden–Richards-féle szemantikai háromszögben ábrázolt jelviszonynak. Ugyanakkor utal arra is, hogy Gorgiasz szerint a szó és a valóság közötti viszony a beszédsemény során a hallgató valóságra vonatkozó ismeretei alapján jön létre, és levonja a következtetést, mely szerint „...Gorgias számára a szó, a beszéd jelentése csak a kommunikációs folyamaton belül merül fel, azaz a jelentés egy bizonyos potencia, amelyet a hallgató aktualizál” (19). A hallgató, mint a jelviszony meghatározó

összetevője azonban nem fér bele az Ogden–Richards-féle jelszerkezeti sémába, ahol a jelentés egy kételemű: jelölőből és jelöltből álló reláció eredménye. A mondottakból talán nem joggal arra gondolunk, hogy Gorgiasz jelentésfelfogása nem a kételemű szemantikai, hanem a háromelmű szemiotikai jelsémában (X jele Y-nak Z számára) adható meg, ahol a jelentés egy jelölőből, jelöltből, jelhasználóból álló jelviszony eredménye. Megítélésem szerint ez a szemiotikai jelfelfogáson alapuló pragmatikai szemlélet feleltethető meg a határozott kommunikációs szándék elérése érdekében hatásra törekvő retorikai szituációnak épp úgy, mint ahogy ez a jelfelfogás adja a beszédaktusok Austin által leírt hármasszerkezetét is (vö. nyelvi aktus – szándék – hatás; lokúció – illokúció – perlokúció). A gorgiaszi tanításból elvonható retorikai szituáció-modell végigkíséri a retorika történetét és logikusan vezet el az értelmezélmélet megszületéséhez (Órigenész) és a jelelmélet megalapozásához Augustinus életművében.

A mindenekelőtti hatásra törekvő Gorgiasz ismerte föl a nyelv (beszéd) fizikai aspektusának jelentésadó szerepét, ami ugyancsak szemiotikai nézőpontra vall; a szemiotika szerint ugyanis valamennyi jelösszetevő, így a jelalak is részt vesz a szemiózis folyamatában (vö. Kanyó 1972: 105–9). Ez a meglátás nagy hatást gyakorolt a retorikákra, és a grammatikai ismereteket fölhasználva kidolgozták a nyelv akusztikus létmódjához kapcsolódó kifejezőeszközöket. Ide kapcsolhatók mind a szónoki beszéd előadására, mind a prózaritmusra, a numerizációra vonatkozó tanítások (pl. Cicerónál), főként pedig az olyan zeneelméleti alapozású retorikák, mint Dionüsziosz Halikarnasszeusznak A szavak elrendezéséről című munkája, amely a fonostiliztika és a nyelvészeti előzményének tekinthető. Az ún. gorgiaszi figurák olyan komplex jelek, amelyekben a logikai, szintaktikai, szemantikai és akusztikai dimenzió összefonódik.

3.2. Az interpretáció elméleti dilemmái ösztönözték Augustinust jeltana kidolgozására. Belőle csupán azokat a részeket szeretném kiemelni, amelyek párhuzamba állíthatók a modern nyelvészeti pragmatika bizonyos szempontjaival. (Adamik Tamás említi Augustinus és Saussure jelölő/jelölt fogalmai közötti megfeleléseket l. 267.)

Az egyik ilyen vonatkozást jeltipológiájában találjuk, amikor a szándék megléte alapján különíti el a természetes és az egyezményes jeleket. Az előbbiekre nem jellemző a jelölés szándéka, az utóbbiakat használják élőlények egymás közötti érintkezésükben. Ez utóbbiak közé tartoznak a szavak mint legfontosabb jelek. A másik szempontot a jelentésre vonatkozó megállapítások tartalmazzák. A jelek kétértelműségéből kiindulva elkülöníti egymástól egyfelől a szó szerinti (elsődleges) és átvitt (allegorikus) jelentést; másfelől a szótári, pontosabban szemantikai jelentést és a nyelvhasználó szándékától függő szituációs vagy pragmatikai jelentést. Adamik megjegyzi, hogy már a görög és római bírósági eljárásokban is fontosságot tulajdonítottak a két jelentésszintnek, külön fogalmuk is volt rá: a *vis significatioque* és a *voluntas significandi* (263).

A modern pragmatikában Paul Grice 1957-es *Jelentés* című tanulmányában használja újra a természetes és nem természetes jelentés megkülönböztetést, és az utóbbit a szándékoltsággal jellemzi (Grice 1988). Ebből a distinkcióból vezették le a kommunikációelmélet alapfogalmát: az intencionalitást, valamint a

konvencionális vagy szemantikai, illetve kommunikációs vagy pragmatikai jelentés fogalmakat (Worth–Groos 1974: 37–9; Terestyéni 1984: 331–5).

Augustinus számára a „keresztény tanítás” hitele szempontjából vetődött fel az allegorikus Szentírás-magyarázat érvényességét alátámasztó jeleméleti vizsgálódás. A szemiotikai eszközök feltárásának igénye a retorikatörténet előzményeiből is szervesen következett.

Az elméletörténet két végpontján álló szerzők vizsgálatával a retorikai tanításban munkáló pragmatikai szemlélet folyamatosságát kívántam igazolni. Egy érdekes összefüggésre még fölfigyelhetünk: a folyamat élén a nyelv erejét birtokló szónok mindenhatósága kerül a figyelem középpontjába, a végponton a tudós és szubtilis értelmező.

4. Adamik könyve tizenkét, nagyjából azonos terjedelmű fejezetből áll, ezek mindegyike a retorikatörténet egy-egy kiemelkedő személyiségének történeti jelentőségű munkáját tárgyalja. Finom megoldása a szerzőnek, hogy alcímeivel olyan tömör minősítést ad, amely jellemzi az adott munka helyét a történeti folyamatban. Igen figyelemre méltó magának a folyamatnak a logikája: a Kr. e. 1. századig kiépül és elméletileg megalapozódik a szónoki művészet/mesterség rendszere (Gorgiasz, Platón, Arisztotelész, Theophrasztosz); az első rendszerezés (Cornificius) után az egyes művek tárgyköre behatárolódik, de az adott tárgy vonatkozásában a feldolgozás el is mélyül (Cicero, Dionüsziosz Halikarnasszeusz, Pseudo-Longinosz, Démétriosz), majd a nagy szintézis után (Quintilianus) értelmezésemelletté alakul (Órigenész, Augustinus). Látható, hogy az antikvitásban is megindul már az a folyamat, amit Genette (1977) a retorika leszűkülésének nevez, de ekkor még nem szakad el pragmatikai alapjaitól, tehát nem válik formális eszközök rendszerévé.

Érdekes folyamat rajzolódik ki a retorikai cél, elméleti háttér, a preferált stílusnem(ek), stíluserevény(ek) és -eszközök összefüggéséből, amit érzékletesen csak táblázatba foglalva lehetne megmutatni. Igazolásul csupán két példára hivatkozom. Arisztotelész fő retorikai célja: az érveléssel való meggyőzés; elméleti háttere: filozófia, logika, etika; preferált stílusnem: a közepes; stíluserevények: illőség, világosság (pontosabban: az illő világosság); kifejezőeszközök: a közismert és az alapjelentésű szavak, a körmondát, a metafora. – Dionüsziosz Halikarnasszeusz retorikai célja: a szép és kellemes hatás elérése, gyönyörködtetés; elméleti alap: zeneelmélet; preferált stílusnem: eltérve a hagyományos rendszertől vizsgált tárgyának, az elrendezésnek megfelelő fogalmakat használ; stíluserevények: változatosság, illőség; kifejezőeszközök: hangszimbolika, hangfestés.

Ha a stíluserevények (az illőség, a világosság, a nyelvhelyesség, az ékeség, időnként a tömörség) preferenciáját vizsgáljuk meg történeti metszetben, azt tapasztaljuk, hogy a retorikai szituáció kontextuális beágyazottságára utaló „illőség” a leggyakoribb, szinte minden réternál előfordul; tartalma is fokozatosan bővül. Legárnyaltabb értelmezése Cicerónál olvasható. Az „illőség”-hez kapcsolódó minőségjegyek megtalálhatók a mai stílusdefiníciókban is, ami arra utal, hogy benne fejeződik ki leginkább a stílus pragmatikai termétszete.

5. Nehéz volna számba venni azokat a mai ismereteinket és különböző tudásrendszerekbe tartozó fogalmainkat, amelyek forrásait megtalálhatjuk az antik retorika stíluselméleti fejezeteiben.

Ha irodalomelméleti előfeltételekkel olvassuk, akkor meglátjuk azokat az előjeleket, amelyek mentén elkülönül a gyakorlatias céloktól, funkcióktól az esztétikai célú nyelvhasználat. Az irodalmi interpretáció jelentéstani elvei alapjaikban felismerhetők Órigenész és Augustinus értelmezéelméletében (és persze veszélyei, buktatói is). Arisztotelésznél megtalálható eredeti formájában az a két összetevő, amelyből az orosz formális poétika „osztranyénijje” fogalma kialakult. A példák tetszőlegesen szaporíthatók.

Érdekesek az olyan közismert oppozíciókra adott jellemzések, mint a szónoki beszéd/költészet vagy az írott/beszélt szöveg. Közülük mégis kiemelnék egyet, azt, amelyre Theophrasztosz töredékeiben bukkanunk. Ő a beszédfajtákat az alábbi módon osztályozza: tárgyra irányulók: a szóban forgó tárgyra összpontosítanak, és nem veszik figyelembe a hallgatót; ez a filozófusok beszédmódja; hallgatóra irányulók: céljuk a hallgatóság képzeletének felgyújtása; ez a rétorok és költők jellemző beszédmódja. Ez a felosztás nemcsak a tudományos/költői oppozíciót írja le, de előzménye a nyelvészeti pragmatika egyik tételének, amely megkülönbözteti a kommunikáció két szintjét: az interaktív és a kognitív nyelvhasználatot (Habermas 1988: 275). Ennek alapján határozzák meg a nyelvi funkciókat egyes szövegtanok (Brown–Yule 1989: 1).

Mostanában kerülnek elő a nyelvészetben (és a stilisztikában) olyan kérdések, amelyeket a retorikai stílustan már érintett az egyes alakzatokkal kapcsolatban: így pl. a metafora megismerő funkciójára utal már Arisztotelész és Cicero. Mostanában folynak ilyen vizsgálatok a kognitív elmélet keretében (Kövecses 1998; Fónagy 1998). Érdekes nyilatkozatelméleti vonatkozásai vannak a retorikusok körmondatvizsgálatainak, amit az Adamik könyvében megadott források alapján érdemes részletesebben megvizsgálni.

A fentieket végiggondolva a recenzens zavarban van: tudna-e tételes választ adni a bevezetőben fölített kérdésére. Aligha. Összefoglalva legföljebb annyit mondhat, hogy a modern stilisztikának (maga mögött hagyva formális periódusát) tudatosan és minden szálon vissza kell kapcsolódnia a retorika filozófiai/etikai értékrendjébe – elméleti, módszertani és világgépi tekintetben is magáévá téve annak humanista hagyományát.

SZAKIRODALOM

- Brown, Gilian-Yule, George 1989. *Discourse Analysis*. Cambridge University Press.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntőkönyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 140–53.
- Genette, Gérard 1977. A leszűkült retorika. *Helikon* 1. sz. 60–71.
- Gadamer, Hans-Georg 1990. Retorika, hermeneutika, ideológiakritika. *Filozófiai hermeneutika*. Budapest. 171–88.
- Grice, Paul 1988. Jelentés. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Szerk. Pléh Csaba, Siklaki István, Terestyéni Tamás. Tankönyvkiadó. Budapest. I. 203–14.

- Habermas, Jürgen 1988. Mi az egyetemes pragmatika? *Nyelv, cselekvés, kommunikáció...* 251–89.
- Kanyó Zoltán 1972. A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben. *ÁNyT. VIII.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 105–18.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. *Kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Szerk. Pléh Csaba és Győri Miklós. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- Simon Attila 1998. A befogadó a *Poétikában*. Az esztétikai tapasztalat arisztotelészi értelmezéséhez. *Literatura* 1. sz. 3–29.
- Terestyéni Tamás 1984. Kommunikáció, szándék, jelentés. *ÁNyT. XV.* 331–62.
- Worth, Sol–Gross, Larry 1974. Szimbolikus stratégiák. *Kommunikáció I.* Szerk. Horányi Özséb. Budapest. 37–49.

Fehér Erzsébet

Fehér, Erzsébet: The archeology of theoretical stylistics. The paper reviews *Ancient theories of style from Gorgias to Augustine* by Tamás Adamik. First, it discusses whether the main topic of the book, the study of stylistic devices and stylistic virtues meets the expectations one has of a ‘theory’. The review then goes on to interpret the semantics and semiotics of ancient treatises in stylistics in terms of present-day linguistic pragmatics. Finally, on the basis of the writings discussed in the book, the main tendency of the ancient history of rhetorics is identified and some conclusions for modern stylistic research are drawn.

Alaktan – Bevezetés*

Az alaktan tárgya és alapkategóriái

1. Az alaktan tárgya

A szóalaktan vagy más néven **morfológia** a szó szerkezetét, belső struktúráját vizsgálja, így tárgyalja egyrészt a szó elemeinek, azaz a morfémáknak a fajtáit, különféle csoportosítási lehetőségeit, valamint a morfémaosztályok, alaktani kategóriák jellegzetes sajátosságait, másrészt foglalkozik a morfémák morfémaszerkezetével, lexémává vagy szóalakká kapcsolódásának szabályszerűségeivel.

A morfémaosztályokat nagyrészt éppen a morfémaszerkezetben megjelenő kapcsolódási szabályok alapján tudjuk szétválasztani. A szó és elemei között rész-egész viszony van, így tárgyalásunkban kiindulhatunk a szóalakból, az egészből, és innen juthatunk el az alkotórészekig, de teoretikusan kiindulhatunk az alapegységből, a morfémából, s ezek kombinálódási képességeit megvizsgálva juthatunk el az egészig, a szóalakig. Mi ezt az utóbbi megoldást választjuk, követve a nyelvi szintek egymásra épülésének szabályszerűségét, azaz a szintézis növekvő sorrendjét.

Az alaktan körébe tartozik továbbá a morfémarendszerek (különféle ragozási rendszerek: paradigmák) vizsgálata, valamint ide sorolhatók a szóalkotási műveletek: a szóképzés, a szóösszetétel és az egyéb szóalakotásmódok leírása is.

A szó szerkezetének vizsgálata azonban nem kizárólag az alaktan feladata. A morfológia kapcsolatban áll a fonológiával, ezzel a kapcsolatrendszerrel a **morfofonológia** foglalkozik. A morfofonológia területéhez tartoznak például a morfológiai alapú (morfológiailag kondicionált) fonológiai folyamatok (pl. a magánhangzó-illeszkedés a toldalékolásban) vagy az ilyen jellegű hasonulások (pl. a felszólító mód *-j-* jele esetén), valamint a morfológia és a fonológia kapcsolatrendszerébe soroljuk az alakváltozatok kiválasztásának szabályait is, azaz a morfológia által meghatározott, a fonológiai állományt érintő morfémaaváltkozásokat (pl. a tövek és toldalékok alaki felosztása, az allomorfolk és az előhangzó problémája).

Másrésztől az alaktan érintkezik a szintaxissal. Itt elsősorban a szóösszetételeket kell megemlíteni, melyek sokszor levezethetők a mondatban előforduló szókapcsolódási típusokból, ebből következőleg a szóösszetétel szabályai sok hasonlóságot mutatnak a megfelelő szintaktikai szabályokkal; de az is nyilván-

* Próbafejezet a Magyar grammatikából. Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

való, hogy a toldalékolásnak is lehetnek/vannak szintaktikai-mondattani okai és következményei.

Másfajta összefüggés van a morfológia és a szófajtan között. Ezek egymást átfedő területek, hiszen a szófaji leírásnak szerves része a morfológiai jellemzés. Mivel a morféma a „szóvá szerkesztés” funkcionális egysége, és minden szónak van szófaji értéke, így alkotóelemeinek, a morfémáknak is van szófajiságra utaló jelentéstartalma (vö. a terminushasználatot: igető, melléknévképző, főnévi esetrag stb.).

2. Alaktani alapfogalmak

2.1. A morfológia központi eleme a **morféma**. A morféma a nyelvi rendszer alapegysége, a szóalak alapvető alkotórésze. Definíciója szerint a **legkisebb nyelvi jel**. Ez azt jelenti, hogy a morféma az a minimális nyelvi egység, amely már meghatározott formával és az ehhez kapcsolódó jelentéssel rendelkezik, s további hozzá hasonló, meghatározott alakú és jelentésű kisebb egységekre nem bontható.

A morfémát azonban elsősorban **alaki egység**ként tudjuk megragadni. Ennek oka az, hogy egy adott formához nem szükségszerűen egyetlen elemi jelentésmozzanat fűződhet, hanem komplex jelentéstartalom is. Az alábbi szóalakban minden egyes morfémához egyetlen jelentésmozzanat fűződik: *barát + ság + ok + at*. A *barát-* tő hordozza a fogalmi jelentést, a *-ság* elvont főnevet képez, az *-ok* az általános többség jelölője, az *-at* pedig a tárgyeset ragja. A *barátunk* szóalak *-unk* morfémája azonban egyszerre fejezi ki a birtoklás tényét, valamint a többes számot és az első személyt. Ugyanígy a *szeretem* igealak *-em* eleme osztatlanul utal az alany egyes számára és első személyére, valamint még egy harmadik személyű határozott tárgyra is. Az *-unk* birtokos személyjel és az *-em* igei személyrag esetében természetesen egyetlen morfémával van dolgunk, amelyhez azonban komplex jelentéstartalom fűződik.

A magyar nyelv alapvetően agglutináló jellegű, hiszen az ún. analitikus affixáció jellemzi elsősorban, ami azt jelenti, hogy a tőhöz kapcsoljuk a különféle toldalékokat, affixumokat, s ezek általában egy-egy grammatikai jelentést hordoznak, tehát egyértelmű megfeleltetés van az affixum és a nyelvtani jelentés között, vö. a fenti *barátságokat* szóalakkal. (A nyelvtipológiában ezt ún. belső analitizmusnak nevezik, azaz a tő hordozza a lexikai jelentést, a nyelvtaniakat pedig analitikus – szételemezhető – kötött morfémák.) A *barátunk* és a *szeretem* példák azonban azt mutatják, hogy természetesen léteznek nem teljesen tipikus agglutináló jellegű formák is. (Ezek az ún. külső szintetizmusra példák, tehát a kötött affixum több grammatikai viszonyjelentést hordoz.) Az *-unk* és az *-em* morfémákat kumulatív vagy szintetikus jelentéshordozónak is szokták nevezni a szakirodalomban.

2.2. Abból következőleg, hogy a morfémát elsősorban alaki egységként tudjuk megragadni, a morfémákra bontás strukturálisan a **disztribúció** alapján történik. A disztribúció egy adott nyelvi elem összes lehetséges környezete az adott nyelvi szinten. A disztribúciós módszer azt vizsgálja tehát, hogy egy adott nyelvi elem vagy osztály azonos funkcióban milyen lehetséges környezetekben fordul elő. Vegyünk egy egyszerű példát: *asztalig*. A szóalak két összetevője az

asztal- és az *-ig*. Ez a bontás azért lehetséges, mert mindkét elem előfordul más nyelvi környezetben is, pl.: *asztal + on*, illetve *hajó + ig*. (Ugyanez természetesen kimutatható az *-on* és a *hajó-* szegmentumokról is.) Mindkét elemre igaz továbbá az, hogy nem bonthatók tovább anélkül, hogy a forma és jelentés egysége ne sérülne, így nyilvánvaló, hogy ezek elemi jelek, morfémák, melyek részt vesznek különféle morfémaszerkezetek létrehozásában.

2.3. Azokat a morfémákat, amelyek termékenyen és aktívan részt vesznek a morfémaszerkezetek létrehozásában, produktív morfémáknak nevezzük, azokat azonban, amelyek passzívak ebből a szempontból, improduktívoknak. A **produktivitás** természetesen nem értékelhető mereven szétválasztható kategóriaként, fokozatok különböztethetők meg a teljes kategorikus produktivitás (pl. az *olvas-* igező vagy a főnévi igenév képzője, mely automatikus, minden igealakhoz hozzátehető) és a ma már abszolút improduktív morfémák között (pl. a *-g* ige-képző, mely mindössze néhány igealakban mutatható ki, elsősorban improduktív passzív vagy fiktív töveken: *recs + eg*). A produktivitás ezenkívül relatív abból a szempontból, hogy történetileg változhat, a szinkroniában improduktívnak ítélt morfémák egy korábbi nyelvallapotban legtöbbször produktívak voltak.

2.4. A morfémákra bontás problémái

A morfémákra bontás esetenként problémát okozhat, s ez mindenekelőtt *a)* egy adott kritikus nyelvi elem disztribúciójával és produktivitásával vagy *b)* az elemek szemantikai összekapcsolódásával, illetve tömbösödésével függ/függhet össze.

a) Például: A szóalak egyik eleme kimutathatóan előfordul más nyelvi környezetben, produktívan részt vesz más morfémaszerkezetek létrehozásában, míg a másik elem nem. Ilyenek például a *reggel* vagy az *örömet* szóalakok. Az első esetben a *reg-* résznek már nincsen disztribúciója (de vö. *regöl*, *rege*), míg a *-gel* szegmentum elemezhető (a *-vel* esetrag hasonlult alakja). A második esetben az *öröm-* elem termékenyen előfordul más nyelvi környezetben, az *-est* rész azonban ma már nem él, nem vesz részt más morfémaszerkezetek létrehozásában, mégha egy-két egyéb szóalakban ki is mutatható (*valamelyest*), teljesen terméketlen, improduktív. Két elvi megoldás kínálkozik erre: a szóalakot vagy szegmentálhatatlannak tartjuk, ún. hagyományozott morfémaszerkezetnek vagy részlegesen szegmentálhatónak. A két fenti példát természetesen elemezhetetlennek vesszük leíró szempontból (csak történeti szempontból szegmentálhatók), és az ún. ragszilárdulás jelenségéhez soroljuk őket, mely a magyar határozószói osztály kialakulásának alapvető módja. A *reg-* és az *-est* szegmentumokat pedig a leíró rendszerben nem tartjuk önálló morfémának.

Ugyanígy kérdéses a csak bizonyos frazeológiai egységekben előforduló, ma már egyedi szóalakok elemzése, pl.: *fabatkát* sem ér; *sutba* dob. Vajon a *batka-* és a *sut-* szegmentumok morfémának tekintendők-e, hiszen ez az egyetlen előfordulásuk, s a szóalak is, melyben megjelennek, is kötött használatú? A szakirodalom nem foglal ebben egységesen állást. Létezik olyan nézet, mely szerint egyedi kötött morfémáknak kell tekinteni őket, egy másik szerint ezek a formák már szegmentálhatatlanok.

Hasonló problémákat vethet fel az ún. passzív vagy fiktív tövek elemzése is. A *ragad* szóalakban például a disztribúció alapján kimutatható egy *rag-* tö, valamint egy *-ad* képző, hiszen mindkettő előfordul más nyelvi környezetben is (*rag-aszt*, *dag-ad*), ám mindkettő improduktív, így az adott morfémaszerkezet közelít a hagyományozott, leíró szempontból már nem szegmentálható formákhoz, egyfajta átmenetként értékelhető. Így kérdéses lehet a leíró rendszer számára ezeknek a morfémáknak a számontartása. Abban az esetben, ha az egyik elemnek már nincsen disztribúciója,

a másiknak van, ám az teljesen improduktív, a szegmentálás nem hajtható végre, pl.: *hint* – történetileg: *hin* + *t*. (A passzív és fiktív töveket l. még alább is.)

b) Más nehézséget okoz az, ha a szóalak elemei megjelennek ugyan produktívan más nyelvi környezetben, tehát szegmentálhatók, de az adott morfémaszerkezetben a jelentésük eltér az egyes morféma-khoz tartozó jelentésmozzanatoktól. Például a *hátra* 'vissza, nem előre' vagy az *egyszer* 'valaha' szóalakok esetében a szóelemek között nincs képzetváltás, a szóalakoknak egységes a jelentése. Mivel ezeket a formákat a jelentésbeli tömbösödés miatt lexikalizálódott alakoknak tartjuk (határozószók), nem vagyunk tekintettel bennük az egyes morféma-kra.

3. A morféma-k osztályozása

3.1. A morféma-knak két fő típusuk, osztályuk van: **tőmorféma-k és affixumok** (toldalékok). Ez egymáshoz viszonyított két osztály, csak egymáshoz képest értelmezhetők, vagyis: a tőmorféma az, amelyhez az affixumok járulnak, az affixum pedig az, ami a tőmorféma-khoz járul. Ez az egymáshoz képest való értelmezhetőség alapvető a megkülönböztetésben, de nem zárja ki azt, hogy azokat a nyelvi elemeket, melyek nem társulhatnak más nyelvi elemekkel, kirekesszük a morfológiai tipizálásból. Vagyis: a szavak szintje felől nézve egy egyszerű szembeállításal megkülönböztethetünk toldalékolható és nem toldalékolható alakokat. A toldalékolható formáknál – még a korlátozottan toldalékolhatók esetén is (pl. a határozószók) a tő és affixum egymáshoz viszonyítottága nyilvánvaló, a nem toldalékolhatóknál pedig olyan tövekről beszélhetünk, amelyek esetén bármilyen affixum megjelenése tilos (ilyenek például a mondat-szók, a viszony-szók nagyobbik része vagy az alapszó-fajok közül a határozói igenevek).

A tő meghatározásából következik, hogy egy szóalaknak több töve is lehet, mivel minden tő **relatív tő**, amelyről még leválasztható toldalék. Az **abszolút tő** a szóalaknak az az eleme, amelyet már minden toldaléktól megfosztottunk. Tehát például az *üvegezések*hez szóalak relatív tövei: *üvegezések*-, *üvegezés*-, *üvegez*-, abszolút töve pedig: *üveg*-. Az abszolút tő (egyszerű, nem összetett szóban) egyetlen morféma-ból áll.

A töveket és az affixumokat egymáshoz viszonyítva általánosságban a következő szempontok alapján jellemezzük: 1) nyitott vagy zárt rendszert alkotnak, 2) milyen a jelentésük (lexikai, grammatikai viszonyjelentés, modális-pragmatikai jelentés) 3) vannak-e alakváltozataik, 4) alakilag önállóak (szabadok) vagy nem (kötöttek).

4. A morféma-osztályok jellemzése

4.1. Nyitott és zárt rendszer

A tövek osztálya – mint általános alaktani kategória – általában nyitott osztály. Ez elsősorban azt jelenti, hogy folyamatosan bővílhetnek újabb egyekkel is (ez párhuzamos a nyitott szófaji osztályok bővülésével). Az affixumok ezzel szemben zárt vagy majdnem zárt rendszert alkotnak egy adott szinkrón metszeten belül, ebből következőleg többé-kevésbé listázhatók.

Természetesen az egyes tőtípusokat külön-külön vizsgálva ebből a szempontból jelentős eltéréseket találunk: az egyalakú tövek osztálya – akár ige-, akár névszótövekről van szó – nyilvánvalóan korlátlanul nyitott, nyitott a tövégi időtartamot váltakoztató névszótövek (*fekete- ~ feketé-*) csoportja is, míg például az ún. *sz-es* és *v-s* változatú igetöveké (*tesz-, lesz-, vesz-, hisz-* stb.) vagy a *v-s* változatú időtartamot váltakoztató névszótöveké (*lő- ~ lov-*) zárt, újabb egyedekkel nem bővíthet.

Az affixumok relatív zártsága pedig azt jelenti, hogy a tövek és a toldalékok osztálya közötti határ nem merev. Az affixumok ugyanis gyakran önálló tövből keletkeznek (a fordított folyamat igen ritka), s egy adott szinkrón metszetben éppen az átmenetiség jellemzi őket. Ilyenek például az ún. képzőszerű utótagok, például a *-féle, -fajta, -szerű* (*házféle, jófajta, macskaszerű*) vagy a ragszerűen viselkedő utótagok, például a *-szám(ra), -mód* (*mázaszám[ra], gombamód*).

4.2. A morfémák jelentése

A tövek legtöbbször tartalmas fogalmi jelentéssel bírnak, a szó jelentésének a magvát hordozzák (pl. *könyv-, ír-, szép-*), ezt lexikális jelentésnek is nevezzük. A fogalmi jelentés lehet – s számszerűleg ez jellemző – tartalmas, direkt denotációjú (l. a fenti példákat) és tartalmatlan, indirekt denotációjú¹ (ezek a névmási szóosztályhoz tartozó tövek). Az affixumok a tövekhez képest alapvetően mindig ún. járulékos vagy nyelvtani viszonyjelentéssel bírnak, ami a fogalmi jelentés valamiféle modifikációját fejezi ki, s ez lehet jelentésalkotó, illetve jelentésváltoztató (képzők), jelentésmódosító (jelek) vagy szintaktikai viszonyítást hordozó (viszonyragok) – pl. (*só*)-s 'az adott dologfogalommal van ellátva'; (*hajó*)-k 'az adott dologfogalomból több van'; (*ház*)-ban – a toldalék a helyviszony jelölésére szolgál.

A tövek sem csak fogalmi, hanem tulajdonképpen fogalmi-grammatikai komplex, összefoglalóan lexikális jelentéssel rendelkeznek, amelynek része a szófajtság fogalmába tömörített nyelvtani viselkedés is.

Vannak azonban olyan tömorfémák is, amelyek viszonyjelentésűek, első sorban grammatikai viszonyítóértékkel rendelkeznek. Ezek többnyire nem toldalékolható tömorfémák, s egy részük egyáltalán nincsen kötve más morfémához (pl. *hogy*), más részük morfológiai természetű szerkezetben képes megjelenni, viszonyjelentésük az affixumokéhoz hasonló, tehát kötve vannak egy más morfémához, anélkül azonban, hogy egy szóalakot alkotnának vele, azaz ún. analitikus morfémaszervezetet hoznak létre (pl. *asztal alatt*).

A nem toldalékolható tövek esetében meg kell még említeni azokat az alakkokat, amelyek nem tartalmas fogalmi jelentéssel s nem is grammatikai viszonyjelentéssel rendelkeznek, hanem elsőrendűen pragmatikai vagy modális² jelentésük van, például: *talán, bár, esetleg*.

¹ Közvetetten rendelkeznek csak jeltárgyjelentéssel, kontextustól függetlenül nem rendelhető hozzájuk denotátum (jeltárgy).

² A pragmatikai jelentés a jel és használója, használata, kontextusa közötti viszonylatban jön létre, nem független a szótári jelentéstől, de csak a konkrét beszédhelyzetben jellemezhető pontosan. A modális jelentés a beszélői attitűd megjelenéséhez kapcsolódik, tehát a beszélőnek a közölt tartalomhoz való viszonyát kifejező szavak, elemek, illetve ezek együttesének a jelentése.

Egyes nyelvekben (például a nyugat-grönlandiban) előfordul, hogy egy affixumnak van lexikális jelentése, ezeket lexikális affixumoknak nevezzük. A magyarban elsősorban a szófajtartó, ún. lexikális képzőkkel kapcsolatosan merülhet fel a lexikai jellegű jelentés, ilyen például a kicsinyítő képző (vö. *házacska* = *kis ház*), de felmerül a probléma egyes ragok esetében is, például: *-kor*, tehát *ebédkor* = 'ebéd idején'. S természetesen a pragmatikus, elsősorban modális jelentést hordozó affixumok elválaszthatatlanok a nyelvtani viszonyítóértéktől, például a *-hat/-het* képző vagy a feltételes módjel.

Előfordulhat, hogy ugyanazt a grammatikai viszonyjelentést tövel és affixummal is ki lehet fejezni, ilyen például a magyarban az essivusi állapothatározói viszonyt jelölő határozóvá tevő *mint* és a *-ként* esetrag: *mint tanár* (analitikus szerkesztésmód), illetve *tanárként* (szintetikus szerkesztésmód). Vagyis a két forma tulajdonképpen egyenlő értékű, használatuk szinte megegyezik. Vagy az angolban például a fokozás mutat hasonló jelenséget (a *more* és az *-er* középfokban, a *most* és az *-est* felsőfokban), itt azonban a grammatikai jelentésű tö és az affixum nem válthatják ki egymást, megjelenésük attól függ, hogy a lexikális tö (a fokozott melléknév) hány szótagból áll, pl.: *shorter* 'rövidebb', de *more beautiful* 'szébb', és nem **more short*, illetve **beautifuler*.

Összefoglalva:

tő	lexikai (tartalmas vagy tartalmatlan) jelentés pragmatikai/modális jelentés járulékos grammatikai viszonyjelentés
affixum	mindig járulékos különféle nyelvtani viszonyjelentés (esetenként lexikális jelleggel)

4.3. Alakváltozatok – alternáció

A tövek és a toldalékok egyaránt lehetnek egy- vagy többváltozatúak. Ha egy tö vagy toldalék egyalakú, akkor azt a morfológiai kategóriát, amelyet az adott tö vagy toldalék képvisel, egyetlen morféma reprezentálja. Tehát például az 'olvas' fogalmi jelentéssel rendelkező tövet az *olvas-* tömorféma képviseli, vagy a viszonyítás kategóriáján belül a birtokjelet mint absztrakt morfológiai kategóriát az *-é-* morféma képviseli. Ha egy tőnek vagy toldaléknak több alakváltozata van, ez azt jelenti, hogy a tö, illetve a toldalék által képviselt morfológiai kategóriához több nyilvánvalóan azonos jelentésű és funkciójú, ám alakilag részlegesen eltérő morféma tartozik.

Az alakváltozatok közül van egy tipikus, elvont, állandó, melyet **invariáns**nak nevezünk – ez reprezentálja az adott morfológiai kategóriát. Az invariáns realizációi a **variánsok**, vagy másképpen **allomorfok**, melyek egymáshoz képest **alternánsok**. Például: a 'bokor' fogalmi jelentésű tövet a *bokor-* tömorféma reprezentálja, ez az invariáns, melynek két variánsa, két allomorfja van: *bokor-*, *bokr-*. A birtoktöbbségitő jel reprezentánsa az *-i-*, ez az invariáns, variánsai, allomorfjai pedig a következők: *-i-*, *-ai-/ei-*, *-jai-/jei-*.

Az egyváltozatú morfémák esetében is beszélhetünk az invariáns-variáns kettősségről, hiszen a morfológiai kategóriát reprezentáló morféma az invariáns, melynek mindössze egyetlen variánsa, allomorfja van, s ez azonos alakilag is az invariánssal. Nyilvánvalóan ebben az esetben nincsenek alternánsok. Mindez ábrázolva:

Egyalakúság

invariáns
(reprezentáns)
variáns vagy allomorf

OLVAS-
|
olvas-

-É-
|
-é

Többalakúság

invariáns
(reprezentáns)
variánsok vagy allomorfok

BOKOR-
/ \
bokor- bokr-
alternánsok

-I-
/ \ / \ / \
-i- -ai- -ei- -jai- -jei-
alternánsok

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban nem mindig egyértelmű és egységes a terminushasználat. Morfémán például nem mindenki a legkisebb nyelvi jelet érti, hanem az elvont morfológiai kategóriát. Ebben az esetben a morfológiai kategória jelölőjét többnyire morfnak nevezik. Vannak, akik morfnak csak az invariánsokat nevezik, de vannak, akik a morf terminussal illetik általában a legkisebb nyelvi jelet. Használható tehát például a következő rendszer. Morféma = az absztrakt morfológiai kategória, morf = a reprezentáns vagy invariáns, allomorf = variáns. Ezek szerint az általános többesjel morfémáját a magyarban a *-k-* morf reprezentálja, melynek a következő előhangzós allomorfjai vannak: *-ak-/-ok-/-ek-/-ök-*.

Továbbá létezik olyan felfogás is, mely szerint a variáns és az allomorf terminusok nem azonosíthatók egymással: az allomorfia az alternációhoz kapcsolódik, a variáns azonban nem grammatikai alapkategóriához kötődik, például a jövő időnek mint időviszonynak a magyarban variánsait tudjuk megkülönböztetni: analitikus morfológiai szerkezettel, szintagmával vagy a jelen idő transzpozíciójával is kifejezhető – ezek azonban egymásnak nyilvánvalóan nem alternánsai. Tankönyvünk a magyar grammatikáiról hagyományt követve nem alkalmazza ezt a terminushasználatot.

Alternációról elsősorban akkor beszélhetünk tehát a magyarban, ha azonos morfológiai kategóriához tartozó, vagyis azonos jelentésű és funkciójú morfémavariánsokról van szó. Ehhez kapcsolódik általában még egy kritérium: az alternánsok részleges alaki eltérése, vagyis ahogy fent láttuk, az alternánsok alapvetően szabályos alakváltozatok is. Eszerint nem tekintjük alternánsnak az *-i-* és a *-k-* morfémákat, jóllehet többesjelek, de nem azonos a használatuk, az *-i-* a birtoktöbbesítő jel reprezentánsa, míg a *-k-* az általános többesjelé, vagyis nem azonos alaktani alkategóriához tartoznak, valamint nem szabályos alakváltozatai egymásnak (jóllehet – mint látni fogjuk – ez utóbbi kritérium nem szükségszerűen zárja ki az alternáció tényét).

Létezik a magyar szakirodalomban olyan nézet is, amely alternánsnak tartja a fenti két többesjelet. Ha az alternáció alapján az azonos alaktani alapkategóriához tartozást tekintjük, akkor valóban igaz lehet az előbbi állítás. Ez esetben alternánsok például a főnévi esetragok is, hiszen azonos morfológiai alapkategóriához tartoznak, az esethez. Így azonban túlságosan kitér az alternáció értelmezése.

Az **alternáció**, az alternánsok problémája a magyarban többnyire és alapvetően a morfémák fonológiai kérdésköréhez, pontosabban a **morf fonológ-**

giához tartozik, s ez az oka annak, hogy az alternánsok vizsgálata elsődlegesen az alakváltozatokat érinti. A tőalternációt alapvetően olyan morfológiai jelenségnek tarthatjuk, amely fonológiai következményekkel jár. A toldalékok esetében az alternáció általában vagy tisztán fonológiailag irányított (kondicionált), vagy morfológiai meghatározottságú fonológiai szabályokkal írható le (tipikusan ilyen például a magánhangzó-illeszkedés), és ún. szabályos allomorfiát eredményez. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk tehát, hogy a morfofonológiai meghatározottságon belül a tőalternáció elsősorban morfológiai, a toldalékalternáció pedig fonológiai meghatározottságú a magyar nyelvben.

4.3.1. Az alternáció típusai

Az alternánsok funkcionálisan háromféle csoportot alkotnak: létezik a) funkciótlan szabad, b) funkciótlan kötött és c) funkciós alternáció.

a) A **funkciótlan szabad alternációban** az allomorfok tetszőlegesen felcserélhetők, ezt nem kontrasztív disztribúciónak is nevezik. Ilyenek például a *veder-* és a *vödör-* tőalternánsok, melyek szabadon variálhatók azonos toldalékok előtt (*vederben* ~ *vödörben*) vagy az *-óz(ik)* és az *-ódz(ik)* képzőalternánsok, vö. *lopózik* ~ *lopódzik*.

b) A **funkciótlan kötött alternáció** esetében az allomorfok felhasználhatósági feltételei kötöttek, meg vannak szabva a rendszerben, tehát a változatok közül bizonyos morfológiai környezetben csak az egyik, más környezetben csak a másik jelenhet meg. Ilyenkor a morféma allomorfjai ún. komplementáris disztribúcióban vannak egymással, azaz kizárják egymást. Például: *lő-hoz* és nem **lov-hoz*, de: *lov-at* és nem **lő-t*; s így viselkedik csaknem minden többváltozatú toldalékmorfémánk: *ház-ban*, *kert-ben*; *vár-tok*, *néz-tek*, *jöt-tök*; stb. A magyar nyelvre főleg a funkciótlan kötött alternáció a jellemző.

c) A **funkciós alternációban**, mely természeténél fogva kötött, az alternánsok között nemcsak részleges alaki eltérés van, hanem ehhez jelentésbeli – elsősorban grammatikai értékbeli – különbség társul. Minthogy a funkciós alternáció a flektáló nyelvek jellegzetessége (pl. angol egyes számú *foot* alak szemben a többes számot kifejező *feet* formával), így a magyarban csak elvétve találunk rá példát. Ilyen például a létige ragozási paradigmájában az egyes szám második személyű *vagy* és az egyes szám harmadik személyű *van* – mely példa az ún. belső flexióra, amit már alapvetően nem morfofonológiai, hanem morfológiai tőalternációnak nevezhetünk –, és ilyesféle viszony van a toldalékok között a *-na* és a *-ná* (ugyanígy a *-ne* és a *-né*) alternánsok esetében, hiszen a feltételes mód jele képes kifejezni alakváltozataival az általános és a határozott ragozás szembenállását egyes szám harmadik személyben.

alternáció	tőmorfémában	toldalékmorfémában
funkciótlan	szabad <i>veder(-ben) ~ vödör(-ben)</i>	<i>-óz(ik) ~ -ódz(ik)</i>
funkciós	kötött <i>lő(-hoz) ~ lov(-at)</i>	<i>(ház)-ban ~ (kéz)-ben</i>
	<i>vagy ~ van</i>	<i>(ad)-na ~ (ad)-ná</i>

(Deme László táblázata alapján)

A morfofonológiai meghatározottságú és általában szabályos alakváltozatokat eredményező toldalékalternáció mellett előfordul – jóllehet jóval ritkábban – a magyarban más jellegű alternáció is. Létezik elsősorban morfofonológiai meghatározottságú toldalékalternáció, mely természetéből adódóan fonológiaiilag többé-kevésbé szabálytalan vagy más néven szuppletív allomorfokat eredményez: erre lehet példa a felszólító mód jelének *-j-* (*-jj-*) és *-gy-* (*-ggy-*) variánsa, hiszen a *-gy-* (*-ggy-*) az *sz-es* és *v-s* tőtipusban jelenik meg (*te-gy-él*, *vé-gy*, *hi-ggy* stb.). A másik típus a morfofonológiaiilag kondicionált, ám szabálytalan toldalékalternáció. Erre példa a határozott igeragozási paradigma egyes szám harmadik személyében előforduló *-ja*, *-i* vagy a többes szám harmadik személy *-ják*, *-ik* alternációja: *várja*, de *nézi*, illetve *várják*, de *nézik*.

A nyelvtipológiai szakirodalom ismeri még többek között a szemantikailag kondicionált toldalékalternációt. Például a szlovák datívusz végződése attól függ, hogy a főnévi tő élő vagy élettelen jeggyel rendelkezik-e; az ún. grammatikai meghatározottságú alternáció pedig a nembeli egyeztetés végződéséhez kötődik. Ezekre a magyar nyelvben nem találunk példát.

Néhány további probléma az alternációval kapcsolatban.

A magyar szakirodalomban felmerült az a lehetőség, hogy például az *-an/-en*, valamint az *-ul/-ül* ragmorfémák egymás alternánsainak tekinthetők. Megfontolandók a következő szempontok: mindkét esetrag a modális-essivusi esetviszony kifejezője elsődlegesen, vagyis azonos morfológiai kategóriához tartoznak, s azonos a funkciójuk, mindkettő melléknévi tövekhez kapcsolódik, s egymást kizáró helyzetűek, tehát érvényes rájuk a komplementáris disztribúció, azaz *lehetetlenül* és nem **lehetetlenen*, illetve *szépen* és nem **szépül*. Az alternáció ebben az esetben természetes erősen szuppletív (kiegészítő jellegű) és részben morfofonológiaiilag meghatározott: az *-ul/-ül* főként a *-hatatlan/-hetetlen* képzős melléknevekhez járul az adott grammatikai funkcióban. Az alternáció ilyen kiterjesztése azonban arra az eredményre vezetne, hogy az alternáció összemosódna a szinonimitással.

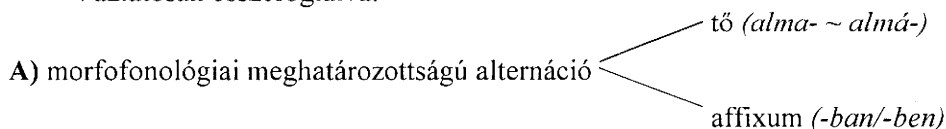
Antal László a létige ragozási paradigmájában egymás alternánsainak tartja a *le-*, *vagy-* és *vol-* tőváltozatokat az alábbi sorok egymás mellé állítása alapján:

<i>jár-ok</i>	<i>vagy-ok</i>
<i>jár-jak</i>	<i>le-gyek</i>
<i>jár-tam</i>	<i>vol-tam</i> stb.

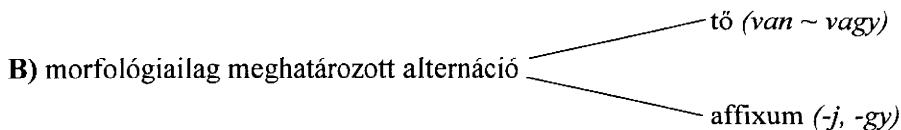
Nyilvánvalóan a *le-*, *vagy-* és *vol-* is szabálytalan alternánsok, morfológiaiilag kondicionáltak, és alapvetően komplementáris disztribúcióban vannak egymással, jóllehet bizonyos helyzetben rendelkezhetnek kiegészítő értékkel is: *le-nnék* : *vol-nék*.

A két fenti esetben (*-an*, *-ul*, illetve *le-*, *vagy-*, *vol-*), ha ezeket az alternáció sajátos fajtájának tartjuk, nem állapítható meg egyetlen invariáns, a morfofonematikus átírásnak nincsen értelme. Ugyanez a helyzet a morfofonológiaiilag kondicionált, de szabálytalan alternáció esetén is (l. *-ja*, *-i*). S felmerül a probléma a funkciós alternációban is, főleg a belső flexiót mutató tőváltozatoknál (*van-* és *vagy-*).

Vázlatosan összefoglalva:



Az alakváltozatok többségében szabályosak, részleges alaki eltérés van közöttük, egymásból általában levezethetők.



Az alakváltozatok gyengébben vagy erősebben szabálytalanok, egymásból nem vezethetők le.

4.3.2. Az előhangzó

Az alternációs felfogás kínál megoldást a magyar alaktan egyik legtöbbet vitatott kérdésére, az előhangzó problémájára. Előhangzónak a szótó és a toldalék között jelentkező, rendszerint alsó vagy középső nyelvállású magánhangzót nevezünk, például: *ház-ak*, *kert-et*. Jellemzően mindig egyetlen fonéma, és a toldalékmorféma hívja elő. Minőségének, hangszínének és nyíltságának meghatározottsága tipikusan morfofonetikai tulajdonság, mint a toldalékmorfémák magánhangzóira vonatkozó szabályok (l. fenn). Az előhangzónak nincsen jelentése, funkciója ma már elsősorban az, hogy **kiemelje a szóalakok toldalékmorfémáit**: a magyar hangsúlytörvény, a szó első szótagjának nyomatékos ejtése, éppen a toldalékok kiemelkedése ellen hat. Az előhangzó így jelenlétével testesebbé teszi a toldalékot.

Emellett gyakran, de nem szükségszerűen részt vesz a szóalakok fonotaktikai³ jólformáltságában, azaz egy adott kötelező fonológiai szabály azért toldja be az előhangzót, hogy jólformálttá tegye a szóalakot – ezt nevezük ejtéskönynyítésnek (nem **házk*, hanem *házak*). Az ejtéskönynyítő szerepet azonban az erősebb funkció, a toldalékkiemelő szerep törölheti, például: *érthető-ek*, *olvasható-ak*, hiszen ilyen esetekben a hiátus keletkezésével tulajdonképpen akár „ejtésnehezítőnek” is nevezhetnénk az előhangzót.

A *felelősök* ~ *felelősek* alakpárban az előhangzó minőségi különbsége révén a toldalékalternánsok szófaji különbséget is jelölnek: az első esetben főnévi tőhöz, a másodikban melléknévi tőhöz járul az általános többesjel. Ez a szabályozottság nem egyszerűen morfofonológiai kötöttségű, hanem grammatikai jellegű (funkciós alternáció). Ezt támasztja alá az előhangzó által okozott toldalékhasadás jelensége is: az -N határozórag középső nyelvállású magánhangzós alternánsa a főnévi, az alsó nyelvállású a melléknévi töre utalt, s így a rag különböző szintaktikai funkcióba került. Az alakhasadás tehát magával hozta a funkcióhasadást, s a toldalékmorfémából az előhangzó segítségével kettő lett: *-n*, *-on/-ën/-ön* és *-n*, *-an/-en*.

Az előhangzós toldalékokat alakváltozatoknak tartjuk, melyek illeszkednek az allomorfa rendszerébe, vagyis a magyarra jellemző morfofonológiai kondicionált szabályos alternánsok közé.

³ A fonémák kombinációinak szabályszerűségei vannak, ezeket a fonológián belül a fonotaktika kutatja.

Az előhangzó-kötőhangzó vita mára úgy tűnik, formálissá vált, terminológiai és nem tartalmi jellegű. A fentiekkel párhuzamban az előhangzós felfogást támasztja alá az ún. „áttetsző morfológia” is, mely tulajdonképpen a természetes, „naiv” nyelvérzéken alapul, erre példa a számjegyek vagy a betűszók toldalékolásakor az alábbi természetes tagolás: *15-öt, MÁV-ot*.

A morfofonetikai funkció az előhangzó esetében történeti átértékelődéssel alakult ki, hiszen ezek a fonémák eredendően tövéghangzók (eredetiek vagy analógiásak). A szakirodalomban felbukkanó tövéghangzós felfogás nyelvtörténeti jellegű, mely ebben az esetben a jelenség átértékelődése miatt kevésbé egyeztethető a leíró felfogással. A diakrón és szinkrón szemlélet összeegyeztetésére volt kísérlet az ún. alakhosszabbító tö terminus, mely az alábbi tagolást javasolta: *háza-k*, s így a *háza-* volna az alakhosszabbító tö.

4.4. Alaki önállóság: szabad és kötött szembenállás

A morfémákat alaki önállóságuk szerint két nagy csoportba oszthatjuk: szabad és kötött morfémákra. A szabad morféma alaki önállóságot jelent szemben a kötött morfémák önállótlanásával.

4.4.1. A szabad morfémák tehát önmagukban, más testes morféma társulása nélkül, más szóelemtől függetlenül is előfordulhatnak a mondatban. Ebből következőleg a szabad morfémák közé csak tömorfémák tartozhatnak. A tömorfémák szabadsága lehet szükségszerű, lehet potenciális és lehet relatív. Ezt a megkülönböztetést az inflexiós toldalékmorfémák (jelek és ragok) függvényében érdemes vizsgálni. Az inflexiós morfémák ugyanis a mondatba lépő szóalakok létrehozásában játszanak szerepet, azaz a szóalakok felől nézve lehetnek tilosak, fakultatívak vagy kötelezőek (általánosak) szemben a derivációs toldalékmorfémákkal (képzőkkel), melyek tilosak vagy fakultatívak, de nem kötelezőek, ún. lexémaértékű morfémakomplexumokat hoznak létre.

Eszerint **szükségszerűen szabad** egy tö akkor, ha egyáltalán nem toldalékolható, tehát a mondatban megjelenő szóalak nyilvánvalóan és mindig azonos lesz megjelenésében a tőalakkal, például a *talán* módosítószó tőként és mondatban funkcionáló szóalakként egyaránt *talán*. A szükségszerűen szabad tömorfémák természetesen nem vesznek részt a szóképzésben sem.

Potenciálisan szabadnak akkor nevezhetünk egy tömorfémát, ha az fakultatív módon toldalékolható, tehát nem szükségszerű inflexiós toldalékmorfémával ellátnunk ahhoz, hogy mondatba kerüljön, ám esetenként felvehet inflexiós toldalékokat, tipikusan ilyenek például bizonyos határozószók (vö. *fent – fentebb, fentről*). A fakultatív toldalékolás egyben azt is jelenti, hogy képzők is megjelenhetnek az ebbe a csoportba tartozó töveken (vö. *fenség*).

A **relatív szabadság** elsősorban az igei és a névszói tömorfémákat jellemzi, ezeknek ugyanis ahhoz, hogy a mondatban megjelenjenek alapvető mondatrészi pozíciójukban, szükséges ellátnunk őket inflexiós toldalékokkal, s ezek ebben az esetben vagy testes affixumok, vagy testetlenek, azaz zéró morfémák (a zéró morfémát l. részletesen később). A relativitáson tehát azt értjük, hogy ezeket a töveket csak a zéró inflexiós toldalékkal ellátva tekinthetjük „szabadnak”. Hiszen például a *fut-* valójában kötött tömorféma, azaz csak inflexiós affixummal képes szóalakként a mondatban funkcionálni, ahhoz, hogy mondatrészszerűt ellássa, szükségszerűen meg kell jelennie az idő- és módjelnek, valamint az igei személyragnak, s ezek vagy testesek, vagy testetlenek. Ha

ezek testetlenek, a *fut-* tő alakilag egybeesik a *fut* ragozott igei szóalakkal (egyed szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő), amelyen az inflexiót zéró morfémák jelölik. Így az ebbe a csoportba tartozó töveket csak relatíve lehet szabadnak nevezni. A relatív szabadságú tövek általánosságban szabadon társulhatnak a derivációs toldalékokkal, s részt vesznek más, elsősorban relatív szabadságú tövekkel való társulásban is.

A legproblematikusabb ebből a szempontból a melléknévi tövek megítélése. A jellemző mondatrészi szerep ugyanis a jelzői, s vitatott kérdés, hogy a melléknévi szóalak ilyenkor zéró morfémás-e vagy teljesen jelöletlen. Felmerül a szakirodalomban a zéró morféma megléte a jelzői szerepben. Eszerint a melléknévragozás sémája a magyarban mondatrészekre vetítve így alakul: zéró morfémás a jelzői funkció kifejezője szemben a ragos formákkal a határozók kifejezésére. Ennek azonban némileg ellentmond az a tény, hogy a jelzői szerep kifejezésére a magyarban nem toldalék szolgál, hanem – leszámítva a birtokos jelzőt – kizárólag a szórend, vagyis a jelzői használatú melléknév elemi szóalaknak számít.

4.4.2. A kötött morfémák a szabadokkal ellentétben soha nem fordulhatnak elő önállóan, csak más testes morfémával együtt képesek akár lexémát, akár mondatba lépő szóalakat alkotni, tehát mindig társulnak más testes morfémákkal. Ez azt jelenti, hogy a kötöttség nem lehet potenciális vagy relatív, csak szükségszerű, azaz kötelező.

A kötött morfémák közé tartozik kivétel nélkül minden affixum, funkciójától teljesen függetlenül. Ide kell sorolnunk a tő és affixum közötti átmeneti jelenségeket is, tehát a képző- vagy ragszerű utótagokat. Ezek átmenetiségét többek között éppen az alaki megkötődés jelzi. Harmadsorban pedig ide tartozik a tövek kisebbik része is.

A kötött tövek között két csoportot tudunk megkülönböztetni.

a) Az első csoportba a **kötött tőalternánsokat** soroljuk. A többváltozatú tövek esetében van egy főváltozat, amely egybeesik az ún. szótári tővel, s ez többnyire szabad morféma, s az alternációt tekintve ezek zömmel megfelelnek az invariánsnak. A főváltozat mellett létezik azonban egy vagy több mellékváltozat, melyek általában kötöttek. Például a *tesz-* igető, mely főváltozat és szótári tő egyben, a következő kötött mellékváltozatokkal rendelkezik: *te-*, *té-*, *tev-*, *tév-*. Sajátos csoportot képviselnek a kötött tövek esetében az ikes igék tövei és a fiktív vagy passzív tövek is. Az ikes igék tövei és a passzív tövek ugyanis mindig kötöttek, még relatívan sem lehetnek szabadok. Ennek oka a két típusban különbözik. Az ikesek esetében a szótári tő nem esik egybe egyetlen ragozott igealakokkal sem, ugyanis az a paradigmatis alak, ahol ez az egybeesés megvalósul (egyed szám harmadik személy, kijelentő mód, jelen idő), az ikes ige esetében testes ragmorfémával rendelkezik: *esz-ik*, *cselekszik*. A passzív vagy fiktív tövek pedig vagy eleve, vagy ma már relatíve szabadon azért nem létezhetnek, mert csak képzett alakban realizálódnak: *patt-an*, *for-gat*.

b) Igen kis csoportját alkotják a kötött tőmorfémáknak az ún. **egyedi kötött morfémák**. Ilyen például a *fabatka* lexéma *-batka* eleme a *fabatkát sem ér*

frazémából. A probléma ezekkel az, hogy teljesen kötött használatúak, egyáltalán nem társulnak más szóelemekkel, így felmerülhet a szegmentálhatatlanság problémája.

Összefoglalva:

A) Szabad morféma: kizárólag tömorféma lehet. A szabadság lehet szükségszerű (pl. *talán, hogy, is*), potenciális (pl. *lent-, akkor-*) vagy relatív (*fut-, könyv-, szép-*). A szabad morfémák jelentés tekintetében lehetnek önálló vagy járulékos jelentésűek.

B) Kötött morféma: heterogénebb összetételű csoport, mint a szabad morfémák kategóriája. Ide tartozik valamennyi affixum (*-ból, -ka*), a többváltozatú tömorfémák mellékváltozatai, az ikés és passzív igetövek, valamint az egyedi kötött morfémák. A kötött morfémák jelentés tekintetében egyaránt lehetnek önálló és járulékos jelentésűek.

4.5. A zéró morféma és a grammatikai kategóriák

4.5.1. A zéró morféma fogalma és funkciója

A morfémák között megkülönböztetünk ún. zéró morfémát, mely testetlenségével áll szemben a testes morfémákkal, ugyanis nincs önálló hangteste. A zéró morféma mindig egy alaktani részrendszer megkülönböztető értéket képviselő nullája, azaz funkcionális rendszertag (vö. *házØ : házat* stb.; *házØ : házak; vártØ : vártam* stb.).

A zéró morféma szorosabb értelemben véve toldalékmorféma, s a kétféle toldalékcsoport közül az inflexióos toldalékok (jelek és ragok) rendszerében jelenik meg. Ennek az az oka, hogy a jeles és ragos alakok egyezésük és különbségeik, összetartozásuk és szembenállásaik révén morfológiai részrendszereket alkotnak, melyek általánosak: ezek a különböző **viszonysíkok** és a **paradigmák**. A viszonysíkok a szófajokhoz kötődő, az egyes szófajokra jellemző információk, grammatikai kategóriák (pl. idő, mód, személyszám; eset, dologszám), amelyek együttese meghatározza az adott szófaj lehetséges ragozási sorait, paradigmáit.

A képzett formák együttesen nem alakítanak ki olyan szabályos rendszert, mint az inflexióos toldalékkal ellátott alakok, valamint a képzők nem általános toldalékok, nem a mondatba lépő szóalak létrehozásában van szerepük, mint a ragoknak és a jelek nagy részének. Mindezek miatt a derivációs affixumok (a képzők) között nem vesszük fel a zéró morfémát. A tövek felől nézve: zéró toldalékmorféma a relatív szabad töveken (ige- és névszótövek) jelenik meg, melyeknek relatív szabadságát éppen a zéró felvétele okozza. (l. ezt fenn is.)

A zéró morféma tehát funkcionálisan differenciatív (megkülönböztető szerepű) egy viszonysíkon, alaktani alapkategórián vagy egy paradigmán belül. A relativitást alapvetően az **oppozíció** hordozza.

4.5.2. A zéró a névszói paradigmákban

A névszók (főnév és melléknév) esetében a következő kategóriákban és paradigmákban jelenik meg. A **dologszám** általános kategóriájában a főnévi egyes szám jelöletlenségét nevezzük zéró morfémásnak szemben az általános többes-

sel: *hajó* + \emptyset – *hajó* + *k*. A főnévi **eset** kategóriájában az alapfunkció (alanyeset) áll szemben a nem alapfunkciós ragos (névutós) esetekkel: *ház* + \emptyset – *ház* + *at*; *ház* + *nak*, *ház* + *ban* stb., vagyis a főnév ragozási paradigmájában az alanyeset mint a főnév alapvető funkciója oppozícióban van a többi paradigmatisztikus hellyel. A melléknévi **hasonlítás** kategóriájában az abszolút alak (alapfok) áll szemben a viszonyított (fokozott) alakokkal: *okos* + \emptyset – *okos* + *abb*, *leg* + *okos* + *abb*.

A főnévi szóosztály alapvető alakotani viszonyítási köztétele a zéró morféma a **birtokosság** kategóriáján belül nem alapvető oppozícióként jelenik meg. A birtokos személyjelek egyeztető funkciójuk (a birtokos személyjel egyezik számban és személyben a birtokos jelző számával és személyével), tehát maga az alakotani kategória relatív, viszonyított, a zéró nem jelenik meg egy birtoknál a **személyszám** paradigmán belül (valamennyi személyű birtokosra utal testes személyjel). A jelöletlenség a több birtok esetén fellépő paradigmában kap jel-funkciót: a birtoktöbbsítő jel után jelöletlen, a személyszám paradigmán belül zérós az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel: *ház-ai* + \emptyset szemben a *ház-ai* + *m*, *ház-ai* + *d* alakokkal.

A birtokosság viszonykategóriáján belül a dologszám jelölésében is van jelölt – jelöletlen szembenállás: jelölt a több birtok (birtoktöbbsítő jellel), zéró jelöltségű a birtok egyes száma (pl. *ház- \emptyset -am* : *ház-ai-m*).

4.5.3. A zéró az igei paradigmákban

Az igei szóosztályban két alapvető viszonyítási köztétele találjuk meg a jelölt–jelöletlen szembenállást. Az egyik az **idő** kategóriája. Ebben a jelen és a múlt áll egymással oppozícióban, a jelen idő kategóriája \emptyset morfémás a kötelezően jelölt múlt idővel szemben (*olvas* + \emptyset : *olvas* + *ott*). (A jövő időnek önálló morfológiai jelölője nincsen.) A másik a **mód** kategóriája. Ebben a kijelentő mód a jelöletlen, tehát zéró morfémás, míg a nem „közli” módok a jelöltek (azaz a feltételes és a felszólító): *vár* + \emptyset : *vár* + *na*, *vár* + *j* (+ *on*). Az igeragozásban ezeken kívül természetesen még két grammatikai alapkategóriát találunk: a **személyszámot** és az ettől elválaszthatatlan **tárgyhatározottságot**. A személyszám (l. fenn a főnévi kategória esetében is) tartalmazza az egyes és többes szembenállást, valamint az első, második és harmadik személyt együttesen. A szám esetében nyilvánvaló az egyes jelöletlensége a többessel szemben, míg a személy esetén a kötelezően jelölt első és a második személy áll oppozícióban a jelöletlen harmadikkal. A felszólító mód paradigmájában a 2. személy jelöletlensége áll szemben az 1. és 3. személy jelöltségével (*várj* : *várjak*, *várjon*). A személy kategóriája nem fordul elő a szám nélkül, s az igeragozási rendszerben ezek kiegészülnek a tárgyhatározottsággal is, így a zéró morféma az igeragozási paradigmában alapvetően az általános ragozásban az egyes szám harmadik személyben jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy kijelentő mód, jelen idő, egyes szám harmadik személy esetében (*vár*) az ige- (vár-) tulajdonképpen három zéró morfémát tartalmaz: az időjelet, a módjelet és a személyragot.

Sajátos a határozott ragozás zéró morfémája a feltételes módban: *várna* + \emptyset . Ez azért lehetséges, mert a feltételes módjel képes utalni a tárgyhatáro-

zottságra (vö. a funkciós alternációnál is), s így a személyszám lehet jelöletlen egyes szám harmadik személy esetén.

A felszólító mód esetében a tárgyas ragozás egyes szám második személyében kialakult rövid és hosszú alak szembenállása (*vár + Ø + d : vár + j + ad*) teszi lehetővé a jelöletlenséget (ez tehát kategórián belüli oppozíció) olyan módon, hogy a jelöletlen rövid alakban az igei személyrag mindig előhangzó nélkül kapcsolódik az igetőhöz, s ezzel lehetővé válik az elkülönülése a kijelentő módú egyes szám második személyű alaktól, melyben előhangzós a rag: *olvas + d : olvas + od*. Tehát mindkét alakban jelöletlen a módjel az alapvető szembenállással ellentétben, erre azonban azért van lehetőség, mert a rag előhangzós és előhangzó nélküli alakváltozata a funkciós alternációhoz tartozik.

A nulla morféma általában azokban az alakokban jelenik meg, amelyek többnyire genetikusan megelőzik a többbit, funkcionálisan primerebbek a többinél és statisztikailag a leggyakoribbak. Nem véletlen például, hogy felszólító módban a többivel ellentétben az egyes szám második személy a jelöletlen forma.

4.6. Az alaktani grammatikai alapkategóriák összefoglalása

Grammatikai kategórián, viszonyítson azokat a szófajokkal kapcsolatos kötelező információkat értjük, melyek összefüggései és kötelező együttes előfordulásai egy szóragozási (inflexiós) paradigmát határoznak meg.

A névszói grammatikai alapkategóriák:

- a) dologszám
- b) viszonyítás (birtokosság)
- c) eset
- d) hasonlítás (fokozás)

Az igei grammatikai alapkategóriák

- a) idő
- b) mód
- c) tárgyhatározottság

Mindkét szófaji csoportban meglévő grammatikai kategória:

- a) szám
- b) személy

Az igei személyragozásban és a birtokos személyjelezésben a két kategória együtt jelentkezik, ezért itt személyszámról beszélünk.

Hasonlítás, személyszámjelölés lehetséges más, itt nem vizsgált szófajoknál is (pl. *messze, messzebb, legmesszebb* – szabályos fokozású határozószó; *vinnem, vinned, vinnie* stb. – teljes paradigmát alkotó igenévi személyragozás).

SZAKIRODALOM

- Antal László: A magyar esetrendszer. *NyudÉrt.* 29. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 57–77.
- Antal László: *A formális nyelvi elemzés.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1964.
- Antal László: *A jelentés világa.* Magvető Kiadó, Budapest, 1978.
- K. Balogh Judit: A t végű igék felszólító módjáról. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest, 1995. 29–34.
- Bauer, L.: Affixation as a Means of Word-formation. In: Asher, R. E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, 1994. 44–6.
- Benkő Loránd: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Berrár Jolán: Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *MNy.* 71 [1975]: 35–40.
- Bokor József: Szóalaktan. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1994. 234–71.
- Deme László: A nulla morfémas magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe. In: Károly Sándor (szerk.): *Az ige grammatikája és szemantikája.* Budapest, 1967. 12–22.
- Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Bratislava, 1969.
- Deme László: *A beszéd és a nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- Eska, J. F.: Zero. In: Asher, R. E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, 1994. 5081–3.
- Fabó Kinga: A szófajváltás. *Nyr.* 108 [1984]: 360–9.
- Károly Sándor: A szóelemek általános kérdései. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 295–312.
- Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Kenesei István: A todalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122 [1998]: 67–80.
- Keszler Borbála: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119 [1995]: 293–308.
- Keszler Borbála: Képző-e a *-hat/-het?* *Nyr.* 121 [1997]: 86–90.
- Keszler Borbála–Laczkó Krisztina–Rácz Endre: Morfológia. In: Faluvegi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 9–40.
- Kiefer Ferenc: A fonológia ma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 2. Fonológia. 25–41. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Kiefer Ferenc: Az alaktani kutatások újabb lehetőségei. *NéprNyud.* 36 [1995]: 165–75.
- Kiefer Ferenc: Alaktan. Bevezető. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 187–97.
- Kugler Nóra: Az igeragozás. *Nyr.* 121 [1997]: 436–52.
- Lengyel Klára: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. *Nyr.* 119 [1995]: 310–33.
- Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. *NyudÉrt.* 58. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 249–59.
- Lotz János: A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *NyudÉrt.* 83. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 344–7.
- Mugdan: Morphological units. In: Asher, R. E. (szerk.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Pergamon Press, Oxford, 1994. 2543–53.
- Pete István: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 121 [1997]: 62–71.
- Pete István: A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 121 [1997]: 470–75.
- Rácz Endre: A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajta és alaktana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 135–49.
- T. Somogyi Magda: A passzív igealaktan vizsgálata a magyarban. *NyudÉrt.* 125. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Szerebrennyikov, B. A.: *Általános nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Velcsov Mártonné: A szóelemek általános kérdései. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988⁷. 85–113.

Laczkó Krisztina

Laczkó, Krisztina: Basic elements of morphology. The paper is a chapter of ‘Hungarian Grammar’ (Keszler, Borbála ed., *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, to be published in 1999), which is not only a university textbook but, according to its authors’ intentions, a reference grammar as well.

The present chapter offers a general introduction to morphological studies. It introduces basic morphological categories such as minimal sign, morph, morpheme, and allomorph, roots and affixes, etc. It deals with the problem of segmentation, lexical versus grammatical meaning, free and bound morphemes, semi-affixes and combining forms. The paper aims to give a summary of the most general issues in Hungarian morphology.

A jelző és az értelmező*

A jelző

1. A jelző fogalma, funkciója

A jelző tipikusan főnévi alaptag bővítménye, általában **szabad bővítmény**. Megjelölheti az alaptagban, a jelzett szóban kifejezett fogalomnak valamilyen tulajdonságát (minőségét, mennyiségét), birtokosát.

A jelző szorosan szerkesztett, kötött helyű mondatrész, szabályosan általában megelőzi jelzett szavát, a főnevet. A jelző szoros kapcsolatban van jelzett szavával, elválaszthatatlan tőle, a jelző léte a szintagmához van kötve, csak szó szerkezetben él. A jelzőnek nincs olyan mozgási lehetősége, mint a többi mondatrésznek, ezért nem is azonos értékű velük. Míg a többi mondatrész – jellegzetes morfológiai jegyet hordozva – önmagában, hiányos mondatban, alaptagja nélkül is megmarad alanynak, tárgynak és határozónak, addig a jelző a jelzett szó nélkül megszűnik jelző lenni. A jelzői szerepű szónak – ha elmarad mellőle a jelzett szó – megváltozik a mondatrésznévé, illetőleg az „eltűnt” alaptagjával lesz azonos, vagyis elveszi a jelzett szó mondatrészszeropét, alaktani jellemzőit és szófaji értékét is (például: *Fekete táskát vettél? Feketét. Tényleg a legjobb csapatok kerültek a döntőbe? Igen, a legjobbak.* Példáinkban az eredetileg jelzőként szereplő *fekete* szó jelzett szavát „elveszítve” tárggyá, a *legjobb* pedig alannyá „váltzott”).

A jelző tehát abszolút függő helyzetű mondatrész, nem azonos rangú a többi bővítménnyel. Jelzővé valójában egy korábbi mondatnak az állítmánya válik, ha a mondat szintje alá kerül: *A fiú értelmes – Az értelmes fiú jól felel.* (Természetesen nem minden konkrét jelzői egyed vezethető vissza állítmányra,

* Próbafejezet a Magyar grammatikából. Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

vő. például: *tizenöt ház – *a ház tizenöt, a szomszéd fiú – *a fiú szomszéd*; de a jelzői pozíció az állítmányi pozícióból származik.) Ennek megfelelően a jelző is – hasonlóan az állítmányhoz – minősít, besorol, tulajdonít, illetve azonosít.

A jelző kerülhet a jelzett szó mögé is (lazán, hátravetve), ilyenkor utólag értelmezi az alaptagban megjelöltet minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével (a birtokos jelző – ragjának köszönhetően – a jelzett szó mögé kerülve is megmaradhat birtokos jelzőnek). A hátravetett jelzőt azonban már értelmezőnek nevezzük. Az **értelmező** tehát olyan hozzátoldott mondatrész, mely utólag értelmezi – mintegy külön állításként – az alaptagban megjelöltet. Az értelmező valójában félúton van a jelző és az állítmány között, nem olyan szoros szerkezettag, mint a jelző.

A jelző **kötött bővítményként** is megjelenhet bizonyos jelentéstípusú főnevek mellett. Így például vonzat a mennyiségjelző a mértékjelölő főnevek mellett (*két kiló kenyér, egy csapat madár*), a birtokos jelző a viszonyjelölő és a helyzetjelölő főnevek mellett (*Jóskának az öccse, a fia; az asztal közepe, széle*).

A jelzős szerkezet alaptagja főnévből képzett más szófajú szó, például melléknév is lehet, s ilyenkor a képzett melléknév megtartja az eredeti főnév jelzői bővítményét. Ez az örökölt jelző már nemcsak szabad bővítményként, de vonzatként is megjelenhet a képzett melléknév mellett (pl.: *fekete nyakkendős férfi, barna kalapos nő* – szabad jelzői bővítmények; de: *lapos tetős ház, lerágott körmű gyerek, apró szemű szilva, magas termetű férfi* – kötelező jelzői vonzatok).

2. A jelzők fajtái

A jelzőknek többféle felosztásuk ismeretes. Az említett jelzői funkcióknak megfelelően, valamint alaki és szintaktikai szempontokat is figyelembe véve – a korábbi rendszerezésektől részben eltérően – a következő felosztás ajánlható:

1. minősítő jelző
 - minőségjelző, (nem névmási) kijelölő jelző, mennyiségjelző
2. mutató névmási kijelölő jelző
3. birtokos jelző

Az értelmező a jelzőkhöz hasonló csoportokra oszlik, de sokkal gyakoribb a kijelölő jelzőéhez hasonló szerepű azonosító értelmező.

3. A minősítő jelző

A minősítő jelző a jelzett szó minőségi, mennyiségi tulajdonságát jelöli. Mindig kötelezően a jelzett szó előtt áll, és morfológiailag jelöletlenül kerül alaptagja, fölrendeltje elé.

3.1. Annak alapján, hogy a minősítő jelző minőségi (*szép lány, ügyes csapat*) vagy mennyiségi tulajdonságot (*három könyv, egy hordó bor*) jelöl, beszélhetünk **minőségjelző**ről, illetve **mennyiségjelző**ről. Minőség és mennyiség szemantikailag rokonok, közöttük sokszor nem vonható meg élesen a határ, ki-

fejezésükre elsősorban a melléknév és a melléknévi szófaji osztályba besorolható (mert ugyancsak járulékos fogalmat) kifejező számnév alkalmas.

Nyelvtanaink korábban külön csoportba osztották a minőség- és a mennyiségjelzőt (sőt korábbi elnevezéssel a tulajdonságjelzőt és a számjelzőt), elsősorban talán annak alapján, hogy az előbbit melléknév, az utóbbit számnév szokta kifejezni. Ez azonban nem teljesen helytálló, hiszen például a sorszámnévi jelző egyáltalán nem számot jelöl (voltaképpen nem is számnév, hanem melléknév), hanem sorrendiséget, idő- vagy térbeli helyzetet, ez tehát nem mennyiségjelző, de mégcsak nem is minőségjelző, hanem valójában helyzetjelölő jelző (*az első ház, a harmadik utca* – kérdésük: *melyik ház/utca?*, nem pedig *hány ház?, mennyi utca?*). A helyzetjelölő jelző (melyet többek között nem névmási kijelölő jelzőnek is hívhatunk) melléknévvvel, névmással is kifejezhető (a *budapesti* polgármester, *valamelyik* könyv). Az *egy csapat* gyerek, *egy ujjnyi* kolbász szerkezetben nem szerepel a hagyományos értelemben vett számnév, mégis mennyiségjelzős szerkezetek, hiszen a *mennyi* gyerek/kolbász? kérdésre felelnek.

A minőség- és a mennyiségjelző természetesen – ha nem is élesen, külön kategóriába sorolva – a mondatelemzésben továbbra is megkülönböztethető egymástól (már csak a grammatikai hagyomány alapján is). Elkülönítő megnevezésüknek logikai és szemantikai jelentősége van, de alaptagjuk szempontjából is van közöttük grammatikai különbség. A mennyiségjelzőt ugyanis csak egyes számban álló névszó követheti, a minőségjelző mellett azonban nincs a számbeállításra vonatkozóan semmiféle megszorítás.

A minőségjelző lehet egyeditő (kijelölő) használatú, ilyenkor a jelző a jelzett szó jelentéskörét csupán egyetlen egyedre korlátozza (*a hivatali főnök, Pista bátyám*).

3.2. A minősítő jelző kérdése mindig a fölérendelt taggal együtt használt melléknévi (vagy számnévi) kérdő névmás: *milyen?, mekkora?, melyik?, hányadik?, hány?, mennyi?*

3.3. A minősítő jelző szófaja és alakja

3.3.1. A minősítő jelző szófaja elsősorban **melléknév**, vagy **ilyen jellegű** szófajta.

a) Melléknév (ill. számnév): *ügyes* gyerek, *csodálatos* érzés, *piros* pipacs, *rengeteg* feladat, *egy maréknyi* mogyoró, *ötödik* sor, *három* kislány;

b) melléknévi igenév, igei igenév: *lehulló* levél, *összetörött* pohár, *megtanulandó* vers; az IBUSZ *szervezte* utazás;

c) névutómellékneves szerkezet: *a ház melletti* diófa;

d) melléknévi (vagy számnévi) névmás: *ilyen* kérdés, *valamelyik* könyv, *bármelyik* pillanat, *akárhányadik* sor, *annyi* munka;

e) más, aktuálisan melléknévi értékű kifejezés: *teddide-teddoda* legény, *össze-vissza* élet.

A főnévből képzett melléknévi jelzők egy része, például az *-ú/-ű*, *-jú/-jű*, az *-s* képzősök, valamint az igei igenévi jelzők (elsősorban a 3. személyűek) mindig kötelező bővítményükkel, vonzatukkal együtt jelennek meg: *lerágott*

körmű gyerek, *lapos tetős ház*; a *miniszterelnök* vezette küldöttség, az *esőzések okozta* károk. (Az első két esetben a képzés alapjául szolgáló főnév bővítményét kívánja meg az említett képzővel ellátott képzett melléknév, az utóbbiakban pedig az egyes szám harmadik személyű igenévi személyrag teszi kötelezővé az alárendelt alany megjelenését).

A minősítő jelző lehet **főnév** vagy **főnévi értékű** szó is.

a) A köznevek közül elsősorban a nemzet, kort, állapotot, helyzetet, foglalkozást stb. (pl.: *férfi* vendég, *szomszéd* kislány, *tanár* úr, egy *csapat* lány) jelzők fordulhatnak elő ebben a szerepben.

b) A tulajdonnév rendszerint kijelölő jelző: *Pista* bátyám, a *Duna* folyó.

c) Névmás: *valami* buta tréfa.

3.3.2. A minősítő jelzőnek semmiféle alaktani jelölője nincs, sőt magát a minősítő jelzős viszonyt is csak magának a szerkezetnek a kizárólagos szőrendi szabálya, helyzete jelöli. A jelző mindig megelőzi a jelzett szót, s alakilag nem egyezik meg fölérendeltjével, azaz nem veszi föl annak ragját és jelét: *piros virágot*, *művelt emberek*, *száz lépésre*, *sok pénzt*. Ebből a szempontból a minőségjelző és a mennyiségjelző teljesen azonosan viselkednek. A különbség közöttük grammatikai szempontból – mint már említettük – az alaptagjuk felől ragadható meg, a mennyiségjelző után a jelzett szó tipikusan csak egyes számban állhat (*öt* gyerek, *sok* kérdés), a minőségjelzőre nézve azonban nincs ilyenfajta megkötés. A jelző és alaptagja között rendszerint nem áll más szó (a jelző erős kiemelése esetén azonban a határozatlan névelő a minőségjelző és a jelzett szó közé kerülhet: *gyönyörű egy állat* ez a kutya).

3.4. A minősítő jelző szerkezeti felépítése

3.4.1. A minősítő jelzőt kifejezheti egyszerű (értsd egyetlen) szó (*sárga* rózsza, *kevés* ember) – ezt lehet **egyszerű jelzőnek** is nevezni – vagy **morfológiai természetű szókapcsolat**, például **névutómellékneves szerkezet**: *az asztal alatti* hely.

Ugyancsak a morfológiai természetű szerkezetekhez sorolhatók azok a szorosan összetartozó szókapcsolatok, amelyeket a szakirodalom az **összetett jelző** elnevezéssel illet: *a tömegtől való* félelem, *a szülőkhöz való* ragaszkodás, *a barátokkal való* beszélgetés. Ezek a *való*-s szerkezetek a főnévi alaptagok hátravetett (jelzői értékű) határozójának jelzővé alakításakor jönnek létre, s valójában az alaptagul szolgáló (igéből) képzett főnév igei alapszavának a bővítményei (*félelem a tömegtől* ← *fél a tömegtől*, *ragaszkodás a szülőkhöz* ← *ragaszkodik a szülőkhöz*, *beszélgetés a barátokkal* ← *beszélget a barátokkal*). Ezek a szerkezetek csak részben hasonlítanak a korábban összetett mondatrészeknek hívott szókapcsolatokra. Abban mindenképpen megegyeznek velük, hogy akárcsak az összetett állítmánynál (*tanár vagyok*), összetett alalnynál (jó dolog *tanár lenni*), összetett tárgynál (szeretnék *tanár lenni*), összetett határozónál (igyekszem jó *tanár lenni*, illetőleg: *tanár lévén* iskolában dolgozom), ezekben a szerkezetekben is egy névszó és egy segédszó kapcsolata figyelhető meg, a segédszó a névszót egy eredeti megjelenési formájától eltérő, attól alapvetően idegen mondatrészi szerep betöltésére teszi alkalmassá, azaz az összetett jelző esetében a ragos névszót, a jelzői szerep betöltésére. A segédszó a ragos névszóból mintegy melléknevet

hoz létre, azaz a ragos névszót „melléknévesíti”. Lényeges eltérés azonban a fenti szerkezetek és a korábbiakban összetett mondatrészeknek nevezett szókapcsolatok között az, hogy az összetett alany, tárgy és határozó szabályosan ragtalan névszó és segédigenév kapcsolatából állt, s az összetett mondatrész elnevezést éppen onnan kapták, hogy összetett állítmánnyá alakíthatók át, segédigenevük az összetett állítmány segédigéjének igenévi formája. Ez az átalakítási lehetőség (összetett állítmánnyá) azonban a fenti összetett jelzőkre nem érvényes.

Vannak azonban olyan jelzős szerkezetek is, amelyek megfelelnek a többi összetett mondatrésznek, és át is alakíthatók összetett állítmánnyá, ezekről azonban szórványos előfordulásuk miatt a szakirodalomban kevésbé tesznek említést: *az idén már harmincéves is elmülő barátom, a jövőre is még óvodás maradó kisgyerek*, valamint *itt az ideje első lenni* (az első két példában összetett minőségjelző, a harmadikban birtokos jelző szerepel).

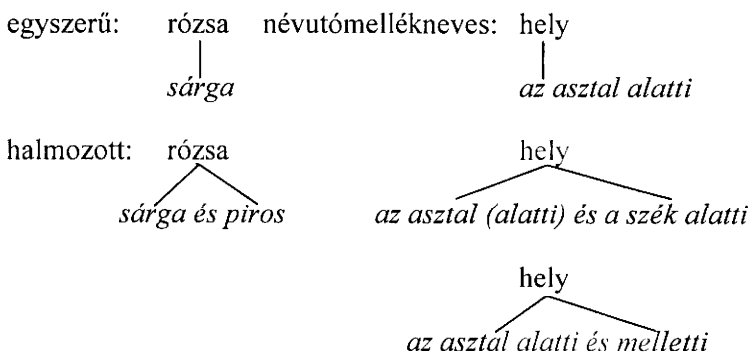
Nem tekinthetjük semmi esetre sem összetett jelzőnek, csak szerkezetesnek az olyan típusú *való-s* és *lévő-s* szókapcsolatokat, amelyekben a határozó a *való, lévő* bővítményeként jelenik meg. Ezekben ugyanis nem viszonyzó, hanem valódi igenév szerepel: *a vasból való kés, a Mecsekből való sétabot, az utcán lévő villanyoszlop, az asztalon lévő könyv, a válófélben lévő házastársak*. Az említett szerkezetek ugyanis átalakíthatók igei szintagmákká, amelyben a határozó az ige bővítménye: a kés *vasból van*, a sétabot *a Mecsekből van*, a villanyoszlop *az utcán van*, a könyv *az asztalon van*, a házastársak *válófélben vannak*.

3.4.2. A jelzők lehetnek **halmozottak**: *magas, szőke férfi; öt vagy hat éve; az asztal és a szék alatti hely; az asztal alatti és melletti hely* (a névutómelléknéves szerkezet bármely tagja halmozható).

De lehet a jelző **szerkezetes** is, ha további alárendelő szintagmára felbontható: *a Mecsekből való* sétabot; illetve **többszörös** jelző is, ha a minőségjelzők szerkezetláncban kapcsolódnak alaptagjukhoz (ez leginkább akkor szokott előfordulni, ha a jelző alaptagjául szolgáló melléknév főnévből képzett szó): *barna kalapos* hölgy, itt a *barna* eredetileg a *kalap* jelzője: (*barna kalap*)os hölgy. Mennyiségjelzők is lehetnek többszörösek, például a mértéknévi mennyiségjelző újabb mennyiségjelzővel bővül: *három liter* tej.

Ha a jelzett szónak mennyiség- és minőségjelzője is van, általában a mennyiségjelző áll előbb: *három fehér* ház. A mértéknévvel kifejezett mennyiségjelzőt azonban megelőzi a minőségjelző (mert annak a bővítménye): *nagy halom* könyv.

Ábrázolva:



szerkezetes:	sétabot	
	való	
	a <i>Mecsekből</i>	
többszörös:	hölgy	tej
	kalapos	liter
	barna	három

4. A mutató névmási kijelölő jelző

A főnévi *ez*, *az* mutató névmás gyakran fordul elő jelzőként, utaló értékét vagy a beszédhelyzet, vagy a szöveggörnyezet tölti fel (deiktikusan vagy forikusan) aktuális jelentéstartalommal, szerepe mindig a kijelölő funkcióra korlátozódik, kérdezni a *melyik?* névmással lehet rá.

Alaktani viselkedése alapján mindenképpen indokoltnak látszik elválasztani az előző, a minősítő jelzők csoportjától (és a nem névmási kijelölő jelzőtől), hiszen a mutató névmási kijelölő jelző mindig egyeztetve van jelzett szavával, azaz fel kell tüntetnünk rajta az alaptag ragjait, névutóját, de a többes szám jelét és a birtokjelet is: *ebben a pillanatban*; *az előtt a ház előtt*; *azok a gyerekek*; *ezé a kislányé*. Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a jelző és a jelzett szó között ebben a szerkezet típusban mindig megtalálható a határozott névelő.

A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetben megmutatkozó egyeztetés azzal magyarázható, hogy ezek a szókapcsolatok értelmezős szerkezetből keletkeztek hangsúlyeltolódással: *ezt, a házat* → *ezt a házat*.

Annál is inkább indokolt ennek a jelzőtípusnak az elkülönítése a korábbi csoportoktól, mivel a távolra mutató főnévi mutató névmás fontos szerepet tölt be az alárendelő összetett mondatok tagmondatainak az összekapcsolásában, hiszen gyakran van jelen utalószóként a főmondatban. Ezért lényeges annak a tudatosítása, hogy a raggal vagy jellel ellátott mutató névmás nemcsak alanyi, állítmányi, tárgyi, illetőleg határozói mondatrészszerkezeteket tölthet be a főmondatban, de jelzőként is állhat, s így a jelzői alárendelés jelölésére is alkalmas (pl.: *Az a könyv kell nekem is, amelyik nálad van*; *Azé a gyereké sikerült a legjobban, amelyik a legtöbbet tanult*; *Azt a lányt hívod meg, amelyiket akarod*; *Arról a regényről beszélj, amelyik neked a legjobban tetszett!*; *Annak a fiúnak a kutyája vészett el, amelyik tegnap nálunk járt*; stb.).

5. A birtokos jelző (és egyéb birtokos szerkezetek)

5.1. A birtokos jelzős szerkezet a grammatikai birtokviszony formájában az összetartozás legkülönbözőbb fajtáit fejezheti ki. Ez lehet tulajdonosi viszony (*a lány babája*), rész-egész viszony (*a könyv fele, a kert eleje*), családi,

társadalmi összetartozás (*Dózsa népe, a gyerek anyja*), vagy másfajta hozzátartozás is (*a mű szerzője* – alkotó-alkotás viszony, *a munka öröme* – ok-okozati viszony, *a szülők szeretete* gyermekük iránt – genitivus subjectivus, *a szülők szeretete* a gyerekek részéről – genitivus objectivus, *Budapest lakosai* – a hely és az ott lakók közötti viszony, *Budapest városa* – sajátos azonosító viszony stb.).

A birtokos jelzős szerkezet (vagy a szűkebb értelemben vett birtokos szerkezet) alaptagját birtokszónak (birtoknak), bővítményét birtokos szónak (birtokosnak) is nevezhetjük; a birtokos jelzőre a személyjeles birtokszó elé kitett *kinek* (a valamije)?, *minek* (a valamije)? kérdéssel kérdezzük.

5.2. A birtokos jelző szófaja

A birtokos jelző szófaja mindig **főnév, főnévi jellegű** vagy **főnévi értékű** szó.

A) Főnév: *a fiú könyve*;

B) főnévi névmás: *a te dolgozol, egymás példája*;

C) főnévi igenév: itt az ideje *befejezni*;

D) bármely más, aktuálisan főnévi értékű szó, azaz grammatikai főnév: *a szép fogalma, a hogyan kérdése, mennyinek a fele*.

A birtokos szerkezetnek az alaptagja is természetesen mindig főnév (vagy főnévi értékű: a szeme *kékje*), a birtokviszony csakis szubsztanciális fogalmak között lehetséges viszony.

5.3. A birtokos jelzős szerkezet alaki kérdései

Szószerkezeti szinten a birtokviszony a magyarban mindig jelölt viszony. De érdekes módon a birtokos jelzős szerkezetben kötelezően jelen lévő morféma nem a birtokos jelzőn lévő viszonyjelölő rag, hanem a birtokos személyjel, amely a jelzett szón, azaz a birtokon jelenik meg, és funkciója szerint egyeztet a birtokos számához és személyéhez. A birtokos jelzős szerkezetben a viszonyítás tehát *-nak/-nek* raggal vagy ragtalanul is történhet. Az esetrag elmaradásának lehetőségét éppen az teremtette meg, hogy a birtokos jelzős viszony jelölésében az egyeztető morféma, a birtokos személyjel mindig jelen van, s ezért a birtokos jelző lehet ragos és ragtalan is. De csak akkor, ha a jelző megelőzi a jelzett szót (*a fiúnak a könyve* ~ *a fiú könyve*). A birtokos jelző ragja, a *-nak/-nek* azonban mindig meg kell hogy jelenjen a jelzőn, ha a jelző a jelzett szó mögé kerül (*a könyve a fiúnak*).

A birtokos személyjel önmagában, a birtokos kitétele nélkül is képes jelölni a birtokviszonyt, elsősorban 1. és 2. személyű birtokos esetén (*könyvem, könyved* – a birtokos jelzőt csak akkor kell kitenni, ha a birtokost vagy magát a birtoklást különösebben hangsúlyozni akarjuk). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel megjelenése a birtokszón azonban a személyjeles főnév kötelező kiegészülésgényét jelöli, mellette a birtokos jelző a szintaktikai kényszerből következően kötelező vonzatként jelenik meg. Az egyes szám har-

madik személyű személyjel ugyanis heterogén, egyes és többes számú és ezen belül bármilyen birtokosra is utalhat, ezért szükséges mellette az aktuális birtokos megjelölése a birtokos jelző segítségével. Többes szám harmadik személyű birtokos esetén nincs is teljes (számbeli) egyezés a birtokos és a birtok között: *a fiúk könyve, az ő könyvük*. (Ugyancsak nincs egyeztetés – de ez már a személybeli egyeztetésre is kiterjed – akkor, ha a birtokos jelző szerepét a *maga* névmás tölti be: *a magam könyve, a magad könyve* stb.)

A) Az elől álló birtokos jelző általában *-nak/-nek* ragos az alábbi esetekben:

a) a birtokszónak névelője van: ellenőriztem *a fiamnak a leckéjét*;

b) a birtokszó szerkezetes, azaz bővítményei vannak (amelyek megelőzik): *az írónak több mint három műve* is megjelent a múlt évben;

c) a birtokos jelző alkalmilag főnevesült melléknév (számnév), melléknévi (számnévi) névmás, melléknévi igenév: *az ilyenek a szava* nem ér semmit; nem felelhetünk *néhánynak a hibájáért*;

d) a birtokos jelzőnek vagy a birtokszónak mutató névmási kijelölő jelzője van: *ennek az írónak a művei*; *az írónak ezeket a műveit*;

e) a birtokos jelző főnévi mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan, általános névmás (vagy ilyen névmási jelzővel bővített névszó): nem volt *annak az arca* piros; *kinek a feladata* lesz?; stb.;

f) a birtokos jelzőnek értelmezője van: elveszett *Gergőnek, a fiamnak a tolltartója*;

g) láncolatos birtokviszony esetén (ilyenkor az utolsó birtokos jelzőn kell a ragot kitenni): *a kert virágainak az illata*; *a szomszéd háza tetejének a cserepei*.

B) A *-nak/-nek* ragos birtokos szó lazább kapcsolatba is kerülhet birtokszavával az alábbi esetekben:

a) Például akkor, ha a birtokszó külön főhangsúlyt kap, fókuszként emeljük ki (szemben a hangsúlytalan birtokos szóval): *A lányoknak a születésnapjuk volt tegnap, nem a névnapjuk*.

b) Ha a birtokos és a birtok közé egyéb mondatrészek, pl. az állítmány ékelődik be: *Barátoméknak ellopták az autójukat*.

c) Ha a birtokos és a birtokszó közé másféle, a mondat szerkezet szempontjából szervesen elemek (módosítószó, partikula, tagadószó) ékelődnek be: *A barátnőméknak feltehetőleg a fiuk volt itt*; *A barátnőméknak nem volt itt a fiuk*.

A fenti esetekben a birtokos és a birtokszó bár kapcsolatban vannak egymással, birtokos szerkezetet alkotnak, viszonyuk nem annyira szoros, mint a korábbi jelzős szerkezetek tagjaié. Erre utal az a tény is, hogy az idézett mondatokban a többes szám 3. személyű birtokoshoz szabályosan egyeztetjük a birtokot (bár a mai beszélt nyelvben ez időnként elmarad), pedig a birtokos jelzős szerkezetben ilyenkor soha nincs számbeli egyeztetés (*a lányoknak a születésnapja, barátoméknak az autója, barátnőméknak a fia*). A *-nak/-nek* ragos birtokosra az állítmány, az ige segítségével kérdezhetünk, s nem a birtokszóval: *Kiknek volt (a születésnapjuk, s nem a névnapjuk)?; Kiknek lopták el (az autójuk)*

kat)?; **Kiknek volt** (itt feltehetőleg a fiuk)?; **Kiknek nem volt** (itt a fiuk)? Ezeket a *-nak/-nek* ragos birtokosokat (és a hozzájuk hasonlókat) a szakirodalomban birtokos részeshatározónak is nevezik.

Az ún. birtokos részeshatározó átmeneti alakulat a szoros szerkezetű birtokosjelző és a birtoklást kifejező részeshatározó (*Pistának szép nagy háza van; Pistáéknak szép nagy házuk van*) között. A birtokos részeshatározó a birtoklást kifejező részeshatározóhoz hasonlóan kétpólusú bővítmény, hiszen egyrészt kapcsolódik birtokszavához, másrészt viszont az állítmány bővítményeként jelenik meg.

5.4. A birtokos jelző is lehet **halmozott** (*Pista és Jóska háza*) vagy **többszörös** (*a kert virágainak az illata*).

Az értelmező

1. Az értelmező fogalma

Az értelmező mindig alaptagja, az értelmezett szó után áll, vele szám, viszonyrag (esetleg birtokjel), névutó tekintetében is megegyezik, azaz az értelmező és az értelmezett között számbeli és esetbeli egyezés, egyeztetés van. Az értelmező rendszerint szünettel különül el értelmezett szavától, alapvetően két-hangsúlyos szerkezet. Az értelmező utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Ennek alapján az értelmezőt a nyelvtani hagyomány a jelzőkhöz sorolja, hiszen a minőség, mennyiség és a birtokos megjelölése a jelzők alapvető funkciójához köthető. A jelzős szerkezetekhez közelíti az értelmezős szerkezetet az a tulajdonsága is, hogy alany-állítmányi szerkezetből levezethető, illetve azzá átalakítható.

Az értelmező mindig szabad bővítmény.

2. Az értelmező fajtái

Nyelvtanaink az értelmezős szerkezeteknek két alapvető típusát szokták megkülönböztetni.

2.1. Az első típus az úgynevezett **hátravetett jelző**, azaz a jelzős szerkezetnek megfelelő értelmezős szerkezet. Ezen belül elkülöníthetők egymástól a különféle jelzős kapcsolatoknak megfeleltethető értelmezők.

A minősítő, azaz a minőség- és mennyiségjelzőnek, valamint a nem névmási kijelölő jelzőnek megfelelő értelmező minőségi, illetve mennyiségi tekintetben értelmezi jelzett szavát: *Vettem csizmát, pirosat; Egyél almát, kettőt/sokat!; A szerelmemet, az elsőt nem felejttem el.*

A birtokos jelzőnek megfelelő értelmező pedig a birtokos utólagos hozzátoldásával értelmezi a jelzett szót: *Elkértem a könyvet, Jóskaét.* Ez az értelmezőfajta mindig tartalmazza az *-é* birtokjelet.

A mutató névmási kijelölő jelző is kerülhet jelzett szava mögé, de akkor az már inkább az azonosító értelmezőhöz húz: *Elkértem a könyvet, azt, amelyik Jóskaé volt.*

2.2. A hátravetett jelzők átalakíthatók elöl álló jelzőkké, és természetesen alany-állítmányi szerkezetekké is, pontosabban levezethetők elöl álló jelzős, vagy általában alany-állítmányi szerkezetből is. Például:

*csizmát, pirosat – piros csizmát – a csizma piros;
könyvet, Jóskaé – Jóska könyvét – a könyv Jóskaé;
a könyvet, azt, amelyik ... – azt a könyvet, amelyik – a könyv az, amelyik ...*

A *Jóska könyve, Jóskaé* szerkezet másképp, ún. birtoklásmondatból is levezethető: *Jóskaé van könyve.* A *Jóskaé* ebben a szerkezetben részeshatározó, dativus possessivus, amely a birtokos jelző és a részeshatározó közötti átmeneti sávban van. A birtokos jelző és a részeshatározó közötti átmenetnek leíró szempontból több fokozata van, a köztük levő kapcsolat történeti oka pedig az, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző a részeshatározóból keletkezett, de a fejlődés nem mindig ment teljesen végbe.

2.3. Az értelmező másik típusa az **azonosító értelmező, az appozíció:** *Pista, a barátom.* Ez a szerkezet nem feleltethető meg jelzős szerkezetnek, azáltalában át sem alakítható (bár némi hasonlóság azért felfedezhető a következő két szerkezet között: *a tanárnő, a barátnőm – a barátnőm, a tanárnő* – azonosító értelmező; illetve *a tanárnő barátnőm – barátnőm, a (aki) tanárnő* között – kijelölő jelzőnek megfelelő értelmező). Ennek az értelmezős szerkezetnek a tagjai az azonosítás viszonyában állnak egymással, így belőlük alany-állítmányi (azonosító predikatív) szerkezet létrehozható:

*Pista, a barátom – Pista a barátom
a barátom, Pista – a barátom Pista*

Az azonosító értelmezős szerkezet tagjai felcserélhetők egymással. Nyelvtanaink ki szokták emelni, hogy ezekben az értelmezős kapcsolatokban az értelmező is rendszerint főnévi szófajú szó (leggyakrabban az egyik tag tulajdonnév, a másik pedig köznév).

3. Értelmező határozónak hívjuk azokat a határozós szerkezeteket, amelyekben két határozó egymással értelmezőszerű kapcsolatban áll, azaz a második az elsőben megjelölt határozói jelentést szűkíti, pontosítja (a levelet *Bécsbe, a főpostára* kéri) vagy esetleg azonosítja (*fent, a dombon*). Ezek annyiban különböznek a korábban említett (jelzői és az azonosító) értelmezőktől, hogy sohasem alakíthatók át alany-állítmányi viszonyra (az előbbi esetben azért nem, mert a tagok nem az azonosítás viszonyában állnak egymással, a másodikban pedig az átalakításnak morfológiai korlátai vannak, az egyik tag ugyanis határozószó). Az értelmező határozó nem tévesztendő össze a határozós viszonyban egyeztetett értelmezővel, amely olyan hátravetett jelzős vagy azonosító értelmezős szerkezet, amelynek alaptagja határozói pozíciót tölt be, s így az értelmező is határozóragot kap: *a gyerekeknek, a kisebbiknek; Pistának, a barátomnak.*

Az értelmezőéhez hasonló helyzetet más, szintén alárendelő szerkezetek bővítményei is elfoglalhatnak, vagyis más típusú szerkezetek bővítményei is kerülhetnek hátravetett helyzetbe: *újságot olvas – olvas, újságot; maga elé néz – néz, maga elé*. S bár valójában ezek is utólag pontozítják az alaptagban foglaltak érvényét, nem kapcsolódnak egy másik, értelmezett szóhoz, nem értelmezők, csak utólagos hozzátoldások.

4. Az értelmező grammatikai státusza

4.1. Bár nyelvtanaink az értelmezőt leginkább a jelzős, tehát az **alárendelő szerkezetek** között tárgyalják, a szakirodalomban nincs egységes megítélés arra nézve, hogy az értelmezős szerkezetet valóban alárendelő szószerkezetnek és jelzőnek kell-e tekinteni.

Az értelmezőnek jelzőként való megítélése és a jelzőkhöz való besorolása ellen szól az a tény, hogy az értelmezőknek csak egyik fajtája, a jelzőknek megfelelő értelmezőtípusok nevezhetők értelmező jelzőknek. Az azonosító értelmező és az értelmező határozó azonban semmiképpen sem jelző.

4.2. Az értelmezős szerkezeteket (mindenekelőtt az azonosító értelmezőt) elsősorban **formai sajátásaik** alapján néhányan a **mellérendelő szerkezetek** közé sorolják. Mive az értelmezős szerkezet tagjai az egyeztetés következtében számbeli viszonyaik és esetragjaik tekintetében megegyeznek egymással, hasonlítanak a mellérendelő szószerkezetekre, hiszen ez utóbbiakban is általában megfigyelhetők a szerkezettagokon megjelenő azonos esetragok (*Pistát és Jós-kát láttuk délután; Nem Pistát, hanem Jós-kát láttuk ...; Vagy Pistát, vagy Jós-kát láttuk ...* stb.). Csakhogy míg – egy igen szemléletes szembeállítás szerint – a halmozott mondatrészekben a tagok azért egyenlők, mert egyszerre kerülnek azonos jellegű függési viszonyba egy harmadik (főlérendelt) taggal, az azonosító, vagyis az értelmezős szerkezet tagjai azért kerülnek azonos jellegű függési viszonyba, mert egyenlők. Vagyis az értelmezős szerkezetekben az esetragok azonosága az egyeztetés következtében jön létre, a mellérendelő szószerkezetekre viszont általában nem jellemző az egyeztetés.

A legtipikusabb mellérendelő szószerkezet típusokban (a kapcsolatosban, a kizáró ellentétesben és a választóban) például a számviszonyok sem az egyeztetés szerint viselkednek, hanem az ábrázolt valóság helyzet szerint. Például:

könyvet és/vagy/nem pedig füzetet vett
könyveket és/vagy/nem pedig füzetet vett
könyvet és/vagy/nem pedig füzeteket vett
(könyveket és/vagy/nem pedig füzeteket vett)

Mivel az esetbeli egyeztetés mindig számbeli egyeztetés is egyben, ez tehát semmi esetre sem tekinthető egyeztetésnek. Az említett mellérendelő szerkezetekben nincs irányító tag és ehhez egyeztetett tag, mint az értelmezősben.

A kapcsolatos mellérendelő szószerkezet egyes számú tagjai mellett esetlegesen megjelenő többes számú értelmi egyeztetés elképzelhetetlen az értelme-

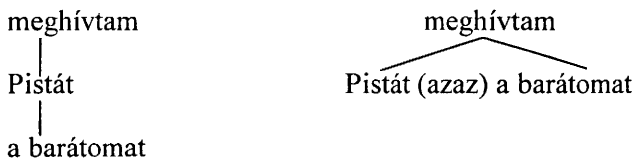
zős szó szerkezetnél: *Pistát és a fiamat ellenfeleknek* tekintették; de: *Pistát, a fiamat ellenfélnek* (**ellenfeleknek*) tekintették. Bár ez az értelmi egyeztetés a kizáró és a választó mellérendelésben sem fordulhat elő.

Ugyanakkor bizonyos mellérendelő szó szerkezet típusokban mintha fellelhetők lennének az egyeztetés nyomai. A kifejtő magyarázó mellérendelés és a megszorító utótagú mellérendelés szerkezettagjai nemcsak az esetragok, hanem a számviszonyok tekintetében is általában megegyeznek egymással (*Gergőt, vagyis a fiamat; kicsiket, de erőseket*).

Lényeges különbség azonban a mellérendelő szerkezetek és a hátravetett jelzői és az azonosító értelmezős szerkezet között, hogy míg az említett értelmezős szerkezetek tagjaiból alany-állítmányi viszony létesíthető, addig a mellérendelő szintagma tagjaira ez általában nem jellemző. Ez pedig abból következik, hogy az értelmezős szerkezetben azonos denotátumnak (jeltárgynak) különböző megnevezéseiről van szó, a valódi mellérendelésben pedig nemcsak a megnevezések, de a denotátumok is különbözők.

4.3. A fentiek figyelembevételével mégis a **mellérendeléshez** közelítik az értelmezős szerkezetet az alábbi tulajdonságok.

4.3.1. Az azonosító szerkezet tagjai általában felcserélhetők egymással (ugyanúgy, ahogyan ez a tipikus mellérendelő szó szerkezetek tagjaira is általában jellemző). Bármelyik tag elhagyható a szerkezetből, s általában egyik tagról sem lehet kérdezni a másikra. A szókapcsolat tagjai azonos szófajúak, egyaránt főnevek. Közéjük mindig kitehetők a kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai (*Pista, azaz/vagyis/tehát a barátom*), s ekkor már nyelvtanaink mellérendelő kötőszós azonosításnak nevezik az említett szerkezetet. Az értelmező ugyanazokat a viszonyító eszközöket viseli magán, mint értelmezettje, ezért szintaktikai szempontból tulajdonképpen azonos módon viszonyul az értelmezett fölérendelt tagjához. Így valójában kétféleképpen is ábrázolható:



Az első a hagyomány szerinti alárendelő ábrázolás, a második a mellérendelőként való megítélés szerinti ábra. Mindkét szerkezetben benne van az azonoság viszonya (*Pista a barátom*). Csakhogy ez az azonosító viszony az első esetben jelöletlen, a másodikban ellenben magyarázó, azonosító kötőszóval (ilyenek még: *mégpedig, tudniillik*) jelölve van.

Ha névutó szerepel az értelmezős szerkezetben, ez gyakran csak egyszer, a szerkezet tagjai után jelenik meg (mint a halmozott mondatrészek esetében): Szeretetet érzett *Zsófi, a lánya iránt*.

4.3.2. De nem csupán az azonosító értelmezős szerkezetek állnak szintaktikai szempontból igen közel a kifejtő magyarázó mellérendeléshez, hanem az úgynevezett hátravetett jelzősök is. Bennük a hátravetett jelző ugyanis valójában már nem jelző. A *csizmát, pirosat* szókapcsolatban a *pirosat* tag a *piros csizmát* szerkezettel egyenértékű, vagyis „eredetileg” ennek felel meg: *csizmát, piros csizmát*, amelyben ugyancsak azonosító a két tag (a két *csizmát*) viszonya, s így az azonosító, kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai közéjük is betehetők (*csizmát, mégpedig piros csizmát*). Csakhogy a redundáns szóismétlés elkerülésére az említett szerkezetben is bekövetkezik a jelzős szerkezet természetes redukciója, így a (második helyen szereplő) jelzett szó eltűnik a jelző mellől, és a jelző felveszi annak jelentését, funkciójelölő végződéseit, mondatrészi szerepét, tehát valójában nem jelző többé, csak ún. „hátravetett jelző”, szintaktikailag azonban a jelzett szóval azonos minőségű megismételt mondatrész, vagyis tárgy. A közös fölérendelthez ugyanolyan minőségű alárendelő kapcsolat fűzi, mint az értelmezettet: *csizmát hozott, pirosat*.

4.4. Az értelmező szófaji szempontból (mivel felveszi, azaz felveheti az értelmezett főnév jeleit és esetragjait) alkalmilag, tehát aktuálisan mindenképpen főnévi értékű szó, azaz főnévi pozíciót tölt be, hiszen a redukció következtében az eredetileg jelzői szerepű szó felveszi jelzett szavának a szófaji értékét is (az alakítani tulajdonságaival és jelentésével együtt). Ezt látszik igazolni a mennyiségjelzői két melléknév (számnév) értelmezői használat, hiszen akkor már helyette a *kettőt* használjuk (*két lány mellett ült – lány mellett ült, kettő mellett*), ami főnévi értékben szokott megjelenni (pl.: *kettő* meg *kettő* az négy). Az említett példában a főnévi értékre utal a névutóhasználat is, hiszen a névutó is csak főnév vagy főnévi szerepű szó után következhet. Sőt az értelmező szerepű melléknév még névelőt is kaphat, ami ugyancsak főnévi értékére utal (Vedd meg a *csizmát, a feketét!*).

Itt azonban csak a mondattani helyzetből adódó, alkalmi főnevesüléssel állunk szemben, erre utal az, hogy az értelmező helyzetű melléknév például a többes szám jelét és a tárgy ragját gyakran a melléknévre jellemző előhangzós változatban veszi fel. Pl.: *A ceruzák, a pirosak* már elfogytak; Vettem *csizmát, pirosat* (vö. *pirosan, pirosabb*); de lexikai főnévként: *A pirosot* jobban szeretem, mint a feketét; *A pirosok* már messziről látszanak a fűzetben. Hasonlóképpen: *A lejtőket, a havasakat* (lexikai melléknév) még nem süti elég melegen a nap (vö. *havasan, havasabb*); de: *A havasokat* (lexikai főnév) már évek óta nem láttuk télen.

4.5. A birtokos jelzősnek megfelelő értelmezős szerkezet még egyértelműbben mutatja azt, hogy a „hátravetett jelző”-s kapcsolat nem azonosítható a jelzős szintagmával. Erre utalnak a hátravetett birtokos jelzős szerkezet alakítási tulajdonságai. Egyrészt az *-é* birtokjel a hátravetett jelzőn különösen érzékletessé teszi a birtokszó jelentéstapadással való „felszívódását” a birtokos főnévbe, másrészt az *-é* mutatja a birtokjeles szó főnévi jellegét, valamint azt, hogy ez már nem jelző. Harmadrészt a birtokos jelzőnek megfelelő értelmezőn a birtokszó „felszívódásának” következtében eltűnik, pontosabban tilos lesz a birtokos jelző ragja (a *-nak/nek*), de ugyanakkor a jelzett szón is tilossá válik a

birtokos szerkezetben egyébként kötelezően jelen lévő birtokos személyjel. Ez is azt jelzi, hogy az ún. birtokos jelzőnek megfelelő értelmező már nem birtokos jelző többé: *a fiú(nak a) könyve – a könyv, a fiú(nak a) könyve → a könyv, a fiúé.*

4.6. Az értelmező és az értelmezett funkcióbeli hasonlóságára mutatnak rá azok a szerkezetek, amelyekben a viszonyító eszközöknek a különbözősége (tehát a nem teljes azonossága) figyelhető meg. Ilyen típusú szerkezetek a határozói értelmezők körében találhatóak: egy másik *helyen*, a mellvéd *árnyékában*; a szeton *vége felé*, a nyár *kezdetén*; és felvetik a kérdést, hogy esetükben valóban beszélhetünk-e egyeztetésről, vagy csak a közös harmadik taghoz való azonos határozói viszonyt megtestesítő *hol?*, illetve *mikor?* kérdésre felelő viszonyító eszközök hasonlóságáról. Az említett szerkezetekben alaki egyeztetés valóban nincs, értelmi egyeztetés azonban elképzelhető.

Ugyancsak a viszonyjelölés különbözőségéről van szó a korábban már említett értelmező határozók körében: *Bécsbe, a főpostára; fent, a dombon*; itt már fel sem merülhet az egyeztetés kérdése. Az utóbbi példában ráadásul a tagok különböző szófajúak is, az egyik határozószó, a másik pedig főnév.

Hasonlóképpen a tagok különböző szófaja figyelhető meg a következőkben is: a szerkesztőségben *kettő* a fontos, *nyírni és ragasztani*; felmerült *a kérdés: bontani vagy nem bontani*, illetve: felvetettük *a kérdést: bontani vagy nem bontani* – természetesen ezekben a példákban sem lehet egyeztetésről beszélni, inkább csak azonos szerepet betöltő, különböző szófajú szavakról, amelyek hasonlóan kapcsolódnak a nekik közösen fölérendelt taghoz.

5. A fentiek figyelembevételével úgy tűnik, hogy az értelmezőt és az értelmezős szerkezetet célszerűbb lenne a jelzőktől elkülönítve kezelni, miután értelmező-értelmezett viszonyba többféle mondatrész is kerülhet egymással, s ezeknek csak egy részük rokonítható a jelzős kapcsolatokkal. Valamennyi értelmezős szerkezet jellemezhető azonban az alábbi közös tulajdonságokkal:

- tagjaikat rendszerint szünet választja el egymástól (melyet írásban a köztük általában megjelenő vessző jelöl),
- a szerkezet kéthangsúlyos,
- a szerkezettagok közé betehetők a magyarázó kötőszók.

Az említettek alapján az értelmezős szerkezet **sajátos átmeneti szerkezetként** fogható fel az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között. Tagjai funkcionálisan azonos értéküként jelennek meg a mondat szerkezetben, fölérendeltjükhöz azonos grammatikai viszony fűzi őket, erre utal viszonyító eszközeik azonossága vagy funkcionális hasonlósága. Ennek következtében akár még meg is kérdőjelezhető a tagjaik között igen gyakran megjelenő esetbeli egyezés egyeztetés volta. Ugyanakkor azonban a szerkezet tagjai egymással közvetlen kapcsolatban is állnak, számbelileg ezért is egyeznek meg egymással, s ebben mégiscsak egyeztetést kell látnunk. (Ugyancsak az egyeztetés következtében jelenik meg az *-é* birtokjel a birtokviszonyban egyeztetett értelmezőn: *Értékeljük a megoldást, a lányokét, a fiatalabbakét.*) Az értelmezős szerkezetekben a má-

sodik tag értelmezi az elsöben foglaltakat, vagy úgy, hogy valamivel azonosítja, vagy úgy, hogy szűkíti az előtagban foglaltak érvényét.

A kifejtő magyarázó mellérendeléshez hasonlóan itt is csak nyelvi síkon történik a halmozás, csak a nyelvi jelek halmozódnak, denotátumaik azonban azonosak. A „valódi” mellérendelésben ezzel szemben a halmozott jelek külön denotátumokra is vonatkoznak.

6. Az értelmező valójában pozíció, kifejtő, magyarázó, azonosító értelmű mondattag, s igazából nem is külön mondatrész, és nem jelző. A mondatnak bármelyik mondatrésze kerülhet értelmezői pozícióba az értelmezettjéhez való viszonyában. Példák:

- alany: *Zsófi, (azaz/vagyis) a lányom* hegedülni tanul;
 - állítmány: *Elképzeltük, (vagyis) felvázoltuk* a jövőre vonatkozó terveket;
- Ez a fiú *Károly, (azaz) a sógorom.*
- tárgy: Már rég nem láttam *Ádámot, (vagyis) az unokaöcsémet;*
 - határozó: *Lillával, (vagyis) a húgom kislányával* mentünk moziba; *Az iskolában, (azaz) a tanáriban* érdeklődtünk a tanévkezdésről; *Lent, (azaz) a völgyben* nagy köd van.
 - jelző: *A húst, (mégpedig) a fagyottat* már este kivettük a hűtőből.

A felsoroltak közül egyedül a jelző az, amelyik értelmezői helyzetben elveszti eredeti, jelzői szerepét, s értelmezettjével azonos értékű mondatrészé válik.

A névszókból álló értelmezős szerkezetekben az értelmező helyzetű mondatrészek rendszerint megegyeznek értelmezettjükkel az esetragok és a számviszonyok tekintetében. De más szófajoknál is létrejöhet az egyezés az értelmezőre emlékeztető pozícióban. Így például az ilyen helyzetű főnévi igenevek is megegyeznek egymással a személyragozás szempontjából: Ma egész nap *tanulnom, (azaz) olvasnom* kell. Ugyanígy ragtalan formában: Nekem ma egész nap *tanulni, (azaz) olvasni* kell.

Az igei, igenévi, melléknévi, határozószói stb. tagokból álló értelmezőszerű szerkezetek a **sajátos azonosító értelmezős szerkezetek**, mivel ezek tagjai alany-állítmányi viszonyból sohasem vezethetők le.

Az értelmezői helyzetű mondatrész kapcsolódhat értelmezettjéhez kötőszóval, de kötőszó nélkül is. Így az értelmezős szerkezet és a mellérendelő kötőszós azonosítás, amely kifejtő magyarázó mellérendelő szó szerkezet, egymással rokon szerkezetek. Valójában átmeneti szókapcsolatok az alá- és a mellérendelés között.

7. Az értelmezős szerkezetek tágabb értelmezése lehetővé teszi azt is, hogy néhány olyan típusú kapcsolatot is elhelyezhessünk vonzási körükben, amelyek eddigi nyelvtanainkban átmeneti jellegüknél fogva sehol sem kaptak helyet. Ilyen például a **részleges értelmező**, amelyben az értelmezői helyzetű tag az értelmezettben megjelölt személyek, dolgok egy kiemelt, megkülönböztetett típusát, csoportját jelöli meg. Ennek több fajtája lehetséges.

A) Részlegességet fejez ki például a *köztük, benne* határozószóval, a *többek között* névutós névszóval kapcsolt típus: az ELTE *szakemberei, köztük/többek között* a bölcsészet képviselői.

B) Inkább kiemelő jellegűek a *főleg, elsősorban, különösen, mindenekelőtt* kapcsolóelemet tartalmazó szerkezetek: a megye *területein, főleg a városokban; a közönség, elsősorban a fiatalok; az újabb katonai fejlemények, mindenekelőtt az újabb támadások.*

C) A harmadik típus példát ad az első tagban megfogalmazott dologra, kapcsolódhat a *például*-lal vagy a *mint* kötőszóval: az élelmiszeripari *termékek, például a sonka, a téliszalámi; egyes kerületekben, mint pl. a XV. és a XVI. kerületben.*

Közel áll az értelmezős szerkezetekhez a *bátyámat mint tanút* hívták be szerkezet is. Ebben is (az egyeztetett) nyelvi jelek halmozásáról, s a denotátumok azonosságáról van szó.

SZAKIRODALOM

- Antal László: A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében. *MNy.* 60 [1964]: 61–8.
- Antal László: *Egy új magyar nyelvtan felé.* Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest, 1977.
- K. Balogh Judit: A mellérendelő szószerkezetek és határeseiteik. In: Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 57–90.
- Balogh Judit: Van-e a magyarban összetett jelző? *Nyr.* 120 [1996]: 85–92.
- Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. In: *NytudÉrt.* 46. sz. [1965] 17–24.
- Berrár Jolán: A jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 450–5.
- Berrár Jolán: Alany és állítmány. In: Rácz Endre, Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 79–95.
- Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Farkas Vilmos: A többtagú (halmozott) mondatrészek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 315–29.
- S. Hámosi Antónia: A jelzős szerkezetek. In: Benkő Loránd, E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 329–408.
- Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- Imre Samu: A minőség- és mennyiségjelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 265–85.
- Jakab István: Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya. *Nyr.* 101 [1977]: 9–19.
- Jakab István: Igen, az értelmező mellérendelés. *Nyr.* 102 [1978]: 293–8.
- Kálmánné Bors Irén: Az egyszerű mondat. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve.* Trezor Kiadó, Budapest, 1991. 324–87.
- Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NytudÉrt.* 16. sz. 1958.
- Károly Sándor: Az értelmező jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 295–314.
- Károly Sándor: Valóban mellérendelés az értelmező? *Nyr.* 102 [1978]: 46–50.

- M. Korchmáros Valéria: A mondategység szerkesztettsége. A jelzők. In: *Mondattan*. JATE, Szeged, 1992. 21–44; 126–41.
- Lengyel Klára: A segédigék és segédigenevek rendszere. A mondatrészek alaki sajátosságai. In: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 56, 134.
- Lengyel Klára: Van a magyarban összetett jelző! *Nyr*. 120 [1996]: 195–209.
- Pap Mária: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. *NyK*. 73. 1971. 113–28.
- Rácz Endre: Az alany. A tárgy. A jelzők. A halmozott mondatrészek. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. 1968. Tankönyvkiadó, Budapest, 230–37; 270–84; 336–59; 360–6.
- Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Rácz Endre: A főnévi szerkezet. In: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 91–6.
- Szabó Dénes: *A mai magyar nyelv*. Kézirat. ELTE BTK. 1958.
- Tompa József: A szószerkezetek. A jelző. A birtokos jelző. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 65–94; 260–4; 285–94.
- Tompa József: Egyik legnagyobb tévedése? *MNy*. 60 [1964]: 428–32.
- G. Varga Györgyi: A szószerkezetbokr vizsgálatáról. In: Rácz Endre, Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 95–109.

Balogh Judit

Balogh, Judit: Attributes and appositions. This paper deals with attributive adjectives, proposing a slightly different classification from what is found in other grammars. Thus, the author establishes the classes of ‘attributes of qualification’ (comprising traditional attributes of quality and attributes of quantity), ‘attributes of demonstrative identification’, and ‘attributes of possession’.

She discusses appositive complements as distinct from attributes and shows that only one type of appositions, also known as postposed attributes, can be related to attributes proper, although the apposition cannot be seen as a kind of attribute even in such constructions. A separate section treats the grammatical status of apposition, concluding that it is not a sentence constituent but rather a *position*, and that appositive constructions are a transitional category between subordinate and coordinate constructions.

Tiszafüred környéki halnevek

Mint halakkal foglalkozó és nyelvkincsünk iránt érdeklődő ember élvezettel böngészgettem Rácz Jánosnak *A magyar nyelv halnevei* című kötetét (Rácz 1996), ám az általam ismert kifejezésekre csak részben találtam rá. Ez indított arra, hogy az 1970-es évekből származó feljegyzéseimet előkeresve, megpróbáljam összeszedni és közzétenni a Tiszafüred környékén gyűjtött halneveket. Bár egy rövid írásom korábban már megjelent e tárgykörben (Harka 1973), időközben bővült az anyagom, és sajnálnám, ha ez veszendőbe menne.

A Tisza, illetve a Tisza-tó által érintett folyószakasz halállományának alakulását 1970-től kísérem figyelemmel. Kezdetől fogva szoros kapcsolatban álltam a terület halászaival, akiknek diftongusokban gazdag ízes beszédét szívesen hallgattam, amikor együtt indultunk hajnalonta „felnézni a versét”, vagy kisvízkor szemügyre venni, akadt-e valami a „fenekezőre” vagy a „stanglira”. Érdekes, hogy amíg a vidék halászeszközei jól ismertek (Szilágyi 1995), halneveiről alig olvashatunk.

Legjelentősebb adatközlőim még apjuktól tanulták a mesterség szavait és fogásait. Így például a poroszlói id. Tóth János (aki a századforduló táján született), a tiszafüred-örvényi Pócs István (1915–1980) és a tiszafüredi Szóke Sándor (született 1923-ban). A tőlük tanult halnevek többsége azonban 20-30 éve még a halászok aktív szókincséhez tartozott, tehát sokak szájából volt hallható rajtuk kívül is.

A folyószakasz duzzasztásával 1978-ban kialakított Tisza-tó halászati jogát a horgászok szervezete, a MOHOSZ kapta meg. A halászat előbb megtűrt tevékenység lett, néhány éve pedig megszűnt. A mesterség idős képviselői lassan elfogynak, a fiatalok más tájakra, más pályára kényszerülnek, így egyre kevesebben ismerik és használják a helyi halneveket. Országosan azonos szabályzata és irodalma révén a horgászat is – szükségyszerűen – a névhasználat egységessé válását segíti, ezért újabb 20-30 év múlva már aligha lenne összeszedhető az itt közölt névgyűjtemény.

A következő listában – amely a jelenleg elfogadott (Harka 1997) rendszertani sorrendben nyújt áttekintést a Tiszafüred környékén ismert halakról – első helyen a faj szaknyelvben elterjedt magyar neve, mögötte zárójelben a tudományos neve áll. Ezután következnek a helyi nevek, amelyek eredetére néhol az adatközlő idézőjeles névmagyarázata mutat rá. A fajlista tudományos és szaknyelvi nevei tartalmilag zömmel megegyeznek az MSZ 19909–74 számú, a

Halak elnevezése címet viselő országos szabványban foglaltakkal. Írásmód tekintetében azonban – érzésem szerint – mind az 1974. évi szabvány, mind az 1958-ban kiadott Magyar állatnevek helyesírási szabályai c. kiadvány korszerűsítésre szorul, ezért – a javasolt formát sugallva – néhány esetben eltértem a bennük foglaltaktól.

Viza (*Huso huso*): ma már nem fordul elő a Tiszában, de az idős halászok egy 1933-ban Tiszafürednél fogott példányt – melyről fényképfelvétel is készült – *fajtokként* emlegetnek.

Vágótok (*Acipenser gueldenstaedti*): *kacsaszájú tok* („az orra olyan, mint a kacsáé csőre”); a név valószínűleg a vágótokra vonatkozik, de rendkívüli ritkásága miatt teljes biztonsággal nem sikerült azonosítani).

Simatok (*Acipenser nudiiventris*): *csillagok tok* (az azonosítás valószínű: „nem volt hosszú az orra, de az oldala csak úgy csillogott a sok csillagtól”); csillag = csontvért).

Kecsege (*Acipenser ruthenus*): *kecsege, muki* (ez utóbbit kizárólag Pócs István halásztól hallottam, akinek családja a Felső-Tisza mellől származott ide, így elképzelhető, hogy a név onnan ered).

Angolna (*Anguilla anguilla*): *angolna*, egyéb neve nincs.

Bodorka (*Rutilus rutilus*): a horgászok nyelvében *bodorka*, az idősebb halászok körében *fakókeszeg* („mert az uszonyai nem olyan pirosak, mint a veresszárnyúnak”) vagy ritkábban *szaronhízott keszeg* („mert mindenféle bűdös vízben is megél”).

Amur (*Ctenopharyngodon idella*): *amur* vagy hosszan ejtve *amúr*.

Vörösszárnyú keszeg (*Scardinius erythrophthalmus*): *veresszárnyú keszeg, pirosszárnyú keszeg, piroscsizmás* (bizalmas, ritka).

Nyúldomolykó (*Leuciscus leuciscus*): *nyúldomolykó* (nagyon ritka faj a vidéken, alig ismert).

Domolykó (*Leuciscus cephalus*): *domolykó, dumolykó, egerkapó* („mert bekapja az egeret is”), *kövesdi potyka* (bizalmas: »Mezőkövesdre jártunk piacra, ahol nem nagyon ismerték a halakat, ezért a domolykóra meg a jászkeszegre mutatva is azt kérdezték, „mennyiért adja ezt a potykát?”. Hát, ha potyka, akkor mi is a potyka árát kértük érte. Magunk közt aztán így emlegettük ezt is, meg a jászkeszeget is.«)

Jászkeszeg (*Leuciscus idus*): *jászkeszeg, jász, kövesdi potyka* (lásd az előző fejeletnél).

Balin (*Aspius aspius*): *balin* vagy *balín, balind, bálint, bálinthal, baling, balyín, baksa, baksakeszeg, őn* (utóbbi csak a horgászok körében, ritka).

Kurta baing (*Leucaspis delineatus*): *kurta baing* (kicsinysége miatt nem ismert, nevét nemigen használják).

Küsz (*Alburnus alburnus*): a horgászok körében *küsz*, az idős halászok *szűcstű* néven ismerik („mert úgy átmegy a hálón, mint a tű”). Utóbb tudtam meg, hogy a szűcstű valóban létező eszköz, bőrök varrásához használják, és ellentétben a közönséges varrótűvel nem hengeres, hanem három éle van. Lehet, hogy ez szolgált a névadás alapjául, ugyanis a küsz hasán is egy pikkelytelen él húzódik.

Karikakeszeg (*Blicca bjoerkna*): a horgászok *karikakeszegnek*, az idős halászok *kerekkeszegnek* nevezik („mert az öregje majd’ olyan kerek, mint a tányér”). Ez utóbbi név Herman Ottónál is megtalálható (Szegedről gyűjtve), aki feltételezte, hogy a bagolykeszegre vonatkozik (Herman 1887). Itt viszont teljes biztonsággal sikerült azonosítani a fajt. A név egyébként találó, mert a keszegek közül valóban ennek az alakja a legkerekebb, a bagolykeszeg sokkal nyúlánkább.

Dévérkeszeg (*Abramis brama*): *dévérkeszeg*, *dévér*, *sütőlapát* (bizalmas, csak a nagy példány), *kisszék* (bizalmas, a nagy példányokat jelenti: „csak lábat kéné ütni bele”).

Laposkeszeg (*Abramis ballerus*): a horgászok nyelvében *laposkeszeg*, a halászok körében viszont *csám* vagy *csámkeszeg* az általánosan elterjedt név.

Bagolykeszeg (*Abramis sapa*): *bagolykeszeg* („mert nagy a szeme és kerek az orra, akár a bagoly”), némelyik idős halásznál *bagókeszeg*.

Szilvaorrú keszeg (*Vimba vimba*): *szilvaorrú keszeg* (rendkívül ritka, alig ismert).

Garda (*Pelecus cultratus*): *garda*, *kardkeszeg*, az idős halásznál *gargya*, *gargyakeszeg*, *fakéskeszeg* (utóbbi csak egy személytől gyűjtve: „alakja és tompa haséle olyan, akár a fakésé”).

Paduc (*Chondrostoma nasus*): *paduc*, *feketebélű* („mert belül a hasa fekete”), *tintabélű* (viccelődve: „Noé apánk üvegéből kiitta a tintát”).

Compó (*Tinca tinca*): *compó*, *cigányhal* (csak a sötét színűek), *aranyhal* (csak a sárgás, órany színűek, ritka).

Márna (*Barbus barbus*): *márna*, *rózsás márna*, *marci* (bizalmas), *marcihal* (ritka).

Fenekjáró küllő (*Gobio gobio*): a horgászok körében *küllő*, a halásznál *babály*, *babálykeszeg*, *babája*, *babahal* („nem nő nagyra”), a Tisza túlsópartján – Heves megyében – *putra*.

Halványfoltú küllő (*Gobio albipinnatus*): az előző fajtól nem különböztetik meg, tehát az ott felsorolt nevek erre is vonatkoznak.

Razbóra (*Pseudorasbora parva*): *razbóra*, *kínai razbóra*, *gyöngyös razbóra* (csak kevesen ismerik).

Szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus amarus*): *ökle*, *szivárványos ökle* (inkább csak a horgászok ismerik).

Kárász (*Carassius carassius*): *kárász*, *széles kárász*, *aranykárász*, *sárga kárász*, *cigánykárász* (csak a sötét színű példányok).

Ezüstkárász (*Carassius auratus*): *ezüstkárász*, *kárász* (30 éve ez utóbbi név még az előző fajt jelentette, napjainkban ellenben már többnyire a gyakoribb ezüstkárászt).

Ponty (*Cyprinus carpio*): *ponty*, *potyka*, *potyesz* (bizalmas), *nyurgaponty*, *toponty*, *nemesponty*, *tükörponty*, *tükrősponty*, *pikkelyes nemesponty*, *vadponty* (nem nemesített), *cigányponty* (sötétebb színű, oldalról erősebben lapított, közepesen magas hátú vadponty), *kakastökű ponty* (csak a halászok körében ismert név, olyan tükörpontyra mondják, amelynek a faroknyelén néhány nagyobb, babszem alakú, a kakas heréjére emlékeztető pikkely található).

Fehér busa (*Hypophthalmichthys molitrix*): *fehér busa, busa*.

Pettyes busa (*Aristichthys nobilis*): *pettyes busa, busa*.

Réticsík (*Misgurnus fossilis*): *csík, csíkkal, réticsík*.

Vágócsík (*Cobitis taenia*): *vágócsík, kőfűró, kőfűrócsík* (utóbbi kettőt a következő fajra is mondják).

Törpecsík vagy **kőfűrócsík** (*Sabanejewia aurata*): *balkáni csík, törpecsík, kőfűró, kőfűrócsík* (utóbbi kettőt az előző fajra is mondják).

Harcsa (*Silurus glanis*): *harcsa, folyami harcsa, tőkéharcsa* (tökék, víz alatti tuskók körül fordul elő, alapszíne világos, de sötéttel márványozott), *kövesharcsa* vagy *köviharcsa* (kövezéseken gyakori, fekete színű), *sebes harcsa* (karsú testű és fekete színű), *szürke harcsa* vagy *szőke harcsa* (világos színű), *kupri, kupak, kuppancs* (utóbbi három név a halászok körében az 1–5 kg közötti kisebb példányokat jelöli, nagyobbakra nem mondják).

Törpeharcsa (*Ictalurus nebulosus pannonicus*): *törpe, törpeharcsa, törpincs* (bizalmas, ritka), *régi törpe* (csak 1-2 éve, az új rokonfaj elszaporodása óta használják).

Fekete törpeharcsa (*Ictalurus melas*): *törpe, fekete törpeharcsa, új törpe*.

Sebes pisztráng (*Salmo trutta m. fario*): *sebes pisztráng* (a hegyi vizek hala, de erős vándorlási hajlama következtében ritkaságként olykor ezen a folyószakaszon is előfordul).

Szivárványos pisztráng (*Oncorhynchus mykiss*): *szivárványos pisztráng* (rendkívüli ritkaság).

Lápi póc (*Umbra krameri*): *lápi póc* (csupán az utóbbi években jelent meg, alig ismert).

Csuka (*Esox lucius*): *csuka, csukesz* (bizalmas, ritka), *mátyáscsuka* (Mátyás napján fogott példány).

Menyhal (*Lota lota*): *menyhal, menyus* (bizalmas, ritka), *téliharcsa* („alakra olyan, mint a harcsa, de csak télen lehet fogni, amikor harcsát nem”).

Naphal (*Lepomis gibbosus*): *naphal, napkárász* („magas háta van, mint a kárásznak”), *japánkárász, cifra kárász* (tarka színezete miatt).

Pisztrángsügér (*Micropterus salmoides*): *pisztrángsügér, feketesügér* (a faj ritkaság).

Sügér (*Perca fluviatilis*): a horgászok körében *sügér*, a régi halászoknál *durbincs, téli durbincs, durbancs, réti durbancs, dúbír, réti dúbír, dúbér, réti dúbér*.

Vágódurbincs (*Gymnocephalus cernuus*): a horgászok *durbincs, vágódurbincs* vagy *paptetű* néven említik, a régi halászok körében *lezsér, siring, pinafésű, pinagereblye* (utóbbi két név magyarázatára adatközlőim elmondták, hogy egykor állítólag e rendkívül szűrés hal igénybevételével büntették meg hűtlenkedő asszonyukat a megcsalt férjek).

Széles durbincs (*Gymnocephalus baloni*): újabban *széles durbincs* vagy *Balon-durbincs*, egyes horgászok szerint *ponty paptetű* („mert magas a háta”), egy halásztól a *barna lezsér* nevet is hallottam (amit színezete indokol), de általában nem különböztetik meg az előző fajtól (a tudomány is csak 1974 óta), az ott említett nevek tehát erre is érvényesek.

Selymes durbincs (*Gymnocephalus schraetzer*): a horgászok *selymes durbincs*nek nevezik, a régi halászok körében egyöntetűen *ángvilla*, némelyeknél *ángéla*, ami csupán az előbbi változata (állítólag az egyik halász – akinek az anyósát Angélának hívták – titulálta így előszeretettel ezt a szúrós halat), de az általánosan ismert *ángvilla* után második elnevezésként gyűjtöttem a *selyemhal*, *selyemsügér*, *selyemdúbír*, *fehérsügér* („mert világosabb”) nevet is, de ezek kevésbé elterjedtek.

Süllő (*Stizostedion lucioporca*): *süllő*, *hótsüllő* (hótt = holt; halványabb színe miatt a fiatal példányra mondják a halászok), *szilvaorrú keszeg* (bizalmas: ha a süllő tilalmi ideje alatt egy jó ismerős halat kért, és a halász szemhunyorítva visszakérdezett, hogy egy szilvaorrú megfelel-e, akkor süllőt ajánlott).

Kőszüllő (*Stizostedion volgense*): *kőszüllő*, de az idősebb halásznál inkább *tarkaszüllő* („mert erősebb színű sávok tarkítják, mint a süllőt”).

Magyar bucó (*Zingel zingel*): *furkó*, *bunkó*, *orsóhal* (az alakja miatt), *barátfasz*, *barátbucó*, *baráthal*, a horgászok körében *bucó*, *magyar bucó*.

Német bucó (*Zingel streber*): az idősebb halászok szinte kizárólag *reszelő* néven ismerték, de olykor erre is rámondták, hogy *orsóhal*, tehát utóbbi a bucók közös nevének tekinthető; a horgászok *német bucó*nak mondják, de a duzzasztott folyószakasról már két évtizede nem került elő a faj.

Amurgéb (*Perccottus glehni*): *amurgéb* (csak 1997-ben tűnt fel, még alig ismert).

Tarka géb (*Proterorhinus marmoratus*): *tarka géb* (jövevény, még kevésbé ismert).

Folyami géb (*Neogobius fluviatilis*): *folyami géb* (csupán néhány éve jelent meg, még alig ismert).

Több faj (főként keszeg és küsz) fiatal példányaira: *papírkeszeg*, *levélke-szeg*, *fűzfalevél*.

Az az itteni **halászok körében általánosan használt**, a szakirodalomban (Herman 1887; Vutskits 1904; Unger 1919; Hankó 1925; Rácz 1996) eddig nem említett halnevek a következők: *csám* vagy *csámkeszeg* (laposkeszeg), *szűcstű* (küsz), *fakókeszeg* (bodorka), *reszelő* (német bucó).

A **halászok szűkebb köre által ismert**, a szakirodalomból ugyancsak hiányzó halnevek: *kacsaszájú tok* (vágótok), *fakéskeszeg* (garda), *szaronhízott keszeg* (bodorka), *téliharcsa* (menyhal), *fehérsügér* (selymes durbincs), *siring* (vágódurbincs), *hótsüllő* (fiatal süllő), *kupak*, *kupri*, *kuppancs* (kis harcsa; de emlékezetem szerint Bél Mátyás a *kuprit* leírta).

Új névváltozatok: *egérkapó* (egérfogó, azaz domolykó), *tintabélű* (tinta-has, azaz paduc), *selyemsügér* (selyemhal, azaz selymes durbincs).

Bizalmas használatú helyi nevek, amelyek az irodalomban ismeretlenek: *kakastökű ponty* (tükörpontyféle), *kisszék* (nagy dévér), *piroscsizmás* (vörösszárnyú keszeg), *kövesdi potyka* (domolykó, jászkeszeg), *ángéla* (selymes durbincs).

Befejezésül néhány régi kifejezés az idős halászok szóhasználatából: a hal törzse a *hal dereka*, a pikkely az *pityke*, *pitykej* vagy *halpé(n)z*, a kopoltyú az

kopótó, *kopótyú* vagy *koportyú*, az úszóhólyag neve *pukkantó*, a süllő hátúszójában a kemény úszósugar az *dárda*, a bognártüske az itt *boglár* (melyből igét is képeznek: ha a hal boglárja belegabalyodott a hálóba, akkor a hal *beboglározott*), a pontyok nászjátékára azt mondják, hogy *úzik egymást*, végül a hal nem ívik, hanem *ívodik*.

E szavak felidézése kapcsán hálával és tisztelettel gondolok azokra a halászokra, akik a Tisza-szakaszon folytatott 30 éves haltani kutatómunkám során – mikor rendszeresen, mikor alkalmilag – helyet szorítottak számomra ladikjukban, és megosztották velem vizekről és halakról szerzett gazdag tapasztalataikat.

SZAKIRODALOM

- Hankó B. 1925. Halak – Pisces. In: Szilády (szerk.): *Nagy Alföldünk állatvilága*. Debrecen.
- Harka Á. 1973. *A halfajok népies nevei Tiszafüred környékén* – Múzeumi Levelek (Damjanich Múzeum, Szolnok). 13–14. 10–14.
- Harka Á. 1997. *Halaink*. Képes határozó és elterjedési útmutató. Budapest.
- Herman O. 1887. *A magyar halászat könyve I–II*. Budapest.
- Rácz J. 1996. *A magyar nyelv halnevei*. Budapest.
- Szilágyi M. 1995. *A tiszai halászat*. Az eszközök és fogási módok történeti változásai. Budapest.
- Unger E. 1919. *Magyar édesvízi halhatározó*. Budapest.
- Vutskits Gy. 1904. *A magyar birodalom halrajzi vázlata*. Katholikus Főgimnázium Értesítője. Keszthely. 1–57.

Harka Ákos

Harka, Ákos: Names of fish in the Tiszafüred region. The author has been observing the fish stock of the river Tisza in the region of the Tisza Lake since 1970. He has been in close contact with fishermen of the area and he often went fishing with them at dawn. His informants had learned the trade from their fathers. – The part of the river concerned was turned into an artificial lake in 1978. Fishing rights were conferred onto the organization of anglers. Large-scale fishing first became a ‘tolerated’ type of activity and then was put an end to a few years ago. Since then, local fish names are less and less used. The author undertook to save them from oblivion. In his survey, he gives a taxonomic list of the species of fish known in the Tiszafüred region. Each item contains the Hungarian name of the species as used in specialized discourse, then the (Latin) technical term, followed by the set of local names, some of which are accompanied by quotations of etymological remarks given by the informants themselves.

A nyelvi jelentés és az emberi tudás

A szemantikai kutatásokban újból és újból visszatér az a kérdés, hogy a természetes fajokat jelölő (pl. *elefánt, tehén, kígyó, denevér, darázs* stb.), valamint a természetes jelenségeket szimbolizáló nevek (pl. *víz, fény, vihar, levegő* stb.) definíciójánál enciklopédikus tudásunkból milyen információkat kell figyelembe venni. Természetesen e nevek mindegyikéhez tartozhat szakember által készített kisebb-nagyobb tanulmány is. De vajon az ilyen típusú tudományos ismereteinket szabad-e a szavak jelentésének tekinteni, amelyeket az adott nyelvközösség minden tagja megért, és helyesen használ. Az emberi tudás és a nyelvi jelentés közötti viszony a jelentés lényegét és annak leírását releváns módon érinti.

Mint ismeretes, egyes nyelvészek úgy vélekednek, hogy a jelentés egzakt módon történő meghatározása lehetetlen, tehát ez tudomány előtti fogalom. Így nincs is szükség arra, hogy ezt a terminust definiáljuk. Arra hivatkoznak, hogy tulajdonképpen minden nyelvelmélet magában foglalja az elsődleges (= definiálhatatlan) fogalmak, valamint az azokat jellemző követelmények együttesét, amelyeket bizonyítás nélkül, nyilvánvalóságuk erejére, intuitív érthetőségükre, a kutatók általi azonos értelmezésükre támaszkodva fogadnak el. Az elsődleges fogalmak minden tudományos elméletben megtalálhatók. Ilyen például a halmazelméletben a halmazfogalom, vagy az elemnek a halmazhoz való tartozását jelző reláció. A többi halmazelméleti fogalom, például a bennfoglalás, metszet, különbség stb. az elsődleges fogalmakon alapul. A nyelvészek másik része viszont, főként azok, akik elutasítják a dedukcionizmust mint nyelvtudományi paradigmát, nem osztja ezt a véleményt. Az utóbbi időben, talán a kognitív irányzat erős hatására, tanúi vagyunk annak, hogy a jelentés problémája újból központi témájává vált a nyelvészeti kutatásoknak. Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést.

Mint köztudott, 1843-ban Mill megkülönböztette az általános nevekre vonatkozó denotáció és konnotáció fogalmát, új lendületet adva ezzel a jelentéskutatásoknak. Ezt a koncepciót Frege (1892) és mások is továbbfejlesztették, és ennek eredményeképpen a mai szemantikában a jelentést az intenzió és az extenzió (a konnotáció és a denotáció, a tartalom és a terjedelem) fogalmak segítségével írják le. Az adott név extenziója (denotációja, referenciája, terjedelme) azoknak az objektumoknak, azaz a deszignátumoknak a halmazát foglalja magában, amelyekhez az adott név (kifejezés) tartozik. Az intenzió (konnotáció, jelentés, tartalom, értelem) viszont azoknak a tulajdonságoknak az együttesét tartalmazza, amelyek a név deszignátumaira vonatkoznak. Másképpen fogalmazva, az adott kifejezés intenziója meghatározza ennek a kifejezésnek az extenzióját is: azok az objektumok, amelyek az intenzió által behatárolt tulajdonságokkal rendelkeznek, ahhoz az osztályhoz tartoznak, amelyet az adott kifejezés megnevez: azaz a kifejezés extenziójához. Az általános neveken kívül megkülönböztetik azokat az ún. referenciaoperátorokat is [indexeket (pl. *ez a kutya*) és a tulajdonneveket (pl. *Jancsi kutyája* (harap))], amelyek a konkrét objektumok azonosítását segítik elő. A szóban forgó szemantikai apparátus, amely ma már klasszikusnak mondható, több vonatkozásban is pontosításra szorul. Erre többek között a kognitivisták is felfigyeltek. Főként az adott kifejezés intenziójának a státusa nem egyértelmű. Végző soron itt a nyelvhasználók mentális világról van szó, amely különböző esetekben különböző lehet: egyes esetekben lehet

inkább egyéni, más esetekben viszont inkább társadalmi jellegű. Kétséget ébreszt az extenzió fogalma is. A klasszikus felfogás feltételezi a valóságos objektumok szigorú osztályozását: a tulajdonságok halmaza egyértelműen meghatározza az adott objektumnak az adott osztályhoz való tartozását. A mai szemantikai kutatások viszont azt derítették ki, hogy léteznek olyan osztályok is, amelyek elemeinek a határai gyakran elmosódnak, és nincs közöttük éles határ (Bańcerowski 1999a: 82). Például az *anya* fogalma vonatkozhat a biológiai, a genetikai, a nevelő stb. anyára. A szakirodalom sok ilyen jellegű fogalmat említ. A kognitivisták (pl. Johnson 1987, Lakoff 1986) elvetik azt a klasszikus meggyőződést, hogy a szemantikai reláció a nyelvi jeleket a nyelven kívüli valóság tárgyaival köti össze. Véleményük szerint a nyelvi jelek az ember mentális valóságára, mentális objektumokra, tárgyakra vonatkoznak. Ezért Johnson (1987: 174) például azt javasolja, hogy a referenciális (objektív) szemantikát váltsuk fel a megértés szemantikájával (Bańcerowski 1999b.). Ez viszont, véleményünk szerint, látszatemegoldásnak tűnik. „A kifejezés jelentése” és „a kifejezés megértése” fogalmak közötti különbség nem nyilvánvaló, és nehezen értelmezhető. Ha összehasonlítjuk egymással például a következő két mondatot: „*Mit jelent számokra x kifejezés?*” és „*Hogyan érted az x kifejezést?*” akkor megállapíthatjuk, hogy azok egyenértékűek. Vegyünk még egy konkrét példát: (1) *Mit jelent számokra a demokrácia szó?* és (2) *Hogyan érted a demokrácia szót?* Nyilvánvaló, hogy a válaszadásban mind a két esetben meg kell adni a *demokrácia* szónak az extenzióját és az intenzióját egyaránt. Tehát a megadandó két válasz között nem fog érződni a feljebb említett vélt különbség.

Az extenzió ismerete azonos a nyelvi jel és a denotátum között fennálló relációnak az ismeretével. Másrészt, ez a reláció szoros összefüggésben van a denotált jelenségek tulajdonságainak a tudásával, ismeretével, amely tulajdonságok meghatározzák e jelenségeknek az adott extenzióhoz való tartozását. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy sokszor csak a szakemberek rendelkeznek a jelenségek releváns tulajdonságairól olyan tudással, amelynek az átlag nyelvhasználó nincs birtokában (pl. az áramról, a fényről, a gravitációról stb. szülő tudással). Viszont egyértelműen azt tapasztaljuk, hogy a nyelvi kifejezések extenziójának az intuícója általános jelleget ölt. Ezen ellentét feloldása érdekében Putnam (1975) olyan javaslatot tett, amely a társadalmi együttműködés elvén és a sztereotípus fogalmán alapul. Mivel a jelenségek természetét igazából csak a szakemberek ismerik, tehát ők határozzák meg a nevek extenzióját is, a nyelvközösség tagjai a szaktekintélyek véleménye alapján ezt elfogadják. Viszont az átlag nyelvhasználók tudása a tárgyi világról a tipikus tényekre és azokra a mintákra korlátozódik, amelyek alapján a sztereotípusok létrejönnek. A sztereotípusok általában a jelenségek külső, érzéki megtapasztalásából erednek. Például azt, hogy a víznek egy lényeges tulajdonságát a H₂O vegyi képlete tükrözi, valójában csak a szakemberek tudják. Egy átlagembernek, aki esetleg ismeri ezt a képletet az iskolából, sokszor fogalma sincs arról, hogy ez mit takar. Egy átlag nyelvhasználó a víz tulajdonságai közé inkább olyanokat sorol, mint pl.: szagtalan, színtelen, nélkülözhetetlen az élethez stb. Hasonló a helyzet a fény, a levegő stb. nevek esetében is (Rosch 1978, Lieb 1991, Bańcerowski 1996: 64–70).

A nyelvi strukturák jelentése egyrészt e strukturák extenziójának a tudatán, másrészt pedig a denotált objektumok tulajdonságainak a tudásán alapul, amely meghatározza e strukturáknak az extenzióját is. Az így értelmezett jelentés a nyelvhasználók bizonyos mentális állapotát tételezi fel. Ebből az következik, hogy ahhoz, hogy képesek legyünk megérteni a nyelvi kifejezéseket, megfelelő tudással kell rendelkezni a denotátumokról (Grzegorzycykowa 1988). E tudás terjedelmének a meghatározását és leírását, modellálását az ún. fogalmi (mentális) szótár (Tabossi 1986) hivatott segíteni, amelynek – a pszicholingvisták szerint – minden nyelvhasználó a birtokában van, és amelyben az adó által továbbított minden kifejezést a vevő hozzárendeli az eszében rögzített megfelelő címszóhoz. Ez az eszme azonban egyáltalán nem sokkal újonságával (Bańcerowski 1998: 270–7). Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a nyelvhasználók tudása, belső információs univerzuma (tárolója) messzét nem egyforma. Eltér egymástól, és több tényezőtől is függ, pl. a kortól, képességtől, képzettségtől, tapasztalattól stb. Ezért az információcsere folyamatában a beszélgető

partnerek állandóan „megtárgyalják” egymással az adó által közölt olyan jelentést, amely a vevő számára nem egyértelmű, vagy érthetetlen, hogy „megállapodjanak”, azaz közösen határozzák meg annak extenzióját, valamint intenzióját is. Ez főként akkor történik, ha a vevő több oknál fogva (pl. a mentális világából hiányzik a megfelelő fragmentum, vagy annak hiányos vagy nem megfelelő a terjedelme stb.) nem képes csökkenteni, illetve megszüntetni belső nemtudását, szubjektív entrópiáját, ami a nyelvi kommunikáció lényegét képezi. Ezért „kommunikációs alkudozás” folyik közöttük olyan metainformációs szekvenciák segítségével, mint például: *mit is jelent ez a szó?; hogyan kell ezt érteni/értelmezni?; ez mivel kapcsolatos?; ez mire hasonlít?; hol található?; milyen színű, formájú?* stb. Ha a vevő a megszerzett információ segítségével létrehozza a belső mentális világában a megfelelő terjedelmű kategóriát, ezzel megszünteti belső nemtudását, bővül a belső információs tárolója, ami azt jelenti, hogy a kommunikációs aktus a szándékolt célt elérte.

A nyelvi megnyilatkozások a megfelelő mentális fogalmi struktúrákból információt, jelentést közvetítenek, amelynek az aktuális terjedelmét és intenzióját a konkrét kommunikációs aktus igénye határozza meg. Ez a jelentés csak egy töredéke, fragmentuma annak a mentális objektumnak, amelyre az adott aktuális megnyilatkozás vonatkozik, és amelyet nagyfokú határozatlanság jellemez. A belső fogalmi struktúrákban rögzített tudás (információ) nem korlátozódik csupán a mentális objektumok extenziójának a meghatározásához szükséges tudásra, hanem mindig bizonyos szemantikai potenciával is rendelkezik. A belső implicit tudásunk alapján képesek vagyunk például újabb és újabb metaforákat képezni, amelyekről eddig nem volt tudomásunk. Ez azt jelenti, hogy az ember a tárolt információ alapján teljesen új információt is képes létrehozni (Bańcerowski 1998: 270–7), amely végső soron gazdagítja az adott nyelvközösség társadalmi tudását is. Ez a folyamat belső nyelvi kreativitásunkat tükrözi, és permanens jellegű. Ennek köszönhetően képesek vagyunk megérteni olyan nyelvi sorokat, mint pl.: *Régen nem láttalak, nagyon hiányoztál már, nehéz élni fény és levegő nélkül*, vagy: *új fényben látni; a család régi fénye; vkinek a szeme fénye; levegőbe beszél/bámul; levegőből él* stb. E szekvenciák megértéséhez nem elégséges az általuk denotált objektumok (fény, levegő) extenziójának meghatározásához nélkülözhetetlen tudás. Szükség van ugyanis a velük kapcsolatos olyan potenciális szemantikai lehetőségek ismeretére is, amelyek biztosítják a metaforaképzést. Úgy tűnik, hogy sok metafora elsősorban intralingválisan és nem pragmatikailag motivált. A pragmatikai motiváció, mint ismeretes, feltételezi a konvencionális és a konverzációs szabályok (maximák) megsértését, amely az implikatúrák felfedezéséhez vezet. A szavak potenciális szemantikai lehetőségei túlmutatnak az extenzió és az intenzió egyaránt. A permanens metaforizáció jelensége, amely állandóan kíséri a nyelvi kommunikáció folyamatát, a világ nyelvi képét tartalmazó emberi tudáson alapul.

IRODALOM

- Bańcerowski, J. 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Nyr.* 120: 64–70.
 Bańcerowski, J. 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Nyr.* 122: 270–7.
 Bańcerowski, J. 1999a. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
 Bańcerowski, J. 1999b. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *MNy.* XCV.
 Grzegorzcykova, R. 1988. Władanie językiem a wiedza o świecie. In: *Konotacja*. Lublin.
 Lakoff, G. 1986. *Cognitive Semantics*, „Quaderni di studi semiotici Versus”. 44/45.
 Lieb, H. H. 1991. Putnama teoria znaczenia wyrazów. In: *Semiotyka dziś i wczoraj*. Wrocław.
 Putnam, H. 1975. *Mind, Language and Reality*. London.
 Rosch, E. 1978. Principles of Categorization. In: *Cognition and Categorization*. New York.
 Tabossi, P. 1986. Funkcjonowanie słownika umysłowego. In: *Wiedza a język*. Wrocław.

Banczerowski, Janusz: Linguistic meaning and human knowledge. The author discusses the problems of referential (objective) semantics in opposition to cognitive semantics. The knowledge of the denoted phenomena makes it possible to understand permanent metaphorization in the process of linguistic communication. Linguistic meaning (knowledge of extension and intension) is argued to contain a certain semantic potentiality (associational possibility), too.

A magyar szókincs szófaji arányai a Magyar ragozási szótár tükrében¹

1. A magyar ragozási szótár „csupán egy könyv” (hogy Papp Ferencet idézzem, aki a Magyar szóvégmutato szótárról írta ugyanezt: Papp 1965: 196), de „ami e könyv mögött van, az jóval több, mint a kiadott anyag”. Nincs meg ugyan szabályos lyukkártyákon, és számítógépes rögzítése is csak félig történt meg. De egy kartoték- és cédularendszer és a hozzá tartozó kódtáblázat, mellékkatalógusok (pl. az utótagjukétól eltérő ragozású összetételek gyűjteménye), valamint egy különféle szempontok szerint az anyagot keresztül-kasul átvilágító segéd táblázat-rendszer segítségével nyilván van tartva a magyar szókincs 65 614 szónyi törzsanyagának ragozási rendszere és a különféle kivételek, hiányos ragozások is.² Ez a nyilvántartás sok mindent nem tartalmaz, ami a Szóvégmutato szótárban megvan (pl. címszavak szótagszáma, a benne előforduló tövek száma), de megállapíthatók belőle másféle sajátosságok, melyekről viszont Papp Ferencék nem igazítanak el: eltérések és ingadozások a főnevek teljes birtokos személyragozásában (nem csak a 3. személyű alakban), a mellékevek ragozásának típusai, összetett szavak fő összetételi határa, tagjainak esetleg igekötőszerű szétválása stb. Az alaktani ingadozások tekintetében (vö. Papp–Jánoska 1967) a debreceni kollektívától függetlenül felülbíráltuk az ÉrtSz. adatait, igen sokszor feltüntetve az összetett szók utótagjának eltérő toldalékolását is.

Azt a kérdést, hogy szóképzletünk szófajonként hogyan oszlik meg, szintén Papp Ferenc tette fel (1964: 457). Akkor ezt nem választotta meg, csak mintavétel alapján következtetett az arányokra. Összefoglaló főművében (1975: 271) 30 579 főnevet mutat ki az 58 326 címszó közül. Akár ezt a számot vesszük alapul, akár az ÉrtSz. összesítésében (VII, 269) megadott 58 023-at, a főnevek száma a teljes címszóanyagnak kb. 52%-a. A Magyar ragozási szótár a Kéziszótár 65 614 címszava közül 38 041 mellett tüntet fel csupán főnévi besorolást. Ez a kéziszótári címszóknak 58%-a. De ezt csak akkor vethetjük össze az ÉrtSz. Papp-féle 52%-ával, ha levonjuk belőle a hiányos ragozásúakat, mégpedig először is azokat, melyek nem tőalakban, hanem többes számú vagy esetragos vagy személyragos alakban címszók. Az ilyen – csak toldalékos – főnevek száma 188. Van ezenkívül 19 teljesen toldalékolhatatlan főnevünk, 294 erősen hiányos ragozású és 31 néhány esetraggal használatos főnév, mely már közel áll ahhoz, amit határozószónak minősítünk. Mindezek levonásával megkapjuk a viszonylag teljes ragozású főnevek számát: 37 508 (57%). A kisebb, részleges hiányosságokra itt nincs mód kitérni, a nem csupán főnévi szófajú címszókról pedig a továbbiakban (3.), a több szófajúak keretében szeretnék említést tenni.

2. Tipikusan egy szófajúak az igék. Ezekkel Papp Ferenc nem foglalkozik, csak a kettős szófajú két ige-főnevet veszi számba (Papp 1975: 269): *nincs* és *dicsértessék*. A *van*-t is ide lehetne sorolni, de a szótárak szerkesztői úgy döntöttek, hogy ezeket homonim címszókként (álhomonimákként) kezelik. De két szófajú lett a *tartozik* és a *követel*, mert teljes ragozású igeként is, ragozhatatlan jelzőként is bemutatja őket a Kéziszótár. A *dicsértessék* viszont nem teljes rago-

¹ A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás (Eger, 1994. augusztus 24.) alapján.

² Bővebben l. Elekfi 1997.

zású ige, hanem egyetlen igealak, mely a régi nyelvben és irodalomban főnévként is előfordul (*dicsértességgel köszön*). Van még 6 ilyen igealakcímszó a RagSz.-ban I. szófajként: *vala, volna, legyen* (II. szófajuk: *segédige*), *éljen* (II. szófaja isz, III. szófaja fn; az ÉrtSz. nem említi mint igealakot), *tessen és tessék* (mind a kettőnek mondatzó a II. szófaja). Az igék egyébként zárt szófaji osztályt alkotnak, mind a 15 324 egy szófajú (a címszók 23%-a), ezek közül 2 ragozhatatlan: *ityeg, úgymond*, és van még 2 ragozhatatlan egy szófajú igealak: *addsa, bocsa*³.

Az igék pontosan megállapítható szótári arányával szemben igen bizonytalan az igeneveké. A főnévi igenév alakilag távol esik a főnévtől és lexikailag az igéhez kötődik, szorosan beletartozik az ige paradigmájába. Szótáraink az ige alakjai közt szerepeltetik, bár csak akkor, ha az ige megfelelő jelentésének, használatának bemutatásához okvetlen szükség van rá. Az ÉrtSz. nem ad az ige cikkének végén főnévi igenevet a származékszók közt. Egyetlen főnévi igenév kapott címszót: *lenni* (mely a *van* és a *lesz* igéknek egyaránt igeneve). A melléknévi igenevek azonban alig választhatók el a melléknévtől. Hozzá tartoznak az ige paradigmájához mint szoros értelemben vett igenevek és mint grammatikai szabályossággal képzett származékok, de igen sokuk melléknevesült, és mint ilyen saját címszót is kapott. Az ÉrtSz. ilyenkor I. jelentésként a tiszta igenévi használatot értelmezi; de ha nincs saját lexikalizált melléknévi jelentése, akkor az ige cikkének végén adja meg, értelmezés nélkül.³ A Kéziszótár másképp jár el: a sajátos értelemben, melléknévként lexikalizálódott igenév szócikkfejlében röviden utal a szónak igenév voltára. Ezt azonban nem következetesen teszi, nemegyszer elhagyja. Leggyakrabban adja meg az *-ó, -ő* képzős igenév, legtöbbször hagyja el a beálló (*-andó, -endő* képzős) igenevek mellett. Egyetlen címszó van, mely szótárunkban csak melléknévi igenév: *hagyatott*, ez ti. csak a *magára hagyatott* szókapcsolatban használatos.

A beálló melléknévi igenév kapcsán külön meg kell emlékezni Országh Lászlóról, aki egyébként nemigen avatkozott be a szótár nyelvtani besorolásaiba, rábízta azokat olyanokra, akik otthonosabbak a nyelvtanban, elsősorban Kelemen Józsefre. Az *-andó, -endő* képzőre azonban Országh különösen érzékeny volt. Jóllehet maga is élt ilyen igenevekkel (mégpedig mondatrövidítő, aktív értelmű szerepében, stílusallúzióként egy múlt századi divatra – ahogy mostanában is sokan felkapják), passzív jelentésére nézve úgy látszik, motoszkált benne az „*-andó, -endő* kerülendő” tetszetős jelszava, ezért nem engedte, hogy az ige szócikkének végén származékként feltüntessük, de önálló szócikknek is csak néhány tipikus használatát vette fel. Ezért az ÉrtSz. nem tükrözi a beálló melléknévi igenév valóságos használati arányát. A ragozási szótárban ezt az igenevet is szabályosan megtaláljuk az ige paradigmájában, kivéve a hiányosabb ragozású igéket és a legtöbb tárgyatlan igét.

A határozói igenevek nem jutottak ilyen mostoha sorsra az ÉrtSz.-ban. (A *-va, -ve* képzős alakokat akkor még nem szorította annyira háttérbe a hivatali nyelvhasználat, mint az utóbbi évtizedekben.) Igaz, hogy származékként ezek sem szerepelnek, de az ige szócikkének szabad vagy irodalmi példaanyagába éppúgy vagy még jobban belefelelnek, mint a főnévi igenév. A címszók közé csak 3 határozói igenév került, az is ragozhatatlan: *hagyatva, lévén, vártatva*. (Az ÉrtSz. többi ilyen igenévi címszava a Kéziszótárban határozószóként szerepel.) Az ige paradigmájában persze megvannak, de hogy mégis melyiknél hiányzik, arról a szótári nyilvántartásban nincs pontos adatunk.

Mivel a szorosan érintkező melléknévi igenév és melléknév egymásmellettségét nem tekintjük igazi kettős szófajúságnak, ragozási szótárunkban nincs nyilvántartva a melléknévi címszók igenévi használata. Nyilvántartjuk azonban az olyan címszókat, melyekben a főnévi használat

³ Grammatikai szempontból Komlós András vizsgálta legalaposabban az ige, az igenevek és a melléknevek határkérdéseit (Komlós 1992: 389–93), és többek közt arra is felhívta a figyelmet, hogy az aktív jelentésű igező az igenevek egy részében passzív értelművé válik, ez pedig nem grammatikai, hanem lexikai különbség.

ÁTTEKINTÉS AZ EGY ÉS KÉT SZÓFAJÚ CÍMSZÓKRÓL

ÉKsz. → RagSz. címszó 65.614		Szókapcs. „címszó” 31	
a) Egyetlen szófajként	b) I. szófajként (II. szófajában eltérő)	c) I-II. egyikéként	d) Alaptagként
ige (v. igealak)	15 324 (+2)	1 igealak-msz	27
fn (v. toldalékos fn)	37 853 (+188)	2044 fn-mn	2 (+2)
mn (v. toldalékos mn)	7 215 (+20)	4 mn-szn	
in (v. ragos in)	6 (+1)	2 nu-in	
ragos névszó	1	2 ragos fn-hsz	
jelzőként	2	1 ragos mn-hsz	
számnév (v. ragos szn)	60 (+7)	5 mn-hsz (+2 hsz-mn)	
sorszn	6	8 fn-sz	
nmás (v. ragos nmás)	249 (+29)	1 ragos szn-hsz	
sragos hsz	41	16 sorszn-fn	
hsz (v. fokjeles hsz)	1 102 (+9)	3 nmás-fn	
állítm-ként	11	2 nmás-hsz	
msz	188	1 sragos hsz-nu-szerű	
isz	121	2 isz-állítm	
ksz	70	1 állítm-msz	
nu	40	14 hsz-msz	
ej (v. ej-szerű fn)	4 (+1)	1 mn-msz, 2 msz-fn	
ik	9	2 mn-isz, 1 msz-isz	
		31 hsz-ksz	
		8 nu-hsz	
		1 ne-hsz	
		6 nu-ik	
		6 hsz-ik	
		1 nmás-ik	
Összesen	62 302 (+257) egy szófajú	2 168 két szófajában azonos paradigmájú szó	29 (+2) szókapcsolat
		II. szófajában más paradigmájú	paradigmájú szó

Megjegyzés: Kimutatásainkban római számmal jelöljük a címszó több szófaját akkor is, ha maga a szótár nem tagolja így. A köőjeles kapcsolás azt jelenti, hogy a szófajok a szótárban nem okvetlenül ilyen sorrendűek. Áttekintésünk nem tartalmazza a kettőnél több szófajúak nagy részét.

mellett fen van tüntetve az igenévi érték is (vagyis melyekben az – elsősorban *-ó, -ő* – igenévképző egyúttal főnevet is képez). Ezek többsége azonos ragozású: 419.

3. Szembetűnőbben kettős szófajúak a főnév-melléknévek. Az azonos ragozású főnév és melléknév minősítésű címszók összesítésében nem tettünk aszerint különbséget, hogy a kettő közül melyik az első szófajuk. Ilyen kettős (fn-mn) szófajú címszó van 1625. Ezenkívül van még 222 olyan kettős szófajú, melynek első szófaja főnév, második szófaja pedig ettől eltérő toldalékolású (akár pl. fokozható) melléknév. Ezek a számadatok közvetlenül nem vethetők össze Papp Ferenc adataival. Feltehetjük ugyan, hogy a „fn (mn-i in is)” kategóriába sorolt címszók az ÉrtSz.-ban melléknév-főnévként szerepelnek, és hozzávetőleg azt is, hogy a II. szófajukban eltérő ragozású I. szófajú főnevek II. szófaja melléknév, sőt ehhez még hozzáadhatjuk a Kéziszótárban mn-i első szófajú és valószínűleg mn-fn sorrendű (de a két szófaj toldalékolásában eltérő) 472 címszót, az összeg így is csak $419 + 1625 + 222 + 472 = 2738$ lesz, holott az ÉrtSz.-ban Papp statisztikája szerint $606 + 3701 = 4307$ fn-mn címszó van, a szófajok sorrendjétől függetlenül. Ez az ezres nagyságrendű eltérés a Kéziszótár szerkesztési elveivel magyarázható. Igen sok melléknév jelent emberi tulajdonságot (*bamba, goromba* stb.), s ezeket főnevesülve egy-egy személy vagy embertípus megemlítésére is használjuk. Az ÉrtSz. egy sereg ilyen szónál feltüntette a főnévi értéket. A Kéziszótár ezeket a típusjelentéseket a melléknévi címszó mellől elhagyta. Ugyancsak elhagyta a főnévi szófajt az összetett színnevek mellől, tehát például a *sárga* szerepel főnévként is mint az ilyen színnek és festéknek a neve, de az *aranyárga, citromsárga* stb. csak melléknévként.

Annyit mégis egybevehetünk, hogy egyáltalán hány főnévi minősítésű szó van a két szótárban akár egyetlen, akár nem egyetlen szófajként. Az ÉrtSz.-ban ez összesen 35 171, a teljes címszókészlet 60%-a. A ragozási szótárban számba véve a csak főnévi 37 853 tőalakú (+ 188 toldalékos), az I. szófajában főnévi 222, a főnévi, de több szófajban is azonos ragozású 2080, valamint a nem első szófajában eltérő ragozású főnévi 1902 címszót, van összesen 42 063 tőalakú és 188 toldalékos főnévi címszó. Ez a kézisztári anyagnak 64%-a. Ebből látszik, hogy a Kéziszótár anyaga az Értelmező szótárhoz képest elsősorban főnevekkel vagy főnévként is használatos szavakkal bővült.

4. A főnevet és igét nem érintő szófajok megoszlása a következő:

Melléknév 7215 (11%), sorszámnev 6, egyéb számnev 60, ragos számnev 7; névmás 249, ragos névmás 29. A sorszámnevet azért érdemes külön tartani, mert nyelvtani viselkedésük szerint ezek melléknévek.

A ragos névmások pedig – mint az esetragos főnevek is – átmeneti kategóriák a határozószók felé. De ha ezeket a megszilárdulóban levő ragos alakokat még alapszófajjukhoz számítjuk, az elvileg ragozható egy szófajú címszók száma 60 951 (93%). Csak első szófajában ilyen szófajú 738. Elenyésző számmal vannak két szófajú, toldalékolható, nem főnévi kombinációk: névmás-határozószó 1, ragos számnev-határozószó 1.

A határozószók közül ki kell emelnünk az ún. személyragos (pontosabban: személynévmási) határozószókat, mert ezek hat alakja teljes paradigmát alkot; ilyen van 38 és még 3 hiányos ragozású. A többi határozószók és egyéb szófajok elvileg ragozhatatlanok, de egy kis számuk fölvehet néhány ragot. Így az 1114 határozószó közül csak 954, a 7 állítmányi névszó közül 6, a 188 mondatszó közül 181, a 44 névutó közül 40 nem kaphat semmilyen ragozási toldalékot, a 4 állítmányként használatos szó, a 121 indulatszó, a 70 kötőszó, az 5 előljáró (illetve ej-szerű fn) és 9 igekötő pedig mind ragozhatatlan.

A ragozhatatlan címszók közül tehát egy szófajú 1390 (a címszók 2%-a). De vannak két szófajú ragozhatatlanok (89), három szófajúak (10) és olyan több szófajúak, melyek csak első szófajukban ragozhatatlanok (91), illetve csak III. szófajukban ragozhatók (7). A négy szófajú *teli* határozószóként és igekötőként ragozhatatlan, melléknévként és főnévként ragozható; *jelen* mn-ként, hsz-ként, mondatszóként ragozhatatlan, II. (főnévi) szófajában ragozható. A két szófajú teljesen ragozhatatlanok 16 kombinációját nem sorolom fel; hatot csak egy-egy szó képvisel (pl. névmás-határozószó: *azon*). A három szófajúak hatféllek: hsz-ik-mn (*külön, tele*), hsz-ik-msz

(újra), hsz-ik-ksz (*viszont*), hsz-ksz-msz (*hát, ugyan*), hsz-nu-ik (*át, együtt, körül, szembe*). A III. szófajukban ragozhatók két ragozhatatlan szófaja hsz-mn, nmás-hsz, msz-hsz, isz-állítm. nszó; III. szófajuk fn, 1 esetben mn. A csak első szófajukban ragozhatatlanok többnyire két szófajúak; I. szófajuk lehet mn (12), hsz (27), msz (32), isz (10), nu (5), II. szófajuk fn (68), sragos fn (2), mn (7), hsz (3), sragos hsz (5). A *muszáj* állítm. névszóként ragozhatatlan, igeként és főnévként igen hiányosan ragozható.

A szófaji besorolások némelyikét a RagSz. korrigálta a Kéziszótárhoz képest. (Ezeket a változtatásokat a RagSz. függeléke tartalmazza.) Bevezettük az előljáró szófaját (pl. *à, ad, per*), pontosítottuk az „állítmányi névszó” és az „állítm-ként haszn szó” megnevezést; az előbbivel azt jelöltük, hogy a csak állítmányként élő szó megállapíthatóan névszói értékű, de ezen belül nem dönthető el, hogy főnév-e vagy melléknév (pl. *egykutya, kampec*; ez utóbbit Kelemenék mondat-szónak minősítették, holott a mondat-szó tagolatlan és tagolhatatlan mondatként használatos, nem szókapcsolat tagjaként, márpedig a *kampec* szintagmatikus viszonyba állítható: *ennek már kampec*). Ha még a névszói jelleg sem mutatkozik meg, mert akár igének is felfogható, akkor „állítm-ként haszn szó” megjelölést kapott, ilyen a *hoci, kusti*.

Végül meg kell említenem azokat a címszólexémákat, melyek nem szavak, hanem szókapcsolatok. Ezek közül 26 igei alaptagú tárgyvonozatos, 1 határozós, 2 főnévi alaptagú jelzős, 2 pedig határozóragos, egészként ragozhatatlan főnévi szerkezet.

Az adatok összeszámlálásában előforduló esetleges hibák kiküszöbölhetők lesznek akkor, ha befejeződik a ragozási szótárnak és a vele kapcsolatos részletezőbb alaktani rendszernek az elkezdett, de vontatottan haladó számítógépes rögzítése.

SZAKIRODALOM

- Elekfi László 1997. A ragozási szótár és „Szókinszünk nyelvtani alakrendszere”. *Nyr.* 121: 213–21.
 Komlós András 1992. Régensek és vonzatok. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan.* 299–527.
 Papp Ferenc 1964. A magyar szókinsz lyukkártya-rendszerű feldolgozása. *Nyr.* 88: 457–64.
 Papp Ferenc 1965. A Magyar Szóvégműtató Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok. *MNy.* 61: 187–200.
 Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Papp Ferenc–Jánoska Sándor 1967. A Magyar Szóvégműtató Szótár és az alaktani ingadozások vizsgálata. *MNy.* 63: 138–48.

Elekfi László

Elekfi, László: Part-of-speech proportions in the Hungarian word stock as reflected in the 'Dictionary of Hungarian Inflexions'. The ordered data base that the Dictionary of Hungarian Inflexions is based on makes it possible to give a more exact calculation of the number of entries in the Concise Hungarian Explaining Dictionary (CHED). The correct number is less than the estimated seventy thousand that has been in circulation so far: it is approximately 65 600. This figure, calculated additively, confirms the earlier claim that more than half of the headwords of any dictionary are nouns. Why the proportion of nouns is higher in the CHED than in the seven-volume Hungarian Explaining Dictionary requires further research. It is probable that the CHED has increased the set of specialized vocabulary items primarily by nouns. The proportion of verbs is at most one fourth, that of adjectives is less than one eighth of the number of headwords. The number of nominal meanings is even higher, given that more than 4% of the headwords are double-class items one of whose word classes is a noun. The headwords belonging to other parts of speech are not very numerous but double-class and multi-class items occur in a wide variety of

combinations. A comparison of lexical proportions with text frequency data reveals that the relative frequency of conjunctions or pronouns is characteristic of texts in general and usage as a whole, whereas that of verbs is genre and speaker specific. The paper demonstrates how diverse and multifarious statistical results can be gained from a traditional non-computerized database.

A hagyományos és az „új magyar nyelvtan”

A cím a nemrég megjelent Új magyar nyelvtanra (É. Kiss, Kiefer, Siptár 1998) utal, de az írásnak nem az a célja, hogy ezt a nyelvtant a szokásos módon ismertesse. Egy szűkre szabott könyvismertetés helyett célszerűnek látszik kissé részletesebben foglalkozni azokkal az általános kérdésekkel, amelyek ennek a nyelvtannak a mondattani részét megkülönböztetik a korábbi magyar ún. hagyományos nyelvtanok mondattanától. Ezzel kapcsolatban természetesen ki kell térnünk azokra a megállapításokra is, amelyek a korábban megjelent Mondattanban (Strukturális magyar nyelvtan I.) találhatók. Az Új magyar nyelvtan egy fejezetének ismertetése helyett, ill. azt megelőzően nyelvészeti irányzatokat kell egymással összevetnünk.

A) Nyelvtanok összehasonlítása

Nyelvtanokat legalább kétféle alapon lehet egymással összehasonlítani: a) megvizsgálhatjuk, milyen módon használják föl a nyelvészetben eddig kidolgozott kategóriákat, b) elvi alapon a nyelvtanoknak mint a nyelvekről alkotott elméleteknek egy lehetséges metaelméletéből indulunk ki, és ezen az alapon mondunk véleményt egy konkrét nyelvtanról. Az alábbiakban valamilyen módon erre az utóbbi elgondolásra is ki kell térnünk, de most az elején célravezetőbbnek látszik, ha az első elgondolás alapján végezzük el az összehasonlítást. Így egyrészt egyszerűbb és közismertebb fogalmakkal élhetünk, másrészt közvetlenebbül adódik alkalom arra, hogy kiderítsük, milyen közös megállapítások találhatók a különböző nyelvészeti irányzatok képviselő nyelvtanokban. Az sem mellékes szempont, hogy ezzel a módszerrel könnyebb lesz közös kiindulási alapokat találni, hiszen az elméleti alapon történő összehasonlításokat jóformán csak az újabb nyelvészeti irányok képviselői fejtik ki írásaikban.

A kérdéssel foglalkozó irodalom eléggé szerteágazó, mivel a nyelvészet korábbi és újabb irányzatainak művelői mellett a logika és a filozófia területeinek képviselői is véleményt nyilvánítottak a grammatikák értékeiről.¹ A magyar nyelvészeti irodalmat természetesen a korábbi, hagyományosnak nevezett nyelvészeti munkák jellemzik, az újabb irányzat szellemében írt elemzések csak az utóbbi években szaporodtak meg. A már említett Mondattan ezeknek a törekvéseknek adja gazdag és részletes összefoglalását. A két irányzat összehasonlításáról nálunk még nem jelent meg írás, Elekfi László ismertetése a hagyományos nyelvészet szemszögéből tartalmaz értékelő megállapításokat a Mondattanról (Elekfi 1995).

A hagyomány követése nem jelenti sem mások egyszerű utánzását, sem az önállóság hiányát. Semmiképpen sem jelent a hagyományos szemlélethez való ragaszkodás maradiságot. A hagyományos nyelvészeti felfogás képviselője ismeri és elismeri egy hosszú idő alatt kialakult rendszerezés értékeit, és tudja, hogy ennek megállapításai megnyugtató magyarázatokat adnak a nyelvi jelenségekre, és megfelelően jó eredménnyel alkalmazhatók a gyakorlatban. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a mai nyelvészeti irodalom egészében használatos kategóriáinak központi magját, sőt e kategóriák túlnyomó többségét a hagyományosnak nevezett nyelvészeti irányzat dolgozta ki. Mai nyelvészetünk a hagyományos nyelvészetre épül, abból él.

¹ pl. H. Glinz 1947; D. Cherubim 1976; F. von Kutschera 1993: 204–21.

A nyelvészeti irányok szoros kapcsolódása miatt nem könnyű megállapítani, hogyan és mikortól különíthetjük el a korábbi irányzatot az újaktól. A kérdéssel foglalkozók legtöbbször úgy vélik, hogy az új irányzat Saussure-rel kezdődik. Ő fektette le azokat a gondolati alapokat, amelyeket mai nyelvészetünk követ, vele kezdődnek a strukturális nyelvészetnek különböző változatai, amelyeknek általában mindegyikét szembeállítják a hagyományos irányzattal. D. Cherbim például 3 nyelvészeti korszakot különböztet meg: A) a Saussure előtti hagyományost, B) a történeti-összehasonlító nyelvészet századát és C) a Saussure utáni strukturális nyelvészet korszakát. A hagyományos és az új szembeállítását egyrészt tágan, másrészt szűken értelmezi úgy, hogy az elsőben a C kritikáját látja az A (és B) ellenében, a másodikban a C kritikáját csak az A ellen. B itt közbülső helyet foglal el mint az A folytatója és a C előkészítője (11–2). Ez az általánosítás azonban túlságosan elméleti szempontokat követ, és nem látszik minden szempontból igazoltnak. Igaz ugyan, hogy Saussure nyomán egy új nyelvészeti gondolkodás indult meg, de azért a hagyományos nyelvészet (és főleg annak képviselői) nem állnak szemben a Saussure utáni nyelvészet minden változatával egyformán. Mai nyelvészetünket – a magyarországit mindenképpen – az jellemzi, hogy a hagyományos nyelvészet saját alapelveinek megtartása mellett sok mindent magába olvasztott és magáénak vall abból, ami a strukturalista irányzatok keretében alakult ki, és ami tulajdonképpen a strukturalista jellegű kutatás eredményének tekinthető. Néhány példával eléggé jól szemléltetni lehet a kialakult helyzetet.

Saussure megújító gondolatai közül vegyük elsőnek azt a tételét, hogy a nyelv rendszer. Ha eltekintünk annak pontosabb meghatározásától, milyen alapon tekintette a nyelvet rendszernek – erre később még ki kell térnünk –, akkor a rendszerszerű leírás követelménye önmagában még nem jelent olyan szempontot, amelyet a hagyományos grammatika ne tudna elfogadni, hiszen mindaz, ami a hagyományos grammatikában korábban történt, tulajdonképpen szintén nem volt más, mint valamiféle rendszerbe foglalása annak, amit nyelvi tényként ismerünk. Ehhez képest nem jelentett különösképpen nagy és elfogadhatatlan újdonságot, ha a régi mellett újabb rendszerező megállapítások is megjelentek. Így fogadta be minden idegenkedés nélkül a hagyományos grammatika a fonéma fogalmát a fonetika és a fonológia több más megállapításával együtt, a hang – szó – mondat leírási sorrend helyett a mondatközpontság elfogadásával az előbbivel ellenkező irányban haladó sorrendet vagy a mondat elemzésében a téma és a réma fogalmak alkalmazását a prágai nyelvészet eredményeinek nyomán. A szintaktikai megállapításokhoz hasonlóan a hagyományos és lényegében történeti jellegű szemantikai kutatások mellé oda lehetett sorolni a strukturális szemantika újabb megállapításait is, amelyek most már a szójelentések belső szerkezetét és egymás közötti viszonyát helyezték a vizsgálódások középpontjába.

A hagyományos grammatika nem minden országban viselkedett egységesen a nyelvészetnek Saussure utáni megállapításaival szemben. Míg például a prágai fonológiai iskola tanítását követve szinte változatlanul került bele a mi nyelvtanainkba a fonémák és a meghatározó jegyek rendszere (MMNyR I.), a mondat többszintűségének (szintaktikai szint, kommunikációs szint, mondatsemantikai szint) tanából már jóval kevesebb honosodott meg itthon, jóllehet ezek a megállapítások is a prágai iskola tanításaiból származnak. Ennek az lehet az oka, hogy a múlt században Brassai tulajdonképpen már megelőlegezte a kommunikációs szint téma-réma tagolását, amikor a magyar mondat szórendi kérdéseit taglalta. A múlt következményei máig érződnek mondattani leírásainkban: szintaxisainkban a szókapcsolatok mellett mondatrészekről van szó, ezek rendszeréről, az esetalakok jelentéséről és mintegy kiegészítésként a szórend kérdéseiről. A szintaktikai rendszeren kívül nyelvtanaink nem ismertetik módszeresen sem a mondattan kommunikációs szintjét, sem a mondatsemantika kérdéskörét.

Mivel a már említett új és strukturális jellegű megállapítások beépítése nem jelentett lényeges törést a régiekhez viszonyítva, nem szabad a hagyományos nyelvészet és a modern nyelvészet közötti határvonalat szigorúan csak az új elvi alapok megjelenésének tényével megadni. A sok új megállapítás elfogadása mellett a hagyományos nyelvészet tulajdonképpen csak egygel, a genera-

tív nyelvészetnek nevezett irányzattal nem tud közösséget vállalni. Az idegenkedés hátterét valószínűleg le lehet vezetni a hagyományos nyelvészet lényegét adó jellegzetes tulajdonságokból.

Két rendszer összehangolhatósága attól is függ, mennyire rendelkezik mindkét rendszer pontosan körvonalazott és egyértelmű alapelvekkel. Saussure gondolatai elsősorban a történeti összehasonlító nyelvészethez viszonyítva voltak újak, a hagyományos grammatikával való szembeállításuk nyilván abból fakad, hogy a történeti nyelvészet alapvető nyelvfelfogása nem tér el lényegében a korábitól. Abból a szempontból mindenesetre nem, hogy egyik sem tett tételszerű kijelentéseket a nyelv mivoltára vonatkozóan. A szigorú elvi alapok hiányában azonban egy rendszer kisebb mértékben tud ellenállni egy másik rendszerből jövő megállapításoknak, mert hiszen sokszor nem is lehet ilyenkor egyértelműen eldönteni, valóban összeegyeztethetetlen-e egy új megállapítás mindazzal, amire a kutatás során egy másik grammatika már eljutott. Jó példát szolgáltat erre az a mód, ahogyan a hagyományos grammatika szintaxisa magáénak fogadta el K. F. Becker új elemzési módját a múlt század elején.

A hagyományos grammatikának nem volt a mai értelemben vett mondattana. A hangtan és a morfológia tárgyalása után a szintaktikai ismereteket az úgynevezett kompozíciós tan adta, amelynek keretében szabályokat találunk arra vonatkozólag, hogyan kapcsolhatók össze a különböző szófajok mondatokká. Végeredményében mondattan volt ez a kompozíció, hiszen a hangtan és a szótan után bemutatta, hogyan lehet a már ismert elemekből a mondatot megszerkeszteni. Ezt a fajta mondattant váltotta föl a múlt század elején K. F. Becker mondattana. A korábbi mondatelemzésekkel szemben Becker mondattana nem a szavakból, hanem a kész mondatból indul ki, és a teljes mondatot bontja a jól ismert öt mondatrészeire. Elgondolásában ez a mondattan pontosan ellentéte a korábinak. Sokkal inkább kapcsolható az öt megelőző korszak általános és logikai grammatikájához, mint a hagyományos iskolai nyelvtanokhoz. Ennek ellenére az iskolás grammatikák átvették Becker rendszerét, és amit ma iskolai (hagyományos) grammatika néven ismerünk, tulajdonképpen két grammatikai rendszernek az összekapcsolásából keletkezett: tartalmában és sorrendjében megmaradt az eredeti hangtan és szótan, majd ehhez csatlakozik a – tulajdonképpen más felfogást képviselő – Becker-féle mondattan. A fölépítése kettőssége természetesen nem múlt el nyomtalanul, mert még az egészen új hagyományos grammatikák sem tudják egyértelműen megadni, tulajdonképpen mivel is foglalkozik a mondattan: megmutatja, hogyan kell a szavakból mondatokat összeszerkeszteni, vagy pedig leírja, hogyan kell a teljes mondatot részeire lebontani? Szintagma a mondat vagy pedig egy más jellegű egység? A szintagmatikába tartozik-e a mondat elemzése, vagy pedig a szintagmák csak részei a mondatnak, a tulajdonképpen szintaxisnak? (Vö. Rácz 1976: 207).

A hagyományos grammatika kevésbé szigorú elvi megalapozottsága lehetőséget adott arra, hogy nagyobb törések nélkül be tudott fogadni olyan megállapításokat is, amelyek más elvi kiindulásokból születtek. Nem állíthatjuk, hogy az elvi alapok hiányoztak a hagyományos grammatikából, de annyit mondhatunk, hogy az elvi háttér pontos tisztázása nem tartozott a nyelvtanok feladatai közé. Valószínűleg azért nem, mert ezek az alapok az általános emberi világfelfogásnak olyan természetes részét képezték, amelyre elég volt néhány szóval utalni: a nyelv az emberi érintkezés, az emberek közötti gondolatközvetítés eszköze, amelyben a valóságról alkotott képünk van rögzítve. A nyelvben a valóság tükröződik. Arisztotelésznek ez a megállapítása – szavainak pontos magyarázására törekvő viták eltérő véleményei mellett (vö. Balázs 1987: 22–6) – abban az értelemezésben maradt meg a legrégebb európai nyelvtanoktól kezdve mostanáig, hogy nyelvi jeleinket egy helyes csoportosítás céljából a valósággal kell kapcsolatba hozni. Szavainkat mindenekelőtt annak alapján osztjuk csoportokba (szófajokba), hogy mit jelentenek a valóságban, szubsztanciákat vagy különböző akcidenciókat (Bencédy, Fábián, Rácz, Velcsovne 1976: 196), mert „... a nyelvekben található legfőbb szócsoportok is a valóság legáltalánosabb kategóriáit tükrözik” (Rácz 1976: 11). A nyelv tehát úgy kapcsolódik a valósághoz, hogy ez az utóbbi a nyelv strukturáltságát is meghatározza. Ha azonban ez így van, akkor a nyelv nem önálló rendszer, hanem a valóság függvénye, aminek következtében önálló nyelvészetről sem beszélhetünk.

Saussure nyelvfelfogása eltér a hagyományos elképzelésektől. Nála a nyelvi jelnek két tulajdonsága van: a jelölőt képviselő hangalak és mellette, azzal elválaszthatatlan egységbe forrva a jelöltet adó gondolati tartalom. Nyelvinek csak ezt a kettőt nevezi, a valóságnak a nyelvi jel fölépítésében Saussure nem adott helyet. Ezzel a jelfogalommal a nyelv függetlenedik a valóságtól, megkapja saját önálló területét, azaz biztosítva van a nyelvtudomány önállósága és függetlensége. Ebből a sajátos jelfogalomból egyértelműen következik, hogy a nyelv minden egységét, minden elemét a nyelvből magából, a valóságnak bevonása nélkül kell megállapítani úgy, hogy a referenciális, a jelentésnek a valóságra való vonatkozását nem használva csak azokat a tulajdonságokat vesszük tekintetbe, amelyek a nyelvet (és nem a valóságot) jellemzik. A nyelv Saussure szerint önálló rendszer, fölépítésében nem a valóság kategóriái az irányadók, hanem azok az oppozíciós értékek, amelyek a nyelv elemei között állapíthatók meg. A nyelvben nem azért találhatóak főnevek, igék, melléknevek stb., mert a valóságban is meglévő kategóriákat tükröznek, hanem mert a nyelvnek (az egyes konkrét nyelvekben eltérő módon) ilyen eszközökre van szüksége ahhoz, hogy feladatait teljesíteni tudja, és kiépíthesse a maga jellegzetes rendszerét. (Hogy a nyelv kategóriái mennyiben felelnek meg a valóságban található kategóriáknak, nem nyelvészeti, hanem filozófiai, ontológiai kérdés.)

Úgy tetszik – legalábbis nyelvtanaink ezt mutatják –, a hagyományos grammatikák Saussure-nek éppen ezt az alapvető tételét nem fogadták el. Elfogadták, hogy a nyelvi jelben a jelölő és a jelölt kapcsolata önkényes, hogy a nyelv rendszer, hogy különbséget kell tenni nyelv és beszéd között, hogy meg kell különböztetni a diakróniát a szinkróniától, hogy a szemantikában a jelentések egymás közötti viszonyával kell foglalkozni, de nem vették át a nyelvészet önállóságát megalapozó saussure-i nyelvi jel fogalmát. Ennek mellőzésével, illetve elutasításával együtt azonban elvetettek mindent, ami ebből a tételből következik: hogy a nyelv önmagát alapozza meg, hogy a rendszer megállapításához csak belső nyelvi eszközöket szabad fölhasználni, és hogy az oppozíciókon alapuló rendszerezéshez a jelentésnek valósághoz kapcsolódó tulajdonságainak fölhasználása helyett belső (formális) összefüggésekre kell támaszkodni.

A nyelvészeti kutatások története azt mutatja, hogy a saussure-i követelmények közül a formális tulajdonságok hangsúlyozottabb alkalmazása terjedt el legelőbb, sokszor teljesen függetlenül attól, hogy a kutatásoknak valamilyen kapcsolata lett volna Saussure elveivel.² Jellegzetesen ez történt az Egyesült Államok nyelvészetében: a kutatások előtt álló feladatok megoldásához az uralkodó pszichológiai irányzat hatására kialakult egy nyelvészeti kutatási módszer, melyben a jelentés nem kapott helyet, és a nyelvi jelenségeket csak a nyelvérzék bevonásával szinte a mechanisztikus pontosság fokán bontották elemeire, a morfémákra és a közvetlen összetevőkre (vö. Antal László 1977: 21–30, 168–84). A módszer elvi megalapozói (Sapir és Bloomfield) hagyományos nyelvészek voltak, a hagyományos nyelvészet elveit vallották, és nem vettek tudomást Saussure-ről.³ Ennek lett következménye, hogy az őket követő elemzések eredményeként kapott nyelvészeti fogalmak sem egyenértékűek azokkal a kategóriákkal, amelyeket hasonló területen Saussure nyomán Európában dolgoztak ki: fonémák nem azonosak Trubetzkoy fonémáival, és fonológia helyett tulajdonképpen fonematikával foglalkoztak. Ennek ellenére az irányzat ma „deskriptív strukturalizmus” néven ismeretes a nyelvészetben, mintha Saussure strukturalizmusának valamilyen alkalmazását kellene keresni benne.

A valóban strukturalizmusnak nevezhető irányzatok Saussure nyomán a koppenhágai és a prágai iskolában alakultak ki Európában, amihez kiegészítésként Tesnière elemzése sorolható még. Glinz formális mondatelemzése szinte teljes egészében megmaradt a hagyományos nyelvészet,

² A szófajok meghatározására a jelentés fölhasználása mellett már Arisztotelésznél is megtalálható a jelentéstől független másik két szempont.

³ L. Bloomfield 1923-ban recenziót írt a Cours-ról (Modern Language Journal 8: 317–9). Ismertetésében nem fogadta el Saussure nézeteit (ld. Matthews 1993: 7–9).

illetve annak Becker-féle módosításának keretei között. Chomsky újításai – véleményem szerint – minden különösebb nehézség nélkül összeegyeztethetők Saussure elméletének megállapításaival, de az irányzat – a fonológiai rész kivételével, mely Jakobson eredményeit vette át – semmiképpen sem tekinthető a genfi kezdeményezés egyenes vonalú vagy akár közvetlen folytatásának.

B) A strukturális grammatikák és a formális logika

Chomsky rendszere a dolgok természetének megfelelően az amerikai nyelvészeti gyakorlat-hoz kapcsolódik úgy, hogy elveti az őt megelőző elemzési módszer lényeges vonását, a mechanisztikus jellegű formalizmust, helyébe egy mentalisztikus kognitív elméletet helyez, melyet egy pozitívizmus utáni tudományelmélettel egészít ki. A nyelvi rendszer Chomskynál is önálló, de ő ezt az önállóságot nem a nyelvi jel sajátosságos tulajdonságaira építi, hanem a beszélő nyelvi kompetenciájával hozza kapcsolatba egy olyan szabályrendszer bevezetésével, mely a beszélő véges képességeinek megfelelően ugyan véges számú szabályt tartalmaz, de ugyanakkor alkalmas arra, hogy a nyelv tudása és használata mögött feltételezhető bonyolult (szellemi) tevékenységre magyarázatot adjon.⁴ A generatív grammatika „klasszikus” változata (1965) a közismertté vált átirási szabályokkal és transzformációkkal írta le a mondat szintaktikai fölépítését úgy, hogy a levezetésekben adódó sokféleséget különböző megkötésekkel és transzformációkkal tartotta a grammatikai helyesség keretei között. Az újabb változat sok mindenben megváltoztatta ezt az eredeti elképzelést. Átirási szabályokat csak az alapvető struktúrák, az egyes frázisok és az egyszerű mondatok fölépítésében alkalmaz, és nem használ transzformációkat (vö. É. Kiss–Szabolcsi 1992). Míg az első változatban a kombinatorikus logika elemeit lehet fölismerni, addig az új mondatelemzési módszer sokkal inkább hasznosítja annak a nyelvfilozófiai irányzatnak az eredményeit, amelynek jeles képviselői a harmincas években Európából (Bécsből) mentek át az Egyesült Államokba (Chomsky Rudolf Carnapot hallgatta Philadelphióban). A mostani generatív mondattan jobb megértéséhez ezért röviden át kell tekintenünk azokat a jellemző sajátosságokat, amelyeket a formális logika használ, amikor természetes nyelvi mondatokat elemez a saját szempontjai szerint.

A logikát közismerten a fogalom, az ítélet (kijelentés) és a következtetés kérdései érdeklik, a nyelvfilozófiai irányzat mindenekelőtt az utóbbi két kérdésre terjesztette ki vizsgálatait. A mondatokban rejlő ítéleteket és következtetéseket olyan formában kívánta rögzíteni, hogy igazságértékük egyértelművé váljon, és a következtetéseket matematikailag pontos számítások formájában lehessen elvégezni. Ennek érdekében formális logikai nyelvek rendszerét dolgozta ki a hozzájuk tartozó számítási algoritmusokkal együtt, a nyelv mondatait (a kijelentéseket) ezekbe a formákba írta át, elvégezte a szükséges számításokat, aminek végső eredményeként egy I (igaz) vagy H (hamis) jelet kapott. Egészen pontos szabályok arra nincsenek, hogyan kell az egyes kijelentéseket a logikai formanyelvre áttenni, de az idők során már kialakultak bizonyos megbízható eljárások, amelyekből megállapíthatók ennek a nyelvnek a jellegzetességei. Ezek ismertetéséhez néhány példára lesz csak szükség.

- 1) a) Péter alszik.
- b) Péter mondatot elemez.
- c) Péter bemutatja Pistát Marinak.

A három mondat a formális logika nyelvén:

⁴ Saussure beszél ugyan a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról, de a nyelvi rendszer nála a nyelvi jel természetére épül. A nyelvi gondolkodás kérdésében kialakított sajátos nézetével Chomsky tulajdonképpen eltávolodik Saussure-tól, ami miatt rendszerét sokan nem tartják strukturalistának.

- 1') a) $l(x_1)$, = alszik (Péter)
 b) $m(x_1, y_1)$ = elemmez (Péter, mondat)
 c) $n(x_1, y_1, z_1)$ = bemutat (Péter, Pista, Mari)

Látható, hogy a grammatikai és a logikai elemzés között tartalmilag nincs lényeges különbség. Mindkettőben mondatrészekre bontjuk a kijelentést, de a logikai írásmódban a mondatrészek határozottabb formában vannak elkülönítve egymástól mint a nyelvi elemzésben: az állítmány a mondatot megadó kifejezés élére kerül, a többi mondatrész pedig az állítmány után zárójelbe téve van megadva. A betűjelzések a nagyobb egyértelműséget szolgálják csupán, hisz mindig pontosan megadható, mit jelölnek. Az esetvégződések hiányzanak a betűjelekről, de ezeket a sorrend helyettesíti megegyezéses alapon. (Az 1)c) lehetséges változatát, a *Pista bemutatja Pétert Marinak* mondatot a sorrendi értékek megtartása mellett $n(y_1, x_1, z_1)$ formában kell átírni.) Mivel ez a nyelv tulajdonképpen a matematika formális írásmódját használja saját céljaira, nem meglepő, hogy az egyes részek is más megnevezést kapnak, mint ahogy az a grammatikában szokásos. Az állítmányt *predikátum* szóval jelölik, az egyes mondatrészek pedig az *argumentum* elnevezést kapják. A kialakított írásmód szinte közvetlenül kínálja a lehetőséget, hogy az állítmányokat (az igeiket, melléknéveket) annak megfelelően osztályozzuk, ahány argumentumot vehetnek maguk mellé. Egyesek csak egyet, mások kettőt, hármat vagy esetleg még többet is. Ha csak egy argumentum áll az állítmány mellett, tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy az állítmány az alany tulajdonságát fejezi ki, két argumentum esetén már nem tulajdonságról beszélünk, hanem arról, hogy az állítmány a két vagy több argumentum közötti viszonyt (relációt) adja meg. Jól látható, hogy ez a rendszerezés nagyon hasonlít az újabb nyelvtanokban található valenciás elemzésekhez, amelyekben a mondat szintaktikáját az ige/ígei állítmány kötelező vagy szabad bővítményeinek számával magyarázzuk.

Nem minden mondatot tud a logika ilyen egyszerűen és a grammatika megállapításaival ennyire egyező módon a maga nyelvére lefordítani, például a

2) Minden ember beszél egy nyelvet

mondatban a hagyományos grammatika két mondatrészt különböztet meg az állítmány mellett, az alanyt és a tárgyat. Az alanynak jelzős bővítménye van, a tárgy egyszerű főnév. A logika az alábbiak szerint írja le ezt a mondatot:

$$2') (\forall x) (\exists y) m(x) \wedge n(y) \supset l(x, y)^5$$

Ebben a kifejezésben több olyan technikai részlet van, melyeket érdemes röviden ismertetni:

- \wedge jelentése: „és”,
- \supset jelentése: „ha ..., akkor ...”

A korábbi logikai kifejezésekben az x-ek, az y-ok, z-k a matematikai írásmódhoz hasonlóan valamilyen egységet, dolgot, „individuumot” jelentettek. (Az indexszel ellátott jelek egy határozott dologra utalnak.) A 2') képletben a kifejezés elején egy ún. univerzális (\forall) és egy egzisztenciális (\exists) kvantor található, melyeknek hatására a képletben belül az x-ek és az y-ok értéke megváltozik, úgyhogy jelentésük most már nem „egy valamilyen x vagy y”, hanem „minden x” illetve „egy bizonyos y”. Ennek eredményeként a sor a következő módon olvasható: minden x-re és egy bizo-

⁵ Ez a régebbi írásmód már eléggé leegyszerűsödött mára, de szemléletessége miatt érdemes még alkalmazni.

nyos y -ra vonatkozóan azt állítjuk, hogy ha az $x = \text{'ember'}$ (m) és az $y = \text{'egy bizonyos nyelv'}$ (n), akkor érvényes lesz, hogy az $x (= \text{minden ember})$ az y -t ($= \text{az egy bizonyos nyelvet})$ beszéli ($= 1$). A logikai formula tehát ugyanazt mondja mint a természetes nyelvi mondat, de kifejezőmódjában (alakjában) nagy a különbség közöttük, mert hiszen az egyszerű mondat helyett most egy többszörösen összetett mondat (kifejezés) áll előttünk.

Ha most az eddigi néhány példa alapján azt kérdezzük, miben tér el a formális logika mondatábrázolása (mondatelemzése) a hagyományos grammatika mondatelemzésétől, akkor a következő jellegzetességeket találjuk:

- 1) minden kijelentésben egy predikátum mellett egy vagy több argumentum áll,
- 2) egy argumentum esetében a predikátum tulajdonságot ad meg, több argumentum esetében a predikátum relációt határoz meg az argumentumok között,
- 3) az argumentumok értékét (mondatrészi szerepét) megadott sorrendjükkel lehet kifejezni,
- 4) bizonyos mondatrészeket, így pl. az állítmányt és egyes mennyiségi jelzőket (kvantorokat) kiemelünk az egész mondat vagy egy kifejezés élére,
- 5) a kiemelt egységek (állítmányok vagy kvantorok) hatókörrel rendelkeznek (módosítják a későbbi hasonló elemek jelentését) és predikátum értékűek,
- 6) a látszólagosan egyszerű mondat nem biztosan egyszerű, mert lehetséges, hogy több még egyszerűbb, tovább már nem elemezhető alapvető (mélyszerkezeti) mondatra megy vissza,
- 7) a formális logika számításokra alkalmas formában ábrázolja a mondatszerkezeteket, amivel egyrészt megadja a szintaktikai rendszer elemeinek pontos jelentését, másrészt igazolja Saussure gondolatát, hogy a nyelvi rendszer matematikai jelleggel rendelkezik (Cours – magyar – 141).

Az elmondottak alapján eléggé nyilvánvaló, hogy a felsorolt jellegzetességek közül többet meg lehet találni a generatív nyelvészet elemzési módjai között, vagyis ez az elemzési mód fel tudja használni a logikai elemzés eredményeit saját grammatikájában. Milyen irányban módosítják a logika újabb megállapításai a grammatikai vizsgálatokat? Mielőtt ennek részletezésére rátérnénk, még tisztáznunk kell egy kérdést: érdemes-e, illetve szükséges-e a grammatikának tekintetbe vennie mindazokat a megállapításokat, amelyeket a logika tett a nyelvvel kapcsolatban?

A logikai kutatások és a nyelv vizsgálata már nagyon régóta, a nyelvre vonatkozó első megállapításoktól kezdve kapcsolatban álltak egymással az európai kultúrában. Nem is lehet pontosan megállapítani, vajon a szófajok és a mondatrészek kategóriái kerültek-e át a logikából a grammatikába, vagy pedig fordítva történt a kölcsönzés. A logika és a grammatika a középkoron át a legújabb korig továbbra is kölcsönösen hatottak egymásra, amit mi sem mutat jobban, mint az, hogy egyrészt a logikai (univerzális) grammatikák a nyelvtanok egyik változatát képezték, másrészt, hogy a logika immár vagy száz éve a természetes nyelvre összpontosítja kutatásait. A mai nyelvi jelentéstani kutatások jó része szintén a logikán belül kidolgozott szemantikára nyúlik vissza. Mindez azt mutatja, hogy a nyelvészet és a logika egymáshoz nagyon közel álló tudománynak számíthatnak, sok közös fogalmuk van, amelyeket a saját szempontjaik szerint értelmeznek. A hagyományos grammatika sosem vonakodott attól, hogy a saját területén megfelelő módosítással alkalmazza a logika megállapításait, de jelenleg egy külön nyelvészeti irány alakult ki (a generatív nyelvészet), amely következetesen és jelentős mértékben használja fel a formális logika megállapításait.

A hagyományos grammatikának tulajdonképpen csak egy olyan változata van, amelyik szinte változtatás nélkül vette át a formális logika mondatelemzési módját: a valenciaértékeket használó vagy valenciás grammatika. Ebben a grammatikai leírásban az ige adja a mondat központi elemét, tőle függenek a mondatban megjelenő mondatrészek vagy kötelező módon, vagy fakultatív viszonyban. A valenciás grammatika szerint a mondat nem két mondatrésznek, az alanyi és az állítmányi résznek a sajátos predikatív kapcsolata, hanem valójában egy igei szintagma, mely ebben az esetben mondatértékű. (Ulrich Engel valenciás grammatikájában az „állítmány” szó elő sem fordul, helyette mindenütt az „ige” kifejezést használja a mondatrészekkel egy sorban.)

Az elemzéseket a valenciás grammatikák ágrajzok formájában szeretik megadni, és ezek az ágrajzok semmiben sem különböznek a formális logika képleteitől, például

3) Péter a barátját várja

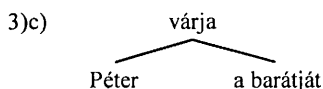
a logikai elemzésben:

a) várja (Péter, a barátját),

illetve:

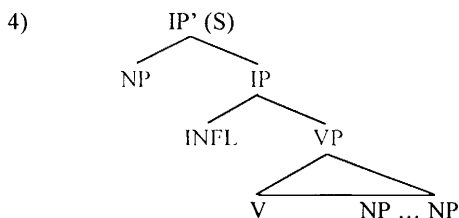
b) [_S [_{VP} várja [_{NP} Péter, a barátját]]]

a valenciás grammatikában:



Az elemzés szerint a mondat alanya és tárgya egymás mellett állnak, egyforma módon függnek az igétől, hasonlóan ahhoz, ahogyan a logikai írásmódban találjuk.

A mondatrészek egymás közötti viszonyának szempontjából a generatív fölfogás sajátos módon közbülső helyet foglal el a tisztán logikai és a hagyományos grammatikai elemzés között. Elfogadta ugyan az igének azt a szerepét, hogy argumentumaival (valenciás értékeivel, vonzataival) meghatározza, milyen részegységek kerülhetnek melléje, de kezdetől fogva más úton járt, mint a valenciás grammatikák, mert a nyelvtani hagyományt követve a mondatot mindig az alanyi és az állítmányi rész sajátos kapcsolatának fogta föl. A kettősségnek az alapját a generatív grammatika nem az igei lexémában látja, hanem az igei ragokban (INFL), amelyek az „alanyos szerkesztettség” tulajdonsága mellett az alany-állítmány egyeztetésének szintaktikai forrását adják. Mondatelemzésében tehát a következő alapvető függési viszonyokat használja:



Az alany (az alanyi NP) az IP és az INFL révén az állítmánnyal, a VP-vel áll kapcsolatban, és el van különítve mindazoktól a nominális szerkezetektől, amelyek a VP-n belül a V bővíté-nyeként – mint tárgy vagy határozó – találhatók a mondatban. A mondatnak ez a fölépítése tehát eltér a logika által javasolt fölépítéstől, és egyezik azzal, amelyet a hagyományos grammatika Becker-féle mondatnana tanít:

4) a) [_S NP [_{IP} INFL [_{VP} V ... NP]]], azaz:

4) b) [_S Péter [_{IP} -ja [_{VP} vár a barátját]]].

A mondat tehát alanyi és állítmányi részből áll, a kettő közötti egyeztetés ténye pedig külön elemként szerepel az igeragban.

A formális logika mondatelemzéséből tulajdonképpen két olyan megállapítás vezethető le, amelyet a generatív grammatika átvett, a hagyományos grammatika viszont nem tud elfogadni: az

egyik a nyelvi szerkezetek matematikai jellegű leírása, a másik a mélyszerkezetek tana. Az elsőt a hagyományos felfogás nem tudja összeegyeztetni azzal a véleményével, hogy a nyelv emberi produktum, melyben nem a fizikai okság törvényszerűségei érvényesülnek, hanem a szabad döntés, amit adekvát módon egy természettudományos módszerekre jellemző eljárással nem lehet leírni. A kérdés nehezen dönthető el, és nem meglepő, hogy immár több mint egy évszázada képezi viták tárgyát. Nem kétséges, hogy a beszédben nagy tere van a szabad döntésnek, hisz minden nyelvhasználónak választania kell megnyilatkozásai során a lehetőségek sokfélesége közül, de minden bizonnyal más mércével kell megközelíteni magát a nyelvi rendszert. Ebben az esetben ugyanis nincs szó oksági viszonyról vagy oksági jellegű törvényszerűségről. A matematikai jellegű leírás nem foglalja magába szükségszerűen az oksági viszonyt, és nem jogosít fel ilyen következtetésekre, de megkívánja a fogalmak pontos meghatározását és egy olyan fokú általánosítást, amely nélkül nem lehet megfelelő formális leírást elképzelni. Korábban ez az általánosítás a generálási szabályokban és a transzformációkban volt megadva, ma ugyanezt az általánosítást a mondatösszetevők egységes felépítése (az X-vonás elmélet), valamint a vezérlések és kötések szabályszerűségei biztosítják (l. É. Kiss–Szabolcsi 1992: 54–6). Mivel mindkettő lényeges kelléke a generatív grammatikának, érdemes lesz összefoglalni az ezzel kapcsolatos megállapításokat.

A hagyományos grammatikának a Becker-féle szintaxisában a mondatot különböző kérdésekkel (vagy esetleg újabban már a formai jellemzők felhasználásával, pl. a lehetséges áthelyezések alapján) bontjuk föl mondatrészekre. A magyar generatív szintaktikai elemzés a generatív grammatikák általános eljárását követi, és a mondatot az amerikai strukturális leírás módszerével kapott egységek felhasználásával magyarázza. A strukturális bontás eredményeként minden egyes alkalommal két-két részt kapunk, melyeket addig bontunk tovább, ameddig formális (grammatikai) összetettséggük ezt lehetővé teszi. A módszert általában nehezen lehet magyar mondatokra nehézségek nélkül alkalmazni, de használható olyan esetekben, amikor a mondat alannal kezdődik, vagy ha a kezdő részt az alany követi, például:

Az öreg halász kivezett a használattól viharvert csónakkal a tengerre

mondatban lépésenként két-két összetevőre bonthatjuk az egységeket:

- | | | | |
|----|------------------------------------|--|--|
| 1) | Az öreg halász | | kivezett a használattól viharvert csónakkal a tengerre |
| 2) | | | kivezett a használattól viharvert csónakkal a tengerre |
| 3) | a használattól viharvert csónakkal | | a tengerre |
| 4) | | | a használattól viharvert csónakkal |
| 5) | | | a használattól viharvert |
| 6) | az öreg | | halász |

Mivel minden szétbontás után összetevőket kapunk, különféle alakú összetevőink lesznek a mondatban, mert például *a tengerre* ugyanúgy összetevőnek számít, mint *a használattól viharvert csónakkal* vagy *az öreg halász* vagy akár: *kivezett a használattól viharvert csónakkal a tengerre*. Ha az elemzést a hagyományos mondatrészek szerint végezzük, nem kaphatunk ennyire változatos hosszúságú részeket. A szétbontással kapott összetevőket legalább két szempontból lehet osztályozni:

a) hogyan viszonyulnak egymáshoz a mondaton belül, vagyis mi az egyes összetevőknek a (szintaktikai, jelentéstani, szórendi) funkciója a mondatban,

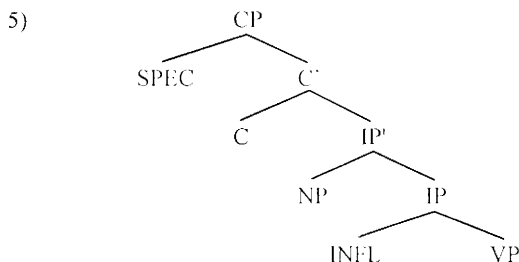
b) az összetevőkön belül megkereshetjük azt a szóalakat, amelyet a többiek kiegészítenek, illetve amelyik egyedül is megállhat a mondatban a többi elhagyásával.

Az első osztályozással szintaktikai, mondatértelmezési, hangsúlyozási, szórendi, predikációs stb. viszonyokat kapunk, például azt is, hogy egy összetevő a mondat egészéhez viszonyítva

önálló, vagy hogy az igei összetevőhöz viszonyítva cselekvő, részesített, eszköz stb. Hagományos mondatrész-kategóriákat is használ a generatív grammatika, de szerepük másodlagos, az összetevők közötti viszonyokat határozza meg velük és nem a mondat egészében betöltött szerepüket.

A második osztályozással maximális és nulla fokú összetevőket kell megkülönböztetnünk. A nulla fokú összetevő, azaz a szintagma fő tagja adja azt a lexémát, amelyeket a többi tag, a bővítmények, vonzatok kiegészítenek. Mondhatjuk azt is, hogy a második osztályozással a szófajokhoz jutunk el, illetve olyan szerkezetekhez (frázisokhoz), amelyek egy-egy szófaj köré épülnek.⁶ A szótár ezeket a nulla értékű összetevőket mint régenseket tartalmazza vonzataiknak és ezek szintaktikai értékeinek pontos feltüntetésével együtt. A mondat ilyen frázisokból épül fel a generatív grammatikában úgy, hogy a frázisok közötti viszonyok a 4. ábrában megadott összefüggéseknek megfelelően alakulnak az egyszerű mondatban.

Míg a közvetlen összetevők kategóriáinak kidolgozói (az amerikai strukturalista nyelvészek) külön-külön írták le az egyes szófajok mellett vagy az azok körül megjelenő szerkezeteket, a generatív grammatika az ún. X-vonás elmélet keretében rendszert dolgozott ki minden lehetséges ilyen struktúra számára (É. Kiss–Szabolcsi 1992: 41). Ezeket az egységes struktúrákat használja föl aztán akkor, amikor a mondatok általános szerkezetét adja meg. Mivel a kutatások zöme jelenleg az angol nyelv szerkezeteivel foglalkozik, vagy legalábbis ahhoz méri eredményeit, az általánosan elfogadott mondat szerkezet is elsősorban az angolra jellemző:



A megadott összefüggés nem a főmondatokra, hanem a tagmondatokra vonatkozólag ad egy általános szerkezetet: az IP alatti részek azonosak azzal, amit korábban már általános mondatvázként megismertünk (az IP az S helyett azt juttatja kifejezésre, hogy a mondat központi eleme – fejkategóriája – az ige ragozottsága). Az IP fölött csak a kötőszó kategóriája található egy különleges szerepű elemmel (SPEC) együtt, amely szórendi mozgások lehetséges helyét adja meg. Ez a váz kéttagú szerkezetnek tekinti a mondatot, amelyben a tárgy és a határozók az ige bővítményei-ként a VP-n (az igei összetevőn) belül helyezkednek el, az alany nem. A szerkezeti leírásban megtalálhatók tehát mindazok a mondatrészek, amelyeket a hagyományos grammatika is elkülönít az angolban és a hozzá hasonló nyelvekben úgy, hogy az összetevők kölcsönös függési viszonya egyúttal egy alapvető szórendi egymásutániságot is kifejezésre juttat.

Külön kell foglalkoznunk a mélyszerkezetek kérdésével, mert a generatív grammatikának ezzel kapcsolatos állásfoglalása közvetlenül érinti a mondatelemzés kérdéseit.

A hagyományos grammatika a mondatok meglévő grammatikai szerkezetét elemzi. Csak a ténylegesen adott formákat sorolja be a különböző mondatrészekbe, és nem vesz föl olyan elrendezéseket, amelyek a szóalakjaiban adott szerkezeteknek valamilyen kiindulási állapotai lehetnének. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem magyaráz meg közelebbről nyelvi alakzatokat, ha azok alak

⁶ A generatív grammatikában sajátos módon lehet a szófajokat meghatározni, amire É. Kiss Katalin a 20. oldalon utal.

és elrendezés szempontjából szokatlannak számítanak. Tipikusan ilyen esetek a magyarban a kettős alanyt vagy kettős tárgyat tartalmazó mondatok, például:

6) Az idő állni látszik.

A hagyományos elemzés szerint ennek a mondatnak a *látszik* igei állítmány mellett két alanya van, az *idő* és az *állni*. Az első a grammatikai egyezés alapján, a második pedig a *Dohányozni tilos* mondattal való hasonlóság alapján. A mai magyar nyelv rendszere azonban hozzáteszi, hogy ennek az utóbbi alanynak még egy alanya van a mondatban, az *idő* szó, amelyik ebben a „sajátos szerkezetszövedék”-ben egyúttal a mondatnak is alanya (i. m. 115). Így tulajdonképpen nem két, hanem három alanyt kell ebben a mondatban fölvennünk, amelyek közül az egyik, az *idő*, egyrészt a logikai alanya az *állni* szónak, másrészt alanya az egész mondatnak, de ugyanúgy alanya a mondatnak az *állni* szó is. A mondat szavainak jelentése alapján nem emelhetünk kifogást az okfejtés gondolatmenete ellen, de ugyancsak elgondolkodtató, hogy – a tényleges szóalakok kapcsolatában – egy alanynak is lehet még egy alanya.

Ha elfogadjuk a fölfogást, hogy egy állítmánynak különböző számban lehetnek argumentumai (a hagyományos grammatika valenciaértékekkel dolgozó változatában így kell eljárni), akkor a fenti mondatra a hagyományos grammatika elmondott értelmezése alapján például az alábbi leírást adhatjuk meg:

6) a) látszik (idő, állni)

azaz: a *látszik* igei állítmány mellett két argumentum található. Ezek azonban (a korábban mondottak alapján) semmiképpen sem lehetnek azonos értékűek, hiszen egymás után következnek a sorrendben, ami szükségszerűen értékkülönbséggel jár együtt. Éppen ezért nem így, hanem az alábbi módon célszerű elemezni a mondatot:

6) b) látszik (az idő állni)

vagyis nem két argumentuma van az igének, hanem csak egy, méghozzá egy mondat.

A generatív grammatika átveszi a mondat elemzésének ezt a gondolatmenetét, de érvényesíti a mondat kéttagúságáról vallott nézetét is:

6) c) [_S e látszik [_S az idő állni]]

A fentebb megadott részletességgel:

6) d) [_S NP [_{IP} INFL [_{VP} V [_S NP [_{VP} V]]]]].

Itt az első mondatban az alanyi NP helye nincs lexémával kitöltve, ezért áll a mondatban egy *e* (egy üresen hagyott mondatrész helye), a második mondatban pedig, mely az ige vonzataként szereplő beágyazott mondat, nincs IP, ami azt jelenti, hogy ennek a mondatnak az igei állítmánya rag nélküli, és csak főnévi igenévi alakban fog szerepelni. A szerkezetet is föltüntető elemzés a következőket adja:

6) e) [_S e [_{IP} -ik [_{VP} látsz [_S az idő [_{VP} állni]]]]]

azaz *Az idő állni látszik* mondat megnyugtató elemzéséhez tulajdonképpen két mondatra (S' és S) kell visszamennünk, melyek közül az első alany nélküli, nem az *idő* szó az alanya, mert nem az

idő az, ami látszik (és még kevésbé az állni), hanem a kijelentésbe foglalt megállapítás: *látszik, úgy látszik, hogy az idő áll*. Ebben az egy mondatban tehát tulajdonképpen két mondatunk van, és ha a mondat grammatikai viszonyait a maguk valóságában akarjuk föltárni úgy, hogy az a nyelvértéket is kielégítse, akkor az *Idő állni látszik* mondatot két mondat sajátos összevonásának kell tekintenünk. Tulajdonképpen ezt állapítja meg a hagyományos mondattan is az akadémiai nyelvtanban, csak nem az itt nyújtott elrendezésben. Az összefüggések pontos és formálisan levezetett bemutatására a matematikai jellegű leírás alapján kapunk lehetőséget.

Ha az elmondottakat összevetjük mindazzal, amit a hagyományos grammatika mond az ilyen mondatokról (l. MMNYR.: az idézett helyen, ill. Rácz 1976: 272), akkor arra gondolhatunk, hogy a hagyományos grammatika sem veti el a mélyszerkezet fogalmát, csak másként fejti ki: a szintaktikus viszonyok részletezése helyett jól belátható szemantikai viszonyokra hivatkozik. Ennek alapján valójában úgy kellene feltenni a kérdést, hogy a kétféle eljárás közül jogosultabb-e az egyik a másikinál, illetve hogy mennyire tekinthetjük őket egyenlő értékűeknek.⁷

C) Szórendi kérdések a hagyományos és az új mondattanokban

A magyar generatív mondatelemzés ugyanazt a konkrét felszíni mondat szerkezetet kívánja megmagyarázni, mint a hagyományos, csak természetesen a saját eszközeivel. A hagyományos grammatika Becker-féle változatában a mondat egészének fölépítésére úgy kapunk magyarázatot, hogy az adott egészét részekre bontjuk, megállapítjuk, milyen szerepük van a részeknek a mondat egész jelentése szempontjából, milyen formális tulajdonságok jellemzik őket, hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és hogyan helyezkednek el ezek a részek a mondat egészében. Az elemzés a mondatot formailag szerkesztett egésznek és egyúttal jelentéstani egységnek fogja föl, amelyet a mondatrészeknek a jelentései és tulajdonságai magyaráznak meg. A mondattan fő részét a mondatrészek tana adja, a szórendi kérdések ehhez viszonyítva másodlagos szerepet játszanak, és inkább csak stilisztikai értékekkel módosítják a mondatrészek által meghatározott mondatjelentést. A szórendi kérdéseket a hagyományos grammatika egyrészt a mondatrészek szerinti tagoláshoz köti, de külön tárgyal bizonyos szavakat és kifejezéseket, amelyek sajátosan viselkednek a szórend szempontjából (Elekfi L. 1983; Deme L. 1956)⁸. Bár a hagyományos mondatrészek a mondat tartalmi egységnek megértéséből vezethetők le, és ennek az egységnek a megértéséhez nyújtanak magyarázatot, elkülönítésük és szintaktikai szerepük megállapítása során az alaktani tulajdonságok is fontos szerepet kapnak. A hagyományos grammatika az adott mondat meglévő szerkezeteit elemzi, mondatrészei a konkrét szóalakokra vonatkoznak és – mint a fentebb elemzett példamondat mutatja – nem használ ún. mélyszerkezeteket.

A hagyományos grammatikákhoz hasonlóan az új magyar mondattanok is két kérdés köré csoportosítják a mondatra vonatkozó vizsgálataikat: részben a mondat helyes szerkesztettségének és jelentésének mibenlétére kívánnak választ adni (l. Komlósy, Kenesei), részben pedig a mondatokban található szórendi törvényszerűségeket keresik (mindenekelőtt É. Kiss Katalin munkái). A két területre vonatkozó feladatok megfogalmazásában és a két kérdés egymás közötti viszonyára vonatkozólag azonban már jelentős eltérést találunk a hagyományos és az új grammatikák között. A különbségek mindenekelőtt a mondattan feladatának megfogalmazásában fejeződnek ki határozott formában. Komlósy András szerint a grammatikának ez a fejezete azokat a törvényszerűségeket keresi, amelyek a szóalakokból jó mondatokat állítanak össze („...hogy a nyelv elemeiből (itt elsősorban a szó nagyságú elemekre kell gondolnunk) elvileg összeállítható sorozatok közül melyek funkcionálhatnak mondatokként, és melyek nem.” (307)). Nem a mondategészből kell tehát

⁷ A generatív grammatika természetesen nem csak ilyen mondat típusoknak az elemzése során vesz föl mélyszerkezeti kiegészítést, de nyelvektől függően más szerkezetek esetében is. A magyar generatív grammatikákból egyébként hiányzik ez a fajta mélyszerkezeti elemzés.

⁸ A terjedelmes irodalomból ezt a két munkát találtam jellemzőnek.

kiindulni, hanem az elemekből (szavakból vagy szintagma/összetevő értékű egységekből), és a kapcsolódási szabályszerűségeket nem mondatrészekre kell vonatkoztatni, hanem szó szerkezeti, szófaji vagy esetleg még annál kisebb egységekre.⁹ A mondatot alkotó egységeket a vonzatok kötik össze, melyeknek mibenlétét – a régensek, vonzatok, illetve bővítmények fogalmának tisztázásával – Komlósy mondattana a szabad és vonzatos határozók közötti különbségek elemzésével tisztázza. Az egyszerű mondatban az igei régens körül kialakuló vonzatrendszerrel találunk, amelyet esetleg szabad bővítmények egészítenek ki. A mondat szerkesztettsége nem a hagyományos mondatrészek szintaktikai különbségeiből, a közöttük kialakuló viszonyokból adódik, hanem a régensek és bővítményeik szintaktikai jellegzetességeiből. Függ például a mondatszerkezet attól, milyen szófajú a régens, hány vonzata lehet, milyen mértékben kötelezőek vagy szabadok ezek, milyen szintaktikai tartalmak (tematikus szerepek) kötődnek hozzájuk, milyen a belső fölépítettségük, hogyan viselkednek szintaktikailag, azaz hol helyezkednek el a mondatban, mennyire kaphatnak hangsúlyt stb. A mondat szerkezetek tisztázásához segít hozzá annak vizsgálata, milyen viszonyok találhatók a különböző, de jelentésükben hasonló régensek, pl. az aktív és passzív ígetővek, az igék és a belőlük képzett igenevek körül kialakítható szerkezetek között stb. A képzési folyamatok ugyanis együttjárnak a vonzatstruktúrák megváltozásával, aminek viszont új jellegzetes szerkezetek lesznek az eredményei. A régi mondatrész-elnevezések az eltérő vonzati alakok megkülönböztetésére szolgálnak, és legfőljebb bizonyos rangkülönbségeket juttatnak kifejezésre. Az alany ugyanúgy vonzata az igének, mint a tárgy vagy a többi határozó.

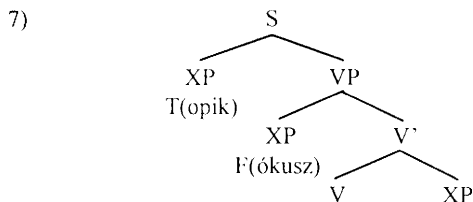
Fontos különbségek származnak a mondatok szerkezetében abból is, milyen eltérések vannak a vonzatok kapcsolatai között, hogy pl. predikatív jellegűek-e ezek vagy sem. A „predikatív” kifejezés hasonlít ugyan a hagyományos grammatika „állítás” kifejezésére, de nem azonos vele. Állítást nemcsak mondatok fejezhetnek ki (pl. *Feri beteg*), hanem ennek nominalizált alakjai is (*Feri betegsége*), illetve birtokragos főnevek (*betegsége*) (Komlósy 1992: 448, 449). A predikatív viszony sem csak a mondat alanya és állítmánya közötti sajátos kapcsolatra jellemző, hanem a szó és mondat értékű vonzatok közötti bizonyos kapcsolatokra is, mint pl. a *Pista részegen vált hőssé* mondatban *Pista* és *hőssé*, illetve a *részegen* és a *Pista hőssé vált* egységek között.

Amint látható, ez a mondattan egészen más eredményekhez vezet, mint a hagyományos, és más jellegű szerkezeteket talál a mondatban, mint az eddig megszokott szintaxisok. Sokkal inkább hasonlít a hagyományos grammatika XIX. század előtti kompozíciós tanára, mint a Becker-féle mondatrésztanra.

A mondatok szintaktikai viszonyait feltáró generatív mondattan mellett külön generatív mondattan foglalkozik azokkal a kérdésekkel, amelyek a mondat szórendi törvényszerűségeire adnak magyarázatot. Láttuk, hogy a hagyományos mondattanban a szórendi kérdések – legalábbis részben – a mondattani vizsgálatokból kapott mondatrészekhez kapcsolódnak, és mintegy kiegészítik a szintaktikai törvényszerűségeket. Ettől a fölfogástól eltérően a generatív elemzésekben a mondatrészeknek nincs közvetlenül közük a szórendhez. É. Kiss Katalin szerint a mondatrész-funkciók „... többnyire nincsenek egyenes összefüggésben a mondatrészek mondatbeli elhelyezkedésével; elsősorban a mondatrészek toldalékolásában és a jelentésben játszanak lényeges szerepet” (1998: 18). Tulajdonképpen érthető ez az állásfoglalás, hiszen a hagyományos mondattanhoz feladataiban közel eső generatív mondatszerkezeti vizsgálatokban sem a mondatrészek adják a vizsgálat lényegét (l. Komlósy András és Kenesei István dolgozatait), hanem az összetevők tulajdonságai és az ezekből fakadó törvényszerűségek. A szórendi kérdésekben is az összetevőket vizsgáljuk, de most nem a kapcsolódási törvényszerűségek tisztázására, hanem abból a szempontból, milyen tulajdonságaik alapján foglalhatják el a szórendi kategóriáknak megfelelő helyeket a

⁹ Mivel nem a mondategészből indulunk ki, nincs kész mondathelyességi kritériumunk. Az összekapcsolt egységek szintaktikai helyességéről csak úgy tudunk véleményt mondani, hogy nyelvi kompetenciánkkal ellenőrizzük a lehetséges kombinációs változatokat.

mondatban, és milyen sajátos jelentések adódnak ennek nyomán. É. Kiss Katalin mondattanában a magyar mondatok szerkezetét tehát nem a mondatrészek határozzák meg, nem is az összetevők (ezek a generatív grammatikában a fő tagjuktól függetlenül azonos jellegűek), hanem a legfontosabb szórendi kategóriák egymáshoz viszonyított helyzete. A magyar mondatok szerkezete nála:



Ez a szerkezeti elrendezés eltérő jellegű egységekből áll: egyrészt megtalálhatók benne az általános mondatösszetevők mint formális grammatikai kategóriák (ezek adják a mondat szintaktikai összetevőit a 4) ábrában), de vannak itt tisztán funkcionális szórendi egységek is (a topik és a fókusz). A hagyományos mondat szerkezethez hasonlóan ez a fölépítés is két részből áll, egy alanyinak nevezhető részből – ez a mindenkori topik – és egy állítmányinak nevezhető részből, amelyiket a VP – a tulajdonképpeni igei állítmányi rész – képvisel a hozzátartozó (itt alája irt) bővítőmennyekkel együtt. A mondat szórendjét megadó kategóriák, a topik, a predikátum és a fókusz, illetve a topik és a komment vagy a propozitum tulajdonképpen nem a generatív grammatika fogalmai. Már a múlt század óta szerepelnek a grammatikai munkákban (Hajicova 1984), meghatározásuk eléggé vegyes, de a generatív kutatások pontos értelmezésükre törekcsenek, és következetesen használják őket. A kérdés részletesebb elemzése érdekében érdemes lesz idézni egy részt É. Kiss Katalin mondattanából. A könyvben található példák és a hozzájuk fűzött magyarázatok a következők:

- „(1) a) János vett egy autót.
 b) Az idős asszonyt elütötte a vonat.
 c) Egy kollégám biciklivel jár dolgozni.
 d) A vonatokon megszapordtak a rablótámadások.
 e) A folyó fölött híd ível át.

Az (1a) mondat egy 'János' nevű személyről tesz állítást; azt állítja róla, hogy vett egy autót. Az (1b) mondat 'az idős asszony'-ként megnevezett személyről közöl információt; azt állítja róla, hogy elütötte egy autót. Az (1c) mondat a beszélő egyik kollégájáról állít valamit, azt, hogy biciklivel jár dolgozni. Az (1d) mondat 'a vonatok'-ról mint a dolgok egy meghatározott fajtájáról tesz állítást; azt állítja róluk, hogy megszapordtak rajtuk a rablótámadások. Az (1e) mondat a folyóról közöl állítást; azt, hogy híd ível át fölötte.” (21)

A hagyományos grammatika kissé más értelemben beszél a mondatokban tett állításokról, mint É. Kiss Katalin. Főfogása szerint minden mondatban az alanyról teszünk állítást, függetlenül attól, milyen helyen találjuk. Ennek megfelelően a második mondatban a *vonatról*, a negyedikben a *rablótámadásokról*, az ötödikben a *hídről* állítunk valamit, mert ezek a mondat alanyi részei. Az alanyról tett állításban természetesen megtalálhatók a többi mondatrészek is, de csak mint nem alanyi részek. Így mondhatjuk, hogy az (1d) mondatban a rablótámadásokról teszünk állítást és ebben az állításban a *vonatokon* a támadás helyét adja meg. A hagyományos fölfogás ellene van annak a véleménynek, hogy ez a mondat „...a vonatok'-ról mint a dolgok egy meghatározott fajtájáról tesz állítást”. A mondatokban megfogalmazott állítások az alanyról szólnak a hagyományos fölfogás szerint, a többi mondatrész csak kiegészítő szerepet játszik ebben az állításban, amit

semmiképpen sem szabad azonos értékűnek venni az alany és az állítmány közötti viszonyal. (Mondhatjuk még, hogy az (1d) mondat a benne tett állítás helyét kiemelt módon kezeli, amikor ezzel a helyhatározóval kezdi a mondatot.) A függőségi grammatikákban és a magyar generatív felfogásban az állítmány nem csak az alannal, de minden mondatrészszel egyforma állítási viszonyban található. Ugyanezt mondja a formális logika is: a kijelentések egy predikátumot és hozzája tartozó argumentumokat tartalmaznak. (Az (1d) kijelentésre vonatkozóan: megszapordtak (*rablótámadások, vonatok*).

A generatív nyelvészet is különbséget tesz a mondatrészek között, mindenekelőtt azzal, hogy eltérő tematikus szerepeket tulajdonít nekik. Amikor tehát azt mondja, hogy az (1d) mondat a 'vonatok'-ról tesz állítást, akkor ebben az is benne foglaltatik, hogy ennek az összetevőnek hely értékű tematikus szerepe van a mondatban. Jelen esetben azonban nem erről a tematikus szerepről van szó, hanem a kiemeltségből adódó jellegzetességről, egy „közlésbeli-jelentéstani szerep”-ről (21), a topikról, a szórendi pozícióval együttjáró tulajdonságról. Kérdéses, hogy ezt a tulajdonságot lehet-e, illetve szabad-e egy olyan tulajdonsággal (az állítással) jellemezni, amelyik tipikusan az állítmány és az alany, illetve tágabban értelmezve az állítmány és a mondatrészek közötti viszony jelölésére használatos.

Kétségtelen, hogy a topik és a predikátum közötti kapcsolatnak is fontos jelentése van az egész mondat értelme szempontjából, de célszerű lenne tisztázni, hogyan viszonylik ez az „állítás” a mondatrészek és a (hagyományos) állítmány közötti állításokhoz, illetve hogyan viszonylik a szórendi jelentések kérdésével foglalkozó mondattan ahhoz a másik mondattanhoz, amelyben a részekkel a mondat szerkezetét és lingvisztikai jelentését határozzuk meg. (Hogy a mondat jelentéséhez elvezető egységeket a hagyományos mondatrészekkel adjuk-e meg, vagy pedig a generatív rendszerben alapul vett összetevőkkel, lehet másodrendű kérdés a jelen esetben.)

Az ún. nyugati nyelvekben annyira szoros összefüggés található a mondat grammatikai szerkezeté és a szórendje között, hogy a mondatok szintaktikai viszonyainak leírása egyúttal tartalmazza a mondat szórendjének törvényszerűségeit is. Ugyanez nem áll a magyarra. A hagyományos magyar grammatikák – láttuk – a szintaktikai viszonyok kérdését tekintik a mondattan fő feladatának és a szórend kérdéseit ehhez kapcsolva vizsgálják, de teljesen a mondatrészekhez kötött szórendiségről nem beszélnek. A magyar generatív grammatikák szétválasztják a két területet: külön mondattan foglalkozik a mondatok szintaktikai szerkezetének kérdésével és egy másik a szórendi kérdésekkel. Egy ilyen szétválasztást több szempont is támogat:

- a) a magyarban valóban nincs kapcsolat a mondatok szintaktikai szerkezeté és szórendje között;
- b) amennyiben a szintaxisban a mondatnak a tényleges szóalakjai által adott szerkezetét kell leírni (ahogy azt a hagyományos fölfogás is tanítja), akkor a szórendi kérdéseknek kiemelt és önálló helyet kell biztosítani, mert a tényleges és hangsúlyozottságukban is meghatározott alakok egy adott szórendhez vannak kötve;
- c) mivel a generatív szintaxis nem a mondatégszéből kapott részeket tekinti a leírás alapegységeinek, hanem a morfológiai jellegzetességekkel rendelkező összetevőket, ezek egységes háttérül szolgálhatnak mind a mondat szerkezeti elemzésben mind a szórendi törvényszerűségek leírásában.¹⁰

Lehet tehát új magyar mondattan vagy mondattanokat írni, amelyek eltérő alapelveik folytán másfajta magyarázatokat adnak a mondatok szintaktikai viszonyaira és szórendjére, mint az eddigiek. A hagyományos szintaxis öt mondatrész különböző változataival magyarázza meg a mondatok szerkezetét. Ugyanerre a célra a generatív grammatika szerkezetértékű összetevőket, szófajokat, illetve még ennél is kisebb egységeket vesz alapul, melyek száma jóval felülmúlja a mondatrészek számát. Nem meglepő, hogy a rájuk alapozott szintaktikai leírás nagyon sokféle és

¹⁰ Nem meglepő, hogy a generatív grammatika szinte ugyanazokat a morfológiai egységeket használja egyes szórendi kérdések ismertetésében, mint a hagyományos elemzések, pl. az igékötös igék szórendje, a kérdőszavas kifejezések szórendje vagy a „hozzátoldás, befoglalás, általánosítás, erősítés” szócsoportjai (Elekfi 1995: 892); É. Kiss Katalin (1992: 48–57).

az eddigiektől eltérő rendszerezésekre ad lehetőséget. Mindeddig ezekkel a kérdésekkel egy szűk és zártnak mondható csoport foglalkozik nálunk, pedig a sokoldalú, kellően megalapozott eredményekhez több kutatóra, több elemzésre van szükség. Elméletikben mindennek gazdagodás lenne a következménye, és biztosan könnyebben lehetne megoldani azt az egyáltalán nem egyszerű kérdést, hogyan tudjuk majd az új mondattan megállapításait jól áttekinthető anyagként a szükséges általános ismeretek körébe beépíteni.

SZAKIRODALOM

- Antal László 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Budapest.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában*. Budapest.
- Becker, Karl, Ferdinand 1842. *Ausführliche deutsche Grammatik*. Bd. I. Prag.
- Bencédy József, Fábíán Pál, Rácz Endre, Velcsov Mártonné 1976. *A mai magyar nyelv*. Budapest.
- Cherubim, Dieter 1976. *Grammatische Kategorien: das Verhältnis von „traditioneller“ und „moderner“ Sprachwissenschaft*. Tübingen.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*.
- Deme László 1956. Szórendi vétségek és kétségek. In: Lőrincze (szerk.): *Nyelvművelő*. Budapest. 257–65.
- Elekfi László 1995. Szórend. In: *Nyelvhelyességi Kézikönyv II*. 884–95.
 Összetett állítmány szórendje. Uo. 464–5.
 Összetett igealakok szórendje. Uo. 465–6.
 Összetett mondatok szórendje. Uo. 466–7.
 Igekötvés ige szórendje. Uo. 990–3.
 Igenévi szerkezetek szórendje. Uo. 995–7.
- Elekfi László 1995. Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan; *MNy*. 385–401.
- Engel, Ulrich 1991. *Deutsche Grammatik I–II*. Heidelberg.
- Glinz, Hans 1947. *Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der deutschen Grammatik*. Bern.
- Glinz, Hans 1952. *Die innere Form des Deutschen*. Bern.
- Hajicova, Eva 1984. Topic and Focus. In: P. Sgall (ed.): *Contribution to Functional Syntax, Semantics and Language Comprehension*. Praha. 189–202.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondat szerkezete. In: Kiefer (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 529–714.
- Kiefer Ferenc 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I*. Mondattan. Budapest.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 79–178.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss, Kiefer, Siptár: *Új magyar nyelvtan*. 17–184.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc, Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest.
- É. Kiss Katalin–Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 21–78.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 299–528.
- von Kutschera, Franz 1993. *Sprachphilosophie*. München.
- Matthews, Peter, H. 1993. *Grammatical theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. Cambridge, Mass.
- de Saussure, Ferdinand 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.
- Tesnière, L. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris.
- Tompai József 1961. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Budapest.

Hell György

Hell, György: **Traditional and ‘New Hungarian Grammar’**. The article addresses the problem of how non-traditional syntactic descriptions can be understood with a traditional background. It is difficult to demarcate the two approaches strictly because several ideas of

structuralist research (like the phoneme and other achievements of the Prague School) have been incorporated in traditional grammars, too. Substantial differences nevertheless exist (a) in the application of results obtained from a logical analysis of natural languages, (b) in the way deep structures are construed, and (c) with respect to the usefulness of immediate constituent analysis in syntactic description.

The latest investigations based on generative principles yielded some new and interesting results in Hungarian syntax but their application for teaching purposes requires a broader perspective on the problems involved.

Egy 1849-es orosz dokumentum a magyar nyelvről

A Habsburgok magyarországi hatalmának megmentésére 150 éve indított orosz intervenció egyik eddig nálunk ismeretlen dokumentumára bukkantam az Odesszai Állami Egyetem könyvtárának Voroncov-gyűjteményében. Az N 38/43. jelzésű, jó félszáz lapos országismertető füzet a *Венгрия и венгерские дела* (Magyarország és a magyar ügyek) címet viseli, és Szentpétervárott adták ki 1849-ben.

Ivan Oreusz ezredes, az intervencióról 1880-ban megjelent első összefoglaló orosz hadtörténeti mű szerzője szóvá tette, hogy a cári seregek nem rendelkeztek elegendő előzetes információval Magyarországról. Valóban: a csapatok – a cár jelenlétében, aki néhány jelképes versztányit be is lovagolt az országba – Szepesófalunál június 15-én lépték át a határt, viszont a kormánybürokrácia ki tudja milyen üttesztői folytán P. Jelagin cenzor csupán július 14-én (európai időszámítás szerint 27-én) engedélyezte kinyomtatni a szóban forgó könyvecskét, amely az akkori közlekedési viszonyokat figyelembe véve legjobb esetben is egy hét múlva, vagyis alig egy héttel Világos előtt juthatott el Paszkevics csapataihoz.

A 63 szövegoldalból és egy országtérképből álló munka négy különböző terjedelmű részből tevődik össze. A bennünket itt közvetlenül érdeklő első, nyelvi részt 15 oldalas földrajzi és 16 oldalas történelmi áttekintés követi, amelyet egy több mint húszoldalnyi összefoglalás zár a szabadságharc első évének főbb katonai eseményeiről.

Az első rövid résznek (5–8. pp.) a címe ez: *A magyar nyelv és a magyar nevek kiejtése*. Itt a következőket olvashatjuk:

A magyar tulajdonnevek kiejtésének magyarázata céljából szükségesnek tartjuk röviden kifejtetni, hogyan ejtik Magyarországon az egyszerű és az összetett betűket. A keresztény Európa valamennyi nyelve között a magyar [az eredetiben венгерский или мадьярский] őrizte meg leginkább az ázsiai eredetének a nyomait. Napjainkra számos tudós bebizonyította, hogy e nyelv egyfelől a finn, másfelől a török nyelvvel áll közeli rokonságban.

A magyar nyelvben a betűk kiejtése, jóllehet sokban különbözik az egyéb nyelvekben megszokottól, olyan feltétlen szabályoknak engedelmeskedik, amelyek az ejtést megkönnyítik.

Magánhangzó hét van: **a, e, i, o, ö, u** és **ü**, ezeket vagy röviden, hangsúly nélkül ejtik, vagy hosszan, hangsúlyosan (ez utóbbit a ' jellel adják vissza). Ez a nagy magánhangzó-változatosság a magyar nyelvet rendkívül alkalmassá teszi az antik költemények visszaadására, oly módon, hogy fennmaradjon az eredeti versmérték is. A magánhangzókat ezenkívül keményekre (**a, o, u**) és lágyakra (**e, ö, ü**) is felosztják. Az **i** magánhangzó mindkét csoportba tartozhat.

A **mássalhangzók** között a megszokottakon túl összetett betűk is vannak (**cs** vagy **ts**, **cz** vagy **tz**, **gy**, **ly**, **ny**, **sz**, **ty**, **zs**), ezek mindegyike sajátosan ejtődik.

Az **y**-nal összetett betűk a leglágyabb módon ejtődnek, a francia **ll**-hez hasonlóan (pl. *mouillés*), vagy ahogy az **n** és **l** a szavak végén ejtődik (pl. *email, dain, gain*). Azt is mond-

hatni, hogy a **y** betűt nem is ejtik, hanem az mintegy a megelőző mássalhangzó lágyítására szolgál. Orosz betűkkel történő translitteráció esetén – amint alább látni fogjuk – az **y** az **й** betűvel helyettesíthető. Kivétel kevés van, például a régi családnevekben *Pálffy* és *Esterházy* ejtése: Palfi, Esztergazi.

A **gy** ejtése a legfurcsább, a leginkább a **ди**-re hasonlít. Ezért a *Magyaz* (sic!) szó 'Венгерей' ejtése: мадыар, nem pedig магиар vagy маджар, mint még sokan ejtik és írják.

Általában szólva így ejtik:

A **cs** (és a **ts**) úgy, mint a **тш** vagy a **ч**. (Pl. a *Cseb* városnév ejtése Тшеб, a *Cselnecké* Тшелнек.)

A **c** (és **tz**) úgy, mint a **ц**. (Pl. *Debrecin* ejtése Дебрецин.)

A **gy** úgy ejtődik, mint a lágy **ди**, vagyis a **дь**. (*Magyar* kiejtése Мадьяр, *Gyorok* kiejtése Дьорок.)

A **ly** kiejtése nagyon lágy, a szó végén pedig majdnem mint a **й** vagy mint a francia **l** az émail szóban, vagyis szinte egyáltalán nem ejtik. (Pl. *Vasarhely* ejtése Вашаргей.)

A **ny** úgy ejtődik, mint a lágy **нь**, vagy a francia **gn** a *campagne* szóban. (Pl. *Baranyavár* ejtése Бараньявар, *Ivany* ejtése Ивань.)

Az **sz** úgy ejtődik, mint az **с**, csak hosszsan. (Pl. *Liszt* ejtése Лист, *Szegedin* városé Сегедин, a *Szekler* ejtése Секлер, nem pedig Шеклер.)

A **ty** ejtése lágy **ть**, vagy amint a francia **ti** a *métier* szóban.

A **zs** ejtése ж.

A **z** ejtése з, de semmi esetre sem ц. (Pl. *Esterhazy* ejtése Эстергази.)

Az **s** ejtése ш. (Pl. *Temesvár* ejtése Темешвар, *Vasarhely* ejtése Вашаргей, *Kossuth* ejtése Кошут.)

A **v** ejtése в és nem ф, mint a németben. Példaként szintén a *Temesvár* és a *Vasarhely* hozható.

A **b** és a **d** a szó elején csaknem **тд** és **пб**-ként ejtendő.

A **c**, **ch**, **q**, **w**, **x** kevés kivétellel csak idegen szavakban található.

A névszói ragozás nagyon egyszerű: a nemeket nem jelölik, a többes számot **k** betű hozzátdásával képezik (**ak**, **ok** a kemény és **ek**, **ök** a lágy mássalhangzós szavakban), pl. *tanító* (sic!) 'учитель', a többes száma *tanítok* (sic!), *virag* (sic!) 'цветок', a többes számban *virágak* (sic!), *könyv* (sic!) 'книга', többes számban *konivék* (sic!). Az eseteket járulékos szótagok jelzik.

Az igék és ragozások fölöttébb gazdag a szemléletben és módokban, amelyek a magyar nyelv alaposabb megismerésében a legnagyobb nehézséget jelentik.

E nyelv mondattana sokban hasonlít a latinéra, s ugyanaz a közvetlenség jellemzi a fordulatokban. A melléknévet a főnév előtt használják, s e szabály alapján a magyaroknál a keresztnévet megelőzi a családnev, mely melléknévi jellegű.

Átengedve az érdemi elemzést a magyar nyelvészettel foglalkozó kollégáknak, magam csupán néhány megjegyzésre korlátozódok. A legfontosabb, hogy ez a bevezető rész (is) pragmatikus célt követ: a magyar helységnevek (és kisebb részt a személynevek) kiejtésében való eligazodást. (Ezért némileg mulatságos itt a magánhangzók kapcsolatos megjegyzés az antik költemények versmértékéről.) A francia kiejtési analógiákra támaszkodás az orosz nemesség (és tisztikar) jó francia nyelvtudására apellál. A **gy** ejtésének a *magyar* szóban jelzett kétféle „veszélye” egyfelől a németre utal (innen került a szövegbe a *Szekler* szó is), másfelől a Dél-Oroszországban meghonosított magyar szőlőfajták, jelesen a Kubanyban és Grúziában máig élő *madzsari*, *madzsarka* nevű bor közismert voltára. A *Debrecin* és *Szegedin* nyilvánvalóan a német nyelvű térképekről átvett formák. Sajátságos, hogy noha olvashatunk itt a hosszú magánhangzók jelöléséről, csupán egyetlen ilyen hangzót tartalmazó szóban jelöli ezt, a többiről lehangyja.

Ki lehetett a szerzője ennek a résznek? A szentpétervári egyetemen ekkoriban még intézményesen nem tanulmányozták a magyar nyelvet. Feltehetőleg valamelyik, a finnugor nyelvészetet is ismerő egyetemi oktatót bízták meg az összeállításával. (Erről árulkodik az antik versmértékre utalás.) Nem kizárt, hogy ez maga I. I. Szreznjevszkij professzor volt, aki, mint Tardy Lajostól tudjuk, néhány évvel előtte több ízben is járt hazánkban. Ő szlavista volt, ezért nem kérhetjük számon rajta például az olyan fontos mozzanatokat, mint a **h**, a **zs** és **s** (az oroszról lényegesen eltérő) ejtésének kiemelését, vagy a **b** és a **p** ejtéséről írt rejtélyes magyarázatot.

Az ő szövegét is „megadusztálta” az egész kiadványt szerkesztő (névtelenül maradt) vezérkari főtiszt. A magán- és mássalhangzók betűkként való emlegetése ezt sejteti.

Néhány évvel ezelőtt e hasábkon Kálmán Béla ismertette a legelső orosz–magyar szójegyzéket, a II. Katalin rendeletére (és az 1787-ben az ő neve alatt) kiadott *Minden nyelvek és nyelvjáráások összehasonlító szótárát*. (Megfelelő információs hálózat létezése esetén nem kellett volna Bécsből rendelnie a mikrofilmet, hiszen a szegedi Somogyi-könyvtár anyagába még az alapító életében bekerült, s ma is ott található.) Az általunk bemutatott, nagyon gyakorlati céllal készült ismertető további láncszem kultúránk kapcsolatának történetében.

Fenyvesi István

Hóstat. A bajor–osztrák eredetű (északi nyelvjárásainkban szlovák közvetítésű) *hóstat* (Hofstadt [hovestat, hofstat] ’udvarhely, udvarház’) szavunk jelentését etimológiai és értelmező szótáraink bizonyos szempontból eltérő módon magyarázzák. A TESz. (2: 150–1) szerint három jelentésben használatos: 1. lehet ’olyan telek, amelyen lakóház és major áll vagy épül’; 2. ’külváros’, és végül 3. ’ház udvarral és kerttel együtt, belsőség’. Az ÉrtSz. (3: 354) szerint ’külső városrész városnegyed; külváros’. Az ÚMTsz. (2: 1004) első helyen a ’külváros’ jelentést adja meg, de közli a ’falú félreeső része’, illetve a ’belsőség, belső telek’ jelentést is. Szabó T. Attila alábbi példáiból szemléletesen kirajzolódik az erdélyi hóstatok keletkezésének a folyamata: a hóstatok a városból kivezető utak mentén alkalmasszerűen keletkezett, vár(os)falon, vár(os)kapun kívüli településrészek voltak, amelyek a vár(os) körül össze is épülhettek. A régi kolozsvári elővárosoknak ezért összefoglaló nevük is volt: *Hóstatáság*. Mivel az erdélyi hóstatok valóban a vár(os)falon, palánkon, sáncon kívül feküdtek, a vár(os)ból a hóstatba ki – ’bentről kifelé’ – lehetett menni: „*Catalin azzon ... Azt vallia hogi Mazas peterne Eohozzaya Ment volt ky az hostatba hwl lakik*” (1574, Kolozsvár, Tjk. III/3. 392; vö. SzT. 5: 292). „*En mind eddig is kün lakván az Hostatb(an) ... Klmes Ur(ám) eo Excellentiájával nem szolhattam*” (1755. Baló Antal levele Nagyszebenből; SzT. 5: 293).

Az előbbiekhöz hasonlóan ’külváros’ jelentésben használja Barta Boldizsár krónikaíró is a hóstat szót: „Ugyan az idő alatt [1662-ben], azon [Huszain] pasa hozzáfogott a váradí Olaszi nevű hóstat kerítéséhez még télben, kit nagy tapaszos palánkkal a Keres vizétül fenn az vár bátyájától elkezdve, ugyan a Keres vizére el alá békeritetett” (Barta B., Rövid Chronika, Debrecen, 1984. 43). Jambressich latin–illír [horvát]–német–magyar szótára is a német eredetű ’hóstat’ szóval adja vissza a latin suburbium szó magyar jelentését. Figyelemre méltó, hogy a megfelelő horvát szógyök viszont a magyarból való: Zvunzki **Varaß**, **Predvaraß**, **Podvaraßje** ’előváros’, ’Vorstadt’ (A. Jambressich, *Lexicon latinum... Zágráb*, 1742. 956).

Debrecen körül, a város határát jelző árkon, palánkon kívül a törökök ellen vívott harcok idején, az 1600-as évek második felében egymás után keletkeztek a hóstatok, a környező falvakból menekült „hajléktalan szegénység” telepei. A városi magisztrátus több mint egy évszázadon át tiltotta a földkunyhók építését, csak a XVIII. század végén nyert hatósági engedélyt a város kerítésén kívül való letelepedés. A városról készített kéziratos térképek (DvT.) ezeket a telepeket hol a német *Vorstadt* ’előváros’ szóval (1811: *Varga Utszai Vorstadt*), hol a már megmagyarosodott *hóstat* szóval jelölik (1812: *Czegléd Utszai Hostadt* [a mai Csillag utca két oldalán fekvő városrész], *Csapó Utszai Hostadt* [a Nyíl utca környéke], *Hatvan Utszai Hostadt* [a Vendég utca körül kialakult településrész], *Várad Utszai Hostadt* [az Erzsébet és Ispóty utca között fekvő városrész]). 1820 körül a Csapó utcai „elővárosról” külön térkép készült: *A Csapó utczai ujj Hostati telkek rajzolatjának fragmentuma* (DvT. 441).

Dunántúli városaink jó részében a hóstatok nem alkalmasszerűen kialakult elővárosok, külvárosok (*Vorstadtok*) voltak, mint Kelet-Magyarországon, hanem a török korban tervszerűen kiépített *fortalitiumok* (erősségek, katonavárosok). A török háborúk konzerválták a *kétsajtú város-*

építést: az eredeti belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebb, telepített, bekerített településrészt, váralját, suburbiumot találunk például Pápán, Kanizsán, Lentiben, Szentgróton, Keszthelyen, Egerszegen és Veszprémben (vö. Szántó Imre, *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon*. Budapest, 1980. 33). *Ez a katonaváros a hóstát*. Lakosai, a hóstátiak (katonavárosiak) fegyverrel szolgáló harcosok, lovas katonák voltak. Mivel a kis területű vár nagyobb tömegű katonaság befogadására alkalmatlan volt, védelmi célból a hóstátot (suburbiumot) is sánccal, palánkkal, vízesárokkel kellett körülvenni, az utak végén pedig kapukat, hidakat kellett építeni (vö. Iványi Béla, *Zalaszentgrót története*. Zala Megyei Levéltár. Kézirat, é. n. 18; Makkai László, *A magyar városfejlődés történeti vázlata*. Vidéki városaink. Budapest, 1961. 60; Eperjessy Kálmán, *Városaink múltja és jelene*. Budapest, 1971: 122). A hóstátok kiépítésével, vagyis a várak, városok hadi megerősítésével a korábbi polgári település egysége megszűnt nemcsak városképileg, hanem jogilag, közigazgatásilag is (Gyimesi Sándor, *Magyar gazdaságtörténet [1848-ig]*. Budapest, 1972. 105–6). Különösen az ellenséges támadások idején nőtt meg a hóstátok szerepe: a katonai vezető, a várnagy vette át nemcsak a vár, hanem az egész település irányítását. Természetesen a hóstáttal egy időben fokozatosan kialakult egy harmadik városrész, az *igazi külváros* is: a *megerősítetlen polgárváros*, amelynek lakosai az úrbéli szolgálatot ellátó, a vár és a hóstát lakosait árucikkkel, élelemmel, takarmánnyal ellátó „külvárosiak” voltak. Ma a *Hóstát* helyénv a dunántúli városokban már ismeretlen, a megyék helynévanyagát feldolgozó szótárakban is hiába keressük.

A *hóstát* szó eredetét és jelentését egészen sajátosan magyarázza a beszercei német tájnyelv-kutató, a szász tájszótár főszerkesztője, Fritz Hozträger egyik magyar nyelvű, Szabó T. Attilához intézett levelében: „*a magyar hóstát nem a német Hochstadt származéka, mert e külvárosok nem fekszenek »fent« = hoch, ti. feljebb, mint a város. Az átvétel a szászból történt, és itt a »hoch« u-val hangzik: huch, hui stb. Tehát a magyarban valószínűleg a »hústáló« lett volna belőle. A szász hofstiat (olv. magy. hóstiat) a régi szász falu beosztását nevezi meg: annyi mint hofstelle, tehát az a rész, amely minden falusinak kiosztódott.*” A levél részleteit és a kolozsvári *Hóstát* helynév magyarázatát Szabó T. Ádám közli a *Névtani Értesítőben* (16: 66).

A középkor végén és főként az újkor elején a *hóstát* szót Debrecenben és a környező városokban azonban éppen a Hozträger által valószínűtlennek tartott 'felsőváros' jelentésben is használták. Feltehetően a bajor *Hofstadt* 'udvarhely, előváros' szó félreértelmezése (**Hochstadt*) következtében kapta a *hóstát* szó a 'felsőváros', 'a legmagasabban fekvő városrész' jelentést, és terjedt el később az ennek megfelelő szóhasználat. Debrecenben például a Csapó és Burgundia útcáktól délkeletre fekvő Domb utca környékét nevezték hóstátnak: 1820: *Új hóstáti telkek a Csapó utcán* (Hajdú-bihari kéziratos térképek. Szerk. Komoróczy György, Debrecen, 1972. 68). Ma is ez a város legmagasabb pontja. É. Kiss Sándor magyarázata szerint Debrecenben „Hóstátnak (Hochstadt) nevezték a Csapó és a Burgundia szegletében levő **magas fekvésű városrészt**. Fekvésére emlékeztet a *Domb* és a *Magos* utcanév” (Debrecen utcanevai. Szerk. Nábrády Mihály, Debrecen, 1984. 115). A *Felmegyünk Budapestre?* című tanulmányában Sebestyén Árpád is 'felsőváros' jelentést tulajdonít a *hóstát* szónak: „Ha vár köré települt a lakosság, az erősség a hegytetőn, dombon, magaslaton épült, s ott nemcsak a katonák, hanem a birtokos nemes úr hivatala is *fent* lakott a várban, oda kellett *felmenni* igazgatási ügyekben is. A várnegyedet sokfelé *hóstátnak* nevezték, a német *Hochstadt* magyaráztásával, tehát *felsővárosnak*” (Értsünk szót! Debrecen, 1994. 51–2). A Magyar történelmi fogalomtárban (szerk. Bán Péter, Budapest, 1989. 199) Nemes Lajos szintén *Hochstadtnak* 'felső város'-nak értelmezi a *hóstya* (a *hóstát* tájnyelvi változata) szót, amelynek a latin megfelelőjét is közli: *suburbium*. Erről viszont a *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae* (cond. Antonius Bartal, Lipsiae, 1901. 638) a következőket közli: „1. **Suburbium**, locus sub urbe (castro) habitatus, civitas sub castro; *váralja*”, vagyis nem felsőváros, nem Hochstadt. Még a második jelentésből – „2. **Suburbium**, tractus urbi subiectus; *külváros*” – sem következik semmiféle magyarázat arra vonatkozóan, hogy a hóstát (*hóstya*) magasabban vagy alacsonyabban helyezkedett-e el annál a vár(os)nál, amelynek szomszédságában kialakult.

Hajdúböszörményben a Mátyás király korában épített erődítés és kastély (1460: *fortalitium et castellum*) környéke, a Domb és Vár utca volt a *Nánási* [út menti] vagy *Külső Hóstát*. Ezt a helynevet, amely feltehetően a Böszörményben állomásozott német katonaság nyelvéből került át a böszörményiek nyelvébe, Rápolti Pap Mihály református lelkész kéziratosa krónikája említi 1675-ben (Sárospataki Füzetek 1858: 698). A böszörményi *Külső Hóstát* városrész (szemben a *belvárosi erődítéssel*, a templomerőddelel) azért is érdekes, mert nemcsak *külváros*, *külső* 'Vorstadt' volt, hanem a dunántúli hóstátokhoz hasonló *katonaváros* és egyben Böszörmény *legmagasabban fekvő* része is, ahol a labanc katonaság kaszárnyája állt.

É. Kiss Sándor a hajdúhadházi *Hóstát* helynevet is 'felsővárosnak, belvárosnak' magyarázza: „Kétségtelen, hogy a német eredetű Hochstadt = felsőváros, a város magasan fekvő része, félig-meddig magyarított alakja” (É. Kiss S., Hajdúhadház helynevei I. Belsőégi elnevezések. A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1966–67. Debrecen, 1968. 499 és 512). Következtetését arra alapozza, hogy a Darnai ház, amely „az öregek emlékezete szerint” a hadházi Hóstátban állt, a Böszörményi utca keleti felében, a város legmagasabban fekvő részében épült. A hadházi Hóstát tehát *nem katonaváros*, de *nem is külváros* vagy 'minden falusinak kiosztott' telekrész volt, hanem *felsőváros*, *belváros*, mivelhogy éppen a település központjában, a főtér nyugati oldalán terült el, a legmagasabban fekvő városrészben, a régi templom mellett.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy *hóstát* szavunk jelentését két új részjelentéssel bővíthetjük: a szótárainkban eddig megadott 'külváros', 'majorság', 'belsőség' stb. jelentéseken kívül használták e szót 'katonaváros' és ritkábban 'a település legmagasabban fekvő része, felsőváros' jelentésben is. Ez utóbbi jelentés a *Hofstadt* téves értelmezése (**Hochstadt*) következtében alakult ki.

Ország László–Magay Tamás: *Angol–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, 1998. 1779 p. Ország László–Futász Dezső–Kövecses Zoltán: *Magyar–angol nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, 1998. 1583 p.¹

Az Akadémiai Kiadó a *Klasszikus Nagyszótárak* sorozatának első darabjaként jelentette meg az átdolgozott *Angol–magyar / Magyar–angol nagyszótárakat*. Régóta aktuális volt már e szótárak felújítása, hiszen a korábbi változat – noha számítógépen is megjelent – eredetileg az 1950-es években készült, utolsó kisebb javítása 1976-ban történt, így az eddig piacon lévő legteljesebb angol szótárunk lényegében közel 50 évvel ezelőtti nyelvallapotot tükrözött. Ezért különösen nehéz, felelősségteljes feladat volt az új kiadás elkészítése.

Már a kötetek kézbevétele is igazi öröm: kívül izlées, jó minőségű borítás, belül szép, fehér papírra nyomtatott, olvashatóan szedett szócikkek. A lap szélére nyomtatott regiszter segít a keresésben. A szótár használatát jelentősen megkönnyíti, hogy egy-egy kötetben sikerült elhelyezni az eddigi kétszer kétfelével szemben.

A szótárpárt böngészve valóban számtalan új szót találunk. A lapozgatva olvasgatás élvezete után ellenőriztem, hogy az Oxford English Dictionary (OED) 1992-es kiadásában 1980 után feltűnő szavak, jelentésárnyalatok közül melyeket tartalmazza az új angol–magyar (AM) szótár. Ennek eredményét foglaltam össze a mellékelt táblázatban. A teljesség kedvéért még két modern egynyelvű angol szótárt is bevontam a vizsgálatba. Mindkét szótár, a Cobuild és a Cambridge International Dictionary of English (CIDE), számítógépes korpusz (szöveggyűjtemény) felhasználásával készült, s az utolsó két-három évtized szókinésének minél teljesebb leírására vállalkozik. (A vizsgált szótárak méretének összehasonlításául: az egykötetes Cobuild és a CIDE egyaránt körülbelül 90 ezer címszót tartalmaz, az új angol–magyar 120 ezret, míg a 20 kötetes OED 92-es kiadása 450 ezret.)

	AM '98	Cobuild '87	CIDE '95	OED '92
AIDS	+	+	+	+
arb	–	–	+	+
Argie	+	–	–	+
backslash	+	–	–	+
boardsailing	–	–	–	+
boot v	+	–	+	+
build-down	–	–	–	+

¹ A cikk rövidebb változata megjelent az ÉS 1999. január 15-i számában „Ország=Szótár” címen.

	AM '98	Cobuild '87	CIDE '95	OED '92
brill	-	+	+	+
computerate	-	-	-	+
camcorder	+	-	+	+
contra	-	-	-	+
coprocessor	+	-	-	+
DAT	+	-	+	+
dangle	+	-	-	+
de-nastification	-	-	-	+
download	+	-	+	+
email	+	-	+	+
foodie	+	-	+	+
freebase	+	-	+	+
Greenham	-	-	-	+
fuzzword	-	-	-	+
greenmail	-	-	-	+
hoolivan	+	-	-	+
kissogram	-	-	+	+
microlight	+	-	+	+
microwavable	-	-	+	+
MIDI ₃	+	-	+	+
mousse v	-	-	-	+
Nicorette	-	-	-	+
perestroika	-	-	+	+
Rambo ₂	-	-	+	+
Rubik	-	-	-	+
secondee	-	-	-	+
spreadsheet	+	-	+	+
START n ⁴	+	-	-	+
trial v	-	-	-	+
trueish	-	-	-	+
uncreolized	-	-	-	+
underspend n	+	-	-	+
unsackable	-	-	-	+
uplight	+	-	-	+
Valspeak	-	-	-	+
Vanuatu(an)	+	-	-	+
veejay	-	-	-	+
vicechampion	-	-	-	+
walkman	+	+	+	+
workalike	-	-	-	+
WIMP ₃	-	-	-	+
yap	-	-	-	+
yomp	-	-	-	+
yumpie	-	-	-	+
yuppie	-	+	+	+
yuppification	-	-	-	+

A táblázatból látható, hogy az OED-ben publikált új szavak csaknem fele (21/53) került be az új angol–magyar szótárba, elsősorban azok, amelyeket már a CIDE is tartalmazza. Még olyan szavak is vannak benne, amelyek csak az OED-ben fordultak elő (*Argie, backlash, coprocessor, hoolivan*). Egy-két olyan szó viszont sajnos kimaradt, ami nemcsak az OED-ben, hanem a CIDE-ben is előfordult már: *brill, kissogram, yuppie*. A *yuppie* felvétele azért lett volna fontos, mert ez meglehetősen divatos angol szó: a *Young Urban Professionals* rövidítéséből eredő, kissé gunyoros elnevezés a „menő” fiatalokra (az utánnomásba bekerült). Egész bonyolult szócsalád is alakult köré, ennek része a *yap* és a *yumpie* is, valamint a *yuppification*. Ez utóbbi egy városrész átalakítása oly módon, hogy a gazdag yuppie-k jól érezzék magukat benne.

Érdekessége, mulatságossága miatt lett volna jó a *kissogram, kissagram* szó felvétele: ez olyan születésnapi vagy egyéb alkalomból küldött jókívánság, amit egy csinos ifjú hölgy egy puzsi kíséretében ad át. (Bizonyára jól menő üzletág lehet.)

A magyar–angol szótár címszóállományának felfrissítése sokkal nehezebb feladat lehetett, mivel sem új magyar értelmező, sem korszerű magyar–idegennyelvű nagyszótárunk nincs. Még az *Értelmező kéziszótár* „leporolt” változata is csak a közeljövőben jelenik meg. Így a kiadónak saját erejéből kellett – ráadásul igen gyorsan – megoldania ezt a kényes feladatot, amely alapos, körültekintő gyűjtőmunkát igényel. A címszavak közt böngészve úgy találtam, hogy ez – a rendelkezésükre álló rövid időt figyelembe véve – viszonylag jól sikerült. A bevezetőben is megemlítik, hogy szleng szavakat is felvettek a szótárba, álljon itt néhány példa: *csaj, hapsi, pihizik, zsozso, tropa, toplák*. A szleng kifejezések egy része azonban véleményem szerint nem ilyen általános célú szótárba való; a jelek szerint kritikátlanul sok anyag került át az egyik főszerkesztő (Kövecses Zoltán) szlengszótárából. A csupán periférikusan használt kifejezéseket (pl. *gádzsi*) szerintem jobb lett volna kihagyni, a magam részéről nem „tobzódtam” volna a kifejezetten durva szavak számos ekvivalense felsorolásának „élvezetében” sem (pl. az angol–magyar részben a *fucked up* ekvivalensei). Annál is kevésbé, mert a minden tekintetben pontos ekvivalensnek tekinthető szó megadása ezekben az esetekben még nehezebb és kockázatosabb. Könnyen előfordulhat, hogy a szócikkíró félrevezeti a felhasználót, aki így esetleg a szándékoltnál durvább, az adott helyzetben nem megfelelő fordítást választ. Ebben a kérdésben is követendő példának tartom az említett Cobuild és CIDE szótárak gyakorlatát: csak a valóban gyakran, akár írott szövegben is előforduló tabu szavakat veszik be a szótárba, gondosan elmagyarázva, kik és milyen körülmények között használják azokat.

Felhötlenebb élvezetet nyújtanak a nem kifejezetten szleng, inkább bizalmasként minősíthető új szavak: *ciki, kápé, pofafüldő, tökjő*. Külön örültem a *csevej* szónak, ami az idei nyár egy kedvelt publicisztikai vitatémája volt (Timár Gy.: Egy különös sorsú pesti szó. Népszabadság. 98. jún. 3.): létezik-e egyáltalán ez a szó, ha egy szótárban sincs benne. Ha létezik, hogyan kell írni, *j*-vel vagy *ly*-lyel? Itt mindenesetre megtalálhatjuk, *ly*-lyel írva.*

Természetesen számos, a technikai fejlődésnek köszönhető új szó van a szótárban: *rádiótelefon, mágnesszalag, mikrohullámú sütő* stb. Ez az új kiadás legnagyobb erénye. A társadalmi-gazdasági változást–visszaváltozást jól tükröző szócsaládokban is bővelkedik: *adókibúvó, adókihágás, adókiijátszás, adókiikerülés*. (Mennyi fontos szó, és ezek az árnyalatok...). Az *adó* szó összetételeinek alakulása jól példázza a szótár címszóanyagának változását: a korábbi kiadásban 119 ilyen összetett szó szerepelt (az *adó* műszaki jelentésével együtt), az új kiadásban 134. Néhány példa a kimaradt szavakra: *adótárnok, adótíszit, adóvallomás*, és az újonnan bekerültekre: *adóparadicsom, adószorzó, adótáblázat, adótanácsadó*. Az *adó* előtagú összetett szavak nagy száma jól illusztrálja, hogy a szótár szokatlanul kevésbé él a bokrosítás eszközével. Ez már a korábbi kiadásban is így volt, talán érdemes lett volna ebben a kérdésben bátrabban felülvizsgálni az eredeti kiadást. Rendszerint a magától értetődő produktív képzett és összetett alakok egyáltalán nincsenek

* A *csevej* (Rejtő Jenő szava!) a *dörej, zörej* stb. analógiáját követve *j*-vel írandó, ahogyan az AkH. 1994-es lenyomata a szót már tartalmazza. *A szerk.*

külön címszóként kezelve a szótárakban, csak olyankor, ha valamilyen jelentésváltozáson ment keresztül a képzett alak (pl. *olvasó*). Szerintem nem érdemes például a *tüzelőanyag* szó minden összetett alakját külön felvenni: *tüzelőanyag-ellátás*, *tüzelőanyag-fogyasztás*, *tüzelőanyag-gazdálkodás*, *tüzelőanyag-rendszer*, ha a megadott ekvivalensek mechanikusan képezhetők az összetétel tagjaiból, ráadásul pedig ugyanezeket az utótagokat még egyszer felsorolni az *üzemanyag* szó alakjainál is. Ezek a szavak igen hasznosak – a kötőjeles írásmód miatt – a magyar helyesírási szótárban. Bokrosított formában vagy példaként még a kétnyelvű szótárban is indokolt egy-kettőt közülük felsorolni.

Igen jónak tartom a kiadónak azt a törekvését, hogy az általuk megjelentetett nagyszótárak magyar címszóállományát egységesíteni kívánják. A fentebb említett kifogásaim is arra utalnak, hogy nagyon nagy szükség volna egy alaposan kidolgozott, mintának tekinthető magyar címszóállományra. Az igazán jó megoldás hosszú távon az volna, ha – célszerűen az MTA Nyelvtudományi Intézetével együttműködve – elkészülne egy olyan naprakész magyar címszóadatbázis, amely a különböző méretű és célú szótárakhoz ajánlott aktuális címszólistát foglalná magába. Ebből automatikusan leválogatható lenne a kb. 150 000 szavas nagyszótár, a 80 000 szavas középszótár és a 30 000 címszavas kisszótár ajánlott címszóanyaga. Ez az adatbázis természetesen folyamatosan bővülne, aktualizálódna, az időközben divatjamúlttá vált kifejezések valamilyen minősítést kapnának.

Nemcsak a szótár címszóállománya újult meg, helyenként egy-egy új jelentést is betoldotak, pl. a *boot* szó számítástechnikai 'rendszerindítás' fordítását.

A szócikkek belsejében hiányoltam, hogy tipográfiailag nem különülnek el az egyszerű példamondatok a kötött idiómáktól. Egy ilyen nagyigényű munkában erre érdemes gondot fordítani. A szótárról megjelent kritikák arra utalnak, hogy a szócikkek sok más tekintetben is javításra szorulnak. Az újabb átdolgozáskor célszerű lenne figyelembe venni a szótárt használó szakemberek véleményét.

A nyomtatott változat alapjául szolgáló korszerű SGML adatbázis-formátum lehetővé teszi, hogy további, kevésbé tűzoltó jellegű átdolgozások készülhessenek. A későbbi felújításokban célszerű lenne nagyobb mértékben figyelembe venni a jelenlegi lexikográfiai tendenciákat: a példákat legjobb lenne párhuzamos korpuszokból² válogatni. Arra kell törekedni, hogy mindkét irányú címszólista minél nagyobb korpuszon alapuljon, ehhez már az eddigi összegyűjtött magyar számítógépes korpusz is elégséges lehet, az angol korpuszok mennyisége és minősége pedig természetesen messze felülmúlja a magyarét. A modern angol szótárakból számos jó ötletet át lehetne venni (pl. vonzatok, szinonimák, antonimák a margón).

A jövő szótárához is a jelenlegi adatbázison keresztül vezet az út: ebben majd a felhasználó dönti el, hogy az egynyelvű vagy többnyelvű szótár adataira kíváncsi-e éppen, akar-e részletesebb jelentésárnyalatra bontást, vagy csak a főbb jelentésekre kíváncsi, hány példát szeretne megnézni, milyen korszakokból, milyen műfajokból és így tovább.

Az említett kisebb-nagyobb hiányosságok ellenére úgy gondolom, jogosan állítja a kiadó, hogy felújította a nagyszótárakat. Nemcsak a kötés és a nyomdatechnika változott, a tartalom is – a korábbi kiadásnál lényegesen jobban – megfelel a ma igényének. Bízom benne, hogy a hamarosan megjelenő német és francia szótárak is legalább ilyen mértékű és minőségű átalakuláson mennek keresztül.

Pajzs Júlia

² Párhuzamos korpusznak nevezik az egy (vagy több) nyelvre lefordított és egységes formában számítógépen tárolt szövegeket. Ezek közül azok az igazán jól használhatók, amelyekben mondat szinten van megjelölve, melyik eredeti mondatból mi lett a lefordított változatban. Angol–magyar (továbbá bolgár, észt, francia, román, szlovén) viszonylatban ilyen *Orwell*nek az *1984* című regénye alapján készült párhuzamos korpusz.

Kiss Gábor (szerk.): Magyar szókincstár. TINTA Könyvkiadó, 1998. 929 p.

Ez a címe az első olyan magyar–magyar szótárnak, mely alcíme szerint „Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára”. A kiváló, nyelvtudományunkat gazdagító mű a rokonértelműség (szinonimika) és ellentétesség (antinomika) együttes megjelenése a magyar szótárfírás történetében. A 929 oldalas kötet főszerkesztője Kiss Gábor, főmunkatársa Temesi Viola, szerkesztőinek sora pedig: Balázi József Attila, Bencédy József, Fazekas Emese, Nemoda Judit, Spannráft Marcellina, Villó Ildikó. Rajtuk kívül a számítástechnikai, technikai szerkesztésben közreműködő héttagú Radnóthy és Fia Bt. járult hozzá ahhoz, hogy a TINTA Könyvkiadó 1998-ban megjelenethesse a munkát.

A fűszöveg arról tudósít, hogy a kötet szócikkeiben 80 600 szó van, címszónak száma 25 500 (ezek kövérbetűsek). 14 400 szónak, szinonimasornak olvashatjuk az ellentétét, s több mint 3800 közmondás, szólás található benne 760 címszó alá besorolva. A kötet 28 korábban megjelent szótár feldolgozásával lexikológiai és jelentéstani szempontból, valamint technikailag is korszerű színvonalon nyújt eligazítást „a magyar anyanyelvűek legszélesebb köre”, közöttük anyanyelvünk oktatói számára is, nélkülözhetetlen segédeszközként. Az alábbi áttekintés ezért a pedagógiai gondolattal, közelebből az iskolai anyanyelvi nevelés időszerű szándékával közvetlen kapcsolatban született meg, nem zárva ki a szótárforgatóknak, egyben a nyelvművelésünk után érdeklődőknek vagy éppen a tollforgatóknak a körét sem. Egyetemes jellege – korántsem kimerítő méltató és ismertető soraimból is – bizonyára kiviláglik.

A belépőt a Magyar szókincstár (MSzkt.) világába az Előszó kínálja. Ez mindenekelőtt azal igazolja a mű megjelenését, hogy a ránk zúduló, gyakran nyomasztó információmennyiség megköveteli szókincsünk számbavételét, mégpedig – a nagy szótárfíró elődök nyomdokain haladva – korszerű megközelítéssel. A korszerűsítés fő tényezője az, hogy feltérképezi a szókincs elemeit ellentétes jelentésükkel párhuzamosan, hiszen „valamely szónak és ellentétének jelentése szorosan kapcsolatban áll egymással: kiegészítik és meghatározzák egymást, mint a fény és árnyék” (I). A szerzők számítanak a felhasználók ösztönös anyanyelvi érzékére (kompetenciájára), ami feltételezi a szótár alkotó használatát. Segíti őket a kötet tipográfiája és útmutató jelzésrendszere. Ez utóbbival világosan elkülönülnek a kövérbetűs címszó után olvasható jelek. A szinonimasorokat egymástól külön jellel, függőleges vonallal választják el (hiszen a feltüntetett szinonimák leggyakrabban jelentésmezők együttesét alkotják), s összességüket üres káró jel (♠) előzi meg. Ellentéteik (melyek csupa nagybetűsek) előtt telt káró jel (♣) áll. A szólásokat kövér Sz: betű vezeti be. Csúcsos zárójelben olvashatók a vonatok; az értelmezéseket szögletes zárójel vezeti be. Szükséges ismernünk a rövidítéseket, ezek ugyanis fontos információként jelzik a stílusminősítést kerek zárójelben, dőlt betűkkel ilyenformán: (*rég*), (*táj*), (*vál*), (*szleng*), (*tréf*), (*biz*). A szófajokat szokásos jelölés ismerteti. A jelek és minősítések szükségszerű mennyisége annak a szellemi erőforrásnak differenciált felfogása végett szükséges, amelynek szolgálatában az MSzkt. áll.

A jelek és minősítések felsorolása azért volt ajánlatos, mert önmagukban is kellő támogatást adnak az említett szolgálat mibenlétéről; azaz abban, hogy leíró és történeti, köznyelvi és szaknyelvi, közlő (denotatív) és érzelmi (emotív, konnotatív) szempontból hiteles értéktájékoztatót nyújtson.

A szókincstár címében (is) szereplő *ellentét* főnév értelmezését és ennek az adatokban is következetesen érvényesülő funkcióját az előszó négy pontban közli, mégpedig – tehetjük hozzá – a kommunikativitásban érvényesülő jelleg szempontjából. Két szó közötti ellentétesség esetei eszerint a következők: 1. a résztvevők nézőpontjából ellentétes párosítás, (például *ad – kap*); 2. a kölcsönös kizárás (*apály – dagály*); 3. pólusszerű szembenállás, esetleg a pólusok közötti közbeneső lépcső figyelembevételével (*forró – [langyos] – hideg*); 4. két szó ellentétes akkor, ha föléljük rendelhető egy közös szó (*személy – teher – [vonat]*). Hozzáfűzött megjegyzés: az automatikusan képezhető ellentétek (például *alkalmas – alkalmatlan*) gyakori felsorolását a szerkesztők lehetőleg

elkerülük. És valóban: a *koros* szócikket nem követi a *kortalan*, pedig várható lett volna, hiszen az utóbbi (mn.) éppúgy ellentéte a *korosnak*, mint az *időtlen* az *időnek* (l. ÉrtSz.); és sajátos stílusértéke is van, akárcsak az *anyátlan-apátlan* szópárnak együtt és külön is. Megvan viszont szótárunkban a *gyökér* mellett a *gyökértelen* és az *élet* mellett az *élettelen*. Érdemesek az alapos olvasói-tanulói elemzésre, mint több hasonló szócikk anyaga-adata is, amelyeknek föl kutatása és elemzése – a hozzájuk tartozó szólásokkal együtt is – igen hasznos gondolat- és érzelmelegzítő hatással járhat.

Legalább két szempontból illeti elismerés a szerkesztőket azért, hogy szólásokat is rendelték a címszavakhoz. Az egyik az, hogy szótárszerkesztői megfontolásból nem rekesztették ki a „kincstárból” az állandó szószervezeteknek ezt a – hagyományaik miatt is – érdemes és értékes voltát, hiszen sok „friss”, pontosabban idő- és korszerű adat gazdagítja az adattárat, például *megkapja a dilihoppot a megbolondul* szinonimájaként. Ez a példa is bizonyítja, hogy a kincstár kínálja az alkalmakat arra, hogy a szót ne csak mint önálló jelentéssel bíró egységet mutassa be, hanem – a kommunikációs folyamatban – feldúsítva, a megnyilatkozás rangjára emelje. Ilyenformán kapja meg a mondat rangját, s ezzel együtt stilisztikai jelentőségét is, hiszen egy-egy fogalmat (denotátumot) érzelmi színezéssel tesz kifejezőbbé pozitív vagy negatív irányban. Voltaképpen a dramatizálás fogásaként is minősíthetjük azt az eljárást, amivel életszerűbbé, hatékonyabb kommunikációs tényezővé formálja a szinonimikus értékrendben. Ezt a tendenciát igazolja az is, hogy számos névszóhoz ígét is tartalmazó szólás tartozik (például az *óvatos* címszóhoz négy közül ez a három szólás járul: *az aludtjejet is megfújja; szemhéj alatt is vigyáz; tojást visz*).

Többlettartalmat a szólások jó része életmódra jellemző utalással ad. Az *önálló* melléknévhez például ez a kettő társul: *megáll a maga lábán; maga kenyerén van*. S két oldallal tovább, az *öreg* címszó alatti 54 szólásból sok idézi az életkorra jellemző mozgást, a táplálkozást, a kiesést a közösségből és a romlást. *Az örül* igéhez testmozgás képzeje járul, például *dagad a szíve a boldogságtól; húzik a mája; madarat lehetne fogatni vele; stb.*

Érdekes jelenség az, hogy az igekötős igékhez mennyire eltérő mennyiségű szólás társul. Például a *meggel* kezdődő szavakhoz igen sok, az *össze* igekötősekhez igen kevés szólás tartozik. Hasznos feladat ennek a jelenségnek a magyarázatát keresni, s esetleg arra a megállapításra jutni, hogy a *meg* a mozgásjelleg intenzitásbeli sajátosságát sokkal inkább idézi föl, mint az *össze*. Vizsgálódásra, vitára sok alkalmas feladat kínálkozik.

A mennyiség kérdése a szólások számát illetően is tanulságos lehet. E tekintetben a következő kérdések tehetők fel: Mi az oka annak, hogy a *nagyszájú* címszóhoz 14, a *szükszavúhoz* egyetlen egy sem; az *ügyetlenhez* 8, az *ügyeshez* 4; a *tékozolhoz* 4, a *takarékoshoz* egy sem, a *takarékoskodikhoz* 2; a *sír* igéhez 21, a *nevethez* csupán 6; a *gazdaghoz* 11, a *szegényhez* 52; stb. szólás tartozik? Vajon a különbség abból eredhet-e, hogy a társadalom állapota tükröződik benne, vagy szubjektív mozzanatok játszanak szerepet, esetleg a párosított szavak mozgás- és érzelmelegzési különbsége, gyakorisági sűrűségének jelentésbeli eltérése?

Külön vizsgálatot érdemelnek a legnagyobb számú szólások. A *meghal* 105, az *iszákos* 46, a *fősvény* 53, a *buta* 47 szólást vonz. Ezek egy-egy mozgásfajta vagy tulajdonság alapos tanulmányozására adnak alkalmat. A szólások rengetegében előforduló nyelvi, stílusbeli jellemzés változatai igen tanulságosak: alkalmat adhatnak általános és regionális, rokon és ellentétes, gyakori és ritkán előforduló, jelen- és múltbeli formák értékelésére és elemzésére, az egyéni és az általános alkalmazásra kínáló minősítés tanulmányozására. Az elemzések ilyenformán nemcsak nyelvi, hanem esztétikai, sőt etikai tanulságokkal is járhatnak.

A szólások tanulmányozása sok esetben együtt járhat a szócikkek tagolódásának tanulmányozásával. A *gyorsan* (hsz.) címszó két szólást is tartalmaz az értelmezés két módjához igazodva. Az első (*mintha puskából lőtték volna ki*) a gyors mozgást végző ember tudati állapota szemszögéből tartalmazza a szinonimikát, a második (*egy szempillantás alatt*) az időtartam szempontján alapul. Van azonban egy harmadik sorozata is a szócikkeknek, amely a cselekvés módjára vonatkozó

szinonimákat sorolja föl (például *kutyafuttában*); ehhez nem kapcsolódik szólás. A *hallgat* címszó öt szinonimasort közöl, de csak egyikhez tartozik szólás. Ez a *visszahúzódikkal* indul, s 21 szólással fejeződik be. Az efféle esetek a sorozatok leírásával indulnak, s annak felfedezését várják az olvasótól, hogy a szólások mely sorozathoz tartoznak nagyobb valószínűséggel.

Számos alkalom kínálkozik a kincstárban való bűvárkodásra. Még a felületes szemlélőnek is feltűnik, hogy eltérő hosszúságú szócikkek váltogatják egymást. Mi ennek az oka? – kérdezhetjük, s keressük a választ. Ha több szinonimabokor következik a cím után, mégpedig új bekezdésben, s ráadásul a bokor tagjai között függőleges vonal is látható, felderíthetjük a sorrendezés módjának okát is. A *szégyenfolt* címszó például két szinonimasort tartalmaz: 1. *szégyenbélyeg* után a 'megbélyegzés' jelentésű főnevek következnek, s ellentétül a *glória* áll; 2. *szégyen, gyalázat* szerepel, ellentétül pedig a *dicsőség*. A szétválasztás nyilván a konkrét, illetőleg az elvont jelentés alapján történt. Testesebb szócikkek mélyebb elemzést kívánnak, különösen azok, amelyek értelmi kiegészítéseket, vonatokat, stílusárnyalati minősítéseket kapnak. Ez utóbbiak összességükben egy rendszeres stilisztika építőkövei, amelyek csoportokba rendezve az alább következő tematikai területeket idézik föl (követve a tájékozatóban foglalt magyarázatot, amely szerint a szavak akkor kapnak minősítést, ha sajátos stílusárnyalatuk, az általánostól eltérő csoportnyelvi használatuk van). Ezt a tényt a szinonima után kerek zárójelben dőlt szedés jelzi (a címszó minősítése az adott jelentéshez tartozó szinonimabokor élén a sor elején áll). A (*biz*) jelölés a fesztelen társalgás szavain kívül a gyermeknyelvi és familiáris stílusban használatos szavakat minősíti, például *klassz, letol, stramm, rásóz*. A (*durva*) minősítés szavai az alantas stílusú beszélgetésben hangzanak el, például *poházik, szarházi*. Az (*id*) idegen szavakra vonatkozik, például *evidens, team*. A rosszalást, helytelenítést a (*pej* 'pejoratív') jelzés illeti, például *csürhe, lebu*. A ma már nemigen használt szavak a (*rég*) minősítést kapják, például *mustra, áristom*. A (*szak*) minősítésű szavak szakmai vagy tudományos körökben használatosak, például *alázat, moratórium*. A (*szleng*) jelzés illeti az igénytelen, argó, diáknyelvi, tehát a legfesztelenebb társalgás szavait, például *sütre vág, lemar*. A (*táj*) minősítésűek a nyelvjárási szavak, például *csimota, pacuha*. A (*tréf*) minősítésűek a kedélyes, vidám hangzású szavak, például *birkanyírás, távrecsegő*. A (*vál*) minősítés jár az emelkedett nyelvhasználat szavainak, például *kebel, tovaszáll*. Előfordul – tehetjük hozzá –, hogy néha kettős minősítésű szavak is előfordulnak a szótárban, például *meglovasítás (szleng, tréf)*. Ez a felsorolás az anyanyelv olyan történeti, területi, művelődési, esztétikai, sőt etikai szempontú tagolódását idézi, amely az általános nyelv szemlélet kategóriáit is illeti. Együttesük a mai nyelvtudomány álláspontját tükrözi, egyben pedig alapul szolgál a pedagógia átfogó nyelvismereti és nyelvhasználati (nyelvművelői) alapstratégiájának. Nem kisebb szerepet tölt be a Magyar szókincstár, mint hogy a mai társadalmi valóság tükörképe, és ezáltal az iskolai nevelési cél- és feladatrendszer távlatilag is érvényes, időszerű és innovatív (azaz folyamatos) továbbfejlesztése. Ehhez hatalmas szóanyagot és napjainkban keletkező adatok garmadáját is felhasználja. (Nem szeretnék a kákán csomót keresés gyanújába keveredni: az újságok egyikében az olvasható – vádként –, hogy egy politikus bűnös kapcsolatba lépett egy külföldivel, s erre az illető a *mutyizik (pej)* igét használta. Hiába kerestem ezt a szót a kötetben a különböző címszók alatt, pedig jól illenék akár a *le-* vagy *összepaktil*, esetleg *összejátszik, összebarátkozik, -bratyizik* társaságába, hiszen öt szólás is található a fogalomra a 679. oldalon, például *összeszűri a leve*, *egy csuporban kotornak* stb.)

Határt megvonni a szókincs birodalmában nem lehet. Az a gyarapodás, amely minden előző magyar–magyar szótárhoz képest teljesítette a korszerűség követelményét, kitágítja a szó kapcsolatainak és állandó kapcsolatainak lehetőségeit. Sőt – az előszó tanúsága szerint – fel is kínálja minden magyarul beszélőnek és írónak, mondván: „A szótár használója részére a szerkesztők nagy bőségben felajánlják a címszók szinonimáit, s a gyakran eltérő hangulati, különböző használati körű szinonimák közül a választást az olvasóra bízzák (az én kiemelésem – Sz. A.), mert bíznak ösztönös anyanyelvi érzékében, kompetenciájában. Ily módon a szótár »alkotó« használatot tételez föl.” Erre a szerény fogalmazású kíváncsún válaszunk: az anyanyelv tudását intézményes mű-

velődési lehetőségeknek is vállalniuk kell, elsősorban az iskolának. Az iskola ugyanis nem egyszerűen lehetőséget ad minden korosztály számára az anyanyelvhasználat tudatosítására, hanem az módszertani kötelezettsége is.

Minden pedagógiai megnyilatkozás, minden tanulói dolgozat megírása, felelet elmondása, nevelő és tanuló párbeszéde megannyi alkalom a személyiségfejlesztésre.

Szende Aladár

Máté Jakab: A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Elméletek, irányzatok és módszerek I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997. 216 lap. **A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai.** Elméletek, irányzatok és módszerek II. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 339 lap.

A szerző kétkötetes műve hézgapótló nemcsak a magyar nyelvtudományi, hanem a nemzetközi nyelvtudomány-történeti publikációk terén is, hiszen számos monográfiát nem számítva kevés az összefoglaló mű. (De ilyen például V. A. Zvegincev 1964-ben kiadott kötete, amely ugyancsak a XIX. és XX. századi nyelvészet történetéről ad áttekintést.) Máté tudománytörténeti szempontból átfogónak minősíti Róna-Tas Andrásnak „A nyelvrokonság” (Budapest, 1978) című munkáját, ám magam úgy látom, hogy az inkább az összehasonlító és nyelvtörténeti kutatásokat állítja előtérbe.

A két kötet címe szerint a XIX. és XX. század nyelvtudományának történetét ígéri, de korábbi kitekintéssel az egész tudományszak történetét tárja elénk, sőt ezen túlmenően értékelésével és kritikussal megjegyzéseivel útmutatót nyújt a nyelvészet megismeréséhez az egyetemi hallgatóknak, a rokon tudományok művelőinek, sőt a nyelvészeknek is. A jelentős irányzatok és fő képviselőik szemléjében a nemzetközi horizonton túl helyet kapnak a hazai elméletek és eredmények, így a szerző a magyar nyelvészeket méltó módon helyezi el a külföldiek mellett. A magyar vonatkozások ugyan nem kapnak külön fejezetet, de meg vannak említve a tárgyalásban, a bő lábjegyzetekben és az irodalomjegyzékekben (a tételek száma az I. kötetben mintegy 400, a másodikban kb. 500).

A két kötet elő- és végszavából kiderül, hogy Máté több évtizedes kutatás és anyaggyűjtés után zárta le a kötetek kéziratát, de a második kötet 1990 januárjától kezdve várt a megjelenésre. A második kötet epilógusában (325) a szerző mentegetőzik amiatt, hogy fontos művek és eredmények nem értek már bele e munkába, ám szigorú számonkéréssel is alig találunk lényeges hiányosságokat e téren (I. erről később).

Az első kötet bevezetése (9–33), valamint a visszapillantás a kezdetekre („A nyelvészeti gondolkodás kezdetei”, 35–37) a nyelvészetnek a filozófiával és az általános tudományelméletekkel való kapcsolatát is vázolja. „Az összehasonlító-történeti nyelvészet mibenléte” cím alatt (47–86) Bopp, Humboldt, Vosztokov, Schleicher, Max Müller munkásságáról, valamint a logikai és lélektani (Steinthal, Wundt stb.) elméletekről olvasunk. A következő nagy fejezet: „Az újgrammatikus irányzat kialakulása, elméleti és módszertani alapelvei” (87–107) a német úttörőkön (Leskien, Paul stb.) kívül külön alfejezetben beszél a moszkvai (Sahmatov, Peskovszkij, Fortunatov stb.) és a kazányi (Baudouin de Courtenay és Krusevszkij) iskolák jeleiről. Az „Új utak keresése a századforduló éveiben és a 20. század első évtizedeiben” (109–196) című, legvaskosabb fejezetben a nyelvöldrajzi módszer, a Wörter und Sachen, az esztétikai irányzat, a neolingvisztika, valamint néhány nagyobb egyéniség (Whitney, von der Gabelentz és mások) munkásságáról kapunk képet.

A II. kötet három nagy fejezet köré csoportosítja az ismertetést, amelyekben számos alfejezetet találunk. „A nyelvtudomány viszonylagos önállóságának (autonómiájának) korszaka” (21–

174) című főfejezet a kötet felét teszi ki. Benne először Saussure, a strukturális nyelvészet, a prágai nyelvész kör, Hjelmslev és a kopenhágai glosszematikai irányzat, majd a nálunk csak inkább a század dereka óta jobban megismert amerikai iskola (Bloomfield, Boas, Sapir stb.) tanaival foglalkozik a szerző, de szót ejt Saussure tanítványairól (Bally, Sechehaye), továbbá Jakobson, Meillet, Vendryes, Martinet és az angol strukturalisták (Firth, Halliday stb.) tevékenységéről. Ebben a főfejezetben található az indoeurópai gutturalisok elmélete (Kuryłowicz) és a glottokronológia, illetve a lexikostatisztika elmélete és módszere. A prágai iskola ismertetésében Máté kiemeli a nyelvi normával kapcsolatos vizsgálatokat, különösen Bohuslav Havránék gondolatait a nyelvvelés fontosságáról, amelyet ma számos kortárs kollégánk teljesen elvet vagy lebecsül. „A generatív nyelvészet kialakulása és térhódítása” (175–207) című rész nemcsak ennek az elméletnek és módszernek az ismertetésével foglalkozik, hanem teret szentel a bírálóiknak, akikhez Máté maga is csatlakozik. De, amint írja (177): „A generatív nyelvészet elméletét és módszertanát szelvében-hosszában bírálják, ám az igényes nyelvészeti munkában – bárhogya is vélekedjék a kutató a generatív nyelvészet metodológiájáról – magát a generatív nyelvészeti irányzatot nem kerülheti meg; vagy mellette, vagy ellene állást kell foglalnia, olyannyira szerves részévé vált a nyelvészeti gondolkodás mindennapjának.” Bizonyos megszorításokkal a recenzens is egyetért Máté kijelentésével. A harmadik főfejezet „A tudományközi kapcsolatok elmélyülése, a hagyomány és újítás egysege a hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes évek nyelvtudományában” (209–324) címen a szövegnyelvészet, a stilisztika, a szociolingvisztika, a matematikai nyelvészet és az etnolingvisztika (Sapir–Whorf-féle elmélet) elméletét és módszereit vitatja meg. Máté művének érdeme a széles kitekintés, túl a nyugati nyelvtudomány eredményein, az orosz (századunk nagy részében szovjet) és az általa kitűnően ismert román (románul is publikált) nyelvészeti művekre. Tüzetesen szól például Solomon Marcus matematikai módszerekkel vizsgált nyelvészeti munkásságáról, amelynek kapcsán ő „A nyelvi szépség matematikája” (Budapest, 1977) című magyarul megjelent antológiában bevezetésként hosszabb tanulmányt írt.

A kötetekben ismertetett irányzatok elemzésében végigvonul az a törekvés, hogy a különböző elméletek és módszerek közt meglelje a hasonló, az összeegyeztethető gondolatot, amely a heves viták és szembenállások ellenére lehetővé tette a nyelvtudomány mindenkori fejlődését. Így mutat rá például (80), hogy Hjelmslevnek 1958-ban Oslóban, a nemzetközi nyelvészkonferencián tartott előadása jelentősen hatott a modern szemantikai elméletekre, nem utolsó sorban a Katz–Fodor-féle tézisekre.

Habár a szerző maga ismeri el, hogy művéből főként a terjedelmi kötöttségek folytán több fontos téma kimaradt, soroljunk föl mégis néhányat. A történeti és összehasonlító módszer, valamint az indogermanisztika tárgyalásakor hiányolható Szemerényi Oswald neve és működése, éppen a hazai nyelvészet eredményeinek bemutatása végett. Nincs szó az úgynevezett „budapesti iskola” inkább gyakorlati, mint elméleti tevékenységéről, noha Gombocz Zoltán, Bárczi Géza és az iskola más nagyjai külön-külön megtalálhatók a megfelelő fejezetekben. A nyelvföldrajzi módszer külön alfejezetet kap az I. kötetben (131–147), és benne a nyelvjáráskutatás szintén kellő méltatást, ámde a strukturális nyelvföldrajzi vizsgálatok nincsenek megemlítve, köztük elsősorban Jan Goossens „Strukturelle Sprachgeographie” (Heidelberg 1969) című úttörő gondolatairól lehetett volna megemlékezni a II. kötetben. Az összehasonlító és történeti módszer vadhajtásait nem ártott volna bemutatni a II. kötetben. Ez vonatkozik mindenekelőtt az úgynevezett tömeges összehasonlítás (mass comparison) módszerére, amelyet az elméletileg igen jól képzett Joseph H. Greenberg alapított meg Swadesh nyomán az ötvenes években, s mely általánossá vált az írásbeliség nélküli nyelvek rokonsági és dialektális kapcsolatainak meghatározására, s máig is irányító szerepet játszik az afrikai nyelvek osztályozásában. A Swadeh-féle glottokronológiai és lexikostatisztikai módszert Máté főként Róna-Tas idézett művéből ismerteti, s bírálja a 100-as szójegyzék kritériumát, de nem szól a módszer eleve hibás kiindulópontjáról, miszerint minden nyelv alapszókincse (100-as, illetve 200-as lista) hosszabb időszak alatt azonos arányban változik meg. (L. erről a Nyelvtudo-

mányi Közlemények 63. kötetében, 1961-ben írt tanulmányomat, 308–350.) Az I. kötet anyagában meg kellett volna emlékezni a nyelveredet kérdéséről, amely a XVIII. századi nyelvbölcselek nyomán a múlt század tudósait erősen foglalkoztatta, s mely iránt még manapság sem halt ki az érdeklődés. Igaz, helyenként egy-egy megjegyzés keretében szó esik róla (Wundt, 76). A Sapir-Whorf-féle úgynevezett nyelvi relativitás elméletét illetően (II. 309–315) magam kevésbé fogadnám el Whorf nézeteit, főként ami a hopi nyelv grammatikai időszemléletét illeti, tudniillik újabb kutatások szerint Whorf tévesen ítélte meg e nyelv kategóriáit, melyekből nem következik a népnek az általa felállított relatív időszemlélete. Vö. E. Malotki: *Hopi Time* (Berlin 1983).

A generatív nyelvtan magyar vonatkozásaira nézve Máté megjegyzi (II. kötet 202), hogy az a hatvanas-hetvenes évek fordulóján zsákutcába jutott, de folytatásként a Kiefer Ferenc-féle „Strukturális magyar nyelvtan” című, eddig két kötetben megjelent művet említi meg. Erről nem ártott volna megjegyezni, hogy ez a nyelvtan több tekintetben eltér a Chomsky-elmélettől, amit a címe is mutat, mely a vizsgálati módszert strukturálisnak, nem generatívknak nevezi; ezenkívül, amint az előszóban olvasható (I. Mondattan, Budapest 1992, 13), nem törekedett, de tegyük hozzá, nem is törekedhetett teljes nyelvi leírásra, mert a generatív módszer nem alkalmas erre.

Máté kötetei nem olvasmányosak, hiszen a nyelvtudományi tételek közt sok az elvontabb, logikai-filozófiai problémákra való utalás. De azért a szerző igyekszik mindenütt érthetővé tenni a bonyolult elméleteket, ámbár néhány helyen elkeltek volna nyelvi példák a könnyebb megértésre. Ch. J. Fillmore esetgrammatikájának ismertetésében (II. kötet 194–195) például szükséges lett volna nyelvi példaanyag. Tárgyi hibára nemigen akadunk. Ilyen mégis a signifiant ’jelölt’ – signifié ’jelölő’ szembeállítás a fordított magyar értelmezés helyett: jelölő – jelölt. A II. kötet 202. lapján Havas Ferenc generatív nyelvméleti bírálatára történik hivatkozás, amely 1981-ben jelent meg, ám a pontos cím és az egyéb bibliográfiai adatok mind a lábjegyzetből, mind a forrásjegyzékből hiányoznak, hacsak nem az említett szerzőnek 1982-ben megjelent szöveggyűjteményéről van szó.

Máté műve több, mint tudománytörténet, hiszen főként a második kötet anyaga élő eszköztár az olvas számára. Ilyen minőségben tehát az egyetemi tankönyv szerepét tölti be. Gondolati gazdagságát figyelembe véve idegen nyelven is meg kellene jelentetni, hogy külföldön szintén haszonnal forgathassák a nyelvészek és a rokon tudományok művelői, s egyben megismerhessék belőle a magyar nyelvtudomány értékeit is.

Fodor István

Apáczai-napok a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolán

Rangos esemény színhelye volt 1998. október 15–16–17-én a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola. Az Apáczai-napok keretében nemzetközi tudományos konferencia zajlott három témakörben, hét szekcióban.

Sokan jelentkeztek előadással a hazai felsőoktatási intézményekből, szlovákiai és burgenlandi kutatóhelyekről. A tudományos életben ismert szakemberek úgy vélték, érdemes főiskolánk rendezvényén részt venniük.

A magyarságkutatás 1997-ben indult intézményünkben egy díjnyertes pályázat eredményeként. Célja: Északnyugat-Magyarország, Burgenland és Csallóköz térségében a magyarság történeti és jelenkori anyagi és szellemi kultúrájának feltárása, komplex vizsgálata. A kutatások a földrajzi nevek összegyűjtésére, a keresztnévek vizsgálatára, iskola- és sporttörténeti kutatásokra terjednek ki elsősorban.

Az egyes szekcióülések ezek köré a témák köré szerveződtek:

– Az iskola és művelődéstörténet szekcióban hallottunk a hazai pedagógusképzés és továbbképzés történetéről, a kisebbségi magyar társadalmak értékszemléletéről, a burgenlandi magyarságkutatás eredményeiről, a Révkomáromi Városi Egyetem tevékenységéről és a szlovákiai magyarság körében végzett kutatásokról, valamint a hozzájuk szervesen kapcsolódó témákról.

– A földrajzi- és keresztnévkutatás szekcióban az előadások sokszínűségét mutatta, hogy a névtan általános kérdései, az oktatásban való felhasználása és a konkrét névtani kutatások mellett helyet kapott a gyermekszleng vizsgálata, valamint napjaink helyesírási problémái is.

– A sporttörténet szekció előadói az ókortól napjainkig tekintették át egy-egy korszak módszereinek változását, olimpiai és sporttörténetét határainkon innen és túl, de kitértek megénk nemzetközi sportkapcsolataira is.

– A szakmódszertani kutatások eredményeiről három szekcióban számoltak be az előadók. A felnőttnevelés szekcióban a felnőttoktatás módszertani megújítása, motivációs tényezői, a humán tényezők jelensége, regionális sajátosságai kerültek előtérbe.

– A gyermekirodalmi szekció érdekessége volt, hogy előzetesen többféle témában hallgatói pályázatot is hirdettek. A pályaművekből – vers- és meseillusztrációk – kiállítás nyílt a konferencia idején. Az eredményhirdetést a beküldött irodalmi alkotások bemutatása tette hitelessé.

Október 16–17-én közel száz előadás hangzott el. Ezek közül a földrajzi- és keresztnévkutatás szekció témáját szeretnénk röviden bemutatni.

Hajdú Mihály „A névtan általános kérdései az oktatásban” címmel tartotta bevezető előadását. Megtudtuk, hogy a névtant közel 800 éve művelik Magyarországon, de önelvű tudománnyá csak a közelmúltban vált.

A hallgatóságra utalva részletesen szólt arról, hogy a névkincs felkutatásában milyen nagy szerepe van a pedagógusoknak. Az iskolásokat is be lehet vonni a keresztnévek, becézőnevek, állatnevek feltárásába; de minden esetben meg kell őket ismertetni az eredményekkel is.

Ezt követően a tulajdonnév változásáról, értelmezésének sokszínűségéről beszélt, és a köznév és a tulajdonnév közti különbség meghatározásának nehézségeit elemezte.

Ördög Ferenc Győr-Moson-Sopron megye helységneveinek motivációit és nyelvi eszközeit elemezte. Környékük településelnevezéseiben leggyakrabban a birtoklás ténye volt a motiváció, többféle nyelvi megjelenítésben. De bőven található példa arra is, amikor a tájrészlet, az egykori gyepterület, a vámszedőhelyre való utalás volt a névadás indítéka.

Hegedüs Attila a földrajzi köznevek regionális kötöttségéről, Cs. Nagy Lajos a felvidéki hallgatók identitástudatáról beszélt, amelyet helyi névgyűjtő munkájuk is befolyásol. Császi Ildikó Zoboralja történeti helyneveit mutatta be. Beckl János és Unti Mária a burgenlandi magyar helynevek változásairól, névadási motivációiról tartott előadást. Unti Mária a felsőöri magyar népszi- get négy faluja közül Alsóőr és Órisziget jelenkori földrajzi neveinek névélettanát vizsgálta.

A délutáni szekció fő témája a keresztnevkutatás volt. Vörös Ferenc a szlovák és magyar utónévkönyv összehasonlító elemzését bemutató előadásából megtudhattuk, hogy a szlovákiai magyar keresztnevek divatjának alakulásában fontos szerepet játszott és játszik a nyelvi és a települési tradíció, valamint a politika is.

Koi Balázs Egy falu keresztneveinek vallomása című előadásából Tiszabezdéd helység keresztneveinek történetét ismerhettük meg. Vizsgálódásaink középpontjában azok a tényezők álltak, amelyek az utónevek alakulását befolyásolták.

Fercsik Erzsébet a keresztnevek szerepét vizsgálta a budapesti utcanévadásban. T. Somogyi Magda a növény- és állatnevek szerepét elemezte a budapesti utcanévadásban. A következő előadás témája két, határral mesterségesen elválasztott településrész keresztneveinek alakulása volt, melyet Héder Ágnes előadásában hallgathattunk meg. Azt is megtudtuk, hogy a felekezeti hovatartozás is nagymértékben befolyásolta a névválasztást.

Október 17-én a szekcióelnök tisztségét Ördög Ferenc töltötte be. Ezen a napon elsőként Koncsol László pozsonyi író előadása hangzott el a csallóközi földrajzi nevek származtatásának témájában. Részletesen szólt Patonyok mikrotörténelméről és névanyagáról.

Bíró Ferenc a vízneveknek a helynevek alakulásában betöltött szerepéről beszélt. Ezt Ábrahám Imre előadása követte, melyben a névadás népi alternatívái elevenedtek fel a hallgatóság számára.

A Körös Főiskola kutatócsoportjának tagjai egy Békés megyei kutatás eredményeiről számoltak be. Virágné Horváth Erzsébet tanárnő és két hallgatója műhelymunkájának témáját a gyermekszleng vizsgálata alkotta. A konferencia zárásaként Lendvainé Décsy Kornélia az intézmények közül a bankok nevében előforduló helyesírás sokféleséget elemezte.

A konferencia zárása megerősítette bennünk, hogy sok tennivalója van a nyelvtudománynak mai megváltozott világunkban. Iránymutatásra, tájékoztatásra, szélesebb körű nyelvművelésre van szükség. Bízunk abban, hogy a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola mostani tudományos konferenciája egy sorozat kezdete volt. Mivel a magyarság jelentős része határainkon kívül él, a velük való kapcsolattartás feladatunk és kötelességünk. Úgy véljük, hogy ezek a konferenciák a fő színhelyei a felelősséggel, tudatosan vállalt magyarság megőrzése érdekében folytatott tudományos tevékenység széles körű megismertetésének.

Domonkos Krisztina és Zsédely Anita

Egyetemi anyanyelvi napok **Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 1999. február 9–10.**

„A nemzet nyelvében él. Ha nem akarjuk, hogy első öngyilkossági kísérlete után még egyszer kardjába dőljön, fegyelmazzuk ne csak gazdaságunkat, de eszméletünket is. A nyelv az egyetlen szellemi tényező, amelynek anyagi és gyakorlati ereje s szerepe is van; ezért hatalmas, s ezért esendő. A nyelv adománya nélkül nem lehet sem kereskedni, sem országot igazgatni” (Déry 1968: 244–5). Mintegy Déry Tibor idézett mondatait gondolta tovább Bolla Kálmán professzor, az

ELTE-n évenként megrendezett anyanyelvi napok szellemi atyja és életben tartója, amikor az új évezred küszöbén, az európai integráció társadalmi és nyelvi áramában arra vállalkozott, hogy munkatársai és tanítványai közreműködésével pillanatképeket villantson fel napjaink kommunikációs kultúrájáról (olykor kulturálatlanságáról), sokféle szempontból megközelítve a nyelvhasználat kimeríthetetlen és mindig aktuális témáját.¹

Immár hagyomány, hogy februárban két napot a nyelv, nyelvhasználat, nyelvművelés kérdéseinek szentel az ELTE a Fonetikai Tanszék szervezésében „anyanyelvünk egyik ünnepnek is beillő rendezvényén” – ahogyan Pokorni Zoltán oktatási miniszter nevezte levelében az egyetemi anyanyelvi napokat. Az idei programot is az egyetem rektora, Szabó Miklós nyitotta meg, aki előadásában kitekintett a franciaországi példára, az ott tapasztalt jelenségekre, s kiemelte az anyanyelvi napok mint iránymutató kezdeményezés jelentőségét mai nyelvi bizonytalanságunkban, mely nemcsak a magyarokra, de minden idegen – s elsősorban az angol nyelvi – hatás alatt álló nyelv beszélőire jellemző.

A szakmai program bevezetőjében Bolla Kálmán példákkal igazolta a témaválasztás időszzerű voltát, s felvázolta a teendőket: mit tehetnek a nyelvész szakemberek és a nyelvhasználók, illetve melyek azok a (főként tömeg-) kommunikációs terek, ahol elméleti megalapozottságú segítségre, beavatkozásra is szükség van. Előadásában egy rádióból felvett szöveg empirikus-műszeres vizsgálatának eredményeit, az eredeti és a kívánatos megvalósulás tartam-, ritmusbeli és dallamjellemzőit, a tagolás, a hangsúly és az erősségi moduláció realizációját és lehetőségeit vetette egybe. Hangszalagról is bemutatta az elemzett szövegeket, valamint a táblázatba foglalt számadatok közléséből a közönség megismerhette a szubjektív észlelés objektív, fizikai alapját. Illuztrációja átláthatóvá tette az akusztikus valóság és a hallgató percepciója közötti összefüggéseket a laikusok számára is, és a hallgatóságot meggyőzte arról, hogy a beszéd akusztikai szerkezetének alapos ismerete hozzásegít a megszólalás kifejezővé és érthetővé tételéhez; s mely éppen ezért mind a hivatásos kommunikátorok, mind az őket képző pedagógusok elméleti tudásának alapvető, elengedhetetlen része kell, hogy legyen. Bolla Kálmán összegzésként kiemelte, hogy általánosság való tendencia a „magyar beszédműnek magyartalan műbeszéddé” válása, s ebből következően megfigyelhetjük a beszédhangok minőségének megváltozását, új hangminőségek megjelenését, s ebből fakadóan ugyancsak tetten érhetők a teljes magyar hangrendszer változásai.

Mártonfi Attila szintén a média, közelebbről a televíziós hírműsorok nyelvhasználatának hangzását, a szegmentális szerkezetbeli visszasságokat, s ezeknek a társadalom beszédében és a nyelvi rendszer alakulásában jelentkező hatásait vizsgálta. Általános jelenséggé említette a fonológiai hosszú-rövid szembenállás semlegesülését, amely „azért is kárhoztatható, mert a nyelvnek nem csupán, illetve nem elsősorban a kommunikatív, hanem [...] az esztétikai funkciójával fordul szembe, [...] s ez komoly kulturális veszteség forrása lehet, mert a mai európai nyelvek közt szinte páratlan magyar időmértékes, illetve az ebből adódó még különlegesebb szimultán verselés lehetősége veszne ki nyelvünkéből”. Kitért a zöngés-zöngétlen párok beszédbeli felcserélődésére, végül szólt a köznyelvben tapasztalható nyelvjárásiasságok megítélésének kérdéseiről.

A következő előadó egy percepciós kísérlet eredményeiről számolt be, mely az akusztikus forma másik aspektusát, a beszéd szupraszegmentális megszerkesztettségét, valamint ennek jelentéstartalmát és megértését vizsgálta. Markó Alexandra a legnagyobb arányban percipiált – normatívnak tekinthető – megnyilatkozásokat elemezte számítógéppel, és felhívta a figyelmet az intonáció komplex, minden minőségi jegyre kiterjedő vizsgálatának fontosságára. A magyar prozodéma-rendszer minél teljesebb feltárása nélkül nincs mód a kiejtési sztenderd átfogó meghatározására sem, amely nélkül az igényes, szép beszéd tanulása/tanítása is hiányos marad.

¹ Az anyanyelvi napok megnyitóján elhangzott előadások írott változatát, valamint a verse-nyekről készült összefoglalókat az Egyetemi Fonetikai Füzetek 25. számában olvashatják az érdeklődők.

Forgó Zoltán az írott nyelvváltozat, különösen a hivatali nyelv anomáliáit taglalva figyelemztetett arra, hogy a hivataloskodó szóhasználat, a körmönfont, nyakatekert mondat szerkesztés nem segíti a megértést, így a hivatalhoz forduló állampolgárban kirekesztettségérzést kelt. Ugyanakkor több-kevesebb alkalommal mindannyian rákényszerülünk a hivattal való kapcsolattartásra, a hivatalos vagy szaknyelv használatára például szerződéskötés, beadvány készítése, nyomtatványok kitöltése stb. alkalmával. A félreértés lehetőségét magukban hordozó írott nyelvi formák nemcsak a kommunikációs zavarok, konfliktusok esélyét és gyakoriságát növelik, de a polgárokban önértékelési zavarhoz is vezethetnek. Forgó Zoltán azt is megemlítette, hogy ez a fajta körülményes, gyakran személytelen fogalmazás a köztudatban szinonimája lett a választékos beszédnek, s az ilyen értékítélet elterjedése és általánossá válása komoly veszélyeket hordoz.

Földi Éva kortárs irodalmi szövegek attitűdtartalmának percepciójáról szóló előadásában. Vizsgálata arra irányult, hogy az olvasók hogyan tudnak kommunikálni az írott irodalmi szöveggel, valamint hogy a szövegben rejlő attitűdtartalmak jelentését miként értelmezik. Két kortárs magyar irodalmi alkotás: Békés Pál *Ha letapad* című írása és egy részlet Esterházy Péter *Egyé' apa, egyé' csak...* című művéből szolgált tesztszöveggént. Az eredmények összesítéséből az derült ki, hogy az előzetes elvárásokkal ellentétben a kortárs irodalmi szöveg megértését nem befolyásolja az olvasó életkora, s a „megértési nehézségek azoknál léptek fel, akik sematikusan, mechanikusan gondolkoznak és olvasnak, nyelvhasználati gondjaik vannak, így nem tudnak mit kezdeni a számukra újszerű irodalmi művekkel, vagyis képtelenek kommunikálni a szöveggel”.

Módos Péter a magyar nyelvhasználatban tapasztalható idegen, elsősorban angol nyelvi hatások nyelvműveléssel kapcsolatos kérdéseit boncolgatva külföldi (francia, német, svájci, lengyel) példákat is hozott, amelyek iránymutatók lehetnek a magyar beszélt nyelvi norma rögzítésekor. Mivel az idegen nyelvi hatás elsősorban a fiatalabb korosztályt érte el, a legszélsőségesebb példákat is az ő nyelvhasználatukból említette az előadó; ugyanakkor óva intett az idegen nyelvi elemek nyakló nélküli irtásától is, emlékeztetve a jövevényszavak szokincsgyarapító hatására. A köznapi beszédben azonban sokkal inkább divatjelenségekkel találkozunk, mintsem lefordít(hat)atlan, magyar szóval nem helyettesíthető elemekkel, ezért előadása végén Módos Péter néhány konkrét javaslatot is tett arra, hogyan éljünk megfelelően ezekkel a jövevényelemekkel, illetve hogyan ne éljünk vissza használatukkal.

A megnyitó záróakkordjaként Subosits István beszélt az agresszió beszédbeli formáiról, pszichés háttéréről és kezelhetőségéről. A kommunikációban tapasztalható agresszivitás (sértések, szitokszavak, durva, deminutív kifejezések használata) szintén korjelenség, s szinte minden nyelvhasználati szintéren megjelenik. Subosits István betekintést nyújtott a különböző pszichológiai agresszióelméletekbe, valamint részletesen taglalta az agresszió típusait, fizikai és beszédbeli megjelenési formáit, és tárgyalta ezek fiziológiai vonatkozásait is. Szót ejtett a gyermekkori agresszivitásról, ennek kialakulásáról, okairól, illetve a megelőzés módjairól. Végezetül félelmét fejezte ki a médiában tapasztalható agresszivitással szemben, amelynek elharapódzása az egész társadalomra nézve súlyos következményekkel járhat.

A szakmai előadásorozatot követően került sor a versenyek lebonyolítására: az idén is öt kategóriában indulhattak az ELTE bármely karának hallgatói. Még decemberben zajlott le a nem magyar anyanyelvűek szép magyar beszéd versenye, amely nagy érdeklődésre tartott számot – méltán, hiszen az eddigi legszínvonalasabb produkciókat a mostani verseny résztvevői mutatták be. Természetesen a már megszokott versenyeken is megmérettethették tudásukat az indulók.

A helyesírási versenyen is igen szép eredmények születtek, ugyanis az első helyezett versenyző mindössze öt apró hibát követett el, s az egész mezőny tisztességes tudásról tett tanúbizonyságot. A tollbamondás, melynek szövege az Eötvös József-i népoktatási törvényről szólt, azonban több ponton is próbára tette az indulók ismereteit. Például a *népoktatásitörvény-javaslat* szó helyes – mozgás szabályos – írásmódjára csupán két versenyző jött rá. A szellemes tesztfeladatok, melyek többek között a média nyelvéből merítettek, bizonyára számos kellemes-mosolygós pillanatot szereztek a versenyzőknek.

A szép magyar beszéd, helyes kiejtés versenyének kötelező szövege Mikszáth Kálmán A jelek mesterei című írása volt, amely párbeszéd, szatirikus szöveg lévén sokszínű, dinamikus előadásra adott alkalmat azoknak a résztvevőknek, akik mertek élni ezzel a lehetőséggel. Az anyanyelvnek szentelt kétnapos rendezvénysorozaton a szép magyar beszéd verseny szolgáltatott alkalmat arra, hogy a szervezők egy különleges szabadon választott szöveggel, Dobai Péter megrendítő nekrológiájával emlékezhessenek meg a nemrég elhunyt nyelvészről, Zsilka Jánosról.

A „szépen magyarul” nyelvhasználati verseny az idén is két fordulóból állt. Az írásbeli tesztet, mely nyelvhelyességi és nyelvismereti kérdésekkel szembesítette a versenyzőket, szóbeli vetélkedő követte, amely a szokottnál is pergőbben zajlott, s melynek során szípkorkázóan izgalmas villámfeladatokat kaptak a döntőbe jutottak.

A versmondó versenyen idén Nemes Nagy Ágnes Ekhnáton jegyzeteiből című költeménye volt a kötelező vers, amelynek kapcsán a résztvevők és az érdeklődők meghallgathatták Lengyel Baláznak Nemes Nagy Ágnes költészetéről, az Ekhnáton-motívum fontosságáról és jelentéséről valló előadását; Elekfi László pedig bemutatta a költemény mintaszerű tolmácsolását, majd elemzésében a lehetséges értelmezéseket is számba vette. A zsűritagok – most először – egyenként is átvehette egy kiemelkedő teljesítményt nyújtott versenyző.

A meghirdetett versenyekre az idén összesen több mint kétszáz egyetemi hallgató jelentkezett. Csak remélhetjük, hogy jövőre a tizedik, jubileumi rendezvénysorozat legalább ilyen érdeklődésre tart majd számot.

IRODALOM

Déry Tibor 1968. Van-e szükség nyelvművelésre? In: Hernádi Sándor és Grétsy László (szerk.): *Nyelvédes-anyánk*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 244–5.

Markó Alexandra–Mártonfi Attila

yfa
Szófejtési kísérlet

Nem vagyok nyelvész, de anyanyelvünket magyar létünk legfőbb megőrzőjének tartom. A Halotti beszéd és *isa* szava különösen fölkelte a figyelmemet, s talán sikerül e kiemelkedő, becses nyelvemlékünk e szavának eredetére új magyarázattal szolgálnom.

Az *isa* a HB.-ben négyszer fordul elő: 1. *yfa pur ef chomuv uogmuc.*; 2. *yfa ki nopun emdul...*; 3. *yfa ef num igg ember mulchotia ez vermut*; 4. *yfa mend ozchuz iarov vogmuc.*

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának *isa* szócikkében ez áll: „**isa** 1195 k.: »yfa pur ef chomuv uogmuc« (HB.). **J**: 1195 k.: 'íme; siehe da | bizony; wirklich' (l. fent). [Bekezdés.] Bizonytalan eredetű. Talán összetett szó: az *is*-nek és vagy az *az* mutató névmás *a* változatának, vagy esetleg az *a*¹ mutató értékű indulatszónak az összetapadásával keletkezhetett; vö. *ott a!*, *az a!* – Az *i*- mutató névmási tő és a *-sza* nyomatékosító elem összetételeként való magyarázata [...] téves. – Csak a HB.-ben fordul elő.”

A HB. *isa* szavának rejtélyét sokan akarták megfejteni, ám fáradozásuk csak félsikerrel járt. A szakirodalom megegyezik abban, hogy az eddig ismert magyarázatok több helyen is hibásak (a TESz. erre nem utal). A felvetett problémák közül a legsúlyosabbnak azt tartom, hogy az *isa* jelentése bizonytalan, az 'íme' és a 'bizony' jelentést csupán a szövegösszefüggés alapján következtették ki. Én az *isa* utótagjára vonatkozó első TESz.-változattal értek egyet, de azon túlmegegyek, s a teljes összetételt tovább elemzem. Ily módon jobbíthatónak tartom az *isa* szófejtését, valamint a hozzá tartozó szövegrészek értelmezését.

Az *isá*-t elhomályosult összetételnek fogom fel. Szerintem az *i + s + a* elemekből áll. – Az *i* elem a közelre mutató *ez* névmási tő *i*- változata, amely az *itt, ide, íme, eme* stb. szavakban (ma már elhomályosultan) van jelen. – Az *a* elem az *az* távolra mutató névmási tő *a*- változata (vagy maga az *az* névmási tő), amely megtalálható az *ott, oda, ám, ama* stb. szavakban (szintén elhomályosultan). – Az *s* nem egyéb, mint a ma is gyakori kapcsolatos kötőszavunk, az *is*, melynek esetenként nyomósító szerepe is van.

Az így értelmezett *isa* a következőképpen illeszthető bele a HB. négy részletébe: Az 1. előfordulás közvetlen rámutató formában az alkotóelemek eredeti jelentését, értelmét őrzi az *yfa pur ef chomuv uogmuc* szövegrészben: 'ez és az vagyunk', vagyis: *por és hamu vagyunk*. – A 2. előfordulásban a teljes idézetre mutat rá: 'Ez és az (volt) az Úr szava' vagy 'Ez és az (volt), amit az Úr mondott', azaz: *amely napon enni fogsz abból a gyümölcsből, halálnak halálával halsz*. – A 3. esetben: 'ez és az igaz': *egy ember sem kerülheti el ezt a sírvermet*. – A 4. esetben: 'ez is az' (azaz 'ez is igaz') jelentésű az *isa*.

Az *isa* elhomályosult mellérendelő összetétel jelentése tehát 'ez és az (= mindkettő)' lehetett.

Gaál Imre Péter



Szemle

Országh László–Magay Tamás (szerk.): Angol–magyar nagyszótár. Országh László–Futász Dezső–Kövecses Zoltán (szerk.): Magyar–angol nagyszótár. (Ismerteti: <i>Pajzs Júlia</i>)	245
Kiss Gábor (szerk.): Magyar szókincstár. (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	249
Máté Jakab: A 19. századi nyelvtudomány rövid története. (Ismerteti: <i>Fodor István</i>)	252

A Nyelvőr hírei

<i>Domonkos Krisztina és Zsédely Anita</i> : Apáczai-napok a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolán	255
<i>Markó Alexandra–Mártonfi Attila</i> : Egyetemi anyanyelvi napok	256

A Nyelvőr postájából

<i>Gaál Imre Péter</i> : <i>yfa</i> – Szófejtési kísérlet	260
---	-----

Olvassóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HIELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknel, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknel. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 3382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 200,- Ft

Előfizetés egy évre: 800,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfálvay Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

Ért. ...
4.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: A nyelvi kategorizálás nem tipikus esetei

Vörös Ferenc: A közösségi névadási hagyomány továbbélése a tízenéves korosztályban

Domonkosi Ágnes: A nyelvi viselkedés mintái a televízióban

Kemény Gábor: A nyelvi kép, mint „rendellenesség”

Szathmári István: Az alakzatkutatásról – egy pályázat ürügyén

Pacsai Imre: Magyar–szlovák kulturális és nyelvi kapcsolat jegyei a szlovák népmesékben

Kertész András: A metanyelvészet mint kutatási program

Nyomárkay István: Szalay Imre magyar nyelvtanának szerb fordítása

Haader Lea: Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései

Szili Katalin: Valahol a passzívum és a mediálisok között

Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta: Újra a segédigékről

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A nyelvi kategorizálás nem tipikus esetei	261
<i>Vörös Ferenc</i> : A közösségi névadási hagyomány továbbélése a tizenéves korosztályban	266
<i>Domonkosi Ágnes</i> : A nyelvi viselkedés mintái a televízióban	286

Nyelv és stílus

<i>Kemény Gábor</i> : A nyelvi kép, mint „rendellenesség”	292
<i>Szathmári István</i> : Az alakzatkutatásról – egy pályázat ürügyén	303

Nép és nyelv

<i>Pacsai Imre</i> : Magyar–szlovák kulturális és nyelvi kapcsolat jegyei a szlovák népmesékben	310
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kertész András</i> : A metanyelvészet mint kutatási program	323
<i>Nyomárkay István</i> : Szalay Imre magyar nyelvtanának szerb fordítása	335
<i>Haader Lea</i> : Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései	340
<i>Szili Katalin</i> : Valahol a passzívum és a mediálisok között	350
<i>Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta</i> : Újra a segédigékről	357

A Magyar Tudomány Intézet

KÖNYVTÁRA

Levegőszűrő

F 8460 / 2000

MAGYAR NYELVŐR

123. ÉVF.

*

1999. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

A nyelvi kategorizálás nem tipikus esetei

Az objektív valóság fogalmi struktúrájának, mentális információs térképenek birtoklása nélkül az ember nem lenne képes az őt körülvevő világban orientálódni. A világnak az ember által történő osztályozása, kategorizálása, strukturálása az elemekre történő bontást és az elemek megnevezését jelenti, figyelembe véve a relevánsnak tekintett tulajdonságokat (Bańcerowski 1996: 64–71; Rosch 1978; Taylor 1989; Tschätzidis 1990). A kategorizálási folyamat egyrészt olyan megismerési folyamatot tételez fel, amelynek során az objektumok csoportosítása a már említett jegyek alapján megy végbe, másrészt tükrözi ennek a folyamatnak a végső produktumát, azaz a nyelvileg meghatározott kategóriastátusz hozzárendelését bizonyos objektumok osztályához. Ez azt jelenti, hogy az osztály közös nevet kap (például *fák*, *növények*, *halak*, *madarak*, *bútorok* stb.), és a nyelvhasználó operatív tudásának komponensévé válik.

Egy adott objektum adott kategóriához való tartozásának a leírása alapvetően kétféle módon történhet:

(1) A szükséges és elégséges definíciós jegyek alapján, ami azt jelenti, hogy azok az objektumok, amelyek nem rendelkeznek a szükséges jegyekkel, nem kerülhetnek ugyanabba az osztályba, azaz kategóriába. Egy ilyen megközelítés természetesen a nyelven kívüli valóság nem folytonos jellegét feltételezi.

(2) A tipikus jegyek alapján, ami azt jelenti, hogy a kategória struktúráját döntően a prototípus fogalma határozza meg. Ennek értelmében ugyanabba a kategóriába nemcsak azok az objektumok kerülnek, amelyek a prototípust képviselik, hanem azok is, amelyek kevésbé tipikus jegyekkel rendelkeznek.

A tipikus tulajdonságok alapján történő kategorizálás elismeri a valóság folytonosságát, amely a nem folytonos (diszkrét) nyelvi lexikális egységek segítségével kerül kifejezésre. Ez a megközelítés a tipikusság jelenségének alanyi jellegéből indul ki, amely ily módon lehetőséget ad arra is, hogy az egyes objektumokat „megfossa” a tipikusság jegyétől. Ez azt jelenti, hogy a nyelvhasználó az egyes objektumokat nem tekinti tipikusnak, mert saját szubjektív tapasztalata alapján nem képes megkülönböztetni azon jegyek minimumát, amelyek segítségével ezeket az objektumokat be tudná sorolni az általa ismert valamelyik kategóriába.

Az emberi megismerés szubjektív, kultúrdeterminált tevékenység, amelyet a nyelvi névrendszer és az objektumok kategóriák szerinti csoportosítása, osz-

tályozása határoz meg. A nyelvi rendszer azonban viszonyítási lehetőséget biztosít a név nélküli objektumoknak is.

A kategóriafogalom azt tételezi fel, hogy segítségével leírhatjuk a nyelven kívüli valóság összes objektumát. Kétféle jelenségről van szó:

(1) A valóság folytonosságában a kategóriák (pontosabban a kategóriák határai) között léteznek természetes szünetek.

(2) A kategóriákon belül léteznek olyan perifériális mezők, amelyek a prototípustól távol eső objektumokat tartalmaznak. Ezt a jelenséget az úgynevezett „elmosódott elemű halmazok” (fuzzy sets) (Zadeh 1965: 338–353; uő: 1972: 4–34), a prototípus radiális koncepciója (radial category) (Rosch 1975; Lakoff 1987: 6. fejezet), valamint az ún. „kerítés” fogalom (hedges) (Lakoff–Johnson 1981) keretében értelmezik. Ezek az elméletek olyan objektumokat tárgyalnak, amelyeknek ismert a neve, viszont kétséges az adott kategóriához való tartozása. (Ilyen például a *denevér*, amelyet egyesek, a mindennapi racionalitás által vézélve, a madarakhoz sorolnak, a „repülés” definíciós jegy alapján.)

Rövid tanulmányunkban szó esik olyan objektumokról, amelyeket a tipikusság jegyének hiánya miatt a nyelvhasználó az általa ismert egyetlenegy kategóriához sem tud hozzárendelni. A nem tipikus objektumok távol állnak a prototípustól, ezért nem lehet őket hozzárendelni az alapszinten (basic level) kategorizált objektumokhoz. A kategorizálás alapvető szintjei olyan struktúrákat képviselnek, amelyekre a nyelvhasználóknak a leggyakrabban van szükségük, és amelyeket a leghasznosabbnak tekintenek a nyelvi kommunikáció folyamatában. Segítségükkel föl- és alárendelt szintek (superordinate and subordinate levels) képezhetők, amelyek az egész hierarchikus fogalmi struktúrarendszert átszövik. Vegyük példaként a *kutya* kategóriát, amelyből több szubkategória ered, például *tacskó*, *vizsla*, *kuvasz*, *pumi* stb., és amelynek szintén több fölrendelt kategóriája is van, például *emlős*, *háziállat*, *állat* stb. Egy adott nyelv lexikonjában az alapszint objektumainak a státusza a hierarchiának azt a síkját jelenti, amely a mindennapi kommunikációban a legmegfelelőbbnek tűnik. A *kutya* lexéma jobban megfelel az alapszintű objektumnak, mint például az *emlős* vagy a *kuvasz*: a használatban egyszerűen a leghatékonyabb és a leggazdaságosabb kategória. Az alsóbb, illetve a felsőbb szintek objektumai csak különleges szituációkban jöhetnek számításba: azokra elsősorban a zoológusoknak, kutyatenyésztőknek vagy az állatorvosoknak lehet szükségük (Rosch 1976: 382–439). Összegezve azt mondhatjuk, hogy az alapszint objektuma lehet például a *kutya*, a *macska*, a *rózsa*, stb., de nem lehet objektuma a hozzájuk képest magasabb (*állat*, *növény* stb.), illetve alacsonyabb szintű objektum (*tacskó*, *szibériai macska*, *fehér rózsa* stb.). A nem tipikus objektumok esetében lehet ezeket a magasabb absztrakciós szintű kategóriához rendelni. Az alapszintű kategóriákkal történő operálás viszont azért ütközik nehézségekbe, mert ezeknek az objektumoknak a tulajdonságai annyira sajátosak, hogy nem lehet azokat egybevetni egyetlenegy létező mintapéldánnyal (prototípussal) sem. Ezen objektumok mindegyike külön osztályt képez. Ahhoz, hogy a kommunikációs folyamatban a nem világos azonosítási státusszal rendelkező és külön névvel nem jelölt objektumokhoz való viszonyítás lehetséges legyen, a nyelvhasználó ezeket az objektumokat általában

„nem standard” módon igyekszik hozzárendelni valamelyik kategóriához. Itt nem arról van szó, hogy ennek következtében az adott objektum az alapkategória komponensévé válik, hanem arról, hogy ez a hozzárendelés (Lakoff és Johnson felfogása szerint) az ún. „kerítés” felhasználásával történik (például: ez *valami sapkaszzerű*). Tehát ez esetben nem kategorizálhatjuk ezt az objektumot *sapkaként*, nem sorolhatjuk a *sapkák* osztályába, mivel itt csak bizonyos fokú szemantikai approximációról van szó.

A nem tipikus objektumok bizonyos kategóriákhoz való viszonyítása különféle nyelvi eszközök segítségével történik. A magyar nyelvben például:

(1) A *-szerű*, valamint a *-féle* képzőszerű utótagok felhasználásával, amelyek a jelzett objektum bizonyos fokú hasonlóságára utalnak. Például: *Ez valami influenzaszzerű, sapkaszzerű, tölcésrszerű; ez valami kabátféle, kőféle, folyadékféle* stb.

(2) Olyan lexémák alkalmazásával, amelyek az adott objektum távoli hasonlósága alapján egy lehetséges kategóriához történő hozzárendelésre utalnak. Például: *Ez valami székformájú/alakú; sapkaformájú; ez valami állatfajta* stb.

(3) Közelebből meg nem határozott asszociációkra való hivatkozással olyan metanyelvi szekvenciák mint például: *mintha, mint, mint egy* stb. Például: *Ez olyan mint egy sapka*.

(4) A hasonlóságra való hivatkozással. Például: *Milyen a szeme? Kékes – zöldes szeme van. Valami ilyesmi. Ez valami székhez hasonló. Ez valami gyümölcsre emlékeztető. Ez valami dísznek való* stb.

(5) A kategóriák közötti mezőbe történő besorolással. Például: *Ez se nem kiskabát, se nem női ruha. Milyen a szeme? Se nem kék, se nem zöld. Kék és zöld közötti. Kék és zöld között van. Milyen az idő? Se nem hideg, se nem meleg. Ez milyen ruha? A nadrág és a szoknya között van.*

(6) Kategóriamegnevezés nélkül történő, határozatlan viszonyítást jelző szekvenciákkal. Például: *Mit ettél? Egy ilyen izét. Add ide ezt az izét, stb.*

(7) A kategória megjelölésével és egyidejűleg az ezzel kapcsolatos bizonytalanság közlésével: *Ez egy doboz, vagy mi. Ez egy óra, vagy micsoda. Ez egy szerszám, vagy mit tudom én mi. Nem is tudom, hogy mi az, talán egy gyógynövény.*

(8) Az adott objektum azonosíthatatlanságának explicit kifejezésével. Például: *Mit vettél? Ez valami asztalra/szobába való. Ez valami, ami jól fog mutatni az asztalon. Ez valamilyen ülőalkalmatosság. Egy ilyen valami volt. Nem tudom, hogy ez mi akart lenni. Nem is tudom, hogy ez mi? Az Isten sem tudná megmondani, hogy mi az. Talán gumiféle?* stb.

A fenti példák azt mutatják, hogy a nyelvhasználók azokat a valóságfragmentumokat, amelyek nem felelnek meg eddigi tapasztalataiknak, nyelvileg különféle módon igyekeznek meghatározni. A kategorizálással kapcsolatos szubjektív ingadozásuk a tipikusság alanyi jellegét erősíti meg. A beszélő alanyok az eddigi tapasztalataik alapján az adott objektumot tipikusnak vagy nem tipikusnak tekintik, és a saját szubjektív belső mentális fogalmi struktúrájukban keresik annak a megismerési és nyelvi módját, hogyan lehet az adott tárgyat, illetve jelenséget közelebből meghatározni. A nem standard jellegű kategori-

zálást jelző nyelvi szekvenciák azt sugallják, hogy a beszélő olyan kommunikációs kényszerhelyzetbe került, amikor meg kell határoznia az adott objektumot, és közben tudatosul benne, hogy ezt hirtelen nem tudja megtenni, mivel a mentális fogalmi struktúrájában ennek az objektumnak nem találja meg a megfelelő *genus proximum*-át, és hiányzik a megfelelő megnevezése is. Tehát ez a folyamat a beszélőnek bizonyos fokú nemtudását, azaz a nullánál magasabb szintű szubjektív entrópiáját tükrözi. Így kényszerűen megfelelő „megállapodásra” törekszik a partnerével, hogy a beszédaktus sikeres legyen, és elérje a célját.

Az objektumokat azonosító nevek létezése szükséges feltétele annak, hogy azok a megfelelő kategóriákhoz viszonyíthatók legyenek (Bańcerowski 1998¹: 270–77). A külön név hiánya a nem tipikus objektum esetében azt jelenti, hogy a beszélőnek ezt a nevet létre kell hoznia, ki kell találnia, figyelembe véve a már létező fogalmakat és a hierarchikus felépítésű kategóriarendszert. A nem standard jellegű kategorizálásnál a definiendum általában úgy szerepel mint „*valami*”, ami egyidejűleg a nagyobb fogalmi precízió elérhetetlenségét is jelzi. A beszélő fogalmi struktúrájában keresi azt a mentális objektumot (vagy objektumokat), amely (amelyek) bizonyos tulajdonságok tekintetében hasonlóságot mutat (mutatnak) azzal a nem tipikus tárggyal, illetve jelenséggel, amelyről szó esik a beszédaktusban, és elvárja a partnerétől, hogy helyesen dekódolja a közölt információt, azaz rekonstruálja a nem tipikus tárgynak (jelenségnek) a tulajdonságait. (Lásd: Keszler 1985: 16, 18.) Ily módon minimalizálódik az a felismerési erőfeszítés, amely a nem tipikus objektum elképzeléséhez szükséges, és amely az adott kommunikációs interakcióban a nem tipikus objektumnak viszonylag stabil szemantikai reprezentációt biztosít.

A fentebb tárgyalt, nem tipikus objektumok kategorizálásának a módjai mindenekelőtt a beszélt nyelvre jellemzőek, és nem érvényesek az írott nyelvi változatra. A mindennapi nyelvi kommunikációban az interakciók időben gyorsan zajlanak, tehát a beszélőnek nincs sok ideje arra, hogy megtalálja a nem tipikus objektum szemantikai reprezentációjához az aktuális kommunikációs igénynek megfelelő viszonyítási alapot, tehát meg sem próbálkozik azzal, hogy megállapítsa ennek a nem tipikus objektumnak az állandó értékét. Annak ellenére, hogy ezek az approximációs procedúrák messze nem pontosak, a kommunikációs folyamatban nincs jelentősebb szerepük, mivel itt csak arról van szó, hogy megkönnyítsék a beszélgető partner számára a hozzá intézett közlés megértését. Ha a közölt meghatározás nem elégséges, akkor a közvetlen interakciós kommunikációban ezt azonnal pontosítani lehet, precízebbé lehet tenni.

A nem tipikus objektumok kategorizálásáról csak akkor van értelme beszélni, ha ezt az eljárást kizárólag a kategorizálási folyamatra vonatkoztatjuk, viszont nem lehet arról szó, hogy az adott nem tipikus objektumot állandó jelleggel hozzárendeljük egy már meglévő kategóriához. Az adott nem tipikus objektumot valamennyi kommunikációs interakcióban más és más kategóriához is sorolhatjuk. A nem tipikusság azt jelenti, hogy az adott objektum nem rendelkezik más objektumokra jellemző, olyan elégséges és velük közös jegykészlettel, amely lehetővé tenné valamilyen kategóriához való egyértelmű besorolását. A nem tipikusság tulajdonképpen olyan egyedi objektumok létezését implikálja,

amelyek kivételességük miatt nem rendelhetők hozzá különálló kategóriához. A kivételesség egyben azt is sugallja, hogy olyan objektumokról van szó, amelyeknek nincs önálló nevük; az egyedi objektumok külön névvel történő ellátása, amelyekkel a nyelvhasználó viszonylag ritkán, csak esetenként találkozik, elmentésben állna a nyelv gazdaságossági elveivel és szabályaival.

A fentiekből az következik, hogy a nyelven kívüli valóságnak vannak olyan fragmentumai, amelyek a tipikusság elve szerint rendezett nyelvi-megismerési kategóriák rendszerében tükröződnek. Léteznek viszont olyan nyelvi mechanizmusok, amelyek a nem tipikus objektumok viszonyítását is lehetővé teszik. Így lehetőség nyílik arra, hogy a nem tipikus objektumokról is információt cseréljünk. Ellenkező esetben ezek az objektumok és jelenségek a transzcendens hallgatás szférájában maradnának (Bańcerowski 1998²: 400–403).

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 1996. A valóság kategorizálásjáról. *Nyr.* 120: 64–70.
- Bańcerowski Janusz 1998¹. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Nyr.* 122: 270–7.
- Bańcerowski Janusz 1998². A hallgatás mint nyelvészeti kérdés. *Nyr.* 122: 400–3.
- Keszler Borbála 1985. Über die Verwendung der Füllwörter. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Linguistica.* Budapest.
- Lakoff G.–Johnson M. 1981. *Conceptual Metaphor in Everyday Language.* Philosophical Perspectives on Metaphor. University of Minnesota Press.
- Lakoff G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things.* Chicago.
- Rosch E. 1975. Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology* 104.
- Rosch E. et al. 1976. Basic Objects in Natural Categories. *Cognitive Psychology* 8.
- Rosch E.–Lloyd B. (ed.) 1978. *Cognition and Categorization.* Hillsdale.
- Zadeh L. 1965. Fuzzy Sets. *Information and Control* 8.
- Zadeh L. 1972. A Fuzzy-set-theoretic Interpretation of Linguistic Hedges. *Journal of Cybernetics* 2(3).

Bańcerowski Janusz

Bańcerowski, Janusz: Non-typical cases of linguistic categorization. The present paper pinpoints some objects that, because of their non-typicality, are not directly assignable to any category that the given language user is familiar with. Relating non-typical objects to certain categories is done via the use of various linguistic means. This phenomenon is illustrated here by Hungarian material. Extralinguistic reality includes fragments that are reflected in the system of linguistic/cognitive categories based on the principle of typicality. On the other hand, there are linguistic mechanisms that make it possible for non-typical objects to be related to such categories. This is how information concerning non-typical objects can be shared among speakers. Otherwise, such objects and phenomena would have to remain in the realm of transcendent silence.

A közösségi névadási hagyomány továbbélése a tizenéves korosztályban

Egy Révkomáromban, magyar gimnazisták körében végzett vizsgálat tapasztalatai

1.1. Az onomasztikai kutatások mind a mai napig adósak az anyaország határain kívüli magyarság jelenkori névadási szokásainak tényszerű feltárásával. Egy-egy település névtörténetének bemutatása kapcsán találkozni az utóbbi évtizedek neveivel is, ám a feldolgozások – tapasztalatom szerint – nem képesek választ adni arra a kérdésfeltevésre: vajon a szlovákiai magyarság neveiben is erőteljesen elszlovákosodik-e. A keresztnévek anyanyelvű bejegyzésével kapcsolatos törvényi szabályozás kedvezőtlen hatásaival a szlovákiai magyarság helyzetét elemző tudományos munkák is foglalkoznak (Vö. Duray 1995: 236; Gyönyör 1987: 60–75; 1989: 205; Lanstyák 1991: 11–72), de megelégszenek a jelenség tényszerű említésével, elméleti fejtegetésével, állításaitak statisztikai adatokkal azonban nem támasztják alá.

1.2. Magánbeszélgetésekben a téma kapcsán sokszor esik szó arról is, hogy a kisebbségi létben élő magyarság körében a szlovák keresztnévek bejegyzését számtalan esetben a hatalom direkt és indirekt ténykedése magyarázza. Ráadásul az 1994-es szlovákiai névtörvényt megelőzően a magyar ajkú anyakönyvvezetők is sokszor bizonytalanok voltak abban, lehetséges-e a szülők által bementett keresztnévet magyar alakban bejegyezni; szlovák környezetben pedig a magyar szülők még inkább „hajlamosak” voltak a kompromisszumra. Ugyanakkor máig tartja magát az a hiedelem, hogy a szülők jelentős része a hatalom erőszakosságával is szembeszegül, s következetesen szlovákra lefordíthatatlan magyar nevet jegyeztet be újszülöttjeinek. Vagyis az anyanyelv védőbástyája mögé bújva, a törvényi szabályozás kiskapuit kihasználva kapnak az újszülöttek keresztnévet. Eddigi tapasztalataim szerint ez a módszer nem tekinthető általánosnak.

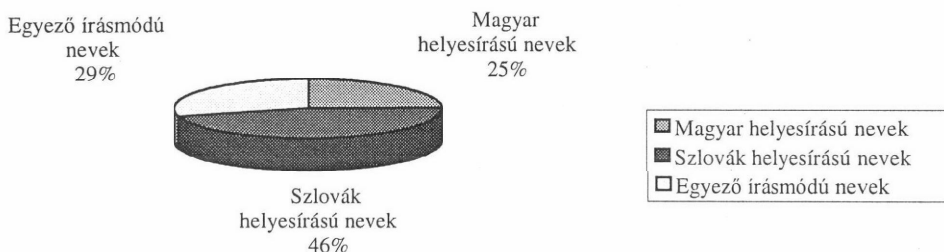
Létezik-e kollektív védekezési mód a keresztnévadás területén a szlovákiai magyarság körében? Erre a kérdésre névtani kutatásaimmal keresem a választ, s bár még a munkának az elején tartok, már most egyre biztosabban megfogalmazódik a válasz: igen, méghozzá speciális formában. További kérdésként vetődhet fel: él-e a felnövekvő nemzedékek tudatában a védekezés szükségessége; hagyományozódik-e ez az ún. kollektív védekezési technika az ifjabb generációkra; s ha hagyományozódik, akkor az mennyiben befolyásol(hat)ja a szülőképes korba lépő generációkat a keresztnévválasztásban? Másképpen fogalmazva: a mindenkori névdivat hatása vagy inkább a speciális, kisebbségi helyzetből fakadó, tradíciók által meghatározott kényszer erősebb-e körükben az említett területen?

1.3. Jelen munkámban arra keresem tehát a választ, milyen összefüggés van a kisebbségi névadás gyakorlata és egy magyar tannyelvű szlovákiai gimnázium első és negyedik évfolyamán tanuló diákok névválasztási attitűdjei között.

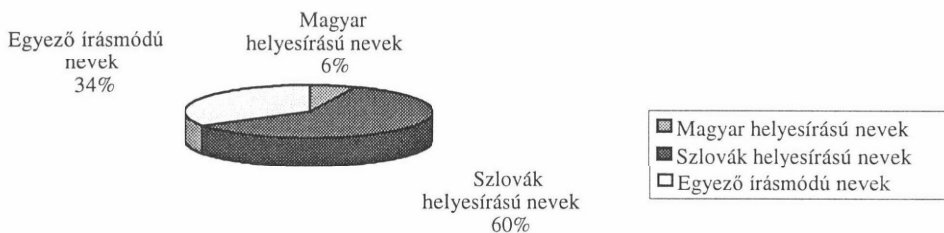
2.1. Mielőtt az ifjabb generációk körében végzett vizsgálatok eredményeinek bemutatására térnék rá, a viszonyíthatóság érdekében mindenképpen szólni kell a fentebb említett „kollektív védekezési technikáról”.

2.2. A régi és mai szlovákiai anyakönyvekbe bepillantva valóban meggyőződhetünk arról, hogy az anyakönyvi hatóságok a keresztnévek jelentős részét szlovákul jegyzik be. Magam a problémát tisztázandó két településen számszerű vizsgálatokat is végeztem, melyek adatai arról győztek meg, hogy a keresztnévek 46, illetőleg 60%-ban szlovák alakban szerepelnek a matriculákban.¹ Íme a két település idevonatkozó adatai diagrammal ábrázolva:

Diósförgepatony



Nagycétény

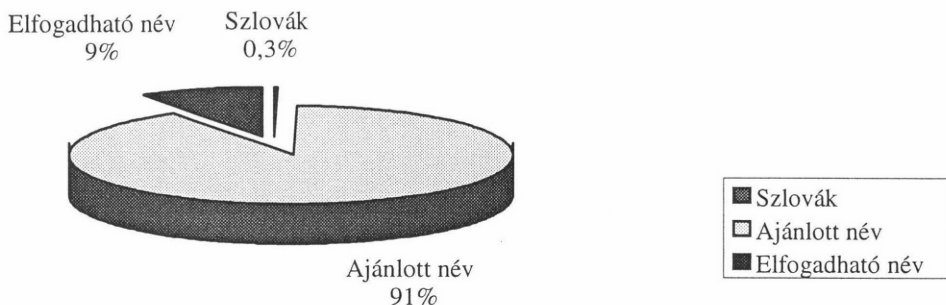


A fenti diagramokhoz némi magyarázat szükségeltetik. Tény, hogy a két településen 50-60% körül vannak a szlovák alakban bejegyzett nevek. Első pillantásra is szembeűnő, hogy a magyar névalakok számaránya nem jelentős, viszont a közel egyharmadnyi hányadot kitevő egyező írásmódú nevek arra hívják fel a figyelmet: jelenlétük nem ok nélküli. Ezek a szlovák–magyar viszonylatban ún. **semleges írásmódúnak** számító keresztnévek gyakorta csak látszólag neutrálisak. A valóságban a szlovákiai magyarság körében sajátos védekezési módra adnak lehetőséget, hiszen a névalak formái „semlegessége” eltakarja a hatóság elől a névadó etnikai indítékú névadási motívumait. A

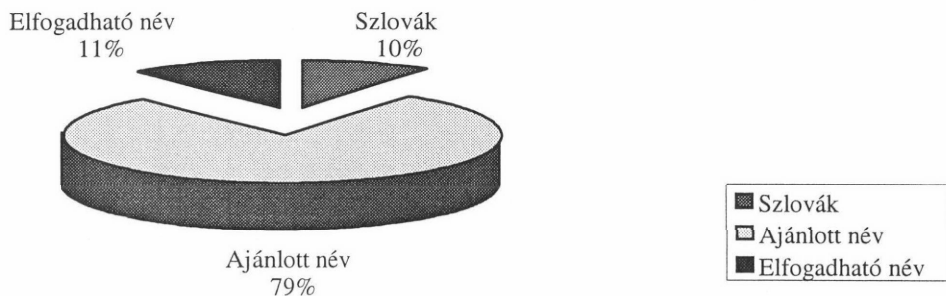
¹ Az okok a két település eltérő helyzetével magyarázhatók, melyekre korábbi, megjelenőben lévő tanulmányomban tértem ki részletesen (vö. Vörös 1999).

többségében magyarok lakta településeken azonban joggal tehetjük fel, hogy az egyező írásmódú nevek mögött döntően magyar név adásának szándéka rejlik. Csak emlékeztetőül: Diósförgepatony (*Orechová Potôň*) az 1991-es népszámlálás adatai szerint 97,46%-ban bizonyult magyar településnek, Nagycétény (*Velký Cetín*) 83,87%-ban (vö. Önkormányzat, 1995: 251, 258). A feltevéseken túl azonban egyéb bizonyítékokkal is szolgálhatunk. A számok segítségével a két vizsgált településen közvetett módon is meggyőződhetünk az állítás igaz voltáról. Ha lefordítjuk a névpárokat magyarra, s összevetjük őket a Ladó-féle Magyar utónévkönyv kategorizálásával (az említett szerző *ajánlott* és *elfogadható* minősítéssel látja el a magyarul anyakönyvezhető neveket), akkor Diósförgepatonyban és Nagycétényben a következő eredményeket kapjuk:

Diósförgepatony

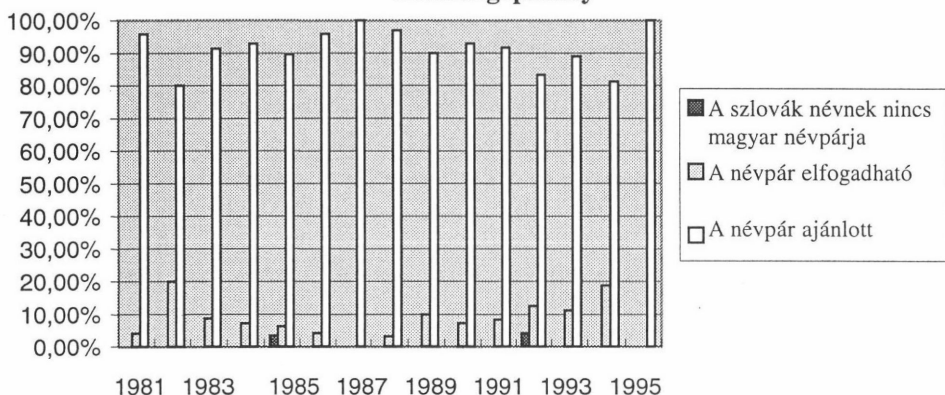


Nagycétény

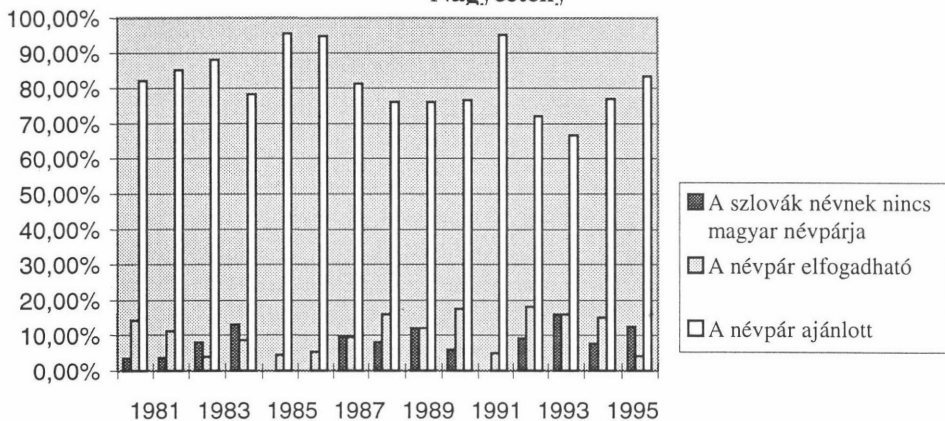


Esetünkben ez azt jelenti, hogy az *ajánlott* minősítésű nevek mindkét településen jó hangzású magyar nevek; tehát ezek a magyar keresztnévanyag törzséhez tartoznak. Erről a *magyar névpárral nem rendelkező*, illetőleg az *ajánlott* és *elfogadható* nevek arányainak időbeli alakulását vizsgálva is meggyőződhetünk.

Diósförgepatony



Nagycétény



A diagramok adatai arról tanúskodnak, hogy – a politikai széljárástól nem teljesen függetlenül – a szülők alapvetően mindkét településen jó hangzású magyar keresztnéveket választottak újszülöttjeiknek. Csak további érdekességként említem, hogy a két településen a szlovák nevek többségének olyan magyar névpárja van, amely írásmódban csak egy-két betűben tér el a magyar megfelelőjétől. Eddigi vizsgálataim azt igazolták, ezeknek a szlovák alakban bejegyzett keresztnéveknek a megválasztását általában a családi vagy települési tradíció determinálja. Vagyis a hagyomány megtartása még akkor is erőteljesebben ható tényező, ha a matrikulába bejegyzett névalak kényszerűen szlovák lesz, hiszen a kisebbségben élő magyar etnikai közösség számára – úgy látszik – nem az a fontos, mit mutat a papírforma. Sokkal lényegesebb a mindennapi beszéd gyakorlatában megmutatkozó felhasználhatóság, mert természetesen a magyar beszédben magyar emberre vonatkoztatva aligha használnak *Petert*, *Katarínát*, *Ladis-*

lavot, Monikát, Alzbetát, Jánt stb. Sokkal inkább azoknak magyar megfelelőjét, tehát Pétert, Katalint, Mónikát, Erzsébetet és Jánost. Szlovák személy nevét azonban soha nem fordítják le magyarra, ha szlovák a keresztnéve. Ez utóbbi tény személyes tapasztalataimmal is alátámaszthatom.

2.3. Csak utalni szeretnék az anyakönyvezés gyakorlatára, amelyet önálló problémaként még nem vizsgáltam, viszont a nyugat-szlovákiai anyakönyvi kerületekben szerzett tapasztalataim és információim alapján is megerősíthetem azt a közvélekedést, hogy az anyakönyvezett alak nem mindig esik egybe a szülők szándékával, illetőleg arról is értesülhettünk, hogy a névadásban is tudat alatt ott lappang a védekezés ösztöne a szlovákosítás ellen. Erre vonatkozóan 1995-ben végzett révkomáromi kutatásaim során is igenlő válaszokat kaptam (vö. Vörös 1996: 239).

2.4. A két település névanyagának vizsgálata megerősíti a gyanút, hogy a szlovákiai magyarság a névadás terén főként az írott formájában neutrális, valamint a közeli névpárok választásával védekezett/védekezik a hatalom szlovákosító törekvései ellen, s kevésbé él a szlovákra lefordíthatatlan magyar névalakok adta direkter lehetőségekkel. Ez a védekezési mód Sütő András paraboláját juttatja eszembe, mely a szél előtt meghajló fű életképességét állítja szembe az orkántól derékban kettétörő fák hajthatatlanságával.

3.1. A fentebb bemutatott tények vizsgálata újabb kérdést is felvetett: vajon áthagyományozódik-e a következő (leendő) szülőkre ez a védekezési technika? A probléma vizsgálatához a révkomáromi magyar tannyelvű gimnázium két évfolyamát választottam mintának: egy első osztályos (tehát tizennégy évesekből álló) és egy 4. osztályos (vagyis tizennyolc évesekből összetevődő) osztályt. A magyar tannyelvű gimnázium tanulóiról feltételezhető, hogy erős a kötődésük a magyar ajkú kisebbséghez, legalábbis neveltetésükből fakadóan a szülői házból ilyen attitűdöket hozhattak magukkal.

3.2. A mintasokaság meghatározásakor a koncentrált kiválasztást alkalmaztam. A két minta szociológiai összetétele nem teljesen azonos. Az elsős gimnazisták húszan voltak, a negyedik osztályosok huszonötten. Az elsősök közül tizenhatan révkomáromi születésűek, s csak négyen érkeztek egyéb környékbeli településről. A tizennyolc éves minta diákjai kivétel nélkül más magyarlakta településekről jöttek Révkomáromba középiskolai tanulmányokat folytatni. Ez utóbbiak területileg nagy szóródást mutatnak, hiszen Közép- és Nyugat-Szlovákia majd minden magyarlakta régióját reprezentálják: huszonötten 24 településről származnak. (A továbbiakban az elsős gimnazistákat **A** mintaként említem, a negyedikeseket **B** mintaként.) Az **A** mintában hat fiú található, a **B** mintában azonban csak kettő volt. Ez az aránytalanság nem tette lehetővé a nemenkénti válaszok különválasztását és reprezentatív összehasonlítását, bár meg kell jegyezni, hogy a különböző nemektől kapott indoklások minőségileg nem, csak a kifejtés mennyiségében különböztek. A két minta által adott válaszok alapján tehát az életkori rétegzettségéből fakadó különbségekre koncentráltam.

3.3. Az anyaggyűjtéshez kérdőívet használtam, amely nem csupán a jelen dolgozatban felvetett problémák vizsgálatára alkalmas: a kapott adatok a pszicholingvisztikai tények elemzésén túl szociolingvisztikai megvilágítást is lehetővé tesznek. A jelen munkában azonban csak néhány, a kutatásom szempontjából központi kérdésnek számító pszicholingvisztikai adatsorozat feldolgozása történik meg.

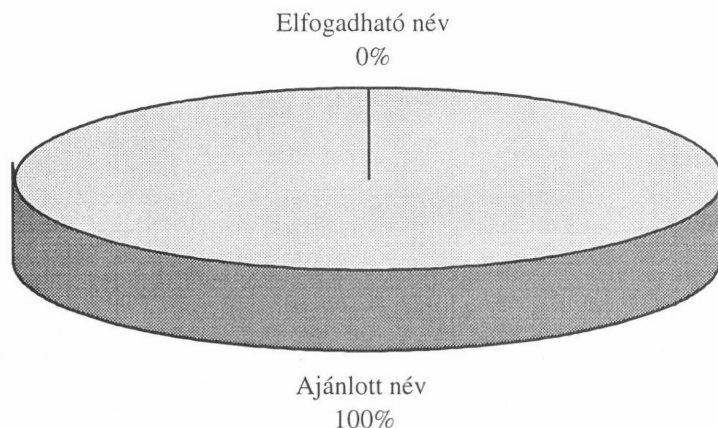
A kérdőívben feltett kérdések a válaszadás formáját tekintve a következők voltak: **kötött választos, szabad választos, illetőleg a szabad választos kérdés kombinálása kötött válasszal.** A kérdezés technikájaként minden esetben az ún. **személyes kérdéseket** alkalmaztam. Az attitűdöket skálát alkotó **kötött választos** kérdésekkel igyekeztem mérni. A kérdések mindegyikéhez ún. kontrollkérdéseket alkalmaztam.

A két mintasokaságban kapott adatok összehasonlíthatóságához a számszerű értékeket általában százalékban adom meg. Ilyenkor 100%-nak az adott mintának a szóban forgó problémára adott válaszainak összességét tekintem. A kérdőív kitöltése 1997 májusában történt, nyelve magyar volt.

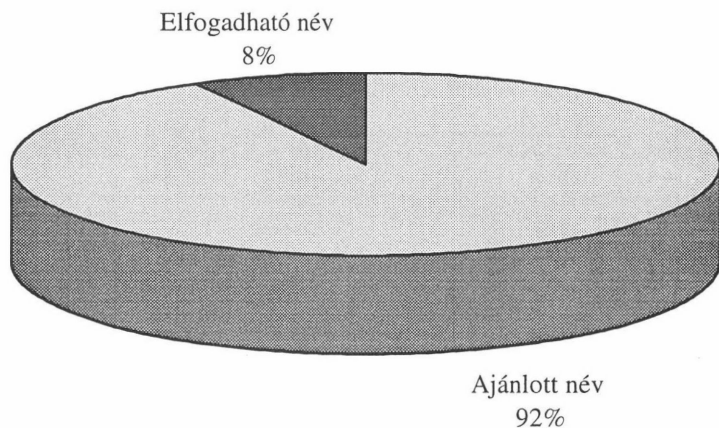
4.1. A kérdések feldolgozása előtt nézzük meg a választott mintasokaságok két jellegzetességét az általuk viselt nevek alapján!

4.1.1. A Ladó-féle Magyar utónévkönyv kategorizálása alapján a következő kép rajzolódik ki az alapján, milyen nevet kaptak szüleiktől a mintának tekintett csoportok tagjai:

A 14 éves korosztály



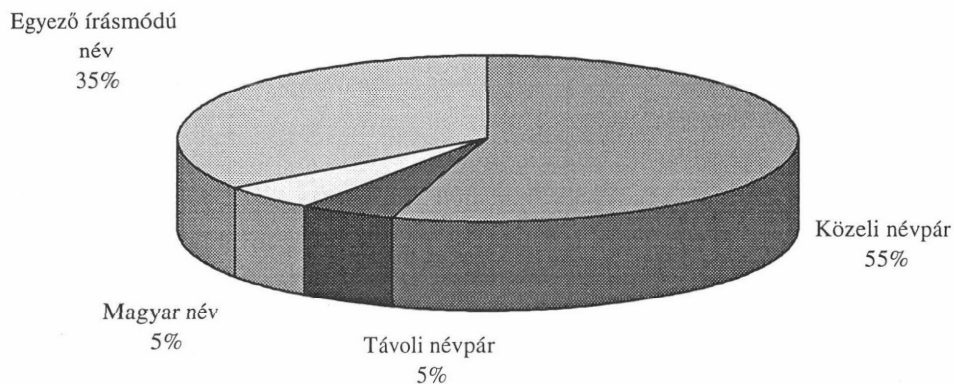
A 18 éves korosztály



Látható, hogy az **A** mintában mindenki jó hangzású keresztnévet visel. (Megjegyzendő, hogy ők többségükben révkomáromiak, illetőleg e város környékéről valók.) A **B** mintában is döntően ajánlott minősítést kapnak a nevek. (Megjegyzendő, hogy ők a Felvidék különböző pontjairól származnak, s esetükben a 8%-os elfogadható kategória sok esetben nem csupán a névdivatra vezethető vissza, hanem településük etnikai összetételére is. Erre a kérdésre azonban itt most nem térek ki részletesebben.)

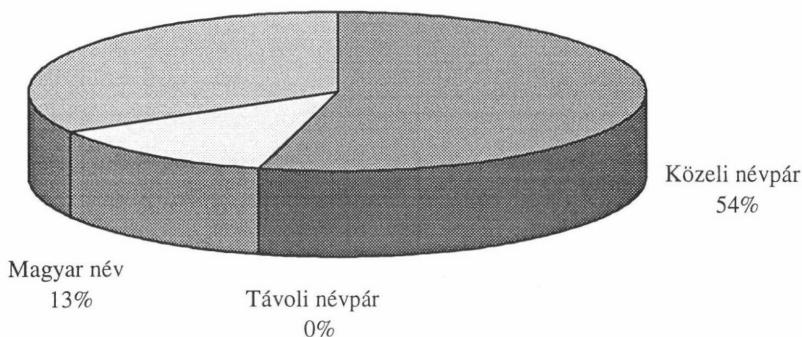
4.1.2 A második adatsoprot az előzővel egybevetve még inkább sejteni engedi, hogy névhasználatában mindkét minta elég jól reprezentálja a szlovákiai magyarságot, hiszen az adatok kísértetiesen emlékeztetnek a Dunaszerdahely mellett található Diósförgepatonyban és a Nyitra melletti Nagycétényben kimutatott értékekre.

A 14 éves korosztály



A 18 éves korosztály

Egyező írásmódú
név
33%



A két diagramból azonnal kitűnik, a vizsgált személyek közül senki sem visel magyarra lefordíthatatlan szlovák nevet. A szlovák névalakok közül az **A** mintában majdnem mind közeli névpár, a **B** mintában pedig kivétel nélkül mind az. Kis százalékértéket képviselnek a magyar névalakok (a diagram nem mutatja, milyen csekély százalékarányban találhatók ezen belül a szlovákra lefordíthatatlan magyar nevek), s egyező írásmódú nevet visel mindkét mintasokaság közel 1/3-a.

4.2.1. Elsőként a két mintasokaság keresztnévanyagát vizsgáltam meg. Az **A** mintában 9 szlovák helyesírású, 5 magyar, illetőleg 6 neutrális helyesírású nevet találtam. A **B** mintában ugyanez így alakult: 14 szlovák helyesírású, 3 magyar, valamint 7 neutrális név.

A saját keresztnévre vonatkozó hivatalosan hangzó kérdésre a diákok egyesek szlovákul és magyarul írt nevekkal adtak választ. A neutrális írásmódú nevek viselői mindkét mintában kivétel nélkül azt válaszolták, hogy magyar névalakot jegyeztek be nekik a matrikulába. A szlovák névalakkal beírtak esetében a két minta eltérően reagált a hivatalosan és nem hivatalosan hangzó kérdésre: az **A** mintában a 9 szlovák alakban bejegyzett név viselője közül a hivatalos kérdésre csak hárman írták magyar alakban a nevüket (33%); a **B** mintában 14 közül 8-an (57%), valamint 1 fő a szlovák alak mögött zárójelben megadta magyar alakban is a nevét. A nem hivatalosan hangzó kontrollkérdésre mindkét mintában mindenki (tehát a szlovákul bejegyzettek is) magyar névalakkal válaszolt.

4.2.2. Arra a kérdésemre, hogy lehet-e magyar az a keresztnév, amelyet szlovák helyesírással jegyeztek be, a következőképpen alakultak a válaszok:

A minta: Öten úgy találták, hogy a szlovákul bejegyzett névalakot nem lehet magyarnak tekinteni. Tizennégyen igennel válaszoltak. 1 fő nem tudott dönteni.

B minta: Heten tagadó választ adtak, tizenhatan igennel válaszoltak, s 2 fő nem tudott dönteni.

Érdekes összefüggésre bukkanunk, ha megvizsgáljuk, kik adtak nemleges választ az előző kérdésre, illetőleg kik nem tudtak dönteni.

A minta: Itt a dönteni nem tudó egy diák neutrális nevet használ. A nemleges választ adók közül ketten olyan magyar nevet viselnek, amelyet nem lehet szlovákra lefordítani, hárman neutrális írásmódú keresztnevet.

B minta: Ebben a csoportban a dönteni nem tudók a szlovák névalakkal bejegyzettek közül kerültek ki. A nemleges választ adók közül hatan neutrális nevet viselnek, egy fő pedig szlovákra lefordíthatatlan magyar nevet.

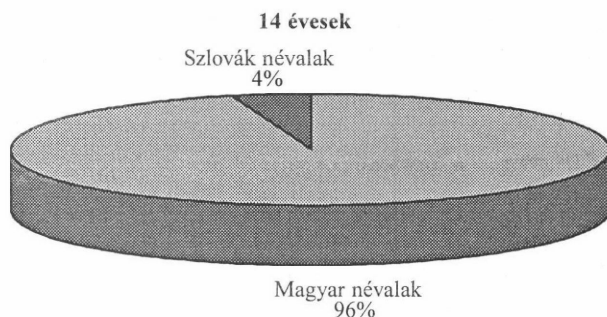
Vagyis azok, akik szlovák nevet kaptak, mindkét mintában egyöntetűen lehetségesnek tartják azt, hogy a szlovákul bejegyzett keresztnevet is – bizonyos feltételek teljesülése esetén – magyarnak tekintsük.

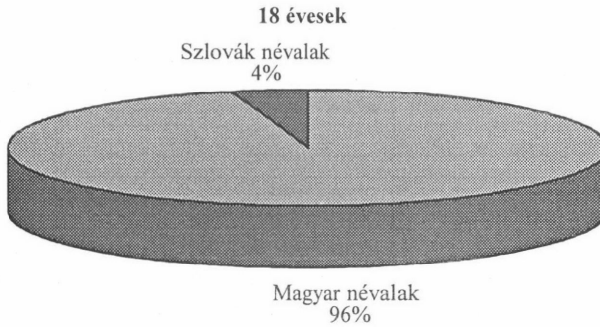
4.3.1. A másik nagy kérdéscsoport a tizenéves korosztály által favorizált nevekre kérdezett rá. Elsőként azt tudakoltam, melyik **férfi** és **női keresztnevek** tetszenek legjobban a megkérdezetteknek. Külön kellett mindkét nem neveit felsorolni a tetszés sorrendjében. Maximum tíz névnek hagytam helyet. A feldolgozás során az **A** minta sokkal kevesebb nevet adott meg, mint a másik. A következő táblázat a kapott értékeket foglalja össze:

	A minta		B minta	
	fiúnév	lánynev	fiúnév	lánynev
A felsorolt nevek száma	99 név	95 név	234 név	231 név
Az egy főre eső nevek átlaga	4,95 név/fő	4,75 név/fő	9,4 név/fő	9,24 név/fő

Jól érzékelhető, hogy az **A** minta „szerényebb” teljesítményt nyújtott a másiknál, hiszen mindkét nemnél átlagosan csak közel fele annyi nevet tudott felsorolni, mint a 18 évesek.

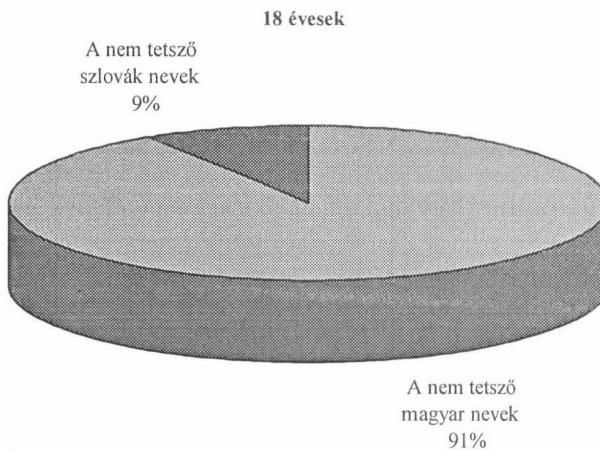
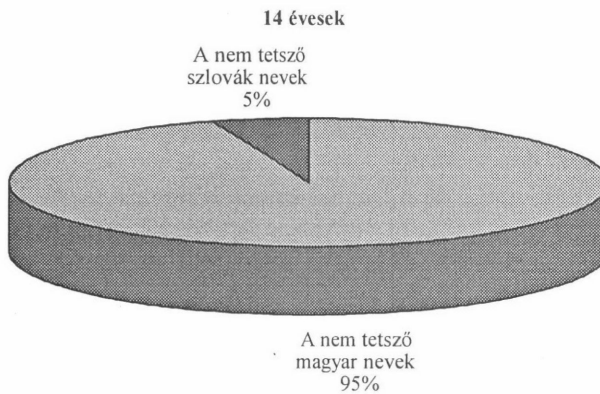
4.3.1.1. Mivel a kérdés nem sugallta, magyar vagy szlovák neveket kell és/vagy lehet-e felsorolni, elvárható lett volna, hogy a szlovák és magyar nevekkel nap mint nap találkozó diákok vegyesen sorolnak fel listáikban mindkét nyelv neveiből. Az adatok rendezése után az első meglepő eredmény akkor ért, amikor a szlovák és magyar keresztneveket különválogattam.





A meglepetés természetesen csak az előfordulás matematikai esélyeit tekintve értendő, hiszen nyilvánvaló: a magyar ajkúaknak magyarul feltett kérdés természetes módon hozza felszínre a magyar neveket.

Nézzük meg azonban, mi történt a leginkább nem tetsző nevek felsorolása-kor ebben a tekintetben!



Míg az előző adatnál a vizsgált szempontból nagyfokú egyezést találunk a két minta között, addig itt a szlovák nevek között mutatkozó 3%-nyi különbség első pillantásra jelentősnek tűnik, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a két adatsorozatban az említett szlovák nevek százalékaránya mindig alatta marad a 10%-nak, tehát nem jelentős, s ez megerősíti, hogy a vizsgált, kétnyelvű környezetben élő minták esetében is a magyar nyelvű szituáció döntően magyar neveket idéz fel a tudatban.

4.3.1.2. A kontrollkérdés a leginkább nem tetsző neveket tudakolta. Ennek mélyebb feldolgozását itt azért nem ismertetem, mert csak arra voltam kíváncsi, mennyire érvényteleníti a nagy számokból kikerekedő átlagot az egyéni ízlés diktálta sorrend. Megerősítődött, hogy a leginkább tetsző és nem tetsző nevek „élbolyában” alig találni egymást „kioltó” neveket, tehát viszonylag bátran számszerűsíthetők az adatok anélkül, hogy a konkrét nevekkal operálnánk. A viszonyítás kedvéért a kontrollkérdés összesített adatit foglalja össze a következő táblázat.

	A minta		B minta	
	fiúnév	lánynev	fiúnév	lánynev
A felsorolt nevek száma	56 név	55 név	218 név	212 név
Az egy főre eső nevek átlaga	2,8 név/fő	2,75 név/fő	8,72 név/fő	8,48 név/fő

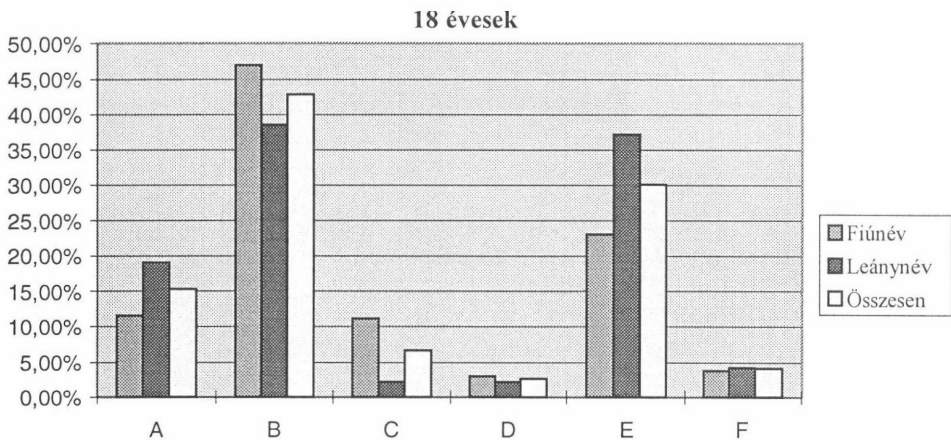
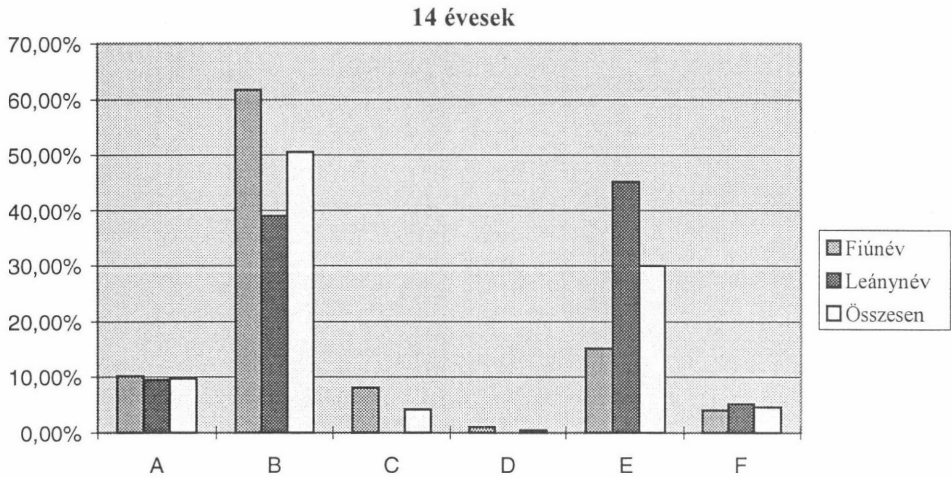
4.3.1.3. Itt csak utalok arra, hogy a leginkább tetsző nevek – ha az abszolút sorrendiségben nem is – nagyfokú egyezést mutatnak a Diósförgepatonyban és Nagycétényben leggyakoribbnak talált nevek listáival: az *Anna, Mária, Tímea, Katalin, Zsuzsanna* stb.; illetőleg *Péter, Tamás, Attila, Ádám, László* stb. mindkét mintában vezető helyen szerepel. Ezzel a problémával azonban jelen munkámban nem kívánok részletesebben foglalkozni.

4.3.2. A tetszési listákon szereplő konkrét nevek előfordulásánál – amely a kisebbségi környezetben sem mentes a névdívat hatásaitól – sokkal fontosabb mutatónak tűnik a keresztnévek minőségi vizsgálata. Ennek kimutatására a bevezetőben említett kategorizálást felhasználva csoportosítottam a minták által preferált neveket.

A továbbiakban azt vizsgálom, milyen névtípusokba sorolhatók azok a nevek, amelyeket a nekik leginkább tetszők között említettek a révkomáromi diákok.

4.3.2.1. A következő két diagram ezeket az adatokat foglalja össze. A diagramokban hely hiányában az egyes oszlopsorozatokat betűkkel jelöltem meg.

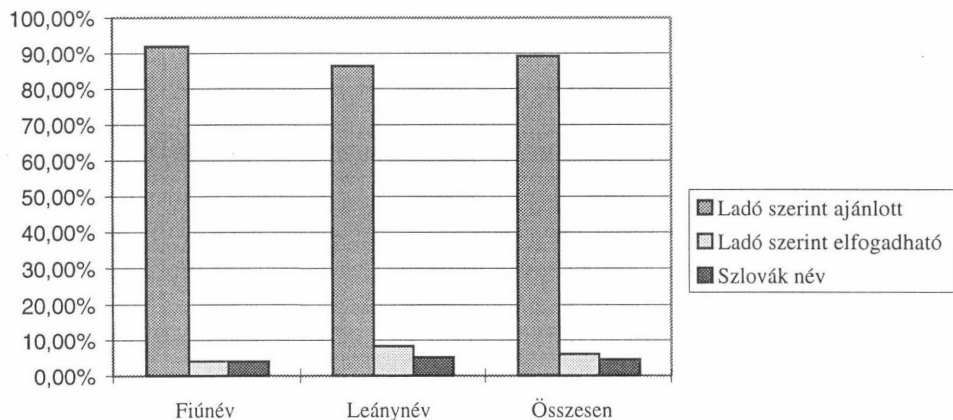
- A = A szlovák névpárral nem rendelkező magyar nevet választotta
- B = A közeli névpár magyar alakját választotta
- C = A távoli névpár magyar alakját választotta
- D = Az írásában nem egyező névpár magyar alakját választotta
- E = Az írásában egyező (neutrális) nevet választotta
- F = A szlovák nevet választotta



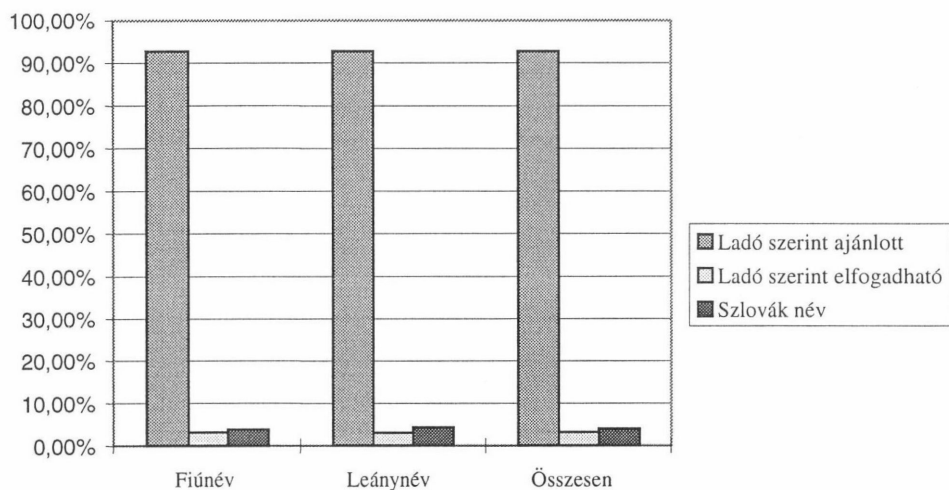
Mélyebb elemzés nélkül is szembeűnik a két diagram adatainak nagyfokú egyezése. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a tény sem, hogy a diósförgepatonyi és nagycétényi névanyaggal is sok hasonlatosság mutatkozik. A legfontosabbak a következők: pár százalékot mutat a szlovák névalakok választása (igaz, ezek többsége magyar névpárral is megadható); 10-15% között mozog a magyar nevek aránya; mindkét korcsoportban jelentős helyet foglalnak el a közeli névpárok, ugyanúgy, ahogy az anyakönyvezett nevek esetében is tapasztalható – csak itt a kérdőív miatt nem szlovákul, hanem magyarul megadva; a neutráli írásmódú nevek a tanulmány elején említett két településsel egyező módon mindkét mintában összesítve 30%-ot tesznek ki.

4.3.2.2. Annak vizsgálatát is érdekesnek találtam számszerűsítve, miként alakulnak a tetszési listákon megadott ún. *ajánlott* és *elfogadható* nevek. Íme az erre vonatkozó adatok korcsoportonként bontva.

14 évesek



18 évesek

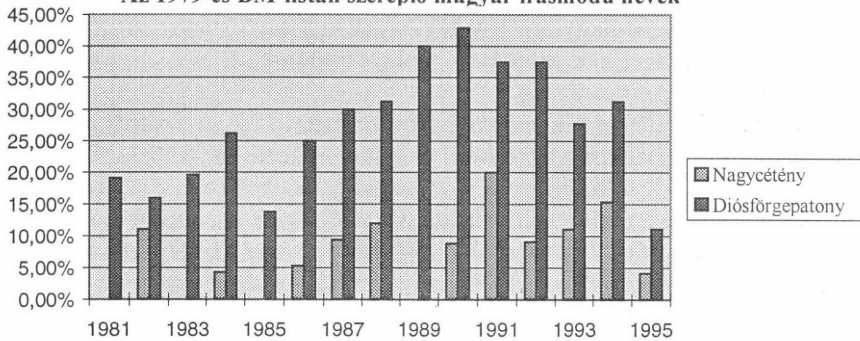


A diagramok összesített adatai itt is azt mutatják, a kisebbségi létben élő ifjúság tudatában – a névdivat hullámzásától függetlenül – lényegileg „leképeződnek” a felnőttek névadási törvényszerűségei. Itt azonban szembevetendő az A minta kisebb mértékű engedménye az elfogadható nevekkel kapcsolatban. A konkrét névanyagot vizsgálva azt tapasztaltam, hogy ez az engedmény éppen az idegen hangzású, különleges, egyedieskedő nevek miatt mutatkozik meg az összesített adatokban is. A B minta hozzájuk képest ezek közül sokkal kevesebbet sorolt fel.

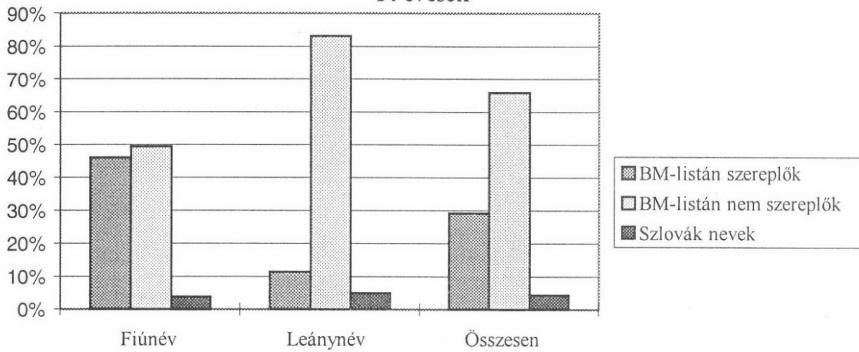
4.3.2.3. A viszonyítási alapul szolgáló két településsel kapcsolatban ugyan nem szóltam arról a sajátosságról, amely Szlovákiában a magyarság névadásának ugyancsak nagymértékben minősítője: a névadás és az 1979-es Csehszlovák Belügyminisztérium által kiadott névlista viszonyáról (továbbiakban BM-lista). Ennek a listának a melléklete 85 magyar nevet sorol fel ajánlásként. E tény

1979-től elvileg azt jelentette, hogy a legszigorúbb anyakönyvvezetőnek sem lehetett semmiféle aggálya, ha az itt szereplő magyar nevek valamelyikét akar-
ták a szülők magyar alakban anyakönyveztetni. A BM-lista természetesen nem
került az érdekeltek kezébe, hatása azonban számszerűen is egyértelműen ki-
mutatható volt Diósförgepatony és Nagycétény névanyagában. Az alábbi három
diagram ezeket az összefüggéseket igyekszik feltárni.

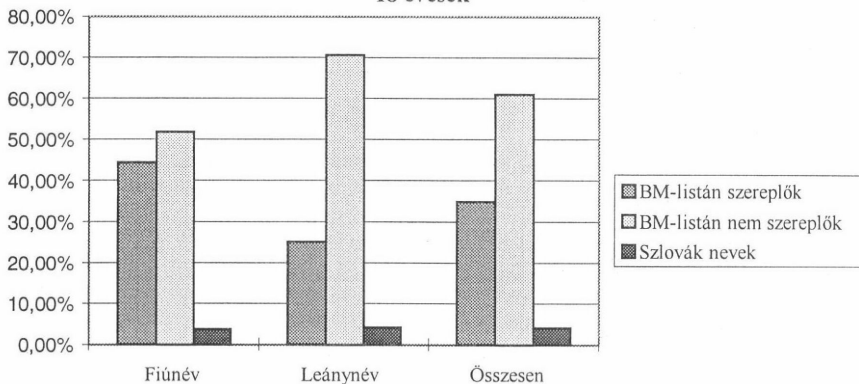
Az 1979-es BM-listán szereplő magyar írásmódú nevek



14 évesek



18 évesek



A két falura vonatkozó adatok azt mutatják, a magyar környezetben születő gyermekek sokkal nagyobb valószínűséggel „kapnak” a BM-listáról nevet. A mi esetünkben azonban úgy tűnik, éppen fordított összefüggést mutatnak az adatok. Itt azonban óvatosságra int bennünket az, hogy a **B** minta kapcsán nem tártam fel a születési hely etnikai összetételre vonatkozó oksági viszonyait. Tényként könyvelhetjük el viszont a két mintában a BM-listás nevek 30-35% körüli előfordulását, amely magasabb mindkét referenciaként említett falu ide vonatkozó százalékértékeinél.

4.3.3.1. Utolsónak hagytam a névválasztással kapcsolatos attitűdök eredményeinek tárgyalását. Ezek az adatok arra világítanak rá, milyen szempontokat tart fontosnak a két mintasokaság.

A kérdőívben a felsorolt, névválasztáskor számba jövő kategóriákat kellett fontossági sorrendbe állítani az egytől tizenegyig terjedő skálán. A két minta tetszési indexe közötti feltűnően nagy különbséget az magyarázhatja, hogy az **A** mintában csak kevesen állították sorrendbe az összes megadott névválasztási szempontot; a többség csak a számára legfontosabb első három-négyet helyezte el a skálán. A feldolgozás során a nagy szóródást mutató értékeket összesítettem, s ez alapján a két mintában a következő sorrend alakult ki.

A minta

LEGINKÁBB FONTOS	Absz. sorrend
1. Legyen jó hangzása a keresztnév	93
2. Fontos a névadás területén is az anyanyelvhez való hűség	87
3. Házastársammal egyezségben szülessen	84
4. Legyen divatos a keresztnév	81,6
5. A név viselőjének ne legyenek konfliktusai a választott alak miatt	75
6. Fontos a többségi nemzettel szembeni tolerancia a névválasztásban	64,4
7. Legyen jó magyar név	58,5
8. A választott keresztnév tessen a rokonságnak	55,3
9. A név kövesse a családi hagyományokat	44,2
10. A választott név emlékeztessen valamilyen kedves élményemre (pl. olvasmány, film, első szerelem, eszménykép stb.)	39,9
11. A leírt keresztnévről ne lehessen eldönteni, hogy magyar vagy szlovák	34,45

B minta

LEGINKÁBB FONTOS	Absz. sorrend
1. Legyen jó hangzása a keresztnév	182
2. Fontos a névadás területén is az anyanyelvhez való hűség	178
3. Házastársammal egyezségben szülessen	176
4. A leírt keresztnévről ne lehessen eldönteni, hogy magyar vagy szlovák	154,56
5. A név kövesse a családi hagyományokat	150

LEGINKÁBB FONTOS	Absz. sorrend
6. Legyen jó magyar név	144
7. A választott név emlékeztessen valamilyen kedves élményemre (pl. olvasmány, film, első szerelem, eszménykép stb.)	140,16
8. A név viselőjének ne legyenek konfliktusai a választott alak miatt	137,28
9. A választott keresztnév tessen a rokonságnak	128
10. Fontos a többségi nemzettel szembeni tolerancia a névválasztáshoz	117,12
11. Legyen divatos a keresztnév	110

A táblázatok tanúsága szerint az első három helyen megjelölt kategória mindkét mintasokaságban egyezik. Az idősebb korosztály jobban preferálja a neutrális neveket, míg a 14 évesek ezek választását teszik az utolsó helyre. A számok tükrében úgy tűnik, az idősebbek a családi hagyományokat is fontosabbnak tartják, mint az ifjabbak. Nagyjából azonos módon – a középmezőnyben – helyezi el mindkét minta a jó magyar név választásának szempontját.

4.3.3.2. Az előző attitűdskála kontrollkérdése azonban nem minden tekintetben tekinthető tükörképnek. Az itt szereplő kérdés alapján negatív sorrendet kellett felállítani a válaszadóknak. Azok a szempontok kapták a legtöbb pontot, amelyek a legkevésbé voltak fontosak a válaszolóknak. Következzenek a táblázatba foglalt adatok:

A minta

LEGKEVÉSBÉ FONTOS	Fordított sorrend
1. Fontos a névadás területén is az anyanyelvhez való hűség	54
2. Fontos a többségi nemzettel szembeni tolerancia a névválasztásban	51,6
3. Legyen divatos a keresztnév	35,75
4. Házastársammal egyezségben szülessen	26,4
5. Legyen jó hangzású a keresztnév	25
6. A leírt keresztnévről ne lehessen eldönteni, hogy magyar vagy szlovák	24,5
7. A választott név emlékeztessen valamilyen kedves élményemre (pl. olvasmány, film, első szerelem, eszménykép stb.)	22,95
8. A választott keresztnév tessen a rokonságnak	19,35
9. A név kövesse a családi hagyományokat	18,9
10. Legyen jó magyar név	18
11. A név viselőjének ne legyenek konfliktusai a választott alak miatt	17,6

B minta

LEGKEVÉSBÉ FONTOS	Fordított sorrend
1. Fontos a névadás területén is az anyanyelvhez való hűség	147,84
2. Legyen divatos a keresztnév	120,96
3. Legyen jó hangzású a keresztnév	112,56
4. Fontos a többségi nemzettel szembeni tolerancia a névválasztásban	106,76
5. Legyen jó magyar név	104,16
6. A név kövesse a családi hagyományokat	100,8
7. A választott név emlékeztessen valamilyen kedves élményemre (pl. olvasmány, film, első szerelem, eszménykép stb.)	97,28
8. A leírt keresztnévről ne lehessen eldönteni, hogy magyar vagy szlovák	92
9. A név viselőjének ne legyenek konfliktusai a választott alak miatt	79,8
10. Házastársammal egyezségben szülessen	68,4
11. A választott keresztnév tessen a rokonságnak	61,56

A bizonytalankodó, néha egymásnak is ellentmondó két adatsorportból azt olvasom ki, hogy az értékek a válaszadók életkorában még nem tisztultak le teljesen egyik korcsoportban sem. Az idősebb korosztályban azonban jobban tudatosodnak azok, s sokkal inkább szinkronban vannak a fentebb feltárt települési adatokkal, s egészen közel kerülnek a majdan valószínűsíthető névválasztási attitűdökhöz.

5.1. Összefoglalásként a következőket szűrhetjük le a fenti tényekből. A névadást kisebbségi helyzetben jelentős mértékben kötik a családi, települési tradíciók, de ennél is nagyobb szerepe van a nyelv védőbástyáját segítségül hívó etnikai szokásoknak, ha a hatalom erőszakos asszimilációs törekvéseivel kell számolni. Szlovákiában az etnikai kötődés az anyanyelvhasználatban is tükröződik, s ebből következően – úgy tűnik – a névadás technikája is áttetsződik az ifjabb generációkra, sokkal kisebb teret adva ezáltal az egyéni ízlésnek, a névdivat hullámzásának. A szlovákul bejegyzett nevek esetében mindig vizsgálni kell az etnikai hovatartozást, hiszen a magyar lakosság által kényszerűen felvett szlovák névalak magyar kötődést takar(hat). Erre utal a dolgozat elején tárgyalt adatsor, amely a szlovák nevet viselő magyar diákok viszonyulását igyekszik szondázni. Ennek következtében joggal feltételezhető a döntően magyar ajkú szlovákiai településeken, hogy a szlovákul bejegyzett nevek egy része a mindennapokban meghatározott szintereken magyar névhasználatot takar.

MELLÉKLETEK

(Hely hiányában itt csak azokat a neveket sorolom fel, amelyek egynél többször fordultak elő.)

A leginkább tetsző nevek

A leginkább tetsző magyar lánynevek

(A minta)

1.	8	Viktória
2.	7	Klaudia
3.	6	Andrea
4.	5	Ágnes
5.	4	Eva
6.	4	Fanni
7.	4	Katalin
8.	4	Zsuzsa
9.	3	Anna
10.	3	Marianna
11.	3	Szilvia
12.	2	Annamária
13.	2	Eszter
14.	2	Ildikó
15.	2	Klára
16.	2	Krisztina
17.	2	Mária
18.	2	Mónika
19.	1	Alexandra
20.	1	Anikó
21.	1	Aurélia
22.	1	Barbara
23.	1	Bernadett
24.	1	Dalma
25.	1	Erika
26.	1	Gréti *
27.	1	Ilona
28.	1	Ivett
29.	1	Karolina
30.	1	Laura
31.	1	Livia
32.	1	Melinda
33.	1	Miriam *
34.	1	Noémi
35.	1	Olivia
36.	1	Orsolya
37.	1	Pálma
38.	1	Petra
39.	1	Rita
40.	1	Tamara
41.	1	Timea
42.	1	Vivien

A leginkább tetsző magyar lánynevek

(B minta)

1.	10	Barbara
2.	9	Anna
3.	7	Csilla
4.	7	Eva
5.	7	Klaudia
6.	7	Timea
7.	6	Ágnes
8.	6	Krisztina
9.	6	Mária
10.	5	Andrea
11.	5	Anikó
12.	5	Dóra
13.	5	Emese
14.	5	Eszter
15.	5	Mónika
16.	5	Nikoletta
17.	4	Annamária
18.	4	Boglárka
19.	4	Enikő
20.	4	Katalin
21.	4	Réka
22.	4	Szilvia
23.	4	Tünde
24.	4	Viktória
25.	4	Zsuzsanna
26.	3	Alexandra
27.	3	Beáta
28.	3	Dominika
29.	3	Friderika
30.	3	Judit
31.	3	Júlia
32.	3	Kitti
33.	3	Laura
34.	3	Veronika
35.	2	Angéla
36.	2	Angelika
37.	2	Blanka
38.	2	Dorottya
39.	2	Erika
40.	2	Franciska
41.	2	Hajnalka
42.	2	Ibolya
43.	2	Ildikó
44.	2	Melani *
45.	2	Noémi
46.	2	Rózsa
47.	2	Sarolta
48.	2	Zsanett

A leginkább tetsző magyar fiúnevek
(A minta)

1.	9	Ádám
2.	8	Gergely
3.	7	Balázs
4.	7	Péter
5.	6	Dávid
6.	5	Attila
7.	4	András
8.	4	Krisztián
9.	4	Zsolt
10.	3	Akos
11.	3	Dániel
12.	3	István
13.	3	Tamás
14.	2	Bálint
15.	2	Bence
16.	2	Erik
17.	2	Gábor
18.	2	Károly
19.	2	Márió
20.	2	Roland
21.	2	Zoltán

A leginkább tetsző magyar fiúnevek
(B minta)

1.	15	Dávid
2.	13	Tamás
3.	12	Attila
4.	12	Gergely
5.	12	Péter
6.	11	László
7.	10	Dániel
8.	9	Ádám
9.	7	Akos
10.	7	Gábor
11.	7	István
12.	7	Márk
13.	7	Róbert
14.	6	András
15.	6	Norbert
16.	6	Zoltán
17.	6	Zsolt
18.	5	Tibor
19.	5	Viktor
20.	4	Balázs
21.	4	Bence
22.	4	Szilárd
23.	3	Bálint
24.	2	Adrián
25.	2	Erik
26.	2	György
27.	2	József
28.	2	Krisztián
29.	2	Márió
30.	2	Máté
31.	2	Nándor
32.	2	Roland
33.	2	Sándor
34.	2	Szabolcs

SZAKIRODALOM

- A. Jászó 1995. *A magyar nyelv könyve*. Főszerk. A. Jászó Anna. 3. kiadás. Trezor Kiadó, Budapest.
- Arató Endre 1977. *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéhez 1918–1975*. Magvető, Budapest.
- Drosdowski G. 1968. *Lexikon der Vornamen*. Duden Taschenbücher. Band 4. Mannheim, Dudenverlag.
- Duray Miklós 1989. *Kettős elnyomásban*. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1988. Püski, New York.
- Duray Miklós 1995. Az elnyomás módszereinek rendszertana. (A felvidéki magyarság hetvenöt éve) In: *Az önkormányzat és önrendelkezés alapja*. A szlovákiai magyar választott képviselő-

- lők és polgármesterek országos nagygyűlésének hiteles jegyzőkönyve. Komáromi Lapok–Szinnyei Kiadó, Komárom. 223–247.
- Für Lajos 1989. *Kisebbség és tudomány*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Gajdoš, Marián 1990. „A Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézete nemzetiségkutatási programjának irányvonala”. In: *Új Mindenes Gyűjtemény* 9. Madách, Pozsony, 159–162.
- Gyönyör József 1987. A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről. In: *A hűség nyelve*. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. 2., bővített kiadás. Összeállította: Zalabai Zsigmond. Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 60–75.
- Gyönyör József 1989. *Államalkotó nemzetiségek*. Tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről. Madách.
- Habovštianková, K. 1979. Rodné mená v slovincine. In: *Studia Academica Slovaca*. Zv. 8. Red. J. Mistrik. Bratislava, Alfa 85–97.
- Kálmán Béla 1989. *A nevek világa*. 4. átdolg. kiadás. Debrecen.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ladó János 1978. *Magyar utónévkönyv*. 4. kiadás, Budapest.
- Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában. In: *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Szerk.: Kontra Miklós. Magyarságkutató Intézet, Bp. 11–72.
- Mackensen, L. 1969. *3876 Vornamen*. München, Südwest Verlag.
- Majtán, Milan–Považaj, Matej 1985. *Meno pre naše dieťa*. 2. kiadás. Obzor, Bratislava.
- Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” sajtódokumentumaiból 1990–1994*. Kalligram K., Pozsony, 1995.
- Naumann, H.–Schlimpert, G.–Schultheis, J. 1978. *Das kleine Vornamenbuch*. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Az önkormányzat és önrendelkezés alapja*. A szlovákiai magyar választott képviselők és polgármesterek országos nagygyűlésének hiteles jegyzőkönyve. Komáromi Lapok–Szinnyei Kiadó, Komárom. 1995.
- Vörös Ferenc 1996. Névválasztás, névhasználat, anyanyelvi kötődés az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola komáromi kihelyezett tagozatán a női hallgatók körében. In: *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat*. Szerk.: Gadányi Károly, Bokor József, Guttmann Miklós. Szombathely, 237–241.
- Vörös Ferenc 1999. Két szlovákiai település mai névadási szokásainak összevetése. *MNy*. 95. 71–83.

Vörös Ferenc

Vörös, Ferenc: The survival of naming traditions of a community in the age group of teenagers. Is there a collective means of self-defence in name-giving among Hungarians living in Slovakia? Are young generations aware of the need for self-defence at all? Are collective self-defence techniques handed down to them, and if they are, to what extent does this fact influence young parents in giving names to their children? These are the questions that the author tried to answer in his onomatological research carried out in Western Slovakia. In the present paper, he contrasts major results found in two villages, Diósförgepatony and Nagycétény, with name-giving attitudes of secondary school pupils in Révkomárom (Komarno). Briefly, what he found is this: by the time young generations reach the age of having children, most of them acquire special name-giving techniques based on traditions and determined by their minority situation.

A nyelvi viselkedés mintái a televízióban

1. A televízió mint tömegkommunikációs eszköz nemcsak információkat nyújt, hanem sajátos tapasztalati keretet is jelent az információk értelmezésében és rendszerezésében, ezért elterjedésével napjainkra társadalmi magatartásformák közvetítőjévé, meghatározó szocializációs szintérré vált. Másrészt a televízióban megjelenő társas kapcsolatok, viszonyrendszerek, helyzetek olyan alapanyagot jelentenek a társadalomkutató számára, amelyből a társadalom értékrendjére és értékzavaraira is vissza tud következtetni. Hasonló módon a nyelvhasználat is kétarcú a televíziózásban: mindennapi nyelvünk irányító és befolyásoló mintája és az élőnyelv sajátosságainak éles tükre egyszerre (vö. Balázs 1998: 91–6).

A társadalom állandó változásával párhuzamosan folyamatosan alakulnak a beszélők közös beszédformái és beszédmódjai által fenntartott specifikus személyközi kapcsolatok, beszédhálózatok is. Egymás „verbális megérintésének” módjai (vö. Fülei-Szántó 1994), a nyelvi érintkezésformák, udvariassági szabályok alakulása pedig olyan kulturális indikátornak tekinthetők, amelyek érzékenyen jelzik a társadalom változásainak tágabb összefüggéseit is.

Társadalmunk nyelvi viselkedést szabályzó öntudatlan normáiban jelenleg is változások vannak folyamatban. Vizsgálódásaim során azt kutattam, hogy a nyelvi érintkezésformák megválasztásában uralkodó anómia, zűrzavar hogyan jelenik meg, hogyan „tükröződik” a televízióban; s hogy az itt tapasztalható nyelvi választások, a televízió nyelvhasználatából kirajzolódó köszönési, megszólítási és tegezési-magázási szabályok mennyiben tekinthetők mintának mindennapi nyelvi bizonytalanságainkban.

Az elemzésre kiválasztott minta az országosan elérhető magyar nyelvű televízió-csatornák legkülönbözőbb típusú műsoraiból válogat, s az adások összességét tekintve reprezentatívnak tekinthető; vagyis nemcsak a beszélő és beszélgető típusú műsorokat (vö. Deme–Grétsy–Wacha 1987: 88), hanem a tévéfilmekben, sorozatokban, ifjúsági- és gyerekfilmekben, reklámokban megjelenő nyelvi udvariasságot is vizsgáltam. Természetesen a kommunikációs helyzet szempontjából különbséget lehet tenni e műsortípusok nyelvhasználatának megítélésében, a nyelvhasználó számára azonban minden esetben passzív helyzetben (tükörként és mintaként) jelenik meg az ábrázolt helyzetek, szituációtípusok és a hozzájuk tartozó nyelvi viszonyok kifejezőeszközeinek sokasága.

2.1. Az elmúlt évtizedek egyik leglátványosabb jelensége ezen a területen a tegeződő érintkezés elterjedése. Mára elfogadott és bevett normának tekinthető a kölcsönös tegeződés olyan viszonylatokban is, amelyekben még akár tizenöt-húsz évvel ezelőtt is, vagyis a nyelvi illetan egészét feldolgozó átfogó művek megjelenésekor (Guszkova 1981; Deme–Grétsy–Wacha 1987) még szokatlannak, kerülendőnek számított. Az ifjúsági rétegműsorokban, könnyűzenei adásokban általánossá vált, már fel sem tűnik a tegeződés, sőt egész zenei csatornákon is elterjedt, holott Deme László 1987-ben (sőt a Nyelvi illetan 1999-ben megjelent, részben átdolgozott második kiadásában is) ezt írja: „Az már megfontolandó, hogy a rádiónak, s még inkább a televíziónak, miért tegezi egyre több ifjúsági műsora az egész közönséget – olyan csúcsideőben, amikor szinte

mindenki ezt a műsort hallgatja, illetve nézi. Ráadásul, nem is véletlenül, ez a tegezés hol »topisan« igénytelen, hol erőltetetten »gógyiskodó« nyelvhasználat-tal társul” (Deme–Grétsy–Wacha 1987: 89; 1999: 86–7).

2.2. A közönség tegezésénél is általánosabbá vált a riporterek és riportalanyok tegeződése az ún. indirekt, beszélgető, közönség előtti műfajokban. Az egymást akár csak egy-két korábbi beszélgetésből ismerő partnerek közt sokszor nem jelent akadályt a nem, a kor és rangbeli különbség sem: a fiatal riporternő egy műsor során nemcsak színész és zenész vendégei mindegyikével, hanem a zeneszerzőként is tevékenykedő országos rendőrfőkapitánnyal is tegeződhet. A mélyebb személyes ismeretség hiányában is megengedett tegeződést mutatja az a helyzet is, amikor a harminc év körüli riporternő meglepődve kérdezi meg a 42 éves humoristát: „*Van gyereked?*”

A közönség előtti, de egymást ismerő emberek közötti szituációkban sokszor hangsúlyozottá is válnak a bizalmasság tekintetében a nézők és a beszélgetőtársak között meglévő különbségek, például amikor egy külföldi tudósító így jelentkezik be a hírműsorba: „*Szervusz Péter! Jó estét kívánok a nézőknek!*”, már a köszönéssel jelzi az eltérő kapcsolatot.

Az egymást jól ismerő, egy műsorban beszélgető partnerek között nemcsak a tegezés, hanem a fokozottan bizalmas hangnem is általános; a bizalmas formák gyakran a spontaneitás érzetét, a közönséget is befogadó, egyenrangú partnernek tartó baráti légkört kívánják megteremteni. A túlzott bizalmasság azonban visszajára is fordulhat, s olyan helyzet teremthető, amelyben a résztvevők egyértelműen belül vannak, a nézők pedig egyértelműen kívül rekednek. Mint amikor egy műsorvezető páros egyik tagja így figyelmezteti a másikat: „*Jaj, beszélj, Robi!*”, s az idősebb zenész riportalany békíti őket: „*Össze ne vesszettek, gyerekek!*”

2.3. Elfogadottá vált az utcán ismeretlenül megkérdezett fiatalabb riportalanyok tegezése is, megmutatva azt, hogy az életkornak minden más változónál (iskolai végzettség, nem) meghatározóbb szerepe lett a tegező és a magázó formák közötti választásban. Például ugyanaz a fiatal riporter egy cipőboltban így fordul egy középkorú férfihez: „*Fel merne mosni nekünk egy felmosórongyon szteppelve?*”; majd ezt követően egy huszoneves lányhoz: „*Fel mersz úgy mosni nekünk, hogy egy felmosórongyon szteppelsz?*”. A T/V eltérése túl az első esetben a feltételes módú alak választása tovább árnyalja a kérdést. (A továbbiakban a tegező és magázó formák jelölésére a Brown és Gilman által bevezetett, a megfelelő latin névmások kezdőbetűit felhasználó, mára klasszikusnak számító rövidítéseket is használom: BROWN–GILMAN 1975: 359–88).

2.4. Néhány televíziós játékban is előfordul a tegeződés. A játékosokat a keresztnévükön szólítják, s a fiatal férfi játékvezető sok esetben kezdeményezi a kölcsönös tegeződést, akár nőekkel, néhány évvel idősebbekkel szemben is. Olykor azonban – nyilvánvalóan a kor alapján – egy-egy játékosnál a magázó forma mellett dönt; s ezt már az üdvözlésben is kiemeli „*Szervusz Szilárd! Üdvözlöm Ferenc! Lehet helyet foglalni. Úgy nézett rám, mintha valami rosszat mondtam volna. Szervusz, Ida! Remélem jól érzitek magatokat, és Ferenc is jól érzi magát!*” Az udvariasnak szánt bevezető azonban szinte kirekeszti a csak pár évvel idősebb, 40 év körüli férfit, aki természetesen rögtön felajánlja a tegeződést.

2.5. Guszkova Antonyina 1981-ben megjelent értekezésének megfigyelései szerint „a reklámok inkább az önözést, vagyis a 3. személyű igealakot használják” (33), mára azonban részben az angoltól fordítás miatt, részben pedig – a megcélzott vásárlóréteg igényeit feltérképezve – pszichológiai okok miatt tegez bennünket a reklámok jó része. Az általam vizsgált mintában a reklámok 39%-a választotta e közvetlenebbnek tartott formát. Tegezve fordulnak hozzánk például csokoládék, rádiótelefonok, tusfürdők, chipsek, samponok reklámjai, önöz viszont a borotva, a mosópor, a fogkrém, a margarin, a macskaeledel és a különböző tisztítószerrek reklámja. A megoszlást – mint a példákban látszik – nem magyarázza egyértelműen az eladni kívánt árucikk feltételezhető vevőköre sem. A tegező forma választása lehet valóban közvetlen és hatásos egy-egy reklámban, ha megfelelő megszólítással, udvarias kérdésformával, biztatással együtt fordul elő, könnyebben vezethet azonban túlzottan bizalmaskodó, esetleg visszatetsző kifejezésekhez is; mert ki mástól fogadnánk el sértődés nélkül például azt a felszólítást: „*Lehetnél egy kicsit lazább, barátom*”, hacsak nem egy sport-szerreklámtól.

3. Az egyre terjedő tegeződés lehetőségeit megfigyelve elsősorban azok a helyzetek lehetnek érdekesek minden műfajban, amelyekben bizonytalanság érzékelhető a T/V alakok közötti választásban, és amelyekben megjelenik a váltás aktusa, annak elfogadása, esetleges elutasítása, a tegező formák kerülése a váltás után.

A tegező formára váltás sajátos szituációját jelentik a telefonos játékok, hiszen a riporternek pusztán a hang alapján van lehetősége megítélni a beszédpartnere közt és közte meglévő szociális távolságot. A játékvezetők többsége ezért induláskor szinte minden esetben a távolságtartóbb, udvariasabb formát választja, s a váltást nemtől, kortól, társadalmi helyzettől függetlenül leggyakrabban a játékosok kezdeményezik. Az egyik naponta többször is jelentkező telefonos játék fiatal műsorvezetőnője például következetesen mindig *Jó napot kívánok!*, *Jó estét kívánok!* formával köszönti a felhívott játékosokat, azok azonban igen gyakran *Sziával* felelnek, s ez a választásuk egyértelmű váltást idéz elő, kölcsönös tegeződést eredményez. Hosszabb telefonbeszélgetések esetén, több információt szerezve a másiról gyakran le is játszódik a bizalmasabb formára való áttérés rítusa, de előfordulhat automatikus váltás is. Fiatal lányhang és a középkorú énekesnő magázódva beszélget; mikor kiderül hogy a lány 15 éves, az énekesnő így reagál: „*A hangja, vagyis a hangod alapján nem is gondoltam volna, mert tényleg nagyon fiatal vagy*”, majd a beszélgetés végéig megtartja a tegező formákat. A váltás megtörténik, a tegeződés felajánlásának az idősebbtől kezdeményezhető aktusa azonban nem, ezáltal a partner nyelvi helyzete bizonytalanná válik, elkezd kerülni a megszólító formákat, s végül egy alig hallható *Sziával* köszön el.

Hasonló, nehezen kezelhető helyzet teremődik akkor, amikor a telefonon felhívott idősebb férfi a „*Jó reggelt, elnök úr!*” köszönésre így válaszol: „*Szervusztok! Nemcsak neked köszönök, hanem a veled szemben ülő három fiatalembernek is*”, majd a beszélgetés során felajánl több megszólítási formát is, de a kölcsönös tegeződést nem, ezért a végig bizonytalankodó riporter így

köszön el: „*Hát akkor, elnök úr, Lányi úr, Zsolt, mindhárom megszólítást felajánlotta, köszönöm a beszélgetést.*”

Ezek a szituációk azt mutatják, hogy a bizalmasabb formára való átállásnak is igen szigorú szabályai vannak, s a kölcsönös tegeződés térhódítása ellenére udvariasságra törekedve általában kerüljük ezek megsértését.

4. Tegeződés tekintetében a riportműsoroktól, játékoktól, reklámoktól eltérő állapotot találunk a sorozatok és tévéfilmek többségében. Egyes más társadalmi viszonyrendszert megjelenítő, idegen nyelvből fordított filmek, például a brazil filmsorozatok esetében jóval több nem kölcsönösen tegező viszonyt találunk, hiszen ez a nyelvi reláció a mai magyar nyelvközösségben csak a gyermek-felnőtt viszonyban és igen nagy korkülönbség esetén elfogadott. Ezekben a szinkronizált műsorokban legtöbbször változatlan formában szerepelnek az adott idegen nyelvre jellemző megszólítási módok is; az ábrázolt nyelvi helyzetek és kifejezések hatása ezért elenyésző.

Az angolból, franciából, németből fordított filmekre és az eredeti magyar alkotásokra is jellemző, hogy jelentős részük a mai magyar állapotnál konzervatívabb nyelvi viselkedést ábrázol. Az egyik magyar teleregényben például az egymást hosszú idő óta ismerő, jó viszonyban lévő szomszédok egy része, sőt a presszóban együtt dolgozó fiatalok is magázódnak. A francia és a német filmekben megfigyelt helyzetek (a görkorcsolyapályán a huszoneves lányt felsegítő, vele egykorú fiú magázza; harminc év körüli barátok barátnői csak egy átbeszélt délután után tegeződnek össze stb.) valószínűleg szó szerinti fordítások, s tükörszerepük csak saját nyelvi közegükben, az adott nyelv udvariassági szabályaival összevetve lenne értékelhető. Az angol és amerikai filmek szinkronjában a magázó formák általában az ott távolságtartóbbnak számító vezetékneven való szólítás megfelelői: például 30 év körüli, együtt dolgozó páros egészen szerelmi kapcsolatuk kezdetéig magázza és természetesen a vezetékneven szólítja egymást. Olyan is előfordul e fordítások esetében, hogy a magyar szöveg az angolban bizalmasabbnak számító keresztnévhasználat felajánlása után is megmarad a magázó formáknál.

A gyermek-felnőtt viszony nyelvi ábrázolása azért lehet nagyon lényeges kérdés, mert a nyelvhasználat befolyásolhatósága az elsődleges nyelvi szocializáció folyamán a legnagyobb mértékű. A szűkebb családi környezet pedig mára – a nyelvi egyenrangúsodás, az általános tegeződés miatt – nem nyújt valódi, aktív lehetőséget a különböző nyelvi szerepek, viselkedésmódok elsajátítására. A vizsgált műsorokban szerepelt kölcsönös magázódás a középiskolában, a tanárok magázásának a diákok tegezésével való kapcsolódása, de olyan viszony is, hogy az általános iskolás korú diákot a tanár magázza, az pedig tetszikeli őt (tanár: „*Beszédem van magával, Mariel!*”, diák: „*Elnézését kérem, de nem értem, miről tetszik beszélni!*”), sőt kölcsönös tegezés is; azonban a legjellemzőbbnek tartható helyzet: vagyis amikor a diákok tetszikelik a tanárokat, azok pedig tegezik őket, egyáltalán nem fordult elő.

5. Nyelvhasználati kételyeket teremt mindennapi társalgásainkban a magázáson belüli differenciálás kérdése, a megfelelő harmadik személyű névmás választása is. A riportműsorok, beszélgetések szinte kizárólag csak az *Őn* név-

mással élnek, mind a magázó, mind a tetszikelő formák csak ritkán, egy-egy személy egyéni névmásstílusára jellemzően fordulnak elő. A *Maga* névmás hiánya jelzi a megítélésében egyre terjedő bizonytalanságot; sokszor sértőnek, durvának érezzük, és biztonságosabbnak véljük az *Őn* használatát.

Néhány filmszinkronban, filmben azonban még elevenen megjelennek a két forma stílusértékbeli különbségei. Egy sorozatnak ugyanabban az epizódjában a fiatal pszichológusnő így szól szintén egyetemi végzettségű, fiatal nő pácienséhez: „*Maga tényleg dilis, maga tisztára kivan!*”; az ügyvéd viszont így fordul a vádlotthoz: „*Őn úgy gondolkodott, hogy ezt kell tennie*”, illusztrálva ezzel a két forma között a távolságtartás szempontjából meglévő különbséget.

A magázódáshoz kapcsolódó köszönésformákkal kapcsolatban úgy látszik, hogy a *Hello!* egyes eredetileg angol nyelvű műsorokban az ott érvényes használati szabályt követi. „*Hello, Maga biztosan új itt, mert én minden nővért ismerek*” – fordul a beteg ismeretlen ápolójához, holott a magyarban ez az üdvözlési mód csak bizalmas viszonyban terjedt el.

6. Az egyéni köszönésformák, üdvözlésszerű neologizmusok is meghatározzák a televízió intenzív benyomáskeltésre törekvő nyelvhasználatát (vö. Nemesi 1997: 493). Ezek egyrészt tükrözik a főként a fiatalság körében ható egyéni nyelvhasználatra való törekvést, a hagyományos köszönésformáktól való eltérés igényét, az üdvözlésbe foglalt identitásjelzés vágyát, másrészt egy-egy ilyen formula akár széles körben is elterjedhet.

Sok műsor a címre vagy a tematikára utal egy-egy állandó köszönésforma kialakításával: egy életmód-magazin műsorvezetője minden alkalommal a „*Szép napot, jó egészséget kívánok!*” formával üdvözlő a nézőket; egy meteorológus rendszeresen „*Derűs napot!*”, sőt „*Derűs éjszakát!*” is kíván; „*Tartsanak velünk a jövő héten is, addig is ne feledjék: Csúíz!*” — köszönnek el hétről hétre a Csúíz! című műsor vezetői; s a kapcsolat felvételekor és lezárásakor is „*Szép napot! Kakuk!*” formulával üdvözlő bennünket a Kakuk című adás azonos családnevű műsorvezetőnője. Ezekben a szignálértékű köszönéseken kívül még egyénibb stílusra törekvő nyelvi alakokkal is találkozunk: „*Ciao! Maximum respect mindenkinek!*” — köszön el sajátos makarónnyelven az egyik könnyűzenei műsor vezetője, s „*Csú, csá, csocsó, csí, csú*” ritmikus formával búcsúzik egy rockegyüttes dobosa.

7. A televíziózás nyelvhasználatának kiemelt szerepére utalhat az is, hogy a Nyelvi illetlen második kiadásának egyetlen új fejezete is ezzel a kérdéskörrel foglalkozik (Deme–Grétsy–Wacha 1999: 333–48), elsősorban a mintaadásra törekedve.

A nyelvi udvariasság különböző műsортípusokban megjelenő sajátosságai megfigyeléseim szerint valóban szoros összefüggést mutatnak a nyelvi viselkedés általános, a társadalom egészére kiterjedő változásaival. Amint a felvillanított jellegzetes példák is mutatták, a riportműsorokban, beszélgetésekben a nyelvi bizonytalanságok, használatbeli udvariasságok, egyes kérészetű neologizmusok még mindennapjaink nyelvi helyzeteinél is gyakrabban jelennek meg, pedig e műsортípusok készítői a szórakoztatáson és tájékoztatáson túl azt is feladatuknak tekinthetnék, hogy a nyelvhasználat tükréből, annak követendő

mintájává váljanak. A játékfilmekben és sorozatokban ábrázolt nyelvi viselkedés a szociolingvisztikai szabályok szempontjából is helyesen megfeleltetett film-szinkronok pedig – mivel ezek szövegalkotása nem a pillanathoz kötött, tudatosabb, szerkesztettebb – még nagyobb lehetőséget jelenthetnek az udvarias nyelvhasználat befolyásolásában és megőrzésében.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1998. A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése. In: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z* Kiadó. Bpudapest, 91–6.
- Brown, R.–Gilman, A. 1975. A hatalom és szolidaritás névmásai. In: Pap Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. 359–88.
- Deme László–Grétsy László–Wacha Imre 1987. *Nyelvi illemtan*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó. Budapest.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Linguistica Series C, Relationes 7. Budapest.
- Guszkova Antonyina 1981. *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nemesi Attila László 1997. Mikénn viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Nyr.* 121: 490–6.

Domonkosi Ágnes

Domonkosi, Ágnes: Patterns of language behaviour in Hungarian television programmes.

This paper discusses forms of polite language as they appear in television programmes. The sampling for content analysis has been made after a careful selection from completely different types of television channels and of programmes that are broadcast nationwide. The analysis shows, by means of characteristic examples, the way forms of greeting and addressing, as well as T/V-relationships reflect problems of everyday usage, and also to what extent these utterances can be considered as guiding or directing patterns for spoken language in general.

A nyelvi kép mint „rendellenesség”

(Tudománytörténeti vázlat)¹

A retorika és a stilisztika immáron közel két és fél ezer éves története folyamán újból és újból felvetődik az a kérdés, hogy a kép (elsősorban a metafora) „rendellenes” jelenségnek tekintendő-e a nyelvben, vagy éppen ez a „szabályszerű”, az emberi nyelv természetének leginkább megfelelő kifejezőmód.

Erre a kérdésre az általam ismert szakirodalomban két, egymással szöges ellentétben álló válasz található:

- a nyelvi kép különlegesség, szabálytalanság, majdhogynem rendellenesség, egyszóval olyasmi, ami eltér a nyelv megszokott, „normális” működésétől;
- a nyelvi kép a lehető legtermészetesebb, legszabályosabb dolog, hiszen a képszerűség az emberi gondolkodás és nyelv lényegéhez tartozik.

A továbbiakban röviden bemutatom a fenti két állítás mellett felhozott főbb érveket, majd arra a kérdésre igyekszem választ adni, mi okozhatja az ellentmondást, és az feloldható-e.

1. Elsőként a nyelvi képet „különlegesség”-ként számon tartó elgondolásokat ismertetem. Az ezt a nézetet vallók sorát nem kisebb egyéniség, mint maga Arisztotelész, minden tudományok atyja nyitja meg.

Arisztotelész a Poétika XXII. könyvében többek között ezt jelentette ki a metaforáról: „... legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele” (1974: 54; Sarkady János fordítása). Jó metaforát csak az tud alkotni, aki képes felismerni különböző dolgok hasonló vonásait és ennek alapján azonosítani őket. Csaknem szóról szóra ugyanezt találjuk a Rétorika III. könyvének 2. fejezetében is: „a költészetben és a prózában egyaránt ez [ti. a metafora] a leghatásosabb, ... A világosság, a kellemesség és a különösség többnyire a metafora sajátja, és ez az, amit nem lehet másoktól megtanulni” (1982: 177; Adamik Tamás fordítása).

Arisztotelésznek ezeket a kijelentéseit mindenki ismeri és idézi, általában egyetértően. Csak I. A. Richards, a New Criticism jeles költő-teoretikusa nyilvánított határozott ellenvéleményt (erre később, a nyelvi képet „szabályszerű”-nek minősítő nézetek tárgyalásakor térünk ki).

Az ókori retorika nagy rendszerezője, M. Fabius Quintilianus a trópusról és az alakzatról egyaránt megállapítja, hogy „mindegyik eltér a közvetlen és egyszerű beszédmódtól” (Szónoklattan, IX. 1. 3.; Quintilianus 1921: 174; Prá-

¹ Részlet egy készülő értekezésből. Rövidebb változata előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. március 23-i felolvasótülésén.

cser Albert fordítása). A továbbiakban már csak az alakzatot (*figurá-t*) jellemzi olyan beszéd módként, amely „eltér a rendes és önként kínálkozó beszéd módtól” (IX. 1. 4.), „nem egyéb, mint a közönséges, egyszerű gondolkodás- vagy beszéd módtól való okos eltérés” (uo. 11.), „ami az egyszerű és mindenkinek kéznél levő közönséges beszéd től a költői és szónoki előadásban eltér” (uo. 13.; mindezt l. Quintilianus 1921: 175–7). Minthogy azonban a trópusok és a figurák között már magának Quintilianusnak a véleménye szerint is nehéz meghúzni a határvonalat (IX. 1. 3.; i. h. 174), később pedig több szerzőnél, így a 18–19. századi francia retorikusoknál és a 20. századi francia újretorikában az alakzat (*figure*) kategóriája magában foglalja a trópusokat is, Quintilianusnak a figurára vonatkozó állításai a trópus (és általában a nyelvi kép) megítélését is nagyban befolyásolták.

2. Az alakzatot a retorika – Quintilianus és más ókori szerzők nyomán – évszázadokon át úgy fogta fel, mint eltérést a köznyelvi szóhasználathoz képest (vö. Cohen 1970: 17).

Du Marsais a trópusokról szóló nagy hatású értekezésének (*Traité des tropes*, 1730) bevezetésében így határozza meg az alakzatot: „Általában azt mondják, hogy az alakzatok olyan beszéd módok, amelyek eltávolodtak a természetes és szokásos beszéd módoktól; hogy ezek olyan beszéd fordulatok és kifejezés módok, amelyek valamiben különböznek a közönségesen szokásos és egyszerű beszéd módtól” (idézi Cohen 1970: 17–8).² Az alakzatok közül azokat, amelyek a szavak jelentését érintik, *trópusok*-nak nevezi. Du Marsais a trópusoknak különleges hatást és jelentőséget tulajdonít.

Majdnem száz évvel később Fontanier újból kiadja Du Marsais fenti munkáját, mégpedig saját, ugyanolyan terjedelmes kommentárjaival kiegészítve (*Les tropes de Du Marsais avec un commentaire raisonné...*, 1818). Fontanier ezt a definíciót adja az alakzatról: „A beszéd alakzatai többé-kevésbé jelentékeny és többé-kevésbé szerencsés hatású (jellem) vonások, formák vagy fordulatok, melyek által a beszéd az eszmék, a gondolatok vagy az érzelmek kifejezésében többé-kevésbé eltávolodik attól, ami azoknak egyszerű és közönséges kifejezése lett volna” (idézi Delas 1971: 8). Vagyis a figura (s ezen belül a trópus és általában bármely nyelvi kép) úgy áll szemben mindazzal, ami nem figura, mint a sajátos, a figyelemre méltó az egyszerűvel és közönséggel.

A retorikai eszközökkel élő beszéd a nyelvhasználatnak valamely különleges, kitüntetett módja, amely annak révén ismerhető fel, hogy eltér az „egyszerű és közönséges” nyelvhasználattól. Ez utóbbi nem azonos a mindennapok beszélt nyelvével (hiszen már Du Marsais észrevette, hogy a halaskofák beszédében több figura fordul elő, mint az akadémikusokéban), hanem logikai kényszer szülte sápadt absztrakció. Vagyis az eltérés egy olyan normához képest állapítatik meg, amely normát valójában épp az eltérésekből kiindulva, annak alapján (re)konstruáltak. (Arra, hogy ez körben forgó okoskodás, többen is rámutattak, pl. Vígh Árpád 1973 és másutt is.)

² Itt és a továbbiakban mindenütt, ahol a fordítót nem jelölöm meg, az idézetet saját fordításomban adom.

Du Marsais és Fontanier között időben középtűt áll Beauzée, az Enciklopédia *trópus* szócikkének szerzője, de mivel azt a művét, amelyből idézni fogok, csak jóval halála után adták ki (egy évvel később, mint Fontanier említett kommentárjait), az ő nézeteivel zárom a francia klasszicista retorika szükségképpen vázlatos szemléjét.

„Valamely nyelvi alkotás [az eredetiben: *discours*] energiája, ereje, képei és szépségei – állapítja meg posztumusz művében Beauzée – egyedül a nyelvtan törvényeinek megsértésétől (*violation*) függenek. ... ami természetes a nyelvtanban, az idegen a retorikától; ami természetes a retorikában, az idegen a nyelvtantól” (Grammaire générale, 1819; idézi Soublin 1979: 54). Nem nehéz mindebben felismerni a francia-belga neoretorika eltéréskonceptiójának előképét: a nyelvi esztétikum e szerint az elgondolás szerint a nyelv szabályainak megszegése, a nyelv „megerőszkolása” árán (és által) jön létre. Ezért is „ásták ki” a feledésből Beauzée-t és művét. Minderre később, a neoretorika nyelviképek-konceptiójának tárgyalásakor még vissza fogok térni.

3. A 19. század közepére – a művészetekben a romantika, a tudományokban a történetiség előtérbe kerülésével – a retorika veszített jelentőségéből. Ismeretesek pl. Hugónak vagy Crocénak a retorikával szembeni fenntartásai.

A nyelvi kép sajátos voltának kérdése csak a századforduló után, immáron egy új tudományág, az akkoriban a retorika örökösének tekintett stilisztika keretében vetődött fel.

A modern stilisztikának, mint ismeretes, több irányzata, iskolája is kialakult. Tekintsük át (igen röviden), hogyan vélekedtek ezek a nyelvi kép „természetes” vagy „különleges” voltáról!

3.1. A *leíró stilisztika*-nak vagy a *kifejezés stilisztikája*-nak nevezett irányzat Saussure nyelvszemléletén alapul. Megalapítója és egyben legnagyobb alakja Charles Bally volt. Jóllehet Bally maga is igen elítélően nyilatkozott a retorikáról, az ő szemléletében is fontos szerep jut az eltérés kategóriájának. A *Traité de stylistique française* (1909) bevezető részében az egyéni stílus megragadását az eltérés fogalmára építi: „minden egyén a maga módján használja anyanyelvét; bizonyos körülmények között vagy szokásosan eltéréseknek (*déviations*) veti alá, melyek a nyelvtant, a mondatszerkesztést, a kifejezőrendszert érintik; mikor a beszélő ugyanolyan feltételek közé kerül, mint csoportjának összes többi tagja, ebből a körülményből norma keletkezik, amelyhez hozzá mérhetjük az egyéni kifejezőmód eltéréseit (*écarts*)” (Bally 1909/1951: 18–9). Siessünk azonban leszögezni, hogy itt a nyelvközösség bármely tagjának egyéni beszéd-sajátosságairól van szó, nem pedig az írói nyelvhasználat tudatos, bevallozottan esztétikai célú eltéréseiről. Bally, mint tudjuk, ki is rekesztette a szépirodalmat a stilisztikai vizsgálódás köréből. (Bally stilisztikájának mai értékeléséhez vö. Szathmári 1996: 19–24.)

Bally követői, miközben a fenti kérdésben a lényegyet érintő engedményt tesznek, megőrzik az eltérést mint alapelvet, s ennek megfelelően a nyelvi képet is különleges, a szabványos nyelvhasználattól elütő kifejezőmódként tárgyalják. Marouzeau a nyelv semleges állapotával, a zéró fokú stílussal az írói preferenciákat (bizonyos nyelvi elemeknek következetes előnyben részesítését) állítja szembe (vö. Dienes 1981: 234). Bruneau a stilisztikát „az eltérések tudománya”-

ként definiálja (idézi Guiraud–Kuentz szerk. 1970: 124). Guiraud szerint „a stílus a különféle kifejezőeszközök használatában megnyilvánuló eltérésből ered” (1954b: 3). A stílust nem maga a használat, hanem e használatnak a megszo- kottól eltérő módja határozza meg. Ha például leltárba vesszük Victor Hugo összes metaforáját, ezzel csupán az író nyelvét tanulmányozzuk. A stilisztikai elemzés akkor (és azzal) kezdődik, hogy megállapítjuk e metaforák sajátos és rendhagyó (*aberrant*) jellegét (uo.). Ezt a fajta stilisztikát – az olasz Giacomo Devoto kifejezésével élve – a „klinikai esetek” érdeklik (idézi Guiraud–Kuentz szerk. 1970: 34). Ehhez az irányzathoz kapcsolódott a magyar származású Stephen Ullmann is, bár őrá hatott a másik fő vonulat, Spitzer stilisztikája is, sőt át akarta hidalni a kétféle stilisztika ellentétét (Ullmann 1957: 5). Ullmann az eltérést (*deviation*) a stilisztikai vizsgálódás három alapelve közé sorolta (a másik kettő: a polivalencia és a felidéző értékek). „Egy nyelvi eszköz kifejezőereje nem kis mértékben attól függ, mennyire tér el a kialakult nyelvszokástól (*ordinary usage*)” (uo. 9). Ebben a szellemben, tehát mint egyéni sajátosságot, különlegességet tárgyalta Ullmann a modern regény, különösen a modern francia regény nyelvi képeit (1957: 210–62; 1960).

3.2. A másodikként említhető irányzatnak, a *genetikus stilisztiká*-nak vagy az *egyén(iség) stilisztiká*-nak (az elnevezésre vö. Guiraud 1954a: 67–86) voltaképp csak egy nagy alakja volt: Leo Spitzer. Az ő stilisztikáját Guiraud könyve az „idealista” jelzővel különbözteti meg (uo. 71).

Spitzer stilisztikájának is vannak nyelvelméleti előzményei (Croce nyelvfilozófiája vagy Vossler nyelvesztétikája), végeredményben azonban ez a stílus- elemző módszer annyira egyéni, annyira egy bizonyos kutatonak az egyéniségére van szabva, hogy elméleti alapokról és továbbadható módszerről csak erős megszorításokkal beszélhetünk. Maga Spitzer egy 1930-as cikkében így körvonalazza a kiinduló hipotézist: „az olyan lelki izgalomnak, amely eltér lelki életünk normális habitusától, a normális használattól való nyelvi eltérés felel meg” (idézi Wellek–Warren 1949/1972: 272; Szili József fordítása). Vagyis összefüggést tételez fel az ismétlődő stilisztikai jegyek és a szerző lelki alkata, világszemlélete között. Ez főleg az 1928-ban *Stilsprachen* címmel kiadott stílus- elemző tanulmányokat jellemzi. De az életmű egészére is áll, hogy Spitzer figyelme elsősorban „az általános normától való egyéni stilisztikai eltérésre” irányul (Spitzer 1948: 11). Ezekből az eltérésekből, ha azok rendszeresnek bizonyulnak, következtetéseket lehet levonni az író, sőt a korszak lelkiségére, az abban bekövetkező váltásokra, változásokra („a shift of the soul of the epoch”; uo.).

A nyelvi kép ebben a szemléleti keretben mint különlegesség, az egyéniség megnyilvánulása jelenik meg, legyen szó a *vér* és a *seb* motívumáról Henri Barbusse-nél vagy Proust túlzó képeiről és hasonlatainak „százelvesztő techniká- járól (a hasonló elszakad a hasonlítottól).

Spitzernek követői bizonyára voltak – a szakirodalom a két Alonso (Amado és Damaso), Spoerri és Hatzfeld nevét említi –, módszerének igazi folytatója azonban nem akadt. Nem is történhetett ez másképpen, hiszen a „módszer” valójában ő maga volt: a tudása és az intuíciója együtt (vö. Guiraud 1954a: 71–7; Starobinski 1970; Enkvist 1973: 28–9).

3.3. Az 1950-es évek végétől „az *écart* stilisztikájá”-t egyre több bíráló érte: kétségbe vonják mind elméleti alapjait (pl. rámutatnak a norma definiálhatatlanságára), mind gyakorlati használhatóságát.

E bírálatok közül az egyik legalaposabb egy fiatal amerikai kutató, Michael Riffaterre cikke volt, amely magát a spitzeri alapelvet támadta: „Nincsen rá bizonyíték, hogy egy stilisztikai struktúra megfelel egy pszichológiai struktúrának” (Riffaterre 1958).

Riffaterre nem vetette el mindenestül az eltérés fogalmát, de a viszonyítási alapot nem a szövegen kívül, hanem azon belül kereste. A stilisztikai eljárásokat nem valamely külső normához (a köznyelvhez vagy egy zéró stilisztikumú, stilisztikailag semleges kifejezőmóddhoz) viszonyítja, hanem a szövegelőzményhez mint belső normához. Ezt *stilisztikai kontextus*-nak nevezi. (Vö. Riffaterre 1971: 50–63, 64–94.)

Riffaterre strukturális stilisztikájában kezdettől fogva nagy szerepet játszik a nyelvi képek elemzése, különösen a klisék, közhelyek, megújított köznyelvi képek, konvencionális irodalmi formák vizsgálata (vö. Riffaterre 1971: 161–202; uő 1994). Riffaterre-t elsősorban az érdekli, hogyan válnak ezek a „köztulajdonban levő” nyelvi elemek a másodlagos, szépirodalmi felhasználás során (pl. Victor Hugónál) különössé, különlegessé.

3.4. Röviden összegezve: az ún. eltérés-stilisztikák a nyelvi képet is eltérésnek, különlegességnek, az egyéni stílus sajátosságának minősítik. Csak abban különböznek egymástól, hogy mit tekintenek összehasonlítási alapnak, normának: vagy a kódot, vagy a stilisztikailag semleges, „jelöletlen” kifejezőmódot, vagy a szöveggörnyezetet, pontosabban -előzményt, amely olvasói várakozásokat kelt, és a továbbiakban belső normaként, mintaként funkcionál. (Az *écart* fogalmának stilisztikai használhatóságáról vö. Gueunier 1969; Víggh 1973; Kemény 1991: 16–7.)

4. Az 1960-as évek közepe táján érezhetően megélenkült az érdeklődés – különösen Franciaországban – a régi (az ókori, de különösen a klasszicista) retorika iránt. A retorika „újászületése”-nek (Víggh 1977a) több nyilvánvaló előzménye is volt: 1963-ban franciául is kiadják Roman Jakobson általános nyelvészeti írásait, köztük a nyelv metaforikus és metonimikus pólusáról szóló tanulmányt. 1964/65-ben Roland Barthes szemináriumot tart a régi retorikáról (ennek anyaga, a nevezetes „emlékeztető” franciául 1970-ben, magyarul 1997-ben jelent meg). 1968-ban Gérard Genette szerkesztésében és bevezetőjével megjelenik egy vaskos kötet Fontanier retorikai műveiből.

A francia-belga újretorika kulcsfogalma már nem annyira az *eltérés*, mint inkább az *anomália*, a nyelv szabályainak megszegése, a nyelven való erőszaktevés (*transgression*, *violation*, sőt *viol*). Ebben a szemléleti keretben a stilisztikum nem a nyelv által, hanem mintegy a nyelv ellenében jön létre.

Ez az irányzat egyébként már nem is beszél stilisztikáról, csak retorikáról (olykor poétikáról). Ennek ellenére röviden át kell tekintenünk a neoretorika három fontos változatát, mert azáltal, hogy a stílustényeket, köztük a bennünket most érdeklő nyelvi képet anomáliának tekintik, nagymértékben erősítették a képnek „rendellenesség”-ként való, amúgy is hagyományos felfogását.

4.1. Jean Cohen a költői nyelvet a prózával szembeállítva, ahhoz képest határozza meg (Cohen 1966). A költészet ebben a sajátos értékrendben se nem több, se nem kevesebb a prózánál, hanem egyszerűen ellentéte annak. A költészet: „ellen-próza”, tehát a próza korlátozásai őrá is vonatkoznak, de csak abban az értelemben, hogy köteles áthágni őket. Prózán Cohen a természetes, színezetlen, stilisztikailag nem „jelölt” nyelvhasználatot érti. Ennek mintáját a 19. század végi tudományos értekező stílusban (pl. Pasteur stílusában) találja meg. A művészi próza (ezt a vizsgált korpuszban Hugo, Balzac és Maupassant regényei képviselik) közbülső helyet foglal el a színezetlen próza és a költészet között.

Mindez természetesen azt is megszabja, mit tekint Cohen költői képnek, pontosabban alakzatnak (ebbe a gyűjtőfogalomba, mint már Fontanier-nál is láthattuk, a tulajdonképpeni alakzatokon kívül a nyelvi képek: metafora, hasonlat stb. is beletartoznak).

Alakzat csak a nyelv valamely szabályának áthágása útján jöhet létre. Abban a sávban helyezkedik el, amely a nyelvtaniatlan (agrammatikális) és az elfogadhatatlan között húzódik. Ezt ebben a formában Todorov (1967: 104) állapítja meg Cohenről. De ezt már ő maga írta le a költői hasonlatról szóló híres tanulmányában: „Minden hasonlat jó poétikailag, feltéve hogy strukturálisan rossz” (Cohen 1968: 51).

Költői hasonlat a fenti tanulmány szerint négyféle módon keletkezhet: kihagyás, össze nem illés (*impertinence*), belső és külső redundancia útján. Az a hasonlat, amelyben ezeknek a „rendellenességeknek” egyike sem fordul elő, nem is számít költői hasonlatnak. Ennek következtében az alakilag és jelentés-tanilag szabályos hasonlatokról végeredményben semmit sem tudunk meg (Vígh 1973: 124).

Cohen poétikai nézeteit még az 1970-es évek elején alaposan megbírálta Gérard Genette. Ez a tanulmány magyar fordításban is olvasható (Genette 1971/1974), ellentétben magának Cohennek az írásaival, amelyekből – tudomásom szerint – semmi sem jelent meg magyarul.

4.2. A neoretorika másik jelentős alakja a bolgár születésű Tzvetan Todorov, aki azzal vált ismertté, hogy 1965-ben kiadott egy bő válogatást francia nyelven az orosz formalisták irodalomelméleti írásaiból. Még ugyanebben az évben publikált egy merész cikket a költészet és a nyelvi helyesség (a Franciaországban mindig is szentnek és sérthetetlennek tekintett *bon usage*) viszonyáról. Ebben nem kevesebbet állít, mint hogy „A költői nyelvtől nemcsak idegen a helyes nyelvhasználat, hanem ellentéte annak. Lényege a nyelv normáinak megsértésében van” (idézi a Rhétorique générale [a továbbiakban: RG], 17). A stílushatás a normával, az intézményesített nyelvhasználattal való szembenállásból ered (uo. 22).

Érthető hát, hogy a retorikai jelenségek, köztük a nyelvi képek ebben a megközelítésben mint rendellenességek, anomáliák jelennek meg.

Todorov 1966-ban a *Langages* folyóirat első számában tette közzé a szemantikai anomáliákról írott, egy időben sokat idézett tanulmányát. Ebben két posztulátumból indul ki (i. h. 101):

– minden morféma jelentését (*sens*) fel lehet bontani egyszerűbb egységekre (szemantikai jegyekre, *szémák*-ra);

– ezen az elemeire bontható jelentésén kívül minden morféma rendelkezik egy kombinatorikus megkülönböztető jeggyel (*caractéristique combinatoire*), amely azt mutatja meg, milyen szémáknak kell meglenniük egy másik morfémában ahhoz, hogy az egy adott szintaktikai viszonyban összekapcsolódhasson vele. (Nyilvánvaló a párhuzamosság a generatív grammatika egykorú törekvéseivel, pl. Chomsky [1965] szelekciós szabályaival; erre még visszatérünk!)

A tulajdonképpeni szemantikai anomáliák azok, amelyek olyan mondatokat hoznak létre, melyekben egy morféma szémái nem tesznek eleget egy másik morféma kiválasztási kötöttségeinek. Ezeket az anomáliákat Todorov *kombinatorikus anomáliák*-nak nevezi, megkülönböztetésül a logikai és a referenciális anomáliáktól (uo. 102). Gyakorlatilag ebbe a kategóriába kerül mindaz, amit a hagyományos és az újretorika *figurá*-nak, mi pedig *nyelvi kép*-nek nevezünk.

Következő művének, a *Littérature et signification* című kötetnek (1967) a függelékében, amely a *Trópusok és figurák* címet viseli, Todorov Du Marsais és Fontanier nyomán bővebben is kifejti természetes nyelv és képes nyelv kettősségét (99–105). Figyelemre méltó, hogy eszerint a „természetes” nyelv nem lehet képes (*figuré*), a képes nyelv pedig nem természetes.

A kétféle nyelvhasználat között négy oppozíciót állít fel: logikus/alogikus, gyakori/kevésbé gyakori, leírhatatlan/leírható (mert „kiemelkedik” a szövegből, eltér, s ezáltal átlátszatlanná válik), végül semleges/fogyatékosnak értékelt. (Ez utóbbi úgy értendő, hogy a figuratív nyelv végeredményben helytelenség, ám csak akkor érezzük annak, ha nem nyer esztétikai igazolást. Vagyis a figura vagy erény, vagy hiba, de soha nem semleges!)

A retorikai alakzatok meghatározásának Todorov szerint két kritériuma van: a leírhatóság (mert ami nem figura, az nem írható le; ez az ún. gyenge kritérium) és az eltérés (ez az erős kritérium, mivel a figuráknak csak egy részére alkalmazható).

Az alakzatok két csoportra oszlanak: 1. nyelvi anomáliát mutatók (ezek a tulajdonképpeni *anomáliák*); 2. anomáliát nem tartalmazók (ezek a szó szorosabb értelmében vett *figurák*). Az 1. csoport alosztálya a 2.-nak, hiszen míg minden figura leírható, addig az anomáliák nemcsak leírhatók, hanem nyelvi szabályt is áthágnak.

Az alakzat (*figure*) kategóriája magában foglalja tehát: 1. a szemantikai anomáliákat (gyakorlatilag: a hagyományos trópusokat); 2. az egyéb – hangalaki, szintaktikai és a jel-referens viszonyt érintő – anomáliákat; 3. a szó szorosabb értelmében vett figurákat, tehát azokat az alakzatokat, amelyekben nem mutatható ki semmiféle szabályszegés, „rendellenesség”. Az anomáliák és figurák áttekintő táblázatát a könyv 114. oldalán találhatjuk meg. Első pillantásra is feltűnik, hogy ez a táblázat nyilvánvaló előképe az RG metablatáblázatának. Kár, hogy ez a rész a magyar fordításból (Todorov 1977) kimaradt.

Todorov ezután is elég sokat publikált a nyelvi képekről (az ő szóhasználatára szerint: trópusokról és figurákról). További műveinek ismertetésére most nem térhetünk ki. Érzjük be annyival, hogy a kép az ő számára mindvégig különleges, rendellenes tünemény maradt, amely kivételt képez a nyelv normális

működése alól. (Ez az avantgardista modernség nyelv- és költészet szemléletéből fakad, nála éppúgy, mint Cohennél.)

4.3. A liège-i egyetem hat oktatója, a magát a metafora görög kezdőbetűjéről μ -csoportnak nevező munkaközösség 1970-ben jelentette meg Általános retorika (Rhétorique générale, RG) című könyvét, amely ma is a neoretorika alapművének számít (vö. Víg 1977b). Egyik fejezete kivonatos fordításban magyarul is olvasható (Dubois és mások 1977), a teljes mű azonban, sajnos, nem.

Az RG szerzői a retorika elsődleges feladatának az alakzatok (*metabolák*) meghatározását és rendszerezését tekintik. Az alakzatok, köztük a jelentésalakzatok, nyelvi képek azáltal jönnek létre, hogy egy adott szöveg természetes elemei helyébe rendellenes elemek lépnek (92). Vagyis az RG a képet (a *metaszemémá-t*) „rendellenesség”-nek, valamely normától való eltérésnek tartja.

De mi is ez a norma? A könyv 41. oldalán olvasható meghatározás szerint eltérésen (*écart-on*) „a zéró foktól való érezhető elváltozást (*altération*) értünk”. Tehát a viszonyítási alap a zéró fokú közlés, a naiv, mesterkéletlen beszéd, amely mentes minden burkolt célzástól, ki nem fejtett hátsó gondolattól, amelynek számára „egy macska csak egy macska” (35). Az a fajta egyértelmű közlésmód (*univocité*) ez, amelyre a tudományos nyelv is törekszik. A zéró fokot azonban „a számunkra adott nyelvezet nem tartalmazza” (uo.), vagyis csak absztrakció útján következtethetjük ki. A „gyakorlati zéró fok” olyan kijelentésekből áll, amelyek az összes lényeges és a lehető legkisebb számú mellékes szemát tartalmazzák (36).

Maga az eltér(it)és ténye, annak jellegétől függetlenül is, hordoz jelentést, mégpedig a retorizáltság (irodalmiság, költőiség, humorosság stb.) mozzanatát (42). A stílustényt azonban nem az eltérés mint olyan hozza létre, hanem a norma-eltérés viszony. Pl. egy metafora azáltal fogható fel metaforaként, hogy egyszerre utal a képes és a tulajdonképpeni értelemre (22).

Mint láthattuk, az RG minden hangsúlyozott formalizáltsága és technicizáltsága (táblázatok, új terminológia) ellenére lényegében ugyanazokkal a nehézségekkel küzd, mint Du Marsais és Fontanier retorikája: kutatásának tárgyát csak valami olyasmire képest tudja meghatározni, amit előbb neki magának kell megalkotnia. (A liège-i retorika értékeléséhez vö.: Víg 1977b; Bencze 1996: 268.)

5. A nyelvi képet „rendellenesség”-ként számon tartó vélemények közül befejezésül és kitekintésül a generatív grammatika felfogását ismertetjük, első sorban Daniel Delas cikke (Delas 1978) alapján.

A generatív grammatika az ún. deviáns mondatok problémája kapcsán találkozott a nyelvi képpel, gyakorlatilag a metaforával (ezért a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a *metafora*, *metaforikus* megjelöléseket használom).

Chomsky már első könyvében, a Syntactic structures-ben is használta a később oly sokat idézett példát:

colorless green ideas sleep furiously
'szintelen zöld ötletek dühödten alszanak'

(Chomsky 1957: 15). Ez a mondat nyelvtanilag szabályos (*grammatical*), ám értelmetlen (*nonsensical*).

De vajon csakugyan az-e? Ha a *colorless green ideas-t sápadt zöld eszméknek* fordítanám, nem vonatkoztathatnám-e, metonimikusan, a környezetvédőkre, a *zöldek-re*, akik *dühösen*, mert tehetetlenül *szunnyadnak*, miközben mások dunai vízlépcsőt terveznek, vagy újraindítják a csernobili atomerőművet? Dell H. Hymes annak idején még verset is írt annak bizonyítására, hogy Chomsky híres mondatának igenis van jelentése. A vers címe (és tartalma?) természetesen ez volt: „Colorless green ideas...” (Vö. Voegelin 1960: 59, 3. jegyzet.)

A szabályszegő (*deviant, deviáns*) mondat kérdésével Chomsky a következő könyvében, az *Aspects...*-ben is foglalkozott. A devianciának két fokozatát különböztette meg. Az egyik csoportba olyan szabályszegő mondatok tartoznak, amelyek ún. szigorú alkategorizálási szabályt sértenek meg:

John found sad
'John szomorú talált'
John elapsed that Bill will come
'John elmúlt, hogy Bill eljön'
John persuaded great authority to Bill
'John nagy tekintélyt beszélt rá Billnek'

(Chomsky 1965: 148–9). A másik csoport tagjai csak kiválasztási szabályt hágnak át:

colorless green ideas sleep furiously
'színtelen zöld ötletek dühödten alszanak'
golf plays John
'a golf johnozik'
the boy may frighten sincerity
'a fiú megijesztheti az őszinteséget'

(uo. 149). Ez utóbbiakról maga Chomsky is megjegyzi, hogy „A kiválasztási szabályokat megsértő mondatok gyakran értelmezhetők metaforikusan (különösen megszemélyesítésként)” (Chomsky 1965/1986: 240; Nádasy Ádám [?] fordítása).

A metafora és a szemantikai deviancia viszonyáról a generatív nyelvészetben belül is két különböző felfogás alakult ki. Bickerton (1969) szerint a két kategória megkülönböztethető egymástól, mert „bár mindegyik metaforát tekinthetjük szabálysértésnek, nem mindegyik szabálysértést tekinthetjük metaforának” (idézi Delas 1978: 68). Matthews (1971) ezzel szemben úgy vélekedik, hogy a metafora és a deviáns mondat nem különböztethető meg egymástól, mert a szöveggörnyezet minden deviáns mondatot igazolhat metaforaként (vö. Delas 1978: 77).

A generatív grammatika ekkori felfogása szerint tehát a metafora olyan eltérési eset, amely szemantikailag értelmezhető (ez az interpretáció azonban nagymértékben függ a kontextustól).

Mindehhez saját véleményemként az alábbiakat fűzöm hozzá:

1. A szigorú alkategorizációs szabályt sértő (nem grammatikális) mondat ab ovo értelmezhetetlen, így metafora sem lehet.

2. A szelekciós (kiválasztási) szabályt sértő mondatok egy része olyan logikai képtelenséget tartalmaz, hogy értelmetlennek kell minősíteni. Pl. *Az öcsém két évvel idősebb nálam*. Ezek a nonszenszmondatok sem metaforák!

3. Más efféle, tehát kiválasztási szabályt áthágó mondatokat viszont – megfelelő kontextusba helyezve – csakugyan értelmezhetünk metaforaként. Pl. *A személyzeti főnök gyorsan átfutotta, széljegyzetelte, majd ad acta tette az aznapi jelentkezőket*. Talán még az ilyeneket is: *Ez a kutya macska* (Kocsány 1981: 65), sőt: *A halogatás négyzerelességet iszik* (Bickerton példája; idézi Delas 1978: 74).

De ez már nem a költészetsemantika vagy a stilisztika, hanem a nyelvi játék területére vinne bennünket.¹

HIVATKOZÁSOK

- Arisztotelész 1974. *Poétika*. Ford. Sarkady János. Magyar Helikon. Budapest.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Budapest.
- Bally, Charles 1951. *Traité de stylistique française*. I–II. Georg & C^{ie} S. A.–C. Klincksieck. (Első kiadása: 1909.)
- Barthes, Roland 1970. L’ancienne rhétorique. Aide-mémoire. *Communications* 16: 172–229.
- Barthes, Roland 1997. A régi retorika. Emlékeztető. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. III. Jelenkor. Pécs. 69–178.
- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. Trópusok és figurák. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 234–309.
- Bickerton, Derek 1969. Prolegomena to a linguistic theory of metaphor. *Foundations of Language* 5: 34–52.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic structures*. Mouton. The Hague.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the theory of syntax*. The M.I.T. Press, Cambridge. (14. lenyomata: 1985.)
- Chomsky, Noam 1986. A mondattan elméletének aspektusai. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény*. VI. Ford. Csongrády Zsuzsanna, Lázár A. Péter, Nádasy Ádám. Tankönyvkiadó. Budapest. 111–319. (Eredetije: Chomsky 1965.)
- Cohen, Jean 1966. *Structure du langage poétique*. Flammarion. Paris.
- Cohen, Jean 1968. La comparaison poétique. Essais de systématique. *Langages* 12: 43–51.
- Cohen, Jean 1970. Théorie de la figure. *Communications* 16: 3–25.
- Delas, Daniel 1971. Préface. In: Riffaterre, Michael 1971. 5–24.
- Delas, Daniel 1978. La grammaire générative rencontre la figure. Lectures. *Langages* 51: 65–104.
- Dienes Ottó 1981. Egy átfogó stílusmeghatározási kísérlet. *Magyar Nyelv* 233–6.
- Dubois, J.[acques] és mások 1977. Dubois, J.[acques]–Edeline, F.[rancis]–Klinkenberg, J.[ean]–M.[arie]–Minguet, P.[hilippe]–Pire, F.[rancis]–Trinon, H.[adelin]: A metaszemémák. *Helikon* 41–59. (Eredetije: 1970.)
- Enkvist, Nils Erik 1973. *Linguistic stylistics*. Mouton. The Hague–Paris.
- Fontanier, Pierre 1968. *Les figures du discours*. Flammarion. Paris.
- Genette, Gérard 1974. Költői nyelv, a nyelv költészettana. *Helikon* 290–308. (Eredetije: 1971.)
- Groupe µ 1982. Groupe µ (Dubois, J.[acques]–Edeline, F.[rancis]–Klinkenberg, J.[ean]–M.[arie]–Minguet, P.[hilippe]–Pire, F.[rancis]–Trinon, H.[adelin]): *Rhétorique générale*. Seuil. Paris. (Első kiadása: 1970. Larousse. Paris.)

¹ Következő cikkemben a nyelvi kép „szabályszerű” volta mellett szóló érveket mutatom be.

- Gueunier, Nicole 1969. La pertinence de la notion d'écart en stylistique. *Langue Française* 3: 34–45.
- Guiraud, Pierre 1954a. *La stylistique*. Presses Universitaires de France. Paris.
- Guiraud, Pierre 1954b. Stylistiques. *Neophilologus* 1–11.
- Guiraud, Pierre–Kuentz, Pierre szerk. 1970. *La stylistique*. Lectures. Klincksieck. Paris.
- Jakobson, Roman 1963. *Essais de linguistique générale*. Les Éditions de Minuit. Paris. (II. kötete: 1973. uo.)
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kocsány Piroska 1981. Jelentéstan és metafora. A metaforakutatás újabb útjai a nyelvtudományban. *Magyar Nyelv* 59–72.
- Matthews, Robert J. 1971. Concerning a 'linguistic theory' of metaphor. *Foundations of Language* 7: 413–25.
- Quintilianus, M. Fabius 1921. *Szónoklattana tizenkét könyvben*. II. Ford. Prácer Albert. Franklin. Budapest.
- Rhétorique générale (RG) I. Groupe μ 1982.
- Riffaterre, Michael 1958. Réponse à M. Léo Spitzer: sur la méthode stylistique. *Modern Language Notes* 474–80.
- Riffaterre, Michael 1971. *Essais de stylistique structurale*. Flammarion. Paris.
- Riffaterre, Michael 1994. L'inscription du sujet. In: Molinié, Georges–Cahné, Pierre (szerk.): *Qu'est-ce que le style?* Presses Universitaires de France. Paris. 283–312.
- Soublin, F. [française] 1979. 13 → 30 → 3. *Langages* 54: 41–64.
- Spitzer, Leo 1948. *Linguistics and literary history*. Essays in stylistics. Russell and Russell. New York.
- Starobinski, Jean 1970. Préface. In: Spitzer, Léo: *Études de style*. Gallimard. Paris.
- Szathmári István 1996. A funkcionális stílusztika megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stílusztika?* Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 13–33.
- Todorov, Tzvetan 1966. Les anomalies sémantiques. *Langages* 1: 100–23.
- Todorov, Tzvetan 1967. *Littérature et signification*. Larousse. Paris.
- Todorov, Tzvetan 1977. Trópusok és figurák. *Helikon* 30–40. (Eredetije: 1967.)
- Todorov, Tzvetan szerk. 1965. *Théorie de la littérature*. Textes des formalistes russes. Seuil. Paris.
- Ullmann, Stephen 1957. *Style in the French novel*. University Press. Cambridge.
- Ullmann, Stephen 1960. *The image in the modern French novel*. Gide, Alain-Fournier, Proust, Camus. University Press. Cambridge.
- Vígh Árpád 1973. A költői kép strukturális elemzésének francia módszere. *Helikon* 114–25.
- Vígh Árpád 1977a. A retorika újjászületése. *Helikon* 3–23.
- Vígh Árpád 1977b. A liège-i retorika. *Helikon* 140–9.
- Voegelin, C. F. 1960. Casual and noncasual utterances within unified structure. In: Sebeok, Thomas A. (szerk.): *Style in language*. The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc. New York–London. 57–68.
- Wellek, René–Warren, Austin 1972. *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József. Gondolat Kiadó. Budapest. (Eredetije: 1949.)

Kemény Gábor

Kemény, Gábor: Figures of speech as 'irregularity'. The author tries to find an answer to a very old puzzle of semantics and stylistics: the question of whether figurativity, especially the use of metaphors, is to be seen as 'irregularity' in language use or, just the other way round, this is the regular and natural way of speaking. In the present paper, the first of a series of three, he surveys the arguments that have been adduced from ancient rhetorics to generative grammar in support of the 'irregularity' view.

Az alakzat kutatásról – egy pályázat ürügyén

1. Az ELTE Mai magyar nyelvi tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport a múlt évben ismét pályázatot nyújtott be az OTKA-hoz azzal a céllal, hogy – ha a pályázat eredményes lesz – az elkövetkezendő négy évben alakzat kutatással kíván foglalkozni. Kérelmünket természetesen igyekeztem alaposan megindokolni, kitérve az alakzat kutatás jelentőségére, eddigi helyzetére, és felvázoltam azt is, hogy milyen módszerrel, milyen rendszerben fogjuk tárgyalni az alakzatokat, és hogy hogyan kívánjuk várható eredményeinket közzétenni. Be kell vallanom, hogy az irodalmi zsűrihez benyújtott pályázatunk nemcsak elfogadtatott, hanem a zsűri a kért összeget is teljes egészében megadta. Úgy gondolom, talán nem lesz tanulság nélkül való a pályázat szakmai részének az itteni megjelentetése. Egyébként az új ciklus első értekezletén a csoport tagjai is határozottan ezt kérték.

2. Pályázatunkban szólnom kellett mindenekelőtt az **előzményekről**.

A Stíluskutató csoport 1970-ben kezdte meg munkáját. 1980-tól fokozatosan növekedve és immár csaknem az egész hazai felsőoktatást (egyetemeket és főiskolákat) átfogva 25 taggal végzi teendőit, 1992-től az OTKA támogatásával.

A nyolcvanas évek végéig a századforduló nyelvvel és stílusával foglalkoztunk. Ennek eredménye az akkori Tankönyvkiadó gondozásában 1989-ben megjelent könyvünk: *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről* (I. Fábrián–Szathmári 1989), amely egyetemi segédkönyvként is szolgál.

1990-től kutatásunk tárgya a két világháború közötti stílusirányzatok vizsgálata. A hangsúlyt azonban először a stíluselméletre, a stilisztikai kategóriákra, a stilisztika felépítésére stb. érintő kérdésekre tettük. Egyfelől mert a stilisztika az utóbbi időben válságba jutott. Igaz, önálló tudománnyá válni eddig nem tudott, mert nem a saját problematikájából nőtt ki (hanem főként a retorikából); mert elkülönülésétől (a XIX. század első felétől) kezdve mindig a nyelvészettől, ritikában az irodalomtudománytól kapta az indíttatásokat; mert felvállalta a szép-irodalmi stílus vizsgálatát; mert nálunk igazán kiemelkedő tudós művelője – az egy Zolnai Béla kivételével – nem volt, iskolát azonban ő sem tudott teremteni; végül pedig hátrányosan érintette a magyar stilisztikát az is, hogy 1950-től mintegy három évtizeden át a nyugati modern nyelvészeti és irodalmi irányzatok (a strukturalizmus stb.) politikai okokból itt nem válhattak ismertté, és így nem is hathattak. Mindamellet – főleg az úgynevezett funkcionális stilisztika – nem jelentéktelen eredményt ért el az ötvenes évektől napjainkig. Viszont a stilisztikai vizsgálódások újabban, főként a nyolcvanas évektől, átcúsztak a szövegtan, a pragmatika, a poétika stb. területére. Feltétlen kívánatosá vált tehát a stilisztika elméleti hátterének korszerűbbé és egyben megalapozottabbá tétele. A stíluselméleti kérdésekkel való foglalkozásunk másik oka a nyelv- és irodalomtudománynak a szinte forradalmi átalakulásában keresendő. Kiszélesedett ugyanis a nyelvtudomány (l. modern szemantika, szövegtan, pragmatika, szociolingvisztika, beszédteelmélet, kognitív nyelvészet stb.), és szintén fellendült a modern irodalomelmélet, a hermeneutika stb. Mindezek csaknem megkövetelik a stilisztikának (legalábbis bizonyos értelemben való) újrafogalmazását.

Ilyen indíttatásra született „Hol tart ma a stilsztika? (Stíluselméleti tanulmányok)” című kötetünknek tehát a célja: bemutatni: hol tart napjainkban a stilsztika, továbbá választ adni a nyelv- és irodalomtudomány mai álláspontja alapján a stilsztika legalapvetőbb kérdéseire és egyben alapot szolgáltatni mind anyagában, mind módszerében, mind a maga egészében egy lehetőleg teljes stilsztika megírására. Szabó Zoltán kötetünk ismertetését (Szabó 1998) – az előbbiekre is utalva – a következővel zárta: „...az ismertetett kötet jelentős fordulat a magyar stilsztika történetében, aminek a tudomány (-ág) valamennyi művelője örvendhet, örülhet elsősorban azért, mert jól hasznosítható forrásként szolgál, tájékoztat és eligazít, és még a stilsztika jelenében és jövőjében kételkedőknek, reményvesztetteknek is némi biztatást, valamilyen reménysugárt, esetleg távlatot jelezhet.” (L. még Máté Jakab idevonatkozó tanulmányát: Máté 1997.)

Másik vállalásunk, az 1994–1998-as futamidőben a „Stilsztika és gyakorlat” című kötet (Szathmári 1998). Ez a múlt év augusztusában látott napvilágot. Az előző kötet folytatásaként ezúttal a gyakorlatot állítottuk a középpontba. Ennek megfelelően mintegy működés közben igyekszünk bemutatni a különböző megközelítési, elemzési módokat. Egyébként a kötetben mindenekelőtt a két világháború közötti időről van szó, de nemcsak a legnagyobb, legismertebb költők, írók szerepelnek benne (mint Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Kassák, Móricz, Németh László, Weöres Sándor), hanem olyanok is, akik eddig jobbra kimaradtak a stíluskutatók látóköréből: Elek Artúr, Füst Milán, Gulácsy Irén, Kós Károly, Sinka István, Márai Sándor, Szentkuthy Miklós, Prohászka Ottokár. Csak néhány esetben léptük át a jelzett korszakot: Ady és Csáth Géza, illetve Pilinszky és Örkény stílusát elemezve. Nem kevésbé változatos kötetünkben a vizsgált műfajok listája is. A szokásosokon kívül (lírai költemény, novella, regény stb.) megjelenik az esszé (Babits: Kölcsey), a napló (Márai Füves könyve), az elmélkedés (Prohászka műve), a (lírai) útijegyzet (Elek Artúr munkája), a publicisztika (Márai publicisztikája), a tudományos stílus és a reklám. De újdonságnak mondható Weöres illusztrált egysorosainak az elemzése és a Fekete völgyének című, a maga korában igen népszerű történeti regénynek a vizsgálata is. Értékelésként ismét Szabó Zoltán alapos recenziójának (Szabó 1999) a záró sorait idézem: „...az ismertetett kötet mindenképpen megfelel a korszerűség mai igényeinek. És ugyanakkor az egész szakma több évtizedes stagnálása után a kitörést, a feltörést, a pozitív irányú fejlődést reprezentálja. Így emiatt is cáfolata lehet annak – amit a kötet szerkesztője is idéz a bevezető fejezetben –, hogy többek véleménye szerint a stilsztikának nincs távlata, hogy a stilsztika halott (7). Nagy érdeme a kötetnek az is, hogy problémafelvetései lényeges kérdések jobb megvilágítását segítik elő, olyanokét, amelyeken a stilsztika művelőinek érdemes elgondolkozniuk. Más szóval a tanulmányok nemcsak ismereteinket bővítik, gazdagítják, hanem eszméltetnek is, megvilágosítanak, előrelelendítenek.”

Már itt rá kell mutatnom, hogy a korábbiakban, illetve mostanában **közvetlenül** és **közvetve** mintegy előkészítettük új pályázatunk témáját: az alakzat-kutatást. Gáspári László „Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata” (Gáspári

1996) és Bencze Lóránt „A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás” című dolgozatában (Bencze 1996a) már körvonalazta elképzeléseit a jelzett vizsgálódásról. Ezenkívül 1997 elejétől több megbeszélést szenteltünk a „hogyan tovább?” kérdésének, sőt egy-egy alakzat megtárgyalásának is (Kocsány Piroska: a retorikai kérdés; a hüpallagé és az enallagé, a paralelizmus; Gáspári László: az ismétlés; Nagy L. János: a chiazmus; Czetter Ibolya: az ismétlés; Heltainé Nagy Erzsébet: az ismétlés és az ellentét), és ki is alakítottunk egy bizonyos általánosabban követhető módszert jövőnk kutatásunkkal kapcsolatban (ez utóbbit l. később).

A **közvetett** előkészítés pedig arra vonatkozik, hogy a csoport három tagja – a stilisztikának említett módszerbeli kiszélesedését követve – több, kisebb-nagyobb stilisztikai munkát jelentetett meg, talán egy kissé jelezve ennek az újraéledő diszciplínának a jövőnk útját is. (Ezek időrendben a következők: Szathmári 1994, 1995; Tolcsvai Nagy 1995 és 1996; Bencze 1996.) Ezek a munkák természetesen egyéni alkotások, de a csoportbeli viták, megbeszélések minden bizonnyal adtak ötleteket, erősítették vagy éppen gyengítették a szerzők nézeteit, azaz ott vagy ott is formálódtak könyvvé. E munkákra itt nem térhetek ki, csupán idézek Máté Jakabnak már említett „Új szempontok és távlatok a stílus- és stilisztika kutatásokban” című alapos tanulmányából: „...a stilisztikának mint tudományos diszciplínának a státusa megerősödött, a tudományos területek egész sorával tartós kapcsolatokat kiépítve ő maga is egyre inkább integráló, illetve integrált tudományterületté kezd válni...” (Máté 1997: 343). Megjegyzem – talán nem hat szerénytelenségnek –, hogy Máté Jakab éppen a jelzett munkák hatására, vagy arra is, vonta le az idézett következtetést. Magam egyébként a stilisztika önállósodását – elméleti kiszélesedésén kívül, illetve részben ennek következtében – abban látom, hogy immár mintegy bebizonyosodott: a stílust – szemlélettől, elméleti háttértől függően – többféleképpen is le lehet írni. Egyetértek tehát Tolcsvai Nagy Gábornak (Andereggre hivatkozva) azon véleményével, amely szerint például nincs általános stílusdefiníció, hanem a nyelvfelfogástól és szemlélettől függ, hogy hogyan közelítjük meg ezt a fontos kategóriát, illetve hogy melyeket tartjuk lényeges vonásainak.

3. A pályázat első megválaszolható kérdésköre így hangzik: „A világirodalomban az adott kutatási **témában eddig folytatott kutatások**”.

Az alakzat a klasszikus retorika alapfogalma. Az alakzatok – mint Fónagy Iván utal rá (Fónagy 1990: 18) – „Nemcsak a lírai költemény, az elbeszélés és a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez intézett kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek.” Vagyis az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt. Megjegyzem, napjainkban a költészetbeli szerepük is megnőtt. A mai költészet egyik nyelvi jellemzője ugyanis „a szintaktikai viszonyok előtérbe kerülése a megnevező értékű szóval szemben” (l. Fehér 1998: 38).

Így érthető, hogy Arisztotelésztől napjainkig hol a retorika, hol a nyelvtudomány, hol az irodalomtudomány keretében így vagy úgy mindig foglalkoztak velük, de – különösen korábban – inkább a gyakorlat felől, illetve később is a

jelzett tudományok szemléletétől, elméleti háttérétől, módszerétől függően (például a liège-i, sajátos felépítésű retorikát – amely éppen az alakzatokon alapul – sokan és joggal bírálták; l. többek között Vigh 1981: 488–9; Bencze 1996: 194–5; stb.). Ezért ma is vitatott az alakzatok meghatározása, osztályozása, bizonytalan a számuk stb. (l. a Világirodalmi lexikon „alakzat, hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat” címszavát). És bár az újabb retorikák – mindenekelőtt Lausberg sokat forgatott munkája (Lausberg 1960) – és az újabb vizsgálódások (például Adamik Tamás frissen megjelent könyve az antik stíluselmületről: Adamik 1998) előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek stb. a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában. Ebben természetesen segít a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult irodalomelmélet. Bencze Lóránt például az alakzatok vizsgálatában az úgynevezett modulrendszerű elemzést alkalmazza, vagyis a vizsgált jelenséget több tudományág: a grammatika, a szemiotika, a szemantika, a pszichológia, a tudásszociológia, a hermeneutika stb. nézőpontjából közelíti meg. Továbbá a kognitív interpretációnak a segítségével végzi kutatását, amely a XX. században eluralkodó formális nyelvtani, szemantikai stb. elemzésen túl Langacker és mások nyomán a mentális folyamatokra is tekintettel levő integrált nyelvtani, szemantikai, stilisztikai elemzést jelenti. És követi az úgynevezett szociointerpretációs módszert, amelynek alaptétele, hogy minden ismeret társadalmilag jóváhagyott ismeret. (L. Bencze 1996: 153–4.)

4. A következő kérdéskör: a pályázat céljainak leírása és ezek jelentősége a kutatás jelenlegi állásához képest.

Az alakzatok vizsgálata rendkívül sokágú:

a) Az alakzatoknak történetük van, tehát filológiai kutatást igényelnek.

b) Ezenkívül a műfajokhoz hasonlóan kultúrtörténeti jellegűek (egy-egy korban bizonyos fajták kedveltek, aztán visszábbszorulnak, illetve legalábbis egy időre mintegy kimennek a divatból), tehát kultúrtörténeti, esztétika- és poétikatörténeti kutatást is igényelnek.

c) Szövegekben vizsgálhatók, azaz összefüggnek a szövegtípussal, továbbá a szöveg leírásával, interpretációjával (megértés és megértetés) stb.

d) Ugyanakkor az alakzatok nyelvi-stilisztikai jelenségek, és éppen napjainkban érdekes megközelítési szempont lehet, hogy mennyiben függnek össze az emberiség számára közösen adott nyelvi és kognitív univerzálákkal (például a gondolatpárhuzam vagy a hüpallagé esetében).

e) Es akkor még nem beszéltünk az alakzatok rendszerezésének, osztályozásának, továbbá az alakzatfogalom tisztázásának, valamint az egyes alakzatok megfelelő leírásának, sokoldalú bemutatásának a nehézségeiről.

Az elmondottak figyelembevételével céljaink tehát a következők:

a) Az alakzatok alapproblémáinak a lehetséges tisztázása (az alakzat fogalma, osztályozásuk, az alakzatok és a nyelvi szintek összefüggése, az alakzatok tudományági helye stb.).

b) A legfontosabb alakzatok, alakzattípusok részletes kidolgozása (egyébként a csoport tagjai egyénenként vagy két-három tagú részleget alkotva végzik mun-

kájukat). Ezen belül szerepel tervezetünkben egy-egy alakzat interpretatív, hatásnyomozó vizsgálata egy-egy korban, egy-egy életműben vagy egyes alkotásokban.

c) Célunk továbbá az alakzatokon keresztül egyes kiválasztott költők, írók, illetve műfajok, valamint stílusrétegek (tudományos, sajtó- és hivatali nyelv, továbbá a mindennapi nyelvhasználat), egyáltalán a kommunikáció alaposabb megismerése.

d) Az alakzatok tudománytörténeti kutatásán belül megpróbálkozunk olyan vizsgálódással, amely a keletkezés és működés kognitív és nyelvi univerzalitását igyekszik felfedni.

e) Célunk aztán kikristályosodott eredményeinknek konferenciákon való előadása (a magunk által rendezendőn is), folyóiratokban való publikálása, aztán tematikus füzetekben (másfél-két és fél íves formában), a futamidő utolsó, negyedik évében pedig külön erre a célra megszerkesztett és kiegészített kötetben való megjelentetése. Egyelőre úgy gondoljuk, hogy a füzetek mintegy előtanulmányokul szolgálnának, a kötet pedig valamilyen „egészet” jelentene.

f) Fontos célunk végül doktorandusz tagjainknak a bevezetése a tudományos kutatásba. (A stilisztikát választó doktoranduszok ugyanis eljárhatnak megbeszéléseinkre, később pedig be is kapcsolódhatnak munkánkba.) A jelzett könyvet pedig segédkönyvnek szánjuk a doktoranduszok, az egyetemi és a főiskolai hallgatók, továbbá a középiskolai tanárok és diákok és természetesen a kutatás számára.

5. Szólnunk kellett a kutatás **tervéről**, benne a **módszerekről** stb.

Csoportunk eddigi munkamódszere bevált. Továbbra is havonként tartunk munkaértekezletet az egyes egyetemi félévekben. Az értekezleteken a témakörbe vágó egy tanulmánynak, továbbá bizonyos stíluselméleti kérdéseknek, valamint meghatározott (főként idegen nyelvű) szakkönyveknek a megvitatása szerepel, két-két vitaindító előadás bevezetésével. Vitaindítónak a csoporttagokon kívül a téma irodalmár szakértőit is felkérjük. Meghívjuk továbbá a stilisztikával érintkező tudományágak (esztétika, művészettörténet, zenetudomány, filozófia stb.) kiemelkedő képviselőit is egy-egy előadás megtartására. Egyébként továbbra is napirenden tartjuk a kognitív stilisztikával, továbbá az új metaforaelmélettel való foglalkozást. Jelzem, hogy kutatásainkhoz számítógépes vizsgálatokat is végzünk.

Tematikus füzeteink (évenként előreláthatólag négy) három kérdéskörben látnak napvilágot: a) az alakzatokkal kapcsolatos elméleti kérdések (az alakzat fogalma, az alakzatok felosztása, alakzat és szókép szétválasztása stb.); – b) az alakzatok története; – c) egyes kiemelt alakzatok bemutatása (mint jeleztem, máris csaknem készen állnak a következők: a retorikai kérdés, a hüpallagé és enallagé, az ismétlés, a chiazmus). Ezenkívül gondoltunk arra is, hogy egy-egy füzet tartalmazhatná néhány odaillő fontos munka ismertetését.

A kiemelt alakzat tárgyalása általában a következő sorrendben történne: a) a fogalom több szempontú körüljárása; – b) az alakzat helye a hasonló jelenségek rendszerében; – c) reális és szükségszerű visszatekintés (vagyis a történeti háttér); – d) az illető alakzat jellemzése (szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, valamint stilisztikai sajátosságai; mely nyelvi szinten, szinteken jelentkezik?; al-fajai; stb.); – e) használata korábban és napjainkban, szépirodalmi és valameny-

nyi stílusrétegből vett példákkal illusztrálva; – *f*) ezután megoldandó problémák az illető alakzattal kapcsolatban; – *g*) felhasznált és felhasználható fontos magyar és idegen nyelvű szakirodalom.

Ami pedig a közvetlen kutatási módszert illeti, utalok Bencze Lórántnak már jelzett modulrendszerű kognitív és szociointerpretációs eljárására, közelebbről szemiotikai-szövegtani, pszicholingvisztikai, szemantikai és grammatikai jellegű szempontjaira. Egy másik eljárás mód, amelyet Gáspári László dolgozott ki. Ő maga ezt így jellemzi a csoport számára készített tervezetében: „...a gondolatalakzatok (az ismétlés, az ellentét, a chiazmus, az allúzió, az allegória, az irónia, a hiperbola, a hasonlat) mint pragmatikus-ismeretelméleti kategóriák, mint a valóság művészi leképezésének formulái a nyelvvel bomlanak le, illetve ki, mondat-, szintagma-, lexéma- vagy hangalakzatokkal, melyek a rájuk jellemző specifikus jegyek mellett egyszersmind (és szükségszerűen) a fölérendelt és elsődleges alakzattípus generikus jegyeit is képviselik, hordozzák. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a gondolatalakzatok vizsgálata az egyéb alakzatok minősítését, a szövegben betöltött funkcionális természetük feltárását is magában foglalja.” Végül mintegy munkánk illusztrálásaképpen idézem a paralelizmussal kapcsolatban a Kocsány Piroska által feltett közvetlen kérdéseket: „Vajon az ismétlődéshez képest mi a paralelizmus? Melyek azok a nyelvi elemek, amelyek a paralelizmust létrehozzák, és melyek azok, amelyek ezt nem teszik, nem tehetik? Milyenek, melyek azok a grammatikai kategóriák, amelyek paralelizmust alkothatnak? Pontosan miben áll az a formális egyezés, amely a párhuzamos szavakat, nyelvi elemeket jellemzi? Milyen (pszichológiai) törvényszerűségek alapján kerül sor paralelizmusra? És mi magyarázza a jelenség annyira elterjedt és struktúráként annyira univerzális voltát?”

6. A pályázat követelményeinek megfelelően szólnunk kell még a kutatás várható eredményeiről.

Ezek a következők:

a) Az évi (valószínűleg) négy jelzett tematikus füzet (a négy év alatt tehát összesen 15-16) minden bizonnyal segíti az alakzat elméleti kérdéseinek a megoldását.

b) Segíti továbbá az alakzatok sokoldalú elemzését.

c) Hozzájárul az e tekintetben vizsgált költők, írók, műfajok, illetve stílusrétegek stílusának a jobb megismeréséhez.

d) A futamidő végéig megjelentetendő összefoglaló kötetet pedig segédkönyvként használhatják – mint már utaltam rá – a doktoranduszok, az egyetemi és főiskolai hallgatók, de haszonnal forgathatják majd a tanárok, a diákok, az érdeklődők és természetesen a kutatók.

e) Közben – a korábbiakhoz hasonlóan – a félidők vége felé egy-egy tudományos konferenciát rendezünk az addigi eredmények bemutatására.

f) Odahatunk, hogy az utánpótlást jelentő doktoranduszaink a több mint negyedszázada összeszokott csoportunknak igazi alkotó tagjai legyenek.

g) Továbbá, hogy tagjaink minél többet szerepeljenek más konferenciákon, kongresszusokon, és hogy minél többet publikáljanak folyóiratokban és egyebütt.

A tervezet tehát készen áll, a pályázatunk eredményes volt, immár rajtunk a sor, hogy valóra váltsuk vállalásunkat.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek. Gorgiastól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.
- Bencze Lóránt 1996a. A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 234–309.
- Bencze Lóránt 1996b. *Mikor Miért Minek Hogyan [!]*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál–Szathmári István (szerk.) 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Tankönyvkiadó Budapest.
- Fehér Erzsébet 1998. Alakzat és szövegszerkezet. In: Abaffy-eml. Budapest, 38–40.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Gáspári László 1996. Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 36–80.
- H. Lansberg 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München.
- Máté Jakab 1997. Új szempontok és távlatok a stílus- és stilisztikai kutatásokban. *Nyr.* 121: 343–58.
- Szabó Zoltán 1998. Hol tart ma a stilisztika? Recenzió. *Irodalomtörténet* 345–50.
- Szabó Zoltán 1999. Stilisztika és gyakorlat. Recenzió. *Nyr.* 123: 131–5.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 1995. Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. *NyudÉrt.* 140. sz. Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1995. A stílus diszkurzív elmélete. *Helikon* 41: 219–405.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vigh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest.

Szathmári István

Szathmári, István: On the study of stylistic figures – launching a new project. The author sketches a four-year research proposal of the Stylistics Research Group of the Department of Hungarian Linguistics of Loránd Eötvös University, Budapest. The project focusses on the study of stylistic figures. The paper discusses recent developments in stylistics, in particular, Hungarian stylistics, becoming a well-established and independent area of research. It also describes the three volumes this group has published so far, as well as the preliminary steps they have taken in this new project of figure research. Then the history of the study of figures is briefly summarised. The author points out that, even though figures of speech pervade communication as a whole, their definition and classification are still a matter of debate, and no coherent description of the field is available to date. He gives the purposes of the proposed project, including a possible way in which the results will be presented. Finally, he remarks that the results are planned to be published in thematic booklets (three or four per year, circumstances permitting) and possibly also in a volume containing the whole material, at the end of the research period.

Magyar-szlovák kulturális és nyelvi kapcsolat jegyei a szlovák népmesékben

A keleti és nyugati szláv folklór nyelvezetének összehasonlító vizsgálata során tüzetesebben foglalkoztunk a szlovák népmesékkal, amelyek figyelemre méltó magyar–szlovák kulturális és nyelvi kapcsolatra utaló sajátosságokat mutattak. Az elemzett szlovák népmese-gyűjtemények a legismertebb szlovák etnográfusok és nyelvészek, Pavol Dobšinský, valamint Samo Czambel munkássága révén jöttek létre. A Dobšinský gyűjtötte *Prostonárodné slovenské povesti* 'Szlovák népi elbeszélések', s a Czambel gyűjtötte *Slovenské ľudové rozprávky* 'Szlovák népmesék' című folklóralkotások autentikus voltát bizonyítja a mesemondó megnevezése és a gyűjtés helyének, időpontjának pontos megjelölése. A két szlovák népmese-gyűjtemény mind nyelvészeti, mind kultúrtörténeti vonatkozásban fontos magyar–szlovák összefüggésekre utal.

Munkánk célja a szlovák mellérendelő szóösszetételek kialakulási körülményeinek feltárása és elemzése volt. A szlovák népmesékben szereplő jelentős számú hungarizmus épp azon nyelvi kontaktus bizonyítéka, amelyik a mellérendelő összetételek kialakulása szempontjából meghatározó jelentőségű.

Gregor Ferenc (1993: 1) megállapítása szerint a magyar-szláv kontaktus vizsgálata jóval kevésbé feltárt kérdés, mint a szláv nyelvek magyarra gyakorolt hatásának elemzése. Ez ösztönzőleg hatott kutatásunkra. A szlovák népdalok szövege sok olyan hungarizmust tartalmaz, különösen a kelet-szlovák népköltészet alkotásokban, melyek kárpátukrán (ruszin) lexémák kíséretében vannak jelen. Gregor Ferenc a szlovák dialektusok közül a hungarizmusok legintenzívebb alkalmazójaként a kelet-szlovák tájnyelvet jelöli meg.

Az említett nyelvi kontaktusokat Karel Horálek (1962) tipológiai munkája a folklór oldaláról is igazolja. Horálek a cseh–lengyel folklórszövetségtől jelentős mértékben eltérő jegyeket állapít meg a nagyorosz folklórterületen, s a szlovák népköltészetet a pólusok között elhelyezkedő Kárpátok folklórszövetségéhez sorolja, amelyet szoros szálak fűznek a cseh–lengyel kultúrkörhöz.

A Horálek által megállapított Kárpátok folklórszövetségének nyelvészeti szempontú kutatásához Rot Sándor munkái (1968, 1983) szolgáltatnak számunkra fontos adatokat. Rot Sándor a Kárpátok vidékének nyelvi kontaktusait elemzi. Elemzéseit kiterjednek a magyar–szláv kapcsolatokra is. Az általa bemutatott lexikai, morfológiai sajátosságok megfigyelhetők a szlovák népmesék hungarizmusaiiban, amit a Czambel-gyűjtemény szöszedet formájában is mellékel, s eti-

mológiai szempontból elemez. A szlovák népmese gyűjtemények hungarizmusai között megfigyelhetünk változatlan formában alkalmazott, valamint morfológiaileg már adaptált, magyarból átvett lexikai elemeket.

1. Hungarizmusok a szlovák mesékben

a) Változatlan vagy kisebb fonetikai változást mutató magyar nyelvi kölcsönzavak:

bitang (CZA 106) < bitang; *bojtár* (CZA 167) < bojtár; *bosorka* (DOB 94) < boszorkány, boszorka; *botoš* (CZA 379) < botos; *budzogán* (DOB 216) < buzogány; *címer* (CZA 379) < címer; *čakan* (DOB 259) < csákány; *čizma* (CZA 299) < csizma; *chýr* (DOB 138) < hír; *juhás* (CZA 167) < juhász; *kalpak* (DOB 357) < kalpag; *kanás* (CZA 52) < kanász; *kočiš* (CZA 277) < kocsis; *korbáč* (DOB 84) < korbács; *lovás* (CZA 279) < lovász; *oriáš* (CZA 379) < óriás; *paripa* (DOB 84) < paripa; *palota* (DOB 360) < palota, *šabl'a* (DOB 214) < szablya; *šarkan* (DOB 107) < sárkány; *taliga* (CZA 303) < taliga; *tátoš* (DOB 203) < táltos; *valal* (CZA 379) < valál (a falu régi neve); *živán* (CZA 68) < zsvány

b) A morfológiaileg adaptált magyar kölcsönzavak:

b/1. Igék: *banoval/banovat'* (CZA 67) < bán, sajnál; *cifrovala/cifrovat'* (DOB 294) < cifrálnak; *mulatovali/mulatovat'* (CZA 57) < mulatozik.

Az ilyen típusú igék esetében Márkus Mihály (1943) szerint a leggyakoribb honosító képző az *-ova*, amely a magyar *bán*, *cifra*, *mulat* szavak feltételezett tövéhez illesztve képez szlovák igét a kölcsönszóból.

b/2. Főnevek: *A gondášik* (CZA 36) < kiskondás; *korbáčik* (DOB 220) < korbács; *tátošik* (DOB 87) < táltos lovacska; *šablička* (DOB 330) < szablya. Ezek a szavak kicsinyítő képző hozzátoldásával illeszkedtek be a szlovákba.

A belčov (CZA 58) < bölcső; *hintov* (CZA 67) < hintó. A magyarból átvett főnevek szlovákosítása esetében az eredeti hangértéket, a szóvégi hosszú magánhangzót a szlovák szó a diftongusra utaló „v” mássalhangzóval jelöli, ám lehetséges, hogy a „v” – amint ezt más szláv nyelvek adatai is bizonyítják – egyszerű honosító képző, mivel a magánhangzós szóvég a szlovákban (és általában a szlávban) szokatlan.

A falatok (CZA 379) < falat, kevéske; *kapura* (CZA 379) < kapu; *lancuch* (CZA 379) < lánc; *lušták* (CZA 257) < lusta névszók esetében többesjellel, illetve raggal ellátott magyar szavak kerültek át feltehetően azért, mert ilyen alakban használták (hallották) őket a leggyakrabban.

A hungarizmusok gyakori előfordulása figyelhető meg – egyebek mellett – a *Princ*, *Zlatý a Velký člověk* (CZA 49) 'Az aranyherceg és az óriás' c. népmesében, ami a magyar–szlovák nyelvi, kulturális kapcsolatok intenzív voltáról tanúskodik. Samo Czambel 1900-ban jegyzi le a mesét. A mesemondó a Rybník

faluból származó 35 éves Michal Havran, jelentős számú hungarizmust alkalmaz a mese elmondása során. A Czambel-gyűjtemény különös értéke abban rejlik, hogy a népnyelvi sajátosságokat, elsősorban a nyelvi kontaktusokra utaló lexikai elemeket eredeti formában őrzi meg a mese szövegében.

S každou dcérou jednu *nôtu* tancoval (49) 'Mindegyik lányával eljárt egy táncot' (*nôta* < nóta, a tánc dallama).

Oni...*banovali* nad tým (50) 'Azon bankódtak' (*banovali* < bankódtak).

Husár ho zas zazrel (53) 'A huszár rögtön meglátta őt' (*husár* < huszár).

Juhás ho zaviedol na jeden vrštek (54) 'A juhász felvezette egy dombtetőre' (*juhás* < juhász).

Čakal pred zlatým *kaštieľom* s *bandou* (57) 'Az aranykastély előtt várta a bandával' (*kaštieľ* < kastély; *banda* < cigánybanda, zenekar).

Jedli, pili, *mulatovali* a *banda* im hrala (57) 'Ettek, ittak, mulattak, a banda pedig játszott nekik' (*mulatovali/mulatoval* < mulattak/mulat).

Čo z toho majú? Aký *choseň* (59) 'Mi hasznuk van abból?' (*choseň* < haszon).

Čo žiada za ten zlatý *belčov*. (59) 'Mit kér az aranybölcsőért?' (*belčov* < bölcső).

Sadol si s ňou do *hintova* (67) 'Beült (a leánnyal) a hintóba' (*hintov* < hintó).

Princ nad tým *banoval* (67) 'A herceg bankódott emiatt' (*banoval* < bankódott).

Že to od *živánov* zobral (68) 'mert hát a zsványoktól vette el' (*živán* < zsvivány).

Egyetlen mesében tizenegy magyarból vett kölcsönszó szerepel, ami az említett kontaktus bizonyítéka.

A Dobšynský gyűjtötte *Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas* (DOB. 81) 'Aranypatkó, aranytoll, aranyhajsál' című mese egyetlen oldalán a következő hungarizmusok figyelhetők meg annak ellenére, hogy a kötet nyelvezetén érezhető a stilisztikai formálás, az idegen szavak lehetőség szerinti elhagyása: *Plasla ponad paripy korbáčom* (84) 'A paripa fölött csapdosott a korbáccsal' (*paripa* < paripa; *korbáč* < korbács); *tu bosorka beží do konice* (84) 'a boszorkány beszalad az istállóba' (*bosorka* < boszorkány). A szlovák népmesegyűjtemények alkotásait olvasva a bemutatott hungarizmusok mellett egy sajátos kulturális kapcsolatra is utaló rendszer nyomai tűnnek elő. Mindkét gyűjteményben találtunk a magyar népmesékkal tartalomban, morfológiailag, frazeológiai- és névtani vonatkozásokban is megegyező szlovák népmesét.

2. Névtani vonatkozások

Czambel kötetében azonnal felfigyelhetünk a *Juhás Paľko* (CZA 167); *Janko Gondášik a zlatá pani* (CZA 36); *Pipora Janči* (CZA 102) mesék címadó szereplőinek a nevére.

A korábban említett *juhás, gondášik* magyarból kölcsönzött szavak mellett ott szerepel a *Pipora* név is, amelyet a Czambel-gyűjtemény névmagyarázata a magyar *pipere* 'szépség, szép' jelentésű szóból származtatja. A Czambel-kötet

Zlatá dievka a vajca (CZA 199) 'Az aranyleány és a tojások' c. népmese hőse a *Senpeter* nevet viseli. A gyűjtemény szómagyarázata a nevet a magyar *Szent Péter* alakból eredezteti. Megjegyzést érdemel, hogy a mesehős nem azonos a bibliai személlyel, hanem ezt a nevet Britannia királyának fia viseli. A mese története sem kapcsolódik a népköltészet Szent Péterről szóló legendáihoz vagy tréfás történeteikhez. A magyarországi szlovák etnikum mesegyűjteményében találunk egy ilyen történetet. Krupa András: *Rozprávky ňañičky Žofky* 'Zsófia néni meséi' (1984) című nagybánhegyesi szlovák folklórt megőrkítő kötetében olvashatjuk az *O Svaton Petrovi a pana Kristovi* (Krupa 198) 'Szent Péter és Krisztus urunk' című történetet, amelyben a *Szent Péter* név a bibliai személy alakjához kötődik; ugyanez a mese (legenda) megvan a burgenlandi horvát hagyományban is.

Ígen érdekes névtani kérdést vet fel a Dobšinský-gyűjtemény *Lomidrevo alebo Valibuk* (DOB 95) 'Fatórő avagy Bükkfanyűvő' c. meséje. Ez a szlovák népmese mindamelllett, hogy történetében nagyrészt megegyezik több magyar meseváltózatallal, szereplői neve tekintetében is magyar eredetre utal. A címadó hős, *Lomidrevo* neve minden valószínűség szerint tükörfordítás eredménye. A szlovák népmese főhőse a magyar népmesék *Fanyűvő* nevet viselő rettenetes erejű mesehőssel rokonítható.

Morfológiai szempontból mindkét név szóösszetétel. A *Lomidrevo* nevet a *lomit* 'tör' és a *drevo* 'fa' komponensek alkotják. Figyelemre méltó a szintén a mese címében szereplő *Valibuk* névvariáns, amely szlovákul *vasgyúrót* 'igen erős embert' jelent. A címben az *alebo* 'avagy' választó kötőszóval van összefűzve a két név. A *Valibuk* név a *valit* 'hengerít, görget' és a *buk* 'bükk(fa)' alkotórészekből áll, s tulajdonképp a *Lomidrevo* szinonimájaként is elfogadható. A szlávban nem ritka a tárgyas összetéltípus, amelynek előtagja egyes szám második személyű imperativusban álló ige, vö. pl.: sz-h. *kaziput* 'útmutató, irányító, vezető'.

A *Lomidrevo* és a *Valibuk* mesenevek magyar eredetét erősíti meg Balázs Géza–Várkonyi Ildikó: *Tulajdonnevek a magyar népmesékben* c. névtani munkája. Ezen névtani mű más tükörfordításnak tűnő szlovák mesenevek eredetének tisztázásához is segítséget nyújt.

A Balázs–Várkonyi féle koncepciót erősíti meg az a tény, hogy a *Fanyűvő* név több magyar mesegyűjteményben is szerepel. A Kriza János gyűjtötte székelly népmesék között olvashatjuk a *Tehéntől lett gyermek* c. népköltészeti alkotást. Ennek a népmesének egyik nagyerejű hőse *Fagörbítő*. Arany László *Magyar népmesék* című folklórgyűjteményének *Fehérlófia* című meséjében szerepel *Fanyűvő*. Ez a mesenév tűnik fel Illyés Gyula *Hetvenhét magyar népmese* című gyűjteményének *Fanyűvő*, *Vasgyúró*, *Hegyhengergető* című meséjében.

A mese címadó hősen, *Lomidrevo*n kívül még további két magyar meséből már ismerős nagyerejű legénnyel is találkozunk. *Valivrh* a magyar mesék *Hegyhengergető* nevű hőst juttatja az olvasó eszébe. A *Valivrh* név tükörfordítás, ugyanúgy szóösszetétel, akár a magyar *Hegyhengergető*. A szót a *valit* 'görget, gurít, hengerít' előtag és a *vrch* 'domb, hegytető' jelentésű utótag alkotja. A szlovák mese harmadik nagyerejű legénye a *Miesiželezo* névre hallgat, s teljes

megfelelője a magyar mesehős, *Vasgyűrő* nevének. A szlovák *miesit* 'kever, kavar, dagaszt, gyűr' és a *železo* 'vas' jelentésű komponensekből épül fel az összetétel.

A nagyerejű cimborák ellenfele a szlovák mesében *Laktibrada*, a nagy szakállú piciny ember, akinek ereje a szakállában rejtetik. A *Laktibrada* név találó és tömör. A *laket* 'rőf (hosszmérték)' és a *brada* 'szakáll' elemekből áll az összetett szó. A magyar mesékben a törpe a *Hétrőfős* (Illyés), *Hétszűnyű Kapanyányimonyók* (Arany L.) nevet viseli. A Kríza gyűjtötte székely mesében a mesemondó e mesehőst egyszerűen *hétsinges szakállú arasznyi ember*-nek nevezi. A nagy szakállú törpe mind a szlovák, mind a magyar mesében azonos küllemmel és tulajdonsággal rendelkezik, így az adott név esetében is tükörfordítás, illetve a funkcionális fordítás feltételezhető. A *hétsinges szakállú arasznyi ember* és a *Laktibrada* név megfeleltetése során merül fel a tulajdonnevet nem viselő tipikus meseszereplőkkel kapcsolatos újabb névtani kérdés.

A szlovák mesékben több magyar szereplő nevére találunk. A *tátoš*, *tátošik* a magyar *táltosló* szlovákosított elnevezése, a *šarkan* < sárkány név is több mesében előfordul, ahogy a *bosorka* < boszorkány, *oriaš* < óriás is mindkét etnikum meséiben teljesen azonos funkcióval, tulajdonsággal bíró mesehős nevéként szerepel. A leggyakrabban a *tátoš*, *tátošik*, *šarkan*, *bosorka* mesenevekkel találkozunk. A nyelvkeveredés jegyének tekinthető a *Lomidrevo alebo Valibuk* c. mesében a *šarkan* és a *drak* váltakozó használata. A mesélő előbb a *šarkan* jövevénytiszóval nevezi meg a mesefigurát, majd a *drak* szót használja ugyanazon szereplő megnevezésére: *Šarkan si hned' pomyslel* (DOB 107) 'A sárkány rögtön úgy gondolta'; *Drak ho vzal a ponúkal* (DOB 108) 'A sárkány felvette és megkínálta.'

A magyar folklórból átvett *šarkan* meseterminus hasonló használatára találunk a Dobšinský-gyűjtemény *Janko a Macko* (DOB 239–252) 'Jankó és Matyi' című meséjében. A *šarkan* jövevénytiszó hétszer szerepel: *z rozbúreného mora vyskočil ohnivý šarkan a hned' zle-nedobre na Janka*: (DOB 247) 'A felkorbácsolt tengerből kiugrott a tüzes sárkány, és haragosan így rivallt Jankóra'; „*Šarkan pomaly skrotol a napokon mu povedal*” (DOB 247) 'A sárkány kicsit megszelídült, és így szólt; „*vzala pero, čo mu šarkan dal*” (DOB 248) 'fogta a tollat, amit a sárkány adott neki'. „*Ohnivý šarkan vyskočil a chcel Janka naskutku rozdrapit*” (DOB 248) 'A tüzes sárkány kiugrott, és szét akarta szagatni Jankót'; „*Ale tento sa mu veľmi prosil a šarkan sa uspokojil*” (DOB 248) 'A legény nagyon kérlelte a sárkányt, amelyik aztán megbékélt'; „*že ho ten šarkan teraz už istotne roztrhá*” (DOB 248) 'a sárkány tényleg széttépi majd'; „*V tej hrnavici priletel šarkan a rozprestel pazúry*” (DOB 248). 'Az égzengés közepette odarepült a sárkány, s kinyújtotta a karmait'.

A honos *drak* szót egyetlen mondat tartalmazza: „*Zasa sa len v noci prikradla, pero z draka vzala*” (DOB 248) 'Éjszaka megint odalopódzott a boszorkány, s a sárkány (szárnyából való) tollat meg elvette'. Az eltérő intenzitású használatot valószínűleg a magyar meseterminus gyakoribb alkalmazása magyarázza, továbbá az a tény, hogy a *Lomidrevo*, valamint a *Janko a Macko* című

népmesék morfológiája több vonatkozásban a magyar folklór hatását, morfológiai rendszerét tükrözi.

A Dobšinský gyűjtötte szlovák népmesék között szerepel a *Zlatá podkova, zlaté pero, zlatý vlas* (DOB 81–94) 'Aranypatkó, aranytoll, aranyhajsza' című alkotás, melyben egy másik magyar eredetű mesenév a *bosorka* < boszorkány hasonló alkalmazását figyelhetjük meg. Az említett alkotás még érdekesebb jelenséget tartalmaz, mivel a magyar eredetű *bosorka* terminus mellett két szláv szinonima, a *striga*, valamint a *ježibaba* is használatos.

A *bosorka* a következő mondatokban szerepel: 'Tu *bosorka* beží do konice' (DOB 84) 'Fut a boszorkány az istállóba'; „Po chvíli si l'ahla aj stará *bosorka*” (DOB 85). 'Egy szempillantás alatt elaludt az öreg boszorka is'; „tu *bosorka* príde s mečom a rovno k posteliam” (DOB 85) 'bejön a boszorkány a karddal, s egyenest az ágyakhoz tart'; „*Bosorka* sa zo sna strhla, beží k dievкам, a tu dievky mŕtve!” (DOB 86) 'A boszorkány felriadt álmából, fut a lányaihoz, de azok mind holtan fekszenek'; „Janík skočil, podkovu zdvihol; ale dokiaľ sa s podkovou bavil, *bosorka* ich doháňala” (DOB 86) 'Jankó felugrott, felkapta a patkót; amíg a patkóval foglalatoskodott, a boszorkány utolérte őket'; „Kým sa *bosorka* cez horu škriabala, zas na hodnom ušli” (DOB 86) 'Mialatt a boszorkány átvergődött az erdőn, addigra jó utat megtettek'.

Amint látjuk, a magyar jövevényt szó hat alkalommal szerepel, ami az intenzív használatát igazolja.

A magyar eredetű mesenév mellett megtaláljuk a középszlovákban használatos *striga* 'boszorkány' szinonimát is. A boszorkány megnevezésére először a *striga* alakot használja a mesemondó: „A to ona, stará *striga*, mala dvanást' dievok” (DOB 84) 'Az öreg boszorkánynak tizenkét lánya volt'.

A középszlovákban használatos *striga* mellett a keletiszlovák *ježibaba* 'boszorkány, vasorrú bába' terminus is használatra került, melynek areális vonásairól Márkus Mihály (1943) is említést tesz a nyíregyházi tirpák nyelv és folklór sajátosságait elemezve: „Vtom ich *ježibaba* zasa doháňala” (DOB 86) 'Ezalatt a vasorrú bába (boszorkány) újból utolérte őket'; „Kým sa *ježibaba* cez trňa škrabala ušli zasa d'aleko” (DOB 86) 'Mialatt a boszorka átvergődött a tüskés bozót, addig ők már messze jártak'.

Az eltérő származású mesenevek e módon történő alkalmazása nem kizárólagosan Dobšinský írói fogása. A Czambel-gyűjtemény *Princezka ženou pekelneno kráľa* (CZA 42–45) 'A királykisasszonyról, aki a pokol királyának felesége lett' című meséjében hasonló nyelvhasználatot figyelhetünk meg: „Kde sa vzal, tam sa vzal, zas naspät' pri tej *ježibabe!*” (CZA 43) 'Hogy, hogy nem, újra a boszorkánynál találta magát'; „Tam bola jedna *ježibaba*” (CZA 43). 'Ott volt a boszorkány'; „Išiel on tou cestou popod zem, ako miu stará *bosorka* rozpovedala” (CZA 44) 'Azon az úton ment, amit az öreg boszorkány mondott neki'; „*Ježibaba* vytiahla ich na tento svet” (CZA 44) 'A boszorka felhúzta a felvilágra őket'; „Opýtala sa *ježibaba*” (CZA 44) 'Azt kérdezte a boszorkány'.

A Czambel-gyűjtemény nyelvi szempontból pontosabb forrásnak tekinthető, mivel szövege szinte érintetlenül tükrözi a mesemondó nyelvi sajátosságait. A Czambel gyűjtötte mesében fordított arányú nyelvhasználatot figyelhetünk

meg, a három szláv szóalak mellett egyetlen jövevényszó szerepel, ennek ellenére az adott jelenség tükröződik benne.

A szlovák népmesék a Nyomárkay István vizsgálta luxus jövevényszók (Lehnwort) alkalmazására, funkciójának szemléltetésére szolgáltatnak jellegzetes példát. Nyomárkay István a luxus jövevényszó kialakulásának feltételeként a nyelvi kontaktust jelöli meg *A tükörfordításokról – különös tekintettel a szerbhorvátra* (1993) című munkájában. Véleménye szerint a vegyes lakosságú vidéken igen intenzív használatuk figyelhető meg. Megállapításait igazolják a két mesegyűjtemény elemzett alkotásaira vonatkozó adatok, melyek a forráshelyről említést tesznek. A Dobšinský gyűjtötte *Lomidrevo* c. mese forráshelyeként Gömör, Kishont, Liptó, Zólyom megyét jelöli meg, a *Zlatá podkova...* (Dobšinský) című mese variánsai Zólyom, Nógrád, Gömör és Liptó megyében egyaránt ismeretesek. A *Janko a Macko* c. mesét Nógrád, Kishont, Gömör megyében egyaránt ismerik a Dobšinský-gyűjtemény adatai szerint. Czambel a *Princezka ženou pekelneho kráľa* című mesét Hont megyében jegyezte le. A gyűjtemények említette Kishont, Nógrád és Gömör megye igen intenzív magyar–szlovák kontaktus színtere.

A mesenevek luxus jövevényszó szerepét erősítik meg a magyarországi szlovákok folklóráját és néprajzát bemutató alkotások.

Lami István *Ludové rozprávky Slovákov v Maďarsku* (1983) 'A magyarországi szlovákok népmeséi' c. folklórgyűjtemény *Zlatovláska* (Lami 28–31) 'Az aranyhajú leány' c. meséjében találtunk az említett funkció tendenciajellegét megerősítő példára. A Dobšinsky, valamint a Czambel gyűjtötte mesékhez hasonlóan itt is találkozunk a meseszereplő szinonimákkal történő megnevezésével. A boszorkányt a *ježibaba* és a *striga* névvel illeti a mesemondó: „*Ježibabe sa to ňelúbilo, ze teda pán ňe jěj céru si zebere*” (Lami 29). 'A boszorkánynak nem tetszett, hogy az úr nem az ő lányát veszi el'; „*Ze jako bi striga mohla dat sestre ruki aj nohi naspák*” (Lami 30) 'A boszorkány visszaadhatja nővérének a két kezét és két lábát'; „*Tag jej ježibaba odrezala nohi*” (Lami 29) 'Akkor a boszorkány levágta a lány mindkét lábát'; „*Aj starú strigu zavolali*” (Lami 31) 'Az öreg boszorkányt is meghívták'.

A luxus jövevényszóra különös, a szinonim kapcsolatú mellérendelő összetétel kérdéseit is érintő példát szolgáltat Krupa András *Zvyky a povery z Veľkého Bánheďeša* (1983) 'Nagybánhegyesi szokások és hiedelmek' című etnográfiai munkája. A Békés megyei Nagybánhegyes szlovák lakosságának szokás- és hiedelemvilágát bemutató műben ugyancsak példát találunk azonos szövegben a *bosorka* és a *striga* szó váltakozó használatára: „*A bolo vela strig*” (Krupa 249) 'sok boszorkány volt ott'; „*verili v poverách a v bosoráctve*” (Krupa 249) 'hittek a babonában és a boszorkányságban'; „*tam sa schádzajú bosorky*” (Krupa 249) 'ott járnak a boszorkányok'; „*lámpa zhasla a schádzali sa strigy*” (Krupa 249) 'kialudt a lámpa, és a boszorkányok járkáltak'.

Krupa András ebben a művében egy nagyon érdekes luxus jövevényszót és a szlovák (szláv) megfelelőjét egyesítő összetételt találunk az állatokkal kapcsolatos hiedelmek elemzését végző fejezetben: „*Edon človek bou veľmej chorí. A tašou pana doktorovi, že von volačo má v žalúdku. Ale to háden d'ík-jašterička bola*” (Krupa 241) 'Egy ember nagyon beteg volt. Elment a doktor úrhoz, hogy valami van a gyomrában. Úgy hiszem, hogy egy gyík volt benne'.

A szinonimák alkotta összetétel a bilingvizmus és a nyelvkeveredés az alföldi szlovákság nyelvi sajátosságát, jellemző jegyét hordozza magán. A beszélő a nyelvi tevékenységet ellenőrizve az általa használt mindkét nyelv struktúráját alkalmazza. Ezt igazolja a történet további szakasza, mikor is az adatközlő megismétli a luxus jövevényszó s az anyanyelvi szó együttes használatát: „*Tak mu pán doktor serzovali (zadovážali) eniho maliho d'ika, enu jašteričku*” (Krupa 241) 'A doktor úr szerzett neki egy kis gyíkot'.

Az említett jelenség tükröződik a kelet-szlovákiai Poproč (Kassa vidéki) községben gyűjtött dalban is:

*Bodaj ho pobilli, i moja modlitbi,
Čo ja nemodčila, čo ja nemodčila
Večer šoha nigdi (SLP.214).*

A szlovák népdal és az etnográfiai munka még inkább megerősíti a luxus jövevényszavak használatának törvényszerűségeit. Az elemzett példák szemléletesen bizonyítják, hogy nem egy műfaj stilisztikai kellékeként szerepelnek, hanem a nyelvi és kulturális kontaktusokat tükrözik a vizsgált nyelvi elemek.

3. A magyar mesék állandósult fordulatai a szlovák mesékben

A magyar népmeséknek megfelelő állandósult kifejezésekkel találkozunk a szlovák népmesékben:

„*Kde bolo, tu bolo, v sedemdesiatej siedmej krajine*” (CZA 36); „*Kde bolo, tu bolo; v sedemdesiatej siedmej krajine, za červeným morom, a za skleným vrchom*” (CZA 49); „*Kde bol, kde nebol, bol raz jeden kráľ*” (DOB 146); „*V sedemdesiatej a siedmej krajine, za červeným morom... tam bol raz jeden kráľ*” (DOB 172); „*Kde bola, tam bola za červeným morom za drevenou skalou pri sklenenom vrchu...*” (DOB 239); „*Kde sa vzalo, tam sa vzalo, v sedemdesiatej siedmej krajine, za červeným morom a za skleným vrchom*” (CZA 83).

A bemutatott szlovák mesekezdő fordulatok hol az egyik, hol a másik magyar mesekezdő elemet tartalmazzák. A Dobšinský-gyűjtemény „*Kde bol kde nebol, bol*” (DOB 142) mesekezdő fordulata teljesen megfelel a *Hol volt, hol nem volt, volt egyszer...* tipikus magyar mesekezdetnek, amellyel mindegyik mesegyűjteményben találkozunk (Kríza 1991: 120, Arany 1979: 67, Berze 1981: 103, Illyés 1974: 204, Benedek 1976: 166). A szlovák mesekezdő fordulatban megtaláljuk a *hetedhét országon is túl...* szintén tipikus kifejezés megfelelőjét (Kríza 115, Benedek 166, Berze 222, Illyés 85) a *v sedemdesiatej siedmej krajine* struktúrában. A *hetedhét* lexéma a szlovákban a *sedemdesiatý siedmý* 'hetvenhetedik' számnévvel fejeződik ki, s az eltérő morfológiai sajátosság ellenére tükörfordításnak tekinthető. A *za skleným vrchom* (CZA 49)

'az üveghegyen is túl' teljes értékű tükörfordítása, a *pri sklenenom vrchu* (DOB 239) 'az üveghegynél' struktúra a magyar ekvivalens részleges, elsősorban tartalmi fordításának tekinthető. Az *Óperenciás-tengeren is túl* (Arany 78) struktúrának a *za Červeným morom* a 'Vörös-tengeren is túl' állandósult kifejezés feleltethető meg.

O. B. Tkacsenko (1979) a tipikusan orosz mesekezdő fordulat a *žil-byľ* mikrolingvisztikai konfrontatív vizsgálatát végezve rámutat arra, hogy ez a finnugor szubsztrátumban gyökerezik. A szlovák mesekezdő elem elsősorban adsztrátum jellegűt mutat, és a magyar–szlovák nyelvi és kulturális kapcsolat termékének tekinthető. A mesekezdő elemeken kívül a szlovák mesékben további olyan állandósult kifejezésekre találunk, amelyek a magyar mesék jellemzői. A Czambel-kötet *Janko Gondášik a zlatá pani* (CZA 36) című meséjében kétszer is szerepel a magyar mesékből ismert állandósult szerkezet: „*Hop, Janko, ty si moj a ja tvoja!*” (CZA 37) 'Nosza Jankó, te az enyém, én a tied', „*Hop, Janko! Ty si moj a ja som tvoja, až do smrti!*” (CZA 38) 'Nosza Jankó! Te az enyém, én a tied vagyok mindhalálig!' A Kríza által gyűjtött *Királyfi Kis Miklós* c. mesében a következő megfelelő szerkezetre találunk: „Te az enyém, én a tied!” (73). A Kríza-gyűjtemény *Tündér Erzsébet* (138) c. meséjében is szerepel e fordulat: „Megállj szívem szép szerelme..! Én a tied, te az enyém!” (144). Ugyancsak a Kríza-kötetben szerepel a *Világhírű szép Borica* (221) c. mese fordulata is: „Ülj mellém, légy vígan, mert te az enyém vagy, én pedig a tied!” (225). Az állandósult kifejezés további változata is megtalálható a szlovák mesekötetben. A Czambel gyűjtötte *Princ, Zlatý a Velký človek* c. (CZA 49) mesében szerepel a következő mesefordulat: „*Duša moja, ty budeš mój a ja tvoja! Nás žiaden viac nerozlúči, len graca a motyka!*” (62) 'Lelkem, te az enyém leszel, én pedig a tied! Minket ezentúl csak az ásó-kapa választ el'. (A szlovák szövegben az *ásó* helyett a német eredetű *graca* 'kapaféle' szerszám [CZA 382] szerepel.) A szlovák mese állandósult kifejezése a magyar mesék jellemző struktúrája, amit a mesegyűjtemények egyértelműen bizonyítanak. Kríza: „*No, én a tied, te az enyém, ásó-kapa s a nagyharang válasszon el bennünket!*” (Halász Józsi 207). Arany L.: „*No szívemnek szép szerelme, te az enyém, én a tied, ásó-kapa válasszon el egymástól.*” (Zsuzska és az ördög 140). Illyés: „*Szívem szép szerelme! Én a tied, te az enyém! Ásó-kapa válasszon el egymástól!*” (A kiskondás 16). Benedek Elek mesegyűjteményének gyakori fordulata az idézett kifejezés: „*Te az enyém, én a tied, ásó-kapa válasszon el minket!*” (Zöld királyfi 22).

Figyelmet érdemel a Czambel-gyűjtemény két kifejezésének fordítási módja. A jól bizonyítható magyar eredetű szerkezetet tükörfordítással átültetve alkalmazza a *Nas žiaden viac nerozlúči, len graca a motyka* (CZA 62) mondat esetében. A magyar *ásó-kapa s a nagyharang válasszon el minket* állandósult kifejezés, mely a halált, a temetést jeleníti meg, értelmileg jelen van a „*Ty si moj a ja som tvoja az do smrti!*” (CZA 38) 'Te az enyém, én a tied vagyok mindhalálig!' jelentésű szerkezetben. A frazeológia körébe tartozó magyar mesefordulatok megjelenése a szlovák mesékben újabb példát szolgáltat a magyar–szlovák kulturális és nyelvi kapcsolat létéről.

4. Tematikai, morfológiai egyezések

A szlovák és a magyar népmesék szövegtani vizsgálata során nemcsak a fenti nyelvi jellegű megfelelésekre figyeltünk fel, hanem a tematikai, morfológiai párhuzamokra is.

A *Lomidrevo alebo Valibuk* (DOB 95) c. mese az elemzett névtani megfeleléseken kívül tematikai, szerkezeti, morfológiai megegyezést mutat a magyar népmesékkel:

a) A mese főhőse rendkívüli körülmények között látja meg a napvilágot

Dobšinský: Lomidrevot kilencvenéves anyja szüli meg. Rendkívül nagy és erős gyermek már születése pillanatában, akinek csodájára járnak a környékről. Anyja kétszer hét, majd még három évig szoptatja, míg eléri félelmetes erejét.

Arany L.: Fehérlófiát egy fehér kanca szüli meg, kétszer hét esztendeig szoptatja. Rendkívüli erővel bíró legénnyé válik.

Kríza: A Tehéntől lett gyermek az istállóból jön elő, egy gyermektelen házaspár fogadja fiává. Nagyon erős legénnyé cseperedik.

Illyés: Egy szegény házaspár hón óhajtott gyermeke Fanyűvő, akit anyja háromszor hét évig szoptat, míg végül megszerzi rendkívüli erejét.

b) A mese főhőse elindul szerencsét próbálni, férfivá válás

Dobšinský: Lomidrevo 17 éves korában indul szerencsét próbálni.

Arany L.: Fehérlófia 14 éves, amikor anyja, a fehér ló elpusztul, s ő világá megy.

Kríza: A Tehéntől lett gyermek felcseperedve szolgálni indul – (életkor nincs jelölve)

Illyés: Fanyűvő 21 éves korában indul el szerencsét próbálni.

c) Találkozás a leendő cimborákkal, a vezetős szerep elnyerése

Dobšinský: Lomidrevo legyőzi a vándorlása során megismert Valivrch és Miesiželezo komákat, s azok társaivá szegődnek.

Arany L.: Fehérlófia megküzd Fanyűvő, Kőmorzsoló, Vasgyúró komákkal, s azok társai lesznek a további vándorlásban.

Kríza: A Tehéntől lett gyermek győzelme Fagörbítő és Kőmorzsoló felett, akiket társává fogad.

Illyés: Fanyűvő legyőzi Hegyhengergetőt, és Vasgyúrót, akik társaivá szegődnek.

d) Kalandjuk a hosszúszakállú erős törpével

Dobšinský: Laktibrada előbb Valivrch, majd Miesiželezo komát birkózza le, majd a hasukról eszi meg a tőlük elvett kását. Csak Lomidrevo győzi le a törpét, akinek szakállát egy nagy fa hasadékába csípteti. A törpe kiszakítja a fát, s a magával hurcolt fa nyoma elvezeti őket a földalatti világba vezető lyukhoz.

Arany L.: A törpe ember elveszi Fanyűvőtől, Kőmorzsolótól és Vasgyúrótól a kását. Csak Fehérlófia győzi le a Hétszűnyűt, akit szakállánál fogva ejt rabul. A törpe kiszabadul, s elvezeti őket a földalatti világ bejáratához.

Kriza: Fagörbítőt és Kőmorzsolót legyőzi a törpe. Csak a Tehéntől lett gyermek győzi le az arasznyi embert, s menti meg tőle a kását. A szakállánál fogva rabul ejtett törpe elvonszolja a fát a föld alá vezető lyukig.

Illyés: Teljesen megegyezik a szlovák mese tartalmával, cselekményével.

e) Kaland a földalatti világban

Dobšinský: Csak Lomidrevo meri megtenni az utat a leeresztett kötélben a mélybe. Miesiželezo, majd Valivrch is visszakeredzkedik a felvilágba. • Küzdelem a három királylányért az őket fogva tartó sárkánnyal. Buzogányvetés, birkózás. • A réz-, ezüst-, aranypalota • réz-, ezüst-, illetve aranyalmává változtatása a varázsvesszővel. • A leányok feljuttatása a felvilágba. • A fennmaradt cimborák álnok, hitszegő magatartása. A főhőst elővigyázatossága menti meg a biztos pusztulástól. • Lomidrevot a knochta-vták (a griffmadár szlovák megfelelője) juttatja vissza a felvilágra, hálából fiókái megmentéséért.

Arany L.: Fanyűvő és Vasgyúró meghátrál, csak Fehérlófia mer leereszteni az alvilágba. • Legyőzi a sárkányokat, kiszabadítja a királylányokat a réz-, ezüst- és az aranyvárból. • A griffmadár juttatja vissza a felvilágba, akinek a fiókáiról gondoskodik.

Kriza: A Tehéntől lett gyermek mer csak leereszteni az alvilágba. • Találkozás a réz-, ezüst- és aranylánnyal. Feljuttatásuk a felső világba. • Társai álnoksága. Magára marad. • A griffmadár juttatja vissza a felvilágba.

Illyés: Csak Fanyűvő mer leereszteni a mélységbe. • Buzogányvetés. A sárkányok legyőzése. • A királyleányok kiszabadítása a rabságból. • A réz-, ezüst- és aranyvár almává változtatása a varázsvesszővel. • A cimborák gonosz álnoksága. Fanyűvő helyett a nagy kővel zuhan vissza a kosár, mint a többi magyar, illetve szlovák mesében. • A griffmadár hálából fiókái megmentéséért visszajuttatja Fanyűvőt a felvilágba.

f) A főhős végső győzelme

Dobšinský: Lomidrevo áruhában jelenik meg. Az aranyvár királykisasszonya lesz a felesége. Társaival megbékél, s uralkodik felettük.

Arany L.: Fehérlófia felkeresi gonosz társait, akikkel leszámol. A legkisebb királyleányt feleségül veszi.

Kriza: A főhős disznópásztor ruháját öltve jut el felesége közelébe. Az aranyleány felismeri. Fehérlófia megbünteti és elzavarja társait. Még az arasznyi embert is megvendégeli lakodalmán.

Illyés: Fanyűvő a hamis cimborák esküvőjére érkezik vissza. Megakadályozza a méltatlan jutalom elnyerését. Megbocsájtja a két álnok cimborának, s a legkisebb leányt feleségül veszi.

A Czambel gyűjtötte *Janko Gondásik* és az Illyés Gyula gyűjteményében szereplő *Égigérő fa* című mese tartalmi vonatkozásai szintén párhuzamokat alkotnak. A következő azonos motívumokat figyelhetjük meg mindkét mesében:

- Égigérő fa nő a király udvarában.
- A király enni szeretne a fa gyümölcséből.
- A király próbára hívja a legbátrabb legényeket, jutalom kitűzése az égigérő fa megmászásáért.
- Csak a kiskanász/Janko Gondášik mer jelentkezni a próbára.
- A legény a feladat végrehajtásához vasbocskort kér.
- A fa tetejébe felérve egy kastélyt talál, amelyben egy szép leány lakik.
- A legény a leány szolgálatába áll, elnyeri szerelmét, egybekelnek.
- A legény megszegi ifjú hitvesének tett fogadalmát, és bemegy a tiltott szobába.
- Tudatlansága következtében kiszabadul a gonosz, aki hitvesét elrabolja.
- Hosszú kalandozások után megtalálja hitvesét, és a táltos ló segítségével kiszabadítja a gonosz fogságából.

A Zlatá podkova, zlatápero, zlatý vlas (DOB 81–94) és a *Mese Bruncvik királyfiról* (Illyés 328–427) című mesék párhuzamai:

- A legkisebb fiú (királyfi) táltos lóra tesz szert.
- A főhős táltosán lovagolva egy aranypatkót, egy aranytollat végül egy arany hajszálat talál.
- A főhős szolgálatba áll a királyhoz.
- A király tudomást szerez az aranytárgyak létéről.
- A király megparancsolja a főhősnek, hogy hozza el az aranszörű lovat, az aranymadarat, az aranyhajú királykisasszonyt, a tárgyak tulajdonosait.
- A főhős sikeresen végrehajtja a király parancsát.
- A gonosz király parancsára a főhősnek forró tejben kell megfürdeni.
- A főhöst táltosa megmenti a pusztulástól, s a tejben való fürdéstől még szebbé válik.
- A gonosz király pórul jár.
- A főhős elveszi az aranyhajú királylányt feleségül.

A magyar és a szlovák mesék cselekményét összevetve megállapíthatjuk, hogy a magyar mese jóval több epizóddal tarkított, bonyolultabb cselekményű. A szlovák mesében a magyar mese főbb motívumai kapnak csak helyet.

SZAKIRODALOM

- Arany László 1979. *Magyar népmesék*. Budapest.
- Balázs Géza–Várkonyi Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.
- Benedek Elek 1976. *Világszép nádszálkisasszony és más mesék*. Budapest–Uzsgorod.
- Berze Nagy János 1981. *Sárkányölő Sebestyén*. Budapest.
- CZA = Czambel, Samo: *Slovenské ľudové rozprávky zo zbierok Sama Czambla*. Bratislava, 1959.
- DOB = Dobšinský, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Bratislava, 1972.
- Gregor Ferenc 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből*. (Mutatványfüzet). Budapest.

- Horálek, Karel 1962. *Študie o slovanske lidové poezii*. Praha.
- Illyés Gyula 1974. *Hetvenhét magyar népmese*. Budapest.
- Kriza János 1972. *A csókaleányok*. Budapest.
- Krupa András 1984. *Rozprávky ňañičky Zofky – Zsófia néni meséi*. Békéscsaba.
- Krupa András 1983. *Zvyky a povery z Veľkého Bánheďeša*. Budapest.
- Lami, Štefan 1983. *Ludové rozprávky Slovákov v Maďarsku*. Budapest.
- Magyar Néprajz V. Magyar Népköltészet. Bp. 1988.
- Márkus Mihály 1943. *A bokortanyák népe*. Budapest.
- Nyomárkay István 1993. A tükörfordításokról – különös tekintettel a szerbhorvára. *Magyar Nyelv* 89: 180–189.
- Pacsai Imre 1995. *Ареальные аспекты парных слов в русском языке*. Nyíregyháza.
- Pacsai Imre 1996. *A mellérendelő (kopulatív) szóösszetételek a szlovák és az orosz folklórban*. Nyíregyháza.
- Пропп В. Я. 1969. *Морфология сказки*. М.
- Rot Sándor 1968. *A magyar nyelv fejlődése. A magyar keleti szláv nyelvi kapcsolatok*. Kijev–Ungvár.
- Rot Sándor 1983. A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének kérdései. In: *Ареális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest. 181–202.
- Slovenské ľudové piesne I–II. Bratislava, 1952. (röv.: SL'P)
- О. Б. Ткаченко 1979. *Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков*. Киев, Наукова Думка.

Pacsai Imre

Pacsai, Imre: The traces of Hungarian–Slovakian cultural and linguistic contacts in Slovakian folk tales. Slovakian folk tales exhibit a number of features reminiscent of Hungarian folk tales. In the present comparative study, the author seeks to answer the question of whether this is due to accidental similarity, shared use of international motifs, or else a specific instance of Hungarian–Slovakian cultural and linguistic contacts. Along with features suggesting Hungarian influence, including Proppean morphological similarities and shared elements of plots, linguistic correspondences were also found. Names of characters of a corresponding status appear as Hungarianisms or as loan translations of Hungarian names in Slovakian tales. Slovakian folk tales exhibiting similarities and parallels with Hungarian ones also contain a large number of loanwords taken from Hungarian. The Slovakian storyteller does not only preserve the plot of the tale and names of its characters, but also borrows and uses linguistic features of Hungarian tales, their set phrases and idiomatic introductory elements.

In addition to morphological and linguistic similarities, ancient mythological traces of a Ural–Altaic origin appearing in Hungarian, as well as Slovakian, folk tales also suggest that Hungarian folklore is the model, the source of borrowing, and not the other way round. Slovakian folk tales showing correspondences with Hungarian ones were created and recorded in collections of tales exactly in the areas where Hungarian–Slovakian contacts are the most intensive, a fact that further corroborates the role of direct cultural and linguistic contacts in the development of such similarities.

A metanyelvészet mint kutatási program

1. Bevezetés¹

A jelenlegi elméleti nyelvészet kialakulásában a tudományelmélet jelentős, de kiegyensúlyozatlan szerepet játszott.² Az elméleti nyelvészet domináns vonulata és a tudományelmélet közötti viszony alakulása az utóbbi mintegy négy évtizedben – erősen leegyszerűsítve – a következőképpen foglalható össze:

(1) Vitathatatlan, hogy az ötvenes-hatvanas években a tudományelmélet döntő mértékben hozzájárult annak a tudományterületnek a dinamikus kibontakozásához, amelyet ma elméleti nyelvészetnek nevezünk.³ E fejlődés mozgatórugója a generatív nyelvészet volt, melynek programatikusan vázolt értékei és normái az analitikus tudományelméletnek az emberi racionalitásra vonatkozó felfogásán nyugodtak.

(2) A generatív nyelvészet metodológiai irányelvei és empirikus hipotézisei fényében kibontakozó elméleti nyelvészet tudományelméleti meghatározottsága a hetvenes években egy megkezdett hevességgel lefolytatott vita tárgyává vált. A vita középpontjába az a kérdés került, hogy Chomsky elmélete valóban megfelel-e saját tudománymetodológiai mércéjének. Az egyik álláspont szerint a válasz „igen”, és ez azt jelenti, hogy a generatív nyelvészet az analitikus tudományelmélet fogalmi szerinti, deduktív felépítésű, empirikus elmélet. A másik álláspont képviselői úgy vélték, hogy a válasz „nem”, mivel a generatív nyelvészet olyan nem empirikus, normatív tudományként tekintendő, mely csupán a hermeneutika szemléletmódja alapján értékelhető. Az a vita, amely az analitikus tudományelmélet és a hermeneutika képviselői között így alakult, kevés haszonnal járt: bár nagy érdeklődést váltott ki, és nyelvészek egyre szélesebb rétegeit készítette állásfoglalásra, végeredményben a két szélsőséges álláspont megmerevedéséhez vezetett, és konszenzus, kézzelfogható végeredmény nélkül zárult le. Következésképpen a gyakorló nyelvész a vita legfontosabb tanulságaként kénytelen volt azt a következtetést levonni, hogy a tudományelméleti reflexió öncélú, felesleges, és semmilyen formában sem járulhat hozzá azon problémák megoldásához, amelyekkel a nyelv szerkezetének és működésének megismerésén fáradozó nyelvésznek meg kell küzdenie.

¹ A jelen írás az FKFP 0330/1997 sz. pályázat keretében készült.

² A továbbiakban „tudományelméleten” egy olyan **diszciplínát** értek, melynek tárgya maga a tudomány – mindenekelőtt a tudományos elméletek, a tudományos magyarázatok, a tudományos fogalomalkotás szerkezete, a tudományos ismeretek létrejötte és változása stb. Ezért a tudományelmélet a **metatudományos** szinten helyezkedik el vizsgálatának tárgyához, a **tárgytudományhoz** képest. A tudományelmélet mint diszciplína olyan elméletek rendszere, amelyek a tudományos megismerés valamely részaspektusát vizsgálják – ezeket az elméleteket **metaelméleteknek** nevezem. A *metanyelvészet* kifejezést „a nyelvészet (valamely részterületének) metaelmélete” kifejezés szinonimájaként használom.

³ Az elméleti nyelvészet természetesen jóval mélyebben gyökerezik a nyelvtudomány történetében; e gyökerek feltárása azonban nem lehet a jelen tanulmány feladata.

(3) A vitának ez a végkifejlete azt a következményt vonta maga után, hogy a nyelvészet a nyolcvanas- kilencvenes években már jórészt megszűnt tudományelméleti szempontból „érdekes” diszciplína lenni, a tudományfejlődés élvonalából érezhetően kiszorult, a tudományfilozófusok és a szaktudományok művelői egyre kevésbé tekintették követendő mintának, az elméletalkotás egyik paradigmaticus példájának.

(4) Ezzel összefüggésben (de nem kizárólag ezért) elméleti nyelvészet és tudományelmélet közé egy olyan szakadék ékelődött, amely, úgy látszik, jelenleg aligha hidalható át. A szakadék áthidalása azért nehéz, mert míg egyfelől a tudományelméletben az utóbbi időben rendkívül dinamikus átalakulási folyamatok játszódtak le, melyek a tudományról való gondolkodást új alapokra helyezték, addig másfelől a nyelvészet mindezen tendenciákról nem vesz tudomást, és továbbra is olyan metodológiai elvekhez ragaszkodik, amelyek nem felelnek meg a tudományelmélet mai állásának, régen elvetett feltevéseket legitimálnak a tudományos megismerés mibenlétéről, a tudományelmélet lehetőségéről és feladatairól.

Így tehát egy nem kevés tanulsággal járó kép bontakozik ki. Egyrészt ugyanis a tudományelmélet termékeny, konstruktív és progresszív szerepet játszott a jelenlegi elméleti nyelvészet születésénél, mely szorosan összefüggött a generatív nyelvészet létrejöttével. Másrészt azonban elméleti nyelvészet és tudományelmélet egykor szoros kapcsolata mára fellazult, és az elméleti nyelvészet jelentős lemaradással követi a tudományelmélet fejlődését.

Ebből az ellentmondásos helyzetből a kiutat az jelentheti, ha sikerül a **metanyelvészetet mint önálló kutatási programot** megalapozni, legitimálni és legalább részlegesen megvalósítani. A jelen írásban egy ilyen program alapelveiről és első eredményeiről kívánok beszámolni.

A program **célja** az említett anomália megszüntetése egy olyan metanyelvészeti koncepció felvázolásával, amely

- (a) **átfogó**, vagyis több egymástól független alkalmazási területtel rendelkezik;
- (b) **autonóm**, azaz nem egy már létező általános tudományelmélet adaptációjaként, hanem a nyelvészeti megismerés specifikumait messzemenően figyelembe véve jön létre;
- (c) **szisztematikus**, amennyiben a felvetett problémák vizsgálatára alkalmas kategóriarendszert dolgoz ki.

A célkitűzést a program az alábbi három központi probléma vizsgálatára redukálja:⁴

- (A) **Milyen tudomány a nyelvészet?** (Azaz: Melyek a nyelvészet területén folyó tudományos megismerő tevékenység tudományelméleti eszközökkel feltárható sajátosságai?)
- (B) **Mit tehet a nyelvészet a tudományelméletért?** (Azaz: Milyen mértékben és milyen módon járulhat hozzá a nyelvészet a tudományelmélet hagyományos, általános problémáinak megoldásához?)
- (C) **Mit tehet a tudományelmélet a nyelvészetért?** (Azaz: Milyen mértékben és milyen módon járulhat hozzá a tudományelméleti reflexió a nyelvészet tárgy tudományos problémáinak megoldásához?)

⁴ A kérdések ezen a magas absztrakciós szinten természetesen nem válaszolhatók meg: kezelhetővé csupán akkor válnak, ha jól definiált elméletekre, módszerekre, problémákra redukáljuk őket. Így pl. az (A) kérdésben a 'nyelvészet' fogalma – tekintettel a nyelvészeti elméletek sokféleségére – túlságosan általános, ugyanakkor a kérdés megválaszolhatóvá válik, mihelyt egy jól definiált nyelvészeti elméletre – pl. a kormányzás és kötés elméletére (vö. a 2.2. pontot) – vonatkoztatjuk.

A három alapproblémára a választ egy olyan tudományelméleti keret kidolgozásától kell várnunk, amely első megközelítésben három kategóriával jellemezhető: reflexív, heurisztikus és naturalista. A továbbiakban ezért a **reflexív-heurisztikus naturalizmus metanyelvészeti programjáról** (=RHN)-program) beszélek, melynek rövid jellemzése a következő:

(RHN) **(a) A program naturalizmusa.** A nyelvészet hagyományos tudományelméleti megközelítései a tudományelméletet olyan **filozófiai** diszciplínának tekintik, amelynek feladata, hogy a tudományos racionalitás „a priori”-nak vélt kritériumai alapján normatív módon **igazolja** a tárgytudományos kutatás eredményeit. Ezzel szemben a program naturalizmusa azt jelenti, hogy az ismeret- és tudományelmélet megújulásának jelenlegi folyamataival összhangban a tudományelméletet **empirikus szaktudomány**-nak tekinti, melynek célja nem az ismeretek igazolása, hanem azok **leírása és magyarázata**.¹

(b) A program reflexivitása. A program reflexivitása kétféleképpen értelmezhető:

(i) a nyelvészet a reflexió **tárgya**;

(ii) a nyelvészet a reflexió **eszköze**.

(i) értelmében a metanyelvészet feladata, hogy a nyelvtudományos megismerésre reflektálva vizsgálja annak létrejöttét, eszközeit, céljait és funkcióit. (ii) értelmében a reflexió – akár a nyelvészetet tekinti tárgyának, akár más diszciplínát – magának a nyelvtudománynak az eszközeivel történhet. Következésképpen a metanyelvészeti naturalizmus specifikuma az, hogy a nyelvészet mint empirikus szaktudomány eszközeivel vizsgálja a tudományos megismerést. Amennyiben célunk pl. az (A) alapprobléma vizsgálata, úgy a reflexió tárgya a nyelvészet; egyúttal a reflexió eszköze is lehet a nyelvészet, de nem szükségszerűen az. A (B) probléma esetében a nyelvészetet a reflexió eszköze; ezzel egyidejűleg lehet annak tárgya is, de nem szükségképpen az.

(c) Heurisztika. A program harmadik alapvető sajátossága az, hogy önmagát nem elméletként, hanem olyan heurisztikaként definiálja, amely – a mindenkori tárgytudományos kiindulóponttól, a metareflexió eszközétől és az éppen megoldásra váró problémától függően – különböző, egymásnak akár ellentmondó **metaelméletekben** manifesztálódhat. Mivel ennek következtében nem a tudományelméleti elméletalkotásra, hanem a problémamegoldási stratégiák feltárására és alkalmazására helyeződik a hangsúly, a program megvalósítása – naturalizmusán és reflexivitásán túlmenően is – a hagyományos tudományelméleti gondolkodásmódhoz képest határozott szemléletváltozást követel meg.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy az ily módon röviden jellemzett (RHN)-program háttérére támaszkodva az eddig elvégzett vizsgálatok milyen módon és milyen mértékben tettek kísérletet az (A)–(C) probléma kezelésére.²

¹ A naturalizált tudományelmélet programadó írása Quine (1969). A naturalizált tudományelméletéről különböző szempontok alapján nyújtanak áttekintést többek között a következő ismertetések: Almeder (1990), Maffie (1990), Kornblith (1985), Kitcher (1992), Koppelberg (1996) stb.

² Az (RHN)-program szintézise Kertész (1999)-ben található, négy részprojektumának szisztematikus kifejtése pedig Kertész (1991, 1993a, 1993b, 1995). Az eredmények tömör, de a jelen írásnál terjedelmesebb, a nyitott kérdésekre is kitérő és a továbblépés útját felvázoló idegennyelvű összefoglalása Kertész (1998).

2. Az (RHN)-program végrehajtása

2.1. Szkepticizmus és kognitív tudomány³

Az (RHN)-program említett három ismérvének – naturalizmusának, reflexivitásának és heurisztikai meghatározottságának – indoklása két fő szempontra épül.

Az egyik két premissza konklúziójaként fogalmazható meg. Az első premissza szűkíti a nyelvészet egyébként kezelhetetlenül sokjelentésű fogalmát, amennyiben azt mondja ki, hogy a továbbiakban az elméleti nyelvészetet – a tudományfejlődés jelenkori domináns vonulatával összhangban – a **kognitív tudomány egyik részdiszciplínájának tekintjük**.⁴ Ugyanakkor a kognitív tudomány kialakulásához vezető folyamat egyik fő motivációja az a törekvés, melynek célja az ismeret- és/vagy tudományelmélet klasszikus problémáinak empirikus eszközökkel való újrafogalmazása és megoldása.⁵ Ebből a két premisszából az következik, hogy a kognitív nyelvészetnek **per definitionem** el kell látnia egy olyan feladatot is, amely nem sorolható a nyelvészet egyéb területeinek hatókörébe:⁶

(KNY) A kognitív nyelvészet egyik feladata klasszikus ismeret- és/vagy tudományelméleti kérdések újrafogalmazása és megoldása.

A második szempont arra a háttérfeltevésre épül, hogy az ismeret- és tudományelmélet (RHN)(a)-ban említett naturalizmusa (nem kizárólag, de elsősorban) a kognitívizmusban mutatkozik meg. Ezért a kognitív tudomány részterületei azok, amelyeknek, mint empirikus diszciplínának, a hagyományos tudományelmélet helyére kell lépniük. A kognitívizmusnak a naturalizmussal való illetén összekapcsolása azonban paradoxonhoz vezet. A naturalizmus programadó tanulmányában (Quine 1969) ugyanis azt a felismerést, hogy a tudományelméletet nem filozófiai, hanem szaktudományos diszciplínának kell tekinteni, Quine-nak az az álláspontja motiválta, hogy a **szkepticizmus** filozófiai érveivel szemben a hasonló – tehát szintén filozófiai – típusú episztemológiai érvelés tehetetlen. Következésképpen a tudományelméletet mint filozófiai vállalkozást fel kell adni, és el kell ismerni, hogy a tudományos megismerésre vonatkozó ismereteink forrása nem a filozófiai reflexió, hanem csakis az empirikus tudomány maga lehet. Ugyanakkor Quine ezen felismerése nem empirikusan feltárt tudományos tényekre, hanem kizárólag – mindenekelőtt az indukció hume-i problémájának kezelésével összefüggő – filozófiai természetű premisszákra épül.⁷ Ez azt jelenti, hogy Quine filozófiai eszközökkel érvel a filozófiának mint a tudományos megismer-

³ Az itt összefoglalt gondolatmenet részletes kifejtéséhez vö. Kertész (1995).

⁴ Ld. pl. Bierwisch (1990), Gardner (1992), Schwarz (1992), Eckardt (1993), Rickheit & Strohner (1993), Strohner (1995) etc.

⁵ Vö. pl.: „A kognitív tudományt olyan kortárs kísérletként határozom meg, melynek célja, hogy *nagyon régi ismeretelméleti kérdésekre adjon választ empirikus úton* – mindenekelőtt olyan kérdésekre, amelyek a tudás természetével, összetevőivel, forrásaival, létrejöttével és alkalmazásaival foglalkoznak” (Gardner 1992: 18; kiemelés K. A.). „Amilyen bizonytalanok még ennek az új tudománynak az elméleti alapjai, annyira bizonyosak lehetünk születési évében: 1956. Akkoriban Chomsky, Newell és mások az MIT-n, az információelméleti szimpóziumon találkoztak, és új alapokra helyezték a kogníció kutatását. Az újdonság abban rejlett, hogy megkísérelték az elme lényegére vonatkozó **nagyon régi filozófiai kérdéseket** az elme működésére vonatkozó kérdések **ké átalakítani** és interdiszciplinárisan és **empirikus úton megválaszolni**. Születési évéhez hasonlóan vitán felül áll az, hogy a kognitív tudományhoz a következő résztudományok tartoznak: **nyelvészet**, számítógéptudomány, pszichológia, neurobiológia és az elme filozófiája” (d’Avis 1998: 37; kiemelés K. A.).

⁶ Ez az érvelés nem konkluzív, hanem egy plauzibilis következtetési sémán nyugszik.

⁷ Vö. még pl. Shatz (1993), Kertész (1995, 1998, 1999).

rés mibenlétét feltárni hivatott eszköznek az elvetése és az empirikus tudományok eszköztárával való felváltása mellett. Következésképpen könnyen belátható, hogy amennyiben e gondolatmenetet kiegészítjük azzal az említett nézettel, amely az ismeret-/tudományfilozófia helyére lépő empirikus eszköztárat a kognitív tudománnyal azonosítja, megkapjuk a **kognitívizmus paradoxonát**:

(KP) A kognitív tudomány akkor váltja fel a hagyományos tudományelméletet, ha nem váltja fel.

(KNY) és (KP) alapján szükségképpen adódik az a következtetés, hogy a **kognitív nyelvészet csupán akkor űzhető továbbra is a kognitív tudomány egészének definitorikus kritériumait kielégítő módon, ha vállalja (KP) megoldását.**

A lehetséges megoldás kiindulópontját két megfontolás motiválhatja. Az egyik a klasszikus paradoxonok megoldási sémája, mely abban áll, hogy elkülönítünk bizonyos, a paradoxon felmerülések egybemosódó tartományokat, és megtiltjuk egyes kategóriáknak egyes tartományokhoz való hozzárendelését. Tehát világossá kell tenni, hogy **pontosan** mely esetekben alkalmas egy kognitív tudományos elméleteken nyugvó tudományelmélet a hagyományos tudományelmélet felváltására, és mely esetekben **nem**. (KP) esetében azonban a probléma az, hogy az ily módon körvonalazódó relációk csupán egy magasabb metaelméleti szinten írhatók le, következésképpen mindaddig, amíg célunk egy bizonyos elmélet kidolgozása, az argumentáció szükségképpen **regressus ad infinitumba** torkollik. Ezért a lehetséges megoldás második alapgondolata az, hogy **nem egy bizonyos metaelméletet, hanem egy heurisztikát** kell kidolgozni. Míután egy heurisztika **per definitionem** nem egyéb, mint problémák megoldását szolgáló igen egyszerű **szabályok rendszere**, és miután a szabálykövetés mechanizmusából következik, hogy egy szabályrendszer működéséhez nem szükséges annak egy magasabb metaszinten történő leírása, hanem elegendő a **követése**, ezért egy heurisztika esetében nem szükségszerű – bár lehetséges – a leírás metasztintjeinek megsokszorozása. E két kritériumnak eleget tesz a következő nagyon egyszerű, három lépésből álló heurisztika:

- (H) (a) **Első lépés:** Egy O_1 tárgy tudományos kognitív nyelvészeti elméletet a **naturalizmus** elvével összhangban (vö. (RHN)(a)) a metatudományos szintre helyezzük, és ily módon létrehozunk egy MO_1 metaelméletet. Az imént mondottak alapján lényeges azon feltételeknek a feltárása, amelyek mellett ez a lépés elvégezhető, ill. nem végezhető el.
- (b) **Második lépés:** Ezt az MO_1 metaelméletet alkalmazzuk egy O_n tárgy tudományos elmélet vizsgálatára. O_n azonos lehet O_1 -el, de nem szükségszerűen az. E lépés összhangban áll a **reflexivitás** (RHN)(b) alatt megfogalmazott ismérével. Itt is, csakúgy mint az (a) lépés esetében, külön hangsúlyt kell helyezni annak mérlegelésére, hogy MO_1 mely O_n -ekre alkalmazható és melyekre nem.
- (c) **Harmadik lépés:** A második lépés sikeres végrehajtása esetén metatudományos ismeretekhez jutunk O_n -ről. Ezen ismeretek az O_n keretében folyó megismerő tevékenység szolgálatába állíthatók, amennyiben premisszaként beépülhetnek a tárgy tudományos problémák megoldását szolgáló argumentációkba. Ugyancsak központi fontosságú annak kiderítése, hogy e reláció mikor blokkolódik: pl. triviális, hogy ha egy adott MO_1 és O_n esetében (b) blokkolódik, akkor (c) sem hajtható végre.

Látható, hogy (H) minden tekintetben megfelel az (RHN)-programnak: heurisztika, amely reflexív és naturalista. Mindazonáltal (H) – éppen heurisztika, azaz szabályrendszer volta következtében – önmagában nem elegendő (KP) kezeléséhez, mivel szabályrendszerek nem létezhetnek **per se**, hanem csupán valamely közegben történő manifesztációjuk révén. Ezért (H), bár maga nem elmélet, csakis kézzelfogható metaelméletek formájában valósulhat meg. A kérdés tehát az, hogy sikerül-e legalább egy olyan MO_1 metaelméletet találni, amelyben (H) tesztet ölthet. Lényeges, hogy –

mivel (H) elvben végtelen számú különböző metaelméletben realizálódhat – (KP) esetleges megoldása nem a keresett metaelmélet mindenkori tételei tartalmának függvénye, hanem kizárólag abból adódik, hogy az adott metaelmélet alkalmas-e (H) követésére.

A következő feladat ennek értelmében egy O_1 tárgy tudományos kognitív nyelvészeti elmélet kiválasztása és (H)(a) végrehajtásával MO_1 kidolgozása, MO_1 alkalmazása (H)(b) szellemében a tárgy tudományos megismerés metatudományos vizsgálatára, (H)(c)-nek megfelelően pedig az így nyert eredmények hasznosítása a tárgy tudományos problémák megoldása érdekében. Ily módon a generativista szemléletű, moduláris kognitív nyelvészetből kiindulva javaslatot tesztek egy **moduláris metanyelvészeti elméletre**.⁸

2.2. Válasz az (A) kérdésre: a nyelvészeti megismerés modularitása⁹

Induljunk ki az (A) problémából, mely azonban csupán akkor lesz kezelhető, ha egy jól definiált nyelvészeti elméletre szűkítjük – legyen ez a generatív nyelvészetnek az a változata, amelyet a 'kormányzás és kötés elméletének' szokás nevezni. A vizsgálat tárgyának a generatív nyelvészet e stádiumára való szűkítése következtében az (A) problémát a következő kérdésre kellett redukálni:

(P1) Milyen tudomány a kormányzás és kötés elmélete?

(P1) a hetvenes-nyolcvanas években a generatív nyelvészet tudományelméleti alapjairól szóló viták középpontjába került. A válasz kísérletek során két, egymással szembenálló felfogás bontakozott ki: az analitikus tudományelmélet és a hermeneutika álláspontja.¹⁰ Ily módon dichotómiák formájában rendszerezhetők azok a tulajdonságok, amelyeket a kétféle szemléletmód (P1) megoldásaként a generatív nyelvészetnek tulajdonít:

Analitikus tudományelmélet	Hermeneutika
A generatív nyelvészet	A generatív nyelvészet
(i) magyarázó	nem magyarázó
(ii) empirikus	nem empirikus
(iii) természettudományos	társadalomtudományos
(iv) faktuális	nem faktuális
(v) objektív	nem objektív
tudomány	tudomány

Ennek megfelelően (P1)-re e dichotómiák feloldásával kaphatunk választ. A dichotómiák feloldása azonban csupán akkor lehetséges, ha rendelkezésünkre áll egy olyan metaelmélet, amely kiinduló hipotézisei és módszerei révén lehetővé teszi a generatív nyelvészeti elméletalkotás sajátosságainak vizsgálatát. Ezért az alábbi problémával kell szembenézni:

(P2) Milyen tudományelmélet alkalmas (P1) megoldására?

Első lépésként tehát (P2)-re kell megfelelő megoldást találni. Az ezt követő második lépésben a (P2)-re adott válasz formájában kidolgozott metaelmélet keretében fel kell oldani a fenti dichotó-

⁸ E döntés nem szükségszerű, elvben (H) pl. a modularizmust kizáró, holisztikus kognitív nyelvészeti elméletek egyikében vagy valamely egyéb tárgy tudományos elméletből levezetett metanyelvészeti koncepcióban is testet ölthet (az alternatív javaslatokhoz vö. pl. Kertész 1995, 1999).

⁹ A részletekhez vö. Kertész (1991).

¹⁰ Vö az I. szakaszban mondottakat is.

miákat. Végül a dichotómiák feloldása adja meg azon tulajdonságok halmazát, amelyek (P1) megoldásának tekinthetők.

(P2) egy látszólag igen egyszerű szillogizmus alapján válik kezelhetővé. A generativista alapon nyugvó teoretikus nyelvészet alapfeltevése ugyanis a **modularitás hipotézise**, mely legáltalánosabb formájában (vö. pl. Lang 1989) így hangzik:¹¹

(MH) Az ember kognitív magatartásának egésze modulok interakcióján nyugszik.¹²

Ha azonban az emberi magatartás egésze modulok interakcióján nyugszik, és ha elfogadjuk azt a kétségtől plauzibilis feltevést, hogy a tudományos megismerés az emberi magatartás része, akkor közvetlenül megkapjuk a **modularitás hipotézisének tudományelméleti kiterjesztését**:¹³

(TMH) A tudományos megismerés modulok interakcióján nyugszik.

(TMH)-nak (MH)-ből való levezetése megfelel (H)(a)-nak. Ily módon (TMH) lehetővé teszi a generatív nyelvészet moduláris metaelméletének viszonylag részletes kidolgozását, mely meg egyezik a 2.1. pontban MO₁-el jelölt és ott egy általános ismeretelméleti problémakörbe ágyazott elmélettel.

Következésképpen a következő feladat abban állt, hogy MO₁-et az (A) probléma megoldása érdekében a generatív nyelvészetre (= O₁) alkalmazzuk és ezzel végrehajtsuk (HRI)(b)-t. Így került sor a generatív nyelvészeti **fogalomalkotás** elemzésére MO₁ keretében. Ennek során az elvégzett elemzések kimutatták, hogy a generatív szintaxis teoretikus terminusai szemantikailag aluldetermináltak, és sajátosságait a grammatikai, valamint a konceptuális modul interakciója határozza meg.

E felismerés következtében felmerült a kérdés, hogy a fogalmak szemantikai aluldetermináltsága milyen kihatással van a grammatikai magyarázatok szerkezetére. Kitént, hogy bár a generatív nyelvészet magyarázó tudomány, a magyarázatok nem rendelkeznek sem a deduktivitás, sem a szubzumentivitás tulajdonságával.

Ezt követően annak vizsgálatára került sor, hogy a fogalmak és a magyarázatok szerkezetének meghatározásában szerepet játszanak-e szociális tényezők,¹⁴ és ha igen, milyen módon és milyen mértékben. (TMH)-val összhangban azt az eredményt kaptuk, hogy a tudományos megismerés konceptuális és szociális princípiumai között parametrizációs viszony áll fenn, így a szociális modul egy paraméter értékével járul hozzá a szóban forgó jelenségek konceptuális tulajdonságainak meghatározásához.

E vizsgálatok megmutatták, hogy a fent megfogalmazott dichotómiák az alábbi módon oldhatók fel:

¹¹ Vö. pl. Bierwisch & Lang (Hrsg.)(1987), Bierwisch & Lang (eds.)(1989).

¹² Olyan rendszereket nevezünk modulnak, amelyek két lényeges tulajdonsággal rendelkeznek. Egyrészt **autonómak**, mivel azok a törvényszerűségek, amelyeket magukban foglalnak, nem vezethetők le más rendszerek törvényszerűségeiből. Másrészt azonban e rendszerek jól definiált pontokon – „interfészeken” – interakcióba lépnek egymással, ezért autonómiájuk **relatív**.

¹³ Itt egy hangsúlyozottan nem konkluzív, hanem plauzibilis következtetést alkalmaztunk.

¹⁴ A 'szociális' kifejezést itt abban az értelemben használom, ahogy a tudásszociológia újabb irányzataiban szokásos: olyan tényezőket jelöl, amelyek kötődnek közösségek szerkezetéhez, konvenciókhoz, társadalmi érdekekhez, és amelyek valamilyen formában, de meghatározó módon képesek befolyásolni a tudományos ismeretek tartalmát.

- (i) A generatív nyelvészet egyértelműen **magyarázó** elmélet.
- (ii) **Empirikus**, mivel a magyarázatokban szereplő fogalmak – a magatartást meghatározó szociális princípiumok vizsgálatának fényében – materiális objektumokkal való közvetlen tapasztalatokból származnak.
- (iii) Annak a kérdésnek a felvetése, hogy a generatív nyelvészet társadalom- vagy természettudományos elmélet-e, értelmetlen, mert (TMH)-ből a tudományos megismerés **relatív pluralizmusa** következik.
- (iv) A ténymagyarázatok elemzése arra enged következtetni, hogy a generatív nyelvészet **faktuális** tudomány.
- (v) A generatív nyelvészet **objektív** tudomány, mivel – tudásszociológiai szempontok alapján – az objektivitás fogalma intézményesített vélekedésként volt meghatározható.

Az (i)–(v) tulajdonságok összessége tekinthető a (P1) probléma megoldásának.

Bármily komprimáltan mutattuk is be a fenti gondolatmenetet, az alábbi fő eredmények megfogalmazása önmagát kínálja:

Először, kísérlet történt egy, a nyelvészet sajátosságait messzemenően figyelembe vevő moduláris metaelmélet viszonylag részletes kidolgozására és működőképességének igazolására (vö. (H)(a)-t).

Másodszor, ezáltal megszűnt az analitikus tudományelmélet és a hermeneutika terméketlen és merev szembenállása, és kiderült, hogy lehetséges a nyelvészeti elméletalkotás metatudományos vizsgálata magának a nyelvészetnek az eszközeivel. Ezáltal a generatív nyelvészeti elméletalkotás számos, eddig ismeretlen sajátosságára derült fény (Vö. (H)(b)-t).

Harmadszor, lehetővé válik, hogy az ily módon felismert sajátosságokból ((H)(c)-nek megfelelően) következtetéseket vonjunk le a generatív nyelvészeti elméletalkotás tárgy tudományos problémáinak megoldására nézve.¹⁵

2.3. Válasz a (B) kérdésre: mesterséges intelligencia és tudásszociológia

A vizsgálatok egy általános tudományelméleti probléma példáján azt kísérelték meg szemléltetni, hogy az (RHN)-program alkalmas a (B) kérdés kezelésére is.¹⁶

A jelenlegi tudományelmélet egyik központi kérdése úgy hangzik, hogy milyen viszony áll fenn a megismerést meghatározó konceptuális és szociális tényezők között. Az egyik szélsőséges választ a tudásszociológia D. Bloor nevével fémjelzett ún. „Erős Programja” fogalmazta meg, mely azt állítja, hogy a tudományos ismeretek tartalmát konstitutív módon határozzák meg olyan társadalmi tényezők, mint pl. a „társadalmi érdekek”, a tudóscsoportok szerkezete vagy konvenciók (Bloor 1976, 1983, Fehér 1984, 1985, 1986). A másik szélsőséget a kognitivist tudományelmélet („cognitive science of science”) egyes képviselői alkotják, akik az ellenkező hipotézis mellett érvelnek, mely azt mondja ki, hogy a tudományos ismeretek tartalma kizárólag kognitív, konceptuális tényezők függvénye.

A probléma egyik legpregnansabb megnyilvánulási formája egy éles hangvételő vita, mely a *Social Studies of Science* 19 (1989)–21 (1992) számaiban, valamint számos egyéb publikációban folyt és folyik mind a mai napig a mesterséges intelligencia, mint kognitív tudományos diszciplína, és a tudásszociológia egyes irányzatainak kidolgozói között. A vitát Slezak (1989) azon kihívó tézise váltotta ki, mely azt állítja, hogy miután a tudományos felfedezések a mesterséges intelligencia, vagyis számítógépes programok révén szimulálhatók, és e programok nem tartalmaznak társadalmi tényezőket, a tudományos megismerés ez utóbbiaktól függetlenül jön létre – ez pedig,

¹⁵ Terjedelmi okokból e lépést itt nem illusztráltuk. De vö. Kertész (1991)-et a lépés részletes végrehajtásához a kormányzás és kötés elméletének példáján.

¹⁶ A részletes kifejtéshez vö. Kertész (1993a).

Slezak szerint, cáfolja Bloor tudásszociológiai programjának tételeit. Míg azonban a vitában szembenálló mindkét fél kezdetben radikális módon fogalmazta meg álláspontját, amennyiben a mesterséges intelligencia szószólói a megismerést meghatározó konceptuális faktorok, a tudásszociológusok pedig a társadalmi tényezők kizárólagosságát állították, a későbbiek során jelentős hangsúlyáthelyezésre került sor. Kiderült: a valódi kérdés nem az, hogy a kétféle tényező közül melyik az, amelynek a megismerésre gyakorolt befolyását ki kell zárni, hanem az, hogy létrehozható-e egy olyan metaelmélet, amely mindkét tényező interakcióját figyelembe veszi, vagyis:

Kidolgozható-e egy integrált metaelmélet?

Ezért célunk nem az volt, hogy eldöntsük, a mesterséges intelligencia kutatói vagy a tudásszociológusok nézetei-e a helyesek, hanem, hogy megvizsgáljuk, melyek azok a tételek, amelyeket egy integrált metaelméletnek képviselnie kell. Az elemzésekből levont következtetések összesen 10 olyan **deziderátum** megfogalmazásához vezettek, amelyeket egy integrált metaelméletnek meg kell valósítania, függetlenül kiinduló hipotézisei tartalmától. Az érvelés kimutatta, hogy e deziderátumokkal potenciálisan összeegyeztethető egy, a **generativista személetű kognitív nyelvészet által motivált moduláris metaelmélet**. Az a lépés tehát, amelyet meg kell tennünk, meg-egyezik (H)(a)-val, és a kibontakozó elmélet azonos a 2.1. és a 2.2. pontban MO₁-el jelölt metaelmélettel.

A következő feladat így annak igazolása volt, hogy ez a moduláris metaelmélet valóban megfelel egy integrált metaelmélettel szemben támasztott követelményeknek. A bizonyítás az explikáció módszerével történt, melynek során minden egyes korábban megfogalmazott deziderátumot MO₁ fogalmi apparátusával rekonstruáltunk, kimutatva, hogy azok MO₁-ben egy koherens és konzisztens tételrendszert alkotnak.

MO₁ működőképességének igazolásához természetesen nem elegendő a deziderátumok explikációja, hanem olyan empirikus esettanulmányokra is szükség van, amelyek bizonyítják, hogy a bevezetett fogalmi apparátus és a megfogalmazott tételek valóban alkalmasak a megismerés konceptuális és szociális tényezői közötti interakció leírására és magyarázatára. Miután a vitában mindkét, egymással szemben álló fél Chomsky generatív nyelvészeti modelljeinek tartalmi változásain próbálta a maga felfogását szemléltetni, indokolt az a követelmény, hogy egy integrált metaelméletnek is a generatív nyelvészeti elméletalkotás elemzésével kell bizonyítania használhatóságát. Ennek megfelelően egy részletes esettanulmány keretében MO₁ alkalmazása kimutatta, hogy a generatív nyelvészet fejlődésének két stádiumában – a sztenderd elméletben, valamint a kormányzás és kötés elméletében – megfogalmazott hipotézisek tartalmi sajátosságai egyértelműen a tudományos magatartás konceptuális és szociális princípiumai közötti parametrizációs viszony-nyal magyarázhatók.

Ily módon az (RHN)-program (B)-vel jelzett problémájának vizsgálata – a tudományos megismerést meghatározó konceptuális és szociális tényezők viszonyának példáján szemléltetve – a következő eredményekkel járt:

(a) Arra a kérdésre, hogy lehetséges-e egy integrált metaelmélet, mely képes a konceptuális és szociális tényezők interakcióját kezelni, a válasz határozott „igen”. Kimutattuk, hogy egy moduláris metaelmélet, mint (H) egyik lehetséges manifesztációja, alkalmas egy ilyen integrált metaelmélet szerepének betöltésére.

(b) Annak bemutatásával, hogy egy, a kognitív nyelvészet moduláris vonulatában gyökerező moduláris metaelmélet eleget tesz egy integrált metaelmélettel szembeni követelményeknek, bizonyították a **kognitív nyelvészet erejét**: azt, hogy (KNY)-nek megfelelően valóban alkalmas centrális jelentőségű tudományelméleti problémák hatékony kezelésére. Igazolta annak az útnak a járhatóságát, amelyre (KNY)-ből következően a kognitív nyelvészetnek szükségképpen rá kell lépnie, amelyen azonban az első lépések mindeddig nem történtek meg. A vizsgálatok megmutat-ták, hogy (KNY) értelmében nem csupán elvileg **szükséges**, de a gyakorlatban **lehetséges** is olyan, általános ismeret- és/vagy tudományelméleti problémáknak a **kognitív nyelvészet eszköztárával**

történi újrafogalmazása és lehetséges megoldások körvonalazása, amelyek látszólag nem kapcsolódnak közvetlenül a nyelvtudomány tárgyaéhoz.

(c) Ennek következtében szemléltették azt a módot, ahogyan az (RHN)-program általános metatudományos problémákra vonatkoztatva **választ adhat a (B) kérdésre**.

2.4. Válasz a (C) kérdésre: a német fonológia heurisztikája

Az (RHN)-program gyakorlati haszna jelentős mértékben azon áll vagy bukik, hogy képes-e meggyőzően kezelni a (C) kérdést, azaz bizonyítani tudja-e, hogy az a fajta metatudományos reflexió, amelyet (RHN) képvisel, valóban kézzelfogható és közvetlenül hasznosítható módon hozzájárulhat a nyelvészet tárgy tudományos problémáinak (részleges) megoldásához. Azt, hogy ennek bizonyítása egy – erőteljesen tudományelméletileg megalapozott szemléletű – „**didaktikai kísérlet**” formájában történt,¹⁷ a következő megfontolások indokolják:

(a) Miután a problémamegoldási stratégiák általában heurisztikák formájában ragadhatók meg, a feladat szükségképpen egy heurisztika kidolgozása. A nyelvészet terén mindeddig szisztematikus heurisztikai próbálkozás nem történt, ezért a nyelvészeti problémamegoldás stratégiáiról nagyon keveset tudunk; olyan útra kellett lépniünk, amely mindeddig járatlan volt.

(b) A feladat végrehajtását tovább nehezíti, hogy a (C) probléma tartalmának megfelelően egy olyan speciális heurisztikára kellett kísérletet tenni, amely a nyelvészetre való, **metaszintű** reflexió eredményeként nyert ismeretek birtokában képes elősegíteni a **tárgyszintű** problémák megoldását. A továbbiakban egy ilyen speciális heurisztikát **(MT)-heurisztikának** („meta-tárgy-heurisztikának”) nevezek. Ilyen típusú heurisztika kidolgozására eddig sem általánosságban, sem egyetlen tudományágon belül sem volt példa, így végképp nincsenek olyan előzmények, amelyekre támaszkodhatnánk.

(a)-ból és (b)-ből először is az következik, hogy egyelőre **elemi szintű lépések** megtételére van lehetőség, és ezért indokolt a legegyszerűbb, valóban elemi szintű (MT)-stratégiák feltárására korlátozni a célkitűzést. Másodsor, nyilvánvaló, hogy e vállalkozás sikerét csakis a gyakorlat igazolhatja: vagyis az, ha bizonyítani tudjuk, hogy azok a személyek, akik saját problémamegoldó tevékenységükre a metaszinten reflektálva olyan ismeretekhez jutnak, amelyek (A)-ra adott válaszoknak tekinthetők, ezen információkat **ténylegesen** beépítik saját tárgy tudományos problémamegoldó tevékenységükbe, és ily módon **valóban** megoldják azokat a problémákat, amelyeket ezen információk hiányában nem tudnának megoldani. E két következmény egyidejű figyelembevételére egy „didaktikai kísérlet” látszik alkalmasnak.

A „didaktikai kísérletet” német szakos egyetemi hallgatók fonológia oktatása során hajtottuk végre: a cél az volt, hogy a hallgató a német fonéma-rendszer tulajdonságait **saját maga fedezze fel problémák önálló megoldása révén**. Ez először is azt jelenti, hogy a hallgatók szembesülnek **fonológiai problémák** egy szisztematikus és didaktikus elrendezett halmazával. Feladatuk az, hogy e problémákat saját „józan eszük” alapján megoldják. Ez megfelel a tárgy tudományos, nyelvészeti tevékenység szintjének, amely (H) értelmében a metareflexió tárgyát kell, hogy képezze. Másodsor, a hallgatók – szintén szisztematikus elrendezett és didaktikailag átgondolt – metodológiai problémákkal is találkozhatnak, melyek metaszintű reflexióra készítik őket pl. a „Hogyan jártam el akkor, amikor az x problémát megoldottam?” típusú kérdések feltevésével. E metareflexió eredményeképpen saját maguk tárják fel azokat a metodológiai szabályokat, amelyeket az első lépésben intuitíve, reflektálatlanul alkalmaztak a fonológiai (tárgy tudományos) problémák megoldása során. Ez a lépés (H)(b) elemi szintű, didaktikus adaptációja. Harmadsor, a fonológiai problémamegoldás ily módon feltárt és tudatosított metodológiai szabályait kell – (H)(c)-vel összhangban – felhasználniuk újabb tárgy tudományos (fonológiai) problémák megoldásánál. Ily módon a metaszintű reflexió eredménye közvetlenül beépül a tárgy tudományos problémameg-

¹⁷ A kísérlet kifejtéséhez vö. Kertész (1993b).

oldásba. Nyilvánvalóan számos olyan probléma kínálkozik, amelyek csakis ezen szabályismeret birtokában oldhatók meg. Miután minden, a kiindulópontban felvetett fonológiai probléma a szakirodalomban ismert és adott elméleti keretben megoldott probléma rekonstrukciója, az utolsó lépés sikeres végrehajtása érvel jelent azon feltevés mellett, hogy (MT) mechanizmusa nem csupán az egyetemi hallgatóktól elvárható elemi szinten, hanem a tudományos kutatás szintjén is működőképes lehet.

A „didaktikai kísérlet” fő eredményei az (RHN)-program szempontjából az alábbiak:

(a) Elemi szintű példán szemlélteti egy, a tárgy tudományos problémamegoldás szolgálatába állított metanyelvészet lehetőségét.

(b) Szemlélteti, hogy ez a metanyelvészet egy (MT)-heurisztikában ölthet testet.¹⁸

3. Összegzés

Az elvégzett és az eddigiekben tömören ismertetett vizsgálatok legfontosabb eredménye természetesen az (RHN)-program egésze: az a kísérlet, melynek célja a metanyelvészetnek mint autonóm, átfogó és szisztematikus kutatási programnak a megalapozása, legitimálása és részleges megvalósítása. A program eddig végrehajtott négy részprojektuma a következő alapvető eredményekhez vezetett:

(a) Kimutatta, hogy nem csupán elvben szükséges, hanem valóban lehetséges és termékeny vállalkozás a kognitív nyelvészet alkalmazási területének jelentős mértékben történő kiterjesztése az ismeret- és/vagy tudományelmélet irányába. Ennek következtében a jövőben a kognitív nyelvészet konstitutív tulajdonságai között kell számon tartani a metatudományos feladatok kezelésének képességét is.

(b) Kimutatta, hogy a reflexivitás a kognitív nyelvészet szükséges tulajdonsága, függetlenül a mindenkori kognitív nyelvészeti elméletek specifikumaitól.

(c) Kidolgozta azt a moduláris metaelméletet, amely az (RNH)-program egyik – de nem az egyetlen – lehetséges megvalósítási lehetősége.

(d) A nyelvészet területén elsőként tett kísérletet egy heurisztika kidolgozására és ezzel egyidejűleg a nyelvészet egyik részterületére – a szegmentális fonológiára – jellemző problémamegoldási stratégiák feltárására.

(e) Szemléltette az (A)–(C) problémák megoldási lehetőségeit.¹⁹

SZAKIRODALOM

- Almeder, R. 1990. On Naturalizing Epistemology. *American Philosophical Quarterly* 27, 263–279.
- Bierwisch, M. 1990. Perspectives on Mind, Brain, and Language: Linguistics as a Cognitive Science or Touring the Chinese Room Again. In: Burkhardt, A. (ed.): *Meaning and Intentions*. Berlin & New York.
- Bierwisch, M. & Lang, E. 1987. Etwas länger — viel tiefer — immer weiter: Epilog zum Dimensionsadjektiveprojekt. In: Bierwisch, M. & Lang, E. (Hrsg.): 649–691.

¹⁸ Kertész (1993b) utószava a moduláris metaelmélet eszközeivel magyarázatot próbál adni a fonológiai problémamegoldás szabályainak eredetére és működésére, amennyiben a magatartás univerzális principiumai között fennálló parametrizációs viszonyból vezeti le őket. Így a „didaktikai kísérlet” egy moduláris metaelmélet szerves részeként azt szemlélteti, ahogy ez a moduláris metaelmélet (H)(c)-t végrehajtja.

¹⁹ Az (RHN)-program gyenge pontjaira és azon nyitott kérdésekre, amelyekre jelenleg nem adhat választ, a jelen ismertetés keretében nem térhetünk ki; összegzésükhöz vö. Kertész (1999).

- Bierwisch, M. & Lang, E. (Hrsg.) 1987. *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*. Berlin.
- Bierwisch, M. & Lang, E. (eds.) 1989. *Dimensional Adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin & Heidelberg & New York.
- Bloor, D. 1976. *Knowledge and Social Imagery*. London.
- Bloor, D. 1983. *Wittgenstein: A Social Theory of Knowledge*. London.
- d'Avis, W. 1998. Theoretische Lücken der Cognitive Science. *Journal for General Philosophy of Science* 29, 37–57.
- Eckardt, B. von 1993. *What is Cognitive Science?* Cambridge, Mass.
- Fehér, M. 1984. A posztpozitivistá tudományfilozófia válsága. *Magyar Filozófiai Szemle* 5–6, 559–593.
- Fehér, M. 1985. Naturalizált vs. szocializált episztemológia. *Filozófiai Figyelő* 3: 18–39.
- Fehér, M. 1986. A tudásszociológia mint tudományelmélet. *Janus* I. 3: 45–58
- Gardner, H. 1992. *Dem Denken auf der Spur. Der Weg der Kognitionswissenschaft*. Stuttgart.
- Kertész, A. 1991. *Die Modularität der Wissenschaft. Konzeptuelle und soziale Prinzipien linguistischer Erkenntnis*. Braunschweig & Wiesbaden.
- Kertész, A. 1993a. *Artificial Intelligence and the Sociology of Knowledge: Prolegomena to an Integrated Philosophy of Science*. Frankfurt am Main.
- Kertész, A. 1993b. *Heuristik der deutschen Phonologie. Eine elementare Einführung in Strategien der Problemlösung*. Budapest.
- Kertész, A. 1995. *Die Ferse und der Schild. Über Möglichkeiten und Grenzen kognitionswissenschaftlicher Theorien der Erkenntnis*. Frankfurt am Main.
- Kertész, A. 1998. Metalinguistik als Forschungsprogramm. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 8: 133–176.
- Kertész, A. 1999. *Metalinguistik. Grundlagen und Fallstudien* (megjelenés előtt).
- Kitcher, P. 1992. The Naturalists Return. *The Philosophical Review* 101: 53–114.
- Koppelberg, D. 1996. Was macht eine Erkenntnistheorie naturalistisch? *Journal for General Philosophy of Science* 27: 71–90.
- Kornblith, H. 1985. Introduction: What is Naturalized Epistemology? In: Kornblith, H. (ed.): *Naturalized Epistemology*. Dordrecht, 1–15.
- Lang, E. 1989. The Semantics of Dimensional Designation. In: Bierwisch, M. & Lang, E. (eds.): 269–417.
- Maffie, J. 1990. Recent Work on Naturalized Epistemology. *American Philosophical Quarterly* 27, 281–293.
- Quine, W.V.O. 1969. Epistemology Naturalized. In: Quine, W.V.O. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York, 69–90.
- Rickheit, G. & Strohner, H. 1995. *Einführung in die kognitive Sprachverarbeitung*. Tübingen.
- Schwarz, M. 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen.
- Shatz, D. 1993. Scepticism and Naturalized Epistemology. In: Wagner, S.J. & Warner, R. (eds.): *Naturalism: A Critical Reappraisal*. Notre Dame, IN., 117–145.
- Strohner, H. 1995. *Kognitive Systeme. Eine Einführung in die Kognitionswissenschaft*. Opladen.
- Slezak, P. 1989. Scientific Discovery by Computer as Empirical Refutation of the Strong Programme. *Social Studies of Science* 19: 671–695.

Kertész András

Kertész, András: Metalinguistics as a research programme. The aim of the paper is to summarize the main tenets and current results of a new approach to the metascience of linguistics. The approach is, first of all, naturalistic in the sense of Quine (1969); secondly, reflexive insofar as it may use the means of linguistics itself to capture the nature of linguistic inquiry; and, finally, heuristic in that it does not attempt to develop a particular metatheory of linguistic research but, rather, a heuristics capable of generating a series of alternative metatheories. The way 'reflexive-heuristic naturalism' thus characterized works is illustrated by three examples.

Szalay Imre magyar nyelvtanának szerb fordítása*

1. A szabályozott és módszeres iskolai nyelv- és anyanyelvoktatás az Osztrák Monarchiában a XVIII. század végén, Mária Terézia Korbán kezdődik. Három korábbi írásomban foglalkoztam az ebből az időből való ábécés könyvekkel, elemi iskolai nyelvtanokkal, valamint Marijan Lanosovič szlavón (= horvát) grammatikájának német és magyar mintáival (vö. Nyr. 122: 184–9; 451–8; 123: 59–79). A legfontosabb német nyelvű minta a Gottsched nyelvtanain alapuló, Johann Ignaz Felbiger szerkesztette *Anleitung* (később: *Verbesserte Anleitung*) *zur deutschen Sprachlehre* című iskolai nyelvtan volt. Ehhez igazodtak a magyar, a horvát, a szerb, a szlovák, a szlovén (vend) nyelvtanírók anyanyelvi grammatikáik megalkotásában is. Ezek a nyelvtanok tehát idegen nyelvi modell alapján többségükben eleinte idegen (német és latin) nyelven írt anyanyelvi grammatikák voltak. Ez a megállapítás vonatkozik a korabeli magyar nyelvtankönyvek horvátra, szerbre, szlovénra stb. való fordításaira is azzal, hogy ezekben a munkákban már a magyarral való egyes konkrét jelenségekre szorítkozó, gyakorlati célú egybevetésekkel is találkozunk. Ilyen módon tehát szomszédos népeink grammatikográfiája a közvetlen német minta mellett közvetett német, latin, valamint magyar minta hatása alá is került.

2. A magyar nyelvtanok fordításaira különleges ösztönzést adott az 1830. évi 8. törvény-cikk, amelynek értelmében „minden Paptól, köztisztviselőtől, Tanítótól, Kereskedőtől, Polgártól, és lakostól a’ magyar nyelvnek a’ hazai nyelv’ tudása megkívántatik, és pedig azzal a’ szoros kitételrel, hogy 1834-dik esztendőtol kezdve senki se nyerhessen közhivatalt, ki a’ hazai nyelvben járatlan” (Bérics J. *Elő-Beszéd*). (E törvénycikk hatásával itt nem foglalkozom. Különösképpen a horvát visszhangokkal kapcsolatban vö. I. Nyomárkay 1989). A magyar nyelv használatának törvényben rögzített kiszélesítése készítette Bérics Jánost (Jovan Bericét), a nem egyesült nemzeti iskolák főigazgatóját, több szerb nyelvű szépirodalmi mű szerzőjét (vö. Szinnyei I., Enciklopedija Jugoslavije), hogy Szalay Imre *A magyar nyelvtudomány rövid foglalata* című nyelvtanát szerbre fordítsa, és a szerbek számára szükséges magyarázatokkal is ellássa. (Szalay nyelvtana a maga korában igen népszerű volt. Lefordították szlovén (vend) nyelvre és románra is.) A szerb fordítás Szalay nyelvtanának ötödik, „megjobbított” kiadása alapján készült, amely Pesten jelent meg 1833-ban. Bérics fordítása ugyanabban az évben a Budai Egyetemi Nyomda kiadásában látott napvilágot. Bérics rövid *Elő-Beszéd*-ét terjedelmesebb ajánlás követi, melynek megszólítottjai gróf Teleki József mint a Magyar Tudós Társaság „előülölője” és gróf Széchenyi István mint ugyanezen intézmény „másod előülölője”. Bérics az ajánlásban felidézi iskolás éveit is, s elmondja: „...hálaadólag kell megvallanom, hogy azon, akármilyen csekély tudományt is, mellyel birhatok, csupán magyar származású Oktatóknak köszönhetem”, majd így folytatja: „A’ mi (ti. a magyar nyelv ismerete, Ny. I.) engemet arra birt, hogy ezen alkalmat a’ magyar nemzethez és nyelvhez viseltető készségemnek ki mutatására, ’s így ezen dicső nemzet nyelvének, a’ szerb Ifjúság körében teendő ajánlására, ’s elterjesztésére használnám.” Megállapítja, hogy Teleki és Széchenyi munkássága révén „legyőzettek... az ellenszegülőknek negédes fölszólalásai, mellyekkel a’ magyarosodás ügyét némelly gyávák megtámadni merészlették, és kiadott irományokkal is sértegették.” Végül kifejezi abbeli reményét, hogy „erre fordított fáradozásaimat soha bánattal nem fogom keserítve érezni; mert az Illyriai Ifjúság megértvén, ’s fölfogván könyvecskémből a magyar nyelv kellemeit, ezzel együtt a’ magyar nemzet’ tiszteletére is indittatván, ezen édes hazánkat reményére, ’s örömeire kívánkozik, ’s igyekszik fölnevelkedni.”

3. Bérics János nyelvtana, a *Madbarsko-serbska grammatika*, amely már címében is utal a magyar mintára, illetve a két nyelv egybevetésére, három részből áll. Az első maga a nyelvtan,

* A dolgozat az OTKA TO 24152 és az MKM FKFP 0567/97 pályázat keretében készült, a Nyr. 122: 184–9 és 451–8 lapon található dolgozatokkal együtt.

Az irodalomjegyzéket l. Nyr. 122 [1998]: 188–9, 451–8.

azaz Szalay munkájának magyarázatokkal ellátott fordítása, a második egy huszonegy olvasmányból álló gyakorlatgyűjtemény, melynek szövegei Márton József *Versuch einer ausführlichen praktischen Ungarischen Sprachlehre für Deutsche...* című, 1812-ben Bécsben kiadott nyelvtanából valók, a harmadik részt pedig egy „4856 magyar–szerb szóból álló tárocska” alkotja. Szalay nyelvtanán, s így Bérícésén is jól követhető a *Verb. Anleitung* hatása, valamint – ezzel párhuzamosan – a korábbi német grammatikai hagyomány közvetlen mintája is. A bécsi nyelvtan jellegzetesen ötös felosztású:

- I. Die Rechtschreibung oder Rechtlesung
- II. Die Tonmessung
- III. Die Rechtschreibung
- IV. Die Wortforschung oder Wortänderung
- V. Die Wortfügung

Ez a felosztás – mint említettem – Gottsched nyelvtanain alapul. Ennek megfelelően épül fel a Gottsched mindkét nyelvtanára, de elsősorban a *Sprachkunstra* támaszkodó, a magyarral összevető magyarázatokkal is bővített adaptáció, a Kratzer János Ágoston által 1787-ben Pozsonyban kiadott *Új német grammatika*. A magyar grammatikák közül kisebb módosításokkal ugyan, de hasonló felépítésű Bél Mátyás német nyelvű „magyar nyelvmestere”, a *Meliboe ungarischer Sprachmeister*, amelynek hatodik, újra átnézett és a „korhoz igazított” kiadása (a dolgozatban erre utalok) 1787-ben ugyancsak Pozsonyban jelent meg. Ez négy részből áll:

- I. Von der Aussprache
- II. Von der Rechtschreibung
- III. Von der Wortkenntniß
- IV. Von der Fügung

A hagyományos tagolás első két részét összevonja.

Lényegében a bécsi (ötös) tagolást követik a XVIII. század végi idegen (német és latin) nyelven írt más magyar nyelvtanok is, mint Szaller György *Ungarische Sprachlehre lateinisch und deutsch erklärt* és Farkas János *Ungarische Grammatik für Deutsche* című, Márton József és Szlemenics Pál által átdolgozott nyelvtana. Az előbbi 1793-ban Pozsonyban, az utóbbi 1816-ban Bécsben jelent meg. Ennek felosztása a következő:

- I. Von der Rechtlesung, Tonmessung u. Rechtschreibung
- II. Von der Wortforschung
- III. Von der Wortfügung

A *Verb. Anleitung* valamennyi kiadása részletezi a helyes olvasásra, hangsúlyozásra és a helyesírásra vonatkozó tudnivalókat; ezt a részt azonban az adaptációk többsége lerövidíti. A rövidítések Gottsched *Kern*-je alapján készültek, amint erre a magyarok számára szerkesztett és 1769-ben Kolozsvárt kiadott latin nyelvű grammatika (*Compendiosa...*) is utal, amelynek tagolása a következő:

- I. De Literis & earum recta Pronunciatione
- II. De Etymologia
- III. Syntaxis

Ez a felosztás a közvetlen mintája Szalay Imre nyelvtanának, s így természetesen Bérícésének is:

- | | |
|-------------------------------------|--|
| I. A' helyes kimondásról 's írásról | Pravilno proiznošenje i Pravopisanie |
| II. A' szónyomzásról | Slovoispytanie (Hudožnoslovie Ethymologia) |
| III. A' szókötésről | Slovosloženie (Syntaxis) |

A hármas tagolás tartalmazza a *Sprachkunst*-nak, így a *Verb. Anleitung*-nak is mind az öt részét. Ez jellemző a legtöbb gyakorlati célú nyelvtanra, így – egyebek mellett – Marijan Lanosović elsősorban németek számára írt szlavón (= horvát; a Szlavóniában beszélt regionális irodalmi nyelv) nyelvtanára is, mely *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre* címmel 1795-ben Budán jelent meg az Egyetemi Nyomda kiadásában; s tagolása a következő:

- I. Die Vorbereitung zu der slavonischen, oder illyrischen Sprachlehre (ez a mindössze nyolc oldal terjedelmű rész a betűk ismeretét és az alapvető helyesírási tudnivalókat tartalmazza)
- II. Von den Theilen der Rede
- III. Von der Wortfügung

4. A szófajok felosztásának a grammatikai hagyományban két szempontja alakult ki: a morfológiai és a szemantikai. Ennek megfelelően csoportosít a *Verb. Anleitung*, valamint bő magyarázatokkal ezt találjuk a Kratzer-féle Gottsched-fordításban is. Ezzel szemben Szalaynál, s így Bércsénél nem olvasunk csoportosítási szempontról, hanem minden bevezető mellőzésével csupán a beszédrészek felsorolásával találkozunk: *névmutató, név, névmás, ige, részesülő, határozó, elől-utol-járó, egybefoglaló, közbevető vagy indulatjelentő*. A morfológia és a szóképzés nem különül el egymástól; a szóképzést a morfológián belül tárgyalják. Így jár el a *Verb. Anleitung* is, a latin nyelvű német nyelvtanok viszont a szóképzéssel nem foglalkoznak. A morfológia tárgyalásában tehát Szalay részben a bécsi grammatikát követi, részben pedig a rövidített adaptációkhoz igazodik. Ilyen módon nála Gottsched mindkét nyelvtanának hatása is megfigyelhető.

A szófajok felosztásában a *Verb. Anleitung* is érvényesíti a szemantikai és a morfológiai szempontot. Tehát:

Es gibt neun Theile der Rede, nämlich:

Das Geschlechtswort	
Das Nennwort	zur Benennung der Dinge
Das Fürwort	
Das Zeitwort	
Das Mittelwort	das Thun oder Leiden anzudeuten
Das Vorwort	
Das Nebenwort	
Das Zwischenwort	Bestimmungswörter
Das Bindewort	

Es gibt abänderliche, und unabänderliche Theile der Rede. Abänderliche Theile der Rede sind Wörter, welche in der Verbindung mit andern Wörtern verschiedene Abänderungen leiden.

Diese sind

Das Geschlechtswort (Articulus)

Das Nennwort (Nomen)

Das Fürwort (Pronomen)

Das Zeitwort (Verbum)

Das Mittelwort (Participium)

Unabänderliche Theile der Rede sind Wörter, welche in der Verbindung mit andern Wörtern immer unverändert bleiben. Diese sind,

Das Vorwort (Praepositio)

Das Nebenwort (Adverbium)

Das Zwischenwort (Interiectio)

Das Bindewort (Conjunctio)

A szófajok ilyen felosztása végső soron a görög grammatikákra megy vissza. Az erre épülő tradíció alapján íródtak a német grammatikák egészen Adelungig. Schottel 1663-ban megjelent nyelvtana görög mintára veszi fel önálló szófajként a névelőt (articulus, Geschlechtswort) és latin mintára az indulatszót (interjectio). A későbbi nyelvtanokban ez a felosztás kisebb részleteiben módosulhatott, de a módosulások az alapelveken nem változtattak. Így Gottschednél s a *Verb. Anleitung*-ban is a Nennwort (nomen) kategóriáján belül kap helyet a Hauptwort (nomen substantivum) és a Zahlwort (nomen numerale), valamint külön szófajként szerepel a Mittelwort (participium).

5. A névelőt a latin nyelvű német grammatikákban a mutató névmással feleltetik meg. A németben az articulus neve *Geschlechtswort*, minthogy a főnév által jelölt fogalom határozottságára való utalással együtt a grammatikai nemet is mutatja. A latin és német nyelvű magyar nyelvtanok megtartják a *Geschlechtswort* terminust. A Gottsched alapján írt latin nyelvű német nyelvtanok a német articulus mutató névmással határozzák meg: „Germani habent articulos: definitum der, die, das, hic, haec, hoc & indefinitum ein, eine, ein, quem latini non habent, sed idem significant ac pronomen aliquis, aliqua, aliquod ex. g. der Tempel, Templum. ein Mann aliquis vir” (Grammatica germanica). Szaller György nem bocsátkozik magyarázatokba, egyszerűen azonosítja vele a határozott és a határozatlan névelőt: „Die Ungarn haben zwei Geschlechtswörter: das bestimmte *az* der d. d. und unbestimmte *egy* ein, eine, ein.” Ugyanezt találjuk a Farkas–Márton–Szlemenics-féle nyelvtanban a következő megjegyzéssel: „In der deutschen Sprache zeigt der Artikel auch das Geschlecht an; diese Eigenschaft besitzt der ungarische Artikel nicht, weil im Ungarischen die Hauptwörter kein Geschlecht haben.” A névelő (Geschlechtswort, névmutató, častica) szófajként történő szerepeltetése tehát a német grammatikák hatása.

Verb. Anleitung	Szalay	Bérics
Das Geschlechtswort ist ein abänderlicher Theil der Rede, welcher den Nennwörtern vorgesetzt, und mit ihnen abgeändert wird. Es zeigt zugleich aber auch an, wessen Geschlechtes ein Nennwort sei.	A' névmutató olyan szó a' beszédben, melly a' főnév eleibe tétetvén, azt mintegy megmutatja, 's kijelenti, p.o. add ide a' pálczámat.	Častica je takova reč, koja se pred imenom sušcestvitelnimъ polaže, i koja ono isto ime pokazuje, i izvéstno ga opreděljava: n. p. add ide a' pálczámat... ..ona u mađarskomъ jazyku nikakav rodъ ne označava.

6. A participium szintén a görög és a latin mintának megfelelően külön szófajként szerepel egészen Adelungig. Morfológiai szempontból nem sorolható egyetlen csoportba, mivel csak jelzői használatban változtatja alakját, határozói funkcióban nem. A német grammatikában használt *Mittelwort* terminus J. Wismayrtól származik: „Es stehet also zwischen dem RedeWorte und dem EigenschaftsWorte gleichsam in der Mitte, und wird deßwegen Mittelwort (im Lateinischen Participium, TheilungsWort) genannt” (idézi Naumann, B. 169). Ilyen alapon áll a *Compendiosa* meghatározása is: „Participia habent aliquid Commune verbis, aliquid nominibus, cum verbis hoc commune habent, quod passionem, & actionem significant; item quod tempora praesens, Praeteritum, & futurum significant. Cum nominibus participia hoc habent Commune, quod genera, nu-

meros, & casus admittant, vg. der die das liebende. hic, haec hoc amans. der die das geliebte amatus a. um. Gen. des liebenden amantis. D. dem liebenden amanti & c. haec nihil omnino participiis diversa sunt ab adjectivis.” Szalay meghatározása egyezik a *Verb. Anleitung*-ével.

Verb. Anleitung	Szalay	Bérics
Die Mittelwörter sind eine besondere Art Beiwörter, die von Zeitwörtern gebildet werden, und nebst ihrer gewöhnlichen Bedeutung auch eine gewisse Zeit anzeigen.	Igéből származtatott melléknév, melly valami személy’ vagy dolog’ cselekvő vagy szenvedő állapotját jelentvén egyszersmind azon állapot’ idejét is kijelenti.	Pričastije je ona část slova, koja se izъ glagola rada, i dějstvije ili stradanie kakovogъ lica ili veščī označavajući, svojstvo samogъ glagola u sebi zaključuje, a kupno i vremenno sostojanije pokazyva.

A német felosztás elsősorban morfológiai okokból nem alkalmazható a magyarra. Ezt már Kratzer is érinti, amikor „mellesleg” felhívja a figyelmet arra, hogy „a’ német szóban nintsen jövőendő időt jelentő Participium”. Szaller György is megjegyzi, hogy „das Mittelwort ist ein abänderlicher Theil der Rede, welcher die Beschaffenheit des Zeitwortes anzeigt, oder auch statt eines Hauptwortes gebraucht wird...” (az én kiemelésem, Ny. I.). Szaller itt tárgyalja a gerundiumot is: „Die Gerundien stammen von den Zeitwörtern her, und zeigen die Beschaffenheit der Hauptwörtern an, endigen sich zugleich mit den Sylben *ván, va, ásrá, vén, ve, ésre*, z. B. *Olvasván, olvas-va, olvas-ásra: szeret-vén, szeret-ve, szeret-ésre* zu lesen, lieben, um zu lesen, lieben u. s. w.” Hasonló példákat találunk Nagy György nyelvtanában, aki a német gerundiumot véve alapul világosan megmondja, hogy a magyarban itt egyszerűen csak főnevekről van szó: „Wenn der Infinitiv das Wörtchen *zu* vor sich hat, so nennen ihn die Deutschen *das Gerundium*; dieses bedeutet entweder eine Absicht; ich komme zu lernen, ich komme zu sehen; oder den Begriff, daß etwas geschehen kann oder muß an; das ist zu lernen, das ist zu loben... Dieses Gerundium verwandelt der Ungar oft **in ein Hauptwort** (az én kiemelésem, Ny. I.) mit Beyfügung der Postpositionen *ra, re*; vagon időm sétálásra, tanulásra, evésre, aluvásra; Ich habe Zeit zu spatziren, zu lernen, zu essen, zu schlaffen.” Szaller ezeket a kifejezéseket latin gerundiumokkal is visszaadja: „*vagon kedvem tanulásra*, habeo animum discendi vel ad discendum.” Szalay a *va, ve, ván, vén* képzős igenevek mellett ide sorolja a *vást, vést* és *ton, ten, tön* képzővel alkotott határozószókat is, mint a „változhatatlan részesülő” kategóriáit. Hozzáfűzi magyarázatként, hogy ezeket a szóalkokat jelentésük (inkább mondattani szerepük) köti össze, tudniillik „akkor jön(nek) elő, mikor *hogyan?* kérdésre felelünk.”

7. A magyar felosztást vissza lehet ugyan szerbül adni, de a példák pontos fordítása lehetetlen elsősorban azért, mivel a megfelelő szerb szófaj morfológiai és szintaktikai viselkedése elüt a magyarétól. A XIX. század első harmadában a cselekvő jelen idejű participiumok a szerb írott nyelvben még ragozódnak ugyan, de nem válhatnak főnévvé. Ezért noha a *tanító* pontos fordítása *učitelj*, de ez az utóbbi formailag nem participium, hanem *-telj* képzős nomen agens. Bérics érzi is, hogy mindez magyarázatra szorul, ezért hozzáfűzi, hogy a participiumok gyakran főnévként is használatosak, s ezt példákkal is illusztrálja, többször megadva a magyar főnévvé vált participium német jelentését is: *adó, davatelj, dajatelj, Geber, bíró: sudija, bógő: Baßgeigen, hegede* stb. Teljes megfelelés a magyar és a szerb között a múlt idejű participium esetében áll fenn. Itt mindössze egy morfológiai tény zavarja a pontos fordítást, az tudniillik, hogy a szerb ezt az igenevet befjezett szemléletű igéből képezi, s a befjezettség leggyakoribb alakí jele az ígékötő. A példák közül a *faragott kép* megfelelője *izrezanъ obrazъ- kip*, azaz tkp. ’kifaragott kép’, a *töltött puská napuněna puška*, tkp. ’megtöltött puská’. Jövő idejű participium a szerbben nincs, ezt Bérics az oroszból származó szenvedő jelen idejű participiummal fordítja, így a *várandó* megfelelőjeként szereplő

očekuemj jelentése is jelen idejű, 'a várt, akit v. amit most várnak', hasonlóan a *prodavaemj espap sem eladandó portéka*, hanem 'eladó portéka, amit most árulnak', az *odbacuemo dělo sem elvetendő dolog*, hanem '(a jelenben) elvetett dolog'. A *vást, vést, ván, vén, va, ve* képzős főneveket, illetve igeneveket egyaránt *-ci* képzős határozói igenévvel (děipričastie) adja vissza.

8. Jelen dolgozatban Szalay Imre nyelvtanának szerb fordításáról szólva csupán három kérdést érintettem: a szófajok felosztását, valamint két általánosabb értelemben is érdekes problémát, a névelő és a participium szófajának kérdését. Mind Szalaynál, mind elődeinél világos a latin és a német minták hatása. Érdemes lenne az említett német hagyomány hatását a kor többi magyar nyelvtanán is megvizsgálni. Egyes ismertebb grammatikákra a jelen cikkben is utaltam. Az a kép, amelyet Bleyer J. monográfiájából nyerünk, inkább a grammatikográfia külső történetét világítja meg. Fontos volna megtudnunk, miben és mennyiben hasonlóak, miben és miért térnek el a XIX. század első felének magyar grammatikái a latin hagyománytól és a német mintától. Még fokozottabban érvényes ez szomszédos népeink nyelvtanaival kapcsolatban. Ismereteim szerint ugyanis a horvát, szerb vagy szlovén grammatikai szakirodalom eddig ezekkel az összefüggésekkel nem foglalkozott.

Nyomárkay István

Nyomárkay, István: Imre Szalay's "Compendium of Hungarian linguistics". Imre Szalay's grammar entitled *A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja* is based partly on the Vienna grammar entitled *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, and partly on the Latin adaptation of Gottsched's grammar entitled *Kern der deutschen Sprachkunst*. Szalay's grammar has been translated into Serbian completed with commentaries by János Béracs.

Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései*

Az alárendelő mondatok két tagmondatból: főmondatból és mellékmondatból álló tagmondatgyüttesek. A mellékmondat tipikusan a főmondat valamely összetevőjének (mondatrésznének) mondat alakjában való kifejezése. Ezzel a főmondati összetevővel való megfeleltetés miatt nevezte a szakirodalom a mellékmondatot álmondatnak: funkcionálisan mondatrész értékű, formailag mondat alakú. Ez azonban sok esetben nem valósul meg így. Ugyancsak nem igaz minden alárendelő viszonyú tagmondatgyüttesre az a formális (felcserélhetőségi) kritérium, amelyet újabban az alá- és mellérendelő mondatok elkülönítésére szokás alkalmazni: *Palkó szívesebben teniszezik, mint csellózik.* → **Mint csellózik, Palkó szívesebben teniszezik.*

1. Az alárendelő mondatok grammatikai szerveződésében részt vevő kategóriák

1.1. A főmondatbeli **alaptag**. Ehhez kapcsolódik, azaz ennek kötött vagy szabad bővítőmennyét képviseli a mellékmondat. Az alaptag szófaja mellékmondat típusonként változhat, és megfelel az egyszerű mondatrészek szintagmaviszonyainak. A tárgy például – mint kötött bővítőmenny – az igei (igenévi) csoport tagja: *virágot szed, virágot szedni*. Ugyanígy az igei (igenévi) csoporthoz tartozik kötött bővítőmennyként a tárgyi mellékmondat is: *Örömmel nézem, hogy a hegyoldalban virágot szedsz. Szeretem nézni, hogy a hegycsúcson csillog a hó.* A jelző a főnévi csoporthoz

* Próbafejezet részlete a Magyar grammatikából. Készült az OTKA (A/053/94) támogatásával.

tartozik: *csillogó hó*; ugyancsak főnév az alaptagja a jelzői mellékmondatoknak: *Az a hó, amely májusban még csillogott a hegycsúcson, augusztusra elolvadt*. A főmondatbeli alaptagok főbb szófaji csoportjai tehát: ige; igenév; főnév; melléknév (*A tévedés annál veszedelmesebb, minél több igazságot tartalmaz*); határozószó (*Közel voltam ahhoz, hogy sirni kezdjek*); ritkán névmás (*Téged kérlek, aki a negyedik padban ülsz, hogy gyere ki*). Sajátosak, de a kommunikációban gyakoriak főmondatként a módosítószók: *Persze, hogy elmegyünk*. Megjegyzendő, hogy az állítmányi mellékmondatokkal kapcsolatban nem beszélünk alaptagról, ezek a mellékmondatok ugyanis – mivel az állítmány abszolút fölérendelt tag – nem bővítmény jellegű összetevőt fejeznek ki. Velük kapcsolatban a főmondatbeli alany típusát (szófaját) érdemes figyelembe venni.

1.2. Az utalószó. – A főmondatban egy szemantikailag üres mutató névmás vagy mutató névmási határozószó képvisel(het)ti a mellékmondatot. Az utalószó – a kommunikatív szándékú aktuális tagolás szempontjainak megfelelően – téma (topik), fókusz vagy neutrális (ige utáni) helyzetben egyaránt állhat: *Azt nem árulta el, hogy megjelent egy új könyve. Azt mesélte el este a kisfiának, hogy tegnap három özet látott a tisztáson. Nem felejttem el azt, amit értem tétél*. A felszíni szerkezetet vizsgálva („hagyományosan”) az utalószó a főmondat része, s az alaptaghoz való grammatikai viszonya – természetesen – megegyezik az alaptag és a mellékmondat grammatikai viszonyával. Ő maga nem lehet alaptag.

A mélyszerkezetet vizsgáló generatív nyelvtan szerint az utalószó együtt generálódik a mellékmondattal. Jelentős szerepe van az alárendelés két nagy csoportjának, a független, illetőleg a kategoriális alárendelésnek az elkülönítésében. Ez utóbbi esetben az alárendelt mondat az utalószón keresztül illeszkedik a főmondatba, tehát utalószó és mellékmondat egy összetevőt alkotnak: [*Az, hogy nem jöttél el velem a hangversenyre*], rosszul esik nekem. A megítélés különbségének abban lehet szerepe, hogy az utalószó után álló mellékmondatot beékeltnek tekintjük-e, vagy sem (l. még 1.4. és 3.2. is).

Az utalószó törölhető a főmondatból, illetőleg „rejtve maradhat”. A leggyakoribb utalószóhiány (rejtett utalószó) az alanyi és a tárgyi mellékmondatok körében figyelhető meg. Ez a jelenség összefügghet e két eset speciális voltával. Az alanyi és a tárgy ugyanis az ige elsődleges vonzatstruktúráját alkotják. (A Strukturális magyar nyelvtan úgynevezett szerkezeti eseteknek nevezi őket, és megkülönbözteti az egyéb esettektől. Az ok: ezeket nem az alaptag fogalmi jelentése kívánja meg, hanem annak grammatikai jegyei). A törölhetőségre lehetőséget ad továbbá az igei alaptag határozott ragozása által létrejövő grammatikai többletinformáció a tárgyi tagmondategyüttesekben: *Nem engedem, hogy leugorj a legmagasabb trambulinról*; valamint az alanyiak esetében a főmondatok jellegzetesen értékelő jellege: *Igaz, már régen láttuk egymást. Jó, hogy itt vagy*. A jelzői típusú mondatokban is jelentős az utalószóhiány, ennek azonban más oka van. Kötelező határozói vonzat utalószava nem törölhető: **A kisfiú számít7ott, hogy elviszik az Állatkertbe*.

Az utalószó-használat egyes esetekben nem felel meg (vagy nem teljesen felel meg) a mellékmondat mondatrészszerepének: *Úgy gondolom, hogy nem bírom sokáig ezt az életmódot* (a főmondat módhatározói utalószava ellenére a mellékmondat tárgyi). Az is kérdéses lehet, mennyire terjeszthetjük ki az utalószó funkciót egyéb névmások irányába. E tekintetben szigorúbb és engedékenyebb nézetek egyaránt léteznek. A tágabb értelmezés utalószóként fogadja el bizonyos esetekben a *mind* (összefoglaló értelmű) általános névmást. Elfogadásának – megfelelő korlátokkal – valóban van jogosultsága az alábbi példák alapján: *Azok, akik kitaróan tudnak gyalogolni, jöhetnek kirándulni.* → *Mindazok, akik kitaróan tudnak gyalogolni, jöhetnek kirándulni.* → *Mind, akik kitaróan tudnak gyalogolni, jöhetnek kirándulni.* Ettől már csak egy lépés a bár-előtagú (megengedő értelmű) általános névmások utalószóként való elfogadása, a szakirodalomban azonban erre kevesebb példa van. Nem tekinthetők utalószónak, csak ahhoz hasonló szerepük az ún. érintkező előidejű időhatározói mellékmondatok főmondatában többnyire jelen levő *rögtön*,

tüstént, azonnal stb. határozószók: *Mihelyt megérkeztél Berlinbe, azonnal hívj fel!* Biztosan utalószói funkciójú azonban a személyes névmás határozóragos alakja (*benne, rá, tőle, hozzá* stb.), ha *hogy* kötőszós kötött határozói tagmondategyüttesek főmondatában áll: *Bizunk benne (~ abban), hogy nem lesz több árvíz az idén.*

Az utalószó hiánya több vonzatstruktúrával rendelkező alaptag esetében többfajta elemzést is lehetővé tesz (*kéri, hogy... = kéri őt arra, hogy ... ~ kéri tőle azt, hogy ...*), de más típusú alaptagok mellett is előfordulhat alternatív elemzés: *mondj nekem verset, hogy... = olyan verset ~ verset, olyat ~ verset arról ~ verset azért ~ verset úgy, hogy... .*

1.3. A kötőszó a mellékmondatnak a főmondattól való függését reprezentálja. A kötőszók fő csoportjai:

- a tartalmatlan (általános, aszemantikus) *hogy* kötőszó;
- a vonatkozó névmási kötőszó;
- a vonatkozó határozószói kötőszó;
- egyéb kötőszó: *jóllehet, bár* stb.

A terminológiához: az eddig vonatkozó határozószónak nevezett szócsoportot grammatikánk most a névmásoknál tárgyalja határozó(szó)i névmásokként. Mivel azonban ezek egyszerre névmások és határozószók is, a hagyományos elnevezést megtartjuk. Azt is megjegyezzük, hogy a 'kötőszó' terminus használatában összevonjuk a kötőszót mint szófajt (*hogy, mert, ha, jóllehet* stb.) és mint funkciót (vonatkozó névmások és határozószók). A vonatkozó névmásokat – a régebbi felfogással ellentétben – nem tekintjük kereszteződő szófajúnak, tehát tulajdonképpen kötőszónak. Hogy mégis így nevezzük, annak az egyszerűség szempontján kívül az is az oka, hogy az 'utalószó' megnevezés is csupán funkciót jelent és nem szófajt: a mutató (esetenként más) névmásnak a főmondat és mellékmondat szintaktikai kapcsolásában betöltött szerepét.

A mellékmondat kötőszó nélkül is követheti a főmondatot. A kötőszóhiány tipikusan a tartalmatlan *hogy* kötőszós mellékmondatokat érinti.

A *hogy* hiányát nevezhetjük ugyan bizonyos szabályok mellett létrejövő törlésnek is, kézenfekvőbb azonban a hiány okait e mondatípusok kialakulásának sajátosságaiiban keresni. Az úgynevezett függő kérdő (és függő felkiáltó) mondatok – amelyekben leggyakoribb ez a jelenség – ugyanis eredetileg kötőszó nélküliek voltak: *Nem tudom. Mikor érkezik a vonat? → Nem tudom, mikor érkezik a vonat.* Ebbe a típusba utólag hatolt csak be a függő viszony explicitté tételére az aszemantikussá, tartalmatlanná vált *hogy* kötőszó, bár mára eléggé elterjedt a használata: *Nem tudom, hogy mikor érkezik a vonat.* A kötőszó erős „hajlamát” a törlődésre bizonyosan keletkezéstörténete teszi lehetővé.

A mellékmondatot olykor nem egy, hanem két alárendelő kötőszó vezeti be. Ez az alábbi esetekben szokott előfordulni:

a) szintváltó típus: relatív főmondatba ékelődik be egy (másodlagos) mellékmondat: *Biztos, hogy(.) ha megtehetném, megtenném. Anna, aki(.) hogy sikerüljön a vizsgája, éjjel is tanult, rengeteg kávét megivott. A tanárnő megengedte, hogy(.) aki nagyon szomjas, kimenjen inni.*

b) szinttartó típus: többnyire a hasonlítással kapcsolatban fordul elő. Két altípusa van:

(1) *Jancsi gazdája bőg, mint aki megbőszült.*

Itt ellipsis történt: egy tagmondat kimaradt, csak kötőszava reprezentálja: *Jancsi gazdája bőg, mint [ahogy az bőg,] aki megbőszült.*

(2) *Anna éppen olyan kedves, mint amilyen az édesanyja volt.*

A *mint* ebben az esetben nem reprezentál törölt mellékmondatot, hanem csupán a párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatokban amúgy is meglévő hasonlító jelentésárnyalatot teszi explicitte. A két kötőszóból ilyenkor bármelyik törölhető anélkül, hogy a mellékmondat hasonlító jelentése megváltoznék: *Anna éppen olyan kedves, mint az édesanyja volt. Anna éppen olyan kedves, amilyen az édesanyja volt.*

A tartalmatlan *hogy* kötőszós mondatok nagyon fontos csoportot alkotnak az alárendelő összetett mondatok rendszerében. E tagmondategyüttesekre ugyanis az jellemző, hogy a főmondatbeli alaptag által kínált tartalmi keretet a mellékmondat teljes egészében kitölti: *Az a terve, hogy Londonba utazik. Írtad, hogy szeptemberben Londonba utazol.* Az egész konstrukcióra így a **tartalomkifejtés**, azaz a **lényegi tartalomadás** jellemző, szemben a vonatkozó mondatok **mellékes (részleges) tartalomadásával**, amelyben a mellékmondat az alaptag jelentésének csak egy részmozzanatát fejti ki: *Amit írtál*, azt megértettem (l. még 2. és 3.3. is). Az összetett mondatok jelentésével foglalkozó kutatások legnagyobb részben a *hogy* kötőszós tagmondategyüttesekhez kötődnek.

Utalószó és kötőszó több mellékmondattípusban korrelációban áll egymással: *annyira – amennyire; annyival – amennyivel; annál – minél; azóta – amióta* stb. Ezeket a korrelatív párokat főként a hasonlító jelentésű mondatokban találjuk (nem ok nélkül: a hasonlítás a párhuzamos szerkesztésű vonatkozó mondatokban keletkezett); továbbá az időhatározásban.

1.4. A tagmondatok sorrendjében háromfajta alapmegvalósulás regisztrálható:

- a főmondat–mellékmondat sorrend (*Nagyon örülök, hogy láthatom Magát*);
- ennek a fordítottja: a mellékmondat–főmondat sorrend (*Ha nagyon rossznak találja a cikket, ne fordítsa le!*);
- a főmondatba beékelte mellékmondat (*A referátum szövegét, amelyet elküldtem Cs.-nek, tegnap visszakaptam*).

E sorrendek jellemzők lehetnek az egyes mellékmondattípusokra (és nem függetlenek azok kialakulásától): a tartalmatlan *hogy* kötőszósak (a tartalomkifejtők) például többnyire főmondat–mellékmondat sorrendűek, a vonatkozók mindhárom megvalósulási formát mutatják. Az utalószó utáni mellékmondatot is beékeltek tekintjük (*Azt, hogy már hetek óta nem hívtál fel, nagyon rossz néven vettem*). A jelzett szó, azaz az alaptag utáni beékelődés különösen jellemző a jelzői mellékmondatok tagmondatsorrendjére (*A mazsola, amelyet a kamra felső polcára rejtettem, nyomtalanul eltűnt*).

A tipikustól eltérő sorrend grammatikai változások következménye lehet. A gyakori használat miatt jelentésében kiürült, devalválódott főmondat a saját mellékmondatába süllyedhet, közbevetésszerűvé válik: *A süteményt, kérlek, tedd be a hűtőszekrénybe! Ennyi, gondolom, mára elég volt a nyelvészetből.* Nemcsak bizonyos főmondatok szervertleneledhetnek azonban el, hanem a mellékmondatoknak több típusa is: pl. hasonlító (*mint tudjuk, mint ismeretes, mint gondolom*), feltételes (*ha lehetséges, ha jónak látod, ha Isten éltet*), megengedők (*bármennyire sajnálatos*), célhatározóiak (*hogy el ne kiabáljam, hogy úgy mondjam*), tekintet-határozóiak (*ami azt illeti*). A szervertleneledés a mellékmondatoknál többnyire elől álló vagy beékelte helyzetet eredményez.

A tagmondatsorrenddel kapcsolatban szoktak megemlékezni a klasszikus grammatikák az ún. **mondatátszövődés** jelenségéről. Ilyenkor a mellékmondatból bizonyos összetevők a főmondatba helyeződnek át, de nem közbevetésként, hanem beleszövődve: *Szegény Katát hallottam, hogy eltörte a kezét. Ide akarod, hogy üljek?* A mondatátszövődésnek szabályai vannak, amelyek összefüggenek a mondatok aktuális tagolásával, téma-réma viszonyaival. Általánosságban elmondható, hogy a mellékmondat téma helyzetű mondatrésze a főmondatba is témává szövődik át: *Hallottam, hogy szegény Kata eltörte a kezét → Szegény Katát hallottam, hogy [0] eltörte a kezét.* Mint a példából látható, a főmondatba került mondatrész az esetét is megváltoztathatja a főmondat igéjének hatására. A második példában a mellékmondat fókusza a főmondatba fókusként szövődött át: *Mit akarsz, hogy ide üljek? → Ide akarod, hogy [0] üljek? Kell, hogy kimossam végre a függőnyt → Ki kell, hogy [0] mossam végre a függőnyt.* A mondatátszövődés létrejöttének feltételei közé tartoznak: a főmondat–mellékmondat sorrend és a megfelelő főmondatbeli alap-

tagok. Ezek többnyire *hogy* kötőszós alanyi, tárgyi és kötött határozói mondatok alaptagjai (*kell, lehet, biztos, tud, gondol, hisz, emlékszik* stb.). A mondatátszövődés elsősorban a beszélt nyelvre jellemző, és kommunikációbeli megvalósulásai nem mindig a fent vázolt szabályokat követik.

2. Az alárendelő összetett mondatok jelentésviszonyai

A mondatjelentés kérdései sokrétűek és igen szövevényesek. Elsősorban a fő- és mellékmondat jelentésviszonyainak vizsgálatára vonatkoznak – főként a tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszós mondatokkal kapcsolatban –, és a tagmondatok igazságértékét érintik.

Igazságértéke általánosságban csak olyan kijelentésnek (tételnek, kéttagú kijelentő mondatnak) lehet, amelyről megállapítható, hogy igaz-e vagy téves (tehát a mondat tartalmára nézve felvethető az igaz? hamis? kérdés). Meg kell azonban jegyezni, hogy az igazságérték nem azonos a mondat igazságával, mivel igazság = igaz igazságérték. A mondatok nyelvi igazságértéke a beszélő világában érvényes (igaz vagy nem igaz), és nincs tekintettel a tétel objektív igazságára. Nem kijelentő mondatokkal kapcsolatban nem tehetjük fel a kérdést, hogy igazak-e vagy tévesek: *Holnap lesz a hangverseny? Hozd ide a szemüvegemet! Jaj! Bárcsak mehetnénk már nyaralni!* – ezeknek inkább beszédaktusértékük van. Csak beszédaktusértékük van az ún. performatív mondatoknak is: *Doktorrá fogadom. Megígérem, hogy holnapra elkészül a tanulmány.* Ezekben a beszélő E/1 -ben a beszéddel egyben cselekszik is, beszédet tet hajt végre – az igazság kérdése itt nem merülhet fel (csak az ösztinteségé).

Ha két kijelentést összetett mondatká kapcsolunk, igazságértékük módosulhat. Az ún. közvetlen igazságértékből (amely az egyszerű mondatok igazságértéke) függő vagy módosult igazságérték válhat. Az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondat igazságértékét a főmondat tartalma, illetőleg bizonyos releváns szavak – például a főmondatbeli alaptag – lexikális jelentése teszi (teheti) igazzá, tévessé vagy a kettő közötti igazságértékűvé.

Kitüntetett helyet foglal el az alárendelő összetett mondatok igazságértékének vizsgálatában az ún. **faktivitás**. Ilyenkor azt vizsgáljuk: milyen feltételek mellett tekinthető igaznak a *hogy* kötőszós mellékmondatkal kifejezett tényállás. Pl.: *Palkó tudja, hogy a Honvéd megnyerte a meccset.* Itt a mellékmondatban kifejezett tényállást (*a Honvéd megnyerte a meccset*) igaznak fogadjuk el. Nem változik a mellékmondat igazságértéke akkor sem, ha a főmondatot tagadjuk: *Palkó nem tudja, hogy a Honvéd megnyerte a meccset.* A főmondat olyan alaptagjait, amelyek *hogy* kötőszós mellékmondatokkal bővíthetnek, és a mellékmondatban kifejezett tényállás igaz, faktív predikátumoknak nevezzük; ezekhez előfeltevés – faktív előfeltevés – kapcsolódik. A *tud*-on kívül még számos faktív predikátum van: *megfeleldezik, letagad, sajnál, szégyell, megmond, meglát, jó, kár, csoda, baj, illetlenség* stb. Természetesen a faktivitás az itt vázoltnál jóval bonyolultabb jelenség. A mellékmondat tényállásának igazságát még faktív predikátum esetén is elveheti például egy utalószó. Tipikusan ilyen az *úgy*: *Palkó úgy tudja, hogy a Honvéd megnyerte a meccset* (pedig lehet, hogy elvesztette). Előfordul azonban, hogy az *úgy* utalószó mellett is igaz marad a mellékmondat tényállása: *Úgy áll a dolog, hogy a Honvéd megnyerte a meccset.*

A további kutatások az igazságérték vizsgálatának kiszélesítése felé mutatnak. A *hogy* kötőszós mondatokon kívül az alárendelés egyéb eseteire, sőt a mellérendelő összetett mondatok tagmondataira, valamint az idézésre nézve is mérlegre teszik az igazságérték négy válfaja valamelyikének meglétét. Ezek: 1. igaz (pozitív); 2. nem igaz (negatív); 3. eldöntetlen, semleges, közömbös vagy függő (*Feri azt figyelte, hogy a hajó megérkezett-e*); 4. előfeltevésként igaz (*A város, ahonnan a művész érkezett, messze van Budapeستől*).

Némileg más szempontú, (de az előbbiektől nem egészen független) az a megközelítésmód, amely a *hogy* kötőszós mondatokban a főmondat és mellékmondat viszonyát a következőképpen

vizsgálja: a mellékmondat tartalmát egy elvont főnévi fogalomnak felelteti meg, azaz azt mondja meg, **micso**da az, amit a mellékmondat leír: 'tény', 'esemény', 'tett', 'cselekvés', 'vélemény', 'gondolat', 'közlemény' stb. – ezeket **mondatneveknek** hívja. A mondatnevek legfontosabb kategóriái: szituáció, esemény, cselekvés, pszichikus tevékenység, közlés. Például:

(1) *Az a véleménye, hogy sikerült az előadás* : **Az a vélemény a véleménye, hogy sikerült az előadás.**

(2) *Megbánta, hogy elment a színházba* : **Megbánta azt a tettet, hogy elment a színházba.**

A mondatnév és a mellékmondat között **belső**, illetőleg **külső** viszony különböztethető meg. A **belső** viszony (1) lényege a tartalomadás, az azonosítás; a **külső** viszonyban (2) azonban a főnév nem pusztán megnevezése, nem csupán kifejtése a mellékmondat tartalmának, hanem járulékosan jellemzi is azt: (2)-ben egy tettről és a megbánásról van szó; a tett a megbánástól függetlenül is létezik.

Hogyan kapcsolódik mindez (a belső és a külső szemantikai viszony) a tagmondatok igazságértékéhez, a faktivitáshoz? (Tudjuk: a faktív predikátum tagadható, s ezzel a mellékmondat tény volta nem szenved változást.)

A belső típusú (azonosító) szerkezetben (1) a mondatnév és a mellékmondat **egyetlen** jelentésbeli egységet, **egzisztenciát** képvisel. Ezért azok a műveletek (pl. a tagadás), amelyet a mondatnéven végzünk, az egész szerkezetet, a mondatnevet és a mellékmondatot **egységesen** érintik. A belső viszony **egzisztenciaváltoztató** jellegű: *Nem az a véleménye, hogy sikerült az előadás.* Ilyenkor csak az **egész** összetett mondat igaz vagy téves voltáról beszélhetünk, a mellékmondatról külön nem. Tehát ez a típus nem felel meg a faktivitás kritériumának.

A külső viszony (2) **két önálló egzisztenciát** tartalmaz (ezek a „külső” predikátum, illetve a „belső” mondatnév és mellékmondat-komplexum), ezért a külső predikátumon végzett műveletek nem érintik a belső komplexum egzisztenciáját. Ez a típus **egzisztenciartartó**: *Nem bánta meg, hogy elment a színházba.* Ezek megfelelnek a faktivitás kritériumának.

Az összetett mondatok jelentésviszonyai még számos egyéb kérdést is felvetnek. Vizsgálható az alárendelt összetett mondatokban működő **előfeltevések** rendszere is. Bizonyos tagmondat-együttesekhez kapcsolódik előfeltevés, másokhoz nem. A hasonlító határozói tagmondat-együttesekhez például mindig tartozik előfeltevés: *Palkó jobban szeret teniszezni, mint csellót gyakorolni.* Ennek a mondatnak az az előfeltevése, hogy 'Palkó csellózni és teniszezni is szokott'. Más mellékmondat típusok (pl. a célhatározóiak) nem váltanak ki tipikus előfeltevést.

Már az eddigiekből is kiderülhetett, hogy különféle kutatók egyes kérdésekhez más-más módon viszonyulnak. Ilyen többek között a bevezetésben és később is említett tartalomkifejtés: vonatkozik-e minden tartalmatlan (aszemantikus) *hogy* kötőszós mondatra (tehát a belső és külső viszonyúakra egyaránt) vagy csak a belső viszonyúakra? Mi a továbbiakban minden aszemantikus *hogy* kötőszós mondatra nézve érvényesnek tekintjük a tartalomkifejtést.

3. Az alárendelő mondatok osztályozási problémái

3.1. Az alárendelő mondatok felosztásában a klasszikus leíró grammatikák a fő- és mellékmondat szintaktikai és jelentésviszonyait vették alapul, azaz elsődleges szempontnak azt tekintették: a főmondatnak **milyen mondatrészét** fejt ki a mellékmondat: alanyt, állítmányt, tárgyat, különféle határozókat és jelzőket; – keresztező szempontként véve fel az ún. **sajátos jelentésartalmak** meglétét: a hasonlítást, feltételeességet, következményességet és megengedést. A mondatrész-kifejtésen alapuló felosztás azonban – bár problémátlan abban az értelemben, hogy egy-egy kategória tetszés szerint tágítható – az alárendelő mondatok rendszerét érintő lényeges összefüggé-

seket hagy homályban (ilyen például a szerkesztésmód kötöttsége vagy szabadsága; a *hogy* kötőszóval bevezetett mondatok közös sajátosságai stb.).

Osztályozások azonban újabban más szemlélet alapján is születtek.

3.2. A felszíni szerkezetekben megvalósuló tagmondategyüttesek mélyszerkezeti viszonyait vizsgáló generatív nyelvtan az alárendelő mondatoknak alapvetően kétfajta invariáns szerkezetet tulajdonít, s két nagy osztályt állít fel.

Az egyiket **független** alárendelésnek nevezi. Ebben az esetben a mellékmondat **nincs** egy **főmondati összetevő alá** rendelve, hanem önmagában, közvetlenül alkot főmondati összetevőt. Ezek a mellékmondatok határozói szerepűek, s ezt kötőszavuk is mutatja: *Mihelyt megérkezünk Fehérvárra, meglátogatjuk Luci nénit*. Mivel nem vonzatok, a főmondatban nem tartozik hozzájuk üres vonzathely. A részletező felsorolásban ilyeneket találunk: megengedő, okhatározói, hasonlító, tartalmas *hogy* kötőszós mellékmondat; illetőleg egy másik munkában: megengedő, feltételes, okhatározói, időhatározói, hasonlító határozói [!], következményes stb. (a felsorolás tehát nem teljes).

A másik csoport a **kategoriális** alárendeléseké. Az idetartozó mellékmondatok egy **főmondati kategória elemeként** ágyazódnak be, igei, melléknévi, főnévi, határozószói vagy névutós kifejezésnek vannak közvetlenül alárendelve: *Mihályt azt állította, hogy már megérkezett a hajó. Kicsi a valószínűsége annak, hogy a hajó pontosan érkezik*. Jellemzően tartalmaznak utalószót alaptagként vagy módosító elemént. A **∗** utalószó viseli az adott bővítményi szerepnek megfelelő esetet. Az utalószó és a mellékmondat **egyetlen** főmondati összetevőt alkot. További két altípusuk: a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok. A kategoriális alárendelések vonzatok.

3.3. A szemantikai alapú osztályozások a mellékmondatot mint autonóm közlési formát tekintik (amelynek például igazságértéke lehet). A mondatrészek szerinti besorolást irrelevánsnak tartják, bár egyes kutatók teljesen mégsem vetik el: „A mondatrészkifejtés hagyományos elve (alanyi, tárgyi stb. mellékmondatok megkülönböztetése) nézetem szerint a mai napig sem veszítette el relevanciáját, ha sok tekintetben elavult és improduktív is a rá épülő rendszer” (Molnár). Az újabb szemantikai alapú felosztások elsősorban a (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) **tartalomadásra** alapoznak. Mint már korábban említettük, a tartalomadás lehet **lényegi**, azaz **tartalomkifejtés** (*hogy* kötőszós mellékmondat), illetve **mellékes**, azaz **részleges** (vonatkozó mellékmondat). Lényegi tartalmat kaphat fogalomszó (*Csodálkozom azon, hogy még nem vagy álmos. Az a véleményem, hogy jobb is lehetett volna a tegnapi hangverseny*) és tartalmilag üres névmás, azaz formaszó (*Ő is olyan, hogy nem szívesen találkozik vele az ember*). Természetesen ahány felosztás, annyi eltérő hangsúly (1. a 2. pontban is); a rendszerek – Hadrovicsé kivételével – nem törekednek teljességre. A legtöbb, a klasszikus grammatikától eltérő felosztás azonban terminológiájában több-kevesebb következetességgel használja „az egyszerűség kedvéért” az elméletileg elvetett mondatrészkifejtő terminusokat.

A felfogások különbözőségei és eltérő elméleti hátterük ellenére a csoportosítások több érintkezési pontot mutatnak. Mindez arra utal, hogy a mellékmondatok vizsgálatában egyidejűleg többféle viszonyrendszer is érvényes.

Az újabb hazai és külföldi (például német) kutatásokhoz és osztályozásokhoz kapcsolódva kézenfekvőnek tűnt volna, hogy grammatikánk az alárendelő mondatok osztályozásában a kötőszó minőségét tekintve elsődleges rendező elvnek, s ezen belül érvényesítse a további szempontokat: a szerkesztésmód kötöttségét és a mondatrészkifejtést. Hogy mégis más megoldást kellett választanunk, annak egyik oka a közvetlen előzményekhez való köthetőség kívánalma, a másik pedig az, hogy a szerkesztésmód kötöttségének és szabadságának alapján való felosztás jobban lehetővé teszi a kapcsolódást a grammatika más fejezeteihez.

4. Az alárendelő mondatok rendszere

Tipikus kapcsolóelem (kötőszó)	Tipikus szerkesztésmód
<i>hogy</i> kötőszó és vonatkozó névmási kötőszó	I. Nem bővítményt kifejtő mellékmondat
	állítmányi mellékmondat
	II. Kötött bővítményt kifejtő mellékmondatok
	1. alanyi mellékmondat
	2. tárgyi mellékmondat
	3. kötött határozói mellékmondat
speciális kötőszó	4. hasonlító határozói mellékmondat
	III. Nem kötött (szabad) bővítményt kifejtő mellékmondatok
<i>hogy</i> kötőszó és vonatkozó névmási kötőszó	1. jelzői mellékmondat
	2. célhatározói mellékmondat
vonatkozó határozó(szó)i névmás (vonatkozó névmási határozószó)	3. helyhatározói mellékmondat
	4. időhatározói mellékmondat
	5. számhatározói mellékmondat
	6. állapothatározói mellékmondat
	7. módhatározói mellékmondat
	8. fokhatározói mellékmondat
speciális kötőszó	9. okhatározói mellékmondat

	IV. Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok	
	1. mondatrészkifejtéssel párosulva	2. mondatrészkifejtéstől elszakadva
vegyes kötőszók	1.1. hasonlító 1.2. következményes 1.3. feltételes 1.4. megengedő	2.1. hasonlító 2.2. következményes 2.3. feltételes 2.4. megengedő

Megjegyzések és jellemzők: A II. csoportban az utalószó – még törölt állapotában is – fontos része a tagmondategyüttesnek: a mellékmondati bővítmény esetét reprezentálja a főmondatban. A mellékmondatok lényegi, illetve mellékes tartalmat fejtenek ki (*Az a javaslatom, hogy ebéd után sétáljunk egyet;* illetve *Én is csak azt láttam, amit a kulcslyukon keresztül látni lehetett*). A *hogy* kötőszósakra jellemző továbbá, hogy a mellékmondat főmondatbeli alaptagja faktív vagy nem faktív, s hogy kijelentéstartalmanak (szubjektív) igazságértéke lehet (*A mama tudta, hogy a kisfia nagyon éhes*). Ez a csoport nagyjából megfelel a kategoriális alárendelésnek.

Az I. csoport, valamint a III.-ból az 1. és 2. (azaz a *hogy*, illetve vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolt többi mellékmondat) a II. csoporttól abban különbözik, hogy többnyire nem kötött szerkesztésmódú. Az állítmányi és a jelzői tagmondategyüttesekben a mellékes (részleges) tartalomadás, azaz a vonatkozó mellékmondat a tipikus, a tartalomkifejtés (*hogy*-os mondat) kevés. Az állítmányi mellékmondatok mellékmondatisága amúgy is formális, mivel nem bővítmény jellegű

összetevőt fejeznek ki. Ezek mindig formaszóknak adnak tartalmat, azaz az utalószót fejtik ki: *A veranda olyan volt, hogy nagy üveges ablaka éppen a hársfára nézett.* A jelzői mondatok az állítmányival szintaktikailag számos hasonlóságot mutatnak. Összefüggésük az állítmány és a jelző egymásból való levezethetősége alapján nyilvánvaló. A célhatározói mellékmondatok túlnyomó többségükben nem vonzatok, de tipikusan *hogy* kötőszósak.

A III. csoport 3–9. tagjai többnyire szabad szerkesztésmódú határozói összetevőt kifejtő mellékmondatok. A helyhatározóiak sajátosak abból a szempontból, hogy tekintélyes részük – irányjelentésük miatt – valójában kötött szerkesztésmódú, a mellékmondatot bevezető kötőszó azonban sohasem a *hogy*, hanem a határozói (független) alárendelésekre jellemző vonatkozó névmási határozószó. Ha azonban ugyanaz a főmondatbeli alaptag elvont jelentésben szerepel, megjelenik a *hogy* kötőszó is; ilyenkor természetesen a kötött határozói csoportba soroljuk a tagmondategyüttest: *A kanyarnál térjen arra, amerre a templomtornyot látja* (helyhatározói mellékmondat), ill. *Most végre térjünk rá, [hogy] hogyan lehetne megoldani ezt a bonyolult kérdést; Ki kell térnem arra is, hogy mit jelent számomra a zenehallgatás öröme* (kötött határozói mellékmondat, tartalomkifejtés). Az úgynevezett értelmező helyhatározói mellékmondatok pedig teljes bizonyossággal a szabad szerkesztésmódú alárendelések közé tartoznak: *Kérem, térjünk most Fehérvár felé, ahol a szüleim éltek.* Ez a csoport nagyjából megfelel a független alárendelésnek.

A IV. csoport tagjai, az úgynevezett sajátos jelentéstartalmú mondatok keletkezésükkor egy megfelelő mondatrészkifejtő típusra „telepedtek rá”, annak kifejezőeszköz-tárát tették magukévá (de nem eredeti értékükben). Hogy melyik típusban keletkeztek, kötőszavukból ma is kikövetkeztethető: a hasonlítás a mód-/állapothatározásban, a feltételesség az időhatározásban, a következményesség a mód/fokhatározásban. A megengedés heterogén eredetű, igen későn keletkezett típus (más nyelvekben, például a németben, oroszban is). Forrásai: idő- és okhatározás, ellentétesség, feltételesség; sőt egykori eredeti főmondatból devalválódott, majd szófajt váltott kötőszava is van, a *jóllehet*.

A rendszerbe soroláskor mindig a **tipikus**at vettük alapul, szerkesztésmódban, kötőszóhasználatban és további jellemzőkben egyaránt. Természetesen ennek a rendszerezésnek is megvannak a nehézségei, buktatói. A jelentés szempontjai például csak részben jutnak érvényre, így jelentésbelileg összetartozó mondatok kerülnek külön-külön csoportba (*Az az érzésem, hogy...; Azt érzem, hogy ...; Látod azt a lányt, aki szalmakalapban van? Látod azt, aki szalmakalapban van?*). – Szintaktikai területen is akadnak nehézségek. A formailag *hogy* kötőszós mondatok között például nemcsak aszemantikus, hanem tartalmas, „élénkebb jelentésű”, azaz vonatkozó *hogy* mondatbevezetők is vannak (időhatározói, okhatározói, állapothatározói mondatokban: *Hogy nagyon elfáradt, leült pihenni*). Ugyanakkor van olyan aszemantikus *hogy*-gyal kapcsolódó sajátos típus is, amelynek főmondatában a mutató névmási utalószó nem rag-, hanem névutóelemet tartalmaz: *azelőtt, azután, azóta, anélkül, ahelyett, amellelt, hogy...: Bátor anélkül, hogy meggondolatlan volna. Ahelyett, hogy sírsz, dolgoznod kellene. Amellelt, hogy örülsz, azért tehetnél is valamit.* Ezek a mondatok nem kötött szerkesztésmódúak, a mellékmondatok nem vonzatok. A mellékmondati bővítmények a névutós utalószónak (formaszónak) adnak tartalmat (ún. nem korlátozó vonatkozó mellékmondat). Ugyanakkor azonban a névutós névszóval egyenértékű: *meggondolatlanág nélkül bátor; sírás helyett kell dolgoznod; az öröm melletl tehetnél is valamit.* Mindezeket a tagmondategyütteseket – a funkciónak megfelelően soroltuk be a III. csoport megfelelő alosztályaiba. A birtokos jelzői mellékmondatok szerkesztésmódjukat tekintve kötöttek, azonban – mint a jelzőiek egyik fajtája – a III. csoportba kerültek (természetesen a kötött szerkesztésmódra való megjegyzés kíséretében).

Egy másik osztályozási nehézség az értelmező mondatokat érinti, amelyek sok szállal kapcsolódnak a jelzői mondatokhoz (ún. nem korlátozó vonatkozó mellékmondatok). Ugyanakkor azonban a határozói, különösen a hely- és időhatározói mondatok között számos olyan értelmező helyzetű és funkciójú mondat van, amelyek több szempontból is eltérnek az értelmező jelzői mondatoktól. Egy közös értelmezői kategória belehelyezése a rendszerbe – az eltérő tulajdonságok miatt – komoly nehézségekbe ütközne. A nyelvi valóság annyira szövevényes, hogy minden egyes nyelvi megvalósulást figyelembe vevő, minden szempontot kielégítő rendszerezést (amely némileg még áttekinthető is marad) nem lehet alkotni.

Az alárendelt összetett mondatok részletesebb tárgyalása előtt az előzőkhez is kapcsolódva még egy megjegyzés: a nyelv a kommunikáció révén igen komplikált valóságviszonyokat van hivatva kifejezni. A

mondattan variációs igénye az alsóbb nyelvi szintekkel szemben köztudomásúan igen nagy, a grammatikai színönimitás lehetőségei is szélesek. Az egyes mondat típusok között terjedelmes átmeneti sávok vannak. Egy tankönyvben lehetetlenség az alárendelés minden bonyolult jelenségét befogni, csak a legtipikusabb kérdések érintésére szorítkozhattunk. A nyelvi valóság jobb megismerése céljából ajánljuk tehát szakirodalmi elemzések, grammatikai és mondatjelentéstani dolgozatok figyelemmel kísérését, tanulmányozását.

SZAKIRODALOM

- Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *NyudÉrt.* 117. sz.
- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája*. Budapest.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondatlan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1960. A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. *NyudÉrt.* 23. sz.
- Berrár Jolán 1977. Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatlana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 171–87.
- Dömötör Adrienne 1995. A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), †Rácz Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 666–93.
- É. Kiss Katalin 1979. A mondatátszövődésről. In: Szathmári István–Várkonyi Imre (szerk.): *A szöveg tan a kutatásban és az oktatásban*. *MNyTK.* 154. sz., 93–104.
- É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyudÉrt.* 116. sz.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Eisenberg, Peter 1989. *Grundriß der deutschen Grammatik*. J. B. Metzlersche Verlag, Stuttgart.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondatlani és formai felépítése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1997. *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban*. Linguistica Series A. Studia et dissertationes 20. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest és Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. J. Groos Verlag, Heidelberg.
- Haader Lea 1995. Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), †Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 506–665.
- Haader Lea 1998. A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemzőjéből. *Nyr.* 122: 318–24.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatlan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* 16. sz.
- Kenesei István 1985. Alárendelő mondatok a magyarban. *NyK.* 87: 311–50.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–713.
- Keszler Borbála 1990. Subjekt – Subjektsatz. In: Szathmári István (szerk.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Sectio Linguistica. XXI., 135–9.
- Keszler Borbála 1994. A két kötőszó problémája a többszörösen összetett mondatokban. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 145–7.
- Keszler Borbála 1994. Az alárendelő összetett mondatok összefoglalása. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 135–43.
- Kiefer Ferenc 1980. A faktivitás a magyarban. *NyudÉrt.* 104. sz., 491–9.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondatlan III*. Budapest.
- Lotz János 1939. *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm.
- Molnár Ilona 1974. A Dicsekszik, hogy... mondat típusról. *Nyr.* 98: 398–405.
- Molnár Ilona 1977. A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. *NyudÉrt.* 94. sz.
- Molnár Ilona 1985. Egzisztencia-viszonyok a hogy kötőszós összetett mondatban. *ÁNyT.* XVI. 189–207.
- Molnár Ilona 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelv rendszerében. *NyudÉrt.* 60. sz.

- Rácz Endre 1963. A magyar nyelv következményes mondatai. *NyudÉrt.* 39. sz.
- Rácz Endre 1968. Az alárendelt mondatok. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Veltsov Mártonné: *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 367–430.
- Rácz Endre 1991. Modális mellékmondatok. *NyudDolg.* 38. sz., 85–91.
- Rácz Endre 1992. *Mondatgrammatika és szöveggrammatika.* Linguistica Series C. Relations 6.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), †Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 694–718.
- Radics Katalin 1977. A vonatkozó mellékmondatokról. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 135–70.
- Simonyi Zsigmond 1881–1883. *A magyar kötőszók I–III.* Budapest.
- Szabó Dénes 1985. *A mai magyar nyelv I–II.* Kézirat. Budapest.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai.* Corvinus Kiadó.
- Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 330–407
- Zolnai Gyula 1926. Mondatátszövődés. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből XXIV/8.*

Haader Lea

Haader, Lea: General issues concerning subordination. The paper is part of a chapter of the forthcoming university textbook „Hungarian Grammar” (Borbála Keszler ed., *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, to be published in 1999), discussing general issues concerning main and subordinate clauses as part of the overall topic of complex (and compound) sentences. It gives a summary treatment of categories involved in the grammatical organization of complex sentences: main-clause heads, both nominal and pronominal, as well as complementizers (conjunctions), and of the order of clauses, analysing the characteristics of complex sentences that are related to these categories. On the basis of recent research, the author surveys the various views concerning semantic relationships within complex sentences, views that were obviously not represented in earlier textbooks. Finally, she proposes a novel classification of complex sentences that is, nevertheless, compatible with the traditional classification.

Valahol a passzívum és a mediálisok között...

(A szenvedő jelentéstartalom változó megjelenésmódja kapcsán)

I. Dolgozatom tárgya Papp Ferenc szóvégmutato szótárának (1969: 188) adatait alapul véve szókinccsállományunk fél tucatnyinál valamivel több tagjában, az *adatik, foglaltatik, kívántatik, méltóztatik, kellekik, viseltetik kihirdettetik, tétetik* igékben őrződő úgynevezett passzív jelentéstartalom a nyelvünkben. Még ha fülünkbe is cseng Kosztolányi Esti Kornéljának szép metaforája a nyelvet listába szorító szótárak korlátairól: „A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből. A nyelv azonban a tenger, a tenger...” (1940: 156), avagy szakszerűbben szólva, ha el fogadjuk is a szótáraknak a szóképzések esetében követett, a lexikalizáció fokát alapul vevő szelekciós elveit, meg kell állapítanunk, hogy a szenvedő képző esetében a nyelvhasználat tényei sem tudják cáfolni az idézett szegényes adatokat. Helytállóan mondható tehát nyelvtanainknak a múlt század vége óta hangoztatott azon megállapítása, hogy a finnugor eredetű, kódexirodalmunk korában még közkeletűnek mondható szenvedő igék a nyelvi kifejezéstár perifériájára szorultak, csupán sajátos stilisztikai értékükre építve színesítjük velük írásunkat, ritkábban beszédünket.

Az igenem életében bekövetkező történeti változások természetesen nyomon követhetők mondatépítési módszereinkben: az indoeurópai nyelvek zömében a ma is aktív kettős aktív-passzív szemléletű mondat szerkesztést felváltotta a cselekvő alakok dominanciája, Simonyi Zsigmondot

idézve: a magyar nyelvben „a mondatot többnyire úgy alakítjuk, hogy a cselekvés haladása az alanynál veszi kezdetét, vagyis az igének alanyától indul ki a cselekvés...”, és csak néha élünk a másik mondatalkotási móddal, amikor is „az alany felé halad a cselekvés máshonnan, mástól” (1879: 25).

A passzívum eltűnésének egész igerendszerünkre kiható következménye az igenem típusok egyensúlyának megbomlása lett; a szenvedő igékkel a szófaj klasszifikációjában a legelső nyelvtanoktól egészen a XIX. század utolsó harmadáig meghatározó igitípus elvesztette a kezdetben inkább hárompólusú – passzív-mediális/neutralis-aktív –, majd a passzív-aktív oppozícióban játszott viszonyító, kijelölő szerepét. Ez a nyelvhelyességi babonáktól is ösztönzött, a szenvedő képző kétségtelen nehézkes hangzásával is magyarázható folyamat látszólag visszafordíthatatlan, ami azt valószínűsíti, hogy a kiveszett szenvedő formával együtt a benne foglalt jelentéstartalom is feledésbe merül a magyar nyelvben.

Jelen nyelvhasználatunk tényei azonban mintha cáfolni látszanák ezt a feltételezést. A sajnós a kelletnél talán gyakrabban hallható, szemünkbe tűnő *bemutatásra kerül, megrendezésre kerül* típusú terpeszkedő kifejezések mellett megfigyelhető az -*odik*, -*odik* képző aktivizálódása is a passzívumot helyettesítő szerepében: ahogy az már *említődött*; új egyesület *szerveződött*, a program végül *elhalasztódott*, végre *kimondódott* az igazság stb.

Munkámban e jelenség okára igyekszem választ adni, azaz azt vizsgálom, miért éppen az egyik, nyelvtanainkban gyakorinak és termékenynek mondott visszaható képzőt találta a nyelvhasználat alkalmasnak arra, hogy pótolja a szenvedő igealak elhalványodásából fakadó hiányt. A kérdés megválaszolásához első lépésként tisztáznunk kell a passzívum fogalmát, illetve lehetséges megjelenési módját, módjait (?).

2. Régi nyelvtanainkban keresve a választ a felvetett problémára, azt tapasztaljuk, hogy kezdetben magának a szenvedő igének az azonosítása is nehézséget jelentett. A klasszikus nyelvek szenvedő igéihez ugyanis hosszú ideig két alakot rendelnek nyelvtaníróink, mint ezt a felsorolt példák mutatják. Sylvester a *szerettetem* (CorpGr. : 53); Szenci Molnár Albert a *kéretik, kéretetik* (CorpGr. : 176); Komáromi Csipkés György a *verettetem, verdegeltetem* (CorpGr. : 314) alakokkal azonosítja a passzívumot. A -(t)attatik, -(t)ettetik és -(t)atik, -(t)etik közötti dilemmát Pereszlényi Pálnak sikerül feloldania munkájában (Pereszlényi 1682) azzal, hogy a hosszabb, műveltető képzővel is megtoldott formák számára létrehozza az úgynevezett „mandativo passiva” kategóriát. A szenvedő képző egyértelmű azonosítása mellett Pereszlényi nyelvtanának szempontomból másik kiemelendő értéke, hogy a szenvedő igék képzésének kimerítő és máig is helytálló leírását nyújtja (CorpGr.: 493–94).

A szenvedő igenem fogalmának meghatározására – részben annak evidens voltából adódóan, részben a szintaktikai ismeretek hiányosságai miatt – még ennél is később, a XVIII. század végén, a XIX. század első felében született grammatikákban találunk példákat. Az időszak dominánsan szemantikai szempontú passzívummagyarázatainak érdekes következménye, hogy nyelvtaníróink a -(t)atik, -(t)etik mellett más igekepzőkben is megtalálni vélik a szenvedő jelentést, mégpedig elsődlegesen az -*odik*, -*odik*-ben. Fogarasi János tipikusnak mondható definíciójához még a hagyományokhoz ragaszkodva csak -(t)atik, -(t)etik képzős igéket rendel, melyek megítélése szerint azt fejezik ki, hogy „az alany bizonyos létele s változása világosan idegen munkásság, tehát szükségesség és szenvedésből ered, p. o. én (másoktól) *gyaláztatom*, a csalárdság (a törvény által) *tilalmaztatik*” (1843: 198). Szvorényi József a nála is hasonlóan megfogalmazott jelentés kifejezését azonban már más, mégpedig -*odik*, -*odik* képzős igékhez is köti: „A gonosz *megbüntettetik*; a hiszékeny *elámmittatik*; a meddő fa *kivágatik*; a beteg *kinlódik*; a bűnös *gyötrődik*” (1876: 121).

Az -*odik*, -*odik* képzős igékben is feltételezett szenvedő jelentéstartalom újabb megoldandó feladatokra irányította rá a figyelmet, nevezetesen a klasszikus szenvedő képzővel egyező jegyeinek bizonyítására, illetve a különbözőségeik felfedésére, magyarázatára. Az „ugyanaz, csak más” paradoxonának megfejtésére valójában már Földi János 1790-ben írt szerencsétlen sorsú kitűnő

munkájában találunk igen figyelemreméltó kísérletet. Földi először is egyértelműen többfajta szenvedő igéről szól: „A’ mint a’ Mívelő forma nálunk nem egy féle, úgy a’ szenvedő forma magában is sokféle” (1790: 154). A *-(t)atik*, *-(t)etik* „végzetű” szenvedő igék után rögtön *-ódik*, *-ődik* képzős alakokat sorol fel, melyeknek szenvedő voltát – utalva a körülöttük feltehetőleg kibontakozó vitákra is – többször hangsúlyozza: „Vagynak nemzetünkben a’ kik e’ kettőn meg nem tudnak alkudni. Eggy rész tsak ezt tartja igaz Szenvedő formának, más rész tsak amazt; de mindenik igaz és valóságos szenvedő forma, és illyen tekintetben különböz is” (i. m. 154). Állításának bizonyításához az érveket még nem szintaktikai viselkedésükben keresi, de jelentéstani magyarázatát igen vékony határvonal választja el a XIX. század végének vagy akár a legújabb passzívumkutatásoknak szintaktikai alapú megközelítésmódjától. A *-(t)atik*, *-(t)etik* képzős igék fő jellemzőit tudniillik abban látja, hogy „Az illy szenvedő forma mindenkor egy bizonyos tselekedőre vagy mívelő okra vitetik, melly a’ mívelő személyen, vagy okozott dolgon kívül vogyon, mint: *olvastatik*, ettől, attól, amattól ‘s a’ t’” (1790: 154).

Az *-ódik*, *-ődik* végződésű szenvedő ige ezektől szerinte csak az egyik elem, a cselekedtető „vagy a mívelő ok” hiányában különbözik: „... az illy szenvedő forma egy bizonyos tselekedőre vagy mívelő okra nem vitetik, melly a’ mívelő személyen, vagy okozott dolgon kívül vólna, hanem tsak mintegy magában való ki nem ható, vagy benmaradt jelentésű szenvedő forma, mint *olvasódik*, *intődik*, már az nints kérdésben, hogy kitől, hanem tsak magában” (1790: 154).

Földi érzékeny megállapítása a klasszikus szenvedő igét tartalmazó szerkezetben feltételezett kétféle – cselekvő és a cselekvést okozó – alanyokról, valamint az egyelemű, csak az elszenvedőre utaló *s* a kauzatív alanyokat elfedő *-ódik*, *-ődik* használatáról csaknem egy századdal később válnak a passzívummeghatározások részévé.

E korszak eredményei a pontosabb szintaktikai alapú megközelítés ellenére is ellentmondásosak, mert a történeti-összehasonlító nyelvtudomány a magyar igeképzők eredetét feltáró vitathatatlanul jelentős munkái végül igerendszerünk sajátosságaival kevésbé harmonizáló osztályozási elvek érvényesítését vonták maguk után: a történeti szempontok merev alkalmazásának, no meg a német nyelvtanok követésének folyamánként erősen átrendeződött hagyományos igenemfelosztásunk. Így az addig a mediálisokhoz vagy a passzívumhoz sorolt igék zöme átkerült az aktívummal majdnem azonos súlyúvá váló új igeosztályba, a visszahatóba, a mediális igenem gyakorlatilag megszűnt, a passzívban pedig csak az elavulóban lévő *-(t)atik* *-(t)etik* képzős formák maradtak.

A hagyományos, de jóval funkcionálisabb igekép és az ennek nemegyszer ellentmondó történeti kutatások eredményei közötti feszültséget jól példázzák a kor egyik meghatározó nyelvészének, Simonyi Zsigmondnak igeklasszifikációi, s azokon belül is a szóban forgó *-(t)atik*, *-(t)etik*, *-ódik*, *-ődik* képzős igék megítélésének változásai.

1879-ben kiadott nyelvtanában például még a két képző jelentésének azonosságát hangsúlyozza: „kétféle igét különböztetünk meg: *cselekvő és szenvedő igét*. P. cselekvő van ebben: a tükör *visszaveri* a fényt, szenvedő van ezekben, a fény *visszaveretik* a tükörtől, vagy; a fény *visszaverődik* a tükörtől” (1879: 25).

Tíz évvel később, amikor az *-ódik*, *-ődik* reflexív eredete – más képzőkével együtt – megnyugtatóan bizonyítottá és a nyelvészeti köztudatban elfogadottá vált, inkább a reflexivitással rokon jegyeket keresi az ilyen végződésű igékben. 1889-ben írt nyelvtanának igenemfelosztása így érdekes ötvözete a régi rendszerezésnek és az abba beszüremelő friss eredményeknek. A hagyományos három igenem típus helyett csak kettőt – cselekvőt és szenvedőt – különböztet meg. Kiemelendő, hogy a reflexívumok még nem alkotnak nála önálló osztályt, csupán a passzív csoport alfajaként jelennek meg: „Ha a szenvedés közvetlen, **csak az egy alanyban végbemenőnek** képzeljük, – akár azért, hogy ő **benne ered a cselekvés**, akár azért, hogy **ismeretlen cselekvő** – akkor visszahatóigét alkalmazunk: *emelkedik*, *emelődik*..., ha pedig közvetve **két alannyal**, melyek közül **egyik a szenvedő, a másik a cselekvő**, akkor a közönséges szenvedő igét alkalmazzuk: *emeltetik*, *bocsátatik*” (1889: 121, kiemelés Sz. K.).

A két képzőt elkülönítő ismérvek, a *-(t)atik*, *-(t)etik* két-, az *-ódik*, *-ődik* egyalanyúsága Földivel rokon passzívumfelfogást sejtet, de épp az utóbbi képző megítélésében egy lényeges ponton eltér a véleményük. Földi, akit még nem kötnek a formai rendező elvek korlátai, finomabb distinkciót alkalmaz; az *-ódik*, *-ődik* sajátos funkciójának a „mívelő ok” hiányával magyarázható jelentéstartalom megjelenítését tartja, Simonyi ellenben a reflexivitás fogalmát tágtítja ki egybeolvasztva az alanyra irányuló cselekvését, valamint az ismeretlen (akár külső) cselekvőnek az alanyra hatását, ezért tekinti visszahatónak egyértelmű különbözőségük ellenére az alábbi mondatok állítmányait; *Péter felemelkedett a székről = Péter felemelkedett a székről*. – Megjegyzem, hogy Földi is szól „vissza eső jelentésű (reciproca)” alakokról, de példáiból ítélve – *botránkozik, igyekszik, várakozik, emlékezik* – (1790: 157) ezeknek más szemantikai jellemzőket tulajdonít.

Míg Simonyi idézett nyelvtanában a szenvedő igenem típuson belül helyezte a formai osztályozási elveket a szemantikaiak fölé, addig Szinnyi József A magyar nyelv művében már egyoldalú formai klasszifikációs elvek érvényesülnek. Az igéket ugyan három csoportba sorolja – cselekvő, visszaható, szenvedő –, de ez a rendszer a valóságban kétpólusú, mivel a *-(t)atik*, *(t)etik* képzős passzívumokat már nem tekinti az élő nyelv részének. Az osztályozásában követett elvből következően – minden visszaható eredetű képző tartalmazó ige reflexívum – a visszaható kategória határai nála erősen kitágulnak. Azt az ellentmondást, hogy az így összekerült igék konglomerátumának számottevő hányada nem felel meg a reflexivitás általa felállított kategóriajegyének, azaz a cselekvés egyazon alanytól való kiindulása és ugyanoda történő visszahatása követelményének, a nyelvtanainkból jól ismert „álvisszaható” elnevezéssel igyekszik feloldani: „Vannak visszaható-képzős igék, amelyekben a cselekvésnek egyik mozzanata, t. i. az alanytól való kiindulása elhomályosodott, s csak a másikat, az alanyra hatását érezzük bennük, ezek tehát SZENVEDŐ jelentésűek. Ilyenek; a ház *eladódik*, a titok *kitudódik*, az előadás *elkezdődik* (= eladatik, kitudatik, elkezdetik). Ezeket ÁLVISSZAHATÓNAK nevezzük” (1929: 15).

3. A két képzőt összekötő szemantikai kapocs mibenlétének meghatározása később sem lehetett az alapjaikban formai elveken nyugvó osztályozások tárgya. Ez az oka annak, hogy ha a nyelvérzékünk sugallta sejtéseket – az *-ódik*, *-ődik* használata hol megegyezik a szenvedő képzőével, hol különbözik tőle, hol csak hasonló – pontosabb érvekkel kívánjuk alátámasztani, Földi idézett gondolatai mellett a legújabb passzívumkutatásokat kell segítségül hívunk.

A jelenkori vizsgálódások elsődlegesen a passzívum létrejöttét követő szintaktikai mozgások leírásával szolgálták nívummal. A passzivizációt, azaz a szenvedő forma létrehozását mind a generatív grammatika, mind az eredendően a passzívum kutatásából kinövő relációs grammatika két feltétel érvényesüléséhez köti: 1. A kiinduló aktív mondat alanya és tárgya szerepet cserél úgy, hogy a tárgy a passzív szerkezetben felértékelődik, alanyi pozícióba kerül; 2. az alany a mondatrész hierarchiájában hátrébe szorul, „chomeurré” válik (l. Chomsky 1957, 1981; Perlmutter 1983). A szenvedő mondatot eredményező transzformációval járó grammatikai változások nyelvspecifikusak. Az angolban – s így például a franciában, németben – a szenvedő mondat állítmánya a létige és a magmondat cselekvő igéjéből nyert particípium lesz, a perifériára került logikai alany elé pedig prepozíció kerül:

1. a) *The police arrested the students* (aktív).
1. b) *The students were arrested by the police* (passzív).

Más nyelvekben, így a magyarban is, az alany leértékelődése, illetve a tárgy alanyi pozícióba kerülése az ige morfológiai arculatának megváltozásában ölt testet, vagyis a szenvedő jelentéstartalom igei morfémába ágyazódik, a logikai alany pedig *-tól*, *-től* esetraggal, illetve az *által* névutóval bővíthet:

2. a) *A bíró kihirdette az ítéletet*.
2. b) *Az ítélet kihirdettetett (a bíró által)*.
3. a) *A sár bemocskolta a cipőm*.
3. b) *A cipőm bemocskoltatta a sártól*.

A passzivizáció – Földi és Simonyi felfogását igazoló – szabályainak ismeretében felvetődik a kérdés, hogy segítségükkel megoldható-e a *-(t)atik*, *-(t)etik* és *-ódik*, *-ődik* képzők feltételezett funkcionális egyezésének, illetve jelentéseik elkülönítésének a kérdése. Másképpen szólva azt kell meghatározni, hogy az *-ódik*, *-ődik* képzőt szerepének mely jellemzői kötik a szenvedő igenemhez, majd pontosítanunk kellene a passzív alakoktól eltérő sajátosságait. A feladat első lépése látszólag egyszerű: ha a két képző használatát szembesítjük a passzivizáció két alapfeltételével, egyértelművé válik, hogy az *-ódik*, *-ődik* milyen mértékben követi a klasszikus szenvedő képző viselkedését.

A 4. b), c), az 5. b), c), és a 6. b), c) generált mondatok közös jellemzője az, hogy alanyuk az aktív kiinduló mondat tárgyi szerepéből emelődött át a grammatikai alany helyébe, igei bővítőményük pedig annak alanyából fokozódott le. Mindez passzív szerkezet jelenlétére utaló jegy.

4. a) *A szél fodrozza a vizet.*
4. b) *A víz fodroztatik (a széltől).*
4. c) *A víz fodrozódik a széltől.*
5. a) *A huzat kinyitotta az ajtót.*
5. b) *Az ajtó kinyitott a huzattól.*
5. c) *Az ajtó kinyitódott a huzattól.*
6. a) *A gyerek kimondta az igazságot.*
6. b) *Az igazság kimondatott a gyerek által.*
6. c) **Az igazság kimondódott a gyerek által.*

A 4. c), 5. c) mondatok alapján az a válasz adódik a dolgozatom elején feltett kérdésre, hogy az *-ódik*, *-ődik* aktivizálódása a passzív igeképző helyettesítésében a passzívumhoz hasonló használati jegyeivel magyarázható: ugyanúgy az alanya valamely külső ráhatásra visszavezethető történés, változás kifejezője, mint a szenvedő képzős forma. Valószínűsíthető, hogy a nyelvhasználat éppen eme egybeesésre építve kezdte pótolni vele a háttérbe szorult szenvedő alakot, sőt erre való alkalmassága meg is gyorsíthatta ezt a folyamatot. Az egybeesés azonban nem jelenti a két képző funkcióinak teljes körű felcserélhetőségét, ahogy ezt a helytelen 6. c) mondat bizonyítja. Ebben ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a *kimondódik* állítmány nem tűri meg maga mellett a kiinduló mondat ágensből lett vonzatát. E megszorítás pedig egy másik igenem, a mediálisok körébe sorolható forma jelenlétére utaló jegy. A középige fogalmának megjelenése esetünkben újabb kérdéseket vet fel, például azt, hogy *Az igazság kimondódott*, ágensétől megfosztott jó mondat állítmánya valóban mediálisnak tekinthető-e, s ha igen, a 4. c), 5. c) mondatoknak a passzív igeikkel azonos viselkedést mutató ugyancsak *-ódik*, *-ődik* végű *fodrozódik*, *kinyitódik* alakjai tulajdonképpen mely igeosztályba helyezhetők.

4. A középigék több szempontból is kérdéses kategóriájának taglalása messze túllépné a dolgozat kereteit, így csak a tárgyat tekintve fontos, a passzívumtól elkülönülő vonásaiknak vizsgálatára szoritkozom. (Régi nyelvtanaink igenemfelosztásainak e meghatározó tagját a magyar nyelvészetben Károly Sándor elevenítette fel (1967: 189–218), pontosabb leírásuknak E. Abaffy Erzsébet szentelt cikket (1978: 280–93), saját vizsgálataimban az *-ódik*, *-ődik* funkcióival összefüggésben szembesültem a mediálisok definiálásának kérdésével (Szili 1996).

A mediális kutatások ismeretében az igenem fő sajátosságaként átmenetiségét s ebből következő ellentmondásos megítélését kell kiemelnünk. A tágabb értelmezés szerint mediálisok mindazok az igék, amelyek azt fejezik ki, hogy a cselekvés vagy állapot az alanya irányuló külső vagy belső hatás eredménye (Lyons 1969: 373), vagyis felölelik a passzívumtól a reflexívumokig terjedő széles igeokonglomerátumot. A körüket szűk határok közé szorító felfogás szerint ráhatásnélküliség (effectedness) jellemzi őket (Jaeggli 1986: 587–623), míg a két nézet közötti átmenetnek tekinthető meghatározások az ágens hiányát tekintik a középigéket tartalmazó szerkezetek fő jellemzőjének (Roberts 1987; Fagan 1988: 335–91).

Az átmenetiségből, az igenem típusok közötti szilárdnak vélt határok áttetszőségéből adódó nehézségek a magyar mediálisok klasszifikációjában még hatványozottabban jelentkeznek. A

fogalom tágabb avagy szűkebb értelmezéséből kiinduló kutatónak egyaránt szembesülnie kell ugyanis azzal a ténnyel, hogy a feltételezett jelentés nem köthető egyetlen úgynevezett mediális grammatikai jelölőhöz, hanem több, hagyományosan visszahatónak mondott poliszemantikus képző hordozhatja. A mediálisokat az ágens hiányával jellemző meghatározásokkal rokon elveket valló E. Abaffy Erzsébet szerint a klasszikus középigék „úgy fejeznek ki történést, állapotváltozást vagy állapotot, tulajdonságot, hogy nem tudunk melléjük rendelni sem tisztán tranzitív, sem kauzatív mondatokat, melyekből levezethetők volnának” (1978: 288). A definícióhoz köthető jelentést a morfológiai szempontból arctalan alakok (*nő, fő*) mellett főként *-ul, -ül* és *-ik* végződésükben találja meg: *felsérdül, kéklik, hallik, fénylik* (1978: 289).

Megjegyzem, hogy az *-ódik, -ődik* funkcióinak leírását célzó munkámban szép számban találtam az említett tartalommal bíró igéket: *tagolódik, morzsolódik, visszaverődik, rétegződik, képződik...* (1996: 16). Hasonló meghatározásom szerint a klasszikus középigék „nem aktív, nem ráhatott” cselekvésjegyekkel bíró alanyaik „tulajdonságaiból, inherens jegyeiből következő” történéseket, folyamatokat írnak le (1996: 16).

Az iméntiek tükrében nyilvánvaló, hogy a dolgozatomban szereplő, passzívumot helyettesítő formák [a 4. c), 5. c) mondatok *fodrozódik, kinyitódott* állítmányai] származtatásuk alapján a klasszikus középigét tartalmazó szerkezetekkel sem azonosíthatók kizárólagosan: míg a passzív igéktől ágenstelenségük választotta el őket, emezektől az, hogy élettelen alany lehet a bővítményük, vagyis elméletben létrehozhatók tranzitív magmondatokból. Mindez azt feltételezi, hogy köztük, átmeneti viselkedési sajátosságaik okát éppen mélyszerkezetbeli alanyaik eltérő minőségében, felszínen való megjelenésének mikéntjében kell keresnünk.

A passzívumban, ahogy erre az utóbbi évtized kutatásai felhívták a figyelmet, a kiinduló szerkezet alanya a Chomsky által feltételezettnél fontosabb szerepet játszik (l. Sportiche 1988: 33–0; Kuroda 1988). Bizonyos szemantikai tényezők, így a passzív szintagmával előforduló, jellegzetesen alanyra utaló módhatározói, célhatározói bővítmények (*Az állatfaj megfontoltan (szándékosan) tervszerűen kipusztított*) ugyancsak azt a felfogást igazolják, amely szerint a kiinduló mondat alanya a VP-ben maradvá, az igével együtt, annak implicit vonzataként emelkedik át a felszíni szerkezetbe. A passzív igealak ezért feltételez erősebb kapcsolatot megnevezett vagy bennefoglalt mélyszerkezetbeli alanyával annak jelenlététől függetlenül: *Az igazság ki-mondatott* → (*vki által*).

A passzívumból a mediális igenem felé mutató és annak markerével kísért elmozdulást a felszíni szerkezetben a kauzatív alany és a tárgy szoros viszonyának megbomlása, a kauzatív alany szerintem szemantikai okokkal magyarázható kiüresedése és ebből következő törlése, nem jelenlévő, azaz PRO elemmé válása indítja el. Az alany specifikus jegyeinek elvesztését előidézheti: a) evidens volta, avagy éppen ismeretlensége, különösen a természeti erők (nap, szél, vihar stb.) okozta jelenségek esetében [7., 8. a), b), c) mondatok]; b) az, hogy a külső ráhatás megtestesítője valamely általános fogalom – a használat, az évek, az idő – [10., 11. a), b) mondatok]; c) az előző két okhoz társulhat egyszerű, grammatikai tényező is, a névszói, melléknévi alapú igék esetében a nyelvi redundancia és ezzel együtt a tautológia elkerülésének igénye [12. a), b) mondatok].

7. a) *A vihar felkorbácsolta a tengert.*

7. b) *A tenger felkorbácsolódott (a vihartól).*

8. a) *A szél bevágta az ablakot.*

8. b) *Az ablak bevágódott (a széltől).*

10. a) *A helyzet (?) kiélezte az ellentéteket.*

10. b) *Az ellentétek kiéleződtek (a helyzettől ?).*

11. a) *Az idő(?), az élet megpróbáltatásai(?) felőrölték az idegeit.*

11. b) *Az idegei felőrölték (az időtől?, az élet megpróbáltatásaitól?).*

12. a) **A sár összesározta a cipőjét.*

12. b) **A cipője összesározódott a sártól.*

A 7–12. mondatok alanyainak közös vonása, hogy szemantikai jegyeik – evidens, ismeretlen, általános jellemzők – funkciótlanná, s így nélkülözhetővé tették őket a nyelvhasználat számára. Nem meglepő, hogy jelentéseik illetően leértékelődését, az igés szerkezet kidolgozottságában elnagyoltsággal, lazulással járó folyamatot a kauzatív bővítményt akár teljesen nélkülöző igenem, a mediálisok markereként is számon tartható morfémák megjelenése kíséri, esetünkben az *-ódik*, *-ódik-é*.

A szóban forgó kettősség, a passzív transzformáció lehetősége egyfelől, másfelől a feleslegessé váló s elhagyható kauzatív alanyok a képzőt ebben az előfordulásában Károly Sándor terminológiáját használva a két tárgyalt igenem közötti mediopasszív kategóriába helyezi. Funkcióinak általános megítélésében csupán abban tér el a véleményünk, hogy Károly egyenlőségelet tesz a mediális és mediopasszív jelentések közé, míg vizsgálataim inkább azt igazolják, hogy az *-ódik*, *-ódik* a kifejezendő szituációktól függően ível át a passzívtól a mediálisig terjedő rokon jelentéstartományokat. Ide sorolom a képzőnek a kauzatív alanyok leértékelődéséről mondottakkal ellentétesnek tűnő, mélyszerkezetbeli ágenst feltételező előfordulását, amikor is az a felszínen valamilyen okból – tudatos elhallgatás, ismeretlenség, információhiány – törli/díki, PRO elemmé válik (l. *Az igazság kimondódott* mondatot). Megítélésem szerint ebben az egyre terjedő szerepében a nyelvhasználat tulajdonképpen pótolja a passzív igealakokkal keletkezett űrt, s egyben alkalmazkodik a meghatározóvá vált aktív mondatépítési eljáráshoz. Az említett funkciók, ahogy ezt az alábbi példák érzékeltetik, nehezen elkülöníthetők; hol az egyik, hol a másik igenem domináns jegyei kerülnek előtérbe, jellegzetesen köztes alakokat alkotva:

13. *A bőre megperzselődött (a tűztől)* (mediopasszív).

14. *A kellemetlen ügy egyszer sem említődött* (passzív formát helyettesítő mediális PRO elemmel).

15. *Az előadás elhalasztódott* (passzív formát helyettesítő mediális PRO elemmel).

16. *Ez az anyag nagyon bolyhozódik* (a tulajdonságából adódóan: klasszikus mediális).

17. *A sok használattól nagyon bolyhozódik ez az anyag.* (mediopasszív).

Dolgozatomban arra kerestem a választ, miért válhatott az *-ódik*, *-ódik* képző alkalmassá az aktív szemléletű mondatépítési mód elterjedésével a szenvedő *-(t)atik*, *-(t)etik* pótlására.

A leegyszerűsített feleletből, a képző poliszemantikus jellegéből levonható, a munkám kezein túlmutató következtetés talán az lehetne, hogy a reflexívként számontartott képzők körében végzett hasonló vizsgálatok szükségszerűen fellazítják a szóba jöhető igenem típusok (passzív mediális, reflexív, aktív) feltételezett határait, s újabb klasszifikációs problémákat vetnek fel, nevezetesen a jelentéseikben egymásba mosódó többfunkciós képzők átmeneti és tipizálható jegyeinek meghatározásából következő nehézségeket.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igeokról. *MNy.* 74: 280–93.
- Chomsky, N. 1970. Remarks on nominalizations. In: Chomsky N.: *Studies on Semantics in Generative Grammar*. Mouton, The Hague.
- Chomsky, N. 1981. *Lectures on government and binding*. Plenum Press, New York.
- Fagan, S. M. B. 1988. The English Middle. *Linguistic Inquiry* 19: 335–91.
- Fogarasi János 1843. *Művelt magyar nyelvtan elemi része*. Pest.
- Földi János 1790. *Magyar Nyelvkönyv avagy Grammatika*. Közéttette Gulyás Károly. Budapest, 1912.
- Jaeggli, O. 1986. Passive. *Linguistic Inquiry* 17: 587–623.
- Károly Sándor 1967. A magyar intranszitiv-tranzitiv képzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* 189–218.
- Kosztolányi Dezső 1940. Erős várunk a nyelv. *Nyugat*, Budapest.
- Kuroda, S-Y 1988. Whether we agree or not... *Papers from the Second International Workshop on Japanese Syntax*. Stanford.

- Lyons, J. 1969. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Perlmutter, D. 1983. *Studies in Relational Grammar I*. University of Chicago Press, Chicago.
- Roberts, I. G. 1987. *The Representation of Implicit and Dethematised Subjects*. Foris, Dordrecht.
- Simonyi Zsigmond 1879. *Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1889. *A magyar nyelv I–II*. Révai Testvérek, Budapest.
- Sportiche, D. 1988. A theory of floating quantifiers. *Linguistic Inquiry* 19: 33–60.
- Szili Katalin 1996. A mediálisról az -ódik/-ődik kapcsán. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből*. ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest.
- Szinnyi József 1929. *A magyar nyelv*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Szvorényi József 1876. *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra*. Budapest.

Szili Katalin

Szili, Katalin: In between passive and medial... The paper tries to answer the question of how it is possible that the suffix -ódik/-ődik, considered to be a reflexive suffix since the end of the 19th century, came to be activated in a role replacing the obsolete passive suffix -tatik/-tetik in present-day Hungarian.

The basic idea of the paper is that one possible explanation, in terms of the research on passives carried out in the past few decades, involves the largely identical syntactic behaviour of the two suffixes. Passive constructions involving verbs suffixed by -ódik/-ődik can be created by way of the Chomskyan steps of passivization: their assumed deep-structure direct objects are transposed into a surface subject position, whereas their subjects are downgraded into the role of a complement.

The non-passive-like features of the use of this suffix, ones that relate it to that of medial verbs, such as its agentlessness, as well as the meaning component 'by itself', are likewise discussed in terms of the syntactic derivation of the constructions involved, looking for degrees of semantic depletion and actual deletion of causative subjects. This latter process results in special transitional forms that blur the divisions of types of verbs and increase the difficulties of classifying -ódik/-ődik.

Újra a segédigékről

Válasz Lengyel Klárának

A Magyar Nyelvőr 1999/1-es számában megjelent Hány segédigénk van? c. vitaindító írásunkra Lengyel Klára válaszolt ugyanabban a lapszámban. Válaszának már az első soraiból azt olvassuk ki, hogy szándékunkat félreértette: mi semmiféle új fogalmat nem akartunk bevezetni, és semmiféle új segédigei meghatározást nem szándékoztunk adni. Éppen azt akartuk elkerülni, hogy ez szükségessé váljék.

Lengyel Klára gondolatmenetünkől a tényeket, adatokat és eredményeket hiányolta. Kezdjük a tényekkel. Az tény, hogy a főnévi igenevet tartalmazó mondatok mindig egy alárendelt összetett mondat transzformálásának eredményeképp jönnek létre. Az is tény, hogy alárendelt összetett mondatok „zsugorításakor” a mellékmondatot az utalószó helyére, annak mondatrészi szerepébe tudjuk beilleszteni:

- (1) Úgy szép a lány, ha barna. (Népdal) (Rác–Szemere 1970: 211)
- (2) Barnán szép a lány.

E szabály ismeretében vegyük végig a főnévi igeneves mondatok kialakulásának négy lehetséges esetét:

1. A főmondat állítmánya mellett a főnévi mutató névmás az alany szerepét tölti be:

- (3) Kell (nekem) az, hogy elmenjek.
- (4) (Nekem) el kell menni/mennem.
- (5) Illik (nekem) az, hogy elmenjek?
- (6) Illik (nekem) elmennem?
- (7) Szükséges az (nekem), hogy elmenjek?
- (8) Szükséges (nekem) elmennem?

Amint látható, ezekben a mondatokban nem konkrét dologra mutatunk rá, hanem állításunk egy cselekvésfogalomra vonatkozik, ezért ezt mellékmondat formájában ki kell fejtenünk – majd eggyé alakíthatjuk. A transzformált mondatban a főnévi igenév igekötője a jelentéstől függően fókuszba kerülhet, ilyenkor az ige az igekötő és az igenév között áll. Ma már legtöbb esetben az egyszerűbb formát használjuk ezek mellett az igei és névszói állítmányok mellett.

Rögtön megjegyezzük, hogy véleményünk szerint az ebbe a csoportba tartozó igék nem segédígeszerű szók, mint ahogy azt olvashatjuk az új egyetemi tankönyv közölt fejezetében (Lengyel 1999: 122). Például a *kell* ige ugyanaz az ige, mint az *én kellek* (*neked*), *te kellesz* (*nekem*), *ő/az kell* (*nekem*) vonzatkeret igéje, mert csupán arról van szó, hogy nem egy konkrét, rámutatással megnevezhető dolog kell, hanem a cselekvés elvégzése. Vagyis *Az kell, hogy gondolkodjam.* (*Szükséges a gondolkodásom.*) Ezért alakulhatott ki a főnévi igenévvel kifejezett alany.

Mint azt leírtuk, mindegyik ige helyettesíthető névszóval is, segédnévszóról pedig – legálábbis eddig – nem volt szó. (Mi sem akarjuk bevezetni.)

2. A főmondatban a szintén cselekvésfogalomra utaló névmás a tárgy szerepében áll:

- (9) Szeretem azt, hogy élek.
- (10) Szeretek élni.
- (11) Akarom azt, hogy elmenjek.
- (12) El akarok menni.

A főmondat igéjének ragozása a transzformáció után megváltozik: alanyi ragozásúvá lesz. A főnévi igeneves szerkezet akkor jön létre, ha a két tagmondat alanya megegyezik.

Ha a tagmondatok alanyai különböznek, melléknévi igeneves szerkezetet tudunk transzformálni:

- (13) Szeretem azokat, akik elutaznak, sírnak és fölébrednek.
- (14) „Szeretem az elutazókat, sírókat és fölébredőket” (Ady Endre)

Úgy gondoljuk, hogy ezek sem segédígeszerű szók (mint ahogy nem azok a megjelenő tankönyvben mellettük felsorakoztatottak sem), hiszen *szeretni*, *akarni*, *bírn* nem csak egy konkrét tárgyat lehet, hanem valamit csinálni, valamivel foglalkozni is. Tudtunkal nincs olyan kikötés az igékkel kapcsolatban, hogy a cselekvés csak egy konkrét személyre vagy tárgyra irányulhat. Ezért alakulhatott ki a főnévi igenévvel kifejezett tárgy. Ha ez nem így lenne, akkor segédígeszerű szó lenne az összes olyan ige, amely mellett főnévi igenévvel megnevezett cselekvésfogalom jelenik meg tárgyi szerepben: *gyűlölök sértegetni*, *utálok magyarázkodni*, *imádok olvasni* stb.

3. A főmondatban az utalószó a célhatározó szerepében áll. Ebben az esetben is cselekvésfogalomra utal, és szükséges a két tagmondat alanyainak egyezése:

- (15) Azért mentem be, hogy megnézzem.
- (16) Bementem megnézni.
- (17) Azért igyekszem, hogy odaérjek.
- (18) Igyekszem odaérni.
- (19) Azért igyekeztem, hogy ő is lezuhanyozhasson.
- (20) *Igyekeztem ő is lezuhanyozni.

A transzformáció eredményeképp az utalószó helyére a főnévi igenévvel kifejezett célhatározó kerül.

4. Állandó határozót kifejtő mellékmondatot is zsugoríthatunk:

- (21) Arra tanít, hogy olvassak.
- (22) Olvasni tanít.

Ezek után nézzük meg a vitatott igék mellett megjelenő főnévi igeneveket. A *tetszik* az első típusba tartozik. Vonzatkerete: *tetszik valakinek valami*; ma is élő, köznyelvi jelentése: 'kedve tartja, úgy határoz' (TESz.).

- (23) Tetszik (neki) az, hogy leül?
- (24) Le tetszik (neki) ülni?
- (25) Le tetszenek ülni?

Látható, hogy (23)-ban minden feltétel adva van: a távolra mutató névmás cselekvésfogalomra utal; a zsugorítás eredményeképp a mellékmondat állítmánya a főmondat alanyának szerepében álló főnévi névmás helyére kerül főnévi igenévvel kifejezve. (24)-et kezdték el udvariassági formulaként használni – a többes számú alakban nyelvhelyességi hibával (25) –, ugyanis, amint azt az első típus kiinduló szerkezetében láthattuk, a főmondatban egyes szám harmadik személyű alany és állítmány található. Ezt – a kongruenciatorvény értelmében – a továbbiakban is meg kell tartani, mivel a főnévi igenév egyes szám harmadik személyű alanynak tekintendő: *a leülésem/leülni tetszik; az elmenésem/elmenni kell; *a leülésem/leülni tetszenek; *az elmenésem/elmenni kellene*. Többes számú alany és állítmány nem lehetséges ebben a szerkezetben:

- (26) *Tetszenek azok, hogy leüljek.
- (27) *Kellene azok, hogy elmenjek.

Ha a *tetszik* valóban ragozható lenne, akkor – és ez is tény – mint minden ragozott igének, az alany számát és személyét kellene mutatnia. Lengyel Klára is elismeri, hogy a „segédige szám- és személyjelentést ... hordoz” (1999: 116), tehát ki kellene tudnunk tenni a mondat alanyát a megfelelő számban és személyben. (Ez az ún. „alanytalan mondatok” esetében is érvényes: *Pirkad az ég; Fagy a víz, a föld; Virrad valami* stb., valamint a segédigék esetében is: *Szép volt az este, Kékek voltak az alkonyi dombok*). A *tetszenek* mellett viszont nem jelenhet meg alany a mondatban:

- (28) *A nénik le tetszenek ülni?
- (29) *A bácsi be tetszik jönni?

Azért nem, mert amint azt írtuk, és amint azt a típus példái is bizonyítják, már van a mondatnak egy grammatikai alanya, a főnévi igenév. Az teljesen természetes, hogy a ragozott ige mellett a főnévi igenevet nem ragozhatjuk (1. a 2., 3. és 4. típus példáit):

(30) *Szeretek élnem.

(31) *Bementek megnézniük.

A helyes forma a *tetszik* esetében – ami nem agrammatikus, sőt ez a helyes, csak nem így használjuk, ezért tűnhet szokatlannak – a következő:

(32) A néniknek le tetszik ülniük? (A néniknek tetszik az, ha leülnek?)

Kérdés, hogy vajon egy nyelvhelyességi hibát tartalmazó mondat állítmányát ki lehet-e nevezni segédigének azzal a kritériummal (nem mi akarjuk bevezetni), hogy **létezik olyan segédige, amely egyben lehetlenné teszi az alany kitételét a mondatban**.

Még egy érv szól a mellett, hogy ez (és amint majd látjuk, a többi sem) nem segédige. „Mind a mondatrésztերemő, mind pedig a szóalakteremő segédigekre az jellemző, hogy nincs tartalmas lexikai jelentésük...” (Lengyel 1999: 117.) A *tetszik*nek – láttuk – van tartalmas jelentése, vonzatkerete, ami – és csak ismételni tudjuk – segédigének nem lehet.

A *talál*, a *szokott* és a *fog* („szóalakteremő segédésző”) a második típusba sorolható. Úgy tünik, a *talál* a *kitalál* ’kieszél’ jelentésben ma is élő (TESz.) igénk igekötő nélküli változata:

(33) Ki ne talál má (azt), hogy elmégy!

A transzformáció után – jelentésénél fogva – a főnévi igenév igekötője kerül a fókuszba. Az is tény, hogy a fókusz az ige jelöli ki, s ilyenkor igekötőjétől is elválik. Tehát a következő szerkezet alakulna:

(34) *El ne találj ki menni!

Ezért aztán az egyik igekötő elmarad:

(35) El ne találj menni!

A *Ha elárulod a titkot, megharagszom* szerkezetből (Lengyel 1999: 121) sohasem lehet a következő: *Ha el találod árulni a titkot, megharagszom* (uo.), mert – mint írtuk – a *talál* vonzatos ige¹. A transzformáció a következő:

(36) Ha azt találod ki, hogy elárulod a titkot, megharagszom.

(37) Ha el találod árulni a titkot, megharagszom.

Ha a feltételezést, mely szerint ez az ige a *kitalál*, nem fogadjuk el, akkor A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint más megoldás is van. A *talál* ige szócikkében a következő

¹ A vonzatpróbára is hivatkoztunk, bár nem elég részletesen, ugyanis a Nyelvőr szerkesztőségében már 1998 júniusában elfogadták a segédigeneveket vizsgáló munkánkat, melyben ezt a kérdést részletesebben vizsgáltuk. Sajnáljuk, hogy a közlési sorrend fölcserélése miatt bizonyos dolgok – melyeket nem akartunk ismételtetni – nem voltak elég érthetőek. Mi úgy gondoltuk és gondoljuk, hogy az É. Kiss Katalin, Komlósy András stb. által megállapított és közölt tények tudományos eredmények – hivatkoztunk is rájuk minden alkalommal. Most is csak ezt tudjuk tenni (Új magyar nyelvtan, Strukturális magyar nyelvtan megfelelő fejezetei). Reméljük, ezennel mindenki számára kézzelfoghatóvá válnak a Lengyel Klára által hiányolt hivatkozott eredmények.

(tartalmas és a mai köznyelvben élő) jelentés is megtalálható: 'megesik, hogy...'; 'történetesen, esetleg tesz valamit'.

Akár a *kitalál*, akár a *talál* igével szerkesztünk tárgyat nem tartalmazó mondatot, a mondat agrammatikus lesz:

(38) *Ki ne találj!

(39) *Ne találj!

Ha megjelenik a mondatban a főnévi igenév, a mondat tökéletesen szerkesztett lesz, mert a kötelező vonzatot, vagyis a tárgyat kellett, hogy az állítmány mellé tegyük, ugyanúgy, mint pl. a *szertet* igénk esetében:

(40) El ne találj menni!

(41) *Te szeretsz.

(42) Te szeretsz vitatkozni?

A típus példáinak a szerkezet megfelel: alanyi ragozású ige mellett áll a főnévi igenév.

A *szokott* jelentése a TESz. szerint: 'rendszeresen, szokásszerűen tesz'. Ez is vonzatos ige, hiszen ha valakivel csak annyit közlünk: *Szoktam*, akkor feltétlenül megkérdezi: *Mit?* A tárgy nélkül ugyanis nem mondtunk semmit. Használjuk is a kérdő mondatot, ha valaki olyan szokásáról számol be, amit kétségbe vonunk:

(43) Mit szoktál te? (Segíteni?)

A kérdésben található tárgyragos kérdő névmás egyértelműen mutatja azt, hogy a tárgyra kérdezzünk. A feleletet pedig főnévi igenévvel adjuk meg, tehát a tárgyat tesszük ki a mondatban. (Igaz, napjainkban divat számúzni a kérdésfeltevést, pedig helyes kérdés esetén egyértelműen kiderül, hogy helyes avagy téves úton járunk-e.) A következő a transzformáció:

(44) Szokta azt, hogy ásítozik a moziban.

(45) Szokott ásítozni a moziban.

Ma már csak a transzformált mondatot használjuk.

Az *ásítozik a moziban* és a *szokott ásítozni a moziban* jelentése nem azonos. Az utóbbiban ugyanis benne van az a nagyon is tartalmas jelentés, amit a szótár ír: rendszeresen csinálja, szokása. Ugyanúgy, mint ahogy a *megy a moziba filmet nézni* és a *jár a moziba filmet nézni* (gyakran csinálja, szokása) esetében is:

(46) Jár a moziba, hogy filmet nézzen.

(47) Jár a moziba filmet nézni.

Az ismétlődő cselekvést nem csak gyakorító képzők segítségével fejezhetjük ki.

A *fog* is vonzatos ige. Az a mondat, amelyben csak annyit közlünk: *Fogok*, nem mond semmit. Ebben az esetben is az a kérdés következik: *Mit fogsz te? (Tanulni?)* A mai köznyelvben is élő jelentése 'valamihez kezd' (TESz.).

A szerkezeti bizonyítás a következő: a *fog* mellett megjelenő főnévi igenévnek feltétlenül egy mellékmondat állítmányának kellett eredetileg lennie, egyébként a transzformáció nem lett

volna elvégezhető. A *fognak* pedig a főmondat állítmányaként kellett állnia. Ha ezt nem fogadnánk el, ez a főnévi igenév lenne az egyetlen kivétel az igenevet tartalmazó mondatok kialakulását tekintve, ami „csak úgy” megjelenik a mondatban.

A fentieket – talán ez is tudományos eredménynek tekinthető – elmondtuk ez év februárjában Hollandiában is (Tuba–Uzonyi 1999). Kritikai észrevétel nem hangzott el, pedig neves magyar, amerikai és holland nyelvészek hallgatták meg az előadást, olvasták el és beszéltek meg velünk a hozzá kapcsolódó posztert.

Azt, hogy hány segédigénk is van tulajdonképpen, egyelőre mi is csak kérdésként vetettük fel. Azt valljuk, hogy azok az igék, amelyekkel a fentiekben foglalkoztunk, továbbá a *marad valahol* vagy *valamilyen állapotban*, nem azok.

Abban tökéletesen igaza van Lengyel Klárának, hogy nem tudunk mit kezdeni *A magasugrásban te szoktál lenni a legügyesebb, Vigyázz, mert mérges találok lenni!, Csak nem festőművész tetszik lenni?* típusú mondatok elemzésével akkor, ha el kell fogadnunk azt, hogy a *tetszik* és a *talál* segédigék, a *lenni* pedig segédigenév. (Márpedig ez, miután tankönyvben megjelenik, akár hivatalos állásponttá is nyilvánítható. És hallgatók százaival tanítják majd meg, akik viszik magukkal a gimnáziumokba, szakközépiskolákba.) Éppen azt akartuk elkerülni, ahová Lengyel Klára eljutott. Az állítmány szerkezetét magyarázó ábrája ugyanis a következőt mondja (1999: 127) (és ezt nem mi akarjuk bevezetni, mindössze végiggondoltuk új eredményeinek következményét): **létezik névszói–segédigei–segédigenévi állítmány alannyal rendelkező és alanytalan változatban:**

alany	állítmány		
		névszói rész	igei rész
(te)	legügyesebb	szoktál	lenni
(én)	mérges	találok	lenni
0	festőművész	tetszik	lenni
	(névszó)	(segédige) + (segédigenév)	

A közölt 2.2. fejezetben a *lenni* mint segédigenév szerepel az összetett mondatrészek segédigenévekként:

(48) Szeretnék első lenni.

(49) Jó érzés első lenni.

(48) és (49) azt mutatja, hogy a főnévi igenév a tárgyat vonzó *szeret* mellett az összetett tárgy része, az *ézés* névszói állítmány mellett pedig az alany része. Ám ezek mellett nem állhat igei rész, csak névszói.

Mi nem az állítmány szerkezetét nem értjük. Mi azt nem értjük, hogy miként lehet azonos transzformáció eredményeképp létrejövő szerkezet valamely tagját és az ugyanazon főnévi mutató névmás helyére átvitt főnévi igenevet hol ide, hol oda kapcsolni:

(50) Jó érzés az, hogy első?

(51) Jó érzés első lenni?

(52) Tetszik az, hogy első?

(53) Első tetszik lenni?

alany		állítmány
	névszói rész	igei rész
első lenni	érzés	0
0	első	tetszik lenni

Továbbá azt nem tudjuk, miként magyarázhatnánk ezt meg hallgatóinknak akkor, amikor minden nyelvi szerkezetre a logikus rendszerszerűségben keressük a választ. ((50) és (52) ilyen transzformációja egyébként szerintünk nem is lehetséges.)

Úgy gondoljuk, előző írásunkban többet adtunk pusztá tagadásnál. A leíró nyelvészet vitatott kérdéseire a strukturális nyelvészek által feltárt szabályokban, szerkezetekben keressük a választ, és velük próbálunk meg együtt gondolkodni.

Azt is gondoljuk, hogy ezt a kérdést nem mi hárman fogjuk eldönteni. Szemléletbeli különbségeink olyan nagyok, hogy nem valószínű az, hogy bármelyik fél meg tudná győzni a másikat a maga igazáról. Szándékunkban a termékeny és tudományos vitaindítás állt, mivel a korábbi közlemények alapján sejtettük, hogy a segédigék, segédigenevek, a határozói igenévi állítmány stb. új fogalma tanítandó anyagként is meg fog jelenni. Úgy tűnik, elkéstünk.

SZAKIRODALOM

- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1998. *Mondattan*. É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr* 123: 116–128.
- Rácz Endre–Szemere Gyula 1970. *Mondattani elemzések*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tuba Márta–Uzonyi Kiss Judit 1999. How Many Auxiliaries Are There In Hungarian? Előadás és poszter a Language Contact konferencián. Wassenaar, 1999. február 20–24.

Uzonyi Kiss Judit–Tuba Márta

Uzonyi Kiss, Judit–Tuba, Márta: On auxiliaries again. Reply to Klára Lengyel. The paper continues an ongoing debate on Hungarian auxiliaries. It is an answer to Klára Lengyel's essay (see *Magyar Nyelvőr* 123 (1999), pp. 116–128) which includes a chapter from the forthcoming university textbook „Hungarian Grammar” (Borbála Keszler ed., *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, to be published in 1999) and the second part of which is a reply to the authors' previous paper on Hungarian auxiliaries (see *Magyar Nyelvőr* 123 (1999), pp. 108–116).

The authors maintain their original view and argue that the verbs in question are not auxiliaries either in syntactic or indeed in semantic terms. The syntactic argumentation is based on the four types of transformations that the infinitival complements of the verbs concerned may undergo.

Lelkes György, Magyar helységnév-azonosító szótár. Talma Könyvkiadó, Baja, 1998. 930 lap, 4 tábla, 64 térkép. Második, bővített és javított kiadás.

Évezredünk utolsó száz esztendeje igen nagy mértékben hatott a Kárpát-medence helységneveinek életére, változásaira, soknak a megszűnésére (lefordítására vagy idegennel való helyettesítésére), újabbak keletkezésére. E változások nagy részének közigazgatási (több azonos nevű település), geopolitikai (határok átrendezése, más országhoz való kerülése települések ezreinek), politikai (emlékállítás a személyi kultusz idején vagy „méltatlannak” talált név) és egyéb okai voltak, amelyeknek nagy részét jól ismeri mindenki, de amelyekről hosszú időn keresztül nem beszéltünk, nem beszélhettünk, s ma is inkább csupán tudomásul vesszük. Amíg a két világháború közötti helységnévtáraink felsorolták az akkori határokon kívülre került helységeket, s megadták éppen használatos neveiket, az 1945 utániak már – ezernyi lapos terjedelmük ellenére – szót sem ejtettek az elcsatolt területek településneveiről, azok változásairól, idegen neveikről. Ebben az időben is voltak azonban olyanok, akik szabadidejüket fölhaldozva évtizedeken keresztül gyűjtötték az adatokat, vizsgálták a térképeket, névtárakat, egyeztették a neveket, s ennek eredménye, hogy nem sokkal a politikai változások után, a megjelentetési lehetőségek bekövetkeztével számos olyan kisebb-nagyobb könyv látott napvilágot, amely helynévazonosításokat tartalmazott: Sebők László, *Magyar neve? Határainkon túli helységnévszótár*. Arany Lapok Kiadó. Bp., 1990. 267 lap, 1 térk.; Rátkai Árpád, *Megváltozott földrajzi nevek katalógusa*. JGYTF Kiadó. Szeged–Szolnok, 1992. 85 lap; Szabó M. Attila–Szabó M. Erzsébet, *Dicționar de localități din Transilvania – Erdélyi helységnévszótár – Ortsnamenverzeichnis für Siebenbürgen*. Kriterion Kiadó. București, 1922. 250 lap; Lelkes György, *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Balassi Kiadó. Bp., 1992. 628 lap, 2 térk. a szennycimlapokon. Közülük mindenképp a legértelmesebb és legfontosabb e legutóbbi, Lelkes György műve, amelynek második, javított és bővített (többek között történeti adatokkal és térképekkel kiegészített) kiadását szeretném ismertetni az alábbiakban.

A tiszteletreméltóan vastok könyv négy nagy részből áll. Az első (11–53) magyar és német nyelven tartalmazza azt a bevezetést, amely leírja a szótár céljait, összeállításának menetét, tartalmát, az egyes szócikk felépítését, alapos részletességgel eligazít bennünket a szótár, az idegen nyelvű névmutatók, táblázatok és egyéb jegyzékek használatában. Ezek után következnek az ugyancsak kétnyelvű rövidítésmagyarzatok, majd a gazdag forrásjegyzék és a fölhasznált irodalom felsorolása zárja ezt a részt. A terjedelmes szótár magyar része (59–661) a legkülönbözőbb helynévtárakban és történeti munkákban föllelhető helységneveket sorolja föl a magyar névhasználati alakok betűrendjében, s értékes leírást ad mindegyikről, vagy utal arra a szócikkre, ahol a bemutatást megkaphatjuk. Ugyanebben a fejezetben a különböző nyelvű mutatókkal is találkozhatunk (663–902). Végül az önállóságukat veszített vagy nem azonosítható települések történeti névadatait először Csánki Dezső, majd külön Lipszky János, illetve Fényes Elek helységnévtárai alapján sorolja föl (903–918). A harmadik rész (919–930) a történeti Magyarország közigazgatási beosztását mutatja be 1913-ból. A vármegyéken belül megadja a járásokat, a törvényhatósági jogú

és a rendezett tanácsú városokat is közli. Ezt követi az 1920–1938, 1939/41–1944, 1945–1949, 1950–1989 és az 1990 utáni vármegye, illetve megyenevek listája. Az ide sorolható négy lapszám nélküli tábla megyénként és nagyobb városokként adja a történeti Magyarország nemzetiségi megoszlását az 1910. évi népszámlálás adatai alapján. Végül a 64 színes térképlap a kötet legnagyobb meglepetése, amely részben a megyebeosztást mutatja be az 1930., 1942. évi és az 1950-től 1998-ig érvényes közigazgatás szerint. Ezt követi a történeti Magyarország 71 nagyobb közigazgatási egységének 50 színes térképlapon való bemutatása, végül Moldva, Bosznia-Hercegovina és Dalmácia térképlapja, valamennyi a korabeli magyar településnévvel.

Természetesen számunkra legfontosabb a magyar rész, amely egyben a legterjedelmesebb és legtartalmasabb is, hiszen tartalmazza a történeti Magyarországnak minden egyes településnévét, de még a környező országoknak azokat a helyneveit is, amelyeknek volt az ország nyelvétől eltérő magyar neve, s a magyar történelemben vagy művelődéstörténetben szerepet játszottak a múlt századok folyamán. Mivel az egyes települések nevének az eddigi névtárakban előforduló minden alakváltozatát fölveszi a kötet, igen sok az utaló szócikk. Ennek nagy előnye, hogy nemcsak a helyesírási változatok találhatók meg köztük, hanem azok az utótagok is, amelyek az *Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy-* stb. összetételekben elvesznének a kutató és érdeklődő számára. Így például a **Czegő, Czegő(Szász)** utal a *Cegőtelke* szócikkre, ahol megtudhatjuk, hogy a volt Szolnok-Doboka vármegye Bethleni járásában fekvő településről van szó, amelynek Lipszky szerint volt *Csegő (Szász-), Czego (Szász-), Szász-Czegő* stb. névalakja is, és természetesen valamennyinek az utaló szócikkei ide irányítják az olvasót. Vannak olyan utalónevek (**Újfalu, Vár** stb.), amelyeknél az utalások száma meghaladja a százat, vagyis ennyi névcikkre hívja föl a figyelmet az utalónév, ahol ez valamilyen névadatban szerepel.

A végig nagybetűvel és félkövéren szedett címszavak szócikkei igen alapos tájékoztatást nyújtanak a megnevezett településről. Először is közigazgatásilag lokalizálják azt: megadják az 1913. évi Helységnévtár szerinti megyébe és járáshoz való tartozását. (Ezt még segíti a névcikk végén közölt térképszám, amely világos vagy besötétített számával arra is utal, hogy megtalálható-e a megadott térképen a település, vagy csak a körülbelüli helye következtethető ki.) A lokalizálás után következik a lakosságszám és annak nemzetiségi megoszlása. A történeti névalakok elsősorban Csánki, Fényes Elek, Fekete Nagy, Lipszky és a helységnévtárak adatait tartalmazzák. Ezek között természetesen vannak olyanok is, amelyek nem magyarok, hiszen színmagyar településeknek is volt német, horvát, szlovák vagy román neve. Amennyiben ezek hangalakiklag meg is egyeztek a magyar névformával, de írásképp eltért, akkor is szerepelnek a szótárban: **SARKAD** volt Bihar megyei, ma Békés megyei település román nevei *Șarcad* és *Șercad* formában szerepelnek (természetesen megfelelő pontos hivatkozással). Amennyiben összeolvadás vagy kiválás történt az egyes települések történetében, erre is utalásokat kapunk, s utánanézhethetünk a megadott névvel, hogy milyen jellegű volt a változás, milyen más települések vettek még részt benne: **LAJOSMIZSE...** *Lajos* és *Mizse* egyesülése; lásd még *Felsőlajos*. Végül annak az országnak a betűjelét találjuk meg a névcikk végén szögletes zárójelben, amelyik területén ma (1999-ben) található a település, s ha ez nem a mai Magyarország, akkor az idegen hivatalos név is szerepel az ország jele előtt: **PÁRKÁNY...** [Šturovo, SZK].

Van még igen szépszámú (714) olyan névcikk, amelynek a címszava dőlt nagybetűvel és félkövérral van végig szedve, s ezek olyan helységneveket tartalmaznak, amelyekről ugyan történeti adatokat talált a szerző Györffy György Árpád-kori helynévtárának első három kötetében vagy a fentebb már említett történeti helynévtárakban, de ma már eltűntek a hivatalos nevek köréből, sokszor a népnyelv sem őrzi az emléküket. Ilyen például **CSÓKA**³, amely a hajdani Zágráb vármegyében volt, majd ideig a Horvát Főkapitánysághoz tartozott, ma Északnyugat-Boszniában található, s régi neve: *Csókavár*, ma várom Cazin környékén, Vrnograč helység területén, Bosznia-Hercegovinában.

Az idegen nyelvű mutatók azoknak a településeknek a neveit tartalmazzák a nyelvek betűrendje szerinti csoportosításban, amelyeknek a magyaron kívül volt más, nem magyar nevük is. Az

idegen nyelvű név után annak magyar megfelelőjével átutalja az olvasót a magyar részbe, ha a településről, annak különböző neveiről többet, mást is meg szeretne tudni. Meglepő, hogy a horvát, német, román, szerb, szlovák, szlovén, ukrán nyelvi mutatók mellett találkozunk lengyel, orosz és latin nyelvűvel is. A lengyel nevek száma nem nagy, s elsősorban nagyvárosainknak, meg észak-magyarországi kisebb településeinknek van lengyel neve is. Az orosz neveken nem kell csodálkoznunk, hiszen Kárpátalja közel fél évszázadon át a Szovjetunió területéhez tartozott, s ott az ukrán nevek mellett voltak orosz hivatalos nevek is. A latin nyelvű nevek száma viszont meglepően nagy, ami egyrészt a középkori, s nálunk még tovább tartó latin hivatalos nyelvvélel magyarázható, de az itt fölvetett nevek egy része csak a település azonos helyen való megtalálásával magyarázható, s nincs összefüggés történetileg a két különböző korban létezett település latin és magyar neve között: *Ad Novas* = *Vörösmart*, *Campona* = *Nagytétény*, *Intercisa* = *Dunapentele* stb.

Nagyon érdekes és hasznos rendszerezést tehetnének az egyes nyelveket ismerő névtani kutatók az idegen nyelvi mutatók fölhasználásával annak megállapítására, hogy melyik állam területén milyen módszereket használtak a magyar nevek megváltoztatására. A román mutatóban található *Petroasa Mare* = *Vecseháza* névvel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy jóllehet csak német lakosai voltak a településnek, s a német név is nyilván a magyarból való fordítás (*Wetschehausen*), már a múlt század elején Lipszky talált román elnevezést is (*Petroza*), s ezt elevenítették föl a mai hivatalos névben. Máskor összekapcsolták a régi román nevet a magyarral: *Ohaba-Forgaci* = *Temesforgács* színromán lakosú falu, amelyben az *Ohaba* román nevet már Fényes Elek is följegyezte a múlt század közepén. S ezeken a típusokon kívül még számtalan található lenne a különböző mutatókban, szótárakban.

A térképek szépségéről is nagy hasznáról már szóltam, de ki kell itt is emelni jó áttekinthetőségüket, világos és jól megrajzolt, egyértelmű közigazgatási határaikat, ha nem is teljes, de viszonylag nagyszámú helynévadatukat. Különös értékük, hogy igyekeznek lokalizálni a már elpusztult várakat, várromokat is.

Lelkes György munkája a magyar helynévkutatásnak nagyon értékes, hasznos eredménye. Összesen 58 581 önálló névcikket tartalmaz, amelyből 14 004 alapszócikk, vagyis olyan, amelyek a történeti Magyarország valamelyik helységére vonatkozik. Nagyon sok, 43 471 az utaló cikk, s vannak még úgynevezett kiegészítő névcikkek (1105), amelyek a régi határokon kívül eső területek (Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Galícia, Bukovina, Moldva vagy Európa bármely országa) olyan helységeire vonatkoznak, amelyeknek valaha volt, vagy ma is van magyar elnevezése. Végeredményben négy nagy helységnévtárat kap egy könyvbe sűrítve az olvasó: Joannes Lipszky 1808-ban megjelent *Repertorium Locorum...* címmel ismert történeti helységnév-fölsorolását, Fényes Elek 1851-es geographiai szótárát, az 1913. évi Helységnévtárat, s egy soha el nem készülő könyvet, a Kárpát-medence mai helységnévtárát. Fölmerül a kérdés, hogy mi vezette el a szerzőt, egy mérnököt a magyar helységnevek változásának kutatásához, ilyen nagyszabású munka elvégzéséhez, és hogyan tudta megvalósítani ezt az alapos és sokoldalú szakmai ismereteket igénylő munkát. Azt hiszem, a maga által választott mottó válaszol ezekre a kérdésekre: *Cum Deo, pro Patria*.

Hajdú Mihály

Pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye Budapesten

A Budapesti Tanítóképző Főiskola adott otthont 1999. március 25-26-27-én a pedagógusjelöltek Kazinczy Ferencről elnevezett Szép magyar beszéd verseny 27. országos döntőjének. A rendezvény a szokásos módon zajlott le. Az első nap délutánján került sor a szakmai konferenciára. Ez címéhez híven – Pillanatképek napjaink nyelvhasználati sajátosságairól – színes, változatos, pergő előadásaival egy-egy problémakört az időhöz (15 perchez) mérten részletesen bontott ki. Bolla Kálmán egyetemi tanár Merre tart a magyar kiejtés? címmel tartott igen tanulságos referátumot. Benczik Vilmos főiskolai docens A nyelv az elsődleges és a másodlagos szóbeliségben, Markó Alexandra egyetemi tanársegéd pedig A magyar intonáció az ezredfordulón, avagy minden így marad? című előadását tartotta meg. Utóbbi arra volt kitűnő példa, hogy milyen sokféle irányba folytatódhat a beszédkutató. Egyetlen mondat – *Minden így marad?* – nem kevesebb mint 36-féle intonációval szólalhat meg, s az előadó azt vizsgálta, vajon az egyetemi hallgatók mennyire ismerik fel ezeket, mennyire képesek dekódolni. Csak azt sajnálhattuk, hogy az idő rövidsége miatt nem hallgathattuk végig a különböző hangvételben elolvasott mondatokat. (Bár az előadások mindegyike teljes terjedelmében megjelenik az Egyetemi Fonetikai Füzetek következő számában, ez esetben azonban óriási a különbség az előadás meghallgatása, illetve elolvasása között.) Földi Éva egyetemi adjunktus kortárs irodalmi szövegek attitűdtartalmának percepciójáról szolt Esterházy Péter és Békés Pál egy-egy rövid írása alapján. Forgó Zoltán tanácsadó és Módos Péter középiskolai tanár napjaink nyelvhasználatáról fejtette ki véleményét a hagyományos nyelvművelés szellemében. Előbbi Kommunikációs nehézségek a hivatalos nyelvben, utóbbi Idegen nyelvi hatások megítélése nálunk és más európai országokban címmel. Végezetül Subosits István ny. főiskolai tanár tartott igen értékes és érdekes előadást a beszédéről mint agresszióról. Örömmel nyugtázzhatjuk, hogy a jelen lévő szaktanárok is szívesen mondták el véleményüket, különösen a fiatalok előadásához kapcsolódóan. (Ez a „fiatalítás”, valamint az, hogy többféle iskolatípus oktatója mondhatta el a véleményét a konferencián, a sokoldalúság és a színesség jegyében történt, s a szimpózium összehallgatóját, szervezőjét dicséri). Bizton állíthatjuk, hogy a szakmai konferencia pezsgő szellemi együttlétet és -gondolkodást jelentett mindenki számára, ezzel valóban tartalmasan töltötte be a szerepét, s nem csupán egy kipálandó napirendi pont volt.

Az esti ünnepi műsort is csak felsőfokú jelzőkkel illelhetjük. Kelemen Endre főigazgató Kazinczy-versenyhez méltó, tartalmas, szabadon elmondott megnyitó beszédében köszöntötte a csaknem 50 versenyzőt, a szaktanárokat és a vendégeket. Szorongással és aggodalommal várta a verseny első napját, bízott abban, hogy az újjvidéki hallgatók is el tudnak jönni a seregszemlére. Sajnos nem így történt. A politika közbeszólt. A főigazgató ezt a rendezvényt olyan szintérnek tekinti, amelyik kötelező alkalom arra, hogy tisztelegjünk azok előtt, akik sokat tettek a magyar nyelvért, a szép beszédért. Elsősorban Kazinczy Ferenc előtt, aki elsőként határozta meg stílusreformjával a polgárosodó Magyarországot, a hagyomány és modernizáció ötvözését. S fejet hajtunk ilyen versenyekkor Péchy Blanka előtt is, aki 105 éve született, s 11 éve halott. Ő a Kazinczy-díj és a mozgalom megteremtésével, személyes sorsát is kiteljesítve fáradozott az ügyért. S végezetül az intézmény vezetője utalt arra is, hogy a főiskola életében is egy kisebb évfordulót ünnepelnek

ezzel a rendezvénnyel, az 1869-ben Eötvös alapította első állami tanítóképző intézet ugyanis idén ünnepli 130. évfordulóját. Számukra mindig is kristálytengely volt az anyanyelvi nevelés. Honti Mária tanár, ny. államtitkár ünnepi köszöntőjét egy személyes gondolattal kezdte. Mint mondta: otthon érzi magát ebben az intézményben, mindenkit kollégájának érez, hisz valaha ő is tanítóképzőben végzett. Ünnepi beszéd helyett azonban egy olyan előadásából idézett, amely az anyanyelv és kultúra, az anyanyelv elsajátítása és az „emberré eszmélés” kapcsolatáról szólt, s melyet két éve Szabadkán adott elő. Ő is sejtette ugyanis, hogy a körülöttünk ólálkodó történelem beleszól abba, hogy kik tudnak részt venni a versenyen, és kik nem. A díszünnepség színvonalas műsorát a főiskola hallgatói adták. Hallhattunk áriát, kórusművet és virágéneket, mesét Benedek Elek-díjas főiskolástól, s prózát Kazinczy-érmes hallgatótól.

A verseny második napján, délelőtt a kötelező szöveget olvasták fel a versenyzők. Ez a következő volt:

Karinthy Frigyes: Szigorlat

A kedves öreg ügyvéd mesélte ezt el – a nevek nem fontosak, bár régen történt az eset, nem tagadnák ma már a szereplők se.

– Legfontosabb szigorlatom előtt álltam – az akkori világ egyik híres jogtudósa volt a tanár, éles eszű, nagyszerű ember, egyébként rettegett réme a hallgatónak, akiket könyörtelenül buktatott. Mint afféle vidám jogász, az utolsó percben kezdtem nyugtalankodni, vajon megbízható-e egészen az axióma, mely szerint a jogászt nem ütik agyon. Elhatároztam, hogy megkorrigálom egy kicsit a szerencse esélyeit. Volt egy nagybátyám, neves politikus, tekintélyes közéleti alak, akiről tudtam, hogy bizonyos erkölcsi érdekközösségben áll az illető tanárral. Levelet írtam vele, egy nappal a szigorlat előtt, amiben a tanár figyelmébe és jóindulatába ajánlottam szerénységemet – magyarul: pressziót gyakoroltattam rá, hogy ne buktasson meg.

Aztán nyugodtan elmentem szigorlatozni.

Mikor – három jogász kivégzése után – rám került a sor, a tanár gyors pillantást vetett rám, aztán zsebébe nyúlt, levelet vett ki, és odatette nyitva maga elé a asztalra. Meghökkenve meredtem oda, azonnal felismertem a nagybátyám írását, az ő levele volt.

Kezdtem nagyon furcsán érezni magam.

– Ön az? – mondta a tanár nyugodtan és hangosan. – Örülök, hogy megismerhetem. A kedves nagybátyja volt oly szíves figyelmembe ajánlani önt.

Egy rémült pillantást vetettem a hallgatóság felé.

A tanár úgy tett, mintha nem venne észre semmit. Gondolkodott, aztán megkezdte a vizsgát.

– Hát kérem, jelölt úr – mondta nagyon udvariasan –, azt hiszem, érdekes lesz, ha most azokra a bűncselekményekre térünk, amik a gazdasági és politikai jogszabálygyakorlatában fordulnak elő. Beszéljen talán... beszéljen valamit az erkölcsi megvesztegetés és befolyásolás különféle formáiról, és azoknak minősüléséről.

Éreztem, ahogy elsápadok, aztán előnti arcom a vér, aztán megint elsápadok. A hallgatóság körében, mögöttem, kuncogást véltem hallani. Legszívesebben elsüllyedtem volna. Egy hang nem jött ki a torkomon. Zúgó füllel annyit hallottam, hogy a tanár többször, türelmetlenül ismétli: „Nos?”

Úgy éreztem, nagy kő esne le a szívemről, ha egyszerűen megbuktat, helyre küld, anélkül, hogy rögtön letartóztatna.

De egyik se történt.

Kétpercnyi végtelennek látszó hallgatás után, miközben az inkvizíció kínjait szenvedtem el, megszólalt.

– Hát, kérem – úgy látszik – ebből nem készült. Mindjárt gondoltam. Ez az ön szerencséje. Ha elméletben készült volna, okvetlenül megbuktattam volna a gyakorlati példa alkalmazása miatt. Így enyhítő körülménynek veszem a törvényismeretben való járatlanságát és adok más kérdést.

Egészen könnyű kérdést adott, amire folyékonyan tudtam felelni, és átengedett.

In: Karinthy Frigyes 1992. *Kisértetek és szellemek*. Pannon Könyvkiadó, Budapest, 173–4.

Bizonyos értelemben a kötelező szöveg fordulópontnak tekinthető a verseny utóbbi évtizedének történetében. Az eddigiek általában esszé típusúak voltak, csupán a tavalyi szöveg (részlet Illyés Gyula Petőfi című könyvéből) tartalmazott egyetlen párbeszédet. A Karinthy-szöveg gerincét azonban éppen a párbeszéd rész adta. Így e kapcsán is beteljesedett a versenyfelhívásnak azon módosítása, miszerint a magyar széppróza is képviselheti magát. Az alábbiakban a részletes elemzés igénye nélkül (ez majd megtörténik a már említett EFF-kiadványban), vázlatosan szeretnék szólni a szövegről s a hallgatók által nyújtott interpretációkról, „meghangosításokról”.

Paradoxonnal szólva: a szöveg első látszatra való könnyűségében rejlett a nehézsége. A novella egy vidám, hetyke legény, leendő jogász úrfi életének jelentős vizsgájáról szól. A főhős könnyelmű gondolkodásának megfelelően könnyedén szeretett volna túllenni a hírhedten szigorú professzor kemény vizsgáján. Protekcióval. Éppen olyan eszközzel kíván élni, amilyennel elkövetett ügyekben ő majd vádló, védő vagy bíró kíván lenni. Mindezt a professzor tudta, s így a főhóst a saját maga hozta „fegyverrel”, eszközzel kívánta lassú, kínokkal teli módon „kivégezni”, inkvizíció alá vetni. A kezdetben vidám ficsúr a vizsgán megkomolyodik, inkább a jellemfejlődéséről és -változásáról ad számot, mint a tananyagról. Már-már kegyelemdőfésnek, a végső megszégyenülésnek tekinti azt, hogy a professzor végülis átengedi a vizsgán. A népmesébe illő tanulság világos. A felolvasónak ezt kellett megértenie, s ha így tett, tudta, hogy patikamérleglen kell kimérnie a professzor mondatainak iróniáját. Mert az „Ön az?”, valamint a „Hát kérem, jelölt úr [...] azt hiszem, érdekes lesz, ha most azokra bűncselekményekre térünk, amik a gazdasági és politikai jogszabály gyakorlatában fordulnak elő. Beszéljen talán... beszéljen valamit az erkölcsi megvesztegetés és befolyásolás különféle formáiról, és azoknak minősüléséről” mondatokat nem gúnyal, harsány malíciával kellett hangoztatni, hanem csupán csipetnyi éllel. Hiszen a professzor finom úriember, udvarias, mert még a jelölt zavarát sem akarta észrevenni, akkor is inkább elfordult. Főlénye visszafogottságában volt, s nem kéjes bosszúvágyában. Egyszerűen nevelni akart, jó útra terelni egy fiataalt. Ezt bizonyítják az idéző mondatok: „mondta a tanár nyugodtan és hangosan”, „mondta nagyon udvariasan”. Itt tévedett a legtöbb versenyző. Az idézet és az idéző mondat gyakran inkongruens volt. Volt, aki egyenesen kiabálva olvasta az „Ön az?” mondatot, mintha a professzor egy szörny lenne, s most kívánná lenyelni szőröstül-bőröstül a jelölt urat. Volt, aki e mondatokat úgy hangoztatta, mintha a vizsgázó már a vádlottak padján ülne a bíróság előtt. Néhányan pedig szélsőséges iróniával, gúnyal „fűszerezték” előadásmódjukat. Véleményem szerint ezeknek a mondatoknak a helyes értelmezése volt az értő és értető felolvasás „kristálytengelye”. Aki képes volt ellenállni a bombasztikus megszólaltatásnak, aki a finom, árnyalt hangvételt érvényesítette, az „győzött”. Sajnos még mindig nagyon sokan „reprezentációs terepnek” tekintették a szöveget, azaz be akarták bizonyítani, hogy a modulációk milyen gazdag tárházával rendelkeznek. Holott ezt csupán egy raktárnak kell tekinteni, s mindig azt elővenni belőle, ami a hiteles meghangosításhoz szükséges. Csak két példát hadd említsek még. Az egyik versenyző, miközben azt olvasta, hogy „...azonnal felismertem a nagybátyám írását...”, olyan vidám volt a hangja, mintha rég nem látott nagybátyját üdvözlőlné, s nem pedig a megszégyenülés első momentumával szembesülne. Egy másik versenyző ugyancsak az értelmezéssel maradt adós, hiszen mosolyogva olvasta: „Éreztem, ahogy elsápadok...”

A történet elmesélése utólagos gyónásnak is tekinthető, az első mondat után egyes szám első személyre vált át a történet elmondója. („A kedves öreg ügyvéd mesélte ezt el – a nevek nem

fontosak, bár régen történt az eset, nem tagadnak ma már a szereplők sem. Legfontosabb szigorlatom előtt álltam...”). Az idő távolából önironikusan emlékszik vissza a főhős, ezt a következők bizonyítják: „...vajon megbízható-e egészen az axióma, mely szerint a jogászt nem ütik agyon”, „...magyarul: pressziót gyakoroltattam rá...”. „Mikor – három jogász kivégzése után – rám került a sor...”, „miközben az inkvizíció kínjait szenvedtem el...” Ennek az érzékeltetése már bizony nehéz volt a versenyzők számára.

Mindezek ellenére színvonalas és kiegyenlített volt a mezőny teljesítménye, hangképzési hibák is csupán a sziszegők és a susogók körében akadtak.

A szabadon választott szövegek nagyrészt komoly hangvételűek voltak, a könnyed humort, pontosabban a groteszket elsősorban Örkény István egypercesei képviselték. Nem kevesebben, mint nyolcan választottak tőle, igaz hárman komorabb tartalmú írást. Ilyen nagy különbség még sohasem volt a szabadon választott szövegek szerzőit illetően. 1998-ban és 1997-ben is Kosztolányit választották a legtöbben, négyen, illetőleg öten. Az idén a szerzők sorrendje a továbbiakban a következő volt: öten Kosztolányi, hárman Pilinszky írását választották, s rajtuk kívül a szerzők igen széles skálájával találkozhattunk Kodálytól és Mórától kezdve Kampis Péterig és Fischer Sándorig. A verseny héttagú bírálóbizottsága (elnöke Bolla Kálmán egyetemi tanár, Budapest; titkára Rádló Katalin főosztályvezető-helyettes, Oktatási Minisztérium; tagjai: Baukó János egyetemi adjunktus, Nyitra; Kálmánné Bors Irén főigazgató-helyettes, főiskolai docens, Budapest; Rozgonyiné Molnár Emma főiskolai tanár, Szeged; Tuba Márta egyetemi tanársegéd, Debrecen és Wacha Imre főiskolai docens, Budapest) sorrendben a következő hallgatókat díjazta Kazinczy-éremmel:

1. Gób Judit – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár
2. Kecskés Barbara – Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen
3. Kovács Gábor – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár
4. Barna Emese – Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, Budapest
5. Szántó Judit – Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
6. Viszlai Anita – Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger
7. Hegedűs Anikó – Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza
8. Kardos Ádám – Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr
9. Kárász Eszter – Mozgássérültek Pető András Nevelőképző és Nevelőintézete, Budapest
10. Nagy Krisztina – Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, Győr
11. Fekete Márta – József Attila Tudományegyetem BTK, Szeged
12. Mesterházy Gabriella – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest
13. Hegyesi Judit – Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged
14. Pöthe Attila – Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola, Esztergom
15. Ifj. Merklin Ferenc – Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely

Bízunk abban, hogy ezek a hallgatók a későbbiekben bátran „viselik” ezt a kitudntetést, s ha arra lehetőség adódik titulusuk lehet a következő: Kazinczy-érmes tanár, újságíró, szerkesztő stb. Ezzel a mozgalommal is népszerűsítik, s az érem elismertségét is növelik. Több százan vannak már azok, akik ezt megtehetnék, s hogy jövőre is növekedjen a számuk, Szegeden találkoznak újra, a 28. Kazinczy-versenyen a főiskolák és egyetemek legjobb hallgatói.

Minya Károly

Pályázat

A Magyar Nyelvtudományi Társaság az eddigi néprajzi és nyelvjárási önkéntes gyűjtőpályázatok helyett 2000-tól évente önálló **nyelvjárási, társadalomnyelvészeti és névtani gyűjtőmunkára hirdet pályázatot**. A pályázat nyitott: nyelvész szakember; egyetemi, főiskolai hallgató; bármilyen foglalkozású, az alábbi témák iránt érdeklődő felnőtt vagy középiskolai tanuló egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör) stb. küldhet be pályamunkát. Kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek nyomtatásban még nem jelentek meg. Elsősorban egy településen használt (valódi és jelentésbeli) tájszavak, bármely speciális foglalkozási, kedvtelési tevékenységhez (sport, hobbi), társadalmi helyzethez (argó, diák, katona), életkori sajátáshoz kötődő stb., valamint tájegységre jellemző szavak; közmondások, szólások, szóláshasonlatok; szitokszók, káromkodások, átkozódások stb. összegyűjtése, fonetikus lejegyzése, jelentéseinek pontos megadása, esetleg valóban hallott, tényleg használt mondatba foglalása, betűrendes vagy tematikus elrendezése, két- vagy többnyelvű településeken a párhuzamos nyelvhasználat azonosságának vagy eltéréseinek bemutatása (rendszerezve, példákkal); nyelvi érintkezések (köszönés, megszólítás stb.) szabályainak, alkalmainak leírása; keresz-, család-, ragadvány- és becenevek számbavétele, arányszámokkal (%) való ellátása; esetleg még össze nem gyűjtött kül- és belterületi helynevek (különösen a mai határokon kívül) történeti és/vagy élő adatainak térképmelléklettel való egybegyűjtése, rendszerezése stb. a javaslatunk, de minden helyhez köthető és pontosan lejegyzett nyelvi adattal lehet pályázni, amely a magyar nyelvtudomány számára eddig ismeretlen volt, vagy esetleg már közzétett anyagot egészít ki jelentős mértékben.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatoktól (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív (ugyanazokkal a betűkkel történő) közlését, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzést kérünk. Ez megtalálható Deme László, *A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése* (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18–37); Benkő Loránd, *A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata* (in: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Akadémiai K. Bp., 1975. 123–165); némileg rövidebben Hajdú Mihály–Kázmér Miklós, *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Tanönyvkiadó, Bp., 1974. 9–13) tanulmányok bármelyikében.

Feltétlenül jelölni kell a zárt *ē*, nyílt *ä*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (s fordítva: rövidék helyén a hosszúkat), az *iē*, *ēö*, *üö*, *uo*; *ao*, *ou*, *öü*, *ëi* stb. diftongusokat, *j-ly-l* ejtést, *gy-zést*, *ty-zést* (*vargyu*, *vág'gyo*, *aptya*), hangkiesést, hasonulást, összeolvadást stb. (*rosföd* [rozsföld], *ēmona* [elmonda], *béküttä* [beküldte]) stb.

A pályadíjak a Magyar Nyelvtudományi Társaság jelenlegi gazdasági viszonyai szerint:

1. díj: 20 ezer Ft + Csúry Bálint-emlékérem
2. díj: 10-10 ezer Ft
3. díj: 5-5 ezer Ft

Támogatók megnyerésével a díjak összege és száma emelkedhet. Az arra érdemes munkákat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában és a Magyar Nyelvtudományi Társaság archívumában helyezzük el, s a lehetőségek szerint a legjobb munkák a szerzők hozzájárulásával meg is jelenhetnek nyelvészeti folyóiratainkban vagy sorozatainkban.

Lehetőleg Word 6.0 formában floppy-lemezen és két azonos példányban kinyomtatva, esetleg gépirással kérjük a dolgozatokat (kivételesen elfogadunk egypéldányos, kézírással készült munkát is).

A pályamunkák beküldési határideje: minden év húsvét utáni hetének a vége.

Eredményhirdetés a Magyar Nyelvtudományi Társaság évi közgyűlésén, általában június végén lesz.

Levelezési cím: Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, Pf. 107. H-1364.

Kiss Jenő s. k.
a társaság főtitkára

Benkő Loránd s. k.
a társaság elnöke

Hajdú Mihály s. k.
a Csúry-díj bizottság elnöke

Helyreigazítás az *yfa* szófejtéséhez

Gaál Imre Péter az alábbi helyreigazításokat kéri a *Nyelvőr* előző számában megjelent *yfa* szófejtésével kapcsolatban.

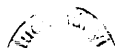
5. bekezdés 3. sor közepe (helyesen): „Az *az* elem az *oz* távolra mutató névmási tő *a*-változata...”

5. bekezdés 5–6. sor (az utolsó tagmondat helyett): „a 4. esetben visszautaló szerepe van”.

Kiegészítés (a szöveg végére):

Az *isa* *i~y*, *e* és *a* mutató névmásai a pusztá vokálisú mutató névmások korai meglétének legelső írott bizonyítékai (v. példái?) nyelvünkben.

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg.**



Szemle

Lelkes György: Magyar helységnev-azonosító szótár (Ismerteti: *Hajdú Mihály*) 364

A Nyelvőr hírei

Minya Károly: Pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye Budapesten 367

Pályázat 371

A Nyelvőr postájából

Helyreigazítás az *yfa* szófejtéséhez 372

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1300 Budapest, 3 Pf. 290 Tel.: 351-0079).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 3382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 200,- Ft

Előfizetés egy évre: 800,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának. Martonfálvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-émlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Ráczy Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Kiss Jenő: Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások

Bañcerowski Janusz: Nyelvi kommunikációs problémák a mai világban

B. Kovács Mária: A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben

Kemény Gábor: A nyelvi kép mint „szabályszerűség”

F. Dornbach Mária: Árukkodó személyragok

Gósy Mária: Az egyéni hangszínezet és a beszélő felismerésének kísérleti-fonetikai megközelítése

D. Mátai Mária: A névmások története a középmagyar kor végéig

Fehér Erzsébet: A magyar nyelvészeti szövegkutatás irányjai, tárgykörei

Fehértői Katalin: Késő középkori kanonoki névsorok

Pete István: A szó szerkezeti és derivációs elemzése

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kiss Jenő</i> : Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások	373
<i>Bañczeroski Janusz</i> : Nyelvi kommunikációs problémák a mai világban	382
<i>B. Kovács Mária</i> : A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben	388

Nyelv és stílus

<i>Kemény Gábor</i> : A nyelvi kép mint „szabályszerűség”	395
---	-----

Nyelv és iskola

<i>F. Dornbach Mária</i> : Árukkodó személyragok	404
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária</i> : Az egyéni hangszínezet és a beszélő felismerésének kísérleti-fonetikai megközelítése	424
<i>D. Máta Mária</i> : A névmások története a középmagyar kor végéig	438
<i>Fehér Erzsébet</i> : A magyar nyelvészeti szövegkutatás irányai, tárgykörei	464
<i>Fehértói Katalin</i> : Késő középkori kanonoki névsorok	479
<i>Pete István</i> : A szó szerkezeti és derivációs elemzése	483

Magyar Nyelvi Bizottság
Folyóirat

F 8460 / 2000

MAGYAR NYELVŐR

123. ÉVF.

*

1999. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások*

1. Közhely, hogy a nyelvjárási anyanyelvűség az iskolában mindenhol jelent több-kevesebb hátrányt azon tanulók számára, akik nincsenek a beszélt köznyelv – azonos életkorú köznyelvi egyesnyelvű társaiknak megfelelő – birtokában. Ennek az az oka, hogy a nyelvjárásban szocializált és nyelvjárási háttérű gyermekektől is köznyelvi (szó- és írásbeli) produkciókat követelnek meg. Mit jelent ez más szavakkal? Azt, hogy azok a tanulók, akiknek valamely nyelvjárás az elsődleges anyanyelvváltozatuk, szociolingvisztikai műszóval: az alapnyelvük (= az az elsőül megtanult nyelvváltozat, a beszélőközösség helyi nyelve, dialektusa, amelynek kompetens szociokulturális használatával a beszélő azonosul, l. Dittmar 1997: 253), a ténylegesen birtokolt és ösztönszerűen használt regionális változat mellett meg kell tanulniuk egy tőle többé-kevésbé eltérőt, s ez sehol sem megy zökkenők nélkül, s különösen nem megy máról holnapra. Ezért aztán a szóban forgó tanulóknak az iskolában megkövetelt köznyelvi produkciói (szó- és írásbeliek egyaránt) szükségszerűen mutatnak olyan eltéréseket – a köznyelv szempontjából hibákat –, amelyek egyértelműen a tanulók nyelvi háttérével, nem pedig intelligenciahiánnyal magyarázhatók.

Európában német nyelvterületen foglalkoztak legalaposabban nyelvészek (dialektológusok és szociolingvisták), valamint pedagógusok (didaktikusok) a tanulók nyelvjárási meghatározottságával összefüggő iskolai, pontosabban: anyanyelvoktatási kérdésekkel. Érdemes tehát tudomást szereznünk tapasztalataikról. Legfontosabb megállapításaik távirati stílusú tömörítésben:

1. Ha az esélyegyenlőség elősegítését komolyan vesszük, s nem csak hangoztatjuk, akkor a nyelvjárásfüggőségű nyelvi hátrányoknak az iskolai oktatásban való ignorálása egyszerűen (szakmai és emberi) felelőtlenység.

2. Tudatosítandó, hogy a nyelvjárások nyelvrendszertani értelemben a köznyelvi változatokkal egyenértékűek. (Egy idevágó elhíresült amerikai iskolai nyelvhasználati perre és annak tanulságaira l. Kontra 1992: 109–15). Korlátozott használhatóságú eszközök azonban a nyelvjárások a köznyelvvvel szemben akkor, amikor régióktól független kommunikációs igények lépnek föl. Tudatosítani

* Előtanulmány az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén készülő új dialektológiai tankönyv egyik fejezetéhez.

kell, hogy a köznyelv használata bizonyos helyzetekben nagy előnyökkel jár, illetőleg hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben a köznyelvet, s vannak olyanok, amelyekben a nyelvjárást célszerű, érdemes használni.

3. A köznyelv minél eredményesebb és gyorsabb megtanítása a legrövidebb úton s a leginkább fájdalommentes módon kontrasztív szemlélettel, a tanulók nyelvjárási meghatározottságára való tekintettel lehetséges.

Német dialektológusok számos tanulmányban elemezték a tanulóknak az iskolai köznyelvi produkcióiban jelentkező, nyelvjárás-függőségű szó- és írásbeli hibáit. Megindítottak egy sorozatot is („Dialekt/Hochsprache – kontrastiv”. Sprachhefte für den Deutschunterricht), amelynek mindegyik kötete más-más nyelvjárási régióval foglalkozik. A sorozat kötetekben közölnek a némettanároktól sokezerszeresen regisztrált hibákat, s megadják a regionális hibaprognózisokat is, jelezvén ezzel, mire kell, mire érdemes különösen is figyelniük a tanároknak. De adnak terápiajavaslatokat is, s olyan nyelvjárási-köznyelvi szó-párokat, amelyekkel gyakoroltatni lehet a típushibák kiküszöbölését. Ezek a füzetek kitűnő segédeszközök a nyelvjárási területeken oktató némettanároknak.

A német dialektológia idevágó eredményeinek gyakorlati alkalmazásaként pedig már nemcsak régióspecifikus hibadiagnózissal és -terápiával foglalkoznak, hanem úgynevezett **nyelvihibaföldrajzzal** is, s ez azt jelenti, hogy térképes megjelenítésben teszik láthatóvá, hogy a német nyelvterületen hol és milyen nyelvjárásfüggőségű hibák tipikusak az iskolások köznyelvi produkcióiban (Löffler 1980: 103–5).

A német tapasztalatokra az USA-ban is föl hívták a figyelmet. J. A. Fishman és E. Lueders-Salmon például a württembergi németoktatást mintaként mutatta be, megfogalmazva, hogy a nyelvjárásilag erősen tagolt országok anyanyelv-oktatási tapasztalatai mennyiben segíthetik az etnikai kisebbségekhez tartozó tanulók nyelvoktatását (Cazdon–John–Hymes 1972).

2. Magyar nyelvterületen jóval kevesebb eredményről adhatunk számot. Arra vonatkozólag készült néhány fölmérés, elemzés, hogy általános iskolások, középiskolások és főiskolai hallgatók köznyelvi produkcióiban mennyire mutatható ki a **nyelvjárási háttérrel összefüggő hatás**. A tapasztalat egyértelmű: szóban és írásban is **mindegyik szinten kimutatható**. Török Gábor alapigazságot fogalmazott meg ezt írván: „A nyelvjárásban beszélők számára összehasonlíthatatlanul több lehetőség nyílik arra, hogy fonetikai okokból származó helyesírási hibákat kövessenek el” (1958: 335). P. Lakatos Ilona általános iskolai vizsgálatok alapján írta azt, hogy „a helyesírási vétségekben jelentős szerepet játszik a nyelvjárási kiejtés hatása is” (1986: 252). Molnár Zoltán a szombathelyi tanárképző főiskola hallgatóinak nyelvhasználatát beszédhangtani szempontból vizsgálva azt állapította meg, hogy a „köznyelvi norma 100%-ához mérve mindössze 9,19%-ban érvényesül a hosszú időtartam” az adatközlők nyelvhasználatában (1994: 48). A legrészletesebb feldolgozás Guttman Miklós munkája: A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon (a vonatkozó szakirodalomra l. 19–27).

1989-ben a rábaközi Mihályiban egy longitudinális szociolingvisztikai vizsgálatba fogtam, amelynek fókuszában felső tagozatos általános iskolások nyelvhasználata, nyelvi tudata és nyelvi attitűdje áll. A vizsgálat egyik részében azzal foglalkoztam, hogy megállapítsam, a szóban forgó tanulók fogalmazási dolgozataiban található helyesírási hibák között melyek s milyen arányúak a nyelvjárás-függőségek, valamint hogy mely nyelvjárási jelenségek azok, amelyekkel az említett hibák összefüggnek. Erről kívánok most összefoglaló tájékoztatást adni.

A vizsgálatot 1989-ben és 1999-ben végeztem. Mindkét esetben a teljes alapsokasággal dolgoztam: 1989-ben 73, 1999-ben pedig 63 tanulóval. Mindkét alkalommal a tanulók fogalmazási dolgozatait olvastam át. Az ötödikesek két, a többiek három dolgozatot írtak, így 1989-ben körülbelül 1200, 1999-ben pedig 1020 kézzel írott oldalt tanulmányoztam át.

1989-ben csak a nyelvjárási háttérrel összefüggő helyesírási hibákat vizsgáltam, tíz évvel később a nem nyelvjárási eredetűeket is. Figyelmen kívül hagytam azonban azokat az eseteket, amelyekben nyelvjárási hatás eleve nem érvényesülhetett. A következőket: a nyilvánvaló elírásokat, ékezetleymaradásokat (*elmény* = élmény, *szor* = szőr), a központozás hibáit (sokszor hiányzott a tagmondatokat elválasztó írásjel), az elválasztási hibákat és a nyelvjárásban nem használatos tulajdonneveket (például a zenekarok neveit és az olyan keresztnéveket, mint a *Richárd*).

A vizsgált hibákat két csoportba soroltam: 1. A hiba forrása a tanuló nyelvjárásfüggősége. A *biztossan, iskolába* (hol? kérdésre), *körülbellül, mér* (= miért), *nővéréjé, ut, utánna* azért került ebbe a csoportba, mert ezeket a szóalakokat a gyerekek tágabb környezetükben is nap mint nap így hallják általában: *bisztossann, iskolába, körülbellül, mér, nővéréjé, ut, utánna*. 2. A hiba forrása nem a tanulók nyelvjárási meghatározottsága. Idevettem azokat az eseteket is, amikor a nyelvjárási és a köznyelvi ejtett forma megegyezik, s bár nyilván hatott a nyelvjárás is, sőt elsősorban éppen az hatott, azonban nem zárható ki teljesen a köznyelvi hatás sem. Példák: *halgat, kiált* (= kiállt), *külömben, lessz, lököttél*.

A két típusba tartozó hibák száma 1650 volt, ebből 577 nyelvjárásfüggő, 1073 nem az. (Néhány tanulónak csapnivalóan rossz volt a helyesírása, valószínűleg hemzsegték a hibák mindegyik oldalán. Ezek sokat rontottak az összképen, s nem is elsősorban a nyelvjárási kötöttségű hibákkal.)

Az eredményeket táblázatos formában közlöm.

1. táblázat

A nyelvjárási háttérrel összefüggő s attól független helyesírási hibák, 1999.

	nyelvjárásfüggő	nem nyelvjárásfüggő
5. osztály	31%	69%
6. osztály	33%	67%
7. osztály	39%	61%
8. osztály	33%	67%

Azaz: a vizsgált helyesírási hibák 34%-a a tanulók nyelvjárási háttérével függ össze.

Az 1989-es fölmérésben osztályok szerint így oszlottak meg a nyelvjárás-függőségű hibák: 5. osztály: 51%, 6. osztály: 15%, 7. osztály: 15,5% és 8. osztály: 17%.

2. táblázat
A nyelvjárási jelenségek szerinti összesített hibaarány

	1989	1999
1. Rövid magánhangzók köznyelvi hosszú magánhangzók helyén (<i>ut</i>)	59%	60,7%
2. <i>-ba/-be</i> a <i>-ban/-ben</i> helyén	21%	20,3%
3. Mássalhangzók magánhangzóközi és szóvégi kettőződése (<i>pirossan, utánn</i>)	15%	13,6%
	95%	94,6%

A **következtetés** magától adódik: a legnagyobb hatással az van a tanulók helyesírására, amit környezetük beszélt nyelvében rendszeresen, szó szerint nap mint nap hallanak, illetőleg amit ebből nem éreznek nyelvjárásinak. Mert: 1. Az említett három jelenség ma is aktív, általános használatú a nyelvjárásban. Ezzel szemben a szórványosan előforduló nyelvjárási jelenségekkel magyarázható hibák száma elhanyagolható, csupán 5%. 2. Ugyan gyakorta hallhatók ma is a nyelvjárásban a következő szóalakok: *borgyu, gyün, inékül, kík, könyvő*, mint-hogy azonban a példák képviselte nyelvjárási jelenségek a nyelvjárási beszélőktől érzékelt jelenségek, tehát az úgynevezett elsődleges nyelvjárási jegyek közé tartoznak, írásban különösen is kerülnek használatukat. A bizonyság: egyetlen ilyen típusú helyesírási hiba nem volt a fogalmazásokban!

Ami pedig a **tanári gyakorlatra nézve következik** a vizsgálat eredményeiből, az röviden összefoglalható. A vizsgált régióban, sőt az egész Nyugat-Dunántúlon jól tennék a magyartanárok, ha a három említett hibatípusra külön figyelnének. Ha nyelvjárási : köznyelvi szópárokot gyakoroltatva tudatosítanák tanítványaikban környezetük nyelvhasználatának és az írott köznyelvnek ezen leggyakoribb különbségeit. Ha ezt megtennék, a szóban forgó helyesírási hibák számát bizonyosan számottevően csökkenthetnék, s vele csökkenthetnék a tanulóknak anyanyelvükkel kapcsolatos negatív élményeit is.

Megjegyzés: feltűnt az *ly* körüli hibák viszonylag nagy száma. Talán azért is, mert – saját általános iskolai emlékeimre gondolva – az *l*-ező nyelvjárásban felnővők kezében hathatósan mondható helyesírási mankó van. Amit ugyanis a nyelvjárásban *l*-lel, a köznyelvben pedig *j*-vel ejtenek (*hüle* : *hüje*), azt kell (általában) *ly*-nal (*hülye*) írni. (Ezzel segített a mihályi gyerekeknek már az I. világháború előtt néhai Takáts József tanító úr is...) Fülöp Lajos pontosabb megfogalmazásában: „Némi fogódzót jelenthet a helyesírásban az, ha a szó *l*-lel ejtve is ugyanazt jelenti [tudniillik amit a köznyelvi *ly*-nos megfelelő] (pl. *királ, selem*), és akkor legtöbbször *ly*-t írunk; ha viszont mást jelent (mint mondjuk a

haló esetében), vagy egyáltalán nincs is értelme, akkor *j*-s a jelölés” (1990: 65). Ezt is érdemes megfogadni!

3. Szükségesnek látszik, hogy – némi történeti visszapillantással – szóljunk az anyanyelvoktatásnak a nyelvjárásokhoz való viszonyáról, illetőleg hogy számbavegyünk okokat és okozatokat, lehetséges követendő eljárás módokat, s hogy érveljünk a tanulók nyelvjárási meghatározottságát ignoráló szemlélet ellen. Mert nem ok nélkül lehet az a benyomásunk, ami H. Löfflernek is, hogy tudniillik a nyelvjárások „felülről” jövő stigmatizáltságánál csak nagyvonalú ignorálásuk, tudomásul nem vételük nagyobb (1985: 166).

1. Amióta az elemi oktatás széles tömegeket érint, amióta tehát kötelező meghatározott kortól az iskolába járás, azóta a nyelvjárás mint az anyanyelvi oktatást befolyásoló, és pedig a köznyelv tanítását, elsajátítását többé-kevésbé hátráltató tényező sajátos problémaként van jelen az oktatástörténetben. Értelemszerűen elsősorban azokban az országokban, amelyekben a nyelvjárások stigmatizálva vannak. Ahol ugyanis a nyelvjárási nyelvhasználatnak nincs társadalmi korlátozottsága, ott a nyelvjárás lehet ugyan kommunikációs akadály, de nem alapja társadalmi megbélyegzésnek. (Ahogy nem az például a svájci német, a Schwyzertüütsch Svájcban. Ott valamennyi informális beszédhelyzetben nyelvjárásban kell, illik beszélni a német svájciaknak, függetlenül a beszédtemától, de a beszédpartnertől függően formális beszédhelyzetekben is a svájci német s nem a Hochdeutsch a választott nyelvváltozat. Ezért van az, hogy svájci germanisták egymás között Hölderlinről, Heideggerről vagy a nyelvatlások kérdéseiről is nyelvjárásban beszélnek.)

Köznyelv és nyelvjárás anyanyelv-oktatásbeli viszonyáról meglepően korszerű vélemények már korán megfogalmazódtak.

1784-ben egy német lelkész szorgalmazta a nyelvjárásoknak a német (anyanyelv)oktatásban való figyelembevételét, mondván, ha az orvos nem ismeri a beteget, nem tudja meggyógyítani. 1799-ben német földön azt javasolta egy tanár, hogy a gyerekeket nyelvjárási területeken nyelvjárásban célszerű fölnevelni, a köznyelvet csak az iskolában kell elkezdni tanítani, mégpedig nyelvjárási háttérük figyelembevételével. 1867-ben pedig didaktikai követelményként fogalmazza meg egy német szerző, hogy az anyanyelvi oktatásnak a gyerekek otthoni nyelvéből kellene kiindulnia (Niebaum 1983: 109–10).

Az anyanyelvoktatásban az alapvető cél a köznyelv elsajátítása. A modern társadalmakban ugyanis a köznyelv ismerete a társadalomban való érvényesülésnek, a társadalmi mobilitásnak, s az e tekintetben oly fontos nyelvi versenyképességnek elemi feltétele. Ennek hiányában a polgár eleve hátrányban van. Amikor tehát az anyanyelvoktatásban fölvetjük a tanulók nyelvjárási meghatározottságának, illetőleg háttérének a kérdését, akkor nem arról van szó, hogy a nyelvjárásokat a köznyelv ellenében, a köznyelv rovására kívánnánk megtartani. Éppen ellenkezőleg: arról van szó, hogy eredményesebben oktathassuk, oktassuk a köznyelvet. De arról is szó van – társadalomlélektani következményei miatt különösen –, hogy a köznyelv és a nyelvjárás viszonyának tudományos alapú (nem pedig mindenféle tudatlanság és előítélet után igazodó) megismer-

tetésével, illetőleg a nyelvjárások hasznosságának, szerepkörének, értékeinek a tudatosításával segítsük a nyelvjárasi (háttérű) beszélők anyanyelvi otthonosságérzésének kialakulását, s szégyenértéktől mentes, kreatív nyelvhasználatukat.

Az anyanyelvoktatás a köznyelv : nyelvjárás viszonylatban négy koncepciót követhet:

1. A nyelvjárás teljes mellőzése s a köznyelv kizárólagos használata az oktatásban, illetőleg a nyelvjárasi nyelvhasználat szándékos visszaszorítása általában is.

2. A köznyelv, de nem a szigorúan normalizált köznyelv, hanem annak regionális változata az oktatásban elérendő cél. (Az írott köznyelv, illetőleg a helyesírás természetesen kivétel.)

3. A funkcionális-szituatív kettősnyelvűségekre nevelnek úgy, hogy ugyan csak a köznyelvet tanítják, de ezt a tanulók nyelvjárasi meghatározottságának a (messzemenő) figyelembevételével teszik (kontrasztív alapú anyanyelvoktatás).

4. Mind a köznyelvet, mind a nyelvjárast oktatják mint funkcionális-szituatív kötöttségű nyelvváltozatokat. A cél az aktív kettősnyelvűség elérése.

A négy koncepció közül az első az oktatásban úgyszólván tudomást sem vesz a nyelvjárásról, a harmadik és a negyedik a nyelvjárás-orientált didaktikai koncepció. Magyarországon is – tisztelet a kivételeknek! – az elsőt követte s bizonyos enyhítésekkel követi nagyrészt még talán ma is a pedagógusok nem is kis hányada. Tegyük föl a kérdést: tudományosan alapon melyiket volna célszerű, kívánatos alkalmazni a magyar nyelvterületen, illetőleg Magyarországon? A válasz egyértelmű: a harmadik koncepciót. Azt tehát, amelyik a nyelvjárás tudatosan beépíti a köznyelv oktatásába, amelyik támaszkodik a tanulók elsődleges nyelvváltozatára. Azt, amelyik a tanulók nyelvjárását nem üldözendő, kiirtandó akadálynak, hanem ésszerűen felhasználható és felhasználandó tényezőnek tekint. Olyan lehetőségnek, amellyel a magyarórák didaktikailag megalapozottabbá, egyszersmind színesebbé tehetők. Olyan lehetőségnek, amellyel a tanulók előítéletmentes, egészséges nyelvszemléletét meg lehet alapozni.

2. Mi lehet az oka annak, hogy a korai ésszerű kezdeményezések ellenére az anyanyelvoktatás ennyire figyelmen kívül hagyta Magyarországon a tanulók nyelvjárasiasságát? Több is volt, illetőleg több is van mind a mai napig. A szóban forgó szemlélet mögött egyrészt egy a nyelvjárások társadalmi megítélésével összefüggő álnyelvészeti „érv”, másrészt pedig egy kizárólagos alapú didaktikai „koncepció” áll. Az tudniillik, hogy a nyelvjárások értéktelen, elavult, továbbadásra nem érdemes, sőt mielőbbi kiküszöbölésre való nyelvhasználati formák, illetőleg ezzel összefüggésben az, hogy a tanulók nyelvjárasiasságában csak a köznyelvi oktatást nehezítő tényezőt látták és látják, s ezért tekintették és tekintik némelek sajnos még ma is „harcis” feladatnak a nyelvjárasiasságok irtását.

Vannak azonban egyéb tényezők is. Immár több mint két évszázada meglehetősen általános vélekedés, hogy küszöbön áll a nyelvjárások eltűnése. Ha pedig így van, akkor – szólt és szól az érvelés – „arra a kevés időre már nem érdemes bajlódni” a nyelvjárásokkal az anyanyelvi oktatásban. (Persze nem a nyelvjárásokkal van „baj”, hanem a nyelvjárasi beszélőkkel, de ez többnyire elfelejtődik.)

A magyar nyelvterületen pótlólagos érv szokott lenni, hogy a köznyelv és a nyelvjárások közötti különbség egyébként is elhanyagolható. Való igaz, a magyar nyelvváltozatok között nincsenek a némethez, az oroszhoz vagy az olaszhoz fogható különbségek. Különbségek azonban vannak, s éppen az anyanyelvoktatás szempontjából nézve nem elhanyagolhatók. Ezt a vonatkozó hazai dialektológiai irodalom többszörösen igazolta a magyar nyelvterület különböző részeiről (vö. a fentebb bemutatott friss vizsgálat eredményeit is).

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a hivatalos ideológia is – közvetetten ugyan, de – az egyoldalú nyelvi központosítást szorgalmazta, a nyelvtudomány pedig az újabb időkig kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkozott a nyelvjárások társadalmi szerepével s a nyelvjárásokkal mint a nyelvjárási beszélőket sújtó társadalmi hátránnyal. Ezért a (Lotz János szerint túlzottan köznyelvközpontú magyar) nyelvtudomány oldaláról a szükségesnél s a megokoltnál jóval kevesebb erre vonatkozó információ került az érintett tudományok vérkeringésébe s az oktatásirányítás szakmai közegébe. Nem vált köztudottá például, hogy a 6–14 éves korú magyar anyanyelvű gyermekeknek több mint fele (ma is) nyelvjárási háttérű és környezetű (a maga változatos nyelvi, nyelvhasználati következményeivel). Bármilyen meglepő, bizony volt, sőt ma is van (s nem is csak egy !) olyan tanárképző főiskola Magyarországon, amelyen a magyar szakos hallgatók számára a dialektológiai ismeretek megszerzése nem kötelező, csupán választható. Sőt olyan is van, ahol a dialektológia választható tárgyként sem szerepel a tanrendben! Akkor, amikor mégiscsak tudvalevő volt, és sejthető ma is, hogy az ott végzetek többsége vidéki általános iskolák felső tagozatába kerül(t). Olyan helyre tehát, ahol tanítványaik jelentős hányada így vagy úgy nyelvjárási háttérű. Az a szándék és gyakorlat, amely meghatározott dialektológiai ismereteket a magyar szakos egyetemisták és főiskolások számára nem elsajátítandónak, hanem csupán elsajátíthatónak tekint, szakmai evidenciákról feledkezik meg, s megfelel annak, mintha mondjuk az orvosképzésben fakultatív tárggyá tennék a radiológiát, mondván, nem minden orvos akar radiológus lenni. Ahogy azonban az orvosnak szakmája eredményes gyakorlásához így vagy úgy, de szüksége van az alapvető radiológiai ismeretekre, akként a magyartanárnak is szüksége van a dialektológiaiakra. Ugyanis – akarja, nem akarja – szembesül a nyelv területi tagolódásának a tényével a tanórákon is, s a szóban forgó ismeretek bizony szakmája eredményesebb gyakorlását biztosítják a számára. Megokolásul a következők említessenek meg: 1. napjaink beszélt magyar nyelve is jelentős hányadában regionális; 2. a magyar anyanyelvű gyermekek több mint fele nyelvjárási háttérüként kerül az iskolába ma is; 3. a magyar nyelvű szépirodalom nem elhanyagolható mennyiségű nyelvi regionalizmust hordoz; 4. a nyelvtörténet mélyebb ismeretéhez a nyelvjárási problematika bizonyos fokú ismerete szükséges (a nyelvtörténet kötelező stúdium a nyelvészeti képzésben); 5. a tágabb értelemben vett nyelvi tervezés látóköréből nem hiányozhat a regionális nyelvhasználat és a nyelvjárási beszélő sem; 6. a nyelvjárások mint kultúrahordozó jelrendszer s mint művelődéstörténeti forrás nemcsak nyelvészeti szempontból fontos, hanem (az vagy az lehet) más területek (művelődéstörténet, helytörténet, irodalomtörténet, néprajz, társadalomléktan) számára is.

4. Ha a magyartanár felkészületlen szakja bármely részterületén, akkor nem tud, tehát nem is fog a kívánatos vagy elvárható hatékonysággal működni. S ez áll az anyanyelvoktatásra is. (A nyelvtanórák elbliccelésének egyik oka bevallottan ez. Szakmai szempontból szomorú tapasztalat, hogy az ELTE magyar szakjára felvételiző diákok mintegy harmada mondja immár évek óta, hogy a nyelvtanórák egy részén a magyartanár a középiskolában nem anyanyelvi kérdésekkel foglalkozik, hanem az irodalomórái elmaradásokat hozza be. Többen bizonyára túloznak, s gyöngye nyelvtani ismereteiket „magyarázzák” ezzel. De mert jó nyelvtanosok is nyilatkoznak így, a jelenség meglétében nem kételkedhetünk.) Didaktikai közhely ma már, hogy a nyelvjárási háttérű gyerekek esetében a kontrasztív szempontokat megfelelő arányban érvényesítő anyanyelvoktatás a legeredményesebb. Ezért a magyartanár szakmai vértetéhez a dialektológiai ismeretek is hozzátartoznak. Annál meglepőbb, hogy nemritkán ma is pusztába kiáltott szó annak immáron nálunk is jó ideje való hangoztatása, hogy eredményesebben, gyorsabban és humánusabban tudatosítható, oktatható a köznyelv, ha tekintettel vagyunk a környezet regionális sajátosságaira, a tanulók nyelvjárási háttérére. Hogy ennek ellenére „a kartársak tekintélyes hányada egyáltalán nem teremt kapcsolatot a tanulók nyelvjárása és a tankönyv anyaga között” (Szabó 1977: 163), nemcsak szakmai hiba, hanem emberi mulasztás is. Az író Vári Attila szigorúan járna el: „Ha tehetném..., nem engedném tanítani azt, aki nyelvföldrajzi analfabéta” (1987: 32). A döntő kérdés az, megvan-e, illetőleg kialakul-e a magyar szakos pedagógusokban a szakmai tájékozottság, valamint az akarat, hogy túllépjenek megkövesedett beidegződéseken. Hiszem, hogy igen.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Ammon, Ulrich 1973. *Dialekt und Einheitssprache in ihrer sozialen Verflechtung. Eine empirische Untersuchung zu einem vernachlässigten Aspekt von Sprache und sozialer Ungleichheit.* Beltz Verlag, Weinheim.
- Ammon, U., Cheshire, J. (ed.) 1991. *Dialect and School in the European Countries. Sociolinguistica 3.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Benkő Loránd 1988. Irodalmi nyelv – köznyelv. In: Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–33 (28–29).
- Besch, Werner 1975. *Dialekt als Barriere bei der Erlernung der Standardsprache.* In: Moser, Hugo (szerk.): *Sprachwissenschaft und Sprachdidaktik.* Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 150–65.
- Cazdon, Courtney B., John, Vera P., Hymes, D. (ed.) 1972. *Functions of Language in the Classroom.* Teachers College Press, Teachers College, Columbia University, New York, London.
- Cherubim, Dieter 1980. *Fehlerlinguistik.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Dittmar, Norbert 1997. *Grundlagen der Soziolinguistik – Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Fercsik Erzsébet 1984. Nyelvjárási és köznyelvi elemek az általános iskolás tanulók szókészletében Kőszeghegyalján. *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei IV.* Szombathely, 57–64.

- Fülöp Lajos 1980. A mi nyelvjárásunk. *Magyartanítás* 241–6.
- Fülöp Lajos 1990. Nyelvjárási értékeink szerepe az anyanyelvi nevelésben. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 189. szám. Budapest, 63–6.
- Guttman Miklós 1994. A nyelvi norma és az általános iskolások nyelvhasználata Nyugat-Dunántúlon. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 159–62.
- Guttman Miklós 1995. *A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizenégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. szám. Budapest.
- Hasselberg, Joachim 1976. *Dialekt und Bildungschancen*. Beltz Verlag, Frankfurt/Main.
- Hasselberg, Joachim 1979. *Differenzgrammatik Mittelhessisch : Hochsprache. (Eine Untersuchung dialektspezifischer Kommunikationsbehinderungen von hessischen Schülern)*. Wilhelm Schmidt Verlag, Gießen.
- Hess-Lüttich, Ernest W. B. 1987. *Angewandte Sprachsoziologie. Eine Einführung in linguistische, soziologische und pädagogische Ansätze*. J. B. Metzler, Stuttgart.
- T. Károlyi Margit 1986. Nyelvjárási elemek a szabolcsi 10–14 éves tanulók nyelvhasználatában. In: Bachát László, Fülöp Lajos, Szathmári István (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában (1984)*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 273–85.
- Kontra Miklós 1992. A sztenderd amerikai és a néger angol különbségéről. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 109–15.
- P. Lakatos Ilona 1986. Az általános iskolai tanulók helyesírásáról. In: Bachát László, Fülöp Lajos, Szathmári István (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában (1984)*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 249–56.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony.
- Löffler, Heinrich 1985. *Germanistische Soziolinguistik*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Mattheier, K.-J. 1980. *Pragmatik und Dialektologie der Dialekte*. Heidelberg.
- Molnár Zoltán Miklós 1994. Néhány észrevétel a magyar nyelvi norma érvényesüléséről. In: Kemény Gábor és Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 10. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 47–50.
- Niebaum, Hermann 1983. *Dialektologie*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Reitmajer, Valentin 1979. *Der Einfluß des Dialekts auf die standardsprachlichen Leistungen von bayrischen Schülern*. N. G. Elwert Verlag, Marburg.
- Szabó Károly 1977. Tájnyelv és anyanyelvi nevelés. *Magyartanítás* 163–6.
- Szépe György 1985. Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *Magyar Nyelv* 267–79.
- Török Gábor 1958. A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról. *Magyar Nyelvőr* 333–41.
- Vári Attila 1987. *Holtak köve*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Wegera, Klaus-Peter 1983. Probleme des Dialektsprechers beim Erwerb der deutschen Standardsprache. In: Besch, W. et alii (szerk.): *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Zweiter Halbband. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1474–92.
- Zilahi Lajos 1984–85. Népnyelv, nyelvjárás a tanórán. *Magyar Nyelvjárások* 69–82.

Kiss, Jenő: Mother tongue education, dialects, and schoolchildren of a dialectal background. The author discusses matters in applied dialectology and educational methodology. On the basis of an empirical investigation, he claims that 34% of spelling mistakes occurring in compositions written by schoolchildren coming from families speaking the local dialect in a village in Hungary are dialect-dependent. Summarising relevant insights of German dialectology, too, he states that schoolchildren socialised in a local dialect can be taught to use the standard language more easily and in a shorter time if their dialectal setting is taken into consideration. Mother tongue teachers badly need a certain amount of knowledge in dialectology. A teacher training institution that does not provide such knowledge misses an evident professional requirement. Negligence of dialects or dialectal usage in general education is a token of professional irresponsibility.

Nyelvi kommunikációs problémák a mai világban

Nehéz pontosan meghatározni ma a világon létező nyelvek számát, mivel az egyes nyelvek, nyelvjárások valamint a nyelvváltozatok közötti különbségek nem mindig nyilvánvalóak, és egyes esetekben nehezen értékelhetők. A legoptimálisabb becslések szerint a világon jelenleg kb. 6 ezer nyelvet tartanak számon. A nyelvhasználók számát tekintve a világ nyelvei nagyon vegyes képet alkotnak. Azon nyelvek mellett, amelyek használói több száz millió emberből álló csoportokat képeznek, léteznek olyanok is, amelyeket csupán néhány száz, illetve annál is kevesebb ember beszél. A világ több mint 900 népe közül mindössze 218 lépi túl az egymillió lélekszámot. Kb. 175 nép egymillió és tízmillió közötti, 33 pedig tízmillió és ötvenmillió közötti lelket számlál. Kb. 682 népnek kevesebb mint egymillió tagja van. Sok ország viszont többnyelvű. Indiában például több tíz nyelv és dialektus létezik, az Észak- és a Dél-Amerikában élő indiánok több száz nyelvet használnak. Nagyon bonyolult nyelvi kép rajzolódik ki Afrikában is, ahol több száz nép saját nyelvét használja, nem is számítva a számos törzs dialektusait. Egyes prognózisok szerint a nyelvek száma a következő évszázadban felére fog csökkenni, a 2100 utáni időben pedig mindössze csak néhány nyelv marad a világon. Ez a jelenség nagyon hasonló az egyes állatfajok kipusztulásához a természetben. Ezt a folyamatot nagymértékben gyorsítják a mai világban egyre erősödő integrációs és globalizációs folyamatok is, és ezzel kapcsolatos az univerzális nemzetközi nyelvi kommunikáció igénye. A páninterligva, azaz az általános nemzetközi nyelv problémájának a megoldása sürgős feladattá vált. Ezt igényli a nemzetközi tudományos nyelvi kommunikáció is. Érthető, hogy a tudományos-technikai forradalom korában, amikor óriási információmennyiség jön létre, a semmivel sem korlátozott nyelvi diverzitásnak negatív következményei vannak. Ugyanazokat az információkat kell átmásolni sok nyelvre, hogy kielégítsék az információfelhasználók információs igényeit sok országban. A fordítások rendkívül költségesek, időigényesek, általában késve jelennek meg, és így sokszor értéktelenné válhatnak. Nem minden ország képes biztosítani a fordítások elvégzéséhez szükséges anyagi háttérrel, ezenkívül a fordítások nem garantálják az eredeti és a fordítás teljes szemantikai ekviva-

lenciáját, amely kétségkívül gátolja a fejlődést is. Ezt a problémát nagyon jól mutatja az Európai Unión belül felmerült igen komoly nyelvi kérdés, amely akár meg is béníthatja e nemzetközi szervezet hatékony működését (Dow 1997: 69–75; Schäffner 1997: 76–81; Tytgat 1997: 82–90). Igen sok gondot okoztak/okoznak mindenekeelőtt a terminológiai kérdések. Emiatt a századunk negyvenes éveitől kezdve nemzeti és nemzetközi terminológiai adatbankok jöttek létre. Az elsők között volt, mint köztudott, a Stockholmban 1941-ben alapított Technikai Terminológiai Centrum (Tekniska Nomenklaturcentralen). Az egyik legnagyobb terminológiai központ az EU irányítása alatt működő brüsszeli és luxemburgi székhelyű intézmény, amely az EURODICAUTOM nevű terminológiai regisztrációt automatikusan végző és a fogalmak kontextusát is figyelembe vevő rendszerrel rendelkezik. A terminológia egységesítése és egyértelművé tétele, akadálytalan hozzáférhetősége olyan igény, amelyet manapság a felzárkózásra igényt tartó társadalmak nem kerülhetnek el.

A nyelvi diverzitást, másképpen a bábélizmust (e fogalom a Bibliában említett legendás Babel-toronyra utal) a világon egyre többen tartják a fejlődést gátló tényezőnek. Burney például a következőket írja: „A bábélizmus idő-, energia- és pénzpocsékoláshoz vezet. Például az ENSZ-ben – kb. 500 fordító erőfeszítéseinek ellenére – pl. a 10 évvel korábban készült okmányok néha egyáltalán nem kerülnek felhasználásra (...)” (Burney 1966: 126). Sokszor Leibniz szavait idézik, aki szerint, ha a Földünkön csak egy nyelv lenne, az emberi élet egyharmadával meghosszabbodna, mert az idegennyelv-oktatásnak életünk egyharmad részét szenteljük.

A fenti reflexiók tükrében láthatjuk, hogy a mai világban tapasztalható fejlődési tendenciák enyhén szólva nem kedveznek a kis nyelveknek és ezzel együtt a kis kultúráknak sem. Ezt nagyon jól mutatja a magyar nyelv helyzete a mai Magyarországon is (Benkő 1997/10: 1250; Fodor 1997: 265; Fábíán 1997: 266; Grétsy 1998/1: 31–7; Péntek 1998/1: 43–9; Keszler 1997: 15–9; Kiss 1996–97: 56–62; Kiss 1997; Bańczerowski 1998: 16–31; Bolla 1998: 1–16). A nyelv életképességét pozitívan erősíti kulturális pozíciója, elsősorban az irodalomban, mindenekeelőtt pedig az iskolában történő használata. A nyelvnek is fejlődnie kell a társadalommal együtt, és meg kell felelnie az általános fejlődés által diktált követelményeknek. A mai integrálódó, globalizálódó világban kíméletlen verseny, harc és kiszorítósi folyik a nyelvek, a kultúrák között is, és tőlünk függ, hogy ez milyen eredménnyel végződik. Vajon a kis nyelvek és kultúrák képesek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek feltételeit az úgynevezett **világnyelvek** diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni.

Mint ismeretes, a ma létező nyelvek közül csak 225 rendelkezik írással, ami azt jelenti, hogy ezeken a nyelveken meg lehet fogalmazni tudományos elméleteket is. A világon jelenleg csak 14 olyan nyelv van, amelyen legalább 50 millió ember beszél. Ezek a következők: *angol, arab, francia, hindi, indonéz, japán, kínai, lengyel, német, olasz, orosz, portugál, spanyol, ukrán*. Az úgynevezett világnyelvek száma rendkívül kicsi, mindössze az *angol*, a *francia*, a *német* és az *orosz* nyelvre korlátozódik. Érdemes megjegyezni, hogy a középkor-

ban Európában a tudományos nyelv szerepét a *latin* nyelv játszotta. A XVIII. században a *francia*, a *spanyol*, a *portugál* és a *német* nyelv hagyományosan széleskörű nemzetközi jelentőséggel bírt. A XIX. században ehhez a „nyelvi klubhoz” csatlakozott az *angol* nyelv is, a XX. században pedig az *orosz*. Erdemes megemlíteni, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrehozásakor 1945-ben a tárgyalások, konferenciák lebonyolítása és a dokumentáció elkészítése céljából öt nyelvet jelöltek ki. Ezek: az *angol*, az *orosz*, a *francia*, a *spanyol* és a *kínai* nyelv. 1972-ben az ENSZ-ben használható nyelvek számát az *arab*bal, 1974-ben pedig a *német*tel bővítették. Így tulajdonképpen ezeket a nyelveket hivatalosan is nemzetközi rangra emelték.

Mint köztudott, a XX. században, különösen az utóbbi időben, eddig nem tapasztalt mértékben kiszélesedtek a különböző kultúrákat és nyelveket képviselő emberek közötti kapcsolatok. Ezt az egyre intenzívebben fejlődő gazdasági, kereskedelmi, kulturális, tudományos és más jellegű kapcsolatok tették/teszik lehetővé, amelyek tulajdonképpen a világ minden országát és minden régióját érintik. Sok ember számára a nemzetközi kapcsolatokban való részvétel mindennapi tevékenységgé vált. Ebben a helyzetben ahhoz, hogy a megfelelő minőségű nyelvi kommunikációt biztosítsuk, megfelelő nyelvpolitikát kell kialakítani nemcsak a mára és a holnapra, hanem a holnaputánra is.

A nyelvi képzés az emberi tevékenység igen fontos tényezője lett. A tudományos-műszaki fejlődés és az ezzel kapcsolatos társadalmi jólét biztosítása elképzelhetetlen nemzetközi információcsere nélkül, amely főként a természetes nyelvek segítségével történik. Minden újabb nyelv elsajátítása bővíti a tanuló szellemi lehetőségeit, intelligenciáját. Az idegen nyelveket beszélő személyek magasabb szakmai kvalifikációt és tudományos fokozatot szereznek, mint azon kortársaik, akik csak az anyanyelvükön tudnak kommunikálni.

A glottodidaktikában új koncepció kialakítására van szükség, mivel az eddigi nyelvpolitika, amely tulajdonképpen csak a nagy európai nyelvekre (*angol*, *francia*, *német* és *orosz*) vonatkozott, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ez a nyelvpolitika egyrészt igazságtalan előnyöket biztosított e nyelvek hordozóinak (nekik nem kellett más nyelveket tanulni, így privilegizált helyzetbe kerültek azokkal szemben, akik nem beszélik ezeket a nyelveket), másrészt ezáltal a nagy nyelvek képviselői ráerőltetik saját civilizációjukat más nemzetekre, kultúrákra, és ezzel kárt okoznak nekik. Az említett világnyelvek oktatása egyáltalán nem kölcsönösségi alapon történt/történik. Sok érv szól amellett, hogy a legközelebbi jövőben változást kell elérni a javasolt és az oktatott nyelvekkel kapcsolatos ajánlások terén. Nagyobb figyelmet kell fordítani a szomszédos népek nyelveinek az oktatására. A különböző felmérések azt mutatják, hogy a német cégek 80%-a a dolgozóitól két, 45%-a pedig három idegen nyelv ismeretét követeli meg. Az angol cégek 44%-a meg van győződve arról, hogy a gazdasági mutatókat jelentősen lehetne javítani, ha az alkalmazottak idegen nyelveket tudnának. Az utóbbi időben az USA Elnöki Bizottságának a vezetője elismerte, hogy az amerikaiak egynyelvűsége nagy mértékben korlátozza fontos életcélok megvalósítását. Ezzel egyidejűleg tanúi vagyunk annak, hogy az angol nyelv domináló szerepe egyre nagyobb méreteket ölt. Sok iskolarendszerben ezt a

nyelvet kötelezően oktatják. Egy híres német indoeuropeista, Walter Porzig azt mondta, hogy az angol nyelvnek csak két potenciális riválisa van a világon: az egyik a *kínai*, a másik pedig az *orosz* nyelv (Porzig 1975: 431). Azóta némileg tisztázódott a kép.

A XX. század különleges időszak az emberiség történetében. A példátlan tudományos-műszaki fejlődés mellett ezt a századot különböző jellegű konfliktusok (etnikai, vallási, kultúrintolerancia stb.) terhelik. Ebben a században 217 helyi és két világháború zajlott. Jelenleg is tízegynéhány fegyveres konfliktus van napirenden, köztük a nemrégiben véget ért Jugoszlávia elleni NATO-háború. A XX. század végére kialakult világrend, amelynek alapja a nemzetközi jog tiszteletben tartása, ahogy ezt a Jugoszlávia elleni háború mutatja, felborulni látszik. Ezenkívül ennek a századnak az egyik legnagyobb negatívuma a másodlagos analfabetizmus megjelenése és terjedése, amely ma már egymilliórd embert érint a világon. Nem oldották meg az etnikai kisebbségek nyelvi jogainak kérdését sem, amely egyben komoly konfliktusforrást is rejt magában.

A világon nagyon sok modern állam nyelvcentrikus, azaz az azonos nyelvi közösségek körül szerveződött meg, ahol az államnyelv az állam egységének szimbólumaként jelenik meg. Ezt az utóbbi időben új államok létrejötte is alátámasztja (Bańcerowski 1998: 25–6, Nyomárkay 1997: 204–13). A tendencia nyilvánvalóan folytatódni fog a XXI. században is. A XX. század végi emberi civilizáció létrehozta azokat az elveket, amelyek az emberiség megmaradását és további fejlődését hivatottak szolgálni: az etnikai és a nyelvi tolerancia; az általános béke fenntartását biztosító humán értékek terjesztése; a nemzetközi megértés és a megegyezés; a tudomány, a művelődés és a kultúra fejlődése; a nemzetközi jogi normák betartása, érvényesítése. Ebben nyilvánvalóan nagy szerepet fog játszani az egyre szélesedő idegennyelv-oktatás. Ezzel kapcsolatban különféle prognózisok és javaslatok láttak napvilágot a követendő nyelvpolitika számára. Az egyik variáns például feltételezi a nagy világnyelvek „klubjának” a bővítését olyan újabb nyelvekkel, mint: az *arab*, a *japán*, a *kínai*, az *olasz* és a *spanyol*. Egy másik elképzelés ezzel szemben ezt a „nyelvi klubot” három, azaz az *angol*, az *orosz* és a *francia* nyelvre szeretné korlátozni.

Az Élőnyelvek Világkonföderációja (FIPLV) az UNESCO számára készített jelentésében egész más nyelvpolitikai megoldást javasolt. Nevezetesen azt, hogy mindenkinek a jelenleg legelterjedtebb világnyelvet, azaz az *angolt* kell tanulnia, amely segítségével kommunikálni lehet az egész világon. Továbbá: az oktatási nyelvként, illetve pontosabban nyelvekként a szomszédos országok nyelveit preferálják. Tehát a második vagy a harmadik idegen nyelv megválasztásának a kritériumát a szomszédság és a már létező, illetve prognosztizált jövőbeni kapcsolatok (gazdasági, politikai, tudományos, kulturális, kereskedelmi stb.) határozzák meg. Feltehető tehát a kérdés, hogy milyen legyen a magyar nyelvpolitika a XXI. század küszöbén? Az elmondottak alapján a következő kép rajzolódik ki. Az oktatott idegen nyelvek közül az első helyen kétségkívül az *angolnak* kell szerepelnie. Második nyelvként fontossági sorrendben oktatható: a *német*, az *orosz*, a *francia*, illetve az *olasz*, a harmadikként pedig az *ukrán*, a *szlovák*, a *román*, a *horvát*, a *szerb* és a *lengyel* nyelv. A német nyelv oktatásá-

nak a szükségszerűségét, úgy gondolom, a magyarok számára nem kell különösebben indokolni. Németország minden tekintetben nagyhatalom Európában. Ezenkívül a történelmi kapcsolatok sem elhanyagolhatók ebben a kérdésben. Egyébként e nyelv oktatásának Magyarországon hagyományai vannak. Az orosz nyelv fontos kommunikációs eszköz nemcsak az Oroszországgal folytatott gazdasági, tudományos, turisztikai és egyéb kapcsolatokban, hanem a volt Szovjetunióból kivált független országokkal fenntartott kapcsolatokban is, mivel ez a nyelv a korábbi tagállamok mindegyikében a hivatalos nyelv szerepét töltötte be, és ennek következményeként közismert nyelvvé vált. Paradox helyzet alakult ki abban az értelemben, hogy Nyugaton – Amerikától Nyugat-Európáig – az orosz nyelv oktatása egyre intenzívebbé válik, nálunk viszont egyre inkább háttérbe szorul. A francia és az olasz nyelv több szempontból is fontos európai nyelv, főként a kereskedelemben, a turisztikai és a kulturális életben. Magyarországon a szomszédos országok nyelveinek az oktatása a közvetlen kapcsolatokra való tekintettel létfontosságú. (Régi skót közmondás szerint: *Barátok nélkül lehet élni, de szomszédok nélkül nem.* Érdemes itt megjegyezni, hogy a skótoknak az utóbbi évezredben tulajdonképpen csak egy szomszédja volt.) A lengyel nyelv oktatását pedig a már hagyományossá vált magyar–lengyel történelmi és az élet különféle szféráit érintő baráti kapcsolatok teszik indokolttá.

A XX. és a XXI. század fordulóján, az új, megváltozott valóságban, ahol az idegen nyelvi tudás áruvá vált, át kell gondolni és újra kell fogalmazni az ország érdekeivel összhangban álló nyelvpolitikai célokat. Ez halaszthatatlan feladat. Természetes törekvés az, hogy minden nemzet szeretné fejleszteni saját nyelvét és erősíteni a pozícióját. Ezt viszont nem teheti meg más nyelvek rovására, amelyekkel partneri viszonyban van. Ha mégis ezt teszik, kihasználva az erősebb politikai vagy gazdasági pozíciót, ez azt jelenti, hogy nyelvi erőszakot követnek el. Ez történt a múlt évszázadokban a kolonializmus és a rabszolgaság korában, amikor egyes európai nyelvek elpusztították Ázsia, Afrika és Amerika eredeti nyelveit. Ezen akciók maradványai ma az úgynevezett anglofon vagy frankofon országok, amelyek most is képtelenek hivatalos szintre emelni saját eredeti kultúrájukat. Hasonló volt a helyzet Európában is, amikor Anglia, Franciaország, Oroszország és Poroszország a kisebb és gyengébb közösségeket, társadalmakat egyáltalán nem tekintette partnernek.

A jövő közös Európája, végleges adminisztrációs struktúrájától eltekintve, több nemzetből álló organizmusként rajzolódik ki. A nemes elméleti elvek már nem elégségesek. Szükség van a reális helyzet kritikus értékelésére is valamennyi potenciális lehetőség figyelembevételével, és nem elegendő az általános szlogenek hangoztatása és a tetszőlegesen kiválasztott anyagok állandó prezentálása a meghirdetett tézisek igazolása céljából. Látnunk kell, hogy Nyugat- és Kelet-Európa országai között több kérdésben is igen lényeges különbség van, amely nem minden esetben tudatosul kellőképpen. Nem világos például, hogyan fog érvényesülni ebben a multinacionális közösségben a különböző nyelvek együttélésének a kultúrája. Nyilvánvaló, hogy a közjó érdekében követni kell az egyenjogúság, a partnerség és az egymás kölcsönös tiszteletben tartásának elvét.

De így lesz-e a valóságban? És ki adja meg ma a kompetens választ erre a kérdésre?

Mondanivalómat egy Kölcsey Ferenctől idézett mondattal szeretném befejezni: „(...) idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig mívelni kötelesség” (Kölcsey 1981:30).

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski J. 1998. Kötelességünk-e gondoskodni anyanyelvünkről? *MNy.* 94: 16–31.
- Benkő Loránd 1997. Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége. *MTud.* 10: 1250.
- Bolla Kálmán 1998. Kell nekünk ortoéopia?! *MNy.* 94: 1–16.
- Burney P. 1966. *Les langues internationales. Que sais-je?* Nr. 968 (ed.2). Paris.
- Dow F. 1997. Scaling the Fortress – Preparation for Accession to the European Union. In: *Transfere necesse est. Proceedings of the 2nd International Conference on Current Trends in Studies of Translation and Interpreting.* 5–7 September 1996. Budapest. (Szerk. Klaudy Kinga és Kohn János.) (Továbbiakban: *TNE*). Scholastica. Budapest.
- Fábián Pál 1997. Az elviselhetőség határai a rádióban az idegen szavak használatában. *Nyr.* 121: 265–70.
- Fodor István 1997. Nyelvújítás régen és ma – Európában és a harmadik világban. *Nyr.* 121: 257–65.
- Grétsy László 1998. Nyelvhasználat és nemzeti tudat. *MNy.* 94: 31–7.
- Keszler Borbála 1997. Az anyanyelvi oktatás helyzete és feladatai. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 21. sz. Budapest.
- Kiss Jenő 1997. A magyar nyelvről – nyelvpolitikai megközelítésben. *MTud.* 8: 967.
- Kiss Jenő 1996–97. A magyar nyelv mai helyzetéről nyelvpolitikai szempontból. *Helyesírás és nyelvpolitika.* Gyula.
- Nyomárkay István 1997. A szerb-horvát nyelvkérdés. *Nyr.* 121: 204–13.
- Nyomárkay István. Kis nyelvek az EU-küszöbén. Előadás a Cseh Centrumban tartott tudományos tanácskozáson (1999. február) (megjelenés alatt).
- Péntek János 1998. Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *MNy.* 94: 43–9.
- Porzig W. 1975. *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der Sprachwissenschaft.* Ausg. 6. München.
- Schäffner K. 1997. European Integration through Translation. In: *TNE.* Budapest.
- Tytgat K. 1997. Problems of a Linguistic European Integration. In: *TNE.* Budapest.

Bañcerowski Janusz

Bañcerowski, Janusz: Current problems of international linguistic communication. This paper discusses the following issues: linguistic diversity and international communication; worldwide integration and globalisation; the corresponding demand for a universal means of international linguistic communication; current principles of language policy.

A funkcióígés szerkezetek a jogi szaknyelvben

A jogi nyelvhasználat bármely területét (jogalkotás, jogalkalmazás, jogtudomány) vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy szembetűnően magas a *döntést hoz, vádat emel, intézkedést foganatosít* típusú szerkezetek száma. A történeti kutatók azt mutatják, hogy nem újkeletűek ezek a kapcsolatok (Zsilinszky 1996: 92–96), hisz a formálódó, XVI–XVII. századi magyar jogi szaknyelvre éppúgy jellemző volt gyakori használatuk, mint a maira.

A szakirodalom különböző terminusokat használ megnevezésükre: **terpeszkedő kifejezések** (Tolnai nyomán), **körülírás** (Prohászka 1956: 186) **terjengős kifejezések** (Grétsy 1978), **körülíró szerkezetek** (Sziklai 1986). Az elnevezésekből is érzékelhető az a korábbi közkeletű vélekedés, hogy szinonim igével való helyettesíthetőségük miatt (*döntést hoz > dönt, feljelentést tesz > feljelent*) nyelvhelyességi szempontból általában kerülendőnek, terpeszkedőnek tartották az említett szókapcsolatokat. Szakirodalmi megítélésük ma már árnyaltabb: nem egyértelműen elutasító, létjogosultságukat sok esetben elfogadják (Sziklai 1986). Szaknyelvi használatuk valóban nem mindig fölösleges, ugyanis sokszor a nyelvi kifejezés pontosságát, az adott jogi gondolat adekvát megjelenítését szolgálják. Elnevezésükre ezért célszerű lenne semleges terminust találni.

A szófaji rendszerezések hosszú ideig nem igazítottak útbá a szerkezet alaptagjául szolgáló elhomályosult jelentésű ige besorolását illetően. Keszler Borbála (1994: 49) tárgyalta elsőként szófaji felosztásában e szerkezetek igei tagját a valódi és a segédige közötti átmeneti kategóriaként, s ő használta elnevezésükre a német szakirodalom alapján a **funkcióige** terminust. Segédigeszerűnek, a mondatrésztteremtő segédigéhez hasonlóan tartja és funkcióigének nevezi Lengyel Klára (1999: 121) is az említett szófajt. A félig németből fordított szakszó lehetőséget ad arra is, hogy az ilyen típusú szókapcsolatot **funkcióígés szerkezetnek** nevezzük.

A szerkezetet ige és határozó- vagy tárgyragos névszó alkotja; jellemzője, hogy alkotótágjainak szemantikai és szintaktikai hierarchiája fordított. Formálisan a deszemantizálódott ige a szerkezet alaptagja, a szintaktikai viszonyt a bővítményen rag jelöli, a jelentés magvát azonban a főnévi tag hordozza. Az ige csupán a szófajra jellemző grammatikai sajátságokat őrzi meg. A szintaktikai és szemantikai funkciók megoszlanak, a két tag azonban szoros jelentésegységet alkot. Ez a jelentés eltér a valódi szintagmák és a frazeológiai egységek jelentésétől is. A következő kapcsolatok szemléltetik a jelentésbeli különbségeket:

1. *virágot tesz a vázába*
2. *intézkedést tesz*
3. *nem teszi ki az ablakba*

Az 1. szintagmában a tagok egyenlő arányban vesznek részt a szemantikai struktúra kialakításában. A 2. szerkezet jelentésében a főnévi tag a domináns elem, a *tesz* lexikális jelentése elhomályosult, szerepe inkább a szófajváltó képzőkéhez hasonló. A 3. frazeológiai egység jelentése idiomatikus, eltávolodott az alkotó tagok lexikális jelentésétől. Ha morfológiai típusú szókapcsolattal (*intézkedés mellett*) hasonlítjuk össze a szerkezet jelentését, a következőket ta-

pasztaljuk: a funkcióigés szerkezet és a morfológiai típusú szókapcsolat szemantikai struktúrájának közös jegye egyik alkotótagjuk (a *mellett* névutó és az elhomályosult jelentésű *tesz*) toldalékmorfémáéhoz hasonló jelentése.

A funkcióigés szerkezetek általában a főnévi tagból képzett igével helyettesíthetők. A szerkezetnek és a szinonim igének a vonzatstruktúrája azonban sok esetben eltérő, s ez meghatározó a helyettesíthetőség szempontjából. Szövegkörnyezetből (mondatból) kiragadott példákat nem célszerű vizsgálni, a szerkezet igével való fölcserélhetősége ugyanis a mondat bővítményeinek sajátosságaitól függ. Szaknyelvről lévén szó, természetesen nyelvi és jogi szempontok együttes figyelembevétele alapján lehet eldönteni, hogy adott esetben a kétkomponensű szerkezet használata indokolt-e vagy sem. A több szempont alkalmazása lehetővé teszi, hogy az általában kerülendőnek, fölöslegesnek tartott nyelvi jelenségről árnyaltabb, differenciáltabb képet kapjunk.

A funkcióigés szerkezetek szaknyelvi használatát vizsgálva az alábbi főbb csoportok különíthetők el.

I. A szerkezet szinonim igével helyettesíthető

Nem túl gyakran, de előfordul az a jelenség a terminológiában, hogy a kéttagú szerkezet és a szinonim ige is használatos ugyanazon jogi fogalom megnevezésére. Ezt mutatják az alábbi példák.

1.a) *A Végrehajtó Tanács a hosszabbításra vonatkozó kérelemről legfeljebb annak kézhezvételétől számított 72 órán belül döntést hoz.* (1999. évi L. törvény)

1.b) *A kizárásról hivatalból vagy az eljáró személy, az eljárás alá vont személy, illetőleg a sértett bejelentésére a kifogásolt személy közvetlen felettese dönt, s egyúttal kijelöli a továbbiakban eljáró személyt is.* (1999. évi LXIX. törvény)

2.a) *Aki foglalkozása szabályainak megszegésével más vagy mások életét, testi épségét vagy egészségét gondatlanságból közvetlen veszélynek teszi ki vagy testi sértést okoz, vétséget követ el...* (1978. évi IV. törvény)

2.b) *Társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Köztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti.* (1978. évi IV. törvény)

A szaknyelv sem használ tehát mindig fölöslegesen terjengős kifejezéseket, ugyanis a fenti esetekben rendelkezésre állt a terminológiában elfogadott szerkezetes forma is (*döntést hoz, veszélynek tesz ki*), ezeket használhatta volna a jogalkotó az 1.b) és a 2.b) mondatban is. A konkrét szövegrészeket vizsgálva a helyettesítés feltételeként egyrészt a szerkezet és az ige azonos vonzatstruktúráját (*valaki döntést hoz valamiről*: alanyi és határozói vonzata van, *valaki dönt valamiről*: szintén alanyi és határozói vonzata van; *valaki veszélynek tesz ki valakit, valamit*: alanyi és tárgyi vonzata van *valaki veszélyeztet valakit, valamit*: alanyi és tárgyi vonzata van); másrészt az azonos jogi tartalmat nevezhetjük meg.

Azokban az esetekben tehát, ahol a szerkezet és az ige releváns vonzatai megegyeznek, továbbá a jogi gondolat sem sérül az átalakítás során, a helyettesítés lehetséges, illetve lehetséges lenne.

3. *A puszta kézzel támadó személlyel szemben kés használata általában kizártta teszi a jogos védelem megállapítását.* (BH. 1985. 170.) Helyette használható lenne: *A puszta kézzel támadó személlyel szemben kés használata általában kizárja a jogos védelem megállapítását.*

4. *Gondatlanságból elkövetett emberölés esetén az átlagot meghaladó fokú tudatos gondatlanság (luxuria) szigorú szabadságvesztés kiszabását teszi indokolttá.* (BH. 1978. 185.) A szerkezet ebben az esetben is helyettesíthető lenne igével: *Gondatlanságból elkövetett emberölés esetén az átlagot meghaladó fokú tudatos gondatlanság (luxuria) szigorú szabadságvesztés kiszabását indokolja.* Az önálló *tesz* igének valódi szószerkezetben is bővítménye lehet az eredményhatározó (*széppé tesz*). Ezekben az esetekben az alaptag fölcserélhető szinonim lexémával (*széppé varázsol*). A funkcióiágés szerkezetekben azonban nem helyettesíthető az ige (**kizártta csinál*), az alkotótagok viszonya állandósult. A tagok kötöttsége és a szerkezet egészének szinonim igével való helyettesítése (az igei alaptag bizonyos jelentéselemeinek megléte ellenére) a funkcióiágés szerkezethez való tartozást támasztja alá.

A szinonim ige fakultatív tárgyi vonzata lehetővé tenné a következő mondat átalakítását is.

5. *A rendezvény feloszlata során, ha a tömeg magatartására figyelemmel erre lehetőség van, a rendőrség első intézkedésként igazoltatásokat foganatosít, és azokról igazoltató lapokat állít ki.* (15/1990.BM rendelet). Átalakítva: *A rendezvény feloszlata során, ha a tömeg magatartására figyelemmel erre lehetőség van, a rendőrség első intézkedésként igazoltat, és arról igazoltató lapokat állít ki.* A főmondat igésítése az utána álló tagmondat anaforikus névmásának egyes számú alakját eredményezi. A kohéziós eszközök változása azonban nem akadály, hanem értelemszerű következménye a helyettesítésnek.

II. A funkcióiágés szerkezet helyettesítése megváltoztatja a struktúrát

A csoport sokszínű, a változás mértéke és minősége alapján is eltérő kategóriákra bontható. Annak részletes vizsgálata, hogy a mondat struktúrájának átalakításában pontosan milyen szerepük van az egyes bővítményeknek, későbbi tanulmány témája lesz. Most a főbb alcsoportokat mutatom be.

A) A meglévő vonzatok átrendeződését kívánja meg az ige. A helyettesítés ezekben az esetekben a szintaktikai funkciók és velük együtt a viszonyító elemek megváltoztatását jelenti.

6.a) *Az Alkotmánybíróság a 191/B/1992.AB határozatában megállapította, hogy alkotmányellenes a megkülönböztetés, ha a jogszabály a szabályozás szempontjából azonos csoportba tartozó (egymással összehasonlítható) jogalanyok között tesz különbséget.* (16/1998. AB határozat)

6.b) Az Alkotmánybíróság a 191/B/1992.AB határozatában megállapította, hogy alkotmányellenes a megkülönböztetés, ha a jogszabály a szabályozás szempontjából azonos csoportba tartozó (egymással összehasonlítható) jogalanyokat **különböztet meg**.

A funkcióigés szerkezet határozói bővítése (*jogalanyok között*) az igét tartalmazó mondatban tárgy lesz (*jogalanyokat*). A viszonyjelölő elemek esetén a névutót a rag váltja fel. A 6.b) változat esetén a jogi tartalom nem sérül, használata lehetséges lenne. Hasonló módon jellemezhetjük a következő szövegrészeket is.

7.a) A vádirat benyújtása előtt az előzetes letartóztatás meghosszabbítása iránt az ügyész az előzetes letartóztatás határidejének lejárta előtt öt nappal **tesz indítványt** a bíróságnál. (1998. évi XIX. törvény)

7.b) A vádirat benyújtása előtt az előzetes letartóztatás meghosszabbítását az ügyész az előzetes letartóztatás határidejének lejárta előtt öt nappal **indítványozza** a bíróságnál. Mi sem bizonyítja jobban azt, hogy a jogi szaknyelvre nagyon jellemző a nominális elem dominanciáját eredményező szerkesztésmód, mint hogy a 7.a) mondatban található szerkezet számtalanszor előfordul a törvények, jogszabályok, bírósági határozatok nyelvében, az igés változattal viszont egyetlen egyszer sem találkoztam.

B) A funkcióigés szerkezet igével való helyettesítése új vonzat megjelenését kívánja meg. A szinonim ige tranzitív, kötött kötelező bővítése a tárgy, elmaradása a mondatot agrammatikussá tenné. Ezt mutatják a következő mondatok.

8. A bíró a /2/ bekezdésben meghatározott korlátozás nélkül járhat el, ha a bejelentő a kizárás megtagadása után a 21.§ (1) és (3) bekezdésének ugyanazon pontjára alapított újabb **bejelentést tesz** a bíró kizárása iránt. (1998. évi XIX. törvény).

Az ige szerepeltetése a mondatban (*bejelent ~ bejelent*) föltétlenül tárgyi vonzat megjelenését kíváná. A jogi tényállást tartalmazó kiinduló mondatunkban azonban nem szerepel a cselekvés tárgya, hisz a bejelentő nem a bíró kizárását jelenti be, az célja a cselekvésének. A szerkezet ebben az esetben nem helyettesíthető szinonim igével, mert tárgyi vonzata a jogi fogalom sérelme nélkül nem tehető ki. A *bejelentést tesz* és a *bejelent* bővítési lehetőségeinek eltérő volta (a szerkezetnek csak az alany a kötelező vonzata, az igének a tárgy is) magyarázza, hogy az adott szövegrészletben a jogi tartalomnak a fakultatív célhatározói bővítéssel megjelenő szerkezetes forma felel meg. A határozói bővítés *iránt* névutója gyakori kifejezőeszköze a szaknyelvnek, használata azonban fölösleges, a fönti mondatban az *érdekében* lexemával lenne helyettesíthető.

9. A hamis vád alapesete megvalósul azzal, hogy valaki hatóság előtt más **bűncselekmény** elkövetésével hamisan vádol, tehát alaptalan **feljelentést tesz**. (BH. 1984. 49)

10. A kerületi bíróság azért állapította meg illetékességének hiányát, mert álláspontja szerint az a bíróság illetékes az ügy elbírálására, amelynek területén a magánvádló **feljelentést tesz**. (BH. 1986. 454)

Mindkét főnti mondatra az jellemző, hogy a jogi tartalomnak nem releváns jegye a cselekvés objektuma, a jogi gondolat lényege önmagában a cselekvésfogalom, tehát szükségtelen mellette a tárgyi bővítmény. A szinonim ige a mondatban legfeljebb a határozatlan névmási *valakit* tárggyal egészülhetne ki, a megfogalmazásnak ez a módja azonban kevésbé pontos, az átalakítás így nem végezhető el. Az idézett szövegrészek arra is rávilágítanak, hogy miért részesíti előnyben sokszor a szaknyelv a terjedelmesebb (de nem mindig fölöslegesen terjengős) funkciógés szerkezeteket: alkalmazásuk ugyanis lehetővé teszi a főnévi tagban megnevezett cselekvésfogalom tárgyi bővítmény nélküli szerepeltetését. Ez különösen azokban az esetekben kedvező a szaknyelv számára, amelyekben a tényállás bizonyos elemeit nem lehet vagy nem szükséges megnevezni. A jogi gondolat adekvát megjelenítésének igénye és a szerkezetet erre alkalmassá tevő jellemzőinek egybeeséséről beszélhetünk ezekben az esetekben.

III. A funkciógés szerkezet nem helyettesíthető szinonim igével

Ennek okai többfélék lehetnek, a legjellemzőbbek a következők.

A) A szerkezet jelzői bővítménye nem alakítható át az ige vonzatává. A megállapítás azonban csak a jelzői bővítmények egy részére vonatkozik. Sok esetben ugyanis a jelző transzformálható az ige határozójává. (A 8. mondatban mindkét jelző lehetne az ige határozója: ... *pontjára alapítva újabban bejelentí...*, s hogy a szerkezet mégsem alakítható át, annak a tárggyal való kiegészülés az oka. Más esetben: a 2.a) mondatban a *közvetlen veszélynek teszi ki* átalakítható *közvetlenül veszélyezteteti* formává.)

A jelzői bővítmény akadályozza a helyettesítést a következő szövegrészekben:

11. ... a nemzetközi kötelezettségvállalás alapján mindazon személyek, cselekményeik, kapcsolataik adatait, akikkel szemben nemzetközi **bűnüldözési intézkedéseket** kell **foganatosítani** a büntethetőség elévüléséig, vagy a nemzetközi kötelezettségvállalásban meghatározott ideig... (1994. évi XXXIV. törvény)

12. *Ha az ítélet kihirdetése után az előzetes letartóztatás fenntartását elrendelő végzés tekintetében a vádlottak és védőik – kioktatás után – sem **tesznek perorvoslati nyilatkozatot**, a nyilatkozat megtételének hiányát nem lehet a végzés ellen bejelentett fellebbezésésként értékelni.* (BH. 1994. 654)

Az átalakítható szerkezetek esetén a jelző a főnévi taggal nem áll szoros kapcsolatban, nem alkotnak együtt szakszót. A jelzői funkciót betöltő melléknév vagy melléknévi igenév határozóragok felvételére alkalmas. A két utóbbi példában viszont a jelzői bővítmény és a főnév (*bűnüldözési intézkedés*, *perorvoslati nyilatkozat*) együttesen jogi fogalom megnevezője, terminus technicust alkot, s ez akadályozza a transzformálást, mint ahogyan az is, hogy ezek a többnyire összetett szóból származó *-i* képzős melléknévek nem vagy nagyon ritkán vesznek fel határozóragot (**bűnüldözésileg intézkedik*, **perorvoslatilag nyilatkozik*).

B) A funkcióigés szerkezet főnévi tagjából nem képezhető ige. Azok a kapcsolatok tartoznak ide, amelynek főnévi komponense összetett szó, s abból elvonással lehetne igét létrehozni. Az ily módon keletkezett igék nyelvhelyességi szempontból éppúgy kifogásolhatók, mint a terpeszkedő kifejezések (Grétsy 1976: 12). Ilyen szerkezetet tartalmaznak az alábbi mondatok.

13. *Az a körülmény, hogy a bűncselekmény alapos gyanúja esetén a rendőrök a házkutatást alakszerű határozat hiányában foganatosították, magát az intézkedést nem teszi jogszerűtlenné, ezért az intézkedő rendőröknek erőszakkal vagy fenyegetéssel való akadályoztatása megvalósítja a hivatalos személy elleni erőszak büntetét.* (BH. 1995.)

14. *Bűnhalmazat megállapításának van helye, ha az elkövető – akár ugyanazon nyilatkozat során – több személlyel szemben tesz bűncselekmény elkövetésével vádoló valóltan tartalmú tényállítást.* (BH. 1981. 389)

15. *Ha magánindítványra jogosult sértett helyett annak házastársa tesz magánindítványt, őt – megfelelő határidő kitűzése mellett – meghatalmazás csatolására kell felhívni.* (BK. 7. sz.)

Helyettesítés esetén a 13. mondatban a *házkutattak, a 14-ben a *tényállít, a 15-ben pedig a képzéssel alkotott *magánindítványoz igét kellene alkalmaznunk. Bár néhány elvonással keletkezett igealak meghonosodott a nyelvhasználatban, további gyarapításuk, szaknyelvi meghonosításuk nem lenne célszerű. Mindhárom esetben a szerkezetek főnévi komponense a terminológiában pontosan definiált szakszó, átalakításuk így a jogi gondolat sérelme nélkül nem végezhető el.

C) Jogi szempontból nem lehetséges a helyettesítés, ugyanis a funkcióigés szerkezet az adott jogi gondolat egyetlen lehetséges adekvát formája. Ilyet tartalmaznak a következő szövegrészek.

16. *Ez az álláspont megfelelően érvényesül a hivatalos személy megsértése esetében is, amely hivatalos személy elleni erőszakot vagy fenyegetést tartalmaz, az előbbinél pedig sértő kijelentést tesz.* (BH. 1983. 387)

17. *A végrehajtó a bűnügyi zárlatot az elrendelő határozat kézhezvétele után haladéktalanul foganatosítja.* (1994. évi LIII. törvény)

18. *A végrehajtó csak egyszer számíthatja fel az utazási költségátalányt, ha azonos helyszínen /lakásban, ingatlanon/ egyidejűleg foganatosít több ügyben eljárási cselekményt.* (20/1998. IM rendelet)

19. *Így a bíróság ... kényszerűen a tanút is a „bármelyik érdekelt” körébe vonja és az ő apaságának megállapíthatósága kérdésében is bizonyítást foganatosít.* (75/1995. AB határozat)

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a jogi nyelvhasználat jelenségeinek kizárólag nyelvi (nyelvhelyességi) szempontból történő vizsgálata a következtetések egyoldalú, a szaknyelv sajátosságait figyelmen kívül hagyó voltát eredményezi. Hisz „A jogi nyelvhasználat a jogi tartalmú közlés közérthetősége... nem pusztán nyelvhelyességi vagy stilisztikai kérdés, hanem a jogi cél elérésének, a jog társadalmi hatályosulásának nélkülözhetetlen eszköze” (Karcsey

1981: 325). Nem hagyhatók figyelmen kívül a jogi szempontok, nem sérülhet a jogi gondolat. A törvények, jogszabályok nyelvi megformálása elsődlegesen az egyértelműsége, a tartalom minél pontosabb megragadására törekszik, hogy a félreérthetőséget, a többféle értelmezési lehetőséget elkerüljék. Szakmai szempontból nem az a rossz törvény, jogszabály, amelyik a nyelvhelyesség kívánalmainak nem tesz eleget, netán fölöslegesen terpeszkedő kifejezéseket használ, hanem az, amelyiknek értelmezése vitatható, esetleg sokféle.

Mindezeket figyelembe véve a funkcióiágés szerkezetek szaknyelvi használata nem minősíthető egyértelműen öncélúnak, fölöslegesnek. A bemutatott példák alapján megállapíthatjuk, hogy szinonim igével való helyettesítésük a mondat vonzatstruktúrájának és a jogi tartalom értelmezésének függvénye. Ha e két szempont lehetővé tenné a cserét, akkor sem biztos, hogy elterjednek az ígés formák, hisz a nyelvszokás e területen is a megszokott alakok megőrzésére irányul.

SZAKIRODALOM

- Grétsy László 1976. *Mai magyar nyelvünk*. Szerkesztette. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László. 1978. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*. Budapest, 2. kiadás.
- Karcsay 1981. Jog és nyelv. *Jogtudományi Közöny* 4. szám. 32–8.
- Keszler Borbála 1994. *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Szerkesztette. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Lengyel 1999. A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Nyr.* 123: 116–27.
- Prohászka 1956. Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítás. *Nyr.* 80: 185–93.
- Sziklai 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? *Nyr.* 110: 268–73.
- Zsilinszky 1996. Állandó szókapcsolatok XVII. századi jogi szövegekben. *Nyr.* 120: 92–6.

B. Kovács Mária

B. Kovács, Mária: Function verb phrases in legal texts. In legal texts, 'function verb phrases', i.e. constructions made up by a verb of very general meaning followed by a nominal in the accusative or some other oblique case, occur rather frequently. This paper considers both linguistic and legal angles of this phenomenon in trying to find out under what conditions it is possible for such constructions to be replaced by a single (synonymous) verb. The author concludes that such replacement is possible if the relevant arguments of the verb and the construction involved are identical and the legal contents are not thereby impaired. However, non-identical argument structure and/or the effort to give adequate expression to some complex legal idea may prevent function verb phrases from being replaced by a synonymous verb in many cases. In a legal sense, what makes the text of a law objectionable is not the fact that it is not impeccable linguistically but rather if its wording is vague or ambiguous, and allows multiple interpretations.

A nyelvi kép mint „szabályszerűség”

(A tudománytörténeti vázlat folytatása)¹

Ebben a cikkemben azokat a nézeteket foglalom össze, melyeknek lényege: a nyelvi kép nem rendellenesség, hanem, épp ellenkezőleg, szabály-, sőt törvényszerűség, mivel a képszerűség (különösen a metaforák használata) az emberi gondolkodás és nyelv lényegéhez tartozik.

1. Előző cikkem 1. pontjában idéztem Arisztotelész Poétikájának klasszikus fejtegetését a metafora jelentőségéről: „legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele. A jó metaforák használata a hasonló vonások felismerésén alapul” (1974: 54; Sarkady János fordítása).

I. A. Richards, a New Criticism egyik vezéralakja vette magának a bátorságot, hogy a fentieket előbb közhelynek, majd „káros tévhit”-nek minősítse (1936/1977: 120).

Richards szerint az idézett részlet három téves feltevést tartalmaz:

- a hasonlóság felismerése különleges adottság, amely egyeseknek megvan, másoknak azonban nincs;
- a metafora alkalmazását nem lehet másoktól ellesni;
- a metafora valami különleges és kivételes jelenség a nyelvhasználatban, azaz eltérés a nyelv megszokott működési módjától.

Richardsnak ezzel szemben az a véleménye, hogy:

- a hasonlóság felismerésének képessége mindenkiben megvan;
- a metaforaalkotás és -használat igenis megtanulható;
- a metafora nem valami különlegesség, hanem a nyelvnek mindenütt jelen levő eleme (uo. 121).

Egyelőre ne foglaljunk állást ebben a vitában! Azt azonban már itt le kell szögezni, hogy Richards nem pontosan azt cáfolja, amit a nagy görög filozófus állít. Vagyis, mai szóval, „csúsztat” egy kicsit. Ha megnézzük a Poétika idézett helyének szövegelőzményét, nyomban kiderül, hogy azt, amit a metaforáról mond, Arisztotelész a lírai és a tragédiaköltészet metaforáiról mondja. Itt tehát írói tehetségről, írói eredetiségről van szó, nem pedig emberi képességekről általában. Ha Richards vette volna magának a fáradságot, hogy a következő tíz sort is elolvassa, arról is meggyőződhetett volna, hogy Arisztotelész nagyon is

¹ Részlet egy készülő értekezésből. Rövidebb változata előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. március 23-i felolvasóülésén. A cikk előzményét l. Nyr. 123 [1999]: 292–30.

tisztában volt azzal, hogy nemcsak a költői nyelvben vannak metaforák (egyéniek, eredetiek), hanem a beszélt nyelvben is (átvitelek, átvitt értelemben használt szavak). Ott ugyanis ez található: „az iamboszokba [gúnyversekbe] pedig, mivel ez utánozza leginkább az *élő beszédet*, azok a névszók illenek, amelyeket *a beszédben bárki használna*: a közhasználatú névszó, *a metafora* és a *dísz*” (uo.; én emeltem ki – K. G.).

A *metafora* szó csalóka többértelműsége (’költői eszköz’ és ’köznyelvi átvitel’) nem itt tévesztette meg először és utoljára a vitatkozókat (már ha Richards esetében csakugyan félreértésről, nem pedig tudatos félremagyarázásról volt szó).

Ha Arisztotelésznek más munkáit, mindenekelőtt a Rétorikát is fellapozzuk, még inkább megbizonyosodhatunk Richards érvelésének felszínességéről. A Rétorika III. könyvének 2. fejezete éppenséggel azt állítja, hogy „mindenki metaforákkal társalog” (1982: 176; Adamik Tamás fordítása). A teljesebb idézet: „[a] prózastílusban csak közhasználatú és alapjelentésű szavakat, valamint *metaforákat* használhatunk. Ezt az is mutatja, hogy mindenki csak ezeket alkalmazza: ugyanis *mindenki metaforákkal*, alapjelentésű és közhasználatú szavakkal *társalog*” (uo.; a kiemelések itt is tőlem valók – K. G.).

Egyszóval: a metaforát természetes, „normális” jelenségnek tartó felfogás is megtalálhatja őst Arisztotelészben, nemcsak azok, akik szerint a nyelvi kép különlegesség, eltérés a mindennapi nyelvtől. Ez nem azért van így, mintha Arisztotelész egymásnak ellentmondó állításokat tenne, hanem mert két különböző dologról beszél, de azokat egyaránt *metaforá*-nak nevezi.

2. Az ókori és a klasszicista retorika azt emelte ki, hogy az alakzat (s ezen belül a trópus, a nyelvi kép) másképpen fejezi ki a dolgot, mint ahogyan ez a „természetes” nyelvhasználatban történne.

Amikor a retorika és ezzel a nyelv retorikai szemlélete a 18–19. század fordulójától kezd háttérbe szorulni, mindinkább erőre kap az az elgondolás, hogy a nyelvi képek nemcsak hogy nem szabálytalanságok, hanem a nyelvnek legősibb, „leggyökeresebb” részét alkotják.

Ez a romantikával uralomra jutó felfogás a maga előzményét Vico történetfilozófiájában (*Principi di una scienza nuova*, 1725) találhatta meg. Vico szerint a nyelvi kép az emberi szellem fejlődésének kezdeti szakaszában, a „poétikus” vagy „prelogikus” szakaszban jött létre. A primitív szemlélet antropomorfizálja a környezetet, így jönnek létre az olyan megszemélyesítések, mint a hegy *gerince*, a fésű *foga*, a tenger *mormolása* vagy a szél *fütyülése*. A nyelvi kép nem a költők találmánya, mivel a képszerűség és a költőiség eleve benne van a nyelvben. A költői beszéd mint közösségi alkotás elsődleges a prózához, a fogalmi absztrakciók nyelvéhez képest. (Vico nyelvfilozófiai nézeteiről vö.: Vianu é. n. [1967]: 16; Rozsnyai 1994: 713; Bencze 1996: 247; Trabant 1996: 39–40.)

A bizonyos tekintetben a romantikát előkészítő Rousseau is úgy vélekedett, hogy az ősnyelv határozottabban metaforikus és érzelemkifejező jellegű volt, mint a mai nyelv (*Essai sur l’origine des langues*, 1781; vö.: Ducrot–Todorov 1972: 350; Bencze 1996: 277; Trabant 1996: 41–2).

Johann Paul Friedrich Richter német regényíró, írói nevén Jean Paul a szerzője annak a gyakran idézett mondatnak, hogy „minden nyelv elhalványult metaforák szótára” (Vorschule der Aesthetik, 1804). A képes beszéd egyaránt jellemző tulajdonsága az ősi nyelvnek, a gyermeknyelvnek, a költészetnek és a mitológiának (vö. Bencze 1996: 276). Mindebben már a romantikának az ősit, a népit, a gyermeket és a költőt rokonító szemlélete tükröződik. Jean Paul elgondolása abban különbözik Vicóétól, hogy a metafora őszerinte is a törzsféjlődés korai fázisában született ugyan meg, de nem a kezdet kezdetén, hanem később, amikor az ember már képes volt valamelyes távolságot tartani önmaga és környezete között és ezáltal felismerni különböző dolgok azonos vonásait (vö. Vianu é. n. [1967]: 18, 24).

A kiteljesedett romantika képviselői már magának a nyelvnek, a nyelv egészének metaforikus voltát hangsúlyozzák. Például: Shelley azt vallotta, hogy a nyelv „életbevágóan metaforikus” („vitally metaphorical”; idézi Preminger szerk. 1965: 492 és Richards 1936/1977: 120). Később Nietzsche is azt állította, hogy az egész nyelv metaforikus. Ennek következtében sem valóságos kifejezés, sem valóságos megismerés nem lehetséges metafora nélkül. Az ember: metaforaalkotó lény. (Vö.: Todorov 1970/1973: 271–2; Bencze 1996: 247.)

Voltak, akik ennél is tovább mentek, mint Rémy de Gourmont, a századvég jó nevű esztétája, a szimbolisták vezető kritikusa, Ady egyik kedvence, aki szerint a nyelvben minden egyes szó: metafora (L'esthétique de la langue française, 1899; l. Vianu é. n. [1967]: 19).

Mindezek a nyelvnek egyetemesen metaforikus voltáról szóló kijelentések, mint arra Todorov (Ducrot–Todorov 1972: 350–1) is rámutat, valójában a szinkronia és a diakronia szempontjainak összekeveréséből erednek. „Ha diakronikusan az egész nyelv metaforikus is – írja egy másik munkájában (1970/1973: 272) Todorov –, szinkronikusan csak egy része az.” Egyébként már Wellek és Warren is jelezték irodalomelméleti könyvükben, milyen zavart okozhat, ha „a nyelv mindenütt jelenvaló elveként” előforduló metaforát (utalás I. A. Richards nézeteire) nem különböztetik meg a „kifejezetten költői metaforától” (Wellek–Warren 1949/1972: 292).

3. Ha a nyelv a maga egészében nem képszerű is (legalábbis szinkronikusan nem az), azt senki sem tagadhatja, hogy a kép (különösen a metafora) minden élő nyelv egyik fő éltető ereje, napról napra való megújulásának kiapadhatatlan forrása.

Az, hogy a beszélt nyelv, a népnyelv bővelkedik képekben, nem új gondolat. Croce jegyzi meg egy esszéjében, hogy a rétoroktól „a kifejezés módok királya”-nak nevezett metaforát Montaigne még gazdasszonyának fecsegésében is megtalálta (Croce 1917: 6). Előző cikkemben már említettem Du Marsais-nak azt a megfigyelését, hogy több nyelvi kép (alakzat, *figure*) hangzik el egy nap alatt a halpiacon, mint egy hét alatt az Akadémián (vö. Cohen 1970: 8, 18). Kétszáz évvel később szinte ugyanezt állítja Roman Jakobson a *Mi a költészet?* című híres cikkében: „Ugyanazokat a költői alakzatokat halljuk a villamoson mesélt viccekben, mint a legkifinomultabb költői nyelvben” (1933–34/1982: 244). Vagyis a képekben való beszéd nem az irodalom sajá-

tossága – mint sokan (köztük Belinszkij) hitték –, hanem általános és természetes nyelvi jelenség.

Nincs ez másként a mai magyar beszélt nyelvben sem. Próbaképpen ki-céduláztam a Magyar értelmező kéziszótár most készülő új, átdolgozott kiadásának kéziratából az újonnan bekerülő nyelvi képeket és képes szójelentéseket. A példák egy-két kivétellel az A–Gy közötti részből valók, mert e sorok írásakor épp itt tartunk a munkával. (Az adatokat Pusztai Ferencnek, a szótár főszerkesztőjének segítségével és hozzájárulásával közlöm.)

A most szótárba kerülő nyelvi képek közül lássunk először néhány igét, előbb a beszélt nyelvből:

araszol '◁járom> lassan, meg-megállásra kényszerülve halad'; *bekattan* 'vkinek hirtelen eszébe jut, eszébe villan vmi'; *beugrik* neki vmi (ugyanaz az új jelentés); *benyálaz* 'szavakkal, híresztelésekkel (be)mocskol vkit, vmit' (korábban csak *besároz* volt); *csápol* '◁popegyüttes közönsége> feltartott kézzel, ritmikusan hajladozik, integet a zene ütemére' (a népnyelvből; ottani jelentése 'hadonászik' volt); *elköt* '◁jároművet> ellop' (vö. *elkötí* a lovat a tolvaj, a *lökötő*); *felszívja* magát 'feldühíti magát, méregbe gurul' (a sportolók nyelvében pozitív kicsengéssel is: 'vmely feladatra alaposan felkészül, erősen összpontosít'); *fröcsög* 'durván rágalmaz vkit, vmit; rágalmazó megjegyzéseket tesz vkire, vmire'; *ganéz* '(rendszeresen) rendet rak, takarít vki után, vki helyett); *kaszál* 'sok pénzt keres, besöpör'; *szakít* 'sok pénzhez jut' (egy hirdetésből: „Most nagyot szakíthatasz!”); külön figyelmet érdemelnek a *pörög*, *pörget* igék igekötős származékai: *bepörög* 'izgalomba, indulatba jön'; *bepörget* 'ilyen állapotba juttat'; *felpörög* 'vmi gyorsabban működik, zajlik'; *felpörget* 'vmit fel- v. meggyorsít; vkit felizgat, felhergel'; *túlpörög* 'túl gyorsan zajlik vmi'; emberre vonatkoztatva: 'túlságosan felizgatja és ezzel kimeríti magát'; *túlpörgeti* magát 'ugyanaz'. A felsorolt szavak, szójelentések egyelőre mind bizalmas jellegűek, ezért ezt külön nem jeleztem.

S most következzenek a sajtónyelv metaforikus igéi:

átvilágít 'politikai, erkölcsi feddhetetlenség szempontjából megvizsgál, ellenőriz vkit'; *bebetonoz* 'vhol vkit v. vmit elmozdíthatatlanul rögzít, elmozdíthatatlanná tesz'; *címkéz* 'felületesen, gyakran elfogultan megbélyegez, minősít vkit, vmit'; *csúsztat* '◁tényeket, állításokat> elferdít, tudatosan megmásít'; *karcúsít* '◁intézményt> leépít, mégpedig oly módon, hogy az ott dolgozók létszámát csökkenti'; *rábólint* vmire 'beleegyezik vmibe, egyetért vmivel'. Mint láthattuk, ezek nem új szavak, de ez a sajtónyelvi, közéleti nyelvi jelentésük korábban nem létezett, így nem is volt szótározva.

Főnévi példáim részben az újságnyelvből, részben az argóból valók. Kisebbségük miatt külön csoportosítás nélkül, vegyesen közlöm őket:

áthallás 'vmely szövegnek, kijelentésnek sugallt v. beleértett (mellék)értelme; (rejtett) célzás'; *buksza* 'fiatal nő; prostituált'; *csavar* 'ravasz fogás, csel' (talán elvonás a *csavaros eszű*-ből); *csomag* 'egymásra épülő (megszorító) gazdasági, politikai intézkedések együttese' (ez bizonyosan elvonás a korábbi *csomagterv*-ből; a sportnyelvben 'kellemetlen, esetleg sérülést is okozó rúgás, ütés' jelentésben is); *duda* '(nagy) női mell'; *durránás* (többnyire tagadásban: *nem*

nagy durranás 'nem különleges esemény, teljesítmény, alkotás stb.');

gödör '(tartósan) kellemetlen helyzet, lelkiállapot'; *gubanc* 'bonyodalom, nehézség, kellemetlenség, zürzavaros helyzet'; *gyűrődés* (jobbára tagadásban: *nem bírja a gyűrődést*, azaz a megpróbáltatásokat, fáradalmakat, különösen az ivással, mulatozással járókat); *köcsög* '<börtönben, gyakran kényszernek engedve> a nő szerepét játszó férfi', ebből 'homoszexuális férfi', majd 'hitvány, nyomorult alak' (ez utóbbi jelentésben a metafora szexuális eredete, illetőleg értelme már elhomályosult).

A kettős szófajú (melléknévként is, főnévként is használatos) szavak közül gyűjtésemben csak kettő szerepel.

A *béna* eredetileg 'mozgásra képtelen', emiatt 'tehetetlen'; később új jelentésként 'ügyetlen, mafla', majd átvitt értelemben termékre, teljesítményre vonatkoztatva: 'sikerületlen, hatástalan, gyenge'. Például: *Milyen volt a műsor? – Hát, elég béna.*

A *hunyo* szót az újabb beszélt nyelvben csak ebben az összefüggésben hallok: *Én vagyok a hunyo* 'én vagyok a felelős vmiért, én okoztam a bajt'. A gyermekjátékbeli *hunyo*-val való szemantikai kapcsolata nem világos, noha minden bizonnyal abból ered.

Az összetett főnevek érdekes módon (ám bizonyára nem véletlenül) egytől egyig sajtónyelviek:

alsóház '(a) kiesésre állók, a bajnoki táblázaton alul levők (csoportja)'; *felsőház* '(az) élen állók, az első három-négy helyen levők' (ezek sportnyelvi jelentések, másutt nem fordulnak elő); *csőlátás* 'szűklátókörűség, korlátoltság'; *évlánc* 'kéz a kézben összefogóva tüntető emberek (sora)'; *élveboncolás* 'vkinek az illető jelenlétében történő kíméletlen (meg)bírálása'; *fejvadász* 'közlekedésrendészeti járőr, közlekedési rendőr', továbbá '(megbízásból) tehetőséges, jól képzett munkaerőt felkutató személy' (főnévi jelzőként intézményre vonatkoztatva is: *egy fejvadász cégnél dolgozik*); *frontember* 'vmely közösség, szervezet, intézmény stb. olyan (vezető beosztású) tagja, munkatársa, aki annak képviselőjére a leginkább alkalmas és kész'; *fűnyírás* '(költségvetési) megszorításoknak azonos mértékű, mérlegelés és megkülönböztetés nélküli végrehajtása'; *gumicsont* 'unalomig ismételt, elcsépelet téma, ügy' (talán összefügg a *lerágott csont*-tal, e régebbi közhellyel); *lánglovag* 'tűzoltó'.

Bencze Lóránt (1996: 246) szerint egy átlagos anyanyelvi beszélő élete folyamán milliószámra alkalmaz, de nagy számban alkot is nyelvi képeket. Egy-egy ember átlagosan 21 millió metaforát használ életében. Ezt az adatot két amerikai kutató könyvére hivatkozva közli. Hogy ezt miképpen tudták kiszámlálni, nem derül ki a cikkből. Az azonban bizonyos, hogy a nyelvi kép szerves alkotórésze, nélkülözhetetlen eleme mindenféle beszélt nyelvi és sajtónyelvi kommunikációnak.

4. A nyelvi kép „természetes” és „szabályos” voltának hipotézisét erősíti az a megfigyelés is, hogy a nyelvi rétegek, funkcionális stílusok képzeletbeli skálájának ellenkező végén elhelyezkedő tudományos nyelv is hemzseg a képektől, elsősorban a metaforáktól. Ezen az állításon – Fónagy Iván, Solomon Marcus és mások erre vonatkozó kutatási eredményeinek ismeretében – ma már

senki sem csodálkozik, de ne feledkezzünk meg arról, hogy például Jean Cohen még az 1960-as évek közepén is a tudományos prózához mint stilisztikailag semleges, jellegtelen nyelvhasználati módhoz képest próbálta kimutatni a költői nyelv „eltéréseit” (l. előző cikkem 4.1. pontját).

Zalabai Zsigmondnak a trópusokon „tünődő” könyvéből tudtam meg, hogy Németh László már 1932-ben észrevette: a tudomány nyelve sem mentes a képektől, sőt a modern természettudományok kevésbé tudják nélkülözni a képeket, mint a költők. Németh László lucidus fejtegetéseit tehát Zalabai könyve alapján idézem: „Azt képzeljük, hogy a metafora a költészet virága, pedig a költészet előbb elvan metaforák nélkül, mint a tudomány. Egy Homérosz, ha kiszedem metaforáit, veszt, de még Homérosz marad. A modern vegytan (*atomkarok, benzolgyűrű*) és lélektan (*képzettársítás, gátlás, a tudat tartalma*) azonban a metaforák nélkül összeomlik. A tudományos igazság olyan messze van érzékeinktől, hogy kép nélkül meg sem tudja magyarázni magát; a metafora itt szorosabban tapad az igazságra, s ami még veszedelmesebb, azonosnak látszik magával az igazsággal, úgyhogy a tudományban sokszor nem is állítások, hanem metaforák vitatkoznak egymással, s a vita azért mérgesedik el, mert a tudósok nem tudják oly könnyen cserélgetni a metaforákat, mint a költők” (idézi Zalabai 1986: 22–3). Növeli szememben Németh László érdemeit, hogy meglátta a különbséget is: a tudományos metafora „szorosabban tapad az igazságra”, mint a költői. Ezt Solomon Marcus román matematikus és esztéta a tudományos és a költői kommunikáció közötti 52 oppozíció felállításakor úgy fogalmazta meg, hogy a tudományos nyelvre a denotáció, a költői nyelvre a konnotáció uralma jellemző (31. oppozíció; l. Marcus 1974/1977b: 151).

A nyelvészek csak az 1960-as évektől kezdtek foglalkozni a nyelvi képeknek a tudományos stílusban betöltött funkciójával. Fónagy Iván könyvet írt a fonetikai műnyelv metaforáiról (Fónagy 1963), majd egyik jóval későbbi, a „költői kutatás”-ról szóló tanulmányában általános érvennyel is leszögezte: a metaforák nélkülözhetetlenek a tudományos fogalmak kialakításakor (Fónagy 1992: 112). Solomon Marcus az 1970-es években több elemzést is közzétett a matematika metaforáiról (az egyik magyarul is olvasható: Marcus 1970/1977a). Vegyük észre, hogy mind a ketten saját szűkebb szakterületük, a fonetika, illetve a matematika nyelvi képeit tekintik át, de mindebből általánosabb, nyelvelméleti és tudományfilozófiai következtetéseket is levonnak. (A tudomány nyelvének metaforáiról, modelljeiről és analógiáiról vö. még: Heisenberg 1967; Molino 1979; Fónagy é. n. [1999]: 183–93.)

Napjainkban különösen a számítástechnika terminológiájának megteremtésében jut(hat) szerephez a metafora. Az *egér* meg a *vírus* angolból való tükörfordítások, a *kukac*, a *botkormány* 'joystick' és talán a *fényceruza* 'ceruzához hasonló információbeviteli eszköz' viszont magyar lelemény. Erről a „digitális nyelvújítás”-ról rendszeresen olvashatunk a Magyar Tudományban és az Édes Anyanyelvünkben (vö.: Bakonyi–Drótos 1995; Balázs 1997a; Balázs 1997b; Szentgyörgyi 1997; Balázs 1998; Farkas 1998; Ifj. Könözsy 1998; Nagy 1998; Prószéky 1998; Tóth 1998; Kis 1999).

A műszaki nyelvben jobbra gépek, eszközök elnevezésére szolgál a metafora. Érdekes, hogy ez többnyire állatnév vagy azt tartalmazó összetétel: *pók* ’két végén horogban végződő gumikötél nagyobb tárgy(ak)nak gépkocsi tetőcsomagtartójához való rögzítésére’; *csőgörény* vagy *csőmalac* ’csővezeték falát gumi- vagy műanyag kefékkel tisztító berendezés’; *konyhamalac* ’konyhai hulladék felaprítására, esetleg megsemmisítésére használt gépezet’. A *csipogó* ’riasztásra való rádiótelefon-készülék’ elnevezés is állathangra utal. A kórházi zsargonban még igei származéka is kialakult. Az egyik fővárosi klinikán a portásnőtől hallottam: „*Megcsipogtatom* az adjunktus urat, jöjjön le a portára.”

5. A nyelvtörténet, a beszélt nyelv, a tudományos és a műszaki nyelv tényei megerősíteni látszanak azt az elgondolást, hogy a nyelvi kép nem valamiféle normaáthágás, eltérés, amely erőszakot tesz a nyelven, hanem maga is része a nyelvi normának.

A német Hartmut Kubczak ennek megfelelően a *langue* körében helyezi el a metaforát, és csak az olyan nyelvéírást ismeri el adekvátnak, amelyben a metaforizáció is helyet kap mint a nyelv működésének egyik sajátos szabályszerűsége (Kubczak 1978; ismerteti és kommentálja Kocsány 1981: 64). Magának Kocsány Piroskának is az a véleménye, hogy a metafora nem valamely rendszertől való egyedi-egyszeri eltérés, hanem, mint írja, „a nyelv működésében adott tény” (uo. 60).

A hazai szakirodalomban minden bizonnyal Bencze Lóránt képviseli a legnagyobb határozottsággal azt a felfogást, hogy a nyelvi kép nem valamiféle „szemantikai baleset”, hanem a gondolkodás és a kommunikáció egyik nélkülözhetetlen eszköze. A metafora az ő meggyőződése szerint „az emberi gondolkodás szükségszerű velejárója” (1996: 271); a metaforaalkotás „az ember alkotóképességének egyik legszembevetőbb és legjellemzőbb vonása” (1981: 6); a nyelv „szükségképpen metaforikus, nemcsak a költészetben, hanem a köznyelvben, sőt a tudományos nyelvben is” (1996: 284). A legélesebb formában talán éppen a legutóbbi terjedelmes tanulmányában adott hangot ennek a véleményének: „... valósággal nevetséges[,] és valamiféle csőlátásra vall, amikor a metaforaalkotást monomániásan és mindenáron valamilyen nyelvi normától való eltérésnek, anomáliának stb. próbálják felfogni” (uo. 286). (A *csőlátás* szó, ez az újonnan szótározandóként már említett, egyébként orvosi eredetű sajtónyelvi kép itt a tudományos érvelés érzelmi-indulati nyomatékoztítását szolgálja.)

6. A fenti elgondolást – tehát hogy a kép természetes, sőt szükségszerű velejárója az emberi nyelvnek – bizonyos mértékben igazolni látszanak az újabb, kognitív indíttatású amerikai metaforaelméletek is.

Mint ismeretes, a kognitív nyelvtannak egyik alapelve az, hogy a gondolkodás lényegileg metaforikus (vö.: Szilágyi 1996: 7–9; Tolcsvai Nagy 1997: 242). Lakoff és Johnson (1980) mindent a ’lent’ és a ’fent’ kettősségére igyekeznek visszavezetni. Lakoff és Turner (1989) szerint a költői metaforák egyszerű műveletekkel (kiterjesztés, kidolgozás, összekapcsolás, kétségbevonás) levezethetők konvencionális metaforáknak egy aránylag szűk készletéből (pl. a halál mint *alvás*).

A közelmúltban a román Borcilă (1997) és Fónagy Iván (1998; é. n. [1999]: 200–10) egymástól függetlenül igen súlyos ellenvetéseket tett a Lakoff-féle kognitív metaforaelmélettel szemben. Erre a vitára itt nem térhetünk ki. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy ennek az elméletnek a hatása, divatja is a nyelvi képet „természetes”-nek és „szabályszerű”-nek minősítők álláspontját erősítette.²

HIVATKOZÁSOK

- Arisztotelész 1974. *Poétika*. Ford. Sarkady János. Magyar Helikon. Budapest.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat. Budapest.
- Bakonyi Géza–Drótos László 1995. Netszleng. *Magyar Tudomány* 1381–3.
- Balázs Géza 1997a. Digitális nyelvújítás. *Magyar Tudomány* 1512–3.
- Balázs Géza 1997b. Magyarítsuk a számítástechnikát! *Édes Anyanyelvünk* 3: 9.
- Balázs Géza 1998. Magyarul a számítástechnikáról. *Édes Anyanyelvünk* 2: 3.
- Bence Lóránt 1981. *A „metapherein” interdiszciplináris megközelítése*. Kandidátusi értekezés tézisei. Kézirat. Budapest.
- Bence Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. Trópusok és figurák. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilsztika?* Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 234–309.
- Borcilă, Mircea 1997. The metaphoric model in poetic texts. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke. Cluj-Napoca. 97–104.
- Cohen, Jean 1970. Théorie de la figure. *Communications* 16: 3–25.
- Croce, Benedetto 1917. *Az esztétika alapelemei*. Ford. Farkas Zoltán. Franklin. Budapest.
- Ducrot, Oswald–Todorov, Tzvetan 1972. *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Seuil. Paris.
- Farkas Flórián 1998. Hogyan magyarítsuk a számítástechnikát? *Édes Anyanyelvünk* 3: 6–7.
- Fónagy Iván 1963. *A metafora a fonetikai műnyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fónagy Iván 1992. A költői kutatásról. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiótikai szövegtan* 5. JGyTF Kiadó. Szeged. 77–117.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék. Budapest. 140–53.
- Fónagy Iván é. n. [1999] *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet–Corvina. Budapest.
- Heisenberg, Werner 1967. Nyelv és valóság a modern fizikában. In: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat. Budapest. 178–97.
- Jakobson, Roman 1982. Mi a költészet? In: *A költészet grammatikája*. Gondolat. Budapest. 242–60. (Eredetije: 1933–34.)
- Kis Ádám 1999. Az írott párbeszéd. *Magyar Tudomány* 347–9.
- Kocsány Piroska 1981. Jelentés és metafora. A metaforakutatás újabb útjai a nyelvtudományban. *Magyar Nyelv* 59–72.
- Könözsy László, Ifj. 1998. A metafora szerepe a számítógépes szaknyelvben. *Magyar Tudomány* 741–2.

² A sorozat később megjelenő zárórészében megkísérlem körvonalazni saját elgondolásomat a nyelvi kép „természetes” vagy „rendellenes” voltáról.

- Kubczak, Hartmut 1978. *Die Metapher*. Beiträge zur Interpretation und semantischen Struktur der Metapher auf der Basis einer referentialen Bedeutungsdefinition. Heidelberg.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press. Chicago–London.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than cool reason*. A field guide to poetic metaphor. University of Chicago Press. Chicago.
- Marcus, Solomon 1977a. A matematikai nyelv metaforái. In: *A nyelvi szépség matematikája*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 166–76. (Eredetije: 1970.)
- Marcus, Solomon 1977b. Ötvenkét oppozíció a tudományos és a költői kommunikáció között. In: Uo. 147–65. (Eredetije: 1974.)
- Molino, Jean 1979. Métaphores, modèles et analogies dans les sciences. *Langages* 54: 83–102.
- Nagy Eszter 1998. Angolórák után „net-magyar” nyelvlecke? *Magyar Tudomány* 1238–9.
- Preminger, Alex szerk. 1965. *Princeton encyclopedia of poetry and poetics*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey.
- Prószéky Gábor 1998. Nyelvhelyesség és számítógépes szövegírás. *Magyar Tudomány* 491–3.
- Richards, I.[vor] A.[rmstrong] 1977. A metafora. *Helikon* 120–8. (Eredetije: 1936.)
- Rozsnyai Ervin 1994. Vico, Giambattista. In: *Világirodalmi lexikon* 16. Akadémiai Kiadó. Budapest. 710–4.
- Szentgyörgyi Zsuzsa 1997. Bootolható CD. *Magyar Tudomány* 340–1.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtünk világot?* Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.
- Todorov, Tzvetan 1973. Szinekdochék. *Helikon* 269–79. (Eredetije: 1970.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 1997. Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtünk világot?* [Ism.] *Magyar Nyelv* 241–5.
- Tóth Etelka 1998. (Szoftver)nyelvünk védelmében. *Magyar Tudomány* 343–4.
- Trabant, Jürgen 1996. Thunder, girls, and sheep, and other origins of language. In: Trabant, Jürgen (szerk.): *Origins of language*. Collegium Budapest. Budapest. 39–69.
- Vianu, Tudor é. n. [1967] *A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok*. Ifjúsági. Bukarest.
- Wellek, René–Warren, Austin 1972. *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József. Gondolat Kiadó. Budapest. (Eredetije: 1949.)
- Zalabai Zsigmond 1986. *Tűnődés a trópusokon*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. (Első kiadása: 1981. Madách. Bratislava.)

Kemény Gábor

Kemény, Gábor: Figures of speech as ‘regularity’. This paper is a continuation of a sketch in the history of stylistics whose purpose is to survey the facts and arguments supporting the ‘regularity’ vs. ‘irregularity’ of figurative speech (see *Magyar Nyelvőr* 123 (1999), pp. 292–302). This time, the author gives an overview of the opinions in which figurativity is not irregular but rather a fundamental feature of human thinking and natural language. The survey starts off with Aristotle and finishes with representatives of the cognitive theory of metaphors.

Árulkodó személyragok

(Egy tanóra szövegrészletének CÍMZETTJEI és/vagy VEVŐI)

1. Ha meg akarjuk érteni, mit tesznek az emberek, amikor beszélnek, vállatóra kell fognunk e tevékenység produktumát: vagyis a nyelv használata során és révén, a beszéd procedúrájában létrejött, az aktuális szituáció és megnyilatkozási szándék/ok által vezérelt **szövegc/ke/t** (vagy azok részeit).

Alábbi írásunkban mi erre teszünk kísérletet: egy intézményes közösségnek, egy iskolai osztálynak magyaróráján elhangzott órakezdő szövegrészletét fogjuk vállatóra.

Írásunk egy olyan nagyobb terjedelmű munkának egyik részlete, amelyben tanórákon valóságosan elhangzott osztálytermi beszédeseményeket: szövegeket, szövegrészleteket elemzünk a nyelvészeti pragmatika egyik részterületének, a beszédaktus-elmélet által ihletett diskurzuselemzésnek a segítségével. A beszédesemények alkotóelemeinek elkülönítéséhez Hymes modelljét hívjuk majd segítségül (Hymes 1962).

A diskurzuselemzés megmutatja nekünk a beszéd szerveződését és azt, hogy a beszélő a megnyilatkozásokkal milyen cselekvéseket valósított meg. Hymes modellje pedig ahhoz ad majd támpontot, hogy a szituációt kontextusként értelmezhezzük.

Mivel az oktatás minden fokán és minden iskolatípusban a legfőbb munkaeszköz a beszéd, hitünk szerint ez az elméleti keret meggyőző lehetőséget ad ahhoz, hogy szembenézzünk azzal, amit tanárként nap mint nap a valóságban teszünk.

2. Egy beszédközösségen belül az elemzési egység a **beszédesemény**. Egy beszédesemény olyan emberi tevékenység, amit a szóbeli interakció épít fel.

2.1. Hymes szerint (Hymes i. m.) minden beszédesemény hét összetevőből áll. Bármelyikük változása megváltoztat/hat/ja a kommunikációs végtermék (a beszéd) konstrukcióját, s így üzenetét is.

2.1.1. KÜLDŐ (FELADÓ)

2.1.2. VEVŐ (CÍMZETT)

Ők a beszédesemény résztvevői. A kétféle megnevezés nem véletlen: nem lehet ugyanis az egyes megnevezésekkel elkülönített szerepeket azonosnak minősíteni. Ha arra a magyar közmondásra gondolunk, amely szerint *A lányomnak mondom, hogy a menyem is értsen belőle*, máris egyértelmű, hogy a VEVŐ és a CÍMZETT nem minden esetben azonosak (példánkban *a lányom* a VEVŐ, *a menyem* pedig a CÍMZETT). Erre a megkülönböztetésre az osztálytermi helyzet beszédeseményeinek értelmezésekor nagy szükségünk van, hiszen az is tipikusan olyan beszédhelyzet, amelyben ez a két szerep gyakran elkülönül egymástól (ha

nem így lenne, sokkal kevesebb játszma jellemezné az iskolai életet, és a fejelmezési gondjuk is kevesebb lenne a tanároknak). A KÜLDŐ és a FELADÓ ugyancsak más-más személy akkor, amikor például egy osztályban az órát tartó tanár az igazgató hirdetését olvassa fel (a KÜLDŐ az igazgató, a FELADÓ pedig a hirdetés felolvasó tanár).

A résztvevők hozzárendelése az alkotóelemek valamelyikéhez azonban nem olyan merev, mint amilyenek a listába vételkor tűnik. Mindannyian tudjuk, hogy a beszéd ennél sokkal dinamikusabb: az egyes szerepek a szituációban (ennek típusától függően is) folyton változnak. Így lesz a résztvevőkből változva hol az egyiknek (1.), hol a másiknak (2.) a megtestesítője.

A résztvevők közti emberi **viszony jellege** (ismerős, ismeretlen, személyes, hivatalos stb.), a kommunikáló felek **attitűdje** és **személyiségük** karaktere befolyásolja a beszédesemény **hangnemét**. Ám ez nem független a **hatalmi viszonyoktól** sem; attól, hogy a beszédársak kapcsolata **egyenrangú** vagy **hierarchikus-e**: vagyis attól, hogy ki a domináns személy a beszédhelyzetben.

Véleményünk szerint a **hangnem** egy intenzivitást jelző skála mentén képzelhető el. Ha a pozitív pólusnak az intimitást tekintjük, akkor a személyes, hivatalos, távolságtartó, személytelen kontinuum mentén jutunk el a kiüresedett-hez, mint a másik, negatív pólushoz. (A skálát ugyan a résztvevők egymáshoz való viszonyának alapján, a közelség-távolság rendező elv mentén állítottuk fel, ám ez nagyjából megfelel az informális-formális keretek különböző fokozatainak is.)

2.1.3. A modellben a beszédesemény harmadik összetevője az ÜZENETFORMA. Hymes szerint ez az alkotóelem „főleg mint esztétikai és stilisztikai kérdés válik jelentőssé”, és fontos vonatkozással bír a) egy kód forrásaihoz, b) egy adott kontextushoz vagy c) egy referenciális tartalomhoz képest (Hymes i. m. 110).

A szerző gondolatát értelmezve, ha a *Tisztelt gyülekezet!* megszólítás valahol elhangzik, ezt egy átlag magyar ember azonnal a protestáns felekezetek egyikének megnyilvánulásaihoz rendeli (a). Ám ha ugyanez a megszólítás egy osztályteremben hangzik el (b), senki nem a vallási gyülekezet tagjait fogja ott keresni, hanem azonnal tudja, hogy a megszólítás a jelenlévőknek, vagyis az osztály tagjainak szól (c). A résztvevők pedig valószínűleg azonnal el tudják dönteni, hogy a megnyilatkozó tanár egyéni stílusára jellemző humor megszo-kott megnyilvánulását hallották-e, vagy egy más, aktuális szándék nyelvi megvalósítását (pl. meghökentés).

2.1.4. A tantermi kommunikációnak bizonyos aspektusokból végzett (pl. a folyamat eredményességét kutató stb.) elemzése szempontjából fontos tényező az üzenetátvitelkor alkalmazott CSATORNÁK milyensége (auditív, vizuális, technikai eszközökhöz kötött stb.). Mi azonban jelen munkánkban csak a verbálisan elhangzó beszéd értelmezésével foglalkozunk.

A csatornában **zaj** (azaz kommunikációs zavar) is keletkezhet. Ha például az előbb idézett megnyilatkozás (*Tisztelt gyülekezet!*) a megnyilatkozó és a címzett között túl nagy távolságban, csekély hangerővel hangzik el, az hatását veszítheti, a címzettek az üzenetet akusztikailag esetleg meg sem értik. A zavar

forrása ekkor a csatornában (és az elrendezésben) keresendő, és a távolság csökkentésével meg is szüntethető.

Ugyanígy csatornabeli zavarnak minősül az is, ha például tanórán egy részfeladathoz készített fólia kézírása a tanulók számára nehezen olvasható, vagy az írásvetítő képe nem állítható megfelelő élességgel be.

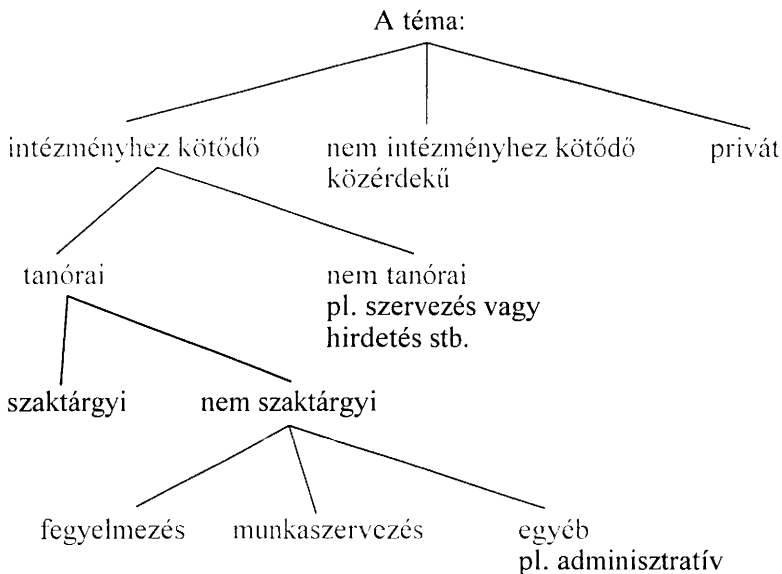
Zaj (azaz a kommunikáció sikerességét gátló zavar) azonban nemcsak a csatorna kifogásolható működése miatt jöhet létre a folyamatban, a beszédesemény más összetevői is okozhatják azt: például a nem megfelelően alkalmazott kód, a közös háttérismeret hiánya vagy egyenetlen volta, az emberi kapcsolatok zavarai stb.

2.1.5. A KÓD lehet nyelvi és nem nyelvi (pl. mozdulatok, gesztusok stb.). A hangszín, hangerő, habozási szünetek stb., vagyis a paralingvisztikai jelenségek is a nyelvi megnyilatkozásokhoz tartoznak.

Természetesen a megnyilatkozások értelmezésében szerepet játszanak a nem nyelvi eszközök is: kiegészítik, sőt helyettesíthetik is azt. Ám jelen munkánk kizárólag a nyelvileg is megfogalmazott megnyilvánulásokra irányul.

2.1.6. A hatodik összetevő a TÉMA: az, amiről a résztvevők beszélnek. Az iskolai kommunikációban ez leggyakrabban valamely szaktárgyi kérdés, munkaszervezés vagy fegyelmzési probléma.

A pedagógiai szituáció intézményességét tekintve a **téma** nagy vonalakban az alábbi lehet:

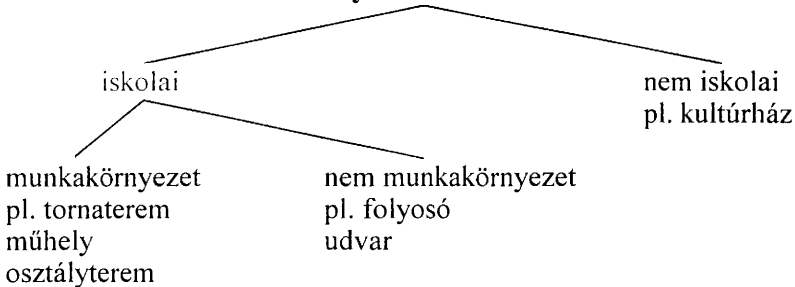


Most elegendőnek tűnik ennyi információ erről, hiszen a tanórai szövegek elemzése mutatja a részleteket majd meg.

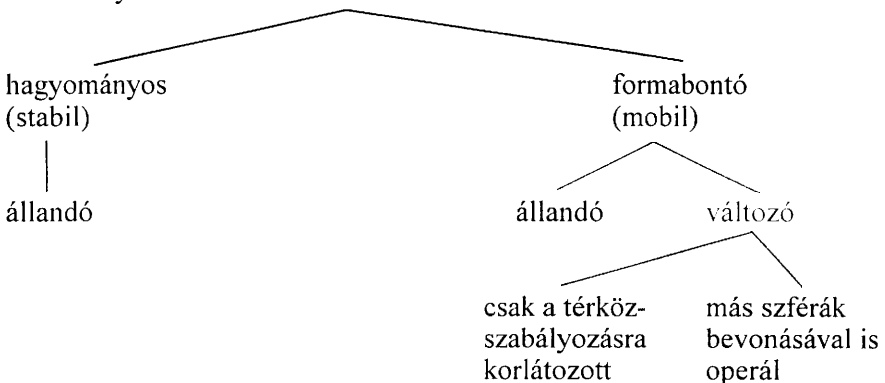
2.1.7. Utolsónak maradt a hetedik összetevő, az ELRENDEZÉS. Pedig elengedhetetlenül fontos a beszédesemények értelmezéséhez: ugyanis ez a többi tényező alapja. Ráadásul bonyolult.

Ezt rögtön belátjuk, ha rájövünk, hogy ez a **szituációs kontextus**. Magában foglalja a környezet elemeit, azok elrendezését és kombinációit (pl. térközsabályozás) stb. Ez a beszédesemény színhelye, benne folynak a társas cselekvések.

Az iskolai kommunikáció **helyszíne** lehet:



Az osztályteremben a **térszervezés** lehet:



Bármely elrendezésben van lehetőség az iskolai kommunikáció résztvevőire jellemző aszimmetria és a gyakori távolságtartás leküzdésére, csökkentésére; bizonyos térszervezési formák azonban mintegy készítetik erre a tanárt, mások pedig ehhez több erőfeszítést kívánnak meg tőle. (A távolságtartás leküzdésének sikere azonban alapvetően a tanári attitűd függvénye.)

A **jelenet** a) hétköznapi, b) ünnepélyes vagy c) rituális volta is befolyásolja a beszédesemény jellegét.

Ám nemcsak technikai jellegű változatokhoz és motívumokhoz köthető ez az alkotóelem. Alább egy példán mutatjuk be, hogy az 1. és 2. összetevő szerinti megkülönböztetés szükséges, de nem mindig elégséges szempont. Nem elég ugyanis csak a FELADÓ (KÜLDŐ) és a CÍMZETT (VEVŐ) szerepét elkülöníteni egymástól, hanem azt is figyelembe kell venni, hogy **ki** az egész beszédesemény **kezdeményezője**. A műfajok (a beszédettek fajtái) ugyanis gyakran ennek függvényei.

Az alábbi példánkban szereplő mindhárom beszédesemény **témája** a normasértés, de **műfaji minősítésük** attól függ, hogy ki a kezdeményező. Ha a diák,

akkor **árulkodás**, ha pedig a tanár, akkor nem az. Árulkodásnak ugyanis (a diáketikában is) az minősül, ha valaki önként informálja a hatalom képviselőjét társának egy negatív állapotáról vagy akciójáról.

Ha a beszédesemény kezdeményezője a tanár, akkor az **fegyelmezésnek** is minősülhet. Ha a téma a diák tudatos normasértő akciója, akkor pedagógiai cél lehet a **meggyőzés** a pozitív magatartásbeli állapot visszaállítására. Ám a meggyőzés történhet szankcióval, ekkor a tanár **büntet** vagy (annak kilátásba helyezésével) **figyelmeztet** vagy **fenyeget**; mindkettő gyakorlatilag mindig kudarc a tanár számára. Az egész verbális történelem negatív előjelét enyhítheti is azonban a tanár (megfelelő hangnem alkalmazásával vagy például azzal, hogy négy szemközti szituációt teremtve a nyilvánosság kizárásával cselekszik – ilyenkor azonban ennek morális töltetere vigyázni kell stb.). Egyértelműen konstruktív megoldás viszont az, ha ilyen szituációban **informálódik** a normasértés okáról. A normasértés ugyanis lehet egy nem kívánt – véten – állapot következménye is (persze ekkor a diák részéről a tudatosság hiányzik). Ilyenkor a beszélgetés célja a tanár részéről lehet **tájékozódás** (például személyes problémákról) azért, hogy a megoldáshoz konstruktív módon segítséget nyújthasson.

Szólnunk kell a szociálpszichológia egyik lényeges fogalmáról, a **mások jelenlétéről** mint az egész magatartást, s így a nyelvhasználatot is alapvetően befolyásoló tényezőről. Az iskolai kommunikációs események túlnyomó része jellegénél fogva – hisz ez az intézmény a másodlagos szocializáció és a kultúraátadás legfontosabb színtere – mások jelenlétében zajlik. Éppen ennek a folyamatnak az egyik lényege, hogy a kultúra közvetítése nem csak ismereteket jelent: az alapkészségek fejlesztése és a szaktárgyi információk elsajátíttatása mellett szándéka szerint megtanítja a gyermeket az adott kultúrkör normáit betartva közösségben viselkedni (verbális és nem verbális módon egyaránt). Ezért természetes, hogy benne a négy szemközti szituációk a többihez képest elenyésző mennyiségű változatot képviselnek.

A **mások jelenléte** jelentheti

- a) rangtárs csoport képviselőjét (→ életkor szerint szimmetrikus duó vagy csoport)
- b) nem rangtárs csoport képviselőjét (→ életkor szerint aszimmetrikus duó vagy csoport).

Ha csak **a)** résztvevője van a szituációnak, akkor az többnyire nem hierarchikus, ám a **b)** lehet egyértelműen az.

3. Dolgozatunkban ez utóbbira adunk egy olyan sajátos példát, amely egyrészt több szinten tagolt, másrészt világosan megmutatja, hogy egy speciális helyzetben a mások jelenléte hogyan befolyásolhatja a megnyilatkozó nyelvi produktumát és a CÍMZETT/VEVŐ szerepének folytonos változásait.

3.1. A résztvevő megfigyelő által rögzített feljegyzés egy gyakorlógimnáziumban készült magyar szakos egyetemista tanárjelöltek hospitálásakor az iskola 1. osztályában anyanyelvi órán.

3.2. A szituáció résztvevőinek hierarchiája többszintű. A kommunikatív helyzetben két alapreláció működik, mindkettő önmagában is hierarchikus tagoltságú csoportot hoz létre:

- a) a gimnazisták és az órát tartó tanár és
- b) az egyetemisták és oktatójuk.

Diákstátuszban két csoport van. Ők tehát rangtárs csoportot alkotnak, de két vonatkozásban alapvetően különböznek egymástól. Az életkori aszimmetria nem számottevő közöttük, ám jogi státuszuk már igen. A gimnazisták a szituáció hierarchiájának legalsó szintjén helyezkednek el. Az egyetemisták viszont már potenciális tanárok, és mindannyiuknak van esélyük arra, hogy ebben a relációban (diák – gyakorlatát végző egyetemista), lévén az intézmény gyakorló-gimnázium, a jövőben egymással találkozzanak.

A másik különbséget hordozó viszony hatóköre a gimnazisták mellett az órát tartó tanárra is kiterjed: ugyanis ők együtt azok, akik otthon vannak. Az összes többi jelenlévő az iskolában (hivatalos) vendég.

Másik rangtárs csoportot a jelenlévők közül a két tanár alkot. Köztük valós jogi hierarchia nincsen, státuszuk jogilag azonos, ám az oktatás szintjének különböző foka (középfokú, illetve felsőoktatás) a közvéleményben többnyire presztízskülönbséget működtet: egy egyetemen dolgozó tanárnak nagyobb a presztízse a középiskolaiénál. Ráadásul ebben a szituációban a produktumot, a tanórát nem neki kell megvalósítania, és ez helyzeti előnnyel jár: értékelni mindig könnyebb, mint produkálni.

Lássuk összegezve:

Helyzeti előny ₁ :		Helyzeti hátrány ₁ :
otthon van		vendég
Rangtárs csoport ₁	középiskolai tanár	egyetemi oktató
Rangtárs csoport ₂	gimnazisták	egyetemisták
Presztízskülönbség	középiskolai tanár	egyetemi oktató
Hierarchia	gimnazisták – tanáruk	egyetemisták – tanáruk
Helyzeti hátrány ₂ :		Helyzeti előny ₂ :
produkál		megfigyel

3.3. Az órán hagyományos szerepmegvalósítást látunk: egyértelmű a tanár dominanciája. Óravezetése és beszélőkijelölési technikája igen határozott: kezének egyértelmű mozdulatával, lendületes tempóban jelöli ki a mindenkor következő diákot a válaszadásra. A diákok tehát nem jelentkezéssel nyerhetik el a szóláshoz való jogot, hanem mindenki „készenléti állapotban” várja tanára mindig határozott, gyors döntését arról, hogy ki kapja meg a szót. Szóbeli instrukció minderről nem hangzik el, ám nyilvánvaló, hogy osztály és tanára között erről az együttműködési módról korábban konszenzus kötött.

4. A tanóra az alábbi monológgal kezdődik:

„Fogom kérni tőletek, hogy hangosabban beszéljétek a megszokottnál, hogy mindannyian értsük, amit mondtok. Közben pedig szeretettel üdvözlöm a kedves kolleginákat, és ...bocsánat!... a kolléga urakat. Kellőképpen izgulunk a

vendégek miatt, de remélem, azért ügyesek lesztek. Ma is a helyesírással foglalkozunk. Ezekkel a szabályokkal már tulajdonképpen általános iskolában megismerkedtetek, de ez az a terület, amit mindig ismételni kell, mindig újra és újra össze kell foglalnunk ahhoz, hogy helyesen tudjatok írni. Az elmúlt órán a kiejtés szerinti írásmóddal foglalkoztunk, azt fejeztük be. Feladatlapot is kaptak, amelyben a magánhangzók hosszúságát gyakoroltuk, és most ellenőrizzük a megoldásokat. Nézzük meg a házi feladatot! Vegyétek elő a feladatlapot! Hangosan olvassátok, hogy mindenki hallja, melyik hibás, és melyik nem. Mondatonként kérem a megoldást, és azt is mondjátok meg, melyik alak a hibás, és melyik a jó. Norbi, az első mondatot! Úgy ejtsd ki, ahogyan rendesen kell, hiszen a kiejtés alapján kellett a feladatot megírnod. Hogy ejted tehát?”

4.1. Fogjuk vallatóra a szövegrészletet abból a szempontból, hogy a benne szereplő személyragok melyik névmással fejezhető ki, ezek a szituáció mely résztvevőihöz rendelhető (vagyis kik a névmások denotatívumai a résztvevők közül), és a szövegrészletet alkotó egyes megnyilatkozások kimondásával a FELADÓ = KÜLDŐ milyen beszédettet hajtott végre; valamint arról, hogy ezeknek kik a CÍMZETTJEI és/vagy VEVŐI. (Az elemzésnek ez utóbbi megállapításait a gondolatmenet követhetősége érdekében e logikai rész végén összefoglalóan adjuk meg.)

1. *Fogom kérni tőletek, hogy hangosabban beszéljétek a megszokottnál, hogy mindannyian értsük, amit mondtok.*

Az 1. megnyilatkozás egy – az osztályhoz intézett – technikai jellegű **kérés** és annak **indoklása**. Az **én – ti** reláció a pedagógiai szituáció alapja: a tanár és osztálya. A **mi₁** névmás (**értsük**) denotatívuma tartalmaz szóval meg van nevezve: **mindannyian**, azaz a szituáció összes résztvevője.

<i>Fogom kérni tőletek,</i>	én	–	ti₁
<i>hogy hangosabban beszéljétek a megszokottnál,</i>			ti₂
<i>hogy mindannyian értsük,</i>			mi₁
<i>amit mondtok.</i>		–	ti₂

A 2. megnyilatkozás – az elliptikus **mentegetőzés** formáját öltött meglepődöttség közbevetését leszámítva – az **üdvözlés** rituáléja. Előírásos kerektségén érezzük, hogy a tanár annak az elvárásnak is meg akar felelni, miszerint egész verbális magatartásával mintát kell a viselkedés etikettjéhez is adnia. A közbevetésben megfogalmazott meglepetség forrása az a tény, hogy tanárjelöltek között férfiakat (*kolléga urakat*) is lehet látni. A magasabb presztízst jelölő változattal történő megnevezés (*a kolleginák* mellett a *kolléga urak*) részben ennek a ritkán tapasztalható ténynek szól, részben pedig a valódi meglepődöttséget igazolja, hisz már csak beszéd közben, a vendégek felé fordulva veszi a tanár az ifjakat észre.

2. *Közben pedig szeretettel üdvözlöm a kolleginákat én és (...) a kolléga urakat.*
3. (...) ... bocsánat! ... (...)

4. *Kellőképpen izgulunk a vendégek miatt, (...)*

A 4. **informálás** az aktuális érzelmi állapotról. A kérdés csak az, hogy ez az érzelmi állapot kire vonatkozik. A megfogalmazás szerint **mi₁** halmazára, az pedig a produktumra késztetettek jelentheti csak; vagyis **én + ti₁ = mi₂**: az osztály és tanára.

Am ha az egész monológ beszédmenyiségét, a szám-/személyváltások gyakoriságát és a CÍMZETTEK/VEVŐK folytonos váltakozását figyelembe vesszük, valószínűsíthető, hogy a tanár az izgatott. Tehát **mi₁** valójában **kvázi mi = én**.

Nem csoda, ha a tanár izgatott, hiszen egyrészt a tűzkeresztségen most esik át (magyar szakosok oktatójukkal először látogatják óráját), és szeretné pozitív megítélését megőrizni (a városban nagyon jó szakembernek tartják). Másrészt szerepe is többféle elvárás teljesítését kívánja meg tőle. Ő pedig hivatását komolyan veszi.

A **státuszának** szóló **elvárások**at illetően nem kell sem feltételezésekbe bocsátkoznunk, sem általános szentenciákat sorjázunk. Elég, ha a maga által mondottakat és egész viselkedését megfigyeljük. Mit mondhatunk tehát erről a szövegnek eddig a pontjáig?

Elvárás₁: Magyartanárként illik érthetően beszélni, és a tanítványokat is folyton erre készíteni. Ennek egyik feltétele a kellő hangerő. Ehhez eszközül a saját beszéd mintája és aktuálisan az 1. megnyilatkozás kérése szolgál.

Elvárás₂: A tanár nemcsak beszédével, hanem egész megjelenésével és magatartásával a kulturált viselkedés egészére (akaratlanul is) folyamatos mintát ad („a tanóra vendégeit illik üdvözölni”).

5. (...), *de remélem, azért ügyesek lesztek.*

Az 5. megnyilatkozás az optimizmus kifejeződése **reményként**, hisz az óra sikerének záloga a tanár tevékenysége mellett mindenkor a diákok aktív és eredményes együttműködése.

Tehát:

4. *Kellőképpen izgulunk a vendégek miatt, (...) kvázi mi = mi₁ = én*

5. (...), *de remélem, azért ügyesek lesztek.* **én** **ti₁ és ti₂**

Elvárás₃: Egy jó tanár tanítványait minden körülmények között eredményesen tudja mozgósítani a célok eléréséhez.

6. *Ma is a helyesírással foglalkozunk.*

A 6. megnyilatkozás szerepe az **informálás**; *is* szegmentuma arról árulkodik, hogy az óra a megjelölt témának mint folyamatnak a része.

Ebben a megnyilatkozásban a többes szám 1. személy már valóban a **mi** névmás kifejezője, a pedagógiai szituáció természetes és ideális egységének értelmében. A halmaz tagjai tehát: **mi = én + (ti₁ és ti₂)** (a tanár, az osztály tagjai

együttesen és tagjai személyenként). A szöveg linearításában ez a halmaz azonban már **mi**₃-ként realizálódik: **mi**₃ = **én** + (**ti**₁ és **ti**₂).

A tanítási óra forgatókönyvében ez a megnyilatkozás szerves funkciót tölt be: a didaktikában **célkitűzésnek** nevezett lépés mindenkor arra hivatott, hogy a tevékenység résztvevői előtt világos legyen: az adott óra az anyanyelvi nevelés mely részterületének mely témáját szándékozik feldolgozni. Ebben a megnyilatkozásban viszont még csak a tantárgy aktuális részterületét nevezi meg a tanár, így valószínűsíthető, hogy ez a megnyilatkozás a forgatókönyvben valamely későbbi tevékenység **előkészítését** szolgálja.

Elvárás₄: A sikeres együttműködés érdekében a diákokat a mindenkori munkáról a tanárnak világosan és egyértelműen informálnia kell.

7. *Ezekkel a szabályokkal már tulajdonképpen általános iskolában megismerkedtetek, (...)* **ti**₂

Az **informálás** valójában a korábbi tevékenység folytatásának indoklását készíti elő. A kijelölő jelzői szerepű anaforikus mutató névmást tartalmazó szerkezet antecedense az előző megnyilatkozásnak a *helyesírással* szegmentuma, s azt a köztudott háttérismeretet mozgósítja, hogy a helyesírás szabályokba foglalható. Ezért nem fursálljuk az ellipszist.

A mutató névmás (*ezekkel*) közelre mutató változatának használata az ellipszisnek más értelmezését is adhatja. A teljes mondat így is hangozhatna: *Ezekkel a szabályokkal, amelyekkel a mai órán foglalkozunk majd, már tulajdonképpen általános iskolában megismerkedtetek, (...)*. A névmás ekkor katafora, antecedense az ellipszis, és közelre mutató változatának használata ebben az értelmezésben teljesen szabályos is.

8. (...), *de ez az a terület, amit mindig ismételni kell, mindig újra és újra össze kell foglalnunk ahhoz, hogy helyesen tudjatok írni.*

Várakozásunkban nem csalatkoztunk: a megnyilatkozás információi valóban a tevékenység **indoklásául** szolgálnak. Az itt azonosító szerepű mutató névmás referenciája (*ez az a terület*) a szituációra vonatkozó, minden résztvevő számára közös háttérismeretből (anyanyelvi óra; az anyanyelvi nevelés több részterületének egyike a helyesírás; ezen az órán, valamint ezt megelőzően is ez a foglalkozás tárgya) és a megnyilatkozás záró részéből (*hogy helyesen tudjatok írni*) azonosítható az anyanyelvi nevelés helyesírást feldolgozó részterületeként.

Az, hogy kire vonatkozik az *amit mindig ismételni kell* szegmentumban megnevezett tevékenység, legalább kétféle értelmezésre készíti az elemzőt: az elsőben a cselekvő a mindenkori magyartanár + mindenkori diákjai, s ez az értelmezés a tevékenységet mint a pedagógiában örök érvényű szükségszerűséget fogalmazza meg. A másik többes szám első személyként azonosítaná a cselekvés hordozóját, s ekkor a **mi** névmás denotátuma klasszikusan egyértelmű: **én** + (**ti**₁ és **ti**₂) = **mi**₃, vagyis a tanár és osztálya. Az egész szövegrészlet (majd látni fogjuk) mindkét értelmezést lehetővé teszi, a monológ didaktikus jellege viszont az elsőt valószínűsíti.

A két értelmezés közti különbség azonban fel is oldható: amennyiben a megnyilatkozó a **bennfoglaló mi** értelmében használta a személyragot, akkor a két különböző jelentés denotátuma nem különbözik egymástól, hiszen a mindenkori magyartanár és mindenkori diákjai halmazába logikusan beletartozik az aktuális osztály és tanára is.

<p>(...), <i>de ez az a terület,</i> <i>amit mindig ismételni kell,</i></p>	<p>1. a mindenkori magyartanár + diákjai 2. mi₃ 3. a mindenkori magyartanár + diákjai és az aktuális magyartanár + diákjai együttesen: mi₁, mi₃, ti₂</p>
<p><i>mindig újra és újra össze kell foglalnunk ahhoz,</i> <i>hogy helyesen tudjatok írni.</i></p>	

Elvárás₅: A tanár munkájának célja tanítványainak jó teljesítménye.

Elvárás₆: A magyartanárnak el kell érnie, hogy tanítványai helyesen tudjanak írni.

Elvárás₇: A részcélokat nem kampányszerű, hanem folyamatos és tudatos munkával lehet megvalósítani.

Elvárás₈: Fontos, hogy a diákok érezzék a tanítás célvezérelt folyamat jellegét, az egyes tevékenységek értelmét a célok elérésére.

Elvárás₉: Ismétlés a tudás anyja.

9. *Az elmúlt órán a kiejtés szerinti írásmóddal foglalkoztunk, (...)*

10. (...), *azt fejeztük be.*

A 9. az előző óra tevékenységének informáló **felidézése**, a 10. pedig a kilencediket **kiegészítő, hozzátoldó** információ. Az anaforikus mutatónévmás antecedense egyértelműen az előző megnyilatkozásnak a *kiejtés szerinti írásmód* szegmentuma. A többes szám 1. személy (*foglalkoztunk, fejeztük be*) itt is = **mi**₃, a tanár és osztálya.

Elvárás₁₀: A didaktika normái s az erre épülő foratókönyv szerint célszerű visszautalni az aktuálisat megelőző tevékenységre.

A megnyilatkozó tisztában van azzal, hogy szándékainak megvalósításával (diákjai informálásával) egyidőben a jelen lévő vendégeket is informálja.

A monológnak ezen a pontján azonban már többszörösen is gyanút kell fognunk: valójában kik is a megnyilatkozások CÍMZETTJEI? Valóban a gimnazisták? Valóban őket informálja tanárunk?

11. *Feladatlapot is kaptak, amelyben a magánhangzók hosszúságát gyakoroltuk., (...)*

Informálás a megnyilatkozás célja, mégpedig az igei személyrag (**ők**) tanúsága szerint egyértelműen a vendégek informálása. Így lesz az osztály (az

eddig ti_1 és/vagy ti_2 halmaza helyett) ebben a megnyilatkozásban az **ők** névmással azonosítható. A többes szám 1. személy itt is **kvázi mi**, vagyis a szöveg linearitásában **mi**s, hiszen egyértelmű, hogy a gyakorlást a diákok személyenként külön-külön végezték (ne felejtjük, hogy házi feladatként megoldott feladatlapról van szó); **mi**s tehát = ti_2 .

Feladatlapot is kaptak, **ők**
amelyben a magánhangzók hosszúságát gyakoroltuk. **mi**s; kvázi mi = ti_2

12. (...), és most **ellenőrizzük** a megoldásokat.

Ez a megnyilatkozás újabb **informálás**. A kommunikatív szerepek nem változtak. A **mi** névmás halmazába megint a szituáció klasszikus alapegysége (tanár + osztály) tartozik.

Az előző óra témájának felidézése után a tanóra forgatókönyvének egyik lehetséges klasszikus lépése az írásbeli házi feladat ellenőrzése. Az ellenőrzés hatóköre elvileg a **mi** halmaz minden egyes tagjára kiterjed: a tanár (**én**) diákjait (itt persze csak azokat, akiket erre majd kijelöl, vagyis ti_2 halmazának n_1, n_2, \dots, n_x tagját, akiknek mindegyike **potenciális te**), a diákok önmagukat (ti_2) és a megoldásért kijelölt társaik (a ti_2 halmaz n_1, n_2, \dots, n_x tagjának) produktumát ellenőrzik a helyes megoldás szempontjából.

13. **Nézzük meg** a házi feladatot!

14. **Vegyétek elő** a feladatlapot!

A 13. megnyilatkozás **felszólítás**, valójában a 12.-nek más szavakkal és felszólító módú igealakokkal történő megismétlése. Erre a **CÍMZETT-váltás** miatt kerül sor.

A 14. pedig az ellenőrzés végrehajtásához szükséges konkrét cselekvésre történő **utasítás**.

Nézzük meg a házi feladatot! **én + ti_2 = mi_3**
Vegyétek elő a feladatlapot! **ti_2**

15. **Hangosan olvassátok**, hogy mindenki hallja, melyik hibás, és melyik nem.

Az első megnyilatkozás kérésének megismétlése aktuális **utasítással**. Ez is a kommunikáció sikerességének technikai feltételeire vonatkozik (csatorna: a zaj kiszűrése megfelelő hangerővel: *hogy mindenki hallja*), ám az 1.-től annyiban különbözik, hogy a hangerőn túl adott cselekvés megtételére utasít (*olvassátok*), az utasításban foglaltak indoklásával. A *mindenki* általános névmás denotátuma nyilvánvalóan azonos a **mi**, halmaz tagjaival.

Hangosan olvassátok, **ti_2**
hogy mindenki hallja, **mindenki**
melyik hibás, és melyik nem.

16. **Mondatonként kérem** a megoldást, (...)

17. (...), és **azt is mondjátok meg**, melyik alak a hibás, és melyik a jó.

A 16. megnyilatkozás technikai jellegű **kérés**, amely az ellenőrzés hatékony megszervezésére vonatkozik, a 17. pedig a 15.-ben már elhangzott **utasítás megismétlése** elhangzolható variációban.

A monológ lassan dialógussá alakul. Utolsó öt megnyilatkozása az allokációval kezdődően (18.) annak már része. A 15. és a 17. utasítása (*hangosan olvassátok és azt is mondjátok meg*) **kvázi ti**, azaz **ti₂**-ként értelmezendő, hiszen szó sincsen az órán arról, hogy a diákok kórusban olvasnának. Ebből az is következik, hogy ebben a szövegrészben **ti₂ = potenciális te**, vagyis az a diák, akit a konszenzus alapján a helyes megoldásért a tanár majd felszólít.

Mondatonként kérem a megoldást, (...) én

(...), és azt is mondjátok meg,

kvázi ti = ti₂ = potenciális te

melyik alak a hibás, és melyik a jó.

18. *Norbi, (...)*

Allokációval realizált kiválasztás a **ti₂** halmazából a személynév becézett változatával vokatív funkcióban.

19. *(...) az első mondatot!*

te

Elliptikus **utasítás**.

20. *Úgy ejtsd ki, ahogyan rendesen kell, (...)*

te

21. *(...) hiszen a kiejtés alapján kellett a feladatot megírnod.*

te

A normatív kiejtasmódra történő **figyelmeztetés** (20.) és annak **indoklása** (21.).

22. *Hogy ejted tehát?*

te

Látszólag érdeklődést fejez ki a megnyilatkozás, ám a forgatókönyv alapján egyértelmű, hogy valójában a normatív kiejtés megvalósítására történő **felszólítás** és egyben az ezt megelőző megnyilatkozásokban kifejezett szándékok (kijelölés, utasítás, figyelmeztetés) **nyomatékosítása**.

4.2. Az értelmezés követhetősége érdekében az alábbiakban összefoglaljuk a szöveg linearitásának sorrendjében végzett elemzés öt logikai lépésének eredményeit.

4.2.1. A szövegrészlet megnyilatkozásai:

„1. *Fogom kérni töletek, hogy hangosabban beszéljétek a megszokottnál, hogy mindannyian értsük, amit mondtok.* 2. *Közben pedig szeretettel üdvözlöm a kedves kolleginákat, és ...* 3. *... bocsánat! ...* 2. *a kolléga urakat.* 4. *Kellőképpen izgulunk a vendégek miatt,* 5. *de remélem, azért ügyesek lesztek.* 6. *Ma is a helyesírással foglalkozunk.* 7. *Ezekkel a szabályokkal már tulajdonképpen általános iskolában megismertkedtetek,* 8. *de ez az a terület, amit mindig ismételni kell, mindig újra és újra össze kell foglalnunk ahhoz, hogy helyesen tudjatok írni.* 9. *Az elmúlt órán a kiejtés szerinti írásmóddal foglalkoztunk,* 10. *azt fejeztük be.* 11. *Feladatlapot is kaptak, amelyben a magánhangzók hosszúságát gyakoroltuk,* 12. *és most ellenőrizzük a megoldásokat.* 13. *Nézzük meg a házi feladatot!* 14. *Vegyétek elő a feladatlapot!* 15. *Hangosan olvassátok, hogy mindenki hallja, melyik hibás, és melyik nem.* 16. *Mondatonként kérem a megoldást,* 17. *és azt is mondjátok meg, melyik alak a hibás, és melyik a jó.* 18. *Norbi,* 19. *az első mondatot!* 20. *Úgy ejtsd ki, ahogyan rendesen kell,* 21. *hiszen a kiejtés alapján kellett a feladatot megírnod.* 22. *Hogy ejted tehát? (...)*”

4.2.2. A szövegrészlet megnyilatkozásaiban megnyilvánuló FELADÓI szándékok, vagyis a FELADÓnak a megnyilatkozásokkal végrehajtott beszédettei:

1. Technikai jellegű **kérés** és annak **indoklása**.
2. **Üdvözlés**.
3. Közbevetés: elliptikus **mentegetőzés** formáját öltött meglepődöttség.
4. **Informálás** az aktuális érzelmi állapotról.
5. Az optimizmus kifejeződése **reményként**.
6. **Informálás** (a didaktika szóhasználatával: **célkitűzés**).
7. Ugyancsak **informálás**; a korábbi tevékenység folytatásának indoklását készíti elő.
8. A tevékenység **indoklása**.
9. Az előző óra tevékenységének informáló **felidézése**.
10. A kilencedik megnyilatkozást **kiegészítő, hozzátoldó információ**.
11. **Informálás**.
12. Újabb **informálás**.
13. **Felszólítás**, valójában a 12.-nek más szavakkal és felszólító módú igealakokkal történő megisméltése.
14. Az ellenőrzés végrehajtásához szükséges konkrét cselekvésre történő **utasítás**.
15. Az első megnyilatkozás kérésének megisméltése aktuális **utasítással**.
16. Technikai jellegű **kérés**, amely az ellenőrzés hatékony megszervezésére vonatkozik.
17. A 15. megnyilatkozásban már elhangzott **utasítás megisméltése** elhangolható variációban.
18. **Allokációval** realizált kiválasztás a **ti₂** halmazából a személynév becézett változatával.
19. Elliptikus **utasítás**.
20. Normatív kiejtésre történő **figyelmeztetés**.
21. A figyelmeztetés **indoklása**.
22. Látszólag érdeklődést fejez ki a megnyilatkozás, ám a forgatókönyv alapján egyértelmű, hogy valójában a normatív kiejtés megvalósítására történő **felszólítás** és egyben az ezt megelőző megnyilatkozásokban kifejezett szándékok (kijelölés, utasítás, figyelmeztetés) **nyomatékosítása**.

4.2.3. A szituáció résztvevőinek szerepmegoszlása az információáramlás, vagyis a kommunikatív szerepek megoszlása szempontjából az alábbiak szerint alakul:

FELADÓ	CÍMZETTEK	VEVŐK
1. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
2. az órát tartó tanár	a kolleginák és a kolléga urak	az osztály
3. az órát tartó tanár	a kolléga urak	az osztály és a kolleginák
4. az órát tartó tanár	a hospitálók	az osztály
5. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók

6. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
7. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
8. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
9. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
10. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
11. az órát tartó tanár	a hospitálók	az osztály
12. az órát tartó tanár	a hospitálók	az osztály
13. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
14. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
15. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
16. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
17. az órát tartó tanár	az osztály	a hospitálók
18. az órát tartó tanár	Norbi	az osztály és a hospitálók
19. az órát tartó tanár	Norbi	az osztály és a hospitálók
20. az órát tartó tanár	Norbi	az osztály és a hospitálók
21. az órát tartó tanár	Norbi	az osztály és a hospitálók
22. az órát tartó tanár	Norbi	az osztály és a hospitálók

4.2.4. A szövegrészlet személyes névmásai:

- | | | | | |
|--|----|---|--|---|
| 1. <i>Fogom kérni tőletek,</i>
<i>hogy hangosabban beszéljeteK a megszokottnál,</i>
<i>hogy mindannyian értsüK,</i>
<i>amit mondtok.</i> | én | – | ti ₁
ti ₂
mi ₁
– | ti ₂ |
| 2. <i>Közben pedig szeretettel üdvözlöm a</i>
<i>kolleginákat és (...) a kolléga urakat.</i> | én | | | |
| 3. (...) ... <i>bocsánat! ... (...)</i> | | | | |
| 4. <i>Kellőképpen izgulunk a vendégek miatt, (...)</i> | | | | kvázi mi = mi ₂ = én |
| 5. (...), <i>de remélem,</i>
<i>azért ügyesek lesztek.</i> | én | | | ti ₁ és ti ₂ |
| 6. <i>Ma is a helyesírással foglalkozunk.</i> | | | | mi ₃ = én + (ti ₁ és ti ₂) |
| 7. <i>Ezekkel a szabályokkal már tulajdonképpen</i>
<i>általános iskolában megismerkedtetek, (...)</i> | | | | ti ₂ |
| 8. (...), <i>de ez az a terület,</i>
<i>amit mindig ismételni kell,</i>
<i>mindig újra és újra össze kell foglalnunk</i>
<i>ahhoz, hogy helyesen tudjatok írni.</i> | | | | mi ₃
ti ₂ |
| 9. <i>Az elmúlt órán a kiejtés szerinti írásmóddal</i>
<i>foglalkoztunk, (...)</i> | | | | mi ₃ |
| 10. (...), <i>azt fejeztük be.</i> | | | | mi ₃ |
| 11. <i>Feladatlapot is kaptak,</i>
<i>amelyben a magánhangzók hosszúságát</i>
<i>gyakoroltuk.</i> | | | | ők |
| 12. (...), <i>és most ellenőrizzük a megoldásokat.</i> | | | | mi ₄ = kvázi mi
= ti ₂
én + ti ₂ = mi ₃ |

13. Nézzük meg a házi feladatot!	$\acute{e}n + ti_2 = mi_3$	
14. Vegyétek elő a feladatlapot!	ti_2	
15. Hangosan olvassátok, hogymindenki hallja, melyik hibás, és melyik nem.	ti_2	mindenki
16. Mondatonként kérem a megoldást, (...)	$\acute{e}n$	
17. (...), és azt is mondjátok meg, melyik alak a hibás, és melyik a jó.	$kvázi\ ti = ti_2 = potenciális\ te$	
18. Norbi, (...)		
19. (...) az első mondatot!	te	
20. Úgy ejtsd ki, ahogyan rendesen kell, (...)	te	
21 (...) hiszen a kiejtés alapján kellett a feladatot megírnod.	te	
22. Hogy ejted tehát?	te	

4.2.5. A szakvezető tanár státuszához rendelhető elvárások manifesztálódása a szövegben:

- Elvárás₁: Magyartanárként illik érthetően beszélni, és a tanítványokat is folyton erre készíteni. Ennek egyik feltétele a kellő hangerő. Ehhez eszközül a saját beszéd mintája és aktuálisan az 1. megnyilatkozás kérése szolgál.
- Elvárás₂: A tanár nemcsak beszédével, hanem egész megjelenésével és magatartásával a kulturált viselkedés egészére (akaratlanul is) folyamatos mintát ad („a tanóra vendégeit illik üdvözölni”).
- Elvárás₃: Egy jó tanár tanítványait minden körülmények között eredményesen tudja mozgósítani a célok eléréséhez.
- Elvárás₄: A sikeres együttműködés érdekében a diákokat a mindenkori munkáról a tanárnak világosan és egyértelműen informálnia kell.
- Elvárás₅: A tanár munkájának célja tanítványainak jó teljesítménye.
- Elvárás₆: A magyartanárnak el kell érnie, hogy tanítványai helyesen tudjanak írni.
- Elvárás₇: A részcélokat nem kampányszerű, hanem folyamatos és tudatos munkával lehet megvalósítani.
- Elvárás₈: Fontos, hogy a diákok érezzék a tanítás célvezérelt folyamat jellegét, az egyes tevékenységek értelmét a célok elérésére.
- Elvárás₉: Ismétlés a tudás anyja.
- Elvárás₁₀: A didaktika normái s az erre épülő forгатókönyv szerint célszerű visszautalni az aktuálisat megelőző tevékenységre.

5. A szituáció résztvevőinek elrendeződése, valamint az elhangzott szöveg tartalmas szavainak és személyragjainak tanúsága szerint a résztvevők több halmazba sorolhatók.

5.1. Közülük az órát tartó tanár egytagú halmazt alkot (**1. halmaz:** szövegbeli realizációja névmással kifejezve → $\acute{e}n$, → $kvázi\ mi = mi_2 = \acute{e}n$). Státuszá-

nak megfelelően (szakvezető tanár) az egész szituációt ő uralja, a beszédeseményeket ő irányítja, ő tehát a domináns személy. Az informáló is ő a helyzet minden vonatkozásában (rituális, szaktárgyi, pedagógiai) és a szituáció minden más résztvevője számára. A kommunikatív szerepek közül az övé egyértelműen változatlan az egész monológ alatt (ez a monológ műfajából is következik), vagyis ő a FELADÓ. Ez a tény az igei állítmányok ragozásából is nyilvánvaló, személyes névmással kifejezve: FELADÓ = én.

Mivel ő a megnyilatkozó, a többi halmazba tartozó résztvevő az ő pozíciójából (a beszélők közötti relatív szerephelyzetből) azonosítható CÍMZETTként vagy VEVŐként, s ennek a pozíciónak a segítségével azonosíthatók a megnyilatkozások személyragjainak denotatívumai a szituáció adott résztvevőivel.

5.2. Ezek legfontosabbika az **én – ti** viszony, vagyis esetünkben a tanár és osztálya; ez a pedagógiai szituáció alapja (2. halmaz: szövegbeli realizációja $\rightarrow \mathbf{mi}_3$, vagyis: $\rightarrow \mathbf{mi}_3 = \mathbf{én} + [\mathbf{ti}_1 \text{ és/vagy } \mathbf{ti}_2]$ és $\rightarrow \mathbf{mi}_4 = \mathbf{kvázi } \mathbf{mi} = \mathbf{ti}_2$). Ők természetes egységként együttesen alkotják a 2. halmazt, amelynek tagjai esetünkben lefedik az „otthon van” és a „produkál” relációkat kifejező halmaz tagjait is.

Az **én – ti** relációban azonban a **ti** kétféleképpen értelmezhető: **ti**₁ az osztály egésze, a **ti**₂ pedig az osztály tagjai személyenként. A **ti** névmáshoz tehát kétféle halmazt rendelhetünk: az egyikbe az osztály mint egész tartozik bele (**ti**₁), a másikba pedig az osztályközösséget alkotó egyének személyenként. Ily módon a **ti**₂ halmaz tagjainak mindegyike **potenciális te**, vagyis a halmaz tagjai közül az aktuálisan, majd egy allokációs eljárással felszólítandó diák, akire a megszólalás kötelessége a felszólítás révén vonatkozik majd (a mi szövegrésztünk 18. megnyilatkozásában ez a diák Norbi).

5.3. Emellett a halmaz mellett (mondhatnánk azt is, hogy ezzel szemben) a **hospitálók** alkotják a kívülállók csoportját („aki megfigyel”: 3. halmaz). Ha személyraggal vagy névmással is megjelenéne a szövegben, halmazuk az **ők** címkét viselhetné.

5.4. A 4. halmaz tagjai a szituáció összes résztvevőjével azonosak; két névmás is címkézi: *mindannyian*, 1. megnyilatkozás (szövegbeli realizációja **mi**₁) és *mindenki*, 15. megnyilatkozás. A különbség közöttük az, hogy az 1. megnyilatkozás *mindannyian* szegmentuma a **bennfoglaló mi** részalmazának kifejezője a halmazon belül.

6.1. A pedagógiai szituáció természetes egységét megtestesítő halmaznak (a vizsgált szövegben **mi**₃-ként realizálódó, **én – ti = mi**: a tanár és osztálya) a többes szám 1. személyű személyragja az **informálás** cselekedetében tulajdonképpen egy **szóvivői szerep** megvalósulása (4., 6., 8., 9., 10., 11., 12. megnyilatkozás): a halmaz tagjainak képviselőjében és nevében közülük egyvalaki (esetünkben a tanár) informál. Akit informál, az megnyilatkozásának CÍMZETTje.

Miről kell valakit egy kommunikatív helyzetben informálni? Elsősorban egy bármely résztvevő számára új fejleményről, új információról, fordulatról stb., hogy a közös háttérismeret – mint a kommunikáció sikerének elengedhetetlen feltétele – mindenkire nézve biztosítva legyen.

Ám az informálás speciális esete lehet az is, ha a résztvevőkben aktuálisan felidézünk, mozgósítunk egy – a közös háttérismeret részeként tárolt – információt valamely konkrét szándékkal (ráhangolás, tudatosítás, rögzítés stb.). Ilyen konkrét szándékok megvalósításai lehetnek a didaktika normái szerint a tanóra forgatókönyvének a **célkitűzés**, **előkészítés**, **a házi feladat ellenőrzése** stb. címkékkel ellátott lépései is. Az ezekhez a lépésekhez kapcsolt információk a vizsgált szövegben azonban többnyire nem az osztály tagjainak (sem ti_1 , sem ti_2 értelmében nem) szólnak.

Az elhangzott szöveg (és a szakvezető tanár státuszához rendelt elvárások) tüzetes elemzése azt igazolja, hogy a **szóvivő**ként mozgósított információk CÍMZETTjei – az előbb említett szerepek megfelelően, ám a (5., 7. és 8.) megnyilatkozásokban található többes szám 2. személyű személyragokkal ellentétben – nem a gimnazisták, hanem a vendégek.

6.2. A hospitálókhoz a FELADÓ kétszer fordul közvetlenül, vagyis nyílt pozícióváltással. Először az üdvözléskor (2. és 3. megnyilatkozás) teszi őket nyíltan CÍMZETTEkké, a megszólítás vokatívusza helyett az említőnevet építve be megnyilatkozásának mondatába szintagmatagként. Ez a beszédaktus (**üdvözlés**) természetesen illeszkedik mind a szituáció beszédeseményeinek, mind a FELADÓ státuszához rendelt szerepelvárásoknak a sorába.

6.3. Másodszor a 11. megnyilatkozásban fordul nyíltan a hospitálókhoz. Az addig folyamatos többes szám 1. vagy 2. személy helyett többes szám 3. személyű személyrag (*kaptak*) váltása jelzi, hogy a szituációban az induló helyzethez (vagy a láttatni kívánt viszonyokhoz?) képest már valami változás következett be, vagy valami csak „kvázi” benne. Vagyis a személyragváltás egyértelműen pozícióváltást fejez ki, amely itt, a monológban ezen a pontján (11. megnyilatkozás), grammatikailag is manifesztálódik. A tanár ebben a megnyilatkozásban mintegy kilép az alapszituációból, s így a szituáció résztvevői között egy új egység jön létre: a **mi** halmazába a tanár ekkor már csak a vendégeket vonja be, osztályát pedig azon kívülre utalja. Így lesznek gimnazista tanítványai a ti_1 és/vagy ti_2 képviselői helyett az elemző számára meglepő módon az **ők** névmással címkézhető halmaz képviselői. Vagyis a gimnazistákról a tanár azok „háta mögött” látszólag a „kívülállókat” informálja.

6.4. A kérdés számunkra most már az, hogy a 11. megnyilatkozás valóban pozícióváltás-e, vagy csak logikus folytatása előzményének. Valószínűsíthető, hogy ez utóbbi – a megtévesztő 2. személyű személyragok ellenére is. A (4.–12.) megnyilatkozások közvetlen és (a 13. megnyilatkozás) közvetett információi a gimnazisták számára ugyanis nem újak, a didaktika elvárásainak (előkészítés, ráhangolás stb.) teljesítéséhez pedig túlságosan triviálisak. Ráadásul az is nyilvánvaló, hogy a tíz megnyilatkozás információs telítettsége az egyetemisták számára sem túlzott mértékű.

6.5. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a vizsgált szövegrészlet utolsó nyolc megnyilatkozásában már elhangzott információk, kérések vagy utasítások változatokban történő ismétlése hangzik el, eddig csak gyanúként lebegő sejtésünk bizonyossá válik: az 1. megnyilatkozás **kérés**ének kivételével egészen a 14.

megnyilatkozás **utasításáig** az összes információt a monológ másnak közvetíti, mint ahogy azt eddig hittük.

6.6. Akkor viszont eddigi vélekedésünk az 5., a 7. és a 8. megnyilatkozások kommunikatív szerepeiről téves: CÍMZETTjük nem az osztály, hanem a hospitálók. S ha ez így van, akkor az órát tartó tanár a **ti₂** halmazhoz rendelhető személyragokat használva (*lesztek, megismerkedtetek, tudjatok*) már korábban is rejtett pozícióváltást valósított meg. Információi – a személyragok ellenére – nem gimnazista tanítványainak, hanem az egyetemistáknak szólnak.

7. Vajon mi magyarázza ezt az először rejtett, majd később már nyílt pozícióváltást? Vélhetően az a skizofrén állapot, amit a tanár a szakvezetői szereppel saját maga vállalt. Ennek elvárásai szerint korábban megszerzett szakmai presztízsét tanítványainak további jó eredményeivel meg kell őriznie, új nyilvánossága (az egyetem folyton változó hallgatói közvéleménye) előtt pedig mindig újra és újra fel kell építenie. Ennek a homlokzatépítésnek lehetünk az óra kezdő részében a tanúi. Bizonyítja ezt a státusszal szemben támasztott elvárások szövegszerű megragadhatóságának és némelyikük ismétlődésének magas aránya.

Mentségére szóljon, hogy szakvezető tanárként ő ezen az órán egyszerre két csoportot is tanít: az osztályát közvetlenül, az egyetemistákat pedig közvetve. Ez utóbbit az adott szituációban kétféleképpen teheti: egyrészt úgy, hogy **beszél** az adott tevékenységről; másrészt pedig egyszerűen úgy, hogy az osztályát **tanítja**.

A mi szakvezetőnk a látott óra nagy részében az előbbi megoldást választotta. Pedig az ellenkezőjére több oka is lett volna.

Ha hiteles tanári **tevékenységgel** mutatja meg, hogyan kell az anyanyelvi nevelés adott részterületén az adott iskolafokon hatékonyan munkálódni, bizonyára maradandóbb élményt szerez egyetemista tanítványainak is.

S ezzel egyidejűleg elkerülhette volna azt a kényelmetlen állapotot, amely – nyílt és rejtett pozícióváltásai révén a szituáció valós kommunikatív szerepviszonyait álcázó személyraghasználatára ellenére – diákjai előtt leleplezte őt: ezen az órán tanáruknak nem gimnazista tanítványai számára, hanem elsősorban a vendégek számára volt mondanivalója. A középiskolások pedig ehhez nem voltak hajlandók lelkesen asszisztálni: az óra (amelynek részletes leírásától terjedelmi okokból kényszerűen el kell tekintenünk) a továbbiakban gyakorlatilag iszabirkózássá alakult.

8. Ha elemzett órarészletünket gyakorlótanároknak, szaktanácsadóknak vagy módszertant oktatóknak stb. megmutatnánk, a személyragok időnkénti eklektikus használatának észlelésén túl valószínű mindannyian a sajátos helyzet mintaszerű megoldásának és a téma didaktikailag jól felépített felvezetésének minősítenék azt.

Holott a FELADÓ megnyilatkozási szándékainak és az elhangzott szövegrészlet igei személyragokkal kifejezett névmásai denotátumainak az elemzésével feltárt valós kommunikatív szerepek (CÍMZETT és/vagy VEVŐ) – véleményünk szerint – nyilvánvalóvá teszik, hogy mindaz, ami a vizsgált szövegrészlet elhangzását követően a látott órán történt, és amit tanulói érdektelenségnek szok-

tunk címkézni, nem volt más, mint a tanár pozícióváltásainak egyértelmű következménye.

Vagyis szembe kell végre néznünk azzal, hogy az érdektelenségnek gyakran mi magunk vagyunk az előidézői. S ha először saját hozzáállásunkat és megnyilvánulásainkat boncolgatjuk (vagyis folytonos önismeretre és önértékelésre készítjük magunkat), talán az is kiderül, hogy a vásár mindig legalább kettőn áll.

SZAKIRODALOM

- Argyle, M. 1990. A társas készségek és a szituációk és beszélgetések elemzése. In: Síklaki István szerk. *A szóbeli befolyásolás alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó. I. 77–89.
- Austin, John L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bach, K.–Harnish, R. M. 1979. *Linguistic communication and speech acts*. Cambridge, Mass, The MIT Press.
- Bartha Csilla 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Nyr.* 120: 263–82.
- Clarke, D. és Argyle, M. 1982. Beszélgetési szekvenciák. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*. Tankönyvkiadó, Budapest 1988. 233–50.
- Csató Valéria–Pléh Csaba 1988. Indirekt felszólítások a magyar nyelvben. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* 1987–88: 99–15.
- Dornai Erika 1994. és 1995. A beszéd funkciója és jelentése. In: *Pszichológia* 491–513 és 113–130., 213–33.
- F. Dornbach Mária 1997. Tanórák jellegzetes epizódjainak vizsgálata. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei. Eger, 1996–1997. 95–118.
- F. Dornbach Mária 1998. *A kapcsolatteremtés mint kódváltás a pedagógiai szituációban*. (XIII. Anyanyelv-oktatási napok, Eger, 1998. – előadás; az előadás írott változata megjelenés alatt).
- Fülei-Szántó Endre 1981. A testmozdulatok jelrendszere (Mozdulatnyelv, kinezika). *MNy.* 77: 49–59.
- Fülei-Szántó Endre–Siptár Péter 1983. Indulatszók és szófajok. *NyK.* 85: 67–81.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. *Linguistica Series C Relationes*. 7.
- Gordon, P. and Lakoff, G. 1975. Conversational postulates. In: Cole, P.–Morgan, J. eds. *Syntax and semantics*. Vol. 3. *Speech acts*. New York, Academic Press. 83–106.
- Grice, H. P. 1957. Jelentés. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (vál. és szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 203–14.
- Grice, H. P. 1975. A társalgás logikája. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (vál. és szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 233–50.
- Griffin, Peg és Mehan, Hugh 1981. Értelem és rítus a tantermi beszélgetésekben. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (vál. és szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 187–214.
- Henry, P. 1979. Üzenetek referenciája környezeti összefüggésben. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 275–93.
- Hymes, D. H. 1962/1975. A beszélés néprajza. In: Pap Mária–Szépe György (vál. és szerk.): *Társadalom és nyelv* 91–146.

- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Meláth Ferencné 1981. Nyelvhasználat és szociális helyzet. In: *Pedagógiai Szemle* 1: 25–34.
- Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó. In: Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (vál. és szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- Scarle, J. R. 1969. Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (vál. és szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 30–52.
- Scarle, J. R. 1975. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni (vál. és szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés I*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 53–76.
- Strawson, P. F. 1964. Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979. 106–25.

F. Dornbach Mária

Dornbach, Mária: Telltale personal suffixes: addressees and/or listeners of a text spoken during a school class. The paper seeks explanation for position switches in a warm-up text produced in a special pedagogical situation.

In her analysis of an actually uttered text, the author uses Hymes' model for delimiting the constituents of speech events. In terms of that model, each speech event has seven constituents. Changing any one of those constituents may/will result in altering the construction, hence the message, of the communicative end result (the sequence of utterances).

Among the constituents defined in Hymes' model, the analysis gives special emphasis to participants of the speech event, with a situation-specific interpretation of their various denominations [sender (speaker) and receiver (addressee/listener)] and of the systems of their hierarchical, asymmetrical and mutual relationships.

With these in mind and with the help of the personal suffixes found in the text, the author finds out (a) which participants are denotata of (potential) pronouns, (b) what is their system of (multi-level hierarchical) relationships, (c) what speech act the speaker performs by producing each utterance, (d) who are the addressees or listeners of the sequence of utterances, and (e) in what way the presence of others may modify the speaker's intention and his/her linguistic production.

The author's hypothesis is that the foregoing can be found out and justified in terms of the text under analysis, and supported by other verbal and nonverbal events of the school class (that cannot be adequately explained by any other rational interpretation). Granted that that hypothesis is correct, she feels entitled to ask the very timely question of whether teachers do in fact make it clear for themselves what they tell their pupils during classes and why.

In conclusion, the author claims that the linguistic means characterising the set of interpersonal relationships in the part of class investigated actually serve the purposes of performing the role of a spokesman, with overt and covert position switches, in order to build a 'facework' for the teacher's ego.

Az egyéni hangszínezet és a beszélő felismerésének kísérleti-fonetikai megközelítése*

Bevezetés

Ha hallunk egy szót, annak akusztikai hullámformája a fülön keresztül a hallóközpontba jut, majd a Wernicke-területre kerül, ahol a hangsor, majd annak szemantikai tartalma feldolgozódik. Egyúttal számos más döntéssorozat is történik agyunkban. Ha a szót egy számunkra jól ismert személy ejtette ki, akkor képesek vagyunk ezt a személyt azonosítani. Ez azonban nem mindig ilyen egyszerű, a sikeres felismerés csak bizonyos korlátozásokkal működik. Sokszor nem elegendő egyetlen szó, hogy felismerjünk valakit, máskor pedig a telefonvonalnak az élősónál jóval szűkebb frekvenciatartománya is lehetővé teszi, hogy azonosítsuk, ki van a vonal másik végén.

Az elmúlt évtizedek alatt a fonetikával, illetve beszédakusztikával foglalkozó szakemberek alapos és kimerítő vizsgálatokat végeztek a beszédelemzés legtöbb területén (vö. Stevens 1998). Sikertült akusztikai elemzéssel mintegy rekonstruálni a beszédet, sőt – bizonyos korlátokkal – beszédfelismerő rendszerek is működnek. Azzal a ténnyel azonban, hogy az emberi hang magában rejtje az egyéni jellemzőket is, csak az utóbbi évtizedekben kezdtek behatóan és körültekintően foglalkozni. A kiinduló kérdés az volt, hogy a beszéd szegmentális vagy szupraszegmentális részében keresendő-e az egyéni hangra utaló összetevő, vagy mindkettő tartalmazza azt.

Ahhoz, hogy valakit felismerjünk a hangja vagy a beszéde alapján, már többször hallanunk kellett őt. Minél „jellegzetesebb” valakinek a hangja vagy a beszédmódja, annál könnyebb a felismerés. Még a jól ismert személyt sem tudjuk azonban minden körülmények között biztosan azonosítani. Az azonos nemű testvérek, az apa és a fiú vagy az anya és a lánya könnyen összetéveszthetők, ha a körülmények nem tekinthetők ideálisnak, például rövid közlést mondanak, zajos környezetben vagy telefonban beszélnek.

A probléma elméleti aspektusa az emberi **hangszínezet** kérdéskörében gyökerezik. Milyen mértékben jellemző az emberre a hangja, illetőleg a beszéde? Miképpen határozható meg az egyéni hangszínezet? E kérdéshez azután számos további kapcsolódik. A hangszínezet mely beszédképzési konfigurációval mutatja a legszorosabb kapcsolatot? A zöngé, a toldalékcso, avagy az artikulációs mozgások a meghatározóak, avagy valamennyi együtt eredményezi a hangszínezet nyújtotta percepciós élményt? Miként fejezhető ki a hangszínezet: artikulációs, akusztikai-fonetikai, percepciós-fonetikai megközelítésben avagy mindháromban együtt? A mindennapi életben jól ismert kifejezések, amelyek a beszélő hangszínezetét igyekeznek meghatározni, általában metaforák: *báronyos hang, borizű hang, lágy hang, érces, érdes hang, sipító hang, rekedtes hang, fátyolos hang, „barna” hang, éles hang, dörgő hang, csengő hang, megnyugtató hang, bántó hang, sőt „úgy beszél, mintha gombóc lenne a torkában”, és még lehetne folytatni.*

Mi áll ezeknek a kifejezéseknek a hátterében a fonetika szempontjából? Mielőtt megpróbálkoznánk a válasz megkeresésével, szembekerülünk a szakszó használatának problémájával is.

* A tanulmány a T0-25965. sz. OTKA-kutatás keretében készült.

Mára már kimondható, hogy a *hangszín* szót a beszédhangok jellemzésére, míg a *hangszínezet* szót a beszélő személy beszédének jellemzésére használjuk. A hangszínezet része annak a sajátos és összetett jelenségnek, amelynek hatására képesek vagyunk a beszélő személyt azonosítani. Az angol nyelvben például ennek az összetett jelenségnek a megnevezésére a *hangminőség* (*voice quality*) kifejezést használják (Crystal 1985). (A magyar terminológia nem egységes; a *hangminőség* bizonyos szövegkörnyezetben a beszédhangra is vonatkozhat, ugyanakkor a *hang* szó 'Stimme' értelemben is használatos, vö. Vértes O. 1979.) Bár a *hangszínezet* önmagában nem fedi le azt a komplex jelenséget, amely a beszélő személy felismerését lehetővé teszi, jobb híján mégis ezt a terminust fogjuk használni – jelentésének kiszélesítésével – azért, hogy egy újabb szakszó bevezetését elkerüljük. Ebben a szélesebb értelemben a *hangszínezet* magában foglalja mindazokat a beszédjellemzőket, amelyek egy adott személyt kétséget kizáróan azonosítanak. Az alaphangmagasság döntő tényezője a hangszínezetnek. Vértes O. András feltételezi, hogy az utóbbi évtizedekben (esetleg azt megelőzőleg is) a nők hangfekvése mélyült (ez kapcsolatba hozható társadalmi pozíciójukkal is), de a férfiaké nem változott (1979). Lux Gyula, korát sok tekintetben meghaladó könyvében (é.n., de 1926 után), azt állítja, hogy a hangszínkülönbség teszi lehetővé számára „atyja” és barátja hangjának felismerését (101).

Az énekművészzel foglalkozók már régen igyekeztek tudományosan alátámasztott magyarázatot találni a hangszínezet kérdéseire a mindennapi gyakorlati problémák megoldása érdekében. Az artikulációs gesztusok pontos leírásával azonosítottak némely hangszínezetet, például „világos” vagy „sötét”, illetőleg határozta meg normálisnak és attól eltérőnek tartott hangszínezeteket (utóbbira: rekedtes, tompa, fedett, vö. Molnár 1942.). A *hangszín* szón tulajdonképpen a zöngét értették; de ehhez kapcsolódva elemezték a préselt és az úgynevezett orrhangot is (Molnár 1942: 14–5). Vértes O. András történeti áttekintése szerint (1980) fonetikai munkában a hangszínezetről Regner Tivadar tesz először említést 1862-ben: a magyar nők mélyebb alaphangmagasságáról, valamint a bécsi német nyelvjárás rekedtes hangszínezetéről ír.

A probléma modern alkalmazott fonetikai megközelítése a fonetika egyik legújabb ágának, az úgynevezett törvényszéki fonetikának (forensic phonetics) a tárgya (ez a kérdéskör önálló diszciplínaként első ízben 1995-ben jelent meg a Fonetikai Világkongresszusok programjában). Ezek a kutatások a beszélő személy egyértelmű, kétséget kizáró felismerésének akusztikai-fonetikai megoldási lehetőségeivel foglalkoznak. Az utóbbi évtizedben jelentős eredmények születtek ezen a területen (Coulthard 1992; Schlichting–Sullivan 1998; a magyarra: Gósy–Nikléczy 1999). A megközelítések sokfélék, a matematikai számításoktól, az akusztikai méréseken át a szoros értelemben vett kísérleti-fonetikai és percepciós kísérletekig (pl. Schroder 1985; Nolan 1995). A beszélő felismerésének alkalmazott fonetikai vizsgálata azt a célt szolgálja, hogy meghatározhatóak legyenek azok a feltételek, amelyek a) lehetővé teszik, b) korlátozzák és c) nem teszik lehetővé/gátolják a beszélő személyének azonosítását. A tudománynak arra a kérdésre kell mindenekelőtt válaszolnia, hogy vajon a beszéd valóban olyan mértékben jellemző-e az egyénre, hogy az különféle célú azonosításokban (mint kriminalisztika, biztonsági rendszerek, beléptető vagy banki azonosító rendszerek) kétséget kizáróan működtethető. Amennyiben e kérdésre igenlő a válasz, a következő kérdéssorozat a beszélő azonosításának feltételeit, az azonosítás módszertani megoldásait és az azonosítás biztonsági fokának meghatározását érinti.

A központi kérdés tehát – függetlenül attól, hogy az egyéni hangszínezet elméleti igényű vagy a beszélőfelismerés alkalmazott fonetikai szempontú kutatásáról van szó – az, hogy melyek azok a paraméterek, amelyek kétséget kizáróan felidéznek/meghatározzák a beszélő személyt.

A nem kriminalisztikai célú alkalmazásokban (pl. banki rendszerek) a beszélő felismerésének problémája – még telefonon át is – megoldottnak tűnik. A hetvenes évektől indultak meg az erre irányuló kutatások és fejlesztések (pl. Doddington et al. 1976), mára többféle, megbízhatóan működő rendszer létezik a világban. Némelyikük állítólag 99%-os biztonsággal képes a beszélő személy azonosítására. A kutatók különböző algoritmusok alkalmazásával vagy különféle több-

csatornás szűrő eljárásokkal igyekeztek meghatározni a beszélő személy azonosságát. A kidolgozott eljárásokkal sikerült – technikailag jó minőségű rögzített beszéd esetében – 90% fölötti eredményt elérni, de a vizsgálathoz általában 40–50 s hosszúságú hanganyagra volt szükség. Ahhoz, hogy megértsük, miért megoldatlan probléma mégis a törvényszéki beszélőfelismerés, nézzük meg, mit jelent az egyén azonosítása a biztonsági rendszerekben. A beszélő valamilyen módon azonosítja önmagát (kóddal, névvel stb.), vagyis azonnal csökkenti a lehetséges bejelentkezők számát. A beszéd alapján történő személyfelismerésnek tehát arra kell válaszulnia, hogy valóban a feltételezett személy jelentkezett-e be. Egy többé-kevésbé meghatározott szöveget kell a beszélőnek bemondania (pl. szókapcsolatot, szókapcsolatokat vagy rövid mondatot). Általában az úgynevezett normalizált, hosszú idejű, átlagos spektrumelemzést használják, amelynek során az aktuálisan bemondott szöveg különféle jegyvektorait vetik össze a beszélőtől korábban tárolt szöveg paramétereivel. Ezt követően egy úgynevezett hasonlósági indexet számítanak. Az egyezést a küszöbértéktől való távolság szerint határozzák meg. Ezekben az esetekben tehát a beszélő felismerését számos tényező részben megkönnyíti, részben pedig kizárólagosan lehetővé teszi. A beszélő kooperatív, ez azt jelenti, hogy azt szeretné, hogy megtörténjen a biztos azonosítása. Létezik a beszélőtől már korábban tárolt, jó akusztikai és felvételi körülmények között rögzített beszédminta. Ismert az aktuális bejelentkezés körülménye, az összevetés tehát valóban gyorsan és jó hatásokkal elvégezhető.

A törvényszéki esetekben a helyzet lényegesen bonyolultabb és bizonytalanabb. A beszélő személy ismeretlen, következésképpen nincsen „tárolt” beszédminta. Jó esetnek számít, ha van gyanúsított vagy gyanúsítottak, ez kiindulást jelenthet a személyazonosításhoz. A feltételezett eredeti beszélőnek azonban ekkor nem célja, hogy természetesen, tisztán, megfelelő hangerővel beszéljen; az akusztikai-fonetikai összevetés tehát nehezedik. Mintegy 15%-ra tehető ezekben az esetekben, hogy a beszélő akaratlagosan megváltoztatja a beszédét (Künzel 1995). A leggyakoribb ilyen torzítások a suttozás, a megemelt hangfékvés és a zárt szájjal képzett beszéd. A rögzített beszéd rendszerint zajos, szűk frekvenciatartományban jelentkezik, a hasznos paraméterek tehát erősen csökkentett számban vannak jelen (nemritkán csak 20–30 mp-nyi anyag áll az elemző rendelkezésére).

A leglényegesebb különbség a kétféle beszélőazonosítás között a lehetséges beszélők számának különbsége. Az egyik esetben tulajdonképpen a beszélő személyének igazolása történik meg; a kriminalisztikai esetekben pedig a valóságos azonosítás a cél. A beszélő azonosításához rendszerint háromféle megközelítésmódot használnak:

- (i) hallás alapú elemzések (általában képzett szakemberek, elsősorban fonetikusok részvételével),
- (ii) akusztikai-fonetikai analízis széles sávú spektrogramok alapján,
- (iii) félautomatikus, speciálisan fejlesztett számítógépes elemző rendszerek alkalmazása.

A hallás alapján történő azonosítás tulajdonképpen percepciók tesztoszorozat, amikor a hallgató a rögzített beszédet igyekszik a feltételezett személlyel azonosítani (a hallgató emlékezetében tárolt minta alapján). A beszélő személyt nem ismerő lehallgatók a feltételezett egyezéseket próbálják meghatározni a rövid idejű memóriában tárolt beszédminták összevetésével. Mindkét esetben előfordulhat olyan feladat is, amikor – kizáróson alapon – azt kell megmondani, hogy melyik az a beszélő, aki biztosan nem azonosítható az eredetivel. A szakemberek olyan kérdésekre is tudnak valószínű választ adni, mint a nyelvjárás lehetősége, beszédhiba, a szociális háttér, iskolázottság, becsléssel az életkor, a beszédbeli jártasság. A fonetikus és nem fonetikus hallgatók beszélőazonosítási eredménye között nagy különbség is lehet. Köster (1987) azt találta kísérletében, hogy míg a fonetikusok 100%-ot értek el, addig a nem fonetikusok csak 89–94%-ot.

A beszélő felismerésének képessége

Az anyanyelv-elsajátítás folyamán kialakulnak azok a neurális spektrogramok az agyban, amelyek lehetővé teszik, hogy a gyermek a beszélő személy artikulációs sajátosságaitól függetlenül képes legyen a beszédhangokat azonosítani, a szavakat, mondatokat felismerni. Nem tudjuk még pontosan, hogy vajon ezek a neurális spektrogramok – mint ahogy megnevezésük sejteti – valóban hasonlatosak-e a beszédre készült akusztikai regisztrátumokkal, a spektrogramokkal. A spektrogramok mindig egyediek, a neurális spektrogramok pedig szükségszerűen valamiféle általánosított képek kell, hogy legyenek. Feltételezhetően a hangsor(ok)ra szignifikánsan jellemző invariáns jegyeket tartalmaznak, amelyek egyúttal információval szolgálnak a beszélő személyére vonatkozóan is. A kísérletek tanúsága szerint, néhány hónapos csecsemők képesek azonosítani az édesanyjukat a beszédük alapján akkor is, ha nem látják őket. Minél hosszabb az ugyanazon beszélőtől származó szöveg, a hallgató annál biztosabban képes a beszélőt felismerni. Ennek alapján az is feltételezhető, hogy a beszéd hallgatásakor aktiválódó neurális spektrogramsorozatban valamiképpen hangsúlyozottabbá válnak a beszélőt azonosító paraméterek. Ezek a feltételezések vezettek a matematikai megoldások kereséséhez, amelyek azonban nem hozták meg a várt eredményt.

A neurális spektrogramok kialakulásában az emlékezésnek meghatározó jelentősége van. Az emlékezés folyamatában a régebben észlelt tárgyak, jelenségek és események képét/képeit és ezek összefüggéseit felidézzük anélkül, hogy az azokat létrehozó ingerek vagy ingeregységek éppen hatnának ránk. Az emlékezés az objektív valóságnak a tudatban történő visszatükröződése. Az emlékképek a múltbeli észlelések, élmények reprodukciói. A beszélő személy felismerésére vonatkoztatva két dolog alapvetően fontos: szükséges a megfelelő inger, valamint a felidézés képessége. Az észleletek, feldolgozott ingerek megjegyzéséhez az szükséges, hogy létrejöjjön az emléknym, amely az ismétlések során bevésődik. Minél gyakoribb az ismétlődés, annál nagyobb mértékű a bevésődés. Ha ritkán hallunk valakit beszélni, lassabban, nehezebben azonosítjuk a beszédet a beszélővel. Minél gyakoribb a beszéd akusztikai élménye, annál gyorsabb és biztosabb lesz a beszélő személy felismerése.

Az emléknymok felidézése többféleképpen történhet, általában valamiféle asszociáció révén. A felidézés alapja az a kapcsolat, amely bizonyos fokig már a bevésődéskor jelen van. Az asszociáció az emlékezésben azt jelenti, hogy a kialakult szinaptikus kapcsolatok működése révén az egyik emléknym aktiválása egy vagy több hozzá kapcsolódó emléknymot is aktivál. A beszédre vonatkozóan általános összefüggések is megfogalmazhatók. Nem véletlen például az alaphangmagasság és a testalkat, a hangszínezet és az arcforma vagy a beszédhang és az életkor kapcsolata (utóbbira: Gocsál 1998). Valószínűsíthető, hogy az emberek között nagy különbségek vannak a beszélő azonosításához szükséges képességek tekintetében; a beszélő személyének a beszéde alapján történő felidézéséhez az emberek asszociációs képessége különböző. Vannak, akiknél gyorsan történik a bevésődés, gyors a megfelelő neurális spektrogram aktiválása és ennek következtében a beszélő felismerése. Másoknál ezek a folyamatok lényegesen lassabban alakulnak ki, illetőleg mennek végbe.

Egyéni hangszínezet és a beszélő személy felismerése

A fentiekben az alapvető feltételt – a beszélő személy ismertségének megfelelő szintjét – már tárgyaltuk. A következő, egzaktan nehezen megfogható, ám a pszicholingvisztikában jól ismert tényezőt vesszük számba, az **elvárás** faktorát. Saját elvárásaink hatással vannak a beszélő személy sikeres felismerésére. Ha egy jól ismert személynek telefonálunk, rövid ideig egy hozzá hasonló hangú beszélőt is elfogadunk a kívánt beszélőül – az elvárás miatt. Ha várjuk valakinek a hívását, azonnal felismerjük, ha a vonal végén az illető megszólal. Ugyanennek a beszélőnek az

azonosítása nehezebb, ha nem feltételeztük tőle a telefont. Kollégák beszédének 30 mp-es részletei elegendők voltak ahhoz, hogy a személyek tökéletesen azonosíthatók legyenek (Ladefoged 1978).

A beszélőre jellemző neurális spektrogram nyilvánvalóan tartalmazza mindazokat a nyelvi/beszédbeli tényezőket, amelyek alapján azonosítjuk a személyt. A hatvanas, hetvenes évek nem túlzottan széleskörű kutatásai a beszédhangok akusztikai szerkezetében jelölték meg a meghatározó paramétereket. Elsősorban a magánhangzók harmadik formánsát gondolták jelentősnek, amelyről azóta egyértelműen bebizonyosodott, hogy nem is igazán jellemző, és messze nem elegendő az egyén azonosításához. Ha azonban csak egy formánszt nézünk is (jelen esetben a harmadikat), akkor is három, numerikusan kifejezhető adattal állunk szemben: a formáns frekvenciaértékével, sávszélességével és az intenzitásával. Figyelembe véve azt az egyáltalán nem elhanyagolható ténytet, hogy e három összetevő állandó változása a beszéd velejárója, akkor nehéz elméletileg is feltételezni azt a számértéket, amely az egyénre jellemző lehet. Ha pedig nem tudunk meghatározni egy vagy néhány konkrét frekvenciaértéket (maximum ± 30 Hz eltéréssel), akkor a személyazonosítás számértékek alapján nem valószínűsíthető. Egyelőre még nem vettük figyelembe azt, hogy a formánsok értéke függ a hang hangkörnyezetétől is. Létezik olyan kutatási eredmény is (Hollien 1977), amelyik nemcsak a harmadik formáns jelentőségét kérdőjelezi meg, hanem azt is, hogy az egyéni hangszínezet akusztikai megfelelője a telefonsávon kívülre eső összetevőkben lenne található (vagyis mintegy 300 Hz alatt és 3300 Hz fölött).

A hetvenes évek végének kutatási eredményei szerint az alaphangmagasság majdnem elegendő kulcs az egyén hangjainak felismerésére (úgy vélték, hogy innentől már csak egy lépés magának a személynek az azonosítása). A pozitív eredménnyel zárult megkülönböztetési kísérletek hátterében azonban inkább a hallgatók jól működő rövid idejű memóriája állt, mint az alaphangmagasság mint egyértelmű felismerési tényező (Doehring–Ross 1971). Más kísérletek alapján azt gondolták, hogy a vokális traktus fontosabb a beszélő azonosításában, mint a larynxforrás (Hecker 1971). Ezek a laryngográfiás kísérletek is sikerrel zárultak; ismert személyek közül egy mondat alapján azonosították a kérdéses személyt. Valamennyi beszélő felismerése csak az alaphangmagasság alapján azonban csak 60–70%-os eredményt hozott.

Az akusztikai elemzések döntően a spektrográfián alapszanak; a következő paramétereket vizsgálják (különböző nyelvekben): formáns sávszélesség, központi formánsfrekvenciák, maximumpontok, a rés- és zárhangok zörejfrequenciái, átmenetek és még valami, amit úgy neveznek, hogy „sajátos spektrográfiás alakzat”, de közelebről nem meghatározható paraméter (Künzel 1995). Tekintetbe veendő még a beszédtempó, illetőleg az artikulációs sebesség, a hezitációs jelenségek és a dallammenet. A kutatók azonban egyetértenek abban, hogy a spektrogramok elemzése nem nyújt egyértelmű kulcsot a beszélő személy felismeréséhez. Az alapvető kiindulás mégis a beszéd akusztikuma. A Los Angelesben kifejlesztett beszélőazonosító rendszer (Nakasono–Melvin 1988) például 14 paramétert használ (az időtől a spektrumig). Ezzel a rendszerrel állítólag 98%-os pontosságot lehet elérni (a kísérletek 50 férfi beszélőtől származó beszédmintát tartalmazó adatbázison folytak).

A Hollien és munkatársai által kifejlesztett fonetikai alapú rendszer (SAUSI) olyan paramétereket használ az azonosításhoz, mint az F0, a csendes szünetek száma és hossza, a beszédtempó vagy a magánhangzók időtartama (Hollien 1990).

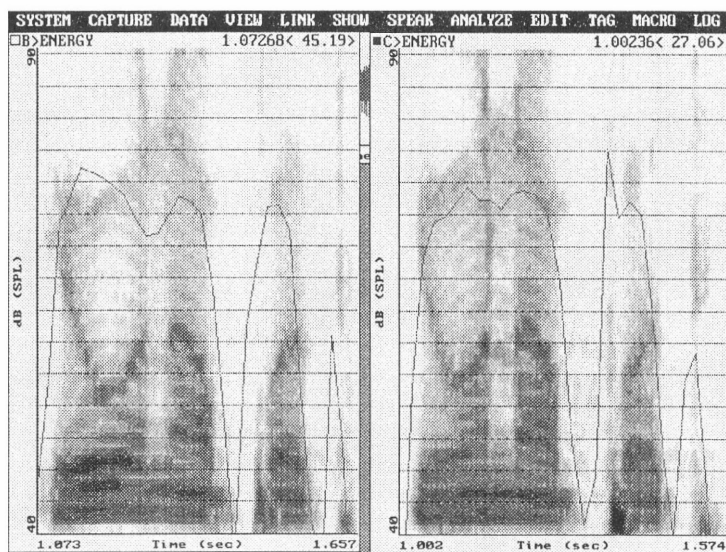
A leírtakból látható, hogy meglehetősen eltérők a vélemények abban a tekintetben, hogy melyik a beszédnek az az összetevője, amelyik egyértelmű azonosítást tesz lehetővé. Az alaphangmagasság értéke, a formánsfrekvenciák, a beszédhang mikrointonációs szerkezete, a beszédhangok egymáshoz viszonyított intenzitása, a beszéd időszerkezete mind-mind olyan paraméter, amelyeket újra és újra meg kell vizsgálni az egyéni hangszínezet szempontjából. Azt vagy azokat a paramétereket kell megtalálnunk, amelyek mind a szegmentális, mind a szuprasegmentális szerkezetet tekintve, a legkisebb értékkel változnak, azaz közel állandó jelleggel reprezentálják a beszélő személy beszédét.

Több kísérletsorozatban vizsgálták a jelentés szerepét a beszélő felismerésében. Nem a nyelvi, stilisztikai sajátosságok tekintetében, a kérdés csupán az volt, hogy a szöveg érthetősége összefügg-e a beszélő személyének felismerésével. Az eredmények azt mutatják, hogy nem, a tartalom gyakorlatilag független a beszélő azonosításának sikerességétől (Janota 1967; La Riviere 1972; Schlichting–Sullivan 1998).

A fizikai értelemben jó minőséggel rögzített minták összehasonlítását a beszéd teljes spektrumában el lehet végezni. Jóval nehezebb feladatot jelent, ha az összehasonlítandó hangfelvételek rossz jel/zaj viszonyúak, és a kérdéses felvétel nem egységes telefonhálózaton belül készült. A minőségen kívül fontos a szerepe a minták időtartamának, az egységnyi időtartam alatt elhangzó információknak, valamint a szöveg spontaneitásának.

Állandóság és változás az artikulációban

A beszélőre jellemző neurális spektrogram nyilvánvalóan tartalmazza mindazokat a nyelvi/beszédbeli tényezőket, amelyek alapján azonosítjuk a személyt. Amennyiben ezt nem kérdőjelezzük meg, akkor valójában mi okozza az egyénre jellemző akusztikai tulajdonságok műszeres kimutatásának nehézségét? Elsősorban az, hogy a beszédinformációt továbbító akusztikus rezgések a hangképző rendszer tehetetlensége következtében kvázistacionárius jellegűek. Ez azt jelenti, hogy a rezgések paraméterei általában korlátozott ideig tekinthetők állandónak. Az előbbiekből következik, hogy a beszéd közben létrehozott hangsorok nem ismételhetők meg még egyszer teljesen azonosan. Az 1. ábrán a *Jó napot* hangsor spektrogramja és hangsoron belüli intenzitásvizonyai láthatók ugyanazon személy ejtésében 1 nap eltéréssel. (A lehető legjobb, torzításmentes megjelenítés érdekében a hangsort 50000 minta/s-os mintavételezési sebességgel digitalizáltuk, és Hamming ablakfüggvényű 71 Hz-es szűrővel elemeztük.) Az ábra bal és jobb oldalának vizuális összehasonlítása alapján is megállapítható, hogy az időben később készült, jobb oldali hangfelvételtől készült regisztrátumon a formánsok és az intenzitás értékei lényeges eltérést mutatnak.



1. ábra

A *Jó napot* hangsor spektrogramja 0–3 kHz-es tartományban

A beszélő artikulációja tehát bizonyos mértékben változik, nagyon rövid idő elteltével is. Felmerül a kérdés, hogy mekkora lehet ez a változás, ha évek múlnak el. Tekintettel arra, hogy a jól ismert beszélőt még évek múltán is képesek vagyunk a hangja alapján felismerni, feltételezhetjük, hogy nem történnek döntő változások az artikulációs gesztusokban. A kérdésre kísérletsorozattal igyekeztünk választ kapni. Ugyanazon beszélő (nő) ugyanazon mondatáról készült hangfelvételt vizsgáltuk akusztikai-fonetikai szempontból hat év elteltével. A kontrollszemély egy hasonló életkorú nő volt. Az eredmények szerint az első formánsok szűk frekvenciatartományban realizálódnak, ennél fogva mindhárom beszélő (a vizsgált személy első (N1), hat évvel későbbi (N2) és a kontrollbeszélő (Nk) felvételének) adatai közel esnek egymáshoz. Valamivel nagyobb mértékű az azonosság, illetőleg az eltérés a második formánsok esetében: a kontroll beszélő F2-értékei jellegzetesen magasabb frekvenciatartományba esnek, mint a vizsgált személyé. A harmadik formánsok tekintetében ismét jellegzetesen alakuló képet látunk. Az ugyanazon beszélő formánsértékei tendenciájukban a 2900 Hz-es érték körül tömörülnek, míg a kontrollbeszélőé mintegy 100 Hz-cel alacsonyabb tartományba esnek.

A koartikulációs jelenségeket elemezve azt találták, hogy a magánhangzó típusa nem független az egyéni beszédjellemzők szempontjából; a hollandban például az [u] és az [a] szignifikánsnak bizonyult, az [i] azonban nem (Heuvel–Cranen–Rietveld 1995). Jellegzetesen alakulnak ugyanakkor az azonos fonetikai helyzetben előforduló magánhangzók időtartamai. Adataink azt mutatják, hogy N1 és N2 értékei alig különböznek, míg Nk időtartamarányai tendenciaszerűen különbözőek. Például az azonos helyen ejtett [i] magánhangzóra kapott időtartam N1 és N2 ejtésében: 63 ms, illetve 66 ms; Nk-é 51 ms; N1 és N2 ejtésében 59 ms, illetve 69 ms; Nk-nál 92 ms. Az [o] időtartama N1 és N2-nél 110 ms és 114 ms; Nk-nál 92 ms. A hosszú [o:] magánhangzóé N1 és N2-nél 123 ms, illetve 124 ms, míg Nk-nál 101 ms. Az [a:] időtartama N1 és N2-nél 108 és 118 ms, Nk-nál 86 ms; egy másik előfordulásban N1 és N2-nél 141 ms, illetve 146 ms, Nk-nál 126 ms. A zörejés réshangok akusztikai kulcsainak elemzési adatai szerint az ugyanazon beszélő alveoláris spiránsai nagyjából ugyanabban a frekvenciatartományban jelennek meg, míg a kontrollbeszélő teljes frekvenciaspektruma e mássalhangzókra eltérő képet mutat. Az alveoláris réshangok első intenzív zörejjöcse alacsonyabb frekvenciaértéken jelentkezik a kontrollbeszélőnél, mint az ugyanazon beszélő esetében; másfelől a kontrollbeszélő vizsgált mássalhangzóinak zörejelemei gyakorlatilag a teljes frekvenciatartományban megjelennek, intenzíven még a 8 kHz táján is.

Elemeztük a rögzített beszédanyag felhangtartományát 50 és 1210 Hz között. Ebben az esetben tehát nem az egyes beszédhangok akusztikai kulcsait vetettük össze, hanem – a feltételezésünk szerint – az egyéni hangszínezetet jobban reprezentáló felhangszerkezetet. A kapott adatok a feltételezést alátámasztották: a felhangszerkezet a beszélő egyéni artikulációjának egyfajta jellegzetes lenyomataként jelentkezett. Vizsgáltuk (i) az intenzív felhangok frekvenciaértékeit, (ii) a felhangok frekvencialefutását az időben, (iii) a jellegzetes módosulásokat. Az ugyanazon beszélő ejtésében megvalósuló felhangszerkezet az alábbiakkal jellemezhető: (i) az intenzív felhangok 600–700 Hz-ig jelentkeznek, (ii) a frekvencialefutásra a meredek vonulat a jellemző (azonos hangidőtartamon belül), (iii) az intenzív felhangok kezdetén és/vagy végén rövid időtartamban bekövetkező hirtelen frekvenciaváltás látható. Ez a jellegzetes felhangszerkezet mind az első, mind a 6 évvel később rögzített ejtés alapján jelentkezik. A kontrollbeszélő felhangszerkezete ettől lényegesen eltér: (i) az intenzív felhangok 400–500 Hz-ig jelentkeznek, (ii) a frekvencialefutásra a fokozatos változás a jellemző, (iii) az intenzív felhangok hirtelen frekvenciaváltást nem tartalmaznak.

Az ugyanazon beszélő alapfrekvencia-értékei azonos tendenciát mutatnak, függetlenül az eltelt időtől. Az első ejtés alapján mért adatok a következők: 240 Hz-es csúccsal induló alaphanggörbe, amely fokozatosan csökken a közlés feléig 180 Hz-re, majd rövid szünetet követően ismét kisebb, 200 Hz-ről 230 Hz-re felfutó csúccsal, amely fokozatosan csökken a közlés végéig a 180 Hz-es értékre. A közlés teljes időtartama: 6877 ms. A hat évvel későbbi ejtés alapján mért adatok az alábbiak: 200 Hz-ről 230 Hz-re futó kis csúccsal indul az alaphanggörbe, amely fokozatosan

csökken 170 Hz-re; rövid, néma szünetet követően 230 Hz-ről csökken fokozatosan 180 Hz-re. A közlés teljes időtartama: 7548 ms. A két közlés közötti tartambeli eltérés mindössze 671 ms, amely egy szótag időtartama. A kontrollbeszélő F0-görbéjének mért adatai a következők: kis csúccsal, 250 Hz-ről csökken az alaphang értéke a közlés harmadáig 200 Hz-re; ettől kezdve a frekvenciaérték nem változik, majd az utolsó harmad elején 20 Hz-es emelkedést követően enyhén csökken a görbe 190 Hz-re. A teljes energiatartomány elemzése is egyértelmű egyezést mutatott az ugyanazon beszélő ejtését tekintve; következőképpen jellegzetesen eltért a kontrollszemély ejtésétől.

Kimondható tehát, hogy az ugyanazon beszélő ejtése éveken át is stabil maradhat oly mértékben, hogy akusztikai-fonetikai következményeit elemezve, egyértelműen alkalmas a személy azonosítására. Az ellentmondás – hogy akkor a beszéd akusztikumuma állandó vagy változó ugyanazon beszélő esetében – látszólagos. Ugyanazon személy artikulációs gesztusai kisebb eltérést mutatnak, mint egy másik személy ejtése (azonos szövegre vonatkozóan).

Kísérleti adatok

Több kísérletsorozatban vizsgáltuk a beszéd akusztikumát a hangszínezet egzakt meghatározása szempontjából.

1. Sajátos helyzetet választottunk, amikor valaki egy másik beszélőt személyesít meg azaz a határozott céllal, hogy a hallgatóban ezt a másik személyt idézze fel. Általában csak tudatos beszélők, rendszerint színészek képesek ilyen fajta utánzásra (a legkülönbélebb célokkal). Az utánzó tudatosan vagy kevésbé tudatosan igyekszik olyan artikulációs mozgássorokat létrehozni, amelyek hangzásukban a másik beszélőre jellemző beszédet képviselik. Nem arról van tehát szó egyszerűen, hogy az utánzó az utánozni szándékozott személy beszédprodukciónját imitálja, ez a sok tekintetben eltérő artikulációs szervek és működtetésük következtében nem is lenne lehetséges. Az utánzó az utánzott beszéd hangzását igyekszik megvalósítani a saját artikulációs bázisán belül a saját artikulációs mozgásainak részleges módosításával. Az utánzó helyzete azért is nehéz, mivel soha nem fogja úgy hallani az utánzott beszéd akusztikumát, ahogyan azt a hallgatóság, hiszen a beszélő a csontvezetés révén is dekódol. Mik az utánzó lehetőségei egy másik személy beszédének „reprodukálására”? Az átlagos alaphangmagasság közeli-tése, az egyénien ejtett beszédhangok felismerése és artikulációja, a sajátos beszéddallam és hangsúlyozás, valamint a beszédtempó utánzása.

Az utánzó fiziológiai alkata, beszédszerveinek morfológiai meghatározottsága, saját beszédének begyakorlottsága és tudatos működtetése különböző mértékben befolyásolják az utánzás sikerét. Nem véletlen, hogy az utánzások is eltérő mértékben hatásosak, az alig észrevehetőtől a feltűnően gyengéig. Mindez alapvetően függ a beszédet meghatározó objektív tényezőktől. A külső hasonlatosság (pl. arc, alkat) magában foglalhatja az artikulációs hasonlóságot is: ilyenkor az utánzónak könnyebb a dolga. Nem véletlen azon személyek kiválasztása, akiknek az utánzására valaki vállalkozik. Egyfelől olyan beszélőket választanak, akiknek a beszédét a saját beszédprodukciónjával jól meg tudják közelíteni; másfelől igyekeznek a későbbi hallgatóság számára jól ismert beszélőket kiválasztani. Az „ismertség” nagyon fontos tényező; elengedhetetlen, hogy az utánzott személy beszédének akusztikai sajátosságai a hallgató „agyában” korábban már rögzítve legyenek.

Feltételeztük, hogy az utánzó és az utánzott személy beszéde akusztikailag nagyon hasonló kell, hogy legyen, hiszen ez eredményezi a hallgatóban a sikeres utánzás tényét. Ha ez a feltevé-sünk helyes, akkor meghatározhatók a beszédnek azok a komponensei, amelyek alapján a hallgató „becsapható”, vagyis az utánzó tökéletes. Ez egyúttal azt a kérdést is felveti, hogy mi a viszony az utánzó saját beszédének és az utánzottnak az akusztikai szerkezete között. A kérdések megválaszolásához többféle kísérletsorozatot folytattunk le.

Az első vizsgálatosorozat eredményeit az **akusztikai elemzések** adták. Ehhez az utánzást végrehajtó színész és az utánzott színész versmondását használtuk fel (az utánzó színész saját ejtésében is magnetofonszalagra mondta a verset). A felvételek laboratóriumi körülmények között folytak. Az elemzések során összesítettük a beszédhangok formánsaira, az időtartamokra, az alaphangmagasság és az intenzitás változásaira kapott értékeket, majd – ahol szükséges volt – statisztikai elemzéseket is végeztünk. Az egyes beszédhangokra vonatkozóan az összes lehetséges előfordulást adatoltuk (az azonos kontextus követelményét ennek ellenére sem tűzhattük célul minden esetben).

A beszédhangok akusztikai szerkezetének elemzése sajátos különbségeket, illetőleg egyezéseket mutat, egyfelől a beszélőtől függően, másfelől aszerint, hogy az utánzó utánozni kíván-e avagy „saját maga” beszél. A magánhangzók jellegzetesebbek, a mássalhangzók artikulációjában jellegzetes eltérés alig volt található. A magánhangzók közül az [e, ɔ, i] hangok első formánsai az utánzott színész ejtésében egyértelműen más frekvenciasávban realizálódnak, mint az utánzó esetében. Kisebb mértékű eltérések mutatkoznak a második formánsoknál is. Az utánzó színész kétféle ejtésében (saját és az utánzott) alig van különbség a beszédhangok első és második formánsának átlagértékei között. Az [ø] magánhangzó különösen jellegzetesen alakul a háromféle ejtésben, ami azért sajátos, mivel – lévén akusztikailag ún. „semleges” magánhangzó – nem feltételeztük, hogy jellegzetes különbség mutakozzon a formánsok átlagértékeiben. Az adatok kismértékű eltérést mutatnak az utánzó (utánzott és saját) anyagában, és relatíve nagyfokú különbséget regisztráltunk az utánzó és az utánzott színész ejtése között (ezek az értékek félkövérítve vannak). Az első formáns átlagértékei az utánzó színész ejtésében: 498 Hz, 486 Hz, az utánzott színész ejtésében pedig **436 Hz**, a második formáns átlagai ugyanebben a sorrendben: 1780 Hz, 1772 Hz és **1860 Hz**.

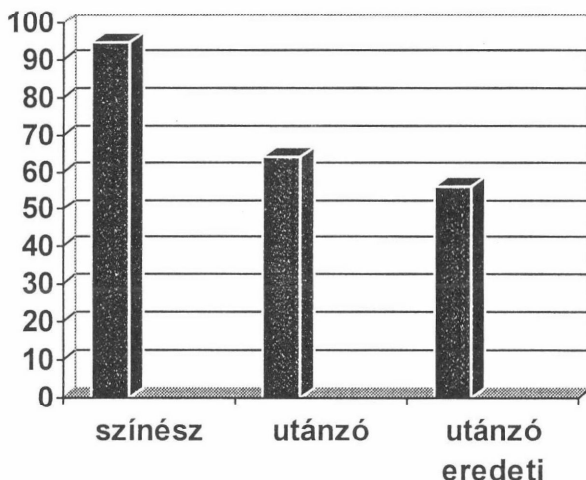
A többi magánhangzó esetében nagy értékkülönbségeket a háromféle ejtésben nem találtunk; a tendencia azonban kivétel nélkül megerősítette a három kiemelt beszédhangra jellemző eredményeket. Az utánzó imitált és saját eredeti artikulációja sokkal hasonlább, mint az imitált és az eredeti beszélőé. Lássunk néhány adatot! Az [a:] magánhangzó első formánsainak átlagértéke az utánzott színész (az érték félkövérítve), az utánzó és az utánzó eredeti ejtésében: **642 Hz**, 660 Hz és 675 Hz. A második formánsok átlagértéke ugyanezen sorrendben: **1320 Hz**, 1354 Hz és 1393 Hz. Hasonló a helyzet például az [e:] magánhangzó esetében is. Az első formánsok átlagértékei (az előző sorrendben): **368 Hz**, 395 Hz és 414 Hz, a második formánsoké pedig **2018 Hz**, 2068 Hz és 2087 Hz.

Elemeztük a harmadik formánsokat valamennyi mérhető helyzetben, az összes magánhangzónál. A statisztikai elemzések szignifikáns eltérést a háromféle ejtés alapján nem mutattak, a szórás a legtöbb esetben meglehetősen nagy volt. Az átlagértékek a következők (az eltérések 20–40 Hz körüli értékek, amelyek az F3 esetén jelentéktelenek): az F3 átlaga az utánzott színész ejtésében **2722 Hz**, az utánzó ejtésében 2707 Hz, az utánzó saját ejtésében pedig 2683 Hz.

Az utánzott színész jellegzetesen artikulálja az [e] magánhangzót, lényegesen zártabban, mint a köznyelvben szokásos hangzás. E sajátosan zártan ejtett [e] magánhangzók első és második formánsának értékeit összegeztük. Az F1 átlaga 456 Hz, a második formánsé 1760 Hz. A „zárttság” akusztikailag – a köznyelvi ejtés frekvenciájához képest – az első formáns értékének csökkenésében jelentkezik. Az utánzó ezt a zárt ejtést igyekszik megvalósítani, az ennek a módosított artikulációnak megfelelő akusztikai paraméterek az alábbiak. Az első formánsok átlagértéke 512 Hz, a második formánsoké 1720 Hz. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a zárt ejtést közelíti ugyan az utánzó, de nem sikerül minden esetben ugyanolyan mértékben realizálnia azt (a köznyelvi ejtés – noha elég széles tartományban realizálódik – átlaga az első formánsra: 545 Hz).

Tudjuk, hogy – bizonyos korlátokkal – az artikulációs és a beszédtempó jellemző az egyénre. Sőt, éppen ez a Laziczius által „hangtulajdonságnak” nevezett tényező az, amelynek tudatos változtatására a köznyelvi beszélő alig képes. A gyakorlott utánzótól elvárható e tekintetben is a

közelítés az utánolni kívánt beszéd eredeti időviszonyaihoz. Elemzéseink azt igazolták, hogy a beszédtempó alig, az artikulációs tempó adatai azonban szignifikánsan különböznek az utánzott színész és az utánzó beszédében. Ugyancsak szignifikáns különbséget találtunk az utánzó saját és utánzott beszédének időviszonyai között. Az egyes beszédhangok időtartamát a három szövegben a 2. ábra grafikonja szemlélteti. Az adatok szignifikáns eltérést mutattak ($p < 0.01$ szinten) az utánzott színész és az utánzó ejtése között, amikor az utánzó a színész beszédprodukciónak imitálta.



2. ábra

A beszédhangok átlagidőtartamának (ms) alakulása a három beszédanyagban

A mássalhangzók artikulációjában mindössze egyetlen jellegzetes eltérést tapasztaltunk az úgynevezett köznyelvi ejtésmódtól: az utánzott színész hehezetesen artikulálja a zöngétlen zármássalhangzókat, különösen abszolút szó végén. Ez az akusztikai képen egyértelműen jelentkezik: a zárfelpattanást követően alacsony intenzitású zörejelemek láthatók csaknem a teljes spektrumban, amelyek időtartama jóval meghaladja a magyar ejtésben normatívnak tekinthető értékeket. Megnéztük, hogy ez az ejtési sajátosság miként érvényesül az utánzó artikulációjában. Saját ejtésében egyáltalán nem jelentkezik, vagyis a hehezetes zárhangokat nagyon tudatosan csak az imitált beszédben használja. A hallgató észlelésében az eredeti és az utánzott mássalhangzók azonosnak tűnnek. Meglepetésre, az akusztikai szerkezetük jellegzetes eltérést mutat. Amíg a színész ejtésében a hehezetesség a fent leírt struktúrát mutatja, addig az utánzó a kívánt hangzást egy nagyon intenzív zárfelpattanással „helyettesíti”. Az artikulációs mozgás tehát teljesen különböző, a hangzásélmény azonban nagyon hasonló.

Az ugyanazon beszélő artikulációs sajátosságainak állandósága – mint korábban tárgyaltuk – relatív; nehéz ugyanis azt megmondani, hogy milyen mértékű különbségek jellemzőek még ugyanazon beszélőre és melyek már nem. Nincs rendszeres vizsgálati adatmennyiség arra nézve sem, hogy vajon mely tényezők hatnak jobban vagy kevésbé a beszéd artikulációjára, s mely akusztikai paraméterek értékeiben érhetőek e változások tetten. Vizsgálati anyagunkban – még a szándékolt eltérés, azaz az utánzás ellenére is – a szavak akusztikai szerkezete sokkal nagyobb hasonlóságot mutat ugyanazon beszélő ejtésében, mint az eredeti és az utánzott ejtésű szavak esetében. A szegmentális akusztikai szerkezetek vizsgálata semelyik területen sem mutatott ki olyan

jellegű egyezéseket (vagy különbözőségeket), amelyek a sikeres utánzást, illetőleg a hallgató benyomását kétséget kizáróan igazolták volna.

Ezt követően vizsgáltuk az alaphangmagasságot, valamint a beszéddallamok alakulását. Az utánzó színész alaphangmagasságának határértékei 107–155 Hz, az utánzóé pedig 103–140 Hz, vagyis az utánzó alaphangja kissé mélyebb. A színész utánzásakor az utánzó az alaphangmagasságát jellegzetesen megemeli, tehát közelíti az utánzott beszélő értékeihez. Az utánzott beszéd F0-határértékei 125–150 Hz között szórnak. Az utánzó igyekszik továbbá az eredeti beszélő jellegzetes dallamvonulatait reprodukálni. Elemeztük az intenzitásváltozásokat. Az utánzott színészre jellemző, hogy nagy különbségekkel realizálja az egyes beszédszakaszokat. Az utánzó igyekszik az imitálás során ezt a hangerőstruktúrát megvalósítani. Helyenként túlzottan is él az intenzitás adta lehetőségekkel, nagyobb különbségeket hoz létre, mint amilyenek az eredeti beszélőnél tapasztalhatók. Ha összegezzük a szegmentális és a szupraszegmentális elemzések eredményeit, azt látjuk, hogy az utánzó egyre több területen és módon közelíti sikeresen az utánzott színészt; nem határozható meg azonban egyetlen vagy néhány olyan paraméter, amely(ek) egyértelműen felelős(ek) az észlelési élményért.

A következő kísérletsorozatban **percepciós teszteléseket** folytattunk. A résztvevőknek a különféle feladatokban azonosítaniuk vagy elkülöníteniük kellett a beszélőket, különböző hosszúságú hanganyagok alapján. A kísérleti személyek egy része jól ismerte az utánzott személyt, másik része nem. A tesztelések egy részében közöltük a résztvevőkkel az utánzás lehetőségét, a másikban nem. Választ igyekeztünk kapni arra az ellentmondásra, amelyet az objektív adatok és a szubjektív benyomás között tapasztaltunk. Ennek alapján a következő megállapításokat tehetjük.

(i) Tökéletesen sikeres a beszélő utánzása akkor, ha nincs azonos időben „versengő” beszédminta, vagyis ha az eredeti beszéd nem hangzik el az utánzást közvetlenül megelőzően. Ha a kísérleti személyek csupán az utánzót hallották, és azonosítaniuk kellett a beszélő személyt, akkor az utánzót az eredeti színészként ismerték fel 98,8%-ban. Az utánzó tehát képes volt a hallgatók „megtévesztésére”, ha aktuális összehasonlításra nem volt mód.

(ii) Ha csak differenciálni kellett az eredeti és a „másolat” között, vagyis rendelkezésre állt valamiféle „élő” minta is, akkor a hallgatók teljesítménye szignifikánsan javult, azaz az utánzás sikere szignifikánsan gyengült.

(iii) Az utánzás sikere nem volt független a hallott szöveg hosszától sem. Az eredeti beszélő biztonságos felismerése annál pontosabb, minél több beszédrészlet áll a hallgató rendelkezésére ahhoz, hogy az agyban tárolt „adatok” az adott hangzásélménnyel összevesse. Minél több, illetőleg minél hosszabb a meghallgatott beszédrészlet, annál egyszerűbb a döntés. Kísérletünkben a szavak álltak szembe a mintegy mondatnyi hosszúságú beszéddel. Amikor a beszélőket a hallgatóknak szavak alapján kellett megkülönböztetniük, 43,4%-os téves eredményt kaptunk. A hibarány 12%-ra csökkent, ha rövid szakaszok differenciálása volt a feladat.

Különösen nehéznek bizonyult a feladat, ha szavak alapján kellett a kísérleti személyeknek a három ejtést elkülöníteniük (a színészt, az utánzót és az utánzó eredeti szavait). Ebben a kísérletben közöltük ugyan a hallgatókkal, hogy ugyanazokat a szavakat fogják hallani egymást követően, de különböző beszélők kiejtésében. A szó elhangzása után azonnal dönteniük kellett a beszélő személyről. Aktiválniuk kellett a két beszélőhöz kapcsolódó neurális spektrogramokat, az aktuális felidézést segítő minta nélkül. Az eredmények határozott romlást mutatnak az előző kísérleti eredményekhez képest. A szavak azonosítása mindössze 33,2%-ban volt sikeres (ez szinte véletlenszerű találatnak tekinthető érték).

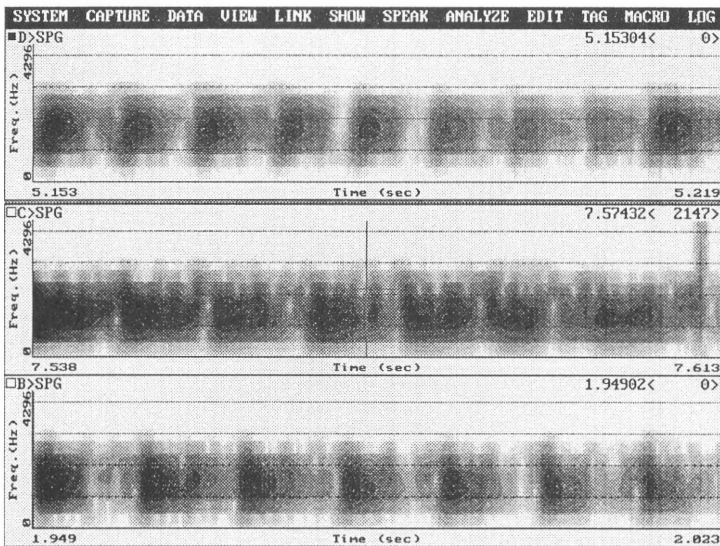
(iv) Azok a kísérleti személyek, akik nem emlékeztek jól az eredeti színészre, vagy ritkábban látták, hallották; érthetően gyengébb teljesítményt nyújtottak (ők főleg a fiatalabb korosztályokból kerültek ki).

Az akusztikai-fonetikai és a percepciós eredmények azt mutatják, hogy a beszéd utánozható, és a hallgató „átejthető”, ahogyan azt mintegy 200 évvel ezelőtt Kempelen Farkas megállapította a

beszélőgépezet építése kapcsán. Adataink azonban egyértelműen rávilágítottak arra is, hogy az utánzás sikere korlátozott, több tényezőtől függ, és rendkívül változékony. Az utánzó egyfelől közelíti saját ejtését az utánzott személyéhez, másfelől pedig mintegy felnagyítja, illetőleg még feltűnőbbé teszi az utánzottra jellemző ejtési sajátosságokat. E kettő kombinációjával éri el a kívánt hatást: azt, hogy nem ő, hanem valaki más, az a bizonyos személy beszél.

2. A következő kísérletsorozatban a **felhangok személyazonosító funkcióját** elemeztük a korábbi eredmények alapján. A formánsstruktúrát leválasztva, olyan felharmonikusokat keresünk, amelyek a legkevésbé esnek egybe (azaz megfelelő távolságban vannak) a formánshellyel. A formánshelytől távol levő felhang ugyanis a kívánt felbontással elemezve, magában hordozza a hangszalagregzés egy teljes periódusában bekövetkezett változást. Ez az eltérés pedig spektrálisan megjeleníthető. Az így megjelenített, megfelelő számú spektrum összehasonlításával kialakítható egy olyan analízáló stratégia, amely rövid idő alatt nyújt értékelhető adatot, és jól reprezentálja a személy hangjának bizonyos sajátosságait.

A feltevés igazolására elvégzett kísérletben a beszédminta formáns- és felhangstruktúráját vizsgáltuk. A kísérlet első fázisában öt beszélővel végeztük el a vizsgálatokat úgy, hogy a kísérleti személyektől rendelkezünk 23 évvel korábban készített hangfelvételekkel. A kiválasztott szöveget digitálisan rögzítettük. A rögzítés mintavételezési sebessége 50000 minta/s volt. A hanganyagból a kiválasztott hangot (ez az [l] mássalhangzó volt) szegmentáltuk. A megfelelő hosszúságú mintát (kb. 70 ms) keskeny sávú Hamming ablakfüggvénnyel 300 Hz sávszélességben szűrtük, majd az intenzitását többszörösen megnöveltük. A mintáról keskeny sávú spektrogramot készítettünk. A spektrogramok összehasonlításával a következő megállapításokat tehetjük. A különböző személyektől származó zöngés mássalhangzók periódusonként más-más elhelyezkedésű intenzitásmaximumot mutatnak. A 3. ábrán látható, hogy a legfelső részben a periódusok gömbszerű alakot vesznek fel, lefelé mutató nyúlvánnyal, a középső részben elnyújtott formát láthatunk, felfelé mutató nyúlványokkal. Az alsó részben látható forma hasonlít ugyan a felsőhöz, de a góccok maximumpontjai felfelé mutatnak.



3. ábra

Az [l] hang átlagosan nyolc periódusáról készült spektrografikus kép különböző személyek ejtésében

Következtetések

A beszélő személy azonosítása a beszéde alapján már bizonyos múltra tekinthet vissza a magyar szakirodalomban (Gordos–Takács 1983; Gósy 1996; Nikléczy 1996;), de rendszeres akusztikai-fonetikai és percepció vizsgálatáig alig két éve indult meg. A munkálatok részlegesen ugyan támaszkodhatnak a nemzetközi szakirodalomban leírt eredményekre, a nyelvspecifikusság ténye azonban mindig új feladat elé állítja a kutatót. Az alábbiakban összegezzük azokat a megállapításokat, amelyek részben elméleti megfontolás, részben gyakorlati tapasztalat, illetőleg saját kísérleti eredményeink alapján már egyértelműen megfogalmazhatók. Ezek a megfogalmazható kijelentések nemegyszer sok-sok órás elemző munkán, számtalan adat sokféle feldolgozásán alapulnak (magukban foglalva a kutatás zsákutcait is).

1. A beszéd akusztikuma oly mértékben jellemző a beszélőre, hogy az akusztikai-fonetikai paraméterek alapján a beszélő azonosíthatóvá válik.
2. Az elméleti megállapítást a humán beszélőfelismerő képességünk is alátámasztja.
3. A beszéd alapján történő közel objektív személyazonosítás számtalan tényező függvénye. Ezek részben külső faktorok (pl. a beszédrengzési körülmények), és belsőnek tekinthetők (pl. a beszélő kooperációs készsége), amelyek befolyással vannak a felismerés biztonságára.
4. A beszélőfelismerés során többféle eljárás is célravezető lehet; az alkalmazott módszert a konkrét cél, a beszédminta és egyéb körülmények határozzák meg.
5. Jelenleg nincs tudományosan alátámasztott válasz arra vonatkozóan, hogy hány vagy mely paraméterek azok, amelyek az egyén felismerését kétséget kizáróan biztosítják. Nem zárható ki az, hogy az agyban tárolt neurális spektrogram aktiválása egészen különböző azoktól az akusztikai eljárásoktól, amelyek révén a beszéd egyéni jegyeit igyekszünk meghatározni.
6. Ígéretesnek látszanak a felhangstruktúra elemzésének adatai.
7. A beszélő személy felismerése multifaktoriális, azaz a hallgató a rendelkezésére álló valamennyi hangzásbeli, nyelvi, és ahol mód van, nem nyelvi információt is integrál az észlelési folyamata során a „feladat” elvégzéséhez.
8. Különböző aspektusú akusztikai-fonetikai és percepció kísérletek (és rengeteg adatfeldolgozás, -tárolás és összegzés) szükségesek ahhoz, hogy a probléma megoldásához közelebb jussunk.

Mindezek után újra feltehető a kérdés: mit tud ma a fonetika a hangszínezetről. Elméleti aspektus ugyan, de fontos, hogy egyértelműen definiálható. A hangszínezet az elhangzó beszédnek az a jelensége, amely nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a beszélő személy felismerhető. Mivel az ismert beszélőt telefonon át is azonosítjuk, a hangszínezet legjellemzőbb paraméterei a 200–3500 Hz-es sávban találhatóak. A hangszínezet a beszéd akusztikumában van jelen, annak része; de összetett jelenség (nem korlátozható a zöngére), mivel minden valószínűség szerint több komponens hozza létre (beleértve a beszéd szegmentális és szuprasegmentális tényezőit egyaránt).

SZAKIRODALOM

- Coulthard, M. 1992. Forensic discourse analysis. In: *Advances in Spoken Discourse Analysis*. Routledge. Ed.: Coulthard, M. London 242–58.
- Crystal, D. 1985. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell. Oxford.
- Doehring, D. G.–Ross, R. W. 1972. Voice recognition by matching to sample. *J. of Psycholinguistic Res.* 1. 233–42.

- Doddington, G. R.–Helms, R. E.–Hydrick, B. M. 1976. *Speaker verification III*. Texas Instruments Inc. Report for RDAC, Rome, New York.
- Gocsál Ákos 1998. Életkorbecslés a beszélő hangja alapján. In: *Beszéd kutatás '98*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 122–35.
- Gordos Géza–Takács György 1983. *Digitális jelfeldolgozás*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- Gósy Mária 1996. A beszéd akusztikai szerkezetének állandóságáról. In: *Nyelv. nyelvész. társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. Születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. II. Szerk.: Terts István. Keraban Könyvkiadó. JPTE. Pécs, 66–75.
- Gósy Mária–Nikléczy Péter 1999. A beszélő felismerése: elméleti megalapozás, módszertani közelítések. In: *Beszéd kutatás '99*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1–19.
- Hecker, M. 1971. Speaker recognition: an interpretative survey of the literature. A.S.H.A. *Monogr.* 16. Washington, D. C.
- Heuvel, H. van den–Cranen, B.–Rietveld, T. 1995. Speaker characteristics in the coarticulation of three Dutch vowels [a, i, u.] *Proceedings of the XIIIth ICPhS*. Eds.: Elenius, K.–Branderud, P. KTH and Stockholm University. Vol. 2. Stockholm, 742–6.
- Hollien, H. 1977. Speaker identification by long-term spectra under normal and distorted speech conditions. *JASA* 62. 975–80.
- Hollien, H. 1990. *The Acoustics of Crime*. Plenum Press. New York, London.
- Janota, P. 1967. Personal characteristics of speech. *Trans. Of the Czechoslovak Academy of Sciences – Social Sciences Series* 77/1.
- Kempelen, W. von 1791. *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Degen J. V. Wien.
- Künzel, H. J. 1995. Field procedures in forensic speaker recognition. In: Windsor Lewis, J.: *Studies in General and English Phonetics. Essays in Honour of Professor J. D. O'Connor*. Routledge. London, 68–85.
- Ladefoged, P. 1978. Expectation affects identification by listening. *Language and Speech* 21/4. 373–5.
- La Riviere, C. 1972. Acoustic and perceptual correlates to aural speaker identification. In: *Rigault, A. (ed.): Proc. 7th ICPhS*. The Hague, 558–64.
- Lux Gyula é. n., de 1926 után. *A nyelv*. Athenaeum. Budapest.
- Molnár Imre 1942. *Eufonétika. A szép beszéd és éneklés tana*. Kis Akadémia kiadása. Budapest.
- Nakasono, H.–Melvin, C. 1988. Computer assisted voice identification system. *Proceedings IEEE-ASSP*. 587–90.
- Nikléczy Péter 1996. Beszélő személy azonosítása szűk frekvenciás szavak alapján. In: *Beszéd kutatás '96*. Szerk.: Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 20–31.
- Nolan, F. 1995. Can the definition of each speaker be expected to come from the laboratory in the next decades? *Proceedings of the XIIIth ICPhS*. Eds.: Elenius, K.–Branderud, P. KTH and Stockholm University. Vol. 3. Stockholm, 130–4.
- Regner Tivadar 1862. A magyar nyelv kiejtése. *Magyar Akadémiai Értesítő II*. Budapest.
- Schlichting, F.–Sullivan, K. P. H. 1998. Can voice imitation be detected in voice line-ups in a language unknown by the listeners? *Phonum* 6. 105–18.
- Schroder, M. R. (ed.) 1985. *Speech and Speaker Recognition*. Karger. Basel, München.
- Stevens, K. N. 1998. *Acoustic Phonetics*. MIT Press. Cambridge, Mass.
- Vértes O. András 1979. A hang némely tulajdonságának történeti változásáról. *Magyar Fonetikai Füzetek* 3. 42–8.
- Vértes O. András 1980. *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Gósy Mária

Gósy, Mária: Phonetic aspects of voice quality and speaker recognition. The paper starts with the definition of voice quality as one of those acoustic-phonetic properties of speech that are characteristic of the speaker. The author discusses various experimental and practical data concerning the theoretical, acoustic-phonetic and perceptual aspects of speaker recognition. The results of an experiment involving the imitation of another person's speech, and the role of harmonics and related parameters are also discussed.

A névmások története a középmagyar kor végéig*

Bevezetés

Néhány megjegyzés: (1) A szövegen belül nincsenek hivatkozások, ezek a fejezetek végén „Továbbvezető irodalom” címen található meg. (2) A névmások tárgyalási helye az alapszófajok között van: az ige-névszók, az igék, az igenevek és a névszók után következnek. A névmásokat (az alapszófajokon belül) a határozószók, majd (a megfelelő szófajokat tárgyaló) viszonyzószók, végül az indulatszók követik. (3) A sokat vitatott és vitatható „határozószói névmás”-t, illetőleg „névmási határozószó”-t a határozószók között tárgyalom, névmási határozószók elnevezéssel (érveimet l. *Annales, SectLingu.* 15 [1984]: 149–57; *Nyr.* 111 [1987]: 109–14; *MNY.* 84 [1988]: 31–44). A *velem, utánam*-félék viszont, mivel funkcionálisan a személyes névmások ragos és névutós alakjai, a személyes névmások között találhatók, „határozószói személyes névmások” elnevezéssel (a TNyt.-ban is így jártunk el). (4) Beszélek számnévi névmásról, bár én is úgy gondolom, hogy a számnév tulajdonképpen a melléknév alcsoportja. Ugyanakkor úgy látom, hogy a történeti leírásban az olvasó számára így világosabb lehet a kép. (5) Külön alfejezet a birtokos névmásoké is, bár igaz, hogy ezek tulajdonképpen a személyes névmások birtokjeles alakjai. A tágabb értelemben vett személyes névmások között, de önálló névmáscsoportként való tárgyalásuk talán érthetőbbé teszi a velük kapcsolatos történeti kérdéseket. (6) Megjegyzendő, hogy a névmásokkal kapcsolatban több szó csik az állományváltás kérdéseiről, mint a funkcionálisokról, ez utóbbiakat ugyanis a mondattan és a szövegten megfelelő alfejezetei részletesen tárgyalják. (7) Ebben a cikkben az ősmagyar, az ómagyar és a középmagyar kori névmási alfejezeteket (amelyek a tankönyvben a teljes ősmagyar, ómagyar, középmagyar kori szófajttörténeti fejezetekben található) eredeti helyükről kivéve, egymás után téve adom közre. Ez a mostani szerkezet a névmások változási folyamatának könnyebb figyelemmel kísérését teszi lehetővé. (8) A szófajttörténeti fejezeteket több tanítványommal is elolvastattam: ez a változat már az ő véleményük figyelembevételével készült (erről érdemes lenne külön is írni-beszélni). Itt mondom köszönetet rajtuk kívül tankönyvünk két szerkesztőjének, Kiss Jenőnek és Pusztai Ferencnek gondos, türelmes, értékes tanácsaikért. A további kritikus véleményeket előre is köszönöm.

Remélem, hogy a hallgató-olvasó számára a névmásokkal kapcsolatban világossá válik, hogy a ma alapvetően zárt szóosztályt alkotó névmásra a régi magyar nyelvben nem volt érvényes ez a szabály. Egy-egy korszakra vonatkozóan ugyan (az adatokon kívül a belső rekonstrukció módszerét is felhasználva) lényegében listázhatók a névmásegvedek, de az idő haladtával jelentősen bővült ez a szóosztály, s belső struktúrája is megváltozott. A szófajttörténeti fejezet végi összefoglalás ilyen kérdésekre is kitér.

I. AZ ŐSMAGYAR KOR

Általános kérdések

A névmás a legrégebbi szófajok közé tartozik. Már az uráli alapnyelvben alakilag is elkülönült a fogalomszók csoportjától: elemei egy szótagúak, CV, illetve V felépítésűek voltak.

Az ősmagyar kor elején kérdő, mutató és személyes névmások voltak. Legkorábbi szövegemlékeinkből több mint 30 különféle névmásalak adatolható: ezekből egy fő vonalaiban már meg-

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén készülő új magyar nyelvtörténeti tankönyv egy (nem végleges változatú) fejezete. A fejezetnek az újmagyar korra vonatkozó része és az összefoglalása most – terjedelmi okok miatt – hiányzik.

állapodott személyes, mutató és kérdő névmási rendszer képe bontakozik ki. Ezekhez a névmásrendszerekhez képest valószínűleg később szilárdult meg a kérdő névmásokból kialakuló határozatlan és vonatkozó névmási kategória; bár a funkcionális elkülönülés feltehetően az ősmagyar kor második felére lezajlott, a formai átalakulásra csak a kései ómagyar korból vannak adataink.

Ősi, részben palatális-veláris kettősséget mutató névmástövek szolgálták a kibontakozó magyar névmásrendszer alapjául. Egyes névmások megőrizték tőalakjukat (például a **k-*, **m-* kezdetű kérdő-határozatlan névmás), mások képzőt vettek fel (például az *ez*, *az* mutató névmás, amelyben a *-z* elem nagy valószínűséggel képző). Ezeknek általában továbbra is megmaradt elsődleges névmási jellegük. Azok a névmások viszont, amelyekhez primer határozóragok kapcsolódtak, a szintaktikai szerep következményeképpen szófaji változáson is átesetek: ragszilárdulással határozószóvá váltak; ez történt például a ma *h-* kezdetű kérdő, a *t-* kezdetű mutató névmásokkal (például: *hol*, *tova*; ezek a továbbiakban a névmási alapszavú határozószók csoportját gyarapították).

A névmás alapvetőleg helyettesítő funkciójú szófaj (pronomen: 'főnév helyett'). A helyettesített szó szófajától függően a névmásrendszer két nagy egysége különíthető el: a csak főnévi értékű névmásoké, valamint a főnévi, melléknévi és számnévi értékű névmásoké. A csak főnévi értékű (vagy más megnevezéssel: egy szófajú) névmások – a kölcsönös névmást kivéve – megkülönböztetik a három nyelvtani személyt, valamint az egyes és többes számot. Körükben beszélhetünk szorosabb értelemben vett személyes névmásokról (*én*, *te* stb.; *engem*, *téged* stb.; *tőlem*, *tőled* stb.; stb.) és tágabb értelemben vett személyes névmásokról (ilyen a birtokos, a visszaható és a kölcsönös névmás).

A másik nagy névmási részrendszer elemeinek közös vonása a szófajhármasság, és az, hogy ezek csak 3. személy értékűek. E főnévi, melléknévi és számnévi értékű névmások közé a mutató, a kérdő, a vonatkozó, a határozatlan és az általános névmásokat soroljuk.

1. A főnévi névmások

1.1. A személyes névmások

1.1.1. A nominatívuszi sor

1. Az *én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti*, *ők* személyes névmások gyökerükben uráli alapnyelvi eredetűek; többes számuk is volt, de a *mi*, *ti*, *ők* más módon, az ősmagyar korban jött létre.

Az ősmagyar korra korai szövegelemleink alapján (melyekben csak az *ők* nem fordul elő) a következő személyes névmási alakokat tehetjük fel:

1. szem.	<i>*mš</i> > E/1. <i>ēn</i> (ÓMS.: <i>en</i>) T/1. <i>miβ</i> ~ <i>miγ</i> ~ <i>miū</i> (HB.: <i>miv</i>)
2. szem.	<i>*tš</i> > E/2. <i>tē</i> ~ <i>te</i> (KTSz.: <i>te</i>) T/2. <i>tiβ</i> ~ <i>tiγ</i> ~ <i>tiū</i> (HB.: <i>tiv</i>)
3. szem.	<i>*sš</i> > E/3. <i>iβ</i> ~ <i>iū</i> ~ <i>ū</i> (HB.: <i>iv</i> , <i>w</i>) T/3. <i>ők</i>

Tehát: a személyes névmások esetében nincs egységes többesítő eszköz; *-k* többesjel csak a T/3.-ban található; ez később szilárdulhatott meg, mint a T/1. és a T/2. személyes névmás.

A *mi* és a *ti* névmásokban ősmagyar **-γ* ~ *-β* (< ősi **-η-*) hangalakú névmásképző jelöli a többes számot. Ez nyomósítót, tőtestesítő szerepben járulhatott az E/1. **mš* és az E/2. **tš* névmáshoz, és azokkal szembenállva, a névmásképzős alakok ráértéssel vehették fel a többes számú jelentést. (A HB.-beli *miv*, *tiv* valószínűleg *miβ*, *tiβ*-nek, esetleg ebből – a *β* vokalizációjával – keletkezett *miū*, *tiū*-nek olvasandó.)

Én és mi. Az 1. személyben egyes számú **mš* és többes számú **mšγ*~**mšβ* állt egymással szemben. Az E/1. személyes névmás CV felépítése azonban az ősmagyar korban megváltozott, és VC felépítésűvé (*én*) vált. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy a **mš* személyes névmás elé egy nyomósító szerepű ősi **i* ~ *ē* közelre mutató névmás járult: **imš* ~ **ēmš* 'íme én' jelentésű kapcsolatot alkotva. Az -*m*- > -*n*- változásban az *engēm* *g*-jének hatása játszhatott szerepet. A szókezdő magánhangzót tekintve (nyíltabbá válás eredményeként) az ősmagyar korban **ēnš* ~ **enš* váltakozással számolhatunk; mindkét forma részt vehetett később a nyúlás folyamatában: *én* ~ *ēn*.

A T/1. személyes névmás mai *mi* és nyelvjárási *mü* alakja feltehetőleg az ősmagyar kori **mšγ*~**mšβ* váltakozásra vezethető vissza: a HB.-beli (*miv*) *miβ* későbbi folytatása a *miü* > *mü* > *mü* lehet; a *mi* alak inkább a palatoveláris *γ* folytatása, vokalizálódásának eredménye lehet: **miγ* > *mí* > *mi* (ugyanígy a T/2. *tü* ~ *ti*).

Tē és ti. A 2. személyű személyes névmás az ősmagyar kor elején **tš*, illetőleg **ti* hangalakú lehetett: ehhez járult a *-*η*- > *γ*~*β* névmásképző (HB.: *tiv*) többséget jelölő funkcióban, és ez a *ti* őrződött meg a *tiéd*, *tiétek* birtokos névmásban is. Az E/2.-ben, hangsúlyos, emfátikus helyzetben *ti* > *tē* nyíltabbá válás következett be: ez a hangváltozás a 2. személyű birtokos névmások (*tiéd*, *tiétek*) tanúsága szerint az -*é* birtokjelnek a névmástőhöz kapcsolódása után, az ősmagyar kor második felében játszódhatott le. A T/2. hangalakja a T/1.-éhez hasonlóan alakult. Az ősmagyar kor második felében, végén tehát E/2. **ti* > *tē* és T/2. **tiγ*~*tiβ* személyes névmással számolhatunk.

Ő és ők. A 3. személyű névmások az eddigiektől több szempontból is eltérően alakultak. Ez a sok más nyelvben is tapasztalható különbség kommunikációs, illetve szemantikai okokkal egyaránt magyarázható: a) Az 1. és 2. személy közvetlenül részt vesz a beszélgetésben, míg a 3. személy nem; b) A beszélgetés során az 1. és 2. személy – a beszélőtől függően – szüntelenül változik, a 3. személy viszont bármelyikhez képest azonos; c) A 3. személyű névmások jelentéstartalma sokkal tágabb, mint az 1. vagy a 2. személyűeké.

A 3. személyű ősi **sš* szókezdő *sz* hangjának elnémulása után, illetve vele párhuzamosan ehhez a személyes névmáshoz is tötetesítő *-*η*- (> *γ*~*β*) névmásképző járult. Az így keletkező *iy* ~ *iβ* hangalak az ősmagyar korban sokáig az E/3. (*ő*) és a T/3. (*ők*) funkcióját is betölthette.

Az ősmagyar korban tehát lehetett egy olyan hosszabb periódus, melyben volt T/1. és T/2. személyes névmás, de nem volt T/3. alak. Birtokos jelzőként ma is az *ő* személyes névmás szerepel T/3. funkcióban is: *az ő házuk*. E/3. névmási birtokos jelző áll T/3. birtokszó előtt a HB.-ben is: *iv uimadřagucmia*: (az) *ő* imádságuk miatt. Ugyanez a helyzet akkor is, ha az *ő* személyes névmás határozószói személyes névmást (*ővele*, *ővelük*) vagy visszaható névmást nyomatékosít (*őmaga*, *őmaguk*). A -*k* többesjel az anyagi funkcióban levő *ő*-höz járulhatott (*iü* + *k* > *ő* + *k*), a többes számú főnevek analógiájára.

2. A nominatívuszi személyes névmások funkciói:

alany (vö. KTSz.: „ment *en* tudum”, „aldut uog *te*”: áldott vagy *te*; HB.: „Kic ořvc. *miv* vogmuc”: Kik azok? *mi* vagyunk);

birtokos jelző (vö. ÓMS.: „*en* eřes urodü”: *én* édes uracskám, „*the* werud hullothy *en* iuhum olelothy”: *te* véred hullása *én* jonhom [’lelkem] alélása; HB.: „*miv* ifemucut”: *mi* ösünket). Az *ü* (*ő*) személyes névmás nemcsak E/3., hanem T/3. birtokszó előtt is áll (vö. HB.: „*vimaguc mend řzentucut* ... *hug řyten iv uimadřagucmia* [T/3.] *bulřaffa w bunet* [E/3]”: imádjuk mind szenteket. ... hogy isten *ő* imádságuk miatt bocsássa *ő* bűnét).

Személyes névmás nemcsak szintagmatag lehetett, hanem nyomatékosító szerepben is állhatott, mégpedig határozószói személyes névmások előtt (vö. KTSz.: *te veled*; HB.: *w neki*; KTSz.: *ev mia*; HBk.: *tiv bennetuc* ’titeket’).

1.1.2. Az akkuzatívuszi sor

Hat elemből áll: *engem*, *téged*, *őt*, *minket*, *titeket*, *őket*, eltérő morfológiai felépítéssel.

1. Az *engem(et)*, *téged(et)* alakban *-g* (<*-ŋ) képzőelem van, amelyet személyjel (*-m*, *-d*) követ (a *-t* tárgyrag nem kötelező);
 2. A *minket*, *titeket* alakban a *mi-*, *ti-* tőhöz személyjel, majd kötelező tárgyrag járul;
 3. Az *őt*, *őket* alakban sem képzőelem, sem személyjel nincs, a tárgyrag pedig kötelező.
- Szerkesztésükben a főnevek mintáját követik. Az akkuzatívuszi sor is az ősmagyar korban formálódott ki: a fenti (1–3.) sorrendben.

A névmásképzőnek legvalószínűbben tőtestesítő szerepe volt: **imšgšmš ~ emšgšmš > emgem* (a második, nyíltzótagi magánhangzó kiesésével). Személyjel a hat elem közül négyben található (E/1–2., T/1–2.); a morfémák sorrendjét tekintve megelőzik a tárgyragot, s ez arra utal, hogy a szóalakba korábban épültek be.

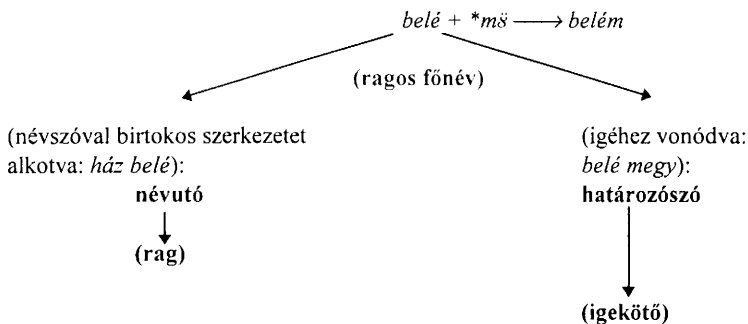
A *-t* tárgyrag elterjedése az akkuzatívuszi soron a 3. személyű alakok felől indulhatott meg. Egyrészt azért, mert ebben a személyben (szemben az 1. és 2. személyű alakokban megjelenő determináló erejű személyjelekkel) nincs személyjel. Másrészt: mind jelentéstani, mind grammatikai viselkedésük tekintetében ezek a névmások állnak legközelebb a főnevekhez. Minden bizonynyal a *kéz : kezet*, *ház : házat*, *nő : nőt* típusú szembenállások teremtették meg az alapját annak, hogy a névmási sor megfelelő helyén *ő*: *őt*, később emellett *ők*: *őket* alakpárok jelentkezzenek.

Az analógia részint innen, a 3. személyből vihette tovább a tárgyragot, először a T/1. és T/2. *minket*, *titeket* alakokra. E formák megszilárdulásához és gyors elterjedéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a megfelelő főnévi alakokban (*házunkat*, *házatokat*) a személyjel és a kialakuló *-t* tárgyrag kapcsolata szoros volt. A *-t* tárgyragot legkésőbb az *engem*, *téged* vehette fel (máig sem kötelező érvénnyel); de ez a „legkésőbb” is ősmagyar kori, ősmagyar kor végi lehet.

1.1.3. A határozószói személyes névmások

A személyes névmási paradigmából a nominatívusz és az akkuzatívusz kivételével az összes viszonyragos és névutós alak hiányzik: nincs *én-be*, *te-előtt*. Helyettük alakkiegészüléssel a megfelelő személyragokkal ellátott ragos névszók és névutók épültek be a ragozási rendszerbe (*belém*, *előtted*). Ezek az alakok az ősmagyar kor első felében jöhettek létre (egyes elemek esetleg alapnyelvek). A mai magyar viszonyragozási rendszer 12 elemének van határozószói személyes névmási megfelelője: közülük 8 már a korai őmagyar korból is adatolható; ez is régi keletkezésükre utal (vö. HBK.: *bennetuc*; KT.: *rohtonc*; KTSz.: *rolad*; ÓMS.: *Tuled*; KTSz.: *huž[i]jad*; KT.: *nekunc*, *neky*; KTSz.: *veled*; HB.: *erette*).

Kialakulásuk: a *belé* típusú primer ragos főnevek személyes névmással olyan birtokos szerkezetet alkottak, melyben a személyes névmással kifejezett birtokos jelző a birtokszó után állt: *belé + me*: '(én)belém'. Ebben a szórendi helyzetben a személyes névmás toldalékká agglutinálódott: → *belém*. Ezzel a folyamattal párhuzamosan zajlott a *belé* típusú ragos főnevek határozószóvá szilárdulása (később egyesek igeikötővé válása), másrészt névutóvá (később raggá) válása (a névutó hamarabb vált raggá, mint a határozószó igeikötővé):



Morfológiai felépítésük: tő + primer határozórag + személyrag.

A *belém*, *beléd* típusú határozószói személyes névmások töve tehát eredetileg önálló szó volt: *bél* : > *belőlem*, *bennem*, *belém*; *tő* : > *tőlem*; **roy* 'közelség' : > *rólam*, *rajtam*, *rám*; ur. **nä* 'ez' : > *nekem*; stb. E szavak elején tehát nem a *-ben*, *-ról* stb. szekunder rag található, hanem azok a (primer raggal ellátott) önálló szavak, amelyek a szekunder határozóragoknak is előzményeül szolgáltak. A *belém*, *rólam* stb. hangrendje jelzi, hogy a tövet alkotó önálló szó milyen hangrendű volt.

E határozói jelentéstartalmat kifejező személyes névmási rendszerben vannak:

- irányhármasságot kifejezők: a) *belőle*, *benne*, *belé*; b) *róla*, *rajta*, *rá*; c) *tőle*, *nála*, *hozzá*;
- egyirányú határozószói személyes névmások: *vele*, *érte*, *neki*. A *velem* > *vélem*, *nekem* > *né-kem* alakok első szótagi hosszú magánhangzója hangsúly hatására bekövetkezett nyúlás eredménye.

1.1.4. A nyomatékosító szerepű -n toldalékos személyes névmások

Ősmagyar fejlemények lehetnek, bár korai ősmagyar kori szövegműveink közül csak a GyS.-ből idézhető példa e névmási sorra (vö. „*vnū* [= ünün ~ önön] *zaiaual* *mūdut* *igen^f* *tanojagaban*”: *önön* szájával mondott igének tanúságában, „*Vnun* tonohuananac”: *Önön* tanítványának). Ez az -n toldalék az alapnyelvi *-n névmásképzőre vezethető vissza, melynek általában nyomósító, tőtestesítő funkciója volt. Az E/3. alakok magukon viselik az -n toldalékot, ráadásul kettőzve (*önö-n*).

E személyes névmások birtokos jelzőként kapcsolódnak a birtokszóhoz, amely velük számban és személyben megegyezik (*ën* ~ *ënën* szám, *tën* ~ *tënën* szád, *ön* ~ *önön* szája). Ezen kívül még nyomósító elemként állhatnak a *magam*, *magad* stb. visszaható névmások előtt, azokkal számban és személyben egyezve (*ën* ~ *ënën* *magam*).

Valószínű, hogy az ősmagyar korban élesebben kettévált a mondatban eredetileg csak alanyi szerepben álló nominatívuszi személyes névmási (*én*, *té*, *ő* stb.) és a csak birtokos jelzői szerepben előforduló -n toldalékos (*ën*, *tën*, *ën* > *ön* stb.) személyes névmási rendszer. Alanyként azonban a magyarban nem kellett mindig kitenni a személyes névmást, hanem csak nyomósító, hangsúlyos helyzetben volt rá szükség. Ez a funkcionális terheletlenség elősegíthette, hogy az ősmagyar kor során a nominatívuszi sor elemei fokozatosan behatoljanak a birtokos jelzői szerepkörbe, ezzel elősegítve az -n végződéses sor meggyengülését. A funkcionális megingást jelezte, hogy az *ën*, *tën*, *ën* ~ *ön*, *min*, *tin* sor egy második, szintén nyomatékosító szerepű -n toldalékot vett fel: *ënën*, *tënën*, *ënën* ~ *önön*, *minën*, *tinën*. E két ötelemű névmási sor megfelelő alakjai (például: *ën* – *ënën*) tulajdonképpen ugyanazt jelentették; a rendszer túlméretezett volt, ezért egyes elemei (például: *min* – *minën*, *tin* – *tinën*) fokozatosan kivesztek (T/3. -n toldalékos személyes névmás nem is keletkezett, a rendszer fokozatosan visszaszorult).

Ugyanakkor az -n toldalékos elemek jelentéstartalma fokozatosan átalakult: a 'saját' jelentés kifejezése vált e névmások fő feladatává: GyS.: *vnū* *zaiaual* 'saját szájával'. Ebben feltehetően fontos szerepe volt a visszaható névmásokkal való gyakori előfordulásuknak: például: *tënën* *magadat*. Az E/1. *ënën* ~ *önön* *magam* és az E/3. *ënën* ~ *önön* *maga* ősmagyar kori adatai jelzik, hogy egyre jobban elmosódott a kiejtésbeli különbség az E/1. és az E/3. alakok között.

1.2. A birtokos névmások

A személyes névmások birtokjeles alakjai. Létrejöttük előfeltétele az -é birtokjel kialakulása és névszótövekhez való kapcsolódása volt. Mivel ez már az ősmagyar kor során megtörtént, feltehető, hogy a birtokos névmási sor is ekkor alakult ki.

Morfológiai felépítésüket tekintve a birtokos névmási sor elemei egységesek: a személyes névmási tőhöz kapcsolódott az -é birtokjel és a tővel egyező személyt és számot jelölő személyjel:

Személyes névmási tő	Birtokjel	Személyjel
E/1. <i>en-</i>	+ <i>-é</i>	+ <i>-m</i>
E/2. <i>ti-</i>	+ <i>-é</i>	+ <i>-d</i>
E/3. <i>öβ - ~ öv-</i>	+ <i>-é</i>	+ <i>-θ</i>
T/1. <i>mi-</i>	+ <i>-é</i>	+ <i>-nk</i>
T/2. <i>ti-</i>	+ <i>-é</i>	+ <i>-tēk</i>
T/3. <i>öβ - ~ öv-</i>	+ <i>-é</i>	+ <i>(-k)</i>

Figyelmet érdemel, hogy az E/1. és az E/2. névmásban a birtokjel előtt a személyes névmások régebbi hangalakja áll: *en-* (> *én*), *ti* (> *tē*); tehát *en-é-m* és nem *én-é-m*, *ti-é-d* és nem *tē-é-d* a névmás hangalakja. Ebből az következik, hogy a birtokjel még a magánhangzók megváltozása előtt járult a tőhöz.

A *miēnk*, *tiētek* névmások valószínűleg az eredetibb, képző nélküli *mi*, *ti* tövekből alakultak. (A *tiēd* > *tied*, *miēnk* > *mienk*, *tiētek* > *tietek* névmásokban az *é* > *e* rövidülés ómagyar kori lehet.)

A 3. személyű névmásokban (*övé*, *övék*) megjelenő *-v-* az ősi **-β* névmásképző fejleménye. Ezek – morfológiai felépítésüket tekintve – eltérnek az 1. és 2. személyűektől: nincs ugyanis bennük személyjel. (Ezt láttuk a személyes névmás akkuzatívuszi sorában is: *őt*, *öket*.) Az *övé* névmás felépítése ugyanolyan, mint a főnév: *ház-é* ~ *öv-é*. A T/3.-ban (*övék*) más a morfémaak sorrendje: *ház-ak-é*, de *öv-é-k*. Látjuk, hogy a T/3. birtokos névmás az E/3. *övé* többesjellel ellátott alakja. Ennek alapján feltehetjük, hogy volt az ősmagyar korban egy olyan szakasz, amikor az *övé* nemcsak E/3., hanem T/3. funkciót is betöltött. (Hasonló volt a helyzet az *ő* személyes névmással.) A nyelvjárásokban megőrződött *övéké* viszont a megfelelő főnév morfológiai szerkezetéhez hasonló: *házaké*.

A birtokos névmásokba valószínűleg már az ősmagyar korban beépült az *-i* birtoktöbbsesítő jel: *enyéim*, *tiēid* stb., így ez a paradigma is lényegében ősmagyar kori.

1.3. A visszaható névmások

1. Ómagyar kori funkcionális sokszínűségük is azt támasztja alá, hogy keletkezésük már az ősmagyar kor első felére feltehető. A **visszaható funkció** kifejezésére a magyar nyelv nem a már létező ősi személyes névmási elemeket használta fel (*én*, *én* ~ *ēnēn* stb.), hanem új alakokat fejlesztett.

A visszaható funkció lényege annak kifejezése, hogy a cselekvő alany és a cselekvés tárgya azonos: *Én látom magamat*. A visszaható névmások keletkezése összefügg az ősmagyar kor folyamán formálódó határozott és általános igeragozás kialakulásával.

E hat elemű névmási sor töve a 'test' jelentésű *mag* főnév (vö. *mag-zat*), melyhez személyjelek járulnak. Önálló visszaható névmássá valószínűleg 'test' → 'saját test' → 'saját személy' → 'maga' jelentésféjlődés során vált. Már korai szövegeinkből adatolható (vö. HB.: „Num heon *muga nec*”: Nem csak *magának*; ŐMS.: „ne leg kegulum *mogomnok*”: ne legyen kegyelem *magamnak*). Ezek az adatok azt jelzik, hogy a visszaható névmás eredeti főnévi jellegét megőrizve határozói viszonyragokat vehet fel (vö. *háznak* ~ *magamnak*, de: nem *én-nek*, hanem *nekem*).

2. A visszaható névmásnak az ősmagyar kor során **nem visszaható** funkciója, **csak a saját személyt kifejező** használata is kialakult; *-n* toldalékos személyes névmással nyomósított szerkezetben (*ēn[ēn]-magad*, *tēn[ēn]-magad* stb.) alanyként is állhatott: *Énnēn magam* elmegyek veletek; ilyenkor személyes névmási funkciót tölt be. (Önálló alanyi szerepben csak a középmagyar korban jelentkezik: *magam megyek*.)

Birtokos jelzőként is állhatott: *a magam háza, a magad baja* stb. A visszaható névmás ilyenkor a főnevekhez hasonlóan viselkedik (*az apám háza, a fiad baja*): a birtokos számát és személyét a személyjelek fejezik ki; a birtokszóként álló főnév pedig csak 3. személyű személyjeleket kaphat: *magam háza, magad baja* stb., szemben az *én házam, te bajod* szerkezettel. Érdemes megfigyelni, hogy ez esetben a T/3. személyű birtokost is ki lehet önálló alakokkal fejezni: *maguk baja*, de: *ő bajuk* (lásd a személyes névmásokról mondottakat).

2. A főnévi, melléknévi és számnévi névmások

2.1. A mutató névmások

Alapnyelvi eredetű mutatónévmás-tövek folytatásai; rendszerük lényegében az ősmagyar korban kialakult. Ősi sajátossága a mutató névmási kategóriának, hogy a palatális-veláris szembenállás révén mód nyílik a közelségre-távolságra vonatkozó információ közlésére. Az is régi sajátosság, hogy különféle fajtái a közlési helyzettől függően képesek kifejezni rámutatást, nyomósítást, azonosítást.

Az alapnyelvi mutatónévmás-tövek, melyekből a magyar mutató névmási rendszer kibontakozott, a következők: a magas hangrendű s közelre mutató alapnyelvi **s*, melynek magyar nyelvbeli folytatói az *i-*, *ē-* és *e-* (például: *i-tt*, *ē-hol*, *e-z*), a mély hangrendű s távolra mutató alapnyelvi **ʒ*, melynek folytatói az *u-*, *o-* és *a-* (például: *ú-gy*, *o-tt*, *a-z*). A pusztá vokálisból álló névmástövek mellett voltak még *t*-vel és *m*-mel kezdődő, szintén palatális-veláris kettősséget felmutató, CV felépítésű névmástövek. A **tš/ts* található például a *tül*, *távol*, *té-tova*-féle határozószókban, a **mš/ms* névmás van a *ma*, *most*, *majd* stb. határozószók tövében.

1. A főnévi mutató névmások. Az alapnyelvi pusztá vokális található az *ez*, *az* mutató névmásban. Mássalhangzója ősi **t*-re megy vissza: ez minden bizonnyal névmásképző. Az ősmagyar korban VCV felépítésű volt.

a) A magánhangzóból álló névmástőhöz primer határozóragok is járultak: az ilyen ragos névmások határozószóvá szilárdultak: *itt*, *ide*, *ily* 'így; ennyire', *így*; *ott*, *úgy* stb., vagy más fajta névmássá váltak: *ilyen*, *olyan*, *ennyi*, *annyi*. Ezek többeli magánhangzóját is figyelembe véve az ősi, illetőleg ősmagyar eleji névmástő magánhangzója felső nyelvallású lehetett, ami az ősmagyar, illetve az ómagyar korban kétszeresen is nyiltabbá vált: *i > ē > e*, illetve *u > o > a*.

A főnévi mutató névmásokhoz a szófaji jellegüknek megfelelő összes viszonyrag járulhatott, különbség csak abban mutatkozott, hogy a toldalék a teljes vagy a csonka tőhöz kapcsolódott-e. Az ősmagyar korban nemcsak a *-k* többesjel, hanem a *-t* tárgyrag is a teljes tőhöz járult (vö. HB.: *oʒvc* [= azok]; KT.: *oʒut* [= azot > azt]. A testes határozóragok a csonka tövű névmáshoz kapcsolódtak: HB.: *oʒchuʒ* [= ahhoz > ahhoz]; KTSz.: *oʒnoc* [= aznak > annak]).

b) Az *ezen*, *azon* névmások is ősmagyar koriak; ezek az *ez*, *az* főnévi mutató névmás és egy feltehetően nyomósító szerepű *-n* névmásképző összekapcsolásával keletkeztek. (Ugyanez a névmásképző található az *ilyen*, *olyan*, *milyen* melléknévi névmásokban is.)

c) A *t*-vel és *m*-mel kezdődő, palatális-veláris ősi mutató névmási tövek az ősmagyar kor előrehaladtával feltehetően egyre inkább csak ragozott formában, határozószóvá szilárdulva élnek (*tél*, *tül*, *tova*, *távol*; *ma* 'most', *most*, *majd* stb.).

2. A melléknévi mutató névmások. Nagy valószínűséggel kialakulhattak az *ily* (> *ilyen*), *oly* (> *olyan*) melléknévi mutató névmások is. Tövéük az *ily*, *oly* 'így, úgy' módhatározószó (*i/o*-névmástő + *-l* ablatívuszrag), melyhez *-n* névmásképző járult. A HB.: „*wl keferuv*” adata az 'annyira' jelentésű fokhatározó-szói szerepet mutatja. Az *ily*, *úly* ~ *óly* magánhangzója az ősmagyar korban (és a HB. idején is) feltehetőleg hosszú: hangsúlyos, sőt emfátikus nyúlás eredménye

lehet; ezt őrzi az *így, úgy* módhatározószó. (A névmás rövid magánhangzós *ily, oly* alakja az ómagyar korban alakulhatott ki; ebben szerepet játszhatott az *itt, ott, ide, oda* analógiája.)

Az *ily, oly* módhatározószó melléknévi névmássá válása párhuzamba állítható a határozószók mellékevesülésének folyamatával (*messze földön*; lásd a határozószók fejezetét).

3. **A számnévi mutató névmások.** Az ősmagyar korra az *ennyi, annyi* meglétét tehetjük fel. Korai ómagyar kori szövegeinkben ugyan nem fordulnak elő, de a HB.-beli „*Menyi miloftben*” kérdő névmási adata utal meglétükre. Két morfémából állnak: az *ez, az* mutató névmáshoz az egyező mértéket jelölő *-nyi* képző járul; az *ennyi, annyi* névmás hosszú *-nyy* hangja regresszív hasonulás eredménye (bár az sincs kizárva, hogy a magánhangzós *e-, a-* tőhöz járult a *-nyi, és* akkor intervokális helyzetben geminálódott az *-ny-*).

2.2. A kérdő névmások

Az uráli eredetű *ki, mi* kérdő névmások az ősmagyar kor elején is CV felépítésűek lehettek, s a tő mássalhangzója *k*, illetve *m* volt. A rokon nyelvi megfelelők arra utalnak, hogy az ősi kérdő névmások is palatális-veláris kettősségűek voltak.

Az *m*-mel kezdődő kérdő névmás az ősmagyar korban palatális *mi, mely, menyi* (HB.) hangalakban szilárdult meg. A *k*- kezdetű kérdő névmás ősi palatális-veláris kettőssége az ősmagyar korban is folytatódott: palatális magánhangzó előtt a *k*- megmaradt *k*-nak (*ki*), veláris előtt pedig spirantizálódott: *k- > χ- > h* (*hol, hány* stb.).

1. **A főnévi kérdő névmások.** A főnévre kérdező *ki és mi* már a korai ómagyar korból adatható, mégpedig a maival egyező alakban (vö. HB.: „*mic vogmuc*”, „*Kic ozvc*”; KT.: „*de qui legen nek ý atia*”: de *ki* legyen neki atyja). Funkcionális megoszlás alakult ki a két névmás között: a *ki* elsősorban személyekre vonatkozóvá vált, a *mi* viszont személyekre, élőlényekre, élettelen tárgyakra és elvont dolgokra egyaránt vonatkozhatott.

2. **A melléknévi kérdő névmások.** Ebben a névmási kategóriában nem alakult ki önálló személyre vonatkozó elem, mint a főnévi kérdő névmások esetében (*ki*). Az ide tartozó névmások többsége a *mi*-kérdő névmási töből vagy ennek *mē-* tőváltozatából eredeztethető. A korai ómagyar korból nem maradtak fenn adatok, de a *mely*-ről feltehetjük, hogy az ősmagyar kor során alakult ki a *mē-* főnévi kérdő névmás és az *-l* ablatívuszrag összekapcsolódásával, valószínűleg az *ily, oly* melléknévi mutató névmásokkal párhuzamosan. Lehetséges, hogy a *ho-* kérdőnévmás-töből az ősmagyar korban keletkezett a *holy(an)* 'milyen' névmás. Az, hogy a palóc és a szlavóniai nyelvjáráásokban előfordul, régisége mellett szól.

3. **A számnévi kérdő névmások.** A *hány* és a *mennyi* is az ősmagyar korban keletkezhetett: HB.: „*Menyi miloftben*”. A *mennyi*-ben a *mi* kérdő névmás *mē-* tőváltozatához az egyező mértéket jelölő *-nyi* képző járult; ez valószínűleg az *ennyi, annyi* névmással párhuzamosan történt. A HB. adata még a rövid *-ny-*et mutatja. A geminálódás (az *ennyi, annyi* analógiájára) későbbi lehet. A *hány* az ősi *k* kezdetű veláris magánhangzós kérdő névmási töre vezethető vissza (vö. *hol, hová* stb. is); ehhez valószínűleg az ősi *-n* határozórag (*n > ny*) járult.

A két névmás funkcionális elkülönülése is ősmagyar kori lehet: a *mennyi* elsődlegesen a mennyiségre kérdezhetett, a választ nem számszerű értékben hívhatta elő. A *hány* viszont inkább szám szerinti mennyiség után tudakozódhatott.

2.3. A vonatkozó névmások

A kérdő névmási rendszerre épül, abból vált ki az ősmagyar korban (a határozatlan névmások mellett) a vonatkozó névmások kategóriája. Kialakulásuk a vonatkozó mondat szerkezetek létrejöttével volt összefüggésben. A mondatban kötőszói szerepűek.

A *ki*, *mi* stb. vonatkozó(-határozatlan) névmásoknak a kérdő névmások közül való funkcionális kiválását az ősmagyar korban még nem követte alaki elkülönülés: az *aki*, *ami* stb. alakok még a JókK.-ben is ritkák.

Valószínűleg e névmásoknak is kialakult szófaj-helyettesítő szerepük, bár Árpád-kori szövegeinkben csak az elsősorban főnévhelyettesítő *ki*, *mi*, illetve ezek toldalékolt alakjai fordulnak elő; vö. ÓMS.: „maraggun urođum *kyth* wylag felleyen”: maradjon uracskám, *kit* világ féljen, „en erzem ez buthuruth *kyt* niha egyre”: én érzem ez bűtört, *kit* [’amit’] néha ígére; stb. A HB.: „yfa *ki* nopun emdul”: isa, *ki* [’amely’] napon eendel; valamint az ÓMS. adatai: „en iumhumnok bel bua *qui* ſumha nym hyul”: én jonhomnak bel búja, [a]*ki* [’ami, amely’] soha nem hűl. Mindezek arra utalnak, hogy még ekkor sem használatos a szintén főnévhelyettesítő *mely* (*amely*) névmás, hanem helyette melléknévi szerepben a *ki* áll.

Az, hogy a korai vonatkozó névmások főnévhelyettesítő szerepük. valószínűleg keletkezéstörténeti okokkal magyarázható: kezdetben a vonatkozó melléknomat a főmondat alanyául (illetve állítmányául) szolgált, s így a kötőszóként álló vonatkozó névmásnak elsődlegesen a főnév-helyettesítő szerepe volt jelentős. Másrészt a főmondatban utalószóként szintén a csak főnévhelyettesítő *az* mutató névmás állt; vö. JókK. 48: „*az* bezedek *kyket* hallottal”.

2.4. A határozatlan névmások

A kérdő névmásokból vált ki az ősmagyar korban a vonatkozó névmásokon kívül a határozatlan névmási kategória is. A *ki*, *mi*, *mely*, *mennyi*, *hány* névmás kezdetben alaki különbség nélkül tölthette be mindkét funkciót (sőt a vonatkozó névmásit is); a két szerepet a hangsúly és a hanglejtés eltérése különböztethette meg (például: „*Ki* ment el?” – „*Ki* [’valaki’] *el*ment, *ki* [’valaki’] *itt*maradt.”).

Szófaj-helyettesítő szerepük ezeknek is volt, de nem alakult ki az a következetes használat, hogy egy-egy elem csak egy-egy szófajt helyettesít. A *ki*, *mi*, *mely* például főnév és melléknév helyett is állhatott: ’valaki, valami’ és ’valamilyen’ jelentésben egyaránt szerepelhetett. A *hány*, *mennyi* viszont valószínűleg csak meghatározatlan mennyiségre vonatkozott.

Az ősmagyar korban keletkezhetett az *egy* ’egyik’ és a *más* határozatlan névmás: az *egy* számnévből, illetve az *m-* kezdetű ősi mutatónévmás-többlől (vö. *ma*, *majd*); a *más* -s eleme valószínűleg melléknévképző.

Az *egy* és *más* határozatlan névmáshoz talán már az ősmagyar korban hozzákapcsolódott az -*ik* kiemelőljel: az így keletkezett *egyik*, *másik* határozatlan névmás is egyaránt lehet főnévi és melléknévi névmás. Számnevet szemantikai okokból nem helyettesíthetnek.

Ősmagyar kori lehet az *egyéb* is: megszilárdult középfokjeles alakulat az *egy* melléknévi határozatlan névmásból. (Vö. KTSz: „ez nem *ygeb* germuk hanum yjt[en]”: ez nem *egyéb* gyermek, hanem isten.)

Az eddig említett egyszerű határozatlan névmások mellett egyes összetettek is létrejöttek már az ősmagyar korban: kérdő névmásokhoz kapcsolódó *né-* és *vala-* előtaggal. A *né-* valószínűleg az uráli **nä* ’ez’ mutató névmási tövel van kapcsolatban (vö. *néki* ’több közül némely személy’, *némi*, *némely*, *néhány*), a *vala-* pedig a *val-* tövű létige folyamatos melléknévi igeneve (*valá* ~ *való*). A korai ősmagyar korból egy *né-* előtagú szót tudunk adatolni, ami ugyan nem névmás, hanem határozószó, de a *né-* előtag létét bizonyítja (vö. ÓMS.: „en erzem ez buthuruth | *kyt niha* egyre”: én érzem ez[en] bűtört, *kit néha* [’egykor, régen’] ígére).

A *né-* és a *vala-* előtagú névmások funkcionális elkülönülése is megindulhatott vagy megtörténhetett: a *né-* előtagúak az általuk pontosan meg nem nevezett személyek, dolgok stb. kis számára, kis mennyiségére utalhattak (például: *némely* barátok mondták), a *vala-* előtagúak pedig inkább a meg nem határozottságot, az ismeretlenséget jelölhették (például: *valamely* barátok adtak jó példát).

Feladatok

1. Hogyan vélekedik az *én* személyes névmás etimológiájával kapcsolatos azon felfogásról, amely szerint e névmásunk az *éz* közelre mutató névmás *é-* eleméből és az uráli **-n* névmásképző kapcsolatából keletkezett? A hangtani szempont mellett a rendszertani körülményekre is figyeljen!

2. Hogyan függenek össze a következő háromirányú részrendszerek egymással?

a) a *belőlem, bennem, belém* és a *-ból/-ből, -ban/-ben, -ba/-be*;

b) a *rólam, rajtam, rám* és a *-ról/-ről, -on/-en/-ön, -ra/-re*;

c) a *tőlem, nálam, hozzám* és a *-tól/-től, -nál/-nél, -hoz/-höz/-höz*.

3. A személyes névmások akkuzatívuszi sorában *engem(et), téged(et), őt, minket, titeket, őket* alakokat teszünk fel már az ősmagyar kor végére. Védje meg azt az állítást, hogy az ősmagyar korban a *-t* tárgyrag először a 3. személyű alakokon jelenhetett meg, s onnan terjedt tovább: először a T/1. és T/2. alakokra, majd az E/1. és E/2.-re.

4. Mi lehet a magyarázata annak, hogy a 3. személyű személyes névmással kifejezett tárgyat tartalmazó mondatokban (például: *Te látod őt*) határozott ragozása, az 1. és 2. személyű személyes névmással kifejezett tárgyat tartalmazókban pedig (például *Te látsz engem: Ő lát téged*) általános ragozása az ige?

5. Miben és miért térnek el egyes 3. személyű névmások az 1. és 2. személyűektől? Vö. *őt, őket – engem, minket, téged, titeket; övé, övék (övíké) – enyém, miénk, tiéd, tiétek* stb.

6. Az Ön által ismert idegen nyelvekben milyen különbségek mutatkoznak az 1.–2. és a 3. személyű névmások között?

7. A *t*-vel és *m*-mel kezdődő, palatális-veláris alapnyelvi eredetű mutató névmási tövek már csak (primer) határozóraggal megszilárdulva adatolhatók nyelvemlékeinkből; például: *tél, túl, té, tova, távol; ma, most, majd*. Rokon nyelvi megfelelők segítségével próbáljon állást foglalni abban a kérdésben, hogy mikor kezdődhetett meg a ragszilárdulás, azaz mikor szűnhetett meg e névmások szabad, önálló használata. (Az alapnyelvben? Az ősmagyarban?) Ez egyúttal azt a kérdést is magában foglalja, hogy mikor keletkezhetek az egyes primer határozóragok megszilárdulásával e névmástöví határozószók.

II. AZ ÓMAGYAR KOR

Főleg azokat a jelenségeket mutatjuk be, amelyek számottevően változtak a korszak folyamán. Alaki és funkcionális kérdésekről egyaránt lesz szó, de az adott névmásfajta ómagyar kori helyzetétől függően különböző hangsúlyokkal.

1. A főnévi névmások

A főnévi névmások rendszere az ómagyar kor elején már majdnem mai teljességében áll előttünk. Új típusként csupán a kölcsönös névmás jött létre az ómagyar kor folyamán.

1.1. A személyes névmások

A szorosabb értelemben vett személyes névmások paradigmatiszusz rendszert alkotnak: van lineáris paradigmájuk, azaz nominatívuszuk, akkuzatívuszuk, kifejezik a birtokos jelzót; határozós alakjait – rendszertani kiegészítéssel – a határozószói személyes névmások képviselik. Ugyanakkor vertikális paradigmájuk is van, azaz 6 elemből álló szám- és személyjelölő rendszerük.

A birtokos jelzőként álló személyes névmás paradigmájából az ómagyar korban (és ma is) hiányzik a T/3. személy. Szerepét az E/3. látja el: az *én házam*, a *te házad*, az *ő háza*, a *mi házunk*, a *ti házatok*, de: az *ő házuk*. Tehát a főnévi birtokszó 6 elemű jelrendszeréhez a birtokos 5 elemmel kapcsolódik. Ezt az 5 elemet használja föl nyelvünk a határozószói személyes névmás (3. sz.: *ővele*, *ővelük*) és a visszaható névmás nyomatékosítására is (3. sz.: *őmaga*, *őmaguk*), azaz a nyomatékosító szerepű *ő* E/3. és T/3. értékű. Az előbbihez hasonlóan az *-n* toldalékos névmás paradigmája is 5 elemet tartalmaz, 3. személyben nem tesz különbséget egyes és többes szám között (*őmaga*, *őmaguk*).

1.1.1. A nominatívuszi sor

Az E/1.-ben az ómagyar korban még az alsó nyelvválású hosszú vokálist tartalmazó *ēn* alak lehetett az uralkodó forma. Az E/2.-ben zárt *ē*-vel számolhatunk: *tē*. Az E/3. személyű névmás a nyelvjárásonként eltérő irányú monoftongizálódás eredményeként *ō* és *ū* formában élt. (Az illabiális irányú monoftongizálódásnak is vannak nyomai: *é 'ō'*.)

A T/1.-ben a *mī ~ mū* (> *mi ~ mü*) alaki kettősből a fő variáns a *mī* > *mi* lehetett. Valószínű, hogy *-nk* személyraggal bővült változata, a *mink* is ómagyar kori, bár csak későbből adatolható. A *tī ~ tū* (> *ti ~ tü*) mellett is megjelent az ómagyar korban a *-k* többesjellel bővült *tik* forma, de csak tárgysetben tudjuk adatolni: PeerK. 187: *tiktiket*. A T/3.-ban *ōk ~ ūk* alakváltozatok éltek. Ritkán felbukkannak a nyelvemlékekben az elcsmisméltéses *ōkek* alak is.

Ezek a személyes névmások a mondatban az alany (és ritkán az értelmező) szerepét töltötték be.

1.1.2. A birtokos jelzői szerepű személyes névmások

1. A birtokos jelzőként álló személyes névmás természetesen nem kaphat semmiféle toldalékot, de szerepkörében – ha nagyon korlátozott mértékben is – az ómagyar korban megjelent a *neki* határozószói személyes névmás. Itt a főnevek köréből kiinduló analógiás hatással számolhatunk: a *világ világa* típusú, eredetileg ragtalan birtokos jelző mellett még az ősmagyar korban megindulhatott a *-nak/-nek* ragos forma kialakulása is: *virágnak virága*. Ennek analógiájára a személyes névmási birtokos jelzőnek két ragozási sora jött létre:

Az esetrag nélküli ragozási sor	Az esetragos ragozási sor
(az) én házam	nekem (a) házam
(a) te házad	neked (a) házad
(az) <i>ő háza</i> vö. (a) <i>fiú háza</i>	<i>neki (a) háza</i> vö. (a) <i>fiúnak (a) háza</i>
(a) mi házunk	nekünk (a) házunk
(a) ti házatok	nektek (a) házatok
(az) <i>ő házuk</i> vö. (a) <i>fiúk háza</i>	<i>nekik (a) házuk</i> vö. (a) <i>fiúknak (a) háza</i>

Az ómagyar korban is az *ő háza* típus volt az általános; a *neki a háza* típus periférikus jelenség lehetett, bár már a KT.-ből adatolható: *neký atia*.

A személyes névmási birtokos jelző rendkívül gyakori volt az ómagyar korban: mind főnév előtt (*te véred*), mind határozószói személyes névmás előtt (*mi velünk*). Ez elsősorban nyomatékosítási céllal, illetve a közlés érzelmi telítettségével magyarázható.

2. Az ómagyar korban bizonyos megszólítási formákba is beépült névmási birtokos jelző: (a) Az „*uram, én Istenem*” szerkezet tagolatlan mondat értékű, a mondat szerkezetébe nem épül be; (b) A *te kegyelmed-, ti kegyelmetek-, te nagyságod-, te felséged-*féle formulák viszont beépülnek a mondatba, és ott alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői szerepet tölthetnek be. Főleg levelekben gyakoriak. A *te kegyelmed-*félék belső szerkezetüket tekintve 2. sz.-űek, a mondat szerkezete

felől nézve azonban 3. sz. értékűek: 3. sz.-ű igei állítmányhoz kapcsolódnak akkor is, ha a távolabb álló szövegrészekből kitetszik, hogy a felek között udvarias tegező viszony van: 1486 k.: „tugya *the Kegelman* ... tugyad byzonnal” (MNy. 1925: 115). Az efféle szerkezetekben lehetjük meg nyelvünkben a **magázás** kiindulópontját.

1.1.3. Az akkuzatívuszi sor

Az *engem* ~ *engemet*, *téged* ~ *tégedet* az adatok szerint egyenrangú változatok voltak az ómagyar korban. A tárgyragos alakokat nyomatékosabbnak érezhették, ezért – főleg az emelkedettebb hangulatú biblikus szövegekben – ezek a gyakoribbak. E/3.-ban az *öt*, *űt* helyett az elemisméltéses *ötet*, *űtet* volt az általános használatú. Ez utóbbi forma a kódexek korában a magasrendű írásbeliségnek is szerves eleme volt. Megléte mind a mai napig folyamatosnak kell tekintenünk, bár napjainkra alsóbb nyelvi szintre szorult vissza.

A többes számban a *minket*, *títéket* (*tiktéket*) mellett megtalálhatók a *bennünk(et)*, *benneték(et)* elemek is: HB.: *tiv bennetuc* 'títéket'. Az eredetileg szoros belviszonyt kifejező helyhatározó partitívusi 'közülünk. közületek' jelentésű határozóvá vált, majd részleges tárgy, végül a személyes névmás T/1. és T/2. akkuzatívuszi alakja lett belőle.

A tárgyragos alakok csak a korszak végén bukkannak fel. Mindemellett az ómagyar kor írásbeliségében a *bennünk(et)*, *benneték(et)* ritkán fordul elő: a *minket*, *títéket* lehetett az uralkodó variáns.

1.1.4. A határozószói személyes névmások

1. A **főnévi határozóragokkal párhuzamba állítható** határozószói személyes névmások. A *belé*, *belől*, *réá* névutó raggá válása után a következő háromirányú részrendszerekkel számolhatunk: a) *belőle*, *benne*, *belé*; b) *róla*, *rajta*, *rá*; c) *tőle*, *nála*, *hózzá*. Egyirányúak: *vele*, *érte*, *neki*.

Néhány ómagyar kori sajátosságuk:

a) **Hangalakiak.** A *belőle*, *tőle* *ő*-je *ű*-vel váltakozott. Intervokális *-l-* hangjuk (bizonyos nyelvterületeken, illetve kódexekben) geminálódott (időtartam-átváltással), az E/3. birtokos személyjel pedig labiális (*ö*) változatban jelent meg: MünchK. 87vb: *bëlöllö*, *töllö*.

A korábbi *hozzá* alakban megtörtént a teljes hasonulás (*zj* > *zz*), és a korszak folyamán egyre gyarapodnak a hasonult (*hozzá*) ejtést tükröző adatok.

Az *érte* névmás mellett, *vele* egyenrangúnak látszó használatban élt a tövégi magánhangzót is tartalmazó *éréte*, illetve *érotte*.

b) **Morfológiaiak.** Egyes latívuszi irányú névmásokhoz E/3. sz.-ben birtokos személyjel is járult: *réá* – *réája*, *hózzá* – *hózzája*, de ezek a ritkább alakok. A *neki* mellett is megjelent a *nekie*, sőt ez a T/3. sz.-ben is előfordult: 1507: „*Nekyék* A3 Jsten meg(f)űzet” (NyIrk. 1962: 187).

Elemisméltés is felbukkan egy-egy névmásban: BécsiK. 8: *tölldetöl*, 20: *tölldetöl*. A *nála* elemisméltéses alakjának (*nálamnál*) viszont funkcionális értéke volt: a hasonlító határozó sajátja: PéldK. 68: „*nalatoknal ... erewfb* vagok”.

2. A **névutókkal korreláló** határozószói személyes névmások az előbbi csoportnál lazább rendszert alkottak. Háromirányúak: *alóla*, *alatta*, *alá* ~ *alája*; *előle*, *előtte*, *előbe* ~ *előben*; *közüle*, *közötte*, *közibe* (*közé?*); *mellőle*, *mellette*, *mellé* ~ *melléje*. Egyirányúak: *ellene*, *felőle*, *körüle* ~ *környüle*, *miatta*, *utána*. A *miatta* funkciója az ómagyar korban 'általá' jelentésű eszközhatározó volt.

Új elem a *nélküle* névmás (ekkori a *nélkül* névutó is). Adatainkban a névutó található ugyan, de a személyre vonatkoztatás mozzanata sejteti a majdani névmást: FestK. 389: *naalad neekwl*. A *-nak/-nek* ragos főnévhez járuló *közepette* névutónak keletkezett a kódexek korában névmási alakja (BécsiK. 22: *műközépette*nc), de ez a kezdemény folytatás nélkül maradt.

1.1.5. Az *-n* toldalékos személyes névmások

A korábban kialakult rendszer az ómagyar kor folyamán a fellazulás jeleit mutatja. E névmások eredetileg birtokos jelzőként kapcsolódtak a velük számban és személyben megegyező

birtokszóhoz: *én ~ ön* (*önnön*) *szám, tén ~ ön* (*tönnön*) *szád*. Az ómagyar kor második felére azonban az eredeti szintagmatikus viszonyoknak csak a burka maradt meg: nyomatékosító és nyomatékosított viszonyává értékelődött át. Ugyanúgy 5 elemből állt a paradigmája, mint a birtokos jelzői személyes névmásoké. Az *-n* toldalékos személyes névmások: *én, tén, ön ~ ön, min, tin*, illetve az újabb *-n* toldalékot felvett alakok: *önnön, tönnön, önön ~ önön, minnön, tinön*.

A rendszer fellazulásának okai között szerepelt például a funkcionális megingás: az E/1. *önnön ~ önön magam* és az E/3. *önnön ~ önön maga* hasonló hangalakú volt; vagy a nominatívuszi E/1. *én (ēn)* és az *-n* toldalékos E/1. *ön* hangalakja is elég közel állt egymáshoz; az *én, tén* stb. és az *önnön, tönnön* stb. jelentése is tulajdonképpen hasonló volt; stb.

Az *-n* toldalékos elemek jelentése átalakult; már a GyS.-ban is 'saját' jelentésű az E/3. alak: *vnū zaiuaul*: Önön szájjával, *Vnun tonohtuananac*: Önön tanítványának. Ugyanakkor a 'saját' jelentés kifejezésére más nyelvi eszközök jelentek meg (a *tulajdon* és a *saját*), elősegítve az *-n* toldalékos névmások fokozatos visszaszorulását: MünchK. 95vb: „a- *tulaidon* iuhocat hya nēuec žezent”; DöbrK. 8: „az lelőknek *tulaidon* Jozaga”. Az *-n* toldalékos névmás és a *tulajdon* azonban együtt is szerepelhetett: JókK. 3: „*ewn tulajdon* kamarayaban”.

1.1.6. Személyes névmásszerű szóalakok

Az ómagyar korban megjelentek olyan névmási szóalakok, amelyek természetük szerint nem különböztek meg a nyelvtani 1. és 2. személyt, tehát nem volt személy szerinti paradigmájuk, esetenként mégis személyjelet kaptak, s így személynévmásszerű funkciót tölthettek be. Csak többes számú alakjuk létezett. T/1.: MünchK. 46vb: *egginc, mafinc*; 1540: *valamellynknek, myndenýkewnknek* (RMNy. 2/2: 33); T/2.: MünchK. 12vb: *kitēc*; BirkK. 2b: *valakitek*; DöbrK. 376: *kiteknek*, 383: *mindenteket, mindentekert*; ÉrdyK. 61: *mellytők*; stb. (Kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmások fordultak elő a kései ómagyar korban ilyen kivételes személyjelezett alakban.)

1.2. A birtokos névmások

Ritkán fordultak elő. Néhány megjegyzés:

Az E/1. **hangalakjában** *é ~ í* váltakozás látszik (*eném ~ ením*); ebben az eredeti intervokális *n*-nek palatális *ny* hanggá válását is jelzik adatok: DöbrK. 330: *enimből*.

Morfológiai sajátosságok. Az E/3. *övé* mellé a 16. század elején, szörványosan, de már létrejött a birtokos személyjellel megtoldott *övéje* szóalak (DöbrK. 297: *öveie*; ÉrdyK. 587: *eweyet*).

A birtok többségét az ómagyar korban is az *-i* birtoktöbbsesítő jel fejezte ki: *enyéim, tied, övéi, mieink* stb.; ugyanakkor az E/1. és az E/2. birtokos névmáson az ómagyar korban a *-k* többesjel is kifejezhette a birtok többségét: *enyémeik, tiedek* (JordK. 35, 687).

1.3. A visszaható névmások

Néhány megjegyzés:

a) **Hangalaki sajátosságok.** A T/1. és a T/3. még jobbra (*mi*) *magonk, (ők) magok* alakú volt, de az *o* helyén megjelent az *u* is: (*mi*) *magunk, (ők) maguk*.

b) **Morfológiai sajátosságok.** A főnévi jelek közül az *-é* birtokjelet vehették föl: 1524: „kynek egeffegeth wgy kewannom myken *en magameth*” (MNy. 1929: 69). Főnévi ragok és névutók is járulhattak hozzájuk: *magával, magunk után*. Tárgyként az E/1. és E/2.-ben együtt élt az eredeti ragtalan és a *-t* tárgyragos forma: *látom magam ~ magamat*.

c) **Funkcionális kérdések.** Korai nyelvelméleinkben önmagukban állnak (HB.: *muga nec*; ÓMS.: *mogomnok*), később nyomatékosító, illetve stilisztikai célú személyes névmással együtt is

használatosak voltak: *tē magad, tēn magad, tēnnēn magad*: DöbrK. 377: „Zereted te kőzeledet: mikent *tēnnōn magadot*”. Az ómagyar korban több funkcióban is gyakori volt. Eredeti funkciójában, a reflexivitás kifejezőjeként fordult elő legtöbbször: JókK. 45: „*magat* terdre le hajttuan”. Ebben a szerepben határozószói személyes névmásokkal is váltakozhatott: *magával visz valamit* vagy *vele visz valamit* (leggyakrabban a *hozzá* fordult elő ’magához’ szerepben: VirgK. 41: „vegy engem *te hozzád*”).

A visszaható névmás (egyéb, főnévre jellemző mondatrészi szerepek mellett) alanyként is állhatott, de akkor nem visszaható, hanem erősen hangsúlyos személyes névmás értékű, ’saját személye’ jelentésű volt: MünchK. 87rb: „*tūnmagatoc* vallonoc énnēkem tanofagot”: *tūnmagatok* vallonok énnēkem tanúságot.

Az alanyként álló *maga* továbbfejlődéseként jöhetett létre – valószínűleg a kései ómagyar korban – a névmás ’egyedül’ jelentése, egyszersmind határozószóvá válása: JókK. 27: „*ewnewew maga* marada”. A *maga* ellentétes kötőszóvá is vált.

1.4. A kölcsönös névmás

Az ómagyar korban keletkezett az *egymás*: JókK. 25: „kerlek týtékett ... zereffetek *egymafi*”. Csak 3. személyt jelöl, és eltérően az összes főnév-helyettesítő névmástól, szemantikai okokból következően nincs többes száma. Nincs személyparadigmája sem, mindhárom személyben ugyanabban az alakban használatos.

Kialakulása is különbözik a csoport többi elemétől: összetétel révén keletkezett valószínűleg a korai ómagyar korban. Az előtag az ’egyik’ jelentésű *egy* határozatlan névmás (a mondat alanyának szerepében), az utótag a *más* határozatlan névmás (tárgyként vagy határozóként állva): „*egy* (a) *mást* segíti”, „*egy* (a) *másnak* szól”. Idővel az egyirányú cselekvés kétirányúvá vált, s belépett a kölcsönösség mozzanata: a *más* jelölte személy is segíti az *egy* névmás jelölte személyt; ezzel működni kezdett a nyelvnek az a szabálya, hogy ha többen cselekszenek egyszerre, akkor az állítmánynak többes számba kell kerülnie. A két elem egységként kezdett funkcionálni, és lassan összefonódott.

Átmeneti formákkal is találkozunk; például birtokos személyjel is kapcsolódhatott a még önálló *egy* és *más* névmáshoz, melyekben jelen van a kölcsönösség mozzanata: KazK. 8: „*egitok mafokat* Jegituen”.

2. A főnévi, melléknévi és számnévi névmások

Közülük az általános névmás a legfiatalabb: az ómagyar kor második felében jött létre.

2.1. A mutató névmások

A *t-* és *m-* kezdetű mutató névmás az ómagyar korban önálló névmásként már nem fordult elő. A pusztá vokálisos (*a/e*) mutató névmás viszont igen.

Valamennyi mutató névmásnak közös tulajdonsága, hogy képes utalni a beszélőhöz viszonyított közelségre (palatális változat), illetőleg távolságra (veláris változat); ez érvényes az ómagyar korban keletkező mutató névmásokra is.

1. A főnévi mutató névmások. Az *e*, *a*, *ez*, *az*, *ezen*, *azon* névmások közül leggyakoribb az *ez*, *az*.

Újak is keletkeztek; összetétellel például több *ugyan-* előtagú főnévi mutató névmás: *ugyanez*, *ugyanaz*, *ugyanezen*, *ugyanazon*. Az *ugyan-* előtag valószínűleg eredetibb nyomósító

funkcióból a 'hasonlóképpen' határozószói jelentésen át jutott el a kései ómagyar korra az azonosító szerephez; így alkot összetett szót a mutató névmással (valamint a mutató névmási határozószóval: *ugyanitt, ugyanazonképpen*). A *mind-* előtagú főnévi mutató névmások, a *mindez, mindaz* az összefoglaló anafora fontos eszközei a korszakban.

Új az *emez* (~ *imez*), *amaz* névmás is. A palatális változat előtagja az *im, imē* vagy *ime* (mutató névmási elemekből álló nyomatékosító határozószó, illetőleg módosítószó). Az *am-* előtag valószínűleg az *ám* szóhasadással elkülönült alakváltozata. (Erre mutat például az *ámhol* 'íme ott' határozószó.) Összetapadásukat az intonáció módosulása (hangsúly, szünet) kísérte, ezért nem mindig lehet megállapítani, hogy még két lexémával vagy már egyetlen egységet alkotó névmással kell-e számolnunk.

E névmások a kései ómagyar korban még csak a kialakulás szakaszában voltak. Az volt a funkciójuk, hogy nyomatékosan rámutattak valamire, s azt szembeállították egy tartalmas szóval megnevezett vagy más névmással megjelölt, esetleg csak gesztussal kijelölt dologgal: VirgK. 60: „*Imez* vennek mosam en meg labat, te kedeg az masyknak”.

a) Néhány morfológiai megjegyzés. Az *e, a, ez, az* főnévi mutató névmás toldalékolhatósága (mint lehetőség) azonos a főnévével, részleteiben azonban számos pontban eltér tőle: képző, jel, rag, névutó járulhat hozzá, de mindegyik morféma tekintetében vannak megszorítások. Például a főnévhez járuló képzők közül csak a *-beli* és a képzőszerű utótagnak minősülő *-féle* kapcsolódott hozzájuk: *azbeli, ezbeli, ebbeli, ezféle, afféle, efféle*. A névszójelek közül csak a *-k* többesjelet és az *-é* birtokjelet veszik fel. Az ómagyar kor második felében keletkezett ragok közül a *-nként* és a *-stul/-stül* sem akkor, sem ma nem járul névmáshoz. A *-kor, -ént, -ként* igen, de ezek határozószók lettek, nem ragos névmások: *ekkor, ezént* 'igy', *ak(k)ént* stb.

b) A funkcionális kérdések közül egyet emelünk ki. Mivel a mutató névmás nemcsak élettelen dologra utal, hanem gyakran vonatkozik személyre is, ezért a személyes névmás helyett is használták: JókK. 39: „menenek *azok* ['ók'] zent ferenczert”. Használati megoszlásuk a szöveg jellegétől függött: az érzelmileg telített és az eredeti magyar nyelvű szövegekben a személyes névmás fordult elő gyakrabban.

2. **A melléknévi mutató névmások.** Az ősmagyar kori *ily, oly, ilyen, olyan* mellé az ómagyar korban új névmások keletkeztek. Éspedig:

a) **Képzéssel:** a *-tén/-tán* képzőbokkal létrejött *ilyetén, olyatán* (tulajdonságra, illetve fajtára mutat rá);

b) **Összetétellel:** az összetettek egy részének előtagja a nyomatékosító funkciójú *ez* mutató névmás: *ezily, ezilyen, ezilyetén*. Az *im-* (> *em-*) előtagúak keletkezése csak a kései ómagyar korban kezdődött el: *imily, imilyen, imilyetén*: KazK. 177: „*Criřtus imelletenkeppen felele*”.

Utótagként a *-féle* járul hozzájuk, többnyire 'fajta' jelentésben: *ilyenféle, ezilyenféle* stb. (más névmásoknak is alkotóelemévé vált: *efféle, afféle, akármelyféle, másféle, mindenféle*). Megszilárdulni látszik benne a hasonlóságra való utalás képessége, s ennek révén egyre inkább képzőnek tűnik.

Az ómagyar kor végén jelentek meg az első *-nemű* utótagú melléknévi mutató névmások: *ilynemű, ilyennemű, ezilyennemű*, bár lehet, hogy ezek ekkor még csak összetétellel valóban levő szó szerkezetek voltak: JordK. 408: „*Ezeellyen nemw* kefejzet [kisértet 'kisértés']”.

E névmásokban az *i- ē-*vel, az *ly* pedig (fonetikai helyzettől és nyelvjárástól is függően) *l*-lel váltakozik, illetve az *ly ~ l* geminálódhat is: *ilyen, illen, olyatán, éllyen* stb.

3. **A számnévi mutató névmások.** Az ősmagyar kori *ennyi ~ ennyé; annyi ~ annyé* névmás képzőjének magánhangzója az ómagyar kor folyamán (rövidül és nyíltabbá válás eredményeképpen) *i ~ é ~ ē; ~ i ~ ē ~ e* váltakozást mutat. E magánhangzóval kapcsolatos változás az is, hogy a kései ómagyar kor elején a képzőben megkezdődött a hangrendi illeszkedés folyamata: ennek eredményeképpen az *annyi* mellé *annya ~ annya* változat is keletkezett (JókK. 1; MünchK. 46va). Ez azonban nem vált általánossá; az egyes mai nyelvjárásainkban felbukkanó *annya* alak megőrzött régiség lehet.

Az ómagyar korban keletkezett az *ez*, *az* főnévi névmással nyomatékosított számnévi mutató névmás: JókK. 41: *ezenne* (= ennyi). A korszak vége felé előfordulási gyakoriságuk csökken. Azonosító értelemben felbukkan az *ugyan- előtagú*, valamint a hasonló szerepű *meg-* előtagú forma is: JordK. VIII b: *vgyan anhee*; JordK. 168: „Zerez ennekem heeth oltarokath, es zerez myndenykre egy egy twlkot, es *megh annee* zamw kojokath”: Szerezzennekem hét oltárokat, és szerezz mindenikre egy-egy tulkot, és *mégannyi* [’éppen annyi, ugyanannyi’] számú kosokat.

2.2. A kérdő névmások

1. **A főnévi kérdő névmások.** Az alapnyelvi eredetű *ki*, *mi* kérdő névmás az ómagyar korban együtt élt a belőle hangsúlyvesztéssel létrejött *ki* és *mi* határozatlan, valamint vonatkozó névmással. A kérdő, a határozatlan és a vonatkozó *ki* és *mi* nem mindig különült el élesen egymástól.

Két új elem: a *mi* kérdő névmás és a *csoda* főnév összetételével alakult *micsoda* és az ennek mintájára létrejött *kicsoda*. Ezek az összetett névmások erős emocionális tartalmúak voltak, de grammatikai különbség nem volt a *mi* és a *micsoda*, illetve a *ki* és a *kicsoda* között.

A *ki* és a *kicsoda* kizárólag személyekre vonatkozott, a *mi*, *micsoda* pedig általában nem személyre. Személyre is kérdezhetett azonban a *mi*, *micsoda*, ha definiáló (és nem identifikáló, nem azonosító) szerepük volt. Ez a funkciójuk a kései ómagyar kor során szilárdulhatott meg: VirgK. 43: „*Myczoda* vagy te ... *mi* vagiok en”; a JókK. megfelelő helyén még a *ki* és a *mi* felváltva szerepel ebben a funkcióban.

2. **A melléknévi kérdő névmások.** Az ősmagyar kori *mely-*ből az *-ik* kiemelőjellel az ómagyar korban jött létre a *melyik* kérdő névmás, összetétellel a *minemű* ~ *minemő* és ennek rövidült alakja, a *minő*.

A *melyek* a *melyik* többes számú szóalakja, és nem a *mely* ’milyen’ többese, tehát nem ’milyenek’, hanem ’melyikek’: BécsiK. 17: „*mèllèc* ... legeneç o vazosoc”. E kérdésre a válasz főnévvel vagy főnevekkel adható meg; tehát elkülönült az egyes számú alaktól: főnévi névmási értéke volt.

3. **A számnévi kérdő névmások.** A *mennyi*, *hány* tovább élt: különböző hangalakú változatokban, a szófajnak megfelelő toldalékolással és funkciókban.

2.3. A vonatkozó névmások

1. A *ki*, *mi*, *mely* stb. vonatkozó-határozatlan névmások funkcionális kiválását a kérdő névmások közül a korai ómagyar korban valószínűleg még nem követte alaki elkülönülés (bár a JókK.-ben elvétve felbukkannak *aki*, *ami*-féle alakok). A többi névmástól való következetes alaki elkülönülésük a kései ómagyar kor jelentős eseménye volt. Ezt a homonímia elkerülésének szándéka támogatta: az eltérő funkciókhoz eltérő alakok kapcsolódtak.

E korban elsősorban *a-*, *az-* előtagot kaptak; emellett *vala-* előtagú vonatkozó névmások is keletkeztek (a *vala-* előtagú névmások határozatlan és általános névmási szerepben is éltek az ómagyar korban). Utótagként a már tárgyalt főnévi, melléknévi és számnévi kérdő névmásokkal azonos alakú vonatkozó névmások szerepeltek. Ezért e három névmáscsoport legfontosabb kérdéseit összevontan tekintjük át.

2. **Az a, az, (e, ez) előtagú összetett névmások.** A veláris és palatális mutató névmás (utalószó) közül a **veláris** lett az összetett vonatkozó névmás előtagja. A kései ómagyar korban észlelhető ugyan némi kezdeményezés a palatális hangrendű utalószó és a vonatkozó névmás összekapcsolódására, meggyökeresedni azonban nem tudott. (NádK. 266: „*E mith* irtam meghiuatlan irtam”; ÉrsK. 488: „*eez myt* mondaaz myes [mi is] twgyok”, sőt: 46: „*Emmyt* tee thez meg fem te dolgod”; NagyszK. 113: *ekith*).

A két névmás összekapcsolódásának folyamata. A főmondatbeli mutató névmás (mint utalószó) és a vonatkozó névmás (mint kötőszó) akkor tudott összekapcsolódnai, ha egymás mellett álltak a mondatban: MünchK. 85va: „*ϕ aʒ ki èn vtannam iuēdō*”. Ebben a helyzetben a mutató névmás hangsúlyvesztése és a tagmondathatár eltolódása után bekövetkezhetett a két lexéma összetapadása. Ez lassan, több fokozaton keresztül történt meg.

Az *a-*, *az-* előtagú vonatkozó névmás megszületésének tényére bizonyos grammatikai körülmények utalnak. Például az egyeztetés hiánya. A következő mondatban az *akiket* már összetett névmás: NádK. 322: „nem mind igazak *a kiketh* mondal”; itt utalószóként többes számban állna a mutató névmás (ti. *azok, akiket*). Új utalószó beiktatódása is jelzi az egyelőre még különírt előtagnak az utótaggal való összetartozását: DebrK. 66: „*eh kepen vannak e azok a mel'eket* hozzád mondnak”; 1526: „*az mith* ýrtal *azt* megh ertetem” (MNy. 1941: 205).

Az összetett szóvá válás akkor tekinthető formailag is lezáródottnak, ha az *az* mutató névmás *z* hangja a következő mássalhangzóhoz hasonul: *akki, ammi, ammely, ammenyi*. (Az ilyen alakok az *a* mutató névmási előtagnak az utótaghoz kapcsolódásával is létrejöhetnek: *a + ki, a + mi* stb.; így a hosszú *-kk-*, *-mm-* geminálódás eredménye is lehet.)

3. A *vala-* előtagú összetett névmások. Például: DöbrK. 381: „*valakiket* lelendetek hyiatok a menegzõbe”. A *vala-* előtag vonatkozó névmási határozószókbán is megtalálható, valamint a vele alakult összetett névmásoknak határozatlan és általános névmási szerepe is volt az ómagyar korban.

4. Főnévi vonatkozó névmások: *ki, aki, valaki, hogyki; mi, ami, valami; mely, amely, valamely* (főnévi névmási szerepet is betöltöttek, nemcsak melléknévi).

Melléknévi vonatkozó névmások: *mely, amely; minemű, aminemű*; valószínűleg (talán a beszélt nyelv szintjén): *minő, aminő*.

Számnévi vonatkozó névmások: *mennyi, amennyi, valamennyi; a hány, ahány, valahány* is meglehetősen, bár ómagyar kori adataink nincsenek rájuk; nem valószínű ugyanis, hogy a vonatkozó szerepű *hány* nélkül létrejöhetett volna a vonatkozó funkciójú *valahányszor* (PéldK. 75).

2.4. A határozatlan névmások

1. Az ómagyar kor előrehaladtával a kérdő névmástól való alaki elkülönülésük – elsősorban a *vala-* és a *né-* előtag révén – erősödött: *valaki, néhány* stb. Ugyanakkor e névmások előfordulásában még sokszor összefonódva jelent meg több névmási funkció: a határozatlan, a vonatkozó és az általános névmási szerep: MünchK. 86ra: „*Valamit* ['valamit', 'amit', 'bármit'] mōdand tūnēctec tēgētēc”. Sőt: a határozatlan névmás más szófajokkal is érintkezik, például az *egy* számmal, illetve határozatlan névelővel.

2. A határozatlan névmásokon belül nem vált szét egyértelműen a főnévi, melléknévi és számnévi névmások csoportja. Voltak olyan névmások, amelyekben a főnévi és a melléknévi, illetve a számnévi szerep együtt jelent meg:

a) Egyértelműen főnévi névmások: *ki, valaki, néki* ~ olykor *egynéki* 'némely ember'.

b) Főnévi-melléknévi kettős szófajúként viselkedett a *mi, egyéb, egy(ik), más(ik), valamely, némely, egynémely*; szófaji értékük csak a mondatban dől el.

c) Főnévi-melléknévi-számnévi hármas szófajú a *valami*.

d) A melléknévi és számnévi szerep összefonódva jelent meg a *némi* ~ ritkán *egynémi* névmásban: JókK. 1: „*nemy* yrafok”.

e) Tisztán melléknévi értékűek a *-nemű* képzőszerű utótaggal ellátott névmások: *egyébne-mű, valaminemű, néminemű*.

f) Tisztán számnévi névmás a *valahány, valamennyi, néhány, egynéhány*.

2.5. Az általános névmások

1. E névmáskategória **kialakulása** a korai ómagyar kor végén indulhatott meg (szoros összefüggésben a határozatlan névmással). Az általános névmás minden élőlényre vagy élettelen tárgyra, esetleg elvont dologra, ezek tulajdonságára vagy mennyiségére vonatkozhat, ily módon teljesen új jelentéstartalmat hordoz. E kategória tényleges kibontakozása, alaki elkülönülése – elsősorban a *sē-* és az *akár-* előtag révén – a kései ómagyar korban történt meg.

2. Az általános névmások között is vannak főnévi, melléknévi és számnévi névmások, de többségük olyan, amely több szófaj jegyeit is hordozza, például: *mind*, *minden*, *semmi*. Főnévként főnévi toldalékokat kapnak, és főnévre jellemző mondatrészszerpeket töltenek be. Tisztn melléknévi általános névmások: *akármely*, *akármelyik*, a *-nemű* és a *-féle* utótagúak: *mindennemű*, *semminemű*, *akárminemű*, *mindenféle* stb. Tisztn számnévi általános névmás: *akármennyi*.

A *vala-* előtagúak általános névmásként is funkcionáltak (nem csak határozatlan és általános névmásként). Nem is válik el egymástól mindig élesen a három funkció.

3. Az általános névmásoknak a főnévi, melléknévi, számnévi szófaji rendszerét átszövi egy másik, hármas tagolódású szemantikai-grammatikai rendszer:

a) Az állító-összefoglaló (gyűjtő) értelmű általános névmások; az ómagyar kor végén: *mind*, *minden*, a többé-kevésbé lexikalizálódott *mindenek* (a még hiányzó *mindenki* szerepében), a *mindenik*, a lexikális egységként viselkedő *ki mind*, a *ki-ki*; az *egyminden*, a *mindennemű*, *mindenféle*.

b) A tagadó-kirekesztő értelmű általános névmások: *senki*, *semmi*, *semegy*, *semegyik*, *semminemű*, talán a *semmiféle* is.

c) A megengedő értelmű általános névmások: *akárki*, *akármí*, *akármely*, *akármelyik*, *akármí*, *akármiféle*, *akármennyi*.

Feladatok

1. Az ÓMS.-ban is előforduló „ne leg kegulm *mogomnok*” kifejezésben a visszaható névmás helyén a *nekem* dativusi határozószói személyes névmás is állhat. Vizsgálja meg ómagyar kori példákon, milyen esetekben lehetséges és milyenekben nem lehetséges ez a helyettesítés! Ugyanígy: *magamhoz*, *magadhoz* stb. visszaható névmás, illetve *hozzám*, *hozzád* stb. személyes névmás (KTSz.: „cuetjegum *huz[i]jad* weged”).

2. Milyen alapon állíthatjuk, hogy a mutató névmások közül a pusztá magánhangzóból álló (*a/e*) az ómagyar korban is része volt a névmásrendszernek?

3. Vizsgálja meg korai ómagyar kori adatainkban az *az* mutató névmás toldalékos alakjait! (Milyen ragok milyen tőhöz járulnak; történik-e hasonulás?) Hasonlítsa össze ezzel néhány kései ómagyar kori megfelelőt!

4. A főnévi mutató névmás toldalékolása bizonyos pontokon eltér a főnévétől. Keressen ilyen eltéréseket, megszorításokat! (A képző, jel, rag mellett a névutó kapcsolhatóságára is figyeljen!) Milyen szófaji minősítésbeli problémák jelentkeznek az elemzés folyamán? Ezek miből következnek?

5. Vizsgálja meg, hogy az egyes névmások határozóragos alakjai mikor maradnak meg a névmási kategórián belül, és mikor, miért válnak határozószóvá! Miért jelentkeznek problémák a szófajiság megállapítása során?

6. Az *ennyi*, *annyi* számnévi mutató névmásnak az ómagyar korban több jelentése volt: 'nagy mennyiségű', 'oly sok', 'kevés, egypár', 'ekkora, akkora', 'igen nagy' stb. Gyűjtsön ilyen adatokat!

7. Mely kérdő névmásoknak van az ómagyar korban 'melyik' és melyeknek 'milyen' jelentése?

8. Figyelje meg, hogy a *ki*, *aki*, *valaki*, illetve a *mi*, *ami*, *valami* vonatkozó névmás élőt vagy élettelen, illetőleg élőt és élettelen is jelölt-e az ómagyar korban!

III. A KÖZÉPMAGYAR KOR

1. A főnévi névmások

1.1. A személyes névmások

1. A szorosabb értelemben vett személyes névmások nominatívuszi sora:

1	2
<i>én</i>	<i>ēn</i>
<i>tē</i>	<i>tē</i>
<i>ō</i>	<i>ū</i>
<i>mi</i>	<i>mū, mīnk</i>
<i>ti</i>	<i>tū, tīk</i>
<i>ők</i>	<i>ūk</i>

Az első oszlopban levők szilárdultak meg az alakuló irodalmi nyelvi normában, a többi nyelvjárási szinten élt, illetőleg részben él ma is. Vö. például Kövesdi Pál (1686) nyelvhelyességi-stilisztikai megjegyzését: „*Ti* (barbare *tik*), *titeket* (barbare *tikteket*)” (CorpGr. 563).

Birtokos jelzőként – a ragtalan személyes névmás (*én uram*) mellett – a *nekem uram* típusú szerkezet is tovább élt, gyöngülő tendenciát mutatva: 1593: „Nagyságos úrnak, Batyány Ferenc uramnak, *nekem uramnak* adassék” [ti. a levél] (Balassi 360); 1664: (megszólításban): „*nekem Bízodalmas Apám Uram!*” (Zrínyi II, 349).

2. A személyes névmások zárt rendszerébe speciális szerepű **újabb** elemek is beépültek a középmagyar korban: ezek a **magázás** során használt személyes névmások, a *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *ked* és a *maga*. (Az *ön* csak a 18. század végéről adatható először.) A korábbi általános tegezést fokozatosan váltotta föl számos nem tegező forma. Ezek meghonosodása nyelvünkben a felsőbb társadalmi körökből indult el, majd terjedt el széles körben. Ez az udvarias, tisztelet stb. kifejező megkülönböztetés először a megszólításban, a magasabb rangú vagy életkoránál fogva tiszteletet érdemlő személynek szóló címzésben nyilvánult meg. E névmások tehát érzelmi-értékelő tartalmat is hordoznak. Használatuk szociokulturális meghatározottságú.

Főleg levelekben találkozunk a latin *tua gratia* kifejezés magyarításaként létrejött *te kegyelmed*-féle szerkezetekkel, melyek formailag 2. személyűek, de a *te* elhagyásával, a *kegyelmed* mind gyakoribbá válásával, a hangtestét érintő megrövidüléssel a *kelmed*, *kend* 2. személyű jellege elhomályosodott, alanyként használva személyes névmássá vált, a hozzá igazodó állítmány pedig természetesen 3. személybe került: *kend tudja*. A 2. és a 3. személy sokáig ingadozott: 2. személyű: 1534: „... de mýnd azon athal azon kerevm *the · k ·* hogh ala *sýes*” (Hegedüs–Papp 1991: 298); 3. személyű: 1531: „... azerth kerem *the · k ·* mýnth kegelmes vramath hogh az nap *legen en wendegem*” (Hegedüs–Papp 1991: 233). Még egy mondaton belül is előfordulhat egyzetetésbeli ingadozás: 1531: „kerlek az isten erth hogh *kegyelmed tegyēn* elegeth *fogadassodnak*” (Hegedüs–Papp 1991: 239).

A *kegyelmed*, *kend* stb. gyakoriságának növekedésével e címzés is kezdett elértektelenedni, és egyenrangúak között, illetőleg alacsonyabb társadalmi rangúakkal szemben, valamint az alsóbb osztályok nyelvélve is leszállva vált használatossá.

A *maga* mint személyes névmás a 16. század második felében születhetett meg: 1574: „Im Myt Mond *Maga* Ez eleot” (SzT.). A *maga kegyelmed* ~ *kegyelmed maga* 'kegyelmed saját maga' szerkezetből önállósodhatott. A középmagyar korban még ritkán használták: inkább perszövegekben, levelekben fordult elő. A 17. század végétől vált gyakoribbá főleg mint nem éppen udvarias

stílusértékű névmás: 1668: „Édes uram, Kd engem ne fenyegetsen, mert én bizony olyan embertől, mint *maga* meg nem ijedek” (LevT. II, 321).

Új személyes névmás a *jómagam, jómagad, jómaga* stb. is: nyomatékos ’én, te, ő stb., sajtámag’ jelentésben vált használatossá: 1632: „vala ket ezüst pohara Kadar Istuannak az egyiket *ugia(n) io maga* Czenaltata” (SzT.)

3. A személyes névmások **akkuzatívuszi sorában** az *engem ~ engemet, téged ~ tégedet* formák közül a szövegek tanúsága szerint a tárgyragos forma a kedveltebb; a nyelvtanok vagylagosan emlegetik őket. Az E/3. személyben továbbra is az elemisméltléses *ötet* alak a közkeletű.

Tovább él a T/1. és T/2. személyes névmás *bennünk(et), bennetek(et)* akkuzatívuszi alakja is; ezek is tárgyragos formában gyakoribbak: így szótározza MA. (1604) és PPB. (1767) is. A hasonló szerepű *minket, titeket* azonban általánosabb használatú.

4. A **határozószói személyes névmások** közül egyes latívuszragos elemek az E/3. személyben a középmagyar korban is kettős alakban éltek: *belé ~ beléje, hozzá ~ hozzája, rēá ~ rēája; alá ~ alája, felé ~ feléje, mögé ~ mögéje, mellé ~ melléje*; a kettős alakok közül a személyragot tartalmazó formák a ritkábbak. A T/3. személyben – a főnévi birtokos személyjelezési paradigmához hasonlóan – a *tőlök, alájok* forma volt az uralkodó: a *-k* előtti magánhangzó középső nyelvválású; például: *Rólok* (MA., PPB.).

Az *elém, eléd, elé* stb. sor mellett élt a szekunder raggal bővült *elibém ~ eleibém ~ élembe ~ előmbe, elibéd ~ eleibéd ~ elédbe ~ elődbe* stb. is: 1727: „ott eő Nga elöt az *előnk(b)e* adot Instructiot el olvasván tön illjen választ” (SzT. *előtt* a.).

A *nekem, neked, neki* stb., a *velem, veled, vele* stb. változathoz képest elterjedtebbnek látszik – főleg a keleti területeken – a hangsúlyos helyzetű magánhangzó megnyúlásával keletkezett *nékem, néked, neki ~ nékie*; T/3.: *nékik ~ nékiek*, illetőleg a *vélem, veled, vele ~ velle*, T/3.: *vélek* hangalak. A *rám, rád, rá* helyett a *rēám, rēád, rēá ~ rēája* stb. volt a kedveltebb forma.

A *hozzá* mellett létrejött a *hēzzá* hangalak: a hangsúlyos szótagbeli magánhangzó elhasználására az első adatunk: 1577: „*hezza* halgatni: obaudire” (Gl. *hallgat* a.). Nyelvjárási szinten máig él.

A *tőlem ~ tülem* névmás a *-tól ~ -tül* ragnak megfelelő megoszlást mutatja. Ritkul az elemisméltléses *tőledtől, nálamnál*, bár hasonlító határozóként ez utóbbi volt inkább használatos: 1577: „*jobban* is meg tudja Kegyelmed azt gondolni *én nálamnál*” (Balassi 227–8). — A határozószói személyes névmásokat a nominatívuszi személyes névmás is nyomatékosíthatja: *mitőlünk, énná-lam(nál)*.

A *nélküle* helyett inkább a *nála nélkül* járta, például: 1656/57: „örömet el lenne *nála nélkül*” (Zrínyi I, 598)

Hasonló kettősség volt a *kívülem ~ rajtam kívül* (pl. DebrGr. 1795: 213). A *kívül* névutó előtt *-n* superessívus ragos névszó áll, ennek helyén jelenik meg a *rajtam, rajtad* stb. határozószói személyes névmás.

5. Az **-n toldalékos személyes névmások** tovább ritkultak, főleg a többes számú alakok. Mégis például 1645: „az *minnen* fáját [’a mi saját’] régi ős bőűink”: a rovásírásra utal Geleji Katona az Öreg Graduál előszavában (699), a *saját* elé téve erős nyomatékosítási céllal.

1.2. A birtokos névmások

A régi *enyém ~ enyim, tiéd, övé ~ övéje; miénk, tiétek, övék ~ övéjek* sor mellé az *-é* birtokjel megisméltlésével bonyolultabb paradigma is keletkezett: *enyimé, tiédé, övéé; miénké, tiéteké, övéké* (vö. Gyarmathi 1794: 136; DebrGr. 51). A birtok többségének kifejezésére még változatosabb alakok születtek: az E/1. személyű birtokos esetén a régi *enyémek ~ enyimek*, illetve *enyéim* változatok közül a *-k* többesjeles alak az általánosabb használatú; a *tiéd* mellett megjelent a *tiédéi*,

az *övéi* mellett az *övék* és az *övéjéi*; hasonlóképp: *miéink* – *miéinké*, *miénkái*; *tiéitek* – *tiéiteké*, *tiétekéi*; *övéik* – *övéiké*, *övékéi* (vö. 1794: Gyarmathi 136; DebrGr. 51) stb.

A birtokjel megrövidült formában is fellépett, például *tied*, *mienk*, *tieitek*, tovább gyarapítva – a morfológiai változatok mellé – a hangalakváltozatokat is.

1.3. A visszaható névmások

1. Gyakran szerepeltek személyes névmással nyomatékosítva, például Balassi végrendeletében 1585: „Maradt továbbá Patakon ezüstmivem, ki *én magamé*, kinek számát *én magam* sem tudom” (Balassi 277–8); 1592: „melly helyet ... *tw magattok* nem mondhattok tieteknek” (SzT.). Ilyen esetben az egyeztetés szerkesztés az általános, az inkongruencia csak T/3. személyben fordul elő: 1577: „*ő magok* [= ök maguk] hadták” (Balassi 223); de egyeztetéssel: 1755: „kéz bé adással magokat obligálták hogy *eők magok* ... lésznek” (SzT.).

Tovább nyomatékosított, részleges kettőzéssel keletkezett összetett változata is létrejött: 1690: „[az ember] orvosságokkal használhat *magának*: ha pedig *magamagát* és *a' maga* javát elmulatja, s ... *magát* szántsándékkal ... elrontja, az nem az orvosi tudomány fogatkozása” (Pápai Páriz: PaxCorp. 759).

2. A visszaható névmás (megfelelő todalékkal) minden mondatrész szerepét betölthette. Gyakran szerepelt tárgyként olyan igék mellett, amelyek önmagukban nem hordoztak visszaható jelentést: e szerkezetekben a *maga* fejezi ki a reflexív viszonyt. Például: *nagyozza magát* 'nagyzol, előkelősködik', *vonogatja magát*, *megvonssza magát valamitől* 'vonakodik'. Az ilyen szókapcsolatok jelentős része kihalt a 17–18. század folyamán, illetőleg visszaható igével cserélődött fel: *avatja magát* 'avatkozik', *(be/ki/meg)jeleni magát* 'jelentkezik', vagy más ige vette át a jelentését: *belkiveti magát* '(be)szökik, ugrik', *(be/le)vonja magát* 'elhúzódik, tartózkodik'. A középmagyar kor óta máig él például: *ajánlja magát* 'ajánlkozik', *beleártja magát* 'beleavatkozik', *viseli magát* 'viselkedik' (vö. SzT. *maga* a.).

Más esetekben a *magát* névmást tartalmazó tárgyas szerkezet szemantikailag nem helyettesíthető a visszaható igével. Ilyenkor csak a *maga* teszi alkalmassá a tárgyas szó szerkezetet annak kifejezésére, hogy az alany cselekvése önmagára hat vissza. Mivel ezen szerkezetek reflexív igével nem cserélhetők fel, használatukra a nyelvnek állandó szüksége volt bizonyos tartalmak, mondatbeli viszonyok kifejezésére. A korábbi szerkezetek, frazeológiai kapcsolatok mellé a középmagyar korban újabbak keletkeztek, illetőleg váltak általános használatúvá: 1638: *megadja magát*, 1643: *valakinek oltalma alá helyezi magát*, 1665: *büntetésnek veti alá magát* (SzT.).

A 17–18. században születtek, illetőleg terjedtek el a *kibeszéli magát* 'addig beszél, amíg neki jölesik' típusú tárgyas szerkezetek: különböző igekötős igék tárgyaként a *maga* – visszaható jellegének háttérbe szorulásával – a formális tárgy szerepét tölti be. E funkció létrejöttében az olyan előzményszerkezetek játszhattak szerepet, melyekben a *maga* még őrzött valamilyen valóságos tárgyra utaló jelentést is: *kibeszéli magát valahonnan* 'beszéddel kiszabadítja magát', *kirúgja magát* 'kiugrat', *kivágja magát* 'harcolva kimentti magát'. A konkrétól az elvont felé haladó jelentésváltozással keletkeztek az olyan jelentések, mint például *kivágja magát*: 'valamilyen jó tulajdonsága, rugalmassága vagy hirtelen jött jó ötlete segítségével sikeresen kikerül valamilyen kényelmetlen helyzetből' (SzT.).

Ekkoriak a cselekvés megkezdésére vagy a hirtelenül beálló felismerésre utaló szókapcsolatok: 1619-től: *eszébe/észre/észére/ veszi magát* 'felfog, tudatosul benne'; 1757: *kapja magát* 'gyors elhatározással tenni kezd valamit' (SzT.).

3. Gyakran szerepelt a *maga* visszaható névmás **birtokos szerkezetben** is: 'saját, tulajdon' jelentésben a hozzá kapcsolódó birtokszó értelmét teszi pontosabbá azzal, hogy megnevezi, kinek, minnek a birtokáról van szó. 1710 k.: „(A hold) a *maga világosságát* amaz nagyobbtól ... a naptól

veszi” (SzT.). Személyes névmással és a *saját* névmással nyomatékosítva is előfordult: 1658: „az Eöczem reszet az *en magam saját keresmenjemből* tötem enyem(m)e” (SzT.). Birtokos jelzőként mind az egyeztetett *magam házam*, mind az anélküli *magam háza* típusú szerkezetben előfordult: 1759: *a' magok vallások* (Hermányi: Demokritos: 194); l. fent 1658 is. A tendencia az inkongruens szerkezet (*magad háza, magunk háza*) terjedése felé mutat.

Egyes birtokos szerkezetek idővel frazeológiai kapcsolatokká váltak: 1659: (*a*) *magá nyakába fordítja* 'saját fejére zúdíítja'; 1704: (*a*) *magá szárnyai alatt megtartja* 'gondviselése alatt őrzi', 1752: *maguk fejében nem nézik meg a gerendát, más szemében piszkálják a szálkát* (SzT.).

A (*a*) *magá(m) háza(m)* típusú birtokos szerkezetek megszerkesztésében az egyeztetés mellett a névelő használata, illetőleg nem használata is fontos szerepet játszik. Az adatokból négy szerkezet típus 16–18. (illetőleg 19.) századi élete kísérhető végig: (1) nem egyeztető névelő nélküli: *magam háza*; (2) nem egyeztetett névelős: *a magam háza*; (3) egyeztető névelőtlen: *magam házam*; (4) egyeztető névelős: *a magam házam*. A változás iránya: nem egyeztetett → nem egyeztetett és egyeztetett (ingadozás) → újra a nem egyeztetett szerkezet, illetőleg névelőtlen → névelős szerkezet. A névelő használatának, a birtokos szerkezetbe való behatolásának háttere: a *magá* névmás a beszédbeli előzményből már ismert, tehát határozott fogalomra utal vissza, azonosítva azt a birtokos jelző nyelvtani személyével. Ennek ellenére a 16–18. század közötti időszakban a névelő használatában nagymértékű ingadozás mutatkozik.

4. A visszaható névmások az idő haladtával egyre gyakrabban álltak önállóan, a mondat **alany**ként, nyomatékos személyes névmási szerepben: 1656/57: „*Magad* uralkodol, *magad* vagy király” (Zrínyi I. 601).

Nyomatékos 'én, te, ő stb. személyesen' jelentésben, raggal ellátva **más mondatrész** is lehetett: 1732: „Edes Felesegem. Ket rendbeli Leveledet vettem *en magadot* várlak vala job szivel” (SzT.).

A jó előtaggal bővült *magá(m)* is nyomatékos személyes névmásként használatos: 'maga, nem más': 1632: *io magá* (SzT.).

5. A *magá* visszaható névmásból lett a középmagyar korban a **magázás** során használt *magá* (*maguk*) személyes névmás, amely 3. személyű, illetőleg 3. személyre vonatkozó határozott ragozású állítmánnyal áll: 1638: „*magá tutta* rege(n) ked [‘kegyed, kend’] amaz ineket estue danūm dano(m) reggel bano(m) báno(m)” (SzT.); 1698: „egy napra *magát* el bocsatom Kis Karacson utan valo Vasarnapjan” (SzT.).

6. A visszaható névmás – a reflexivitást kifejező funkciójában – határozószói személyes névmással a középmagyar korban is váltakozhatott: *magához vesz valamit ~ hozzá vesz valamit*. A korszak folyamán előrehaladva ritkult ez a váltakozás: a visszaható névmás használata vált normatívvá. Gyarmathi például meg is fogalmazza nyelvtanában, hogy az *én hoztam magammal* szerkezet a helyes, az *én hoztam velem* pedig rossz (1794: 127).

1.4. A kölcsönös névmás

E korban már szilárd összetételként élt. Elsősorban élőlényekre, személyekre vonatkozott. Gyarmathi tanácsa ez volt: „A' gyermekek firtak. mert *egymáfi* meg-tépték” (97); az élettelen dolgora utalás helyes módja szerinte: „Az üvegek öfzve törtek, mert *egyik a' másikat* le-verte” (uo.). A valóságos nyelvhasználatban azonban mindkét esetben előfordult, ahogy ma is: személyekre vonatkozva: 1570: „Latta hogy oda jart hozza *egy massal* Bezelletek es penztis attak *egy Masnak*, De eo Nem thwgya Michoda keozeskedesek volt *egymással*” (SzT.); élettelen dolgokra vonatkozva: 1594: „Vagjon ismet *egi masra* rakva jskatula No. 3” (SzT.).

A *közt* névutóval 'egyik a másikkal' jelentésű volt: 1571: „chiak legenek eo k. Igenessek *egjmas keozet*” (SzT.).

2. A főnévi, melléknévi és számnévi névmások

2.1. A mutató névmások

1. Az **egyszerű** mutató névmások körébe kevés új elem lépett be: **képzéssel** jött létre az 'olyanféle, ilyenféle' jelentésű *olyas*: 1630: „Semmi *ollyast* nem tanulnak, a mivel vénségekben tudnak magokat táplálni” (TESz.); becsmérő jelentésben is: 'afféle, affajta': 1757: „Vonyát nem láttam Senkivel is hogj paráználkodott volna ... valamely *ollyas* személlyel Soha nem láttam” (SzT.). – Az *ilyes* első adata újmagyar kori.

A gyakoribb *az, ez* mellett a pusztá vokálisból álló *a, e* mutató névmás is tovább élt: 1718: „mert *a* [= az] csak nem bizonyos, hogj”, „*a* valo nehéz zagon nélkül el lenni” (Mikes: TörLev. 13. levél), „*e* [= ez] csak komédia” (14. levél).

Az *azt, ezt* mellett az eleisméltéses *aztat, eztet* is használatos volt.

Az *ez(en) ~ eme(z) diákok, az(on) ~ ama(z) időben* szerkezet névmási kijelölő jelzője **egyeztetett** alakban is megjelent: 1656/57: „Verd meg ... *ezt a diákok*” (Zrínyi I, 600); 1690: „*azok az eszközök, melyekkel Isten élt*” (Pápai Páriz: PaxCorp.: 755); *abban az időben* (uo. 756).

2. **Összetettek** nagyobb számban **keletkeztek**. A nyomatékosító **am-/em- ~ im-, ez- előtaggal** jött létre például: *amoly, amolyan; emily, emilyen ~ imily, imilyen, ezilyen* (MA., PPB.). Az előtag szerepe a nyomósítás, a figyelemfelhívás, a szembeállítás, a becsmérő stílusérték kifejezése is lehet, például: 1598: „walamy hitwa(n) sohonnay *imillie(n) amüllia(n)* zolgakat tart az harminczadon”; szitkozódó kifejezésben: 1762: „... Huntzfutnak [’semmirekellőnek, alávalónak’] *imillyen amollyan* Teremttenek szidta es fenyegette volna” (SzT.).

Gyakoribbá vált az *amaz, emez, ama, eme* is (MA., PPB.); az *emez-amaz* összetétel is létrejött: 1628: „imilyen amolyan dolgoc történetenc, *emezt amazt* végeztek, imigy amúgy voltac az emberec” (TESz. *em- a.*).

Bővült az **ugyan-** előtagú azonosító és a **mind-** előtagú összefoglaló szerepű mutató névmások rendszere, és növekedett elemeik előfordulási gyakorisága: *ugyanily, ugyanoly, ugyanolyan; mindazon, mindannyi*. Keletkezésben volt a *szintolyan*.

Gyarapodott a **-féle, -nemű** utótagú összetett mutató névmások köre: 1588: „*olyfele* betegség” (NySz.). Megjelentek a **-forma, -szerű, -kora** (← *korú* 'idejű') képzőszerű utótagú összetételek: 1651: „vagyon Ismet más *olylan forma* kűs arany láncz” (SzT.); 1758: „egy *olyan-szerű* szolga mint én” (SzT.); 1577 k: *akkora* (TESz.).

2.2. A kérdő névmások

Visszaszorulóban volt a 'milyen' jelentésű *mely*; új kérdő névmások léptek a helyébe: a *mily* és a *milyen*, az *ily* : *ilyen* szópár **analógiás** hatására.

Az ómagyar kori összetett *micsodá-*ból *-s képzővel* jött létre a középmagyar korban a *micsodás* 'milyen', 'miféle', 'milyen nagy stb.' kérdő névmás: 1601: „*michyodas* arany” (SzT.).

16. századi a sorszámnévképzővel keletkezett *hánnyadik* első előfordulása is (1585: TESz.).

Új elem az **összetett mekkora** is: a *mi* kérdő névmás *mē-* tőváltozatából alakult az eredetileg 'korú, idejű' jelentésű **-kora** képzőszerű utótaggal: 1545: „akarja lathny az lobogoth, *mikorw* [mikorú] lenne” (TESz.). A *mekkora* alak szóbelseji hosszú *-kk-*ja az eredetibb rövid *-k-*ből az *akkora, ekkora* (< *az + kora, ez + kora*) hatására fejlődött. (Képzett, illetőleg továbbképzett származéka is középmagyar kori: 1748: *mekkoraság* 'nagyság', 1744: *mekkoraságú* 'nagyságú': SzT.)

Kérdő névmási tőhöz a **-féle, -forma** utótag is hozzájárulhatott: *miféle, micsodaféle, menyiféle, micsodásforma*: 1604: „*miczioda fele* örökseg”, 1675: „*mitsodás forma* levelet” (SzT.)

2.3. A vonatkozó névmások

1. A vonatkozó névmások **a-, az- előtag** nélküli (*ki, mi, mely, minemű, mennyi* stb.) és *a-, az-* előtaggal keletkezett összetett alakjai (*azki > akki > a'ki ~ aki* stb.) a középmagyar korban is egymás mellett éltek. Az alakváltozatok küzdelmének eredményeképpen a korszak folyamán nőtt az összetettek előfordulási aránya.

Az *aki, amely, ami* stb. névmások *az ki, az mely, az mi* stb. írása mögött valószínűleg még a hasonulás előtti, az írásképnak megfelelő kiejtés állhatott, az *akki*-féle írás pedig a hasonult, hosszú mássalhangzós kiejtést tükrözhetette. Ilyen kiejtés az *a' ki*-féle íráskép mögött is meghúzódhatott. (Az *akki ~ aki* kiejtés kettőssége – más-más nyelvterülethez kötődően – a 19. században is folytatódott.)

2. Az *(a)ki, (a)mely, (a)mi* **használati szabálya** csak lassan formálódott, funkciómegoszlásuk sokáig elhúzódott. A nyelvtanírók (így például Geleji Katona) már viszonylag korán állást foglaltak amellett, hogy az *(a)ki* személyre, az *(a)mely* nem személyre vonatkozik: 1645: „az ember, *a' ki* – A' föld, *a' mely*” (CorpGr. 313). A nyelvhasználatban azonban az *(a)ki* névmást is vonatkoztatták nem személyre, például állatra 'amely, amelyik' jelentésben: 1712 k.: *Disznót, az ki* (SZT.); illetőleg egész mondatra, 'ami' jelentésben: 1641: „Kadar Anna Jöve eleónkben jelentven hogi az ura ... ötet ok nélkül el hatta, *az kinek* maid harom ezteendeie lezen” (SZT.).

3. A vonatkozó névmások **lexikális gyarapodása** a kérdő névmások keletkezésének függvénye: amikor például a középmagyar korban létrejött a *milyen, mekkora* kérdő névmás, attól kezdve a *milyen ~ a(z)milyen, mekkora ~ amekkora* vonatkozó névmás is használatossá vált. Ekkor került be az irodalom nyelvébe az *aminő* is. A *vala-* előtagú vonatkozó névmások viszont a korszak előrehaladtával ritkultak.

2.4. A határozatlan névmások

1. Főleg az **összetettek** csoportja gyarapodott. A *vala-* előtagúak közül új például a *valamily, valamilyen, valamekkora*. Ekkor terjedtek el a *né-* előtagú határozatlan névmásoknak az újabb, nyomatékosító szerepű előtaggal, az *egy* 'egyk' határozatlan névmással bővült párfjai: *egynémi, egynéki* 'némely ember', *egynémely, egynémelyik*. A határozatlan névmási *egy* a *más* határozatlan névmással is alkotott összetételt: főnévi névmásként 'egy s más, ez-az': 1574: „Eotet hittak volt *egimast* ['ezt-azt'] fély Irny” (SZT.); melléknévi névmásként, jelzői használatban: 1587: „Borra egetet borra ez fele *egi mas* ['ilyen-olyan'] aprolicra naponkent kellett keoltenem” (SZT.). Középmagyar korinak látszik az *egyik-másik* 'némelyik' is.

Ekkoriban keletkezett a 'valami', 'valamiféle' jelentésű *holmi* határozatlan névmás is (a *hol* határozószó és a *mi* 'valami' névmás összetétele). A határozatlanságot erősítve az *egy-más*-sal egy szerkezetben is előfordul: 1673: „Fejer varra szállitottnak Fogarasbul elest [= élest 'élelmiszert'], és *holmi egyget másokat ez szerint*” (SZT.).

Megjelentek a *más* határozatlan névmással mint előtaggal alakult összetételek: *másféle, másforma*.

A középmagyar kor vége felé keletkezhetett az *oly* mutató névmásból és az *-ik* kiemelőljéből az *olyik* 'némelyik' egyszerű és az *olyik-olyik* összetett határozatlan névmás (főnévi és melléknévi használatban is): 1792: „*Ollyik ollyik* bé-dugá fűleit ... *Ollyikok* pedig ... rángaták” (NySz.).

2. Az ómagyar kori *semmit egyebet, egyébnél senkinél, valamit egyebet* típusú azonosító értelmű szerkezetek a középmagyar kora visszaszorultak, jórészt megszűntek, illetőleg minőségjelzős szintagmává értékeldődtek át: *semmi egyebet, senki egyébnél, valami egyebet*, következőképp megszűnt a szerkezetben az alaki egyeztetés.

2.5. Az általános névmások

Új csoportjuk a megengedő értelmű *bár-* előtagúaké: *bárki, bármi, bármely, bármennyi*. Mondattani tapadással való létrejöttük a 19. században is folytatódott.

A *mind-, minden-, akár-* előtagúak közé **új elemek** léptek: *minde, mindez, mindezen, mindaz, mindazon, mindannyi, akármicsodás*. Ekkor született a *mindenki*, mely lassacskán visszazorította a *mindenek-et*. (A *sé-* előtagúak közül a *séhény, sémennyi, sémekkora* első adata 19. századi.)

A *mindegyik* 'minden egyes' a már meglevő *mindenik* mellé lépett. Az utóbbi a *-féle* képzőszerű utótaggal is összekapcsolódott: *mindenikféle* (1663: SzT.).

'Mindenki, bárki' jelentésben a *ki-ki* is általános névmássá vált: 1581: „*kiki* az honnat oda Jwt haza menne” (SzT.; MA., PPB.). Embereken kívül, bár ritkábban, tárgyra is vonatkozhatott: 1710 k.: „Nagy tabellákat csináltattam ... könnyű volt osztán a panaszlott dolgot *kit-kit* a maga classisába írni” (SzT.).

A *vala-* előtagúak az általános névmási szerepből elkezdtek visszazorulni, ugyanakkor a középmagyar korban sem mindig egyértelmű, hogy az adott mondatban általános vagy vonatkozó névmási szerepet töltenek-e be: 1585: „*valami* ['bármi' vagy 'ami'] jószágom vagyon, ... holtom után az én magzatomat illeti” (Balassi 278). Ekkor keletkezett a 'senki' jelentésű *névalaki* (MA., PPB.), de nem volt hosszú életű.

Feladatok

1. Vizsgálja meg a magázásban használt *magá* személyes névmás használatát középmagyar kori levelekben! Milyen szociolingvisztikai körülmények befolyásolják, illetőleg határozzák meg e névmás alkalmazását?

2. Nézzon utána a *magába száll* 'jobb belátásra tér', *magába roskad* 'az elkövetett hibáit, botlásait megbánja, s elhatározza, hogy jobb útra tér', *magán kívül van*, *magánál van* kifejezések keletkezésének, és derítse fel a jelentésváltozási folyamatot!

3. Kimutatható-e valamilyen használati megoszlás az *ezt*, *azt*, illetőleg a tárgyrag ismétlődésével keletkezett *eztet*, *aztat* névmási forma között?

4. Mutatkozik-e valamilyen stilisztikai vagy egyéb különbség az *ily*, *oly*, illetőleg az *ilyen*, *olyan* melléknévi mutató névmás használatában?

5. Gyűjtött példatár alapján próbálja megállapítani, milyen szabályok formálódnak a középmagyar kori, alakuló köznyelvi normában az *amely (mely)* és az *ami (mi)*, valamint az *aki (ki)* vonatkozó névmás használatában. Milyen ragozású a mellékmondat igéje? (Például: *amit akar* vagy *amit akarja*.)

6. A *vala-* előtagú névmások vonatkozó, határozatlan és általános névmási szerepben is éltek, illetőleg továbbéltek a középmagyar korban. Kimutatható-e valamelyik funkció erősödése, illetőleg gyengülése?

7. „*Nem* szükség, hogy titeket *senki* tanítson” (Pázmány). Vizsgálja meg ehhez hasonló tagadó mondatokban az általános, illetőleg a határozatlan névmás (*valaki*) használatát! Az időben előrehaladva milyen változási tendencia mutatható ki?

TOVÁBBVEZETŐ IRODALOM

Antal László 1976. Gondolatok a magyar névmásokról. *MNy.* 72: 90–4.

Balázs János 1973. *Funktionswerte der Pronominalität*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 7–112.

- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest, 18, 260–2.
- Bereczki Gábor 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitási Könyvkiadó, Budapest, 46–7.
- Berrár Jolán 1967. A névmások. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 207–11.
- Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. Sajtó alá rendezte: Melich János, Budapest, 1912.
- CorpGr. = *Corpus Grammaticorum* 1866. Szerk.: Toldy Ferenc. Pest.
- DebrGr. = *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság*. Bécs.
- Deme László–Grétsy László–Wacha Imre 1987. *Nyelvi illemtan*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 59–66.
- Elekfi László 1980. A névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. *NyudÉrt.* 104. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 299–305.
- Ferenczi Rita 1991. A maga visszaható névmás történetéből. *NyIrK.* 35: 75–86.
- Ferenczi Rita 1993. A maga névmás a birtokos szerkezetben. *NyIrK.* 37: 141–51.
- Glück, Helmut (Hrsg.) 1993. *Metzler Lexikon Sprache*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar.
- Gyarmathi Sámuel 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár.
- Hadrovics László 1992. *Történeti magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Attila–Papp Lajos 1991. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Tankönyvkiadó, Budapest. (Régi magyar levéltár I.)
- Kertész Manó 1911. *Maga. MNy.* 7: 5–10.
- Keszler Borbála (főszerk.) 1998. *Magyar grammatika* (kézirat). Budapest.
- Kiss Ignác 1879. Pázmány nyelve. *NyK.* 15: 177–247.
- É. Kiss Katalin 1998. A névmások értelmezése. In: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 169–84.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Pécs.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. *Nyr.* 119: 285–93.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 1998. A névmások. In: Keszler Borbála (főszerk.): *Magyar grammatika* (kézirat). Budapest.
- Laczkó Krisztina 1991. Gondolatok személyjeles számneveinkről és névmásainkról. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 399–403.
- D. Máta Mária 1984. Pronominaladverbien. In: *Annales. SectLingu.* 15: 149–57.
- D. Máta Mária 1987. A névmási határozószók. *Nyr.* 111: 109–14.
- Pápai Páriz Ferenc 1747. *Pax Corporis*. Kolozsvár.
- Pápai Páriz Ferenc 1767. *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarica-Latino-Germanicum*. (Bod Péter által bővített kiadása: PPB. Faksimile, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1995.)
- Pete István 1981. A névmások osztályozása. *MNy.* 77: 330–5.
- Péter Mihály 1990. Névmások érzelmi-értékelő jelentése. In: Havas Ferenc–Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Szilka János professzor hatvanadik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 193–8.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNyT.* 11: 261–77.
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *MNy.* 63: 297–307.
- Rédei Károly 1963. Az én személyes névmás eredetéhez. *NyK.* 166–9.
- Simonyi Zsigmond 1888–1892. *A magyar határozók 1–2*. Budapest.
- Sipos Pál 1991. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I, Akadémiai Kiadó, Budapest, 353–400.
- Szabó T. Attila 1967. Az aki vonatkozó névmás erdélyi régiségbeli életéhez. *NyIrK.* 11: 201–12.
- Szabó T. Attila 1975–1997. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1–IX. (Op-ig)*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1980. Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban. In: Benda Kálmán (szerk.): *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Budapest.
- Szathmári István 1991. Mikes és irodalmi nyelvünk. *MNy.* 87: 198–306.
- Szenci Molnár Albert 1604. *Dictionarium Latinovngaricum*. Nürnberg. (Faksimile: MTA Irodalomtudományi Intézete 1990.)
- Tálos Endre 1980. A magyar inkluzív személynévmásai. *MNy.* 76: 70–72.
- Temesi Mihály 1967. A személyes névmás kiegészült alakjairól. *NyudÉrt.* 58. sz. 319–23.

Tömlő Gyula 1884. *Benniüket, benneteket. Budenz-Album*. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest. 149–56.
 G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. III/1, Akadémiai Kiadó, Budapest, 455–569.
EWUng., NySz., TESz., UEW.

D. Mátai Mária

D. Mátai, Mária: The history of pronouns up to the end of the Middle Hungarian period. This paper is the preliminary version of a section of a new textbook of Hungarian historical linguistics being prepared at the Department of Hungarian Historical Linguistics, Sociolinguistics, and Dialectology of Eötvös Loránd University, Budapest. The section on pronouns presented here is part of a chapter discussing the overall history of parts of speech.

Following a few brief introductory remarks, the pronominal inventories of Ancient Hungarian, Old Hungarian, and Middle Hungarian, as well as the changes this part of speech underwent during those periods, are investigated up to 1772. (The Modern Hungarian period and the summary of the history of pronouns, two subsections that will be included in the textbook, are omitted here for lack of space.) Language is fundamentally characterised by permanence or continuity; yet in this paper the author is more concerned with modifications and changes, primarily ones that are relevant with respect to the system of pronouns, and with their interrelations and system building effects.

A magyar nyelvészeti szöveggutatás irányai, tárgykörei*

1. A szöveggutatás szélesebb körű kibontakozása a magyar nyelvészetben a hetvenes évek második felére tehető. Ezt a folyamatot több tényező befolyásolta. Ha a szöveg irányába tett lépés ösztönzőit a nyelvészetben belül (és nem más szaktudomány külső hatásában) keressük, elsőként kell említeni a mondattani kutatásban felmerülő kérdéseket, pontosabban azokat a törekvéseket, amelyek egyfelől a nyelvhasználat természetes egységeinek tekintett nyilatkozatokból kiindulva és azok közegében kíséreltek magyarázatot találni a szerkezetileg oly variábilis mondatalkulatok közös ismérveire és szerkezeti tagoltságára (Berrár 1963; Deme 1971); másfelől azokat, amelyek a generatív grammatikában megoldatlan mellérendelés leírását a mondatsorként értelmezett szöveg segítségével próbálták megoldani (Kiefer 1975, 1976). A további, ám módszertani tekintetben döntő fordulatot hozó ösztönzés a nyelvészeti pragmatika szemléletalkító hatása, amely a hetvenes évek legvégén már egyértelműen érzékelhető a magyar szöveggnyelvészetben is, de a kutatási tematikában is megmutatkozó áttörésre csak a nyolcvanas években került sor (Kocsány 1986). Végezetül nem hagyható figyelmen kívül a szöveggutatás külföldi eredményeinek megismerése sem, bár e vonatkozásban a recepció intenzitása és szervezottsége elmaradt a nyelvelméleti irányzatokétól, aminek következtében a kutatás folyamataira, logikájára vonatkozó hazai ismeretek a nyolcvanas évekig meglehetősen hézagosságúak voltak (az első rendszerező tudománytörténeti áttekintés: Kocsány 1989). Az említett tényezők, ha szaktudományi szempontból azonosnak tekinthetők is, a szöveggjelenség más-más aspektusát állították előtérbe, így a szöveggutatásnak különböző szemléleti irányai alakultak ki a hazai nyelvészetben is.

* Az itt közölt tanulmány a közeljövőben megjelenő *A szöveggutatás megalapozása a magyar nyelvészetben* című tudománytörténeti vázlat záró fejezete.

Dolgozatom alábbi részében ezeket kívánom áttekinteni. Mivel a rendelkezésemre álló keret nem teszi lehetővé a két évtizedes kutatás eredményeinek részletes ismertetését, elsősorban a megközelítésmódok főbb típusainak bemutatására szorítokozom.

2. Mindenekelőtt azonban meg kell kísérelni azoknak a szempontoknak a kijelölését, amelyek alapján a szövegkutatás irányjai elkülöníthetők egymástól. Az egyes szakmunkák tárgyértelmezése, célkitűzése, elméleti alapállása, vizsgálati módszerei és a megjelölt tudományközi kapcsolatok alapján ezek a szempontok az alábbiak szerint adhatók meg: a) a szöveg mibenlétére vonatkozó felfogás (konstrukcionális vagy funkcionális szemlélet); b) az adott kutatás tárgyát képező szövegfajta (esztétikai, illetőleg nem esztétikai célú szöveg); c) a szövegjelenség vizsgált aspektusa (szerveződése, funkciója, típusa); d) a vizsgálatban alkalmazott módszer (az összetevők felől közelítő, illetve a szöveg-egészből kiinduló eljárás); e) az adott szövegkutatás szaktudományos vagy átfogó, valamennyi szövegtudományra kiterjedő tárgyértelmezése; f) a nyelvészeti szövegkutatás szerepkörének értelmezése (tárgytudományi, segéd- illetve társtudományi besorolása). A fenti (egymást részben átfedő és értelmező) szempontok alapján megítélesem szerint nemcsak az egyes nyelvészeti szövegvizsgálati módok jellege határozható meg, de elkülöníthető egymástól a nyelvészeti és a nem nyelvészeti célú szövegkutatás is. Az elmúlt években nálunk is érezhető azoknak a külföldi áramlatoknak a hatása, amelyek távolodóban vannak az eredeti nyelvészeti kiindulástól.

A tudományág három évtizedes történetét áttekintő de Beaugrande (1994: 4574–75) a folyamat irányáról a következőket írja: A hatvanas évek elején meginduló nyelvészeti szempontú szövegkutatás mindinkább szembesült azzal a ténnyel, hogy a szöveget elsősorban nem terjedelme különbözteti meg a mondattól, ennél fogva nem formai összetevői, hanem kommunikációs minősége alapján határozható meg, s mint ilyen, szorosan kapcsolódik a társadalmi cselekvésmódokhoz és az ember megismerőképességéhez. A pragmatikai meghatározottság felismerésével párhuzamosan fokozódott az eltávolodás a kizárólagos nyelvészeti megközelítési módoktól: ezt a folyamatot a szerző hat reprezentatív felfogás alapján mutatja be. Szemléjében a folyamatkála utolsó két fokát a kutatás módszerére vonatkozó alábbi felfogások képviselik: a) a kiterjesztett nyelvi keretek között folyó szövegkutatás, amelybe beleértendő a retorikából, stilisztikából, irodalomtudományból kölcsönzött módszerek; ezek hatására a szövegvizsgálat súlypontja a nyelvésztől eltolódik más területek felé; b) a nyelvészetből kilépő és a szemiotika, az etnometodológia, a kommunikációelmélet valamint a megismeréstudomány keretei között folyó szövegkutatás. A folyamatot a szerző szerint a tudományág „hagyományos” nyelvészeti felfogásától annak „radikális” értelmezéséig jutó fokozatok jellemzik. Ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy napjainkban különböző irányzatok egymás mellett élnek.

A pragmatikai nyitás hasonló folyamatairól számol be elsősorban német források alapján Kocsány Piroska 1989-es áttekintése, de ott kizárólag szövegnyelvészeti irányokról esik szó.

A magyar nyelvészeti szövegkutatás alakulástörténete az ismertetett tendenciával nagyjából párhuzamosnak mondható. Nálunk a kilencvenes évek elején jelent meg az a külföldi kutatóbázissal is rendelkező extenzív irányzat (Petőfi S. János szemiotikai szövegtana), amely a szöveget (kitüntetetten a multimediális szövegeket) a nyelvészet mellett több szaktudomány (de elsődlegesen mégis az irodalomszemiotika) közegeiben, moduláris módszerrel vizsgálja. Ez érzékelhetően arra ösztönözi a szövegnyelvészet kutatóit, hogy ismételten értelmezzék saját szaktudományuk lehetőségeit a szöveg kutatásában és a nyelvészeti pragmatika keretei között (vö. Fábri 1992: 51–2; Kocsány 1996: 158–62).

3. A továbbiakban két metszetben próbálom vázlatos képet adni a magyar szövegkutatás két évtizedéről: a) megkísérlem elhatárolni a szövegkutatás céljait szűkebben és tágabban értelmező irányzatokat a fent megfogalmazott szempontok szerint; b) megkísérlem típusokba rendezni a szűkebben értelmezett szövegnyelvészeti kutatások legfontosabb témáit, illetve futó áttekintést adni az eredményeket prezentáló forrásokról: a gyűjteményes kötetekről és néhány karakteres összefoglaló munkáról.

1. Irányzatok és tudományközi kapcsolatok

A szövegkutatás hagyományos toposzai közé tartozik a tudományág elnevezés-változatainak ismertetése, ami nézőponttól függően (a 'szöveg' mindmáig nyitott fogalma mellett vö. Konobloch 1990: 68 és kk.) hol a tudományág kiforratlanságának bizonyítására szolgál, hol a szövegjelenség vizsgálatának bonyolultságára, többféle lehetőségére utal. Mindkét megközelítés azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a kutatási tárgy értelmezése, a vizsgálati mód és a diszciplína megnevezése összefügg egymással. Ezt igazolja a történeti nézőpont is: az elnevezésváltozatok (tudatos fogalomhasználat esetén) követik a jelenség természetére vonatkozó felismeréseket. A fentiekből kiindulva indokoltnak látszik az a föltételezés, hogy a szövegkutatás hazai megnevezésére vonatkozó reflexiók támpontot nyújtanak az irányok elkülönítésére. (Itt azonban utalnunk kell arra, hogy a szövegre vonatkozó megnevezések nem függetleníthetők az adott tudományos hagyománytól és annak ismeretelméleti előfeltevéseitől sem.)

Adatul szolgálhatnak továbbá a tudományközi kapcsolat(ok)ra való hivatkozások is. Ma már nyilvánvaló: a szöveg adekvát vizsgálata (bármely szövegtudomány esetében) csak interdiszciplináris keretek között lehetséges. Ám a szemléletet és a módszert döntően befolyásolja a diszciplináris viszonyulások hálózata és ennek hierachiája.

1. Az első szövegnyelvészeti munkákban nem találunk utalást a lehetséges új nyelvészeti ág elnevezésére. A hatvanas években még a „beszédmű” megnevezést használták a kutatók a „szöveg” fogalma helyett (Deme 1966, 1971; Békési 1976), amely egyszerre volt a bühleri *Sprachwerk* és a harrisi *discourse* magyar változata. Később Deme (1971: 380, 388) a beszéd szerkezeti szintjeit vizsgáló nyelvészeti ágak elkülönítésére javasolja a *szintagmatika*, *szentenciológia*, *textológia* (*szövegtan*) elnevezést, de az idegen eredetű fogalmak nem váltak közkeletűvé. A minket érdeklő *textológia* elsősorban azért nem, mert egy speciális feladatkörű és igen régi szövegtudományt jelöl: a szövegg kritikát, amit a tudományrendszertani többértelműség kockázata nélkül nem lehetett alkalmazni. Erre utalt is Balázs János (1979: 9), amikor mérlegelve a külföldi szakirodalom műszókinálatát (*szövegelmélet*, *szövegnyelvészet*, *szövegtudomány*) és ezt a megnevezést is, a *szövegtan* terminus mellett érvelt. Indoka az volt, hogy ez illeszkedik be a magyar nyelvészet fogalomhasználati hagyományába: a -tan utótagú sorozatba, „mintegy záró láncszem”-ként. Ez utóbbi megjegyzést később úgy értelmezték, hogy a szöveg „a nyelvi egységek hierarchiájának a csúcsa” (Nagy 1981: 16), vagyis rendszerszintű nyelvi egység (Gaál 1983: 108). Balázs veszélyesnek tartja a fogalmi „tarkaságot”, és figyelmeztet: „... ha meg nem szüntetjük, hovatovább zavart okozhat”. Az általa javasolt terminus valóban alkalmasnak bizonyult a nyelvészeti szempontú szövegvizsgálat lefedésére úgy, hogy nem kellett leszűkítő értelmezésétől tartani, vagyis bele lehetett érteni a szöveg nyelvi-formális aspektusai mellett funkcionális dimenzióit is. Hosszú ideig így használták a magyar szakirodalomban. Újabbban azonban bevett használata elmozdult egy kiterjesztett (nem csupán nyelvészeti tartalmú) értelmezés felé (Petőfi 1997b: 7, 9; Szikszainé 1999: 18).

A hetvenes évek elején a külföldi (elsősorban a német) szakirodalomban bevezetett *szöveggrammatika* és *szövegelmélet* megnevezésváltozatok kritikai reflexiója Kiefer Ferenc (1976) nevéhez fűződik. A kritika iránya és a vita lényege az akkori hazai tudományos kontextusban nem volt teljesen világos, mivel hiányoztak az erre vonatkozó tudománytörténeti ismeretek. Csak a de Beaugrande–Dressler-féle (1981: 30–5) szövegnyelvészeti kézikönyv tudománytörténeti bevezetője utalt arra az 1970-ben indult, generatív inspirációjú konstanzi kutatási programra, amelynek keretében nyelvész és irodalomteoretikus kutatók (köztük Petőfi S. János és van Dijk) – mint ahogy az egyik résztvevő (Petőfi 1995: 243) idézi a program célkitűzését – „a szöveggrammatika elméletének kidolgozására” vállalkoztak, ő maga e programot reprezentáló könyvében pedig „egy, a nyelvészeti kutatás akkori kontextusába beágyazott szövegelméleti és szöveggrammatikai koncepció” fölvezolására (i. m. 244). De Beaugrande–Dressler (i. m. 30) szerint a kísérlet, amelynek tárgya egy rövid Brecht-szöveg absztrakt grammatikájának generálása és lexikonának megformálá-

sa volt, nem hozta meg a várt eredményt. Ez volt az a pillanat Knobloch (1990: 77) szerint, amikor a nyelvészet és az irodalomtudomány egy rövid időre közel került egymáshoz, és közösen fáradoztak egy nyelvészeti és egy irodalomtudományi szövegfogalom kimunkálásán. Ahogy a nálunk még mindig hézagos tudománytörténeti adatokból kivehető (bár van Dijk és Petőfi ekkori munkáinak irodalomelméleti jelentőségét már méltatta Bókay 1979), a generatív szemantikai viták időszakában a nyelvészet a szöveg irányába tett lépéssel nyitott kérdéseinek megoldását kereste, az objektivitás illúziójában élő strukturalista irodalomtudomány pedig a módszertani egzaktitás lehetőségét (vö. van Dijk 1972: 462 és kk.). Ez volt tehát az a tudományos program, amelynek célkitűzését a diszciplínát megnevező terminusok reflexiójával Kiefer (1976: 197–200) bírálta, mondván: a szóban forgó *szövegelmélet* nem rendelkezik olyan egzakt modellel, amely magyarázatot adhatna a szöveg és az őt alkotó mondatok, valamint ezek egymás közti viszonyára, vagyis a *szöveg grammatikájára*. Hasonlóan érvel egy későbbi dolgozatában, ahol a nyelvészeti szövegkutatás megnevezésére a nemzetközi gyakorlatban szokásos *szövegnyelvészet* műsót javasolja, ami ha nem is pontos, nem érhető félre (1979: 218). Föltehetően a bírálatokra reflektálva írja pályaképében Petőfi (1997a: 213), hogy a szövegkutatás kezdetén a „használat előnyeire és/vagy hátrányaira való alaposabb reflexiók nélkül” használták a *szöveggrammatika*, *-nyelvészet* és *-elmélet* fogalmakat. Egy másik tanulmányában (Petőfi 1997b: 7), amelyben a diszciplína új elnevezésére tett javaslatot, a korai megnevezések motívumait említi: a *szövegnyelvészet* a nyelvészeti indíttatást kívánta hangsúlyozni; a *szöveggrammatika* a *grammatika* szakszó „mind jobban elburjánzó” használatának a következménye; a *szövegelmélet* a kutatás teoretikus jellegét emelte ki. Ugyanitt kritikusan megjegyzi: az *elmélet* „teljesíthetetlenül ambiciózus” igény volt, a *nyelvészet* és a *grammatika* pedig túl tág, illetve túl szűk fogalom egy elméleti keret számára.

Az ő nevéhez fűződő új, átfogó szövegtudomány neve: *szemiotikai textológia*, amely a verbális és nem verbális (zenei, illusztrációs stb.) szövegek felépítését kívánja leírni ugyanazon elmélet keretében úgy, hogy figyelembe veszi mind a formális, mind a szemantikai, mind a pragmatikai aspektusait (Petőfi–Vass 1992: 178). Nyelvi szövegekre vonatkoztatva az elmélet két résztudományt foglal magában: a szöveg nyelvi vonatkozásaival foglalkozó *szövegnyelvészet* és a világra vonatkozó ismeretekkel operáló *szövegtant (textológiát)*; a két fogalom „egymástól különböző tudományágakat jelöl” (Petőfi 1997b: 7, 9, 19). Ugyanakkor a legújabb leíró szövegtan „a textológia és a szövegtan elnevezéseket – a szokásnak megfelelően – szinonimaként használja” (Szikszainé 1999: 18). A szerző itt nyilván az adott irányzathoz tartozó kutatók fogalomhasználati szokására utal. Nem tudható ugyanakkor, hogy a *szövegtan* terminus itt melyik logikai szintre helyezhető: részszerkezere-e a textológiának, mint Petőfi utóbbi tanulmányában láttuk, vagy azonos vele. A textológiát „a szövegtanulmányozás általános elméleteként” értelmezi, megjegyezve, hogy a fogalom eredetileg a szövegkritikára vonatkozott, de „napjainkra a szövegtannal egyenértékű megnevezéssé vált” (i. m. 17–8). Ám ennek a feltételezésnek ellentmond a Helikon c. folyóiratnak a textológiával mint eredeti feladatkörű, több ezer éves szaktudománnyal foglalkozó 1998/4-es tematikus száma és az ott közreadott legújabb nemzetközi bibliográfia (Kerényi szerk. 1998).

2. A szövegnyelvészet tudományrendszeri státusát és feladatkörét illetően tehát további problémát jelent a rész-, társ- vagy segédtudományi helyzete, amelyet a fenti javaslat egy átfogó szövegtudományon belül jelöl ki számára. És ezen a ponton válnak fontossá az interdiszciplináris kapcsolatok.

A szövegielenség pragmatikai meghatározottságának felismerésével egyidejű az a belátás, hogy nyelvészeti kutatása (is) szükségszerűen interdiszciplináris jellegű. Itt az elméleti és a módszertani keretet első fokon a nyelvészeti pragmatika tudományai adják (vö. Kocsány 1989: 80 és kk.). Hogy más szövegtudományok módszere mikor használható fel a szövegnyelvészetben, az megítélés szerint függ egyfelől a vizsgált szövegtípustól, másfelől a kölcsönzött módszer nyelvészeti adaptálhatóságától. S ez fordítva is igaz. Elvileg mindenfajta **verbális szöveg** nyelvisége a

nyelvi működés nyomvonalán elérhető a nyelvészet számára, de az, hogy sajátos pragmatikája is elérhető volna egyszerűs mind (amely pedig minden szöveg meghatározó tényezője), az igen kérdéses. Ezt példázza egyebek mellett az irodalmi művek formanyelvének nyelvészeti (stiláris) leírása, amely a szövegek értelmezése és esztétikai megértése (vagyis az adott szöveg voltaképpeni funkciója) szempontjából úgyszólván irreleváns.

A szemiotikai textológia interdiszciplináris kapcsolatrendszere jóval kiterjedtebb, mint a szövegnyelvészeté. A Petőfi által több fázisban kidolgozott rendszer utolsó változatát (Petőfi 1997b: 10) ismertetem rövidítve. E szerint a nyelvi szövegre irányulás esetén a szemiotikai szövegten tárgyat a köznapi, tudományos, jogi, vallási, ideológiai, irodalmi stb. szövegek képezik. Interdiszciplináris elméleti keretét az alábbi tudományok adják: filozófia, pszichológia, szociológia/antropológia, szemiotika, kommunikációelmélet, a formális metodológiák diszciplínái stb.; társtudományai: az adott nyelv nyelvésze (ami itt a saussure-i elveken nyugvó leíró nyelvészet rendszerét jelenti) és szövegnyelvésze, valamint olyan tudományok, mint a poétika, narratíva, retorika, stilisztika, másutt ide sorolja még a verstant és az esztétikát is. A leíró szövegten (Szikszainé 1999: 25) az interdiszciplinák közé számítja szöveggel foglalkozó tudományokat (a fentiekben kívül említve még a folklórt, recepcióesztétikát stb.) megjegyezve, hogy „integráló tudományként igyekszik ... ezeket magába olvasztani”.

A mondottakból következik, hogy a szaktudományként értelmezett szövegnyelvészet a szövegkutatás önálló iránya, mivel tárgya, célkitűzése, módszere szükségszerűen eltér a szövegkutatás extenzív irányzataitól; segédtudományi szerepe e tudománycsoporton belül a szemiotikai szövegten belülyének tekinthető, ám az ebből adódó terminológiai konzekvenciákat nem lehet megkerülni.

Hasonló a viszony az irodalmi formanyelv vizsgálatára szakosodott stilisztikával is. Ez a tudományág elsősorban az irodalomtudomány formális műelemző módszereivel (leginkább az irodalomszemiotikával) tart szoros kapcsolatot, olyannyira, hogy elhatárolásuk nehézséget is okoz (vö. Szabó 1977: 6–7). Egyfelől az említett irodalomtudományi iskolák műszemlélete fordította a korábban „atomizált” és „piktualista” módszerekkel dolgozó nyelvészeti stilisztikát a szöveg felé (a fogalmakra Genette 1991: 354), másfelől (második lépcsőben) az irodalmi strukturalizmus és az induló szövegnyelvészet korábban említett kezdeti együttműködése. E tudománytörténeti előzmények követhetők nyomon Szabó Zoltánnak a stilisztika és a szövegnyelvészet kapcsolatát tárgyaló munkáin (1988, 1992, 1995). Ő volt az első egyike, akik közvetítették (Dressler, Schmidt munkái nyomán) a szövegnyelvészet első összefoglalásait, és mérlegelték az új nyelvészeti ág módszertani hatását az irodalmi formanyelvet vizsgáló stilisztikára (1992: 205). A szövegten ebben az értelmezésben is segédtudományként funkcionál, amit egyebek mellett az is mutat, hogy a szövegnek az első szövegteni összefoglalókban még elkülönítetten tárgyalt kapcsolatrendszereit alkalmazza, illetve nekik felelteti meg a stilisztikai elemzés különböző szintjeit: a stílusminősítést, a stílus-elemzést és a stílustipológiát (1988). Az adatok tanúsága szerint a stilisztikának ez az ága nemcsak ösztönzője volt a szövegkutatás extenzív irányának: a szemiotikai textológiának, de láthatóan szemléletének, módszerének egyik meghatározója is (erre nézve vö. Szabó 1992: 205–7 és Petőfi 1997b: 10 és kk.).

A fentiekből adódó következtetés: a nyelvészeti célú szövegkutatásban számolni kell a továbbiakkal azzal, hogy a tudományág egykori megnevezése mára többértelművé vált, tehát megfontolást igényel, hogy a terminológiai zavar elkerülése és a szemléleti, módszertani egyneműség fenntartása érdekében nem kellene-e a szövegkutatás újabb fejleményeit figyelembe véve azoknak a kutatóknak a gyakorlatát követni, akik e tárgyat a kezdetektől fogva a nemzetközi szakirodalomban szokásos *szövegnyelvészet* műszóval jelölik (a korábbi hasonló javaslatra: Fábricz 1992: 51). Dolgozatomban ezt megelőzően körülírást alkalmaztam a tárgy megnevezésére; a továbbiakkal a *szövegnyelvészet* fogalmat használok a nyelvészeti célú munkákra utalva a történeti visszatekintésben is.

2. A magyar szövegnyelvészet főbb tárgykörei és jelentősebb forrásai

A tudományág hazai történetének sajátos paradoxona, hogy kezdeteit mai ismereteinkkel is egybevágó funkcionális szemlélet jellemzi, ugyanakkor a kutatás súlypontja az elmúlt két évtized alatt leginkább a szöveg szerveződésére: a mondatok közötti kapcsolatok vizsgálatára esett. Ennek oka egyfelől a nyelvészet mondatközpontú beállítódása, amely (de Beaugrande 1994: 4573 szerint) a generatív grammatika hatására a mondat keretei közé vonta még az eredendően (Harris értelmezésében) nem mondatnyi terjedelmű nyilatkozatot és az egységnyi beszédaktust is; másfelől a *szöveg* szó jelentésének implikációi, amelyek a fogalom műszói értelme ellenére mindmáig a módszertani tisztázatlanság lehetőségeit rejtik magukban. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a mondatközi kapcsolatok vizsgálatában kezdettől kiemelt szerepet kapott a szemantikai szempont és az a belátás, amelyet Kelemen (1975: 394) egy mondatszemantikai vitában fogalmazott meg, hogy a szöveg kohézióját nem lehet kiterjesztett szintaktikai struktúrákkal megragadni, s hogy a „szöveggrammatika szemantikai beágyazottságú grammatika”.

1. A szövegen belüli kapcsolatok megnevezésére és leírására különböző fogalmakat használtak; közülük néhány a kutatás gyakorlatában már nem él, de az oktatásban még igen.

Az adatok tanúsága szerint legkorábban a *lineáris és globális kohézió* fogalma vált általánossá a szöveg szintaktikai-szemantikai és az átfogó szemantikai szerveződésének lefedésére (Szabó 1977: 179; Károly 1979: 25; Nagy 1981: 25; uő: 1983). A terminusok forrása van Dijk 1972-es *A szöveggrammatika néhány szempontja* című munkája (ismerteti Bókay 1979: 48–50), amely a generatív modell nyomán megkülönbözteti a mondatok közötti kapcsolódás különböző fajtáit: a lineáris felszíni és a szöveg szemantikai bázisát jelentő mélystruktúrát: a mikro-, illetve a makrostruktúrát (vö. még van Dijk 1980: 41 és kk.).

Dressler 1972-es Bevezetésére vezethető vissza a szövegkapcsolatok fajtáinak szintek szerinti leírása. Dressler grammatikai és pragmatikai szintet különböztet meg, az előbbibe (generatív kiindulásának megfelelően) beleérti a szemantikai komponenst is. A hazai munkákban a szintek száma egyes szerzőknél gyarapodik (Nagynál: grammatikai, jelentés-, közlés- és stíluszint 1981: 51–66; Szabónál: szövegfonetikai, -grammatikai, -szemantikai és -pragmatikai szint 1988: 11); másoknál az eredetivel tartalmilag azonos marad (Balázs külön tárgyalja a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai kapcsolódásokat 1985: 109–94; Tolcsvai Nagy ugyanígy, csak fordított sorrendben, a meghatározó pragmatikai szintet emelve ki 1994: 15–41).

Lényegében azonos jelenségre vonatkoznak a *konnexió*, *kohézió* és a *koherencia* fogalmak, amelyek (a szemiotika háromelemű jelfelfogása értelmében) a szövegkapcsolódás grammatikai, szemantikai, illetve pragmatikai dimenzióira utalnak, ám ezeket nem elkülöníthető szintekhez, hanem egymással kölcsönviszonyban álló funkciókhoz kötik. Kiemelt szerepű a *koherencia*: a szöveg értelmezhetősége, mivel ez jelenti azt, hogy egy adott konszituációban, az együttműködési szabályoknak megfelelően tagolt és kifejtett nyilatkozatot a partnerek mint teljes és funkciójában lezáró közleményt fogadnak el és értenek meg. Újabb szövegnyelvészeti munkák (Vater 1992) ezt tekintik a szöveg meghatározó tényezőjének. Mint Kocsány (1996: 156) írja, ezeknek a fogalmaknak a használata a nyolcvanas évek közepétől vált általánossá. (Korábban, így a magyar szakirodalom is, szinonimaként használta a *kohézió* és *koherencia* fogalmakat.) Nálunk a három fogalom először Petőfi ismertető dolgozataiban jelent meg (1982: 11, 1988: 225); az utóbbi a szövegösszetevők horizontális (szintaktikai-szemantikai) szerveződésére bevezeti még a *textúra* fogalmát mint a vertikális (és átfogó) kapcsolatot jelölő *kompozíció* ellenpárját.

A szöveg szemantikai kapcsolóeszközeiről szólva Kelemen (1976: 194) utal Greimas *izotópia* fogalmára, de a hazai szakirodalom ezt a terminust nem használta.

2. A tudománytörténet a szöveg nyelvészeti megközelítési módjait két dichotómiával írja le: a) konstrukcionális vagy funkcionális kiindulású vizsgálat; b) a szerveződést az összetevők (a mondatok) felől vagy az összetevőket a szövegegész felől megközelítő: induktív, illetve deduktív

módszer (vö. Kocsány 1989: 27–9; Vater 1992: 20–2). A magyar szakirodalom azt mutatja, hogy a szövegszerveződés kétféle megközelítése nem szükségszerűen párhuzamos, inkább metszi egymást. Az alábbiakban a főnti szempontok alapján próbálom meghatározni a hazai szövegnyelvé-szet tematikájának főbb típusait.

2.1. A hazai szövegkutatás kezdetén jelentős hatást gyakorolt nálunk a korai szövegfelfo-gásra a bloomfieldi–harrisi *utterance* fogalom, valamint a hozzá kapcsolódó nyelvleíró módszer, s így alakult ki az a koncepció, amely a szöveget mint önálló beszédegységet funkciója alapján értelmezte, szerkezetét pedig e funkció felől magyarázta. Ehhez az elmélethez kapcsolódik közvet-ve vagy közvetlenül az alább szóba kerülő két téma: Békési Imrénének a szöveg szemantikai-logikai konstrukciótípusaival kapcsolatos kutatása, valamint Antal Lászlónak a szövegmondattípusok és a szövegszerkezet összefüggésére vonatkozó felfogása. Mindkét koncepció deduktív módon közelíti meg a szövegszerveződést.

Békési kutatásai Deme Lászlónak ahhoz a felismeréséhez kapcsolódnak, amely szerint a nyelvi szerveződés minden szintjén létrejönnek kettőnél több elem között szorosabb vagy lazább szemantikai-logikai kapcsolatok, amelyek tömböt alkotnak. Ebből kiindulva kezdte meg Békési előbb a „bekezdésnyi” terjedelmű szövegek: napihírek mondatai közti logikai-szemantikai kap-csolatok vizsgálatát, és a mondatok sorrendjének megcserélésével e kapcsolatok módosulási sza-bályainak feltárását (az eljárásra 1976, 1979; az eredmény összefoglalására 1982). A napihírek voltaképpen rövid elbeszélőszervezetek, tehát az itt kapott eredmény a narratív szövegtípus leírá-sában is hasznosítható. Később a vizsgálat kiterjedt érvelő szövegek ok-okozati, valamint ellenté-tet kifejező viszonyainak és a köztük lévő összefüggéseknek a vizsgálatára (1986). A pragmatikus megközelítés irányába tett jelentős lépés az úgynevezett *kettős szillogizmusok* szerkezetének elem-zése, amelyben kijelölhető a megfelelő nyelvi közléshez kapcsolódó implicit tudás (előfeltevés, hiedelem stb.), amely nem a nyelvi formában csupán a viszonyok segítségével *ragadható* meg. (Ez a vizsgálat is bizonyítja, hogy szövegen belüli kapcsolódási módokat nem lehet „szintek” szerint elkülöníteni.) A *kettős szillogizmus* Békési szerint (1995: 183–5) olyan jelentésszerkezet, amely-ben az ellentétes kötőszó nem két kijelentés, hanem két érvelés viszonyát jelöli. A konstrukció fő tétele láthatóvá teszi a konvencionális tapasztalatot, illetve előfeltevést, az alsó tétel a nyelvileg kifejtett tényállás mellett az egyedi feltevést (vö. még 1993). Békési kutatásainak szövegtipológiai implikáció is vannak.

Antal László 1979-es előadásában (68–70) a szövegösszefüggőség olyan vonatkozásait érinti, amelyek két évtized távolából már közhelynek számítanak, de a megközelítés sajátos módja mai ismereteink alapján új következtetésekre ad lehetőséget. A bloomfieldianus szemléletű Antal abból a körülményből kiindulva, hogy a szöveg strukturális és tartalmi egész, arra a kérdésre keresi a választ, mennyire függnek össze a szöveg mondatai. Waterhouse egy 1963-as tanulmányára hivatkozik, aki a nyelvi egységeknek a deskriptivista módszerből ismerős elkülönítési technikájá-val független és függő mondatokat különböztet meg. Mindkettő szerkezeti kategória. Független mondat az, amelyben nincs lexikai vagy grammatikai jele annak, hogy egy szöveg része lenne; a függő mondat grammatikai vagy lexikai eszközökkel utal a megelőzőkre, illetve a következőkre. Az utóbbinak három fajtáját említi: az additív (hozzáadó), a helyettesítéses (névmással utaló) és a csonkított (hiányos) mondatokat. Antal további kérdése: Mi a kétféle mondat szerepe a szövegben? Ha a független mondatokat elhagyjuk, a szöveg darabokra hullik. Ebből az alábbi következtetést vonja le: a) A független mondatok valójában megszakítják a nyelvi folytonosságot a szövegben. b) Ha mégis ezek szükségesek a szöveg összetartásához, a szövegen belüli kapcsolódás nem csak nyelvi. c) E szerint a szöveg többfajta szerkesztési elv szerint épül fel, a nyelvi szerkezet csak egy a sok közül. A szöveg egységét a „tartalom” biztosítja a nyelvi szövedék hiánya esetén is.

A *tartalom* fogalma Antalnál többértelmű. Egy korábbi tanulmányában (1976) a *jelentés* (szemantikai értelmű) fogalmával szembeállítva a *pragmatikai jelentés* ekvivalense volt (adataim szerint ez az Antal-tanulmány különböztette meg nálunk először a két jelentésfajtát). Itt pedig

jelentheti egyfelől a témát (erre utal az, amit a független mondatoknak mint tematikus pilléreknek a kapcsoló szerepéről mond), másfelől a „szövegértelemet” mint „összképzetet” (az utóbbi Klein és von Stutterheim fogalma, idézi Vater 1992: 24), ami más, mint a szöveget alkotó mondatok jelentése. A mondat/szöveg, jelentés/tartalom párok egymáshoz való viszonyát szerzőnk a következő módon látja: A tartalom a szöveghez tartozik, a jelentés a mondathoz; a mondat kétarcú: a jelentés legnagyobb és a tartalom legkisebb egysége. Tartalomról a mondat szintje alatt nem lehet szó; jelentésről a mondatnál nagyobb egységek esetében „a nyelvész nemigen tud és mer beszélni” (70).

Megítélésem szerint a **független mondatok** kapcsoló szerepére való rámutatás fontos felismerés. Lényege nem a szerkezeti önállóság, hanem a témaszerkezet alakításában betöltött funkció. A független mondat lehet a témaegység bevezetője: az anaforikus szekvenciák kiindulópontja, amely vagy szövegkezdő helyzetben témakijelölő, vagy a szövegen belül témaváltó szerepű. és ekkor az előzmények felől: „földről” határolja le a témaegységet. Tematikus határoló szerepben ellenpontja az anaforikus főnévi csoport mint az anaforikus szekvencia záró eleme (vö. Bánréti 1979a, b, c), amely „alulról” fogja össze (értelmezi, értékeli, kifejti stb.) az előzményeket, és ezáltal egy új tematikus egység, végső soron pedig a szövegértelem felé csatornazza azok „tartalmát”. (Deménél a **tételmondat** hasonló szerepű, mint a független mondat; 1983: 35.) Lehet a független mondat tematikus zárlat is, ekkor összefoglaló szerepű s mint ilyen, konklúzió. A szerkezeti függetlenség záró pozícióban, nézetem szerint, szemantikai és logikai megkötésekkel jár: vagy általánosítja az előzmények közös értelmét, vagy tartalma azokból következik. Ha megfelel egyéb kritériumoknak is, a szemantikai, logikai és szerkezeti értelemben önzáró struktúrája folytán esetleg önállósulhat mondássá (a mondás mint szövegtípus kritériumaira l. Kocsány 1991: 176)

2.2. A másik módszer a szöveget a mondatok felől közelíti meg, és azoknak a grammatikai-szemantikai jelenségeknek a vizsgálatára összpontosít, amelyek a mondatok közötti kapcsolódást biztosítják. A grammatikai-szemantikai eszközök előtérbe állítása nem jár szükségképpen együtt olyan felfogással, amely a szövegszerveződést kizárólag grammatikai szabályokkal magyarázná, ám az kétségtelen, hogy ennek a kapcsolatfajtának a tanulmányozása legalább két mondat kohézió kapcsolatát feltételezi. Történeti nézőpontból kiviláglik, hogy mind a strukturalista, mind a generatív grammatikában felvetődött a mondatok közötti kapcsolódás (a szöveg) problémája; az utóbbiban, mint bizonyos grammatikai kérdések megoldásának lehetősége egy kiterjesztett generatív (szöveg)grammatika keretében; az előzőben úgy, mint a rendszer elemeinek funkcionálása a mondat határán túl. Ebből adódik a **szöveggrammatika** fogalmának kétféle értelmezése: a) a tágabb: olyan szabályrendszer tételezése, amelyből levezethető a szöveg szerveződése és mondatainak grammatikai alkata (lehetőségét kizárja Kiefer 1976, 1979); b) a szűkebb: azoknak a grammatikai eszközöknek a számbavétele, amelyek a mondatok közötti grammatikai-szemantikai kapcsolatokat biztosítják. Ez utóbbi (vagyis a **szöveggonnexió**) értelemben, használja a szöveggrammatika fogalmát Rácz Endre (1991: 146–50; 1992). Mivel a grammatikai eszközök voltaképpen szemantikai jelenségeket kapcsolnak össze (vö. Kocsány 1996: 153 és kk.), talán indokoltabb ezt a kapcsolatfajtát, amelynek a legfontosabb formáit az alábbiakban említjük, grammatikai-szemantikai kapcsolatnak tekinteni, amit röviden lefedhetünk a **kohézió** fogalmával.

A szöveggrammatika kapcsán problémaként merül fel a mondatgrammatika és a szöveggrammatika elhatárolásának és a speciális szöveggrammatikai jelenségek föl kutatásának a szükségessége. Kiefer (1975, 1976) az elhatárolásban kiemelt szerepet tulajdonít a mellérendelő mondatokon belüli szemantikai kapcsolatok vizsgálatának. A kapcsolatfajták közül az és kötőszós kapcsolatokat elemzi, és megállapítja, hogy egy mondaton belül nem kapcsolhatók az azonos jelentésű, az egymásnak ellentmondó és az inkluzív viszonyban lévő mondatok, illetve az egzisztenciális előfeltevést kifejező mondat a mellérendelésben nem állhat az előfeltevést tartalmazó mondat után. A mondat sorozatban (szövegben) nincsenek ilyen megkötések. A mondat- és szöveggrammatika elhatárolásával foglalkozik Rácz Endre (1992) dolgozata is, amely a) az értelmi egyeztetés mon-

dat- és szövegbeli lehetőségét; b) a főmondati utalószók és az anaforikus/kataforikus névmások viszonyát e szempontból vizsgálja. Ha az irányító tag mennyiségjelzős főnév, az összetett mondatok megengedik mind az alaki, mind az értelmi egyeztetést; egymást követő önálló mondatban (szövegben) csak értelmi egyeztetés lehetséges. A másik jelenség kapcsán a főmondati utalószók funkcióiból indul ki. Az utalószó olyan mondatgrammatikai eszköz, amely a mellékmondatot képviseli a főmondatban, ilyenként tehát grammatikalizálódott anaforikus vagy kataforikus névmás, amelynek ante- vagy posztcedense egy meghatározott grammatikai forma; alakilag leginkább mélyhangrendű. Az anafora (katafora) szerepköre más: ante- és posztcedense lehet a szövegben egy szó, egy mondat vagy egy szövegrészlet, amelyet Korcsmáros (1975–1976) nyomán pontszerű vagy foltszerű utalási formaként jellemez.

Rácz (1992: 1) az alábbiakat tekinti szövegkonnexió eszköznek: a determinációt (névelőzést); az ana- és kataforát, hozzájuk kapcsolva az ellipszist és az egyeztetést; a kötőszókat (konnektorokat); az igeidőket és -módokat; a téma-réma tagolást (mint tematikus progressziót); az előfeltevéseket; az idézés formáit. Az itt felsorolt legtöbb jelenség kapcsoló szerepének tárgyalása a szövegnyelvészet legkidolgozottabb része a magyar szakirodalomban is. Mivel e témák leírása megtalálható a különböző szövegtanokban, így a legújabb szövegtekst és szövegösszefüggést tárgyaló fejezeteiben is (Nagy 1981: 33–44; Balázs 1985: 109–65; Tolcsvai Nagy 1994: 15–42; Szikszainé 1999: főként 55–72, 140–59), ezúttal az említett témákkal kapcsolatos kutatás tendenciájában érzékelhető elmozdulásra utalnék. a) Általánosan jellemző, hogy az utóbbi tanulmányok nem különítik el élesen a grammatikai és a szemantikai és a pragmatikai megközelítési módot, vagyis a korábbi „metszetevizsgálatok” egymásra vetülése és integrációja figyelhető meg. b) A névmási utalások (illetve a mondatrészi szerep és névmásfajta kapcsolata), a szerkesztettségi hiány, valamint az egyeztetés szoros összefüggése egyre inkább (és meggyőző adatok alapján) kiegészül az aktuális tagolás topik-fókuszszerkezetéből adódó szempontokkal (vö. Pléh–Radics 1976; Dienes 1978; É. Kiss 1978; Pléh 1984; Rácz 1991: 146–150; Kocsány 1995). c) Az aktuális tagolás mindkét változatában (téma-réma; topik-fókusz) a hazai kutatás is lépett a szöveg felé. E vonatkozásban már nem csak a „tematikus progresszióról” esik szó Danes nyomán (Huszár 1983), hanem a tagolás új információt tartalmazó részéről is (Elekfi 1986; É. Kiss 1983), ami föltehetőleg módot ad a szöveg közlésszerkezetének leírására. d) Az aktuális tagolás két változata közül a szintaktikai kritériumokkal operáló változat (É. Kiss 1983) használata az általánosabb, mivel ez összeépíthető az utalás más grammatikai formáival. A szövegnyelvészet számára ígéretes alkalmazásával a szöveg megértésére vonatkozó újabb pszicholingvisztikai kutatásokban találkozunk (Gergely 1995). e) Az *anafora* fogalom jelentése kitágult, a korábbi névmási visszautalás értelmű használata helyett (Rácz 1992) ma már a visszautalást jelenti általában, ide értve a névszós helyettesítést épp úgy, mint az inklúziós eseteket (Pléh 1994: 288–291).

2.3. A két megközelítés közötti szintézist képviseli a szövegtema és a szövegszerveződés összefüggésének a vizsgálata. A szövegnyelvészeti munkák mindegyike ma már a „textualitás” kritériumát a „szövegtémában” és annak értelmezhetőségében jelöli meg, megjegyezve ugyanakkor, hogy mibenlétének meghatározása nehéz. (Felismerését a cím segítheti.) Brown–Yule (1983: 68) szerint a téma formális leírására tett kísérlet kudarcra van ítélve.

Bánréti Zoltán 1979-ben megjelent három tanulmánya (sorrendjüket részben a hivatkozások, részben a témakifejtés logikája alapján következtettem ki) ezzel a kérdéssel foglalkozott. Az anaforikus főnévi csoport által referált tény és a szövegelözménybeli kijelentések összevetésével meg tudta ragadni a téma (rész)elemeit a szövegszerveződés folyamatában. A probléma főlvázolásakor abból a nyilvánvaló tényből indult ki, hogy a szöveg mondatai „azáltal válnak egymáshoz viszonyíthatóvá, hogy előzőleg a szöveg témájához viszonyítjuk őket” (1979a: 77), majd későbbi tanulmányaiiban kidolgozta azokat a logikai, szemantikai, pragmatikai fogalmakat, amelyekkel ezt a viszonyítást el lehet végezni, és nyelvészetileg le lehet írni. Az előzmény és az utaló névszói csoport között lévő logikai, szemantikai, pragmatikai viszony alapján néhány példa segítségével

leírt néhány viszonytípust (1979b: 410–3). Továbbvivő gondolat, hogy a szövegtéma szerveződését a „beszélő világ-modelljével” hozza összefüggésbe (1979c: 324), ennek folytán a tárgyalat utalóformát a szövegelőzmény propozícióira vonatkozó beszélői interpretációként értelmezi. Az anaforikus főnévi csoporton keresztül tehát a beszélői nézőpont megragadhatóvá válik, s ezáltal a szövegkutatás egy lépéssel közelebb került a szövegmodalitás problémájának továbbgondolásához.

A téma anaforikus kiemelésének egy nyelvtörténeti változatát elemezte Gallasy Magdolna (1992): a főtémának (a főszereplőnek, a szóban forgó dolognak stb.) jelzői szerepű közelre mutató névmással való folyamatos jelölését a szövegben. Okát arra vezeti vissza, hogy az ómagyar kor írásos gyakorlata megkívánta az erős szövegkohéziót, vagyis azt, hogy ismételten megnevezzék és rámutassanak arra, akiről (vagy amiről) szó van, ezáltal tartsák előtérben. Ezt a tudati közellétet fejezte ki a térbeli közelségre mutató *ez* névmás. A főtémának ilyen jelölése elkülönült a szöveg egyéb utalásaitól: az összefoglaló funkciójú *ez*-től és a már névelői szerepű veláris mutató névmástól. Ennek folytán a főtéma kiemelkedett az utalások szövedékéből, és megkönnyítette azonosítását. A Gallasy által vizsgált jelenség a anaforikus főnévi csoport egy sajátos változata, amelynek talán szövegtipológiai vonatkozásai is lehetnek. (A szerző felismerése ezúttal is bizonyítja, hogy a nyelvtörténeti megközelítés ma még kellően ki nem aknázott szempontokkal és adatokkal gazdagíthatja a szövegnyelvészeti kutatásokat.)

A szövegtémát vizsgálta Dániel Ágnes (1990:11–37) a szöveg címben jelölt téma **beszerkesztettségének** több szövegen végzett összehasonlító elemzésével. Szemléletes ábrái jól mutatják az egyes szövegek tematikus **vázát** és vele a szerzői gondolatmenetet. Ugyanebben a kötetben található az idéző mondat szövegbeli funkcióját elemző dolgozat; ez a funkció lehet tagolás, az elbeszélői tudósításnak a scenírozásra váltása, a beszélők személyközi kapcsolatainak bemutatása és beszédaktus (73). Az idézet ilyen szempontú szövegszerkezeti megközelítése adalékként szolgál a szabad függő beszéd vizsgálatahoz is.

3. A szövegszerveződés számos aspektusáról csak hézagos ismereteink vannak. A modalitásról eddig egy tanulmány készült: Murvai Olgaé (1982); a szöveg időszerkezetének nyelvészeti megközelítéséről csupán egy vázlat, amely két mondat viszonyából vont le következtetéseket (Kiefer 1992); a mindennapi nyelvhasználati stílus szövegnyelvészeti vonatkozásai felé is csak a kezdő lépések történtek meg (Tolcsvai Nagy 1996). Megítélésem szerint e területeken nem várhatók jelentősebb eredmények addig, amíg a szövegtipológiai (beszédműfaji) kutatások nem haladnak előre (vö. Kocsány 1992: 149; Péter 1992: 174–5; Eöry 1996).

4. A szövegnyelvészet egyes kérdéseit tárgyaló dolgozatok zöme folyóiratokban, periodikákban, tematikus-gyűjteményes, illetve vegyes tematikájú kötetekben jelent meg (adataik megtalálhatók a szakirodalom-jegyzékben). Az összefoglaló, önálló könyvben megjelent munka kevés (tudományos igényű eddig három készült: Nagy 1981, Balázs 1985, Szikszainé 1999), de ennél több a tárgy egészét átfogó elméletileg megalapozott téziszzerű összefoglalás (Schveiger 1982, Terestyéni 1992), illetőleg oktatási anyag: előadásvázlat, tematika.

Az átfogó igényű szövegnyelvészeti (szövegelméleti) összefoglalásokat szövegfeldolgozásuk és elméleti irányuk szerint az alábbi módon jellemezhetjük. (1) Nagy (1981) leíró nyelvészeti alapról közelíti meg a szöveget, legkidolgozottabb része a szöveggrammatika. (2) Schveiger (1982) koncepciója generatív kiindulású, szemiotikai szemléletű, de nyelvészeti irányultságú koncepció, amely a korábbi szövegnyelvészeti és elméleti szakirodalom eredményeit téziszszerűen fogja egybe; a szövegkapcsolatokat szintek szerint tárgyalja, központi kategóriája a kohézió. (3) Balázs (1985) a szöveget és a szövegnyelvészetet retorikai alapról közelíti meg: mintegy a retorika (és a szöveg-*elvű* stilisztika) modern változataként értelmezi. Ennek következtében számos párhuzamot mutat ki a szövegnyelvészet elméleti alapjai és a retorika tanításai között (pl. a beszédaktus-elméletet, a szövegszerkezetet, a szövegtípusokat tárgyaló részekben). Szövegfeldolgoása funkcionális, de csak a többmondatos szövegek szerkezetével foglalkozik, amit a kapcsolatfajták szintjei szerint tárgyal. A szöveg felépítését a retorika fogalmaival írja le, továbbvivő gondolata: a beszédrészeknek beszéd-

aktusokként való értelmezése. Kidolgozott szövegtípológiai fejezete van. (4) Terestyéni (1992) szövegelméleti téziseiben szerves egységet alkot a jelszerveződés és a pragmatikai tényezők bemutatása. Kommunikációelméleti alapról közelíti meg a szöveget, amelyet mint reprezentációt, valamennyi kommunikációs célú produktumra kiterjesztve értelmez. Ez megfelel a grice-i jelfelfogásnak. A dolgozat három tematikus egysége a) a szöveggel mint reprezentációval, b) a kommunikációs cselekvés mibenlétével és c) a szövegek interpretációjával foglalkozik. A második rész tárgyalja a beszédaktusokat, az együttműködési szabályokat; a harmadik a (dialogikus/monologikus) szövegfajtákat, a szöveg (explicit, implicit) információszerkezetét, témáját, a megértés kontextuális és kognitív feltételeit; végezetül utal a (verbális) kommunikációnak az esztétikai célú szövegeire is. A tézisműfaj logikai rendjét követve minden újólag bevezetett fogalmat pontosan definiál. Terestyéni kommunikáció- és cselekvéseméleti alapú szövegelmélete azt példázza, miként lehet egy bonyolult interdiszciplináris elméleti apparátust tematikusan és módszertanilag integrálva egy célra irányítani. Ez a szervesség modellként szolgálhat a szövegnyelvészet számára is.

3. Összefoglalás és kitekintés

Munkám végére jutva a hazai szövegnyelvészet egészére vonatkoztatva szükséges néhány általános kérdést megfogalmazni, s ha lehet, választ találni rájuk.

1. Mennyiben tükrözi a dolgozatban megjelenített kép a tudományág tényleges folyamatait és súlypontjait?

Ha tudatában vagyunk annak a hermeneutikai elvnek, hogy a múltat csak a jelenből érthetjük meg, vagyis hogy minden történeti megértés jelenérdekű, ebből adódóan megkerülhetetlenül személyes is, számolnunk kell azzal, hogy a teljes objektivitás elérése lehetetlen. A történeti tényanyag kiválasztásáért, a belőlük levont következtetésért tehát a kutató tartozik számadással. Az általam fölvázolt kép töredékes; hiányzik egyebek mellett a nyelvészeti célú (és a nyelvészetiileg általánosítható) szövegelemzések földolgozása, amelyek jelentősége nem csupán a vizsgálati módszerek leírása szempontjából alapvető, de elméleti vonatkozásban is. Ennek a jelentős anyagnak a számbavételét a rendelkezésemre álló keret nem tette lehetővé. Hiányzik továbbá néhány olyan téma történeti áttekintése, amely a szövegkutatás tárgyköréhez tartozik, de (érthetetlenül) a hazai szövegnyelvészetben mindaddig nem kapott megfelelő súlyt. Közülük egyet említenék csupán: az aktuális mondattagolás kérdését. Ez a nyelvhasználati jelenség köztudottan a szövegnyelvészet előzményei közé tartozik, hazai kutatására is van korai adat (Elekfi 1964), általánosított alkalmazására mégsem került sor. A hasonló példák száma szaporítható.

2. Milyen helyet foglal el a magyar szövegnyelvészet a nemzetközi kutatások mezőnyében?

A válasz több szempontból is nehéz. Mint a korábbiakban többször utaltam rá, tudománytörténeti ismereteink e téren mindmáig töredékesek; hiányoznak azok az alapvető elméleti források, amelyeknek általánosan ismertté válása befolyásolhatná a szakmai közvélekedést, és több irányú kritikai érzéket fejleszthetne ki. Ha a szövegnyelvészeti dolgozatok hivatkozásait elemezzük, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a magyar kutatás receptív jellegű. Ám ha a külföldi összefoglalásokban hivatkozott szakirodalom tárgyköreit összevetjük a hazai nyelvészetben korábban kutatott témákkal, azt látjuk, hogy hasonló forrásanyag saját tudományunkban is megtalálható, csupán (mint a fenti példából is látható) ennek itteni fölhasználása hiányos. Mindez összefügg egy általánosnak tekinthető tudományos értékszempontról: a szellemi bezártság éveit ma rangosabb dolognak számít nálunk külföldi forrásokra hivatkozni, mint a hazai eredményekre. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy bizonyos eredmények kihullanak a tudományos emlékezetből. (Ilyen példára utal Laziczius tevékenysége kapcsán Péter 1976: 409.) Kétféle tudománytörténeti reflexió hiányában a fenti kérdést felelősséggel megválaszolni nem lehet.

3. Milyen szempontok szerint alakul a nyelvészeti szövegkutatás jövője?

A válasz a múlt eredményeiből részben kiolvasható. De Beaugrande többször idézett tudománytörténeti összefoglalása (1994: 4575–7), a tudományág alakulástörténete, valamint az 1987-es nyelvészkongresszus előadásai, illetve a Text című szakfolyóirat 1990/10-es tematikus számának összefoglaló elemzése alapján megfogalmaz néhány alapelvet, amely előreláthatólag meghatározza a szövegnyelvészet jövőbeli irányát és módszereit. Ezek közül a fontosabbak: a) A szövegnek nem csupán nyelvi, hanem kommunikációs egységként való értelmezése és ennek cselekvés-, megértés- és interakció-elméleti konzekvenciái. b) A tárgy tudományköziségének belátása. c) A tudomány folyamatos önreflexiójának szükségessége. d) A kutató által konstruált rövid példák helyett a természetes nyelvi adatok (beszédesemények és szövegek) elemzése. e) A nyilatkozategészből kiinduló (analitikus) és az összetevők felől közelítő (szintetikus) vizsgálati mód kellő egyensúlya. f) Annak belátása, hogy a szintaktikai, szemantikai, pragmatikai szintek szerinti vizsgálat nem lehet produktív. g) Annak a tapasztalatnak az általánosítása, hogy a szöveg elemzése csak többirányú megközelítéssel lehet eredményes, a redukció és a formalizálás nem adekvát módszer; a releváns vizsgálatnak figyelembe kell vennie az adott szöveg típusát is. h) A szövegnyelvészet szerteágazó irányainak összefogása és tudományos feladatainak ellátása nem nélkülözheti egy olyan koherens elméleti keret kidolgozását, amely egy átfogó kategória köré rendezve teremti meg az irányzatok szintézisét. Ezt a szerepet a „cselekvés” kategóriája töltheti be. Ennélfogva az általános cselekvélmélet lehet az a megfelelő keret, amelyben a kommunikációs együttműködés hatékonyan vizsgálható. A szöveget nem csupán részekből és viszonyokból álló összetett jelként, hanem olyan értelmes cselekvésként kell értelmezni, amelynek célját, kifejtettségét az adott szituációnak való megfelelés határozza meg. A fő kérdés immár nem az, hogy miként kapcsolódnak össze a szöveg összetevői, hanem az, hogy miként funkcionál a kommunikációs interakcióban és milyen tulajdonságai teszik ezt lehetővé és hatékonyá.

4. Miként értelmezik a szövegnyelvészet jövőbeli feladatait a magyar kutatók?

A Szemiotikai szövegtan című periodika körkérdést intézett magyar kutatókhoz, egyebek mellett választ várva arra, miben látják a szövegkutatás soron következő feladatait. Azoktól, akik e kérdésre válaszoltak, az alábbiakat emeljük ki (vö. Petőfi–Békési–Vass szerk. 1992): kézikönyvek (szaklexikon, bevezetésjellegű összefoglaló) létrehozása (Bencze: 45); az írott és a beszélt szöveg következetes szétválasztása és a beszélt szöveg vizsgálatának előtérbe helyezése az írott szöveggel szemben; a szövegnyelvészet nyelvtudományi értelmezése és a stilisztikától való elkülönítése (Fábricz: 53, 57–8); társalgási, illetve dialogikus szövegek elemzése (Albertné: 18; Cs. Jónás: 132); a szöveg történetiségének vizsgálata; a szövegvizsgálathoz kötött esztétika kidolgozása (Szabó 206). A nyelvészeti stilisztika nézőpontja felől közelítve: a mindennapi nyelvhasználat szövegtipológiájának és szövegtanának kidolgozása; a művészi és a nem művészi szövegek közti különbség pontosabb meghatározása, amely újabb ismérveket szolgáltathat az irodalmi és a nyelvészeti stilisztika szétválasztására (Péter: 174). A szövegkutatás feladatkörének többszintű értelmezése: olyan kérdések felvetése, amelyek túlmutatnak a mondat határán; hiteles szöveginterpretáció; szövegtípusok interdiszciplináris vizsgálata szinkrón és diakrón megközelítésben (Kocsány: 149). Összevetve az egymással szembenálló és párhuzamos vélekedéseket, az alábbi következtetésre jutunk: egyértelmű igény mutatkozik arra, hogy a szövegnyelvészet mint szaktudomány elsősorban a mindennapi nyelvre, azon belül is annak beszélt változatára összpontosítson, illetőleg hogy szövegtípusokat vizsgáljon.

5. Beszéd versus szöveg?

Az ismételt fölmerülő szembeállítás mögött azt kell sejtenuünk (erre korábban is utaltam), hogy a jövőben az úgynevezett diskurzuselemzés és a szövegnyelvészet el fog különülni egymástól. Egy ilyen lehetőség nem csupán terminológiai, de nyelvelméleti és tudomány-rendszertani kérdéseket is fölvet. Van olyan határozott vélemény, amely szerint a mai nyelvészet középpontjában a beszéd áll, ennek következtében el kell szakadnia az írott nyelvtől és annak hagyományos tudományaitól: a filológiától és az irodalomtudománytól (Kiefer 1999: 6). Ha az utóbbitól mint

szaktudománytól való elhatárolódás jogos is, kérdés, hogy ettől megszűnik-e a nyelv és az irodalom kapcsolata? Ha a szövegnyelvészetből kiválik is a beszélt szövegek vizsgálata, az írott nyelv nem formálhat-e jogot arra, hogy a nyelvészeti kutatás tárgya legyen?

A mondottakból valószínűsíthető, hogy a szövegnyelvészetnek a közeljövőben újra kell értelmeznie tudományrendszeri kapcsolatait. Megítélesem szerint csak akkor tudja megőrizni a nyelvészetben belüli státusát, ha maradéktalanul ellátja szaktudományos feladatait.

SZAKIRODALOM

- Albertné Herbszt Mária 1992. A társalgás néhány jellemzője és szabálya. In: *Szemiotikai Szövegtan* 9–18.
- Antal László 1976. Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom. *ÁNyT.* XI, 5–14.
- Antal László 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In: Szathmári–Várkonyi (szerk.) 1979. 67–72.
- Balázs János 1979. A szövegtan alapjai. In: Szathmári–Várkonyi (szerk.) 1979. 9–21.
- Balázs János 1985. *A szöveg.* Gondolat.
- Bánréti Zoltán 1979a. A szempont a szövegépítkezésben. In: Szathmári–Várkonyi (szerk.) 1979. 77–82.
- Bánréti Zoltán 1979b. Téma és anaforikus viszonyok a szövegben. *Magyar Nyelv* LXXV, 406–15.
- Bánréti Zoltán 1979c. A szöveg interpretációja és témája. *Nyelvtudományi Közlemények.* 323–38.
- de Beaugrande, Robert-Alain 1994. Text Linguistics. In: Asher, R. E. (ed.) 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics.* Vol. 9. Pergamon Press. Oxford, New York, Tokyo.
- de Beaugrande, Robert-Alain–Dressler, Wolfgang 1981. *Einführung in die Textlinguistik.* Niemeyer Verl. Tübingen.
- Békési Imre 1976. A bekezdésnyi szövegmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról. *ÁNyT.* XI, 15–25.
- Békési Imre 1979. A kapcsolás problematikája. In: Szathmári–Várkonyi (szerk.) 1979. 73–6.
- Békési Imre 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok.* (Magyar újsághíranyag alapján.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Békési Imre 1986. *A gondolkodás grammatikája.* (A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Békési Imre 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Egy modell az argumentatív szövegmóddell tanulmányozásához.* JGYTF Kiadó, Szeged.
- Békési Imre 1995. A kettős szillogizmus módszertan tanulságaiból. A megszorító ('elvárástörő') ellentét két alapformája. *Szemiotikai Szövegtan* 5. sz. 183–9.
- Bencze Lóránt 1992. Néhány megjegyzés a szövegtani kutatáshoz. *Szemiotikai Szövegtan* 4. sz. 45–6.
- Berrár Jolán 1963. A mondat formai ismertetőjegyei. *ÁNyT.* I, 53–76.
- Bóckay Antal 1979. A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. In: Szathmári–Várkonyi (szerk.) 1979. 47–55.
- Brown, Gillian–Yule, George 1983. *Discourse Analysis.* Cambridge University Press.
- Dániel Ágnes 1990. *Szó – szöveg – szer – szervez.* A szöveg szerveződésének vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 132. sz.
- Deme László 1966. *A nyelvről – felnőtteknek.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1983. A szövegség és szövegegység néhány jellemzője. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 31–60.
- Deme László 1984. *A beszéd és a nyelv.* 3. kiad. (1976). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dienes Dóra 1978. *Szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése.* Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 98. sz.
- van Dijk, Teun A. 1972. *A poétika alapjai.* Módszertani bevezetés az irodalmi szövegek generatív grammatikájába. *Helikon* 1974. 462–89.
- van Dijk, Teun A. 1980. *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung.* Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Elekfi László 1964. Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 331–70.

- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése*. (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek. In: Szathmári (szerk.) 1996. 130–51.
- Fábricz Károly 1992. Beszédszöveg és szövegnyelvészet. *Szemiotikai Szövegtan* 5. sz. 51–8.
- Gaál Edit 1983. A szövegtan helye a nyelvtani rendszerben. In: Rácz–Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 107–11.
- Gallasy Magdolna 1992. A főtéma jelzése. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. (Szerk.: Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina.) ELTE BTK. Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 91–6.
- Genette, Gérard 1991. Stílus és szignifikáció. *Helikon* 1995. 3. sz. 334–63.
- Gergely György 1995. Az aktuális tagolás szerepe a mondatmegértésben. *ÁNyT.* XVIII, 43–61.
- Huszár Ágnes 1983. A mondat aktuális tagolása és annak tanítása. *Magyar Nyelvőr* 107: 87–100.
- Cs. Jónás Erzsébet 1992. Gondolatok a szövegtípus mint szövegtípus vizsgálata kapcsán. *Szemiotikai Szövegtan* 5. sz. 129–33.
- Károly Sándor 1979. A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. *MNyTK.* 154. sz. 23–32.
- Kelemen János 1975. Hozzászólás Kiefer Ferenc előadásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 391–5.
- Kelemen János 1976. Szöveg és jelentés. *ÁNyT.* XI, 183–96.
- Kerényi Ferenc (szerk.) 1998. Textológia vagy textológiák? *Helikon* 1998. 4. sz.
- Kiefer Ferenc 1975. Irányzatok és problémák a mai jelentéskutatásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 359–82.
- Kiefer Ferenc 1976. A szövegelmélet grammatikai indokoltóságáról. *ÁNyT.* XI, 197–222.
- Kiefer Ferenc 1979. Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. *Magyar Nyelvőr.* 103: 216–25.
- Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszervezetéről. *Szemiotikai Szövegtan* 4. sz. 40–55.
- Kiefer Ferenc 1999. A nyelvtudomány jelene és múltja. *Literatura* 1. sz. 3–16.
- É. Kiss Katalin 1978. A határozott főnévi csoport pronominalizációja. *Magyar Nyelv* LXXIV, 445–52.
- É. Kiss Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó. *Nyelvtudományi Értekezések* 116. sz.
- Knobloch, Clemens 1990. Zum Status und zur Geschichte des Textbegriffs. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*. Heft 77: 66–87.
- Kocsány Piroska 1986. *A mondás mint szövegtípus*. (Kandidátusi értekezés.)
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészet? *Filológiai Közöny* 26–43.
- Kocsány Piroska 1991. Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő helyzetben. *Magyar Nyelv* LXXXVII, 175–90.
- Kocsány Piroska 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. *Szemiotikai Szövegtan* 5. sz. 145–52.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119. 285–93.
- Kocsány Piroska 1996. Szövegnyelvészet és szövegtan. In: Szathmári (szerk.) 1996. 152–63.
- M. Korcsmáros Valéria 1975–1976. A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. *Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20. sz. 331–60.
- Murvai Olga 1982. Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: Szabó (szerk.) 1982. 53–83.
- Nagy Ferenc 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy Ferenc 1983. A szövegkohézióról. In: Rácz–Szathmári (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. 231–8.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilsztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 409–16.
- Péter Mihály 1992. A szövegtani kutatásról. (Válasz a kérdésekre.) *Szemiotikai Szövegtan* 5. sz. 171–6.
- Petőfi S. János 1982. Szöveg, diszkurzus. In: Penavin–Thomka (szerk.): *Szövegelmélet* 15. füzet. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék. 9–17.
- Petőfi S. János 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. (A szövegtani kutatás mai állásáról.) *Magyar Nyelvőr* 112: 219–29.
- Petőfi S. János 1995, 1997a. Utam a szemiotikai szövegtanhoz. 3., 5. *Szemiotikai Szövegtan* 5. sz. 237–48; 1997. 211–20.
- Petőfi S. János 1997b. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. Officina textologica 1.

- Petőfi S. János – Vass László 1992. A szövegnyelvészet helye és feladatai a szemiotikai textológiai kutatásban. *Szemiotikai Szövegтан* 5. sz. 177–93.
- Pléh Csaba 1984. Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 108: 208–18.
- Pléh Csaba 1994. Mondatközi viszonyok feldolgozása: az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1994. (34) 5–6. 287–320.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és szöveg. *ÁNyT.* XI, 261–77.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Endre 1992. Mondatgrammatika és szöveggrammatika. MTA Nyelvtudományi Intézete. *Linguistica Series C. Relationes* 6.
- Schveiger Paul 1982. A szövegnyelvészet néhány kérdése. In: Szabó (szerk.) 1982. 12–52.
- Szabó Zoltán 1977. *A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár–Napoca.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilsztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1992. A szöveg szemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései. *Szemiotikai Szövegтан* 5. sz. 199–210.
- Szabó Zoltán 1995. A stilsztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. *Szemiotikai szövegтан* 9. 145–52.
- Szabó Zoltán (szerk.) 1982. A szövegvizsgálat új útjai. *Kriterion*. Bukarest.
- Szatmári István–Várkonyi Imre (szerk.) 1979. *A szövegтан a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. sz.
- Szatmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilsztika?* (Stíluselméleti tanulmányok.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegтан*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. (A reprezentáció, a kommunikatív cselekvés és az informativitás szempontjai szövegek vizsgálatában.) *Szemiotikai szövegтан* 4. sz. 7–33.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vater, Heinz 1992. *Einführung in die Textlinguistik. Struktur, Thema und Referenz in Texten*. Fink Verlag, München.

Fehér Erzsébet

Fehér, Erzsébet: Directions and topics in Hungarian text linguistics. This paper is the last chapter of a longer study on the history of text linguistics in Hungary. On the basis of some theoretical and methodological considerations, the author attempts to define certain trends in textology, and the major topics they are concerned with. The criteria of delimitation are as follows: views on the nature of texts; the type of text investigated (aesthetic vs. non-aesthetic); the phenomena covered (organization, function, types of texts); the methods employed (going from constituents towards whole texts or the other way round); specialized or global interpretation of text research. In terms of the above criteria, the author concludes that both major trends of textology as known in the international literature are found in Hungary, too: the attempt to coordinate special investigations of all kinds of disciplines concerned with texts as parts of a single overall area of study on the one hand, and the definite requirement that text linguistics retains its specific and specialised line of inquiry on the other.

Késő középkori kanonoki névsorok*

A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534 (Liber divisorum capituli Vesprimiensis 1495–1534). Közzéteszi Kredics László, Madarász Lajos, Solymosi László. Veszprém, 1997. 382 l.

1. A veszprémi kódex a középkor végére jellemző magyar reneszánsz bőrkötésű, latin nyelvű kézirat. Tartalmilag három nagyobb egységből áll. A legnagyobb terjedelmű első rész az 1495. évben kezdődő és 1534. évben végződő egyházi számadásokat foglalja magában, melyek Lukcsics József óta (1908) [1] a veszprémi káptalan számadáskönyve néven említenek. A második nagyobb fejezet két, veszprémi kanonok által folytatólagosan írt krónika az 1535–58. évekről, a veszprémi káptalan gazdálkodásáról és a török–magyar harcokról, Veszprém vára 1552. évi ostromáról és feladásáról szól. A kódex anyagát a veszprémi káptalan 1556. évi javadalomjegyzéke zárja. A számadások száraz adatsorait megszakítja két bérleti szerződés, bizonyos jobbágyok borszállításáról hozott rendelkezés és két kanonok fegyelmi ügyében hozott ítélezés. A veszprémi kódex napjainkban A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534 címen látott napvilágot. Kiegészítésként más forrásból közölték a veszprémi káptalan 1550. évi javadalmas kanonokjainak névsorát is. A forráskiadás végén illusztrációként a veszprémi kódex négy kézíratos lapjának hasonmása, valamint rövidítés- és irodalomjegyzék, a számadáskönyvben előforduló ünnepek latin kifejezéseinek naptári jelölése, név- és tárgymutató kapott helyet. Mellékletként egy Solymosi László által tervezett, jól áttekinthető térkép csatlakozik a kötethez a veszprémi egyházmegye középkori birtokállományáról és a tizedkerületek központjairól.

A most megjelent kiadvány bevezető tanulmánya a következő ajánlósorokkal zárul: „A számadások legfőbb forrásértéke, hogy közel negyven éven át a veszprémi káptalanra és birtokaira, a veszprémi egyházmegye területére, különösen a Balaton-felvidéki régióra... rengeteg információt, igen sok számadatot tartalmaz évről évre ismétlődő szempontok szerint, ami a korban felettebb ritka. Mindez a középkor végi társadalom- és gazdaságtörténet páratlan értékű, alapvető forrásává teszi. Segítségével 30-40 éven át követhető többek közt a veszprémi káptalan bevételeinek (malomjövedelem, tized, természetbeni földesúri járadékok) változása, a terméshozamok és a kanonokok jövedelmi viszonyainak alakulása. ... Vizsgálható a káptalan testületének, gazdasági tisztségviselőinek, malom- és tizedbérlőinek társadalmi összetétele. Értékes forrásunkat elsősorban a társadalom- és gazdaságtörténet, de az egyháztörténet, a névtan és természetesen az eddiginél jóval szélesebb körben a helytörténet is hasznosíthatja” (i. m. XV).

A veszprémi káptalan számadáskönyvének adatsorait a névtanosok valóban haszonnal forgathatják, mert ez ideig nem rendelkezünk a 15. század végéről és a 16. század elejéről olyan mennyiségű személynévi gyűjtéssel, melyből a magyar névadás ezen átmeneti korszakáról, azaz a családnév kialakulásának kezdeti szakaszáról teljesebb áttekintést nyerhettünk volna. Tekintettel arra, hogy az egyházmegye nemcsak Veszprém megyét, hanem a Dunántúlnak a Mura–Dráva vonalától terjedő hatalmas területét is felölelte, ezért érdemes lenne a káptalan számadáskönyvének teljes névanyagát – különös figyelemmel a megnevezettek társadalmi összetételére – szakszerűen megvizsgálni, feldolgozni.

A kívánatos munka elvégzésének reményében és érdekében ismertetésemet kedvesen ajánlom, és a magyar családnév egyik típusára, a pusztai helynévből alakult családnévekre a számadáskönyvből idézett példákkal ismételen felhívom a figyelmet. A Magyar Nyelv című folyóiratban, az 1973–75. évben megjelent dolgozatomban [2] már számos példát idéztem a középkor végéről a pusztai helynévből alakult családnévekre, s rámutattam e névforma kialakulására. A veszprémi

* Mező Andrásnak ajánlom hatvanadik születésnapjára

régi káptalan számadáskönyvében e típus halmozott előfordulására, valamint különleges változata, a kanonokok pusztá helynévből alakult megnevezésére (családnevére?) figyeltem fel.

2. Mivel e korban a családnevek még nem állandósultak, ezért az 1495–1534. évben írt számadáskönyv szereplőinek azonosítását – mely jelen mondanivalóm lényegét is érinti – a kiadványhoz készített mutató nélkül nem tudtam volna elvégezni. E forráskiadás mutatója a tulajdonnevek (köztük a földrajzi nevek) mellett tartalmazza a fontosabb tárgyi címszavakat, a káptalan tagjainak neve után közli a kódexbeli előfordulásuk idejét is, sőt, ha a személy felismeréséhez szükséges volt, a különböző névformákat. Ezzel az érdeklődőknek igen nagy segítséget nyújt a több éven, nemegyszer évtizedeken át más-más néven feltűnő személyek azonosításában, gyakran egy-egy név helyes értelmezésében.

Néhány példa: 1518-ban Emericus *Pechetes* budai polgár hat évvel később *emericus Zerenches* néven tűnik fel. Bagói (Bakói) Lőrinc veszprémi kanonok 1526–27. évi feljegyzésekben: *Laurentius de Bago*, *Magister Bago*, *Magister Bako*, *Bako idem*. Ósi Vitéz Gergely veszprémi kanonok (1503–1508) megnevezései: *Magister Gregorius Wytez*, *Magister Gregorius de Ews*, *Magister Gecze Vytez*, *Magister Gheczew (Geche) de Ews*, *Magister Gheche (Geczew, Geecz, Gwche)*. Veszprémi Csekeházi, Csekő István jobbágy, officialis (tiszttartó) 1501-ben és 1510–1521 között *Stephanus Chekew* de *Wesprimio*, 1502–1509 között *Stephanus de Chekwaha (Chekehaza)* iobagio, officialis, 1508-ban csak *Chekev*. A Segesdés tizedbérleje Iohannes *Ethee* a Somogy megyei *Edde-re* való *Eddei* János. Keresudvarhelyi Fülöp veszprémi kanonok, birtokigazgató megnevezései 1509–1519 között: *Philippus de Keresudwarhel*, *Magister Keresudwarhel*, *Philippus Keresudwar*, *Magister Kereshel*, *Magistri Keres et Pakos* (= *Pakosi* Gergely veszprémi kanonok, alkántor, dékán, birtokigazgató 1512–1525 között). *Alexius* canonicus Gyümölcsényi Elek veszprémi kántorkanonok 1459–1499 között, és így tovább.

3. A számadáskönyv, latin nevén *liber divisorum* vagy *registrum divisorum* voltaképpen a *divisorok*, azaz a jövedelemfelosztók évenkénti feljegyzései a káptalani tizedbérletek számbavételéről és a káptalan természetbeni – gabona és bor – bevételéről és azok elosztásáról. A divisorok a káptalan jövedelmének kezelését és szétosztását nemcsak végezték, hanem a számadáskönyvet maguk is vezették. A német anyanyelvű Budai János kánonjogász, divisor, veszprémi kanonok keznyoma onnan ismerhető fel, hogy német helyesírást alkalmazva és saját kiejtése szerint írta le a hely- és személyneveket: *Dobosch*, *Zewlewsch*, *Mezarusch*, *Nadgpeczel*, *Nadgvason*, *Nyradt*, *Herendt*, *Hedgi*, *Vydt* stb. (i. m. 104–7).

A mutató segítségével a számadáskönyvben 130 kanonokot tudtam azonosítani. Különbféle megnevezésükről az alábbiakban lesz szó.

A divisorok településenként vették számba a gabona- és bortizedekből befolyt jövedelmeiket. Így a számadáskönyvből ma is élő helyneveknek és több, mára elpusztult településnek névváltozataival tudjuk kiegészíteni Csánki [3] és a Helytörténeti Lexikonok [4] adatsorait. Egy adat a sok közül: az egykor Esztergom, ma Komárom megyei *Gyermely* következetesen (Kis- és Nagy-) *Germend*, *Gyermend* alakban fordul elő. Az elpusztult települések közül például a Tótvázsony határában fekvő *Billege* helynévre több tucat adatot találunk, továbbá *Bogárfalva*, *Horhi*, *Kék*, *Siske*, *Zentbereczfalva* (Veszprém megyei), *Csaba*, *Gerézd*, *Ocsmány*, *Patony* (Somogy megyei) stb. településekre is.

A veszprémi egyházmegye területén mintegy 30 tizedszerzési körzet: *kés*, latin nevén *cultellus* volt. Elnevezését onnan nyerte, hogy a tizedszedők *rovó késsel* (cultellus) rótták fel az adókötelezettséget egy fapálcára, mely egyúttal „nyugtaként” szolgált. [5] A divisorok 1519-ben a következő tizedkörzeteket, késeket jegyezték fel: *Morkes*, *Perekes*, *Kezthelkes*, *Erekkes*, *Wepsenkes*, *Nagykes*, *Kyskes*, *Segewsdkes*, *Zalakes*, *Rygalchkes*, *Kapornakkes*, *Zepethnekkes*, *Rennekkes*, *Berendkes*, *Thetenkes*, *Fokkes*.

A tizedszerzés jogát a káptalan bérlőkre ruházta át, akik a társadalom széles rétegét képviselték. Püspök, apát, kanonok, helybéli plébános, főúr, várnagy, nemes uradalmi tisztségviselő,

városi – budai, fehérvári, veszprémi –, mezővárosi – zalacgerszegi – polgár és tanult (litteratus) egyaránt volt köztük: Matheus *Challyan* civis Albensis, Valentinus *Kowach de Egerzegh*, Ambrosius *litteratus de Zenthmarton*, Gregorius *plebanus de Erd*, Iohannes *litteratus de Buda*, Andreas *Chasko* stb.

A káptalan arról is gondoskodott, hogy erdeit, pusztáit hasznosítsa, és a mintegy 30–40 malmát bérbeadja. A malombérlők, egyben üzemeltetők leginkább a káptalan helybeli jobbágysai voltak, de ha maguk a kanonokok vállalták egy-egy malom bérbérvételét, az üzemeltetők akkor is természetesen jobbágysai voltak: Valentinus *Ellese* (= Illési Bálint), Andreas *Hegy*, Ambrosius *Molnar*, Valentinus *Lanthos* (*Lanthws*, *Lanthus*, *Lawthos*), Ambrosius *Mezarus*, Bartholomeus *Kyral*, Andreas *Anyan*, Ambrosius *Sary*, Blasius *Kys*, Iohannes *Thot*, Balthasar *Byro*, Blasius *Gerfy*, Emericus *Dese*.

Említést érdemelnek a malomnevek: *Bogármalom*, *Korlát* (*Kollát*) malom, *Kőmalom*, *Malus* (malom), *Sáfármalom*, *Végmalom*, *Ujmalom* stb. Örömmel fedeztem fel az 1525–1528. években említett *Kotyor* (*Kottyor*, *Kotthyor*, *Kothyor*) malmot, melyre korábban már idéztem XIV. századvégi adatot: 1395: „*Kochyormolum*”, „supra molendinum *Kochyor* ... in margine fluvii Saaryze” (ZsigmOkl. I. 422, 425). [6]

4. A veszprémi káptalan bevételeinek szétosztásáról 105 jövedelemjegyzék maradt fenn. A divisorok a jogosultakat méltóságuk, hivatali tisztségük vagy nevük szerint sorolták fel, tételesen megjelölve: kinek, mely településben, malomban mennyi gabona, bor jár. A jegyzék élén mindig a *dominusok*, a méltóságviselők álltak: Dominus prepositus, ~ lector, ~ cantor, ~ custos és az esperek Dominus Simigiensis, ~ Zaladiensis stb. Őket követték a *magisterek*, kiknek névsora készített valójában a forráskiadás tüzetesebb átnézésére. A jövedelemre jogosult magistereket, azaz mesterkanonokokat ugyanis a divisorok az 1500-as évek elejétől általában nem teljes névvel, hanem csupán lakóhelyük (?), munkahelyük (?), származáshelyük (?), vagy esetleg már a puszta helynévből alakult családnevük jelölésével vezették rá a listákra. Míg 1495-ben a mesterkanonokok megnevezése „Magister Mathias de Kortho”, „Magister Martinus de Ewsy”, „Magister Petrus de Somoghwar” volt (i. m. 11), addig 1503-tól általában már csak „Magister Kortho”, „Magister Ewsy”, „Magister Somogwar” (i. m. 87). Egy 1518-ban keletkezett jövedelemjegyzék kanonoknévsorából, a kiadvány mutatójából nyert információk segítségével értelmezek néhány hasonló alakulást megnevezést: „Magister Ienew” = Jenői Mátyás veszprémi allektor, dékán, divisor, birtokigazgató (1496–1528); „Magister Daran” = Darányi Gál veszprémi kanonok, birtokigazgató (1496–1525); „Magister Hagmasker” = Hajmáskéri Damján ...; „Magister Chan” = Csányi Albert ...; „Magister Enyere” = Enyerei János ...; „Magister Kereshel” = Keresudvarhelyi Fülöp (l. fent); „Magister Bach” = Bácsi Albert ...; „Magister Pakos” = Pakosi Gergely ... (l. fent); „Magister Peterwardya” = Pétervárad Kelemen ...; „Magister Themeswar” = Temesvári Lőrinc ...; „Magister Lad” = Ládi Demeter ...; „Magister Zemes” = Szemesi Barnabás ...; „Magister Petrus Rayk”, „Magister Paulus Rayk” Rajki Péter és Rajki Pál kanonokok, kiknél a keresztnévet megkülönböztetés végett írták ki, a második névelem, a helynév latin *de* praepositio vagy magyar *-i* helynévképző nélküli. Hasonló felépítésű, azaz puszta helynévből alakult második névelemmel (? családnevvel) jegyzett magisternevek sorjájznak az idők szak végéig. 1524: „Magister Damianus (Hagmasker)”, „Magister Iohannes Enyere”, „Magister Barnabas Zemes”, „Magister Mathias Zenthgyerghwara” (i. m. 266). Elvértve fordult elő, hogy a divisor a jövedelemjegyzékben a kanonokokat latinos formájú, kételemű néven jegyezte fel, például az 1527. évben: „Magister Blasius de Kanysa”, „Magister Laurentius de Bago”, „Magister Gregorius de Thwr” (i. m. 296).

A divisorok gyakran a magisternek csupán a keresztnévet jegyezték fel a listákon: „Magister Melchior” = Csúti Menyhért, illetve Sárospataki Menyhért, „Magister Caspar” = Nágócsi Géspár, „Magister Iohannes doctor” = Budai János, „Magister Geche” = Ősi Vitéz Gergely (l. fent). A külföldi, elsősorban itáliai kanonokokkal sem tettek kivételt. 1511-ben a gabonatizedtől megfosztottak négy kanonokot: „privatis quattuor personis, videlicet Balbo, Zelew, Naso et

Salomwara” (i. m. 154). „Balbo” = *Balbus* ’hebegő’ Hieronymus de Venetiis, „Zelew” = *Szelei Márton*, „Naso” = *Andreas de Naso*, „*Salomwara*” = *Salomvári Péter*, továbbá „*Magister Iulianus*” = *Iulianus de Merlinis*, „*Magister Vincentius*”, „*Magister Vicentius Baldu*” = *Baldo, Vincenzo*.

Az egyházi méltóságok, tisztségviselők és kanonokok körében a latinos formájú, kételemű, teljes név a korszak végéig fennmaradt, a számadáskönyv 105 jövedelemjegyzékének névsorait azonban döntően a latin *de* praepositio és a magyar *-i* helynévképző nélküli, pusztá helynév, mint megnevezési forma jellemzi.

E névalakulat ilyen mértékű gyakoriságának okát talán azzal lehet magyarázni, hogy a divisorok a jól ismert magyarországi, valamint külföldi kanonok társuk nevének egyszerűbb, tehát gyorsabb feljegyzésére törekedtek, ami által bizonyára tetemes időt és íróeszközt takaríthattak meg, így a jövedelemjegyzékek hamarabb elkészülhettek. Egyébként számos egyéb – jövedelmekkel kapcsolatos – rövidítés is előfordul a listákban.

Valószínű, hogy a pusztá helynévi eredetű magyar családnevek kialakulásának is egyik oka az egyszerűsítésre való törekvés volt.

Hangsúlyozni kívánom, hogy a számadáskönyvhöz készített mutató nélkül nem tudtam volna eligazodni a 130 kanonok és legalább ugyanannyi tisztségviselő, bérlő, tisztartó, jobbágy különféle elnevezései között. A személyek azonosítása közben, a mutatót állandóan forgatva néhány elírásra figyeltem fel. „*Nicolaus Zekernyes*” tévedésből „*Szekrényes Miklós*”-sá változott. A *Szekernyes* családnév ’egy fajta lábbeli, csizmát viselő vagy készítő’ közszóból alakult (vö. KázmérMCSnSz.). Gyümölcseyi Elek kanonok nevét keresve csak „*Alexius cantor*”-t találtam, *Gyümölcsey* településnevet nem. A helynévi kiegészítés itt nyilvánvalóan más forrásból származik, a bevezető utalása szerint a szöveghez képest a mutató itt kivételesen többletet tartalmaz. „*Weress*” Máté nevét viszont kifelejtették a mutatóból (i. m. 92). A forráskiadás végén közölt krónikában megemlíti a török által elfoglalt *Walpo* várát. A mutató szerint a Baranya megyei vár a mai Vukovárnak felel meg. A Baranya megyei *Valpó* „ma város a Dráván túl Eszékától nyugatra” (Györffy I: 402). Valójában *Valpó* ~ *Valpovo* település egykori váráról volt szó.

Összefoglalóan megállapíthatom, hogy a Veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534 című forráskiadást a történeti névadással foglalkozó kutatók is haszonnal forgathatják. A számadáskönyv összesítő névjegyzékének névtani szempontú feldolgozásával a késő középkorban élt, széles társadalmi rétegekhez tartozó személyek névváltozatainak kiértékelése során plasztikusabb képet nyerhetnénk a magyar családnév kialakulásának kezdeti szakaszáról.

SZAKIRODALOM

1. Solymosi László 1998. A veszprémi káptalan középkor végi számadáskönyvének forrásértéke. In: *Szabó István Emlékkönyv*. Szerkesztette Rác István. Debrecen, 88–104.
2. Fehértói Katalin 1973., 1975. Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül. *MNy*. 197–203, 113–7.
3. Csánki Dezso 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. Bp.
4. Ila Bálint–Kovacsics József 1964. *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest.
Kovacsics József–Ila Bálint 1988. *Veszprém megye helytörténeti lexikona* II. Budapest.
Kovacsics József 1991. *Zala megye helytörténeti lexikona*. Keszthely és környéke. Budapest.
5. Kiss Lajos 1991. *Germenkés, Szepetnekkés, Kérkés* stb. *Nyr*. 255–6.
6. Fehértói Katalin 1986. *A Csihar, Csoltár és Kacor családnevekről*. *MNy*. 446–50.

Fehértói, Katalin: Late medieval prebendal registers. One of the most outstanding sources from the end of the Middle Ages in Hungary, the accounts book of the Veszprém Chapter written between 1495 and 1534 is a valuable document for social history, economic history and ecclesiastical history alike.

Researchers of historical onomatology can gain ample information from the personal names occurring in that accounts book concerning the earliest period of Hungarian surnames, as well as concerning the use of unsuffixed geographical names (i.e. ones without the Hungarian adjectivalising suffix *-i*) as designations of individual prebends.

A szó szerkezeti és derivációs elemzése

A Kenesei István (1996, 1998) és Keszler Borbála (1997) közötti vita, valamint az Új magyar nyelvtan (ÚMNY. 1998) Kiefer Ferenc által írt alaktani fejezete és Laczkó Krisztina legújabb (1999) cikke a morfémák osztályozási szempontjai egészének az áttekintésére és néhány új „rendezési javaslat” megételére készlet.

1. A nyelvi sajátságok elemzése és azok általános nyelvészeti harmonizációja. Bennem ez az igény többször felvetődik, néha alapfogalmakat jelölő műszavak meghatározásakor is.

1.1. Mi a legkisebb nyelvi jel: a fonéma vagy a morféma? Laczkó Krisztina (1999: 176) definíciója szerint a morféma a legkisebb nyelvi jel. Ez a meghatározás lényegében igaz, de több szempontból nem látszik szerencsésnek. Először: a nyelvészetben az alsó és felső nyelvi egységek (*lower and higher units of language*), illetve nyelvi szintek (*языковые уровни, sprachliche Ebenen, levels of language*) szerinti osztályozás az általánosabb, a nyelvi jelek osztályozásában más szempontok dominálnak. A szöveg legnagyobb nyelvi jelként való definiálása körülményesnek mutatkozik. Másodsor: a német nyelvtanokban a fonémákat többnyire mint a legkisebb jelentést megkülönböztető lineáris nyelvi egységet (vö.: *die kleinste lineare bedeutungsdifferenzierende sprachliche Einheit*), a morfémákat pedig mint a legkisebb jelentést hordozó nyelvi egységeket (*die kleinste bedeutungstragende Einheit der Sprache*) különböztetik meg. Lényegében hasonló e két nyelvi egység meghatározása az orosz és az angol nyelvtanokban és terminológiai szótárakban is. A nyelvi jelek fő funkciója a jelentésmegkülönböztetés (vö.: *bús – hús*). Harmadszor: a nyelvtudományban a hangoknak és a fonémáknak szimbolikus jelentést is tulajdonítanak (vö. pl. E. Sapir 1929, Fónagy Iván 1961, A. И. Жыравлѣв 1974).

1.2. Mi a morféma? Az ÚMNY. (189) a morfémákat nem határozza meg, csak következtéseink lehetnek. E nyelvtan az alaktani kategóriákat **morfémáknak** nevezi, azok konkrét megvalósulását pedig **morfoknak**. Ez a meghatározás csak akkor lenne előnyös, ha minden alaktani kategóriának egy morféma felelne meg. Számos nyelvben, így az agglutinálónak tekinthető magyarban is, egyetlen morféma több alaktani kategóriát is kifejezhet. A *látlak* szóalak **-lak** morfémája például: jelöli az alany és a tárgy eltérő **személyét**, azok egyes **számát**, az ige **módját**, **idejét** és **tárgyas** voltát. Vagyis egy morféma fejez ki hat alaktani kategóriát. A németben a *sprach* típusú hangalak négy morféma jelentését jelöli: a szótőre jellemző lexikai jelentést, valamint az idő, személy és szám alaktani kategóriákat. Az sem sokat változtat az elméleten, ha ilyen esetekben úgynevezett zérókat (Laczkó Krisztina 1999: 187) tételezünk fel. De az is előfordul, hogy egy alaktani kategóriát többféle morfémával fejezünk ki. A tárgyesetet például: kifejezhetjük a **-t** ragon kívül **zéró** morfémával is: *Látott engem(et) is*. További problémát jelent az analitikus grammatikai alakokkal kifejezett morfológiai kategóriák besorolása. Az ÚMNY. szerint „morfológiailag a magyarban nincs jövő idő” (190), „a jövő idő a magyarban nem morfológiai kategória: a *fog* segédige..”, „a *fog* + *V* nem morfológiai szó: *el fog utazni, elutazni ő sohasem fog, nem fog elutazni...* Ezzel szemben a *mentem volna* morfológiai szó: *nem mentem volna, nem mentem volna el* (vö.

nem mentem el volna*), Péter elment volna (vö. **elment Péter volna*). Tehát a *mentem volna*, *ment volna* egy egységként viselkedik”. Én ezt nem egészen így látom. Szótáraink szerint a *volna* is segédige. Ennél pontosabb Keszler Borbála (1995: 302) és az ő nyomán Lengyel Klára (1999: 120) elnevezése, akik *fog* segédigéről és *volna* igei segédszóról írnak. Keszler Borbála végső következtetése, hogy ezek **jelértékű álszavak. (Talán jobb lenne a „segédszavak” elnevezés.) Lengyel Klára úgy gondolja, hogy „a *fog* olyan segédige, mely egy főnévi igenévi szóalakkal együtt alkot teljes értékű igét”. A nyelvi tények azonban nem teljesen támogatják ezt a megfogalmazást, mivel igéink e segédige nélkül is teljes értékűek, sőt nélküle az esetek többségében még a jövő időt is kifejezhetjük. Ezek a szavak analitikus morfológiai szóalakokat képeznek, amelyek egységként viselkednek, és egyetlen mondatrészként lépnek fel a mondatban. Ezek az egységek különböző típusúak, „egység” voltukat azonban elsősorban nem a szórendi kötöttség, hanem a morfológiai kategóriák közé sorolt idő- és módkategória biztosítja. A németben közbeékelte szavak szintén megszakíthatják egy analitikus időalak lineáris folyamatát, ami azonban az időkategória alaki és szemantikai, de még lineáris egységét sem veszélyezteti, vö.: *Der Arzt hat die Verletzung geheilt*. Senki sem vitatja egy előjárószo és főnév kapcsolatának morfológiai egység voltát, ha közéjük jelzőket teszünk. Az *elment* ige morfológiai egysége sem szűnik meg azáltal, ha morfémaszervezetét szóalakképző segédigével vagy segédszóval szétdaraboljuk: *el fogok menni*, *nem mentem volna el*. A németben a főnevek eseteit is többnyire a névelők ragozásával képezzük. Az angolban a számkategória morfológiai jellege megmarad azokban az esetekben is, amikor ezt a töben végbemenő hangzót változás jelöli, és belőle nem lesz fonológiai kategória, vö.: *man – men*.

1.3. A morfémaelemzés és szóelemzés elkülönítése. Laczkó Krisztina (178) a szavak szintje felől nézve todalékolható és nem todalékolható alakokat különböztet meg, a nem todalékolható szavakat pedig deklaratíve kirekeszti a morfológiai tipizálásból. Vö.: „...a tömorféma az, amelyhez az affixumok járulnak, az affixum pedig az, ami a tömorfémához járul. Ez az egymáshoz képest való értelmezhetőség alapvető a megkülönböztetésben, de nem zárja ki azt, hogy azokat a nyelvi elemeket, amelyek nem társulhatnak más nyelvi elemekkel, kirekeszjük a morfológiai tipizálásból”. Ennek ellenére a későbbiekben „nem todalékolható tövekről”, „viszonyjelentésű tömorfémákról” (1999: 179) olvashatunk nála. Én elsősorban morfémákra bontható és morfémákra nem bontható szavakat különböztetnék meg. Az előbbiek lehetnek nem todalékoltak, de todalékolhatók (*asztal*) és todalékoltak (*asztalos*, *asztali*). Az utóbbiakhoz a segédszók, formaszók, indulatszók, pragmatikai jelentésű szavak (*talán*, *bár*, *esetleg*) tartoznak. Laczkó Krisztinánál a todalékolható és nem todalékolható formák és a todalékolta, de tovább már nem todalékolható szóalakok, valamint a tövek kapcsolata kissé homályos, amikor azt olvashatjuk, hogy a nem todalékolta formáknál „olyan tövekről beszélhetünk, amelyek esetén bármilyen affixum megjelenése tilos”. Ide sorolja a határozói ige neveket is, amelyekben azonban a tövön kívül jól elkülöníthető todalékok is vannak.

1.4. Mi a tő? Laczkó Krisztinánál a fő problémát az jelenti, hogy a *tő* műszót hol az *abszolút tő*, hol pedig a *relatív tő* jelentésében használja, vö.: „A tő meghatározásából következik, hogy egy szóalagnak több töve is lehet, mivel minden tő **relatív tő**, amelyről még leválasztható todalék. Az **abszolút tő** a szóalagnak az az eleme, amelyet már minden todaléktól megfosztottunk” (178). A *barát* + *ság* + *ok* + *at* szóalakban „a *barát*-tő hordozza a fogalmi jelentést, a *-ság* elvont főnevet képez, az *-ok* az általános többség jelölője, az *-at* pedig a tárgyeset ragja”; „...a tő hordozza a lexikai jelentést, a nyelvtaniakat pedig analitikus – szételemezhető – kötött morfémák” (176). Ez az állítás így nem egészen helytálló. Hiszen a *barát* és a *barátság* szavunk két különböző lexikai (denotatív-fogalmi) jelentést hordozó szó. A *-ság* elemnek kétségtelenül van szófajti kijelölő nyelvtani jelentése is, de az alapjelentése feltétlenül lexikai, azaz szóképző, amelynek az ÉKSz. 9 jelentését különbözteti meg. A fő problémát a szógyökér és a szótő nem megfelelő definíciója jelenti. A német, az orosz és az angol nyelvészetben az abszolút tő „gyökér” (vö.: *Wurzel*, *корень*, *root*), a relatív tő pedig *Stamm*, *основа*, *stem*). Ennek mintájára a magyar nyelvészetben is meg

lehetne honosítani a szó *gyökere* 'abszolút tő' és a szó *töve* 'relatív tő' műszavakat. (Tompa József (1948: 85) például képzett és gyökérszavakat különböztetett meg.) A szó *gyökere* a rokonszók közös része, amely azok közös lexikai jelentését fejezi ki, például: *barát* – *barát-ság* – *barát-i*, *barát-ságos* – *barát-kozik* – *barát-talan* stb. A szó *töve* pedig egy szó szerkezetének a grammatikai morféma nélküli része, amely az adott szó lexikai jelentését hordozza. Vö.: *barát*, *barátság*, *barátságos*, *barátkoz-*, *baráttalan*. A szótő a ragozás folyamán morfémaállományát nem változtatja meg, de ez nem jelenti azt, hogy a szótő mindig a szónak ragozáskor vagy fokozáskor nem változó része lenne, például: *leg-jo-bb*. Az *örömet*, *valamelyest* szavak Laczkó Krisztinával ellentétben (177) nemcsak történeti, hanem leíró szempontból is szegmentálhatók. Mindkét szó *gyökere* önállóan is használatos rokonszók közös része, képzőjük legalább még egy szóban előfordul, vö.: *öröm* – *örömet*, *örömtelen*, *valamely* – *valamelyest* – *valamelyik*. Vagyis megfelelnek Laczkó Krisztina követelményének is: „mindkét elem előfordul más nyelvi környezetben is”.

1.5. A jel mint magyar sajátosság. Az ÚMNy. (192) megállapítja, hogy „a jel és a rag megkülönböztetése magyar sajátosság, más nyelvek nyelvtanirási hagyománya nem ismeri (egységesen **inflexiósnak** szokták nevezni a képzőkön kívüli toldalékmorfémákat)”. Ez (mint majd látni fogjuk) nem egészen így van. Egyrészt például az oroszban a magyarhoz hasonlóan megkülönböztetnek formaképzőket (jeleket) és végződéseket/ragokat (vö.: *формобразующий суффикс, окончание/флекция*). Német nyelvészeti munkákban is találkozhatunk az *Endung* elnevezéssel. Másrészt: a képzőkön kívüli toldalékmorfémákat sem nevezi mindenki egységesen **inflexiósnak**. A prefixumok ismerete például szinte általános, Bakos Ferenc szótára is ismeri. Én arra a következtetésre sohasem jutnék, mint Kiefer Ferenc (ÚMNy. 197), vagyis hogy a birtokos személyragokat birtokos személyjelekké minősítsük át csak azért, mivel utánuk még más toldalékok is állhatnak, tehát nem szóalakzáróak. Tanulságos lenne tudnunk, hogy mi lehet az „a pusztán gyakorlati megfontolás”, amely mégis a „jel” és „rag” további használatára készíteti őt, annak ellenére, hogy a kettő „megkülönböztetésének nem látja értelmét”, mivel közöttük „sem funkcióbeli, sem formai különbséget” nem vesz észre.

2. Régi maxima a nyelvtanban: nincs szabály kivétel nélkül, avagy a nyelvi jelek aszimmetriája. A régi sarkigazság, amelyre annak idején Arany János is figyelmeztetett, korunk nyelvtudományában „a nyelvi jelek aszimmetriája” néven vált kutatási témává (vö. pl.: Richard S. Kayne 1994). A nyelvtan egyes szabályainak megfogalmazásánál nyelvoktatók és nyelvészek nemegyszer a „többnyire”, „általában”, „gyakran”, „nem mindig” stb. szavakkal utalnak a kivételekre, s ezek valóban „fellazítják az állítások kritériumkénti használatát” (Kenesei 1998: 69). Jómagam (Pete 1997: 475) a képzők és ragok elhatárolásánál Kenesei István (1996: 92) kizárólagos mínusz- és pluszjelcít minden esetben meghatározott sorrendű \rightarrow vagy \leftarrow jelekkel váltottam fel. Erre Kenesei (1998: 80) így reagált: „...meggyőződésem, hogy az olyan kritérium, amely egyazon dolog, eset vagy kérdés vonatkozásában lehet egyszerre pozitív és negatív értékű, használhatatlan, vagyis nem felel meg a kritérium kritériumainak”. Ez nekem is meggyőződésem. A formalizált táblázat feletti szöveges részben ezt írtam: „Az egyes kritériumok disztribúciós megoszlása azonban nagyon eltérő: hol a formaképzésben több a plusz, és kevesebb a mínusz, hol pedig a szóképzésben”. Ezeket a többlet pluszokat, illetve mínuszokat a jelek sorrendjének a megválasztásával véltem illusztrálni. Az pedig az egyes kategóriáktól és a különböző nyelvektől függ, hogy az elől álló plusz vagy mínusz milyen mértékben közelíti meg a szabályt, a hátul álló mínusz vagy plusz pedig „a nem mindig”-et (vö.: Kenesei 1998: 80), a kivételt. Ha rámutatunk arra, hogy a szabályszerűnek tekinthető plusz vagy mínusz mellett számos esetben jelen van a nyelvi aszimmetriára utaló mínusz vagy plusz jel is, akkor a **kritérium** „egy lyukas garasnál valamivel azért többet ér” (feltételezve, hogy a nyelvtudományt a nyelvről szóló tudományként és nem a nyelvészet metanyelve tudományaként fogjuk fel). Mellesleg „igen-nem”-es útmutatások az ÚMNy.-ban (223) is találhatóak: „Ha a toldalékolásnál szófajváltás lép fel, mindig szóképzéssel van dolgunk, de nem minden szóképzés jár szófajváltással. A szófajváltás tehát elégséges, de nem szükséges felté-

tele a szóképzésnek”. Vagyis a szóképzés lehet szófajváltás is, meg nem is. Ebből azonban nem tudjuk meg, hogy a szóképzésnél a szófajváltás domináns plusz-e vagy pedig domináns mínusz. (Ezt talán így lehetne jelölni: \pm . A + azért van felül, mert szilárd, kivétel nélküli szabályt vél közzölni.) Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a szófajváltásnak a szóképzésen kívül még többféle lehetősége van. Vagyis a szófajváltás nem egyenlő a szóképzéssel, és talán a szófajváltás sem eredményez mindig új szót. Az angolban például bizonyos szavakat használhatunk főnévként: *a big stone* ’egy nagy kő’, melléknévként *a stone floor* ’kőpadló’, ’каменный пол’ és igeiként ’kikövez’, ’kövel burkol’, de ennek ellenére a szótárakban az ilyen szavak egy (poliszematikus) szóként szerepelnek. De a Kiefer Ferenc által megfogalmazott kritériumnak a legszilárdabbnak tűnő + része még az ugyanazon iskolához tartozókat sem igazítja el mindig egy felmerült probléma konkrét elemzésekor. Kenesei István (1998: 71) értékelése szerint a *nagybani* melléknévben *-ban* szóalakzáró rag van, amelyet más toldalék nem követhetne, no de azért mégis van *nagybani*. Szerinte a szóalakzáró *-ban* ragot úgy lehetne „eltüntetni”, ha felvennénk egy egyetlen tagolatlan képzőként működő *-bani* elemet. Ezt a megoldási módot azonban ellenzi az *-i* melléknévképzőnek a *-ban* elemtől való független működése, továbbá az, hogy ez a képző igazi ragokhoz nem járul. vö.: **debrecenbeni – debreceni*. A *jóban*, *rosszban* pedig a *-ban* elem önállóságát bizonyítja. Az ÚMNY. (197) szerint ezek a határozói ragok „egyértelműen” képzők, de mivel szóalakzáróak. kénytelenek vagyunk ragoknak tekinteni őket. Az ÚMNY. (223) „Ha a szófajváltásnál toldalékolás lép fel, mindig szóképzéssel van dolgunk” kitétele a következő gondolatot ébresztette bennem a határozószoói (és nem a „határozói”) ragok szóalakzáró voltának a kiküszöbölésére. A szófajváltásnak van egy **szóalak-önállósodásnak** (ang. *hypostasis*) nevezett típusa is. A németben (*abends*) és az oroszban (*вечером*) is előfordul, hogy bizonyos főnevek egyes esetei határozószókká válnak. Ilyen szóalak-önállósodások (lexikalizálódások) a magyarban is lehetségesek: *szépen*, *németül*, *kicsiben* (kártyázunk), *nagyban* (elősegít vmit), *nagyban* (folyik a vita). Ilyen esetekben a „toldalékolás” úgy történik, hogy a szavak szófaji kategoriális jelentésének az átminősülése során a rag is átminősül képzővé. Vagyis a *nagybani* melléknévet a *nagyban* határozószóbból képezzük, vö.: *itten-i*, *ottan-i*, *tegnap-i*, *holnap-i*, *előbb-i*, *utóbb-i*. A főnevek *-n*, *-en*, *-on*, *-ön* ragjának nincs *-an* variánsa, míg a határozószóok hasonló képzőjének *-an* variánsa is lehetséges, vö.: *sás-on*, *lant-on*, *bokr-on* – *gyors-an*, *hamis-an*, *sápadt-an*, *bátr-an*; *száraz-on* és *vízen* – *száraz-an* (értünk haza).

3. Cédulázó nyelvészet ↔ nem cédulázó nyelvészet. Évtizedekkel ezelőtt egyesek a hagyományos és a strukturális nyelvészet közötti különbséget ezzel a kitételrel jellemezték. A cédulázó nyelvészetet jellemzi a szemléltető példák dokumentálása és az előző szakirodalom alapos feltérképezése. A nem cédulázó nyelvészetre ez nem jellemző. Az ilyen nyelvészek munkáiban található szemléltető példák némelyike a kívülálló számára nem tűnik helyesnek. Így például az én nyelvérzésem szerint a **Pétert szeretném [hogy győzzön]* (Kenesei 1998: 74) elfogadhatatlan. A *Pétert szeretném győztesként látni*, *Szeretném, hogy Péter győzzön* variánts ajánlom a helyébe. Sárk Pál (1998: 42-28) cikkében több ilyen egyéni nyelvérzék alapján szerkesztett mondat van. A *Géza a küszöbben elbotolván, Jóska elmosolyodott; Elbotolván a szerencsétlen a küszöbben, Géza elmosolyodott* stb. engem egyáltalán nem győztek meg arról, hogy a *-ván/-vén* képzős igenév ne lenne „ritka, a beszélt nyelvben alig használt képző” (Velcsov Mártonné 1968: 140).

4. A morfémákra bontás módszerei. A szavak morfémákra való bontásának a disztribúción kívül (vö.: Laczkó Krisztina 176) még egyéb módszerei is léteznek, mégpedig az elimináció, a szubsztitúció, a kommutáció, a szegmentáció, az oppozíció. Ezeknek a kiegészítő módszereknek megnő a szerepük az olyan szavak szerkezeti elemzésében, amelyekben egyedi, disztribúció nélküli gyökerek találhatók. Ezeket én nem tekintem „fiktív”, azaz „feltett, de nem bizonyított” gyökereknek. Létezésüket ezekkel a módszerekkel lehet bizonyítani. Ezt a problémát kissé más összefüggésben Kenesei István (1998: 69) is felveti: „vajon az *-og* képzőt kell-e feltüntetnünk a *kuncog* szóban? Ennek ugyanis nincsen **kuncan* párja [a *patt-og* – *patt-an* párral ellentétben], és

egyáltalán a feltételezett *kunc-* tő kimutathatatlan, tehát nem létezhet. Más szóval a Keszletől is hivatkozott disztribúciós elemzés nem támogatja a „szófajjelölő” képzők feltételezését. Az általános probléma a képzők produktivitásával kapcsolatos...” Megjegyzéseim: 1. A magyar nyelvtudományra jellemző a szerkezeti és derivációs elemzés „összemosása”. A produktivitási tényező a derivációs elemzés fontos kelléke, a morfémaelemzésben a gyakorisági mutatóknak van szerepük. Például: egy képző mint morféma minden körülmények között, még holtában is (vagy csak abban) képző marad, ha azt valamilyen elemzéssel sikerül kimutatnunk. 2. Kenesei István állításával ellentétben – a disztribúciót eliminációval kiegészítve – ki tudjuk mutatni az unikális *kunc-* tő létezését is. A *patt-og – patt-an, katt-og – katt-an, lob-og – lobb-an, kupor-og – kupor-gat – kupor-odik, kunkor-og – kunkor-i – kunkor-odik* stb. szavak szerkezeti elemzése meggyőzően bizonyítja egy *-og* igei szófajjelölő toldalékmorféma létezését, amely ugyanabban a jelentésben a *kunc-og, kucor-og, kurr-og, kuncsor-og, vac-og* unikális (hangutánzó eredetű) gyökeret tartalmazó szavakban is előfordul. A *vis-ít, vis-ong, bele-vis-ít* stb. szavak szintén kötött gyökérmorfémát tartalmaznak, de mivel ez a morféma nem unikális, a morfémaelemzés nem okoz problémát. A *vidor* melléknévben viszont az *-or* képzőt már elavult vagy holt képzőnek érzem, annak ellenére, hogy a *vid-ám, fel-vid-ít, vid-ul* lehetővé teszi a *vid-or* morfémahatárok kijelölését. A *vigyor, bokor, kotor, kapor, cukor, bocskor* stb. szavakban pedig csak tőmorfémát lehet kimutatni. Szociolingvisztikai ismereteink nem erősítik meg Laczkó Krisztinának (177) azt a véleményét, amely szerint a *sut* szavunk csak bizonyos frazeológiai egységekben fordul elő.

5. A morfémák osztályozása. A szóelemeket osztályozhatjuk a szóban játszott szerepük, a szóban elfoglalt helyzetük, használatuk, jelentésük, gyakoriságuk és származásuk szerint.

5.1. A szóban játszott szerepük szerint megkülönböztetjük a szó **gyökerét**, a **toldalékokat** (affixokat v. affixumokat) és a **toldalékféléket** (affixoidokat). **Affixoidoknak** az olyan tőmorfémákat tekintik, amelyek egy másik szótőhöz járulnak, de tulajdonságaik alapján inkább a toldalékokra hasonlítanak. Megkülönböztetünk **suffixoidokat** és **prefixoidokat**. Velcsovne (1968: 147) a suffixoidokat „utótag jellegű képzőknek nevezi”, mivel az összetételek utótagjaira emlékeztetnek. Ő a *-féle, -szerű, -fajta* morfémákat sorolja ide. Kenesei (1998: 75) ezeket még kiegészíti a *-né, -beli* morfémákkal. Prefixoidnak tekinthetjük a *beleszeret, melléáll* típusú szavakban előforduló ragozható igeikötöket (*belem szeret*). Vö.: Pete 1998: 143.

5.2. A toldalékok a szóban elfoglalt helyzetük szerint lehetnek **szógyökér mögöttiek** (*posztfixek*), **szógyökér előttiiek** (*prefixek*), **szógyökéren belüliek** (*infixek*), **két szógyökér vagy két morféma közöttiek** (*interfixek*), **szógyökeret közrefogóak** (*circumfixek*), **szógyökér v. szógyökök felettiiek** (*superfixek*) és **zéróak**. Az elnevezéseknek lehet egy latinos (affixum) és egy angol–német variánsa (affix/Affix). Rövidségük miatt az utóbbiak használatát részesítjük előnyben. Közülük a magyarban csak a szógyökéren belüli **infix** hiányzik, de az sem teljesen.

Az **infixnek** két variánsa van. Az egyik az, amikor például a latinban a jelen idő tövében egy teljesen idegen *-n-* vagy *-m-* elemet találunk, amely a múlt idő és a múlt idejű melléknévi igenév tövéből hiányzik. Pl.: *vincō – vici – victum* '(le)győz', *rupō – rupi – ruptum* '(el)tör'. Ez az *-n-* infix az ósszláv 'leül', 'lefekszik' igékben is megvolt a jelen idő tövében, amely *-n-* a későbbiekben a nyíltszótagúság törvénye következtében eltűnt. Ennek eredményeként a mai oroszban ezt a két igt rendhagyóan ragozzuk, vö.: *сечь* < *sed-ti, *send-om > саж > сяду, de: сел. сев-ший, *лечь* < *leg-ti > *leng-om > лаж > лягу, de: лёг, лёгший. Az infix másik fajtáját általában **belső flexiónak** nevezik, mivel ez nem idegen eredetű fonéma(k)nak morfémaértékű hangzováltozása. Ilyenek a németből ismert **umlautok** (*Vater – Väter*), **ablautok** (*les-en – las, schließen – Schluß*), az angolban a *foot – feet*. Az oroszban ige szemléleti formákat képezhetünk többeli hangzováltozásokkal: *со-бр-ать – со-бир-ать – вы-зв-ать – вы-зываеть*. A magyarban a szógyökerében vagy tövében végbemenő hangzováltozások gyakran kísérnek bizonyos morfémákat, de önálló morfémaértékük nincs: *víz – víz-es, víz-et, ér – er-es, er-et, ló – lov-at*. A többeli *e* || *ø*, *e* || *ø* alternációnak (hangzováltásnak) néha a magyarban is lehet morfémaértéke: *ebédel – ebédlő*,

vádol – *vádló*, könnytől *fátyolos* szem – *fátylas* hölgy. Laczkó Krisztina (182) a magyarban belső flexiónak a *vagy* – *van* tőváltozatokat tekinti. Ez a változás azonban nem a tő belsejében megy végbe.

Az **interfixek** morféimák közötti kötőhangzók. Az orosz összetett szavakban a tövek között általában **-o-** vagy **-e-** kötőhangzók vannak: *nap-o-xod, ogy-e-god*. A német összetett szavakban is gyakran van a tövek között **-s-** kötőhangzó: *Arbeit-s-lohn*. A magyarban a szógyökér és a toldalékok (*er-e-t, er-e-k*), vagy pedig két toldalék között (*szabadság-o-t, szabadság-o-s*) **-o-**, **-a-**, **-e-**, **-ö-** kötőhangzók fordulnak elő. Létezésüket Kiefer Ferenc is elismeri (ÜMNY. 1998: 190): *kard-o-k, ház-a-k, kert-e-k, kürt-ö-k*. Ez a nyelvi aszimmetriaelmélet alapján lehetséges is, hiszen ezek is rendszeresen ismétlődő, szegmentálható morféimák. A németben előfordul, hogy a tövek közötti kötőhangzó teljes értékű morféma: *Landmann* 'paraszt' – *Landsmann* 'földi'. A magyarban a kötőhangzók morfémaértékét erősíti a *felelős-ö-k* és a *felelős-e-k* oppozíciója.

A szó gyökerét vagy tövét közrefogó **cirkumfixek** a német múlt idejű melléknévi igenevek képzésénél igen gyakoriak: *ge-lob-t, ge-gang-en*. A magyarban a felsőfok képzésénél találkoznak velük rokonítható elemmel: *leg-jo-bb*, Néha a *leg-lehetetlen-e-bb* helyzetből is gólt lő.


A **szuperfix** morfémaértékű hangsúly vagy hanglejtés. Az oroszban előfordul, hogy az ige-szemléleti párokat a hangsúly megváltoztatásával képezzük: *разрезамь – разрезаю*. A magyarban a hangsúlynak és a hanglejtésnek az ambifixek mellett konfix jellegű kiegészítő szerepe van a folyamatos szemléletű ige-párok képzésében: *Átment/ment át* az utcán, és elütötte egy kerékpáros. A hangsúly és a hanglejtés szó szerkezetből összetett szót is képezhet: *vajas kifli – vajaskifli, orvos feleség* 'olyan feleség, aki orvos' – *orvosfeleség* 'orvos felesége', *dél felé* 'déli irányban' – *délfelé* 'dél tájban', *három felé* (hazajön) – *háromfelé* (vágja), *zöld asztal – zöldasztal* (mellett intézik el), *vizes pohár – vizespohár*.

A **zéró morféma**, ahogy erre Kenesei (1998: 71) rámutat, koncepcionális problémákat vet fel. Nullmorfémáról csak a nyelvi aszimmetriaelmélet alapján beszélhetünk, mivel nincs hangalakjuk. Laczkó Krisztina (187) szerint „a zéró morféma ... a jelek és ragok rendszerében jelenik meg”. Én úgy látom, zéró morfémáról csak a ragok esetében beszélhetünk, mivel csak nekik van vízszintes és függőleges paradigmarendszerük. A nullragok kijelölésénél elsősorban a vízszintes paradigmarendszert venném figyelembe. Semmi értelmét nem látom, hogy a magyar, angol v. német *könyv, book, Buch* főnevek alanyesetével kapcsolatban kijelentsük, hogy „az alanyesetű főnévnek is kötelezően ragot kell felvennie”, ha ezekben a nyelvekben egyetlen főnév alanyesetében sincs semmiféle rag. Laczkó Krisztinával (188) ellentétben a melléknév alapfokában sem beszélnek zérójelről. Az oroszban viszont már más a helyzet, mivel a nőnemű és semleges nemű főnevek alanyesetének van ragja. ezért a hímnemű főnevek függőleges paradigmáját is figyelembe véve jogosan vehetünk fel egy nullmorfémát, vö.: *стол, стол-а... – книга, книг-у... – сел-о, сел-а...* A magyar igeragozás egyik szám 3. személyében azonban már beszélhetünk nullmorfémáról, mivel vannak olyan ragozási típusok is, ahol nem nullrag jelenik meg, vö.: *olvas – olvas-sa, esz-ik – Majd megesz-i a fene. – Majd megesz a fene*. A nem vízszintes és függőleges paradigmatiság - rendszerzerűséggel ismétlődő képzők és jelek esetében a nullmorféma támogatottsága nem elégséges. Kenesei az *-on/-en/-ön* rag zéróallomorfiáját tételezi fel a *vasárnap* szóalakban is, amely „főnévből határozót alakít”. Ebben a kis mondatban három alapvető ismeretlem kérdőjeleztetik meg: 1. Eddig úgy gondoltam, hogy nem a rag csinál egy szóból főnevet, hanem egy szó kategoriális jelentése és a nyelv rendszere, amely lehetővé teszi egy főnévi szó ragozását (a bolgárban pl. a főneveket nem ragozzák). 2. A határozószó szófaji kategória nem tévesztendő össze a „határozó” mondatrészi kategóriával. 3. A magyar nyelvtani hagyomány szerint (valószínűleg a német nyelvtanok hatására) a *szépen, magyarul, magyarosan* stb. szavak határozóragos melléknevek, amelyeket határozószóként használunk. Halász Előd magyar–német. Ország Előd magyar–angol nagyszótárában viszont határozószóként szerepelnek. Ezek a szavak melléknevek semmiképpen sem lehetnek, mivel csak igékkel társulhatnak, ez pedig a határozószókra jellemző. A határozószó nem

ragozódik, nincs paradigmarendszere, s ezért nem is lehet semmiféle ragja. Ha lehetne, akkor a *szépen, magyarul* stb. szavak végződéseit fel kellene tudnunk váltani legalább egy másik raggal, megtartva a szó határozószói kategoriális jelentését. Ez azonban nem lehetséges. Az ÉKsz. szerint a *hétfőn* szó határozószó. Az *-on, -en, -ön* ragos vagy rag nélküli, időszakokat jelölő főneveink azonban nem minden esetben váltak teljesen határozószókká és ragjaik képzőkké. A határozószóknak nincs jelzőjük (mellénevekkel nem társulhatnak), és névelőjük sem lehet, bizonyos melléknévi névmások csak a főnevekkel egyeznek meg. Vagyis, ha azt mondom, hogy *Az éjjel/az egyik éjjel nem aludtam. Az este sokat dolgoztam. Azon a vasárnapon (a hónap első vasárnapján, utolsó hétfőjén) nem voltam Szegeden, Késő este (kora reggel, a múlt vasárnap) érkeztem Szegedre*, akkor időhatározói funkcióban használt főnevekkel van dolgunk, a *Tegnap este (korán reggel, vasárnap, hétfőn) utazott el* mondatokban pedig időhatározói funkciójú határozószókkal. Ezek a szavaink tehát többjelentésűek: használhatjuk őket főnévként és határozószóként is, a határozószóvá válás tendenciája azonban erős. Azt mondhatjuk például, hogy *Az este uszodába mentem*, azt azonban nem, hogy **A reggel uszodába mentem*, de a *Minden reggel/minden este uszodába megyek* jó mondat. A *minden* névmás nem társulhat határozószókkal: **minden holnap, *minden nagyban, *minden éjjeltájban*, vö.: *ezen a tavaszon, ezen az őszön, minden hétfőn*, de inkább *minden tavasszal, minden ősszel*, az **ezzel a tavasszal* pedig nem jó. A *Minden ünnepi ebédkor együtt van a család, Minden éjjélkor kukorékol a kakas, Éjjélkor mindig kukorékol a kakas, Minden éjjélkor mindig kukorékol a kakas* mondatok jók. A *-kor* morfémás főneveket névelőkkel azonban nem használhatjuk.

5.3. Használatuk szerint a morfémák lehetnek szabadok (függetlenek v. autonómok), kötöttek, helyváltoztatóak (ambifixek), párosak (konfixek) és összevonhatóak. A **szabad morfémákat** önállóan, más morfémáktól függetlenül használhatjuk. A gyökérmorfémák döntő többsége ilyen. A **kötött morfémák** csak más morfémákkal együtt használatosak. A gyökérmorfémák kis része és szinte valamennyi toldalék kötött morféma. Néha előfordul, hogy egy toldalékot egymagában is használhatunk, például: *Az izmusok története a festészetben. A helyváltoztató ambifixekhez* tartoznak a németben az elváló igei prefixek (*Aufstehen!* – *Steh auf!*), a magyarban az igei prefixek népes családja (*Felkelni!* – *Kelj fel!*) és az összetett igeink gyökerei (*Mennydörög, itt a vihar. – Még nem dörög a menny*). A nem igei prefixek (*megbocsátás, felkelés, leszállás*) azonban már nem ambifixek. Az *ajtóüveg* és az *üvegajtó* típusú összetételek esetében nem beszélünk ambifixekről. A **konfixek** csak párosával képesek egy egységes jelentés kifejezésére. Az analitikus alakok tartoznak ide: *házon kívül, asztal alatt, inkább sós, kevésbé sós*. Ide kívánczik a felső- és túlzófok jele (*leg-jo-bb, legesleg-jo-bb*), de a *több* középfokú alak is, amelyben a középfok jele mellett egy unikálisan kötött tőmorfémát találunk. Az összevonható morfémák az összevonás során megrövidülnek (német *in dem* > *in*, Magyar *Államvasutak* > *MÁV*).

5.4. Jelentésük szerint megkülönböztetünk lexikai, grammatikai, többfunkciós (szinkretikus) és jelentés nélküli morfémákat. A **lexikai morfémák** a szó fogalmi-tárgyi és konnotatív (pragmatikai) jelentését jelzik. A **grammatikai morfémák** különböző típusú grammatikai viszonyokat, nyelvtani kategóriákat fejeznek ki. A **többfunkciós** (szinkretikus) **morfémákhoz** elsősorban az igeik prefixei tartoznak. Ezek megváltoztathatják az ige szemléletét, módosíthatják az ige jelentését, a tárgyatlan igeit tárgyassá tehetik, vö.: *ül a lovon – megüli a lovat, úszik a folyóban – átússza a folyót*.

6. Mi a különbség a jel és a rag között? E probléma megoldását én nem látom annyira bizonyosultnak, ha szem előtt tartjuk a fent említett régi maximát, a több + és a kevesebb – szimbólumot. Zsákutcához a ragok **szóalakzáró** voltáról szóló formális, „hamis” állítást tartalmazó elmélet vezetett, amely nem tartalmazza e morfémának a lényegét. (Értékét  jellel szimbolizálhatnánk: 'lyukas garas', 'kör négyszögesítése'.) A nyelvi tények ugyanis azt bizonyítják, hogy a ragok nem mindig szóalakzáróak. Az oroszban például. több mint tíz *кмо-мо* típusú határozatlan névmás és ezernél is több *мыться*-hoz hasonló szerkezetű visszaható ige van, amelyek ragozásakor a ragok

nem szóalakzáróak, pedig azok iskolai elnevezése „végződés”, vö.: *кто-то – кого-то, у кого-то, кому-то, кем-то, о ком-то; мыться – мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь, мою-сь*. Az angolban a *he, they* névmások tárgyesete (*him, them*) alapján a *himselġ, themselves* visszaható névmások feltételezhetünk egy **-m** tárgyragot (vö. *magát, magukat*), amelyek nem szóalakzáróak. A magyarban a *szeretett volna, szeretél volna, szeretett volna, szeretettünk volna, szeretettek volna, szerettek volna* paradigmában a feltételes mód múlt idejű alakját nem a személyragok zárják le. De a *beleszeret, utánajön, mögéáll, belebotlik, elévág* stb. igék tárgyra utaló személyragjai sem szóalakzáróak: *Éva belém szeret (beléd szeret, bele szeret Péterbe, belénk szeret, belétek szeret, beléjük szeret)*. A *könyvem, könyved, könyve, könyvünk, könyvetek, könyvük* paradigmában birtokos személyragok és nem birtokjelek találhatók, annak ellenére sem, hogy ezek a ragok tovább toldalékolhatók, néha többszörösen: *test-véred-é-i-ről*. Kenesei István (1998: 77) egyetértőleg hivatkozik Kiefer Ferenc definíciójára, aki szerint „ha a toldalékolt főnév módosítható, akkor a végződés esetrag, ha nem, akkor képző”: *a régi házból – *holdfényes éjféلكor (érkezett)*. Ezzel kapcsolatban megjegyezném: 1. A képzővel toldalékolt *ház-ikó* főnév is módosítható: *régi házikó*. 2. Ha nincs **holdfényes éjfelġ*, akkor hogyan is lehetne **holdfényes éjféلكor*, de van *pont(osan) (nem egészen) éjféلكor, a jó múltkor*. 3. Ha nem tartjuk be a szavak valenciáját (szemantikai egyeztetését), akkor például **a sétáló házból* sem bizonyítaná az esetrag létezését.

A **rag** egy szófajon belüli paradigmatiszta alaktani kategória különböző aljelentéseit önálló morfémakkal fejezi ki. Egy szónak a ragozáskor váltakozó része. Ez olyan definíciónak tűnik, amely minden nyelv vonatkozásában, minden szónál alkalmazható, vagyis csak + ismertet ismer: *ház – ház-at, ház-nak, ház-ban; olvas-ok, olvas-ol – olvas*.

A **jel** képzőszerű formaképző, amely egy alaktani kategórián belüli oppozíciónak csak az egyik aljelentését jelöli, ebben a jelentésben végig megmarad. A főnevek birtokos személyragozása esetén a főnevek személyragjai a birtokos személyének megfelelően paradigmatiszta rendszerességgel váltakoznak, vagyis minden ragnak más a jelentése: *könyv-em, könyv-ed, könyv-e, könyv-ünk, könyv-etek, könyv-ük*. Egy paradigmának legalább két tagból kell állania, hogy ragozásról beszélhessünk. A rag tehát paradigmát képez, és különböző oppozíciós jelentéseket jelöl egy egész alaktani kategórián belül. Az **-i birtoktöbbsétesítő jel** nem változik személyenként (ennyiben inkább a képzőkre hasonlít), hanem az egész paradigmában megmarad, vö.: *könyv-e-i-m, könyv-e-i-d, könyv-e-i, könyv-e-i-nk, könyv-e-i-tek, könyv-e-i-k*. (Az **-e-** interfix.) A magyarban (az angolhoz hasonlóan) vannak állítmányi funkcióban használatos birtokos névmások és **-é birtokjeles** 3. személyű főnévi szóalakok. A birtokviszonyt jelölő **-é-** birtokjel és az **-i-** birtoktöbbsétesítő jel, valamint a szóalakvégi viszonyragozási többsétesítő (ez ma már elavult) nem váltakoznak személyenként, a birtokos személyragok viszont igen, vö.: *Ezek az eny-é-i-m(-e-k)*. – *Ezek a ti-é-i-d(-e-k)*. – *Ezek az őv-é-i-k – Ezek a mi-é-i-nk*. *Ezek a ti-é-i-tek*. *Ezek az őv-é-i-k*. Az **-é-** birtokjel nem vonatkozik a magánhangzó-illeszkedés törvénye: *Ezek a könyvek Klára-é(i) / Elek-é(i) / Ödön-é-i*.

Problematiszta a főnévi, melléknévi és határozói **igeneveket** képező posztfixek jellegének a meghatározása. Legújabban Sárkány Pál (1998: 431–33) teszi fel a kérdést: „Képző-e a **-va/-ve, -ván/-vén?**” Szerinte „a képzők tulajdonságai csak megszorításokkal vagy egyáltalán nem érvényesek a **-va/-ve, -ván/-vén** alakokra, míg a ragok tulajdonságai szinte teljes mértékben. Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy a kérdéses végzések nem nevezhetők képzőnek, sokkal inkább a ragok közé sorolandók”, mivel: 1. „éppen úgy csak bizonyos viszonyok között fordulhatnak elő, mint bármelyik rag, ott viszont kötelező megjelenniük, 2. a kérdéses toldalékok szóalakzáró elemek, 3. a szófajt megkötik” (432). Az olvasó számára a fent elmondottak alapján talán már világos, hogy az igeneveket képező morfémák semmiképpen sem lehetnek ragok, mivel a ragok megjelenése csak egy paradigmásorban lehetséges. A *verbum-infinitivek* „ragjai” v. „képzői” azonban semmiféle paradigmásort sem képeznek. A Jászó Anna (1998: 469–74) tanulságos áttekintést ad az igenevek szófajti besorolásáról a különböző nyelvtanokban. Ebből többek között kiderül, hogy Papp István volt az, aki először (1959 és 1962) jutott arra az eredményre, hogy az

igenévben külön szófajt kell látnunk (470). Én javasolom, hogy térjünk vissza az európai és a korábbi gyakorlathoz, és az igeneveket soroljuk verbum infinitivumként az igei szófajhoz. Így aztán semmi akadályja sincs annak, hogy az igenevek valamennyi képzőjében egy meghatározott szóalaktani kategóriát képző jelt lássunk.

Az úgynevezett kiemelő jelet (Velcsovne 1968: 188) viszont szóképzőnek tekintem, mivel nem egy alaktani kategória valamelyik oppozíciós tagjának a képzésére, hanem kettő vagy több közül egynek a kiemelésére szolgál. Rendszerességgel a sorszámnevek képzésekor fordul elő. Ezek azonban nem a tőszámnevek alaktani kategóriái, vö.: *másodállás – másod-ik állás, egy ötöd – ötöd-ik, egy-ik, mely-ik, más-ik, nagy-o-bb-ik*.

Javasolataim elfogadása esetén a következő hasonlóan viselkedő jeleink lennének 1. a *-k* többesjel, 2. az *-é* birtokjel, 3. az *-i* birtoktöbbesítő jel, 4. a középfok *-bb* jele, 5. a felsőfok *leg...bb* jele, 6. a túlzófok *legeszeg...bb* jele, 7. a felszólító mód *-j* jele, 8. a feltételes mód *-ná/-né, -na/-ne* jelci, 9. a múlt idő *-t, -tt* jele, 10. a főnévi igenév *-ni* jele, 11. a melléknévi igenevek különböző jelei, 12. a határozói igenevek jelei.

7. Képző-e a -hat, -het? Képző az a posztfix, amely egy szó valamennyi raggal és jellel képzett alakjában jelen van. Ez alapján a *-hat/-het* morféma egyértelműen képző. A képzőket azonban feloszthatjuk **szóképzőkre** és **formaképzőkre**. Az azonban nyelvtudományi döntést igényel, hogy mely jelentések nyelvtaniak és melyek nem. Az oroszban az igeszemléleti formákat külön szavaknak tekintik, a bolgárban viszont ugyanazon szó két lexikai változatának. A nyelvtani jelentéseket külön szavakkal (segédigékkel, segédszavakkal, szuppletív alakokkal) is kifejezhetjük, vö.: *bonus – melior – optimus*. Logikusnak látszik számomra, hogy szóképzőknek a szótó mögött álló morfémák közül csak azokat tekintsük, amelyek a szó denotatív-fogalmi jelentésére irányulnak, azokat pedig, amelyek szintaktikai viszonyok kifejezéséhez kötődnek, **formaképzőknek**. Ilyenek például az igefajta (ang. *voice*) képzésére szolgáló visszaható és műveltető, szenvedő igék képzői. A *-hat/-het* képzőnek más nyelvekben modális segédigék felelnek meg, amelyek azonban nem formaszók, ezért javasolom, hogy a szóképzőkhöz soroljuk őket. A kicsinyítő és beceképzők, az ige cselekvésmódjait képző morfémák is szóképzők, vö.: *kerék, gomb ↔ kerekecske, gombocska, Éva ↔ Évike, ír ↔ írogat*.

8. Inherens, többfunkciós és formális esetek. Kenesei István (1998: 74) az inherens esetek kapcsán közli az olvasókkal, hogy „az elatívisi *-ból/-ből* mindig ugyanazt a jelentést rendeli az általa toldalékoltt főnévi szintagmákhoz: 'vminek a belsejéből'”. Ez a „mindig ugyanaz a jelentés” az ÉKsz.-ban hét különböző jelentésre bomlik. ráadásul hiányzik közülük a paritívuszi jelentés (*Ivott a tejből. A tejből maradt még egy pohárral*). (Más lenne az értékelés, ha Kenesei az elatívisi *-ból/-ből* **invariáns** jelentéséről és annak **variánsairól** írta.) A dominóelv alapján ez a tény megkérdőjelezi az ehhez kapcsolódó egész állítás érvényességét. Elsősorban azt, hogy a *-ból/-ből* inherens esetet képez-e, másodsorban pedig azt, hogy a magyarban van-e egyáltalán inherens eset, vagyis olyan eset, amelynek csupán **egyetlen önálló jelentése**, pontosabban „jelentésmozzanata” van. Pár sorral lejjebb kiderül, hogy nincs, mivel a mindig ugyanazon jelentésű inherens elatívisi *-ból/-ből* eset hirtelen önálló jelentésmozzanattal nem rendelkező strukturális esetté válik, amelynek „nincs saját jelentése”, jelentését „nem közvetlenül az esetragtól, hanem az igétől, illetve általában a régenstől kapja...”: „*a (szalad) a szobából* szabadon választható elatívisi ragjának nem azonos a jelentése az *(áll) vmiből* hasonló formájú, de kötelező ragjával. Mivel ezt az utóbbi elatíviszt is régens szabja meg, tekintet nélkül arra, hogy a definíció szerint nem minősülne strukturális esetnek, annak kell tartanunk”. (Az ilyen definíciókat talán **Q** jellel lehetne szimbolizálni.) Pár lappal később (78): „Az önálló jelentésmozzanatot nem hordozó úgynevezett strukturális eseteket, többnyire a nominatíviszt és az accusatíviszt, de a magyarban a birtokosi datíviszt is, valamely régens rendeli hozzá a nominális szintagmához, és többnyire az is határozza meg?” (Kenesei 1998: 78). Ha ez valóban így lenne, akkor töprenghetnénk azon, hogy hogyan voltak képesek az ÉKsz. szerzői a *-t* morfémának **tárgyi és határozói jelentését** megkülönböztetni, a tárgyi jelentésen belül

hét, a határozóin belül pedig három aljelentéstípust elkülöníteni, ha a tárgyeset nem hordoz önálló jelentésmozzanatot. Számomra nagyon zavaró, hogy az első fogalmazásban egy főnévi eset olyan jelentést „kap” az igei régensétől, amellyel a régens maga nem rendelkezik. De miért is kellene egy esetnek olyan „kapnia” a régensétől, amelyet ő (az eset) a régens nélkül is szótári szócikkekben dokumentáltan hordoz? Az is felmerült bennem, hogy Kenesei az *inherens* szót saját alkalmi jelentésében használja. Bakos szótárában ugyanis e szó jelentése 'valamivel velejáró, vmihez szorosan hozzátartozó, benne rejlő'. A németben az *inhärent* szó jelentése 'an etwas haftend, ihm innewohnend', az angolban is az *inherent* szó jelentése hasonló: 'existing (in) as a natural and permanent part or quality of'. Vagyis ez a műszó inkább az ÉKsz. több aljelentést feltüntető eseteinek a jelölésére alkalmas.

Sárik Pál (1998: 432) szerint a determinánsi funkciójú főnév nem esetjelentést kap a régensétől, hanem a régens szabályos inflexiója *ad* esetet a főnévi determinánsnak, vö.: „Ezekben a tagmondatokban [a -ván/-vén határozói igenevesekben] azonban látszólag nincs szabályos inflexiója az igének, ami az esetet adhatná”. Az *Olvasom (olvasod, olvassa, olvassuk, olvassátok, olvassák, elolvashatják) ezt a cikket* mondat azonban csak + jeles (kivéltet nem ismerő) sarkigazsággként bizonyítja, hogy a régens látható szabályos „inflexiói” nem „adnak” semmiféle hangalakokkal és jelentéssel rendelkező esetet argumentumuknak (aktánsuknak, bővítőmennyüknek). Inkább a tárgy határozott vagy határozatlan volta determinálja a régens határozott tárgyas és alanyi ragozását. Ha Sárik Pál vélekedése igaz lenne, akkor a különböző inflexióknak különböző esetek felelnének meg. Keneseinek a régens „szabja meg” megfogalmazása viszont már megfelel a nyelvi tényeknek, mivel valóban a régens szabja meg a determináns tőle függetlenül létező egyes esetei használatának a szükségességét és az esetek megfelelő jelentésének az aktualizálását, amelynek a lehetősége azonban a főnévtől mint autoszemantikus szófajtól függ, vö.: *Ivott a tejből – *Evelt a tejből – Evelt az aludtтеjből. A nyakából folyik a vér. – A nyakából eltűnt a nyakék – *Kilép a nyakából, de: Kilép a gyermekkorból.* Ezeknek a példáknak némelyike azt is bizonyítja, hogy a régens morfémaszerkezete döntő szerepet játszhat a determináns esetének a kijelölésében. Vö.: **Lép a gyermekkorból.* Ez a szerep azonban az egyes nyelvektől függ. A finnben például az igének nem lehetőségek prefixei, és így a régens morfémaszerkezete nem befolyásolja az egyes esetek használatát, vö.: *A fiú bemegy/bejön a házba – Poika menee/tulee taloon (sisään); A fiú kimegy/kijön a házból – Poika menee/tulee (ulos) talosta.* Az én ismereteim szerint is kétféle esetrag létezik: önálló jelentéstartalommal rendelkező mono- és poliszemantikus esetek (a főnevek esetei mind ilyenek) és azzal nem rendelkező formális esetek. Az előbbieket szemantikus nyelvtani kategóriákban, az utóbbiakat pedig aszemantikus kategóriákban fordulnak elő. Strukturális funkciójuk mindkét típusú esetnek van. A formális esetekben az alapszó (ez azonban nem régens!) valóban átadja esetének jelentését és hangalakját (pl. a magyarban), sokszor csak a jelentését (pl. az oroszban) a determinánsnak, a determináns pedig kapja azt. A melléknemek, a melléknévi névmások esetei például ilyenek: *ezt a házat, ebben a házban, magát az igazgatót, magával az igazgatóval.* Az oroszban a melléknemek és a főnevek eseteinek ragjai egymástól eltérő hangalakokkal fejezik ki ugyanazt a jelentést, vö.: *этом дом – в этом доме, самого дупектора – с самим дупектором.* Nyelvi tények nem erősítik meg azt az állítást, amely szerint „a tárgyrag az *A fiúk új könyveket olvasnak* mondatban nem a *könyvek* főnévre kerül, hanem az *új könyvek* főnévi csoportra, hiszen az ige tárgya ez esetben nem a puszta főnév, hanem az egész főnévi csoport” (Kenesei 1998: 77), mivel egyrészt a melléknéven nincs semmiféle tárgyrag (vö.: *Vettem könyvet, újat – Ezt az új könyvet olvasom*), másrészt a valenciaelmélet is azt bizonyítja, hogy a melléknév a tárgy jelzője, a mondat tárgya csupán a jelző nélküli tárgyragos főnév, mivel ezen elmélet szerint a mondat kötelező bővítőménye (argumentuma, aktánsa) csak a tárgy, vö.: *A fiúk könyveket olvasnak. – A fiúk olvasnak. – A fiúk olvassák ezeket az új könyveket. – A fiúk olvassák a könyveket. – *A fiúk olvassák.*

A nyelvi tények nem igazolják korunk nyelvtudományának azt a tételét sem, hogy az úgynevezett szabad bővítőmények a kötelező bővítőmennyekkel ellentétben nem függnek az alaptagjuk-

tól, vö.: „Az inherens esetek jellemző példáiban szabad bővítményeket/határozókat látunk, melyekben az esetet nem valamely főnévi szintagmán kívüli elem követeli meg”. A „szabad bővítmények/határozók” a mondatban szintén egy alaptag determinánsai. A *gyerekek a szobában játszanak* mondatban *a szobában* determináns szabad határozó, alaptagjától való szemantikai és formai függőségét azonban a **játszik a szobába*, **bemegy a szobában*, **játszanak a levegőben* példák nem elfogadható volta bizonyítja.

9. A szavak derivációs elemzése. A derivációs elemzés a szavak képzésének lehetőségeit vizsgálja. Kiefer Ferenc (ÚMNy. 222) a szóképzésnél fontosnak tartja az alábbi három fogalom szétválasztását: a) termékenység, b) gyakoriság és c) szabályszerűség. E fogalmak elhatárolása szerintem is fontos. A gyakorisági tényező azonban szinte semmi szerepet sem játszik a szóképzésben, mivel „egy termékeny képzés lehet viszonylag ritka, és egy teljesen terméketlen képzés lehet viszonylag gyakori” (ÚMNy. 222). „Az -Vz igeképző **termékenységét** mutatják az *internet+ez*, *komputer+ez*, *klón+oz* képzések”. A képzés termékenységének a volta sem látszik igazolni azokat a feltételezéseket, amelyeket vele kapcsolatban az ÚMNy. megfogalmaz: 1. „A termékeny képzés mindig szó alapú, azaz a képző létező szóhoz járul”. 2. „...termékeny képzésnél a képzett szó jelentése mindig kompozicionális, azaz levezethető az alapszó és a képző jelentéséből”. 3. „A termékenységgel mindig feltételezi a szabályba foglalás lehetőségét”. A **terméketlen** képzésnél viszont „a fő nem önálló szó”, a képzett „szavak jelentése nem kompozicionális”, a terméketlen képzővel „új szó nem alkotható”, „a képző jelentése sem egyértelmű, sőt az sem világos, hogy a naiv beszélő felismeri-e ennek a képzőnek képző voltát”, nem tudjuk megmondani, hogy a „képző milyen szavakhoz járul”. A „naiv beszélők” száma feltételezéseim szerint több millióra rúgna, ha megkérdeznék tőlük, hogy mit is jelent például az *-oz*, *-ez*, *-öz*, *-áz* termékeny képző. Ez a szám biztosan csökkenne, ha azt kérdeznék meg, hogy mit jelent a *klón* önálló szó, a *klónoz* jelentésének a vizsgálatánál a csökkenés valószínűleg még nagyobb mérvű lenne. Ez a termékeny képző a *motoz* szóban nem önálló szóhoz járul (vö.: *mot-oszka*). A **-ság/-ség** képző az ÚMNy. (244) szerint „termékenyen melléknemekhez kapcsolódik, a vele létrejött származékok elvont tulajdonságot jelölnek: *jó+ság*, *szép+ség*, *hosszú+ság*, *széles+ség*, *beteg+ség*, *lusta+ság*. **Szorgalmasság* nincsen, mert van *szorgalom*”. Minden logikusnak tűnik, de mégsem az. Az ÉrtSz.-ban található **szorgalmasság** megerősíti azt a feltételezést, hogy szinte lehetetlen megmondanunk, milyen jelentései vannak egy képzőnek, de olyan szabályt sem igen vagyunk képesek alkotni, amely eligazítana bennünket abban, hogy az adott képző milyen szavakhoz is járul. A 248. lapon „nincs **szeretés*, mert van *szerelem*, nincs **gyűlölet*, mert van *gyűlölet*”. A hétköznapi ÉrtSz.-ban azonban van *szerelem*, *gyűlöletesség*, *gyűlölködés*. Az ÚMNy. (244) megállapítja, hogy a „főnévi alapszón a **-ság** képző nem termékeny. Az *asztalos+ság*, *szabó+ság*, *pék+ség* mintájára képzett **ács+ság* nem elfogadható, és kérdéses a *?villanyzerelő+ség*, *?üveges+ség*, *?kárpitós+ság* grammatikalitása. Lehet azonban, hogy itt a képzés azért tűnik jobbnak, mert az alapszó melléknévként is előforduló képzett szó” (244). Az **üvegeség* éppen olyan rossz, mint az **ácsság*. A *pékség*, *szabóság*, *cipészesség* azért elfogadható, mert műhelyt és üzletet jelöl egyszerre. A *Domboldal virágossága* meglepő pillanatnyi képzésként (vö. *Augenblicksbildungen*) elmevgy. A *rendőrség*, *kapitányság*, *magyarság*, *szerségség* főnévi alapszavú képzések viszont produktívnak tűnnek, vö.: *munkásőrség*. Az ÚMNy. meg sem említi, hogy ezzel a képzővel igékből is képezhetünk főneveket: *segítség*, *nyereség*. Az ÉKsz. a **-ság/-ség** főnévi képzőnek kilenc jelentését sorolja fel. Ebből az ÚMNy.-ban kettő van megnevezve.

10. A morfémaelemzés és a derivációs elemzés szétválasztása. A morfémaelemzésnél a szó v. szóalak valamennyi morfémaját fel kell tüntetnünk. A szóképzési elemzés célja a szóalkotás motiváltságának a bemutatása. Ezt a **motiváló alap** + a járulék (formáns) és a **motivált** (v. képzett) szó közti viszony elemzése teszi lehetővé. A motiváló alapnak (szónak) és a motivált szónak egy szócsaládba kell tartoznia, vagyis közös gyökerének kell lennie. Az egy szócsaládba tartozó szavak nem mindegyike között van azonban szóképzési viszony. A *ház* – *házi* – *házacska* – *házal* szavak

pl. egy szócsaládba tartoznak. Motiváló alapja mindegyik motivált szónak a *ház*. Ezek a szavak alkotják a **szóképzési paradigmát**, amelyben az egyes motivált szavak nincsenek egymással közvetlen szóképzési viszonyban. Motiváló alap nélkül nincs szinkronszóképzés. Az *ugat*, *béget* szavakban a morfémaelemzés lehetővé teszi a *-gat/-get* gyakorító képző és az *-u-*, *bé-* hangutánzó unikális tövek elkülönítését. Szinkron szóképzési szempontból azonban ezek a szavak nem képzett szavak, vagyis az ÚMNy. (231–2) szerinti „fantomtövek” szinkron morfémaelemzéssel kimutatható létező morfémák és nem „agyrémek”.

11. A szóképzés motiváltsága. A gyökérmorfémáknak a szóképzéskor — a szóalakképzéstől eltérően (vö.: *magnus* – *major* – *maximus*, *sok* – *több*) – közöseknek kell lenniök a motiváló alapban és a motivált szavakban. A **motiváló alap** lehet szó és szó szerkezet (*partra száll* → *partraszáll+ás*, *kék szem* → *kék szem+ű*). **Szóalapú képzés** esetén az alapszó lehet gyökérszó (*beszél* + *get*), képzett szó (*házal+ás*), szintetikus vagy analitikus szóalak (*legjobb* → *legjobb+kor*, *asztal alatt* → *asztal alatt+i*) és összetett szó (*mennydörög* → *mennydörg+és*). **Gyökérszós képzéskor** az alap lehet gyökérszó (*testvér* → *testvér+i*), csonkaszó (*testvér* → *tes+ó*, *Balázs* → *Bal+i*), szótó (grammatikai jelentésű morfémák elhagyása után megmaradt része a szónak: *pártoskodik* → *pártoskod+ás*, *ev-ett* → *ev+és*). Az ÚMNy. (231–2) nem tesz különbséget az egyetlen szóban előforduló unikális (*ugat*, *béget*) és a több toldalékolt szóban kimutatható kötött gyökök (*boro-gat* – *bor-ul* – *bor-it*, *has-ogat* – *has-ít*, *eml-eget* – *eml-ít*, *feny-eget* – *feny-ít*, *öbl-öget* – *öbl-ít*) között. Mindkét típus „fantomtő”. Sőt a 232. oldalon a „naiv beszélőre” (ÉKsz.: ’kevés élettapasztalattal bíró, jóhiszemű, gyakran hiszékeny’) történő hivatkozással a *tapsol*, *visel* stb. szavaknak is fantomtöve van. Úgy tűnik, hogy itt a szinkron morfémaelemzés a diakron morfémaelemzéssel keveredik. A *taps* szó önálló használata bizonyítja az *-ol* morféma képző, a *tocsik-ol* szó pedig produktív voltát. A *visel* szó pedig leíró szempontból gyökérszó. Fantom morfémákat homofon hangzás hozhat létre, vö.: *tekintéllyel* – *te_kint_éjjel*.

Az ÚMNy. (230) szerint az *-ű/-ü* képző „nem járulhat pusztá főnévhez” (*nagy hatalm+ú*, *kopasz fej+ü*). A *szigor+ú*, *gyönyör+ü*, *szörny+ü*, *dizskiadás+ú*, *börkötés+ü* szavak ezt nem erősítik meg. A *nagy hatalmú*, *kék szemű*, *kopasz fejű*, *nagy ablakú* stb. képződmények nem szó szerkezetek, hanem képző segítségével képzett összetett szavak, amelyek az összetett szavak családját és képzésének a típusait gazdagítják. A hasonló típusú képződmények nagy részét (pl. *kék szemű*, *széles vállú*) az oroszban, németben, angolban egybeírják vagy kötőjellel. A magyar helyesírás szempontjai azonban kissé mások (vö.: *jóakarátú*, *kiskaliberű ember* – *kis kaliberű ágyú*). A *partraszállás* szavunkat feltehetőleg a *partra száll* szó szerkezetből képezzük, azt azonban nem merném állítani, hogy minden *-As* képzős igei alapszavú főnevünk képzéséhez valamilyen szó szerkezet szükséges. Ezeket a főveket közvetlenül az igékből képezzük, anélkül, hogy azoknak bármilyen határozói bővítőmánya lenne. Jelölhetik a cselekvésnek, történésnek elvont fogalomként való megnevezését (*olvasás*, *etetés*, *égetés*, *égés*, *evés*), a cselekvés, történés eredményeként létrejött dolgokat (*termés*, *tojás*), a cselekvés helyét (*lakás*, *ülés*). Első jelentésben ezek a szavak a képző nélküli rokonságfogalmakat jelölő szavakhoz hasonlóan többnyire szinszemantikusak, de nem „agrammatikusak”, ahogy ezt az ÚMNy. (230) véli: **érkezés*, **maradás*, **tartozás* – *városba érkezés*, *életben maradás*, *csoporthoz tartozás*. De mondhatjuk azt is, hogy a *hajó érkezése*, *Érkezéset* *hóhérok lesték* (Petőfi), *Maradásra birtam Évát*. Érdekes lehetne a *meglepés* – *meglepetés* típusú párhuzamos képzések vizsgálata is. A *Látod azt a kalapos hölgyet?* mondat is egyértelműen cáfolja az ÚMNy.-nak (230) azt az állítását, hogy az *-s* melléknévi képző szó szerkezethez (pl. *piros kalap+os*) járul. Az viszont már a szavak összetételének és szó szerkezetek képzésének a problematikája, hogy mikor van például *kis kerekas kutunk* és *kiskerekas kutunk*, *nagy ablakos* és *nagyablakos szobám*. Szóképzési probléma viszont a **kerekű kutam*, **ablakú szobám* lehetetlensége és a *kis kerekű kút* és a *nagy ablakú szoba* lehetséges volta.

SZAKIRODALOM

- A. Jászó Anna 1998. Megjegyzések az „igenevek”-hez. *MNy.* XCIV, 469–74.
- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fischer Hans-Dieter 1987. *Einführung in die deutsche Sprachwissenschaft.* Ehrenwirth, München.
- Fónagy I. 1961. *Communication in poetry.* Word, № 17.
- Kayne Richard S. 1994. *The Antisymmetry of Syntax.* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan.* (ÚMNY.) Budapest.
- Kenesei István 1998. A todalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122: 67–80.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Keszler Borbála 1997. Képző-e a -hat, -het? *Nyr.* 121: 86–90.
- Laczkó Krisztina 1999. Alaktan – Bevezetés. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. *Nyr.* 123. 2. 175–91.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. *Nyr.* 123: 116–28.
- Pete István 1997. A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 121: 470–5.
- Pete István 1998. A magyar igeragozás típusai. In: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei.* Szeged, 133–44.
- Sárik Pál 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *MNy.* XCIV./4., 423–35.
- Tompa József 1948. *Magyar nyelvismeret.* Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Журавлёв А. П. 1974. *Фонетическое значение.* ЛГУ.

Pete István

Pete, István: Morphological and derivational analysis of words in Hungarian. The author makes a distinction between synchronic morphological and derivational analysis of words. He groups morphemes into various types according to frequency of occurrence, roles in words, usage, origin, position in the word, and meaning. He stresses the importance of distributional analysis and the necessity of taking the facts of antisymmetry into consideration.

Magyar helyesírási szótár*

Valljuk meg: olvasottság, műveltség ide, írásrutin, vizuális tapasztalat oda, mindannyian belebotlunk egy-egy olyan szóba, kifejezésbe, aminek leírásakor ingadozik nyelvérzékünk, „elbizonytalanodik” helyesírásunk. Különösen akkor, ha a szó maga olyan új vagy idegenszerű, hogy nincs mihez viszonyítanunk, igazítanunk írásképet, leírását. Ezért is tekinthető helyesírásunk egyik alpművének, nélkülözhetetlen tájékozási kézikönyvének az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent, megújult, felfrissített Magyar helyesírási szótár – helyesírásunkért, írásbeli műveltségünkért.

A helyesírás nemzeti önazonosságunk része, látható, örizhető jele, a nemzet összetartó kapcsa, olyan, mint a magyar zászló vagy a himnusz. A helyesírás szükségessége nálunk elfogadott tény, evidencia. Nem olyan nagyvonalúan kezelt dolog, mint az angoloknál, ahol az összetételek egybe-, külön- vagy kötőjellel való írása csaknem mindegy, s nem is olyan vita tárgya, mint a németeknél, ahol a nemrég lezajlott helyesírási reform csaknem botrányok alapját képezte. Az 1831-ben alapított Magyar Tudós Társaság már a következő évben elkészítette az első magyar helyesírási szabályzatot (Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai) azzal a felkiáltással, hogy „győzzön a jobb”, s nem kirekesztően, hatalmi szóval erőltette az újat, hanem demokratikusan, mintegy felajánlva, felkínálva a köz javára. Ez az elv érvényesül azóta is. Nem a törvény erejével, hanem csupán „alkotmányozó” javaslatételként, a nyelvi-beszédbeli változások tiszteltteljes követőjeként, a teljes magyarságra vonatkozó állásfoglalásként születtek a későbbi szabályzatok is. 1832 óta immár tizenegy, a legutóbbi 1984-ben látott napvilágot, s a következő szabályzat valamikor 2005–10 között jelenik meg. (Ahogy mondani szokták, egy-egy szabályzatnak illik egy emberöltőt kibírnia, hiszen a gyors változtatásokkal senki nem tudná elsajátítani.)

A helyesírás színterjedéséről is szólni kell e helyen. Van az általános iskolai szint, a középiskolai szint, a tanárok szintje (elsősorban magyartanároké) s a legmagasabb szint, a profiké, egy-egy szakterület kiemelkedő képviselőié. (Így főleg a térképészek, geográfusok, térképkészítők számára jelent meg 1998-ban ugyancsak az Akadémiai Kiadó gondozásában A földrajzi nevek helyesírása.) Így az új szótár széles rétegek érdeklődésére tart számot, igen nagy iránta az érdeklődés, ezt bizonyítja, hogy a könyveladási listán dobogós helyen volt 1999 augusztusában a Helikon könyvesbolt felmérése szerint.

A helyesírási szabályzatban a 10. kiadás óta van szótárrész. Ez azonban terjedelménél fogva szűk, így 1961-ben megalkották a Helyesírási tanácsadó szótárt (9 változatlan lenyomatot élt meg), majd 1988-ban kézbe vehették a Helyesírási kézisztótárt, ez 3 változatlan lenyomatban jelent meg.

* Szerkesztőségünk örömmel adott helyet Mínya Károly rövid, lényeglátó híradásának; egy-szersmind emlékezett a következőkre. – A szótár szerzői munkájuk VI. lapján ezt írják: „A szótár anyaggyűjtésének és szerkesztésének tanulságos történetét külön tudományos közleményben szándékozzuk majd megírni”. Reméljük, hogy ezt a tudománytörténeti dokumentumot mielőbb megkapjuk a szerzőktől, s a szótárról ennek alapján is eszmecsere indulhat meg napjaink helyesírásának kérdéseiről.

Évszázadunk utolsó évtizedében (mondhatnánk azt is, hogy a rendszerváltás, -változtatás óta) a technikai, gazdasági és társadalmi fejlődés hatására nyelvünk szókészletében jelentős változások mentek végbe: szavaink egy részének korábbi gyakorisága csökkent, más szavak fontossága pedig nőtt. (Századunkban egyébként most harmadszor fordul elő, hogy hihetetlen mértékben változott a szókincs. Először az 1. világháború, majd a 2. világháború hozott gyors változásokat. Oka a technikai fejlődés volt, valamint az, hogy a trianoni békeszerződés elvágtá az országot azoktól a német nyelvű területektől, amelyeknek fogalmait, szavait nyelvünk addig gyakran átvette a németből. Másodszer pedig 1945 után volt jelentős módosulás a társadalmi, politikai élet megváltozása miatt.) Tehát ismételten szókincsünk mozgása tette szükségessé az 1988-ban megjelentetett Helyesírási kézikönyv korszakerősítését, felfrissítését, a Magyar helyesírási szótár megjelentetését. A szakemberek joggal vélték úgy, hogy most lehetséges, szükséges és időszerű a változtatás. Ez elsősorban a szóanyag bővülését jelenti: mintegy tízezer új adattal gazdagodott a száznegyvenezer szót tartalmazó kötet, míg közel ezer idejétmúlt címszó kimaradt. (Ezt a későbbiekben részletezem még.) A félreértések elkerülése végett tehát két alapvető dolgot érdemes kiemelni. 1. A szabályzat nem változott (!), a 11. kiadás van még mindig érvényben, ezért szerepel az új helyesírási szótár alcímében a következő: a Magyar Tudományos Akadémia szabályai szerint. 2. A Helyesírási kézikönyv is használható még, csak természetesen abban sok új kifejezésünket nem találjuk meg.

A kötet szerzői: Deme László, Fábián Pál és Tóth Etelka, lektorai Keszler Borbála és Szathmári István. A változásokat négy csoportba sorolhatjuk.

1. Kimaradt a szótárból körülbelül ezer idejétmúlt tétel. Például: *cséplőellenőr ifjúgardaparancsnok, lakbéradó, lottóház, tagkönyvcseré, kőfa (községfejlesztési alap), Vörös Csillag Tsz., tsz-istálló, Nagybjom Nagyközségi Közös Tanács, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, pártcsoport, agglegényadó, széncsata, sztahanovista, bizalmi gyűlés, Abház ASZSZK stb.* Itt említhetjük meg azokat a példákat is, amelyek kicserélődtek: *tanácselnök – polgármester, tanács – önkormányzat.*

2. Új szavak, szószervezetek kerültek be. Például: *apport, apportál, barter, barterügylet, bróker, brókercég, brókerház, lízing, lízingdíj, lízingszerződés, lízingrendszer, lízinggel, tender, tenderkiírás, tendergyőztes, szponzor, szponzorál, nonprofit (szervezet), privatizáció, reprivatizáció, projekt, menedzserkalkulátor, menedzserbetegség, menedzserasszisztens, válságmenedzser, liberalizáció, liberalizálás, ombudsman, ombudsnő, szamizdat, aberráns, ablakmosó folyadék, adatbázis-hordozó, autópályadíj, autópálya-bérlet, e-mail, e-mailezik, élelmiszerdiszkont, fizető-autópálya, járműtörzskönyv, magánnyugdíjpénztár, mikró (mikrohullámú sütő), PIN kód, táj-szám, adójóváírás, áfa, áfa-törvény, szja, agrárszektor, akkreditív módosítás, akciófilm, dereguláció, Állami Számvevőszék, csecsenföld, dekóder, dominóeffektus, euró, eurokonform, eurorakéta, EU-tagság, Európai Unió, intercity, pop-corn, vezetőedző (feladatkör), NAT (Nemzeti alaptanterv), alsófokú oktatási intézmény, angol nyelvtanfolyam, diszgráfia, diszlexia, nyelvvizsgabizonyítvány, Országos képzési jegyzék (OKJ), szemléltető szöveg, Szent Korona, (s a Szent Jobb is nagy kezdőbetűs most már mint nemzeti ereklye), webgazda, weboldal, WHO, CD v. céddé, CD-lejátszó v. céddélejátszó, CD-ROM, komputer, Internet (intézmény), internet (távközlési rendszer). A kisbetűs írásmód küzdelem a hajlongó nagybetűk járványa ellen, ezt tükrözi a szótárba felvet szócsalád is: *internetcím, internetkapcsolat, internetkiszolgáltató, internet-hozzáférés, internetezik, internetforgalom, internethasználat, internethasználó, internetkiadvány, internetszabvány, internetkiszolgálás, internetszolgáltató, internettelefon.**

3. A szótár újdonsága az úgynevezett történelmi jelzést kapó földrajzi nevek csoportja: pl. *Leningrád* történelmi minősítést kapva (tört.) a *Szentpétervár* főalak alatt keresendő, de a *sztáling-rádi csatát* sem lehet *volgográdi csatára* átkeresztelni. A *Varsói Szerződés*, a *Német Demokratikus Köztársaság*, *Kelet-Berlin*, *Hazafias Népfront*, *Békevilág tanács*, *Komszomol*, *Vörös Hadsereg*, *Világifjúsági Találkozó*, *Magyar Népköztársaság* szintén történelmi minősítést kapott többek között.

4. Igen sok, széles körben elterjedt, közérdekű, közismert idegen szó fonetikus átírása is megtörtént. (Így két gonddal kevesebb: le tudjuk írni és ki tudjuk ejteni. Ugyanakkor félmegoldás, hiszen ez azt is jelenti, hogy a szó hivatalosan is befogadtatott a magyar nyelvbe, miután nem sikerült neki találó magyar megfelelőt keresni és elterjeszteni.) Néhány példa: *aerobik*, *bébiszitter*, *csip* (*chip*), *csipkártya*, *diler*, *dzsúsz*, *fájl* (*file*), *fájlnév*, *fitnesz*, *fitneszszalon*, *flopi*, *helló* v. *heló*, *holokauszt*, *kapucsínó*, *klip*, *lobbi*, *logó*, *menedzsment*, *neszkávé*, *szkinhed*, *szkennel*, *szkenner*, *szolárium*, *imázs*, *sztreccsnadrág*, *tonik*, *tviszt*, *tvisztel*, *vaksz*, *vakszol*, *videoklip* stb.

A további terveket illetően az Akadémiai Kiadó a szótárt meg kívánja jelentetni CD-ROM-on, s így a számítógép helyesírási ellenőrző programjai is bővíthetők, s ma már ez is nagyon fontos, jelentős terjesztője az újításoknak, a helyesírásnak.

Minya Károly

Beszámoló a Magyar Nyelvi Bizottság 1999. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság 1999-ben két ülést tartott. Az üléseken a bizottsági tagok részvétele általában 76%-os volt.

1. A március 18-i ülésen a bizottság gondos előkészítés alapján a Helyesírási kézikötő szerkesztésének munkálataival foglalkozott.

A szerkesztők véleményt kértek vitás kérdésekben, főképp egyes idegen szavak helyesírásával kapcsolatban. (A bizottság elé már csak az előzetes viták után is kétségesnek maradt esetek kerültek).

2. A június 15-i ülés témái:

a) Az ülés fő témája Ágoston Mihály előterjesztése volt összevető nyelvtanok írására.

Ágoston Mihály javasolta a bizottságnak, hogy indítson el, majd tegyen rendszeres és önmagából s a gyakorlatból továbbépülővé egy átfogó, hatékony és folyamatos *mozgalmat* a magyarság mindhárom régiójában, mégpedig azzal a konkrét céllal, hogy a magyarság

– egyrészt többnyelvűségi készségével (elsősorban a világnyelvivel) viszonylag könnyen, gyorsan és jól be tudjon kapcsolódni a fejlett kultúrájú mai népek világába;

– másrészt ezalatt tudatosan és minden eddiginél hatékonyabban tudjon ellenállni az anyanyelvi észjárásunk, természetes nyelvérzékünk, anyanyelvi készségünk épségét károsan befolyásoló minden idegenszerűségnek.

Úgy vélte, hogy nem elsősorban tankönyvekre van szükség, hanem az említett nemzeti cél elérésére. Ebben segítségünkre lehetnek többek között a határon túl több mint fél évszázadon át már észlelt egzakt tapasztalatok vagy legalábbis a fölsimert jelenségtípusok.

Nemcsak a rendszer- és rézszerrendszerekbeli eltérések tudatosítására lenne tehát szükség, hanem az eltérések és a hézagok(!) mellett a párhuzamos megfelelésekre és az azonosságokra való rámutatásra, azaz ezek tudatosítására is.

A bizottság határozata: Javaslatot kell tenni a Köznevelési Minisztériumnak, hogy írjon ki pályázatot kontrasztív nyelvtanok írására.

A levelet a bizottság elnöke elküldte Pokorni Zoltán miniszternek. Eddig választ még nem kaptunk.

b) Fábrián Pál elnök bejelentette, hogy elkészült a Magyar helyesírási szótár, és egy hónapon belül megjelenik.

c) A bizottság elnöke tájékoztatást adott a Helyesírásunk című iskolai helyesírási szabályzat és szótár kibővítéséről.

d) A bizottság elnöke tájékoztatást adott az akadémiai ciklusváltásról és az ezzel kapcsolatos teendőkről.

3. Mivel a bizottságban minden tudományos osztálynak van egy-egy képviselője, testületünk az MTA osztályaival állandó kapcsolatban van. Természetesen az egyes tudományterületekkel való együttműködés intenzitása változó, a szükséghez igazodik.

Az elmúlt években különösen a Földtudományok Osztályával, a Földművelődésügyi Minisztérium Földrajzínév-bizottságával, az MTA Kémiai Tudományok Osztályával alakult ki gyümölcsöző együttműködés.

4. Néhány eredményünk:

a) Különösen jelentős eredménynek tartjuk, hogy a bizottság szakmai támogatásával megjelent a Magyar helyesírási szótár.

A szókincs minden nyelvnek a legmozgékonyabb állománya; azonnal jelzi a társadalomban végbemenő változásokat. A szótárak mindig csak bizonyos késéssel tudják ezeket a mozgásokat követni, tükrözni. Az új helyesírási szótár mintegy 140 000 szavas anyagának összeállítása során a munkatársaknak és a lektoroknak fő törekvése természetesen a korszerűsítés volt. Ez az új szótár előzményéhez, a Helyesírási kézis�ótárhoz (Bp., 1988.) képest kétirányú tevékenységet jelentett. Egrészről ki lehetett (sőt ki is kellett) hagyni belőle a feleslegessé vált szavakat, másrészt bővíteni kellett a régi szóanyagot szókincsváltó évtizedünk friss elemeivel.

A szótárban szereplő mintegy 140 000 szó a teljes magyar szókincsnek (igen szerény számítások szerint 1 000 000 szavunknak) alig több, mint egytized része. Ennek ellenére a szótár – szerkesztési technikája révén – hasznos segítséget jelenthet értő forgatóinak a szótárban nem szereplő szavak tekintetében is. Azáltal ugyanis, hogy a szótár nemcsak címszavakat tartalmaz, hanem ragozott formákat és képzett származékokat, továbbá előtagokkal, illetőleg utótagokkal alkotott összetételeket is, az analógiák révén megtöbbszörözi a benne levő szóanyagot.

b) A korábbi évekhez hasonlóan a bizottság 1999-ben is részt vett a magyar nyelv hetének a megrendezésében, majd az eredmények értékelésében. A magyar nyelv hete ez évben is sikeres volt.

c) A bizottság tagjai szerkesztői (Magyar Nyelvőr: Keszler Borbála; Édes Anyanyelvünk: Grétsy László) és szerkesztőbizottsági tagjai nyelvészeti folyóiratoknak, tagjai a Magyar Rádió Anyanyelvi Bizottságának (Balázs Géza, Benczedy József, Deme László, Fábíán Pál, Szathmári István), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak: „Édes anyanyelvünk”; „Beszélni nehéz” (Deme László), „Értsünk szót!” (Grétsy László), „Tetten ért szavak” (Balázs Géza); Csillagjel” (Duna tv – Balázs Géza), „Hej, hej, helyesírás” + „Hej, hej, helyes beszéd” (Duna tv – Balázs Géza).

A bizottság folyóirata, a Magyar Nyelvőr, a művelt magyar közönség (tanárság) nyelvi-nyelvművelői igényeinek kielégítésén túl törekszik a nyelvtudomány különféle területeit érintő tudományos igényű cikkek közlésére is.

d) Fábíán Pál az MTA stratégiai kutatási programjainak keretében részt vett az idegen tudományos műszók magyarítását célzó akadémiai kiadói munkálatokban.

e) Grétsy László közreműködött az informatikai terminológia magyarítását célzó műszótár szerkesztésében. (Szerző: Kis Ádám); szintén a stratégiai kutatások keretében. – A mű sikeresen elkészült; kézírata az MTA-nál van.

Keszler Borbála

Tudományos ülés két baranyai faluban

Két rangos esemény színhelye volt a közelmúltban Baranya két faluja. Hosszúhetényben június 6-án Berze Nagy János születésének 120. évfordulója alkalmából emlékülés volt, amelyen a Hosszúhetényi szótárt mutatták be a szerzők, majd a néprajz- és a nyelvtudomány szakte-kintélyei méltatták. Alsómocsoládon, július 3-án falunap keretében ismerkedhettek meg a résztvevők a község néprajzi, nyelvjárási anyagából készült monográfiával.

A két eseményt nemcsak a szerkesztő – Pesti János – személye kapcsolja össze, hanem az is, hogy mindkét mű egy nagy néprajzi, nyelvjárási gyűjtő- és feldolgozó munka része. A tevékenység gyökerei a 30-as és az azt megelőző évekre nyúlnak vissza. A szótár és a monográfia kiadása szorosan kapcsolódik a Berze Nagy János által 1933-ban megkezdett és az egész megyére kiterjedt tanítók, kutatók, tudósok által végzett anyaggyűjtéshez.

Az emlékülésre való felkészülés már hónapokkal ezelőtt megkezdődött. A falu küldöttsége megkoszorúzta a pécsi temetőben Berze Nagy János sírját. Mesemondó és rajzpályázatot hirdettek a környék iskolásainak. Az emlékülés résztvevői láthatták a folyosón a beküldött pályaműveket, megcsodálhatták a szép rajzokat Grosch Szilárd rajztanár magyarázata közben, majd megkoszorúzták Nemes Jánosnak, az egykori hosszúhetényi tanítónak, a neves néprajzi gyűjtőnek az emléktábláját.

Az ünnepi ülést Nádor Rudolfné polgármester köszöntője után Andrásfalvy Bertalan egyetemi tanár Berze Nagy Jánosra emlékező előadása nyitotta meg. Felelevenítette a pécsi tankerületi felügyelő alakját, aki a népi kultúra már-már kiveszőfélben lévő anyagát mentette meg a pusztulástól. Műveivel megalkotta a „magyar Kalevalát”, hisz a mese-, rígmus-, ráolvasás-, monda-, szólás-, közmondásgyűjteményéből a népi hiedelemvilág – a mítosz – rajzolódik ki. Nagy Iлона népmesekutató a mesék időben és térben távoli összefüggéseire mutatott rá.

A nagynevű elődök nyomdokait követte Dalos Nándor, a ma már nyugdíjas hosszúhetényi tanár. Az ő 40 éven át gyűjtött szöveggyűjteményéből szerkesztett szótárt Pesti János. A szótár első-sorban adattár: a nyelvjárási és a fontosabb köznyelvi szavak lexikonszerű gyűjteménye. 6000 szócikkben 12 000 alakváltozatot tartalmaz, s a hozzá kapcsolódó megjegyzésekből az egykor itt élt parasztok, iparosok küzdelmes élete és műveltsége ismerhető meg.

A mű tudományos értékeiről Király Lajos főiskolai tanár szolt. Pesti János rámutatott arra, hogy hogyan örizte meg a hosszúhetényi nyelvjárás a magyar szavak ősi formáit.

Az alsómocsoládi monográfia elején a következőket olvashatjuk: „Megjelent a millennium tiszteletére, a III. évezred küszöbén”, „A község ezzel a könyvvel állít emléket a XX. század fontosabb helyi történéseinek, és egyúttal köszönti a XXI. századot”. A mű 357 oldal terjedelmű. A legnagyobb része (7–237) a falu lakóival készült beszélgetéseket tartalmazza: szántásról, vetésről, cséplésről, gazdálkodásról, gyógyfüvekről, a község múltjáról, húsvétről, babonáról, betyárokról stb.

A régi és az új felvételek alapján elmondható, hogy itt is ugyanúgy, mint Hosszúhetényben, a nyelvjárás visszaszorulóban van a regionális köznyelvi használat javára.

A beszédfelvételek után a helyi bognár kisiparral kapcsolatos tanulmány következik, majd népmeséket, hiedelemmondákat találunk, ezeket a magyar és a német nyelvjárásról készült elemzések követik, s olvashatunk egy értékezést Kulcsár Józsefről is, aki helyi tanítóként a múlt század végén először készített feljegyzéseket az alsómocsoládiak életéről.

A monográfia mintegy 200 évre visszavezethető történésekre világít rá. Abból, amit ma látunk, hallunk, lejegyzünk, még távolabbi összefüggésekre lehet következtetni. A különböző települések közti azonosságok arra utalnak, hogy csak a „jéghegy csúcsa” látszik, egy olyan korról is tudósítanak, amelyről nem maradt írott emlék – hallhattuk Tímár György történész előadásában.

Az emlékülés és a falunap szervezetségét, valamint az elhangzott előadások színvonalát tekintve, az akár a Tudományos Akadémián is lehetett volna; viszont az előadók közvetlen stílusa, az olykor elhangzó vidám megjegyzések, jóízű közbeszólások nem feledtették hogy a „szülőfaluban” vagyunk.

A kiadásért köszönet illeti a Hosszúhetényi Nemes János Művelődési Központot, a Hosszúhetényi Baráti Kört, a munkatársakat, valamint az Alsómocsolád Község Önkormányzatát, Dicső János polgármestert és még sok mást, akiket a két kötet név szerint felsorol, s nem

utolsósorban a Sümegi és a Németh Nyomdát a nyelvjárási szövegek precíz jelöléseikért, a hibátlan szedésért.

A Hosszúhetényi szótár megvásárolható a község könyvtárában és a postahivatalban 900 Ft-ért, az Alsómocsolád község helytörténeti adataira I. a helyi polgármesteri hivatalban 1000 Ft-ért.

Dezsőné Zemplényi Vera

A Magyar Nyelvőr a világhálón

A Magyar Nyelvőrrel 1999. szeptember 26. óta már nemcsak a hagyományos papírváltozatban, hanem az interneten is találkozhatnak kedves olvasóink a Soros Alapítvány támogatásának köszönhetően. A folyóirat címe a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. A fenti címről elindulva jelenleg az 1999. évi, 123. évfolyam 1. számától kezdve olvasható a folyóiratban megjelent összes tanulmány, de terveink között szerepel az archívum időben visszafelé haladó bővítése is.

A két médium közötti különbséget igyekeztünk a legmesszebbmenőkig kiaknázni, így az on-line változat azonkívül, hogy hű tükörképe a nyomtatott folyóiratnak (az önálló ISSN szám [ISSN 1585-4515] nem takar tartalmi különbséget), számos egyéb szolgáltatást is nyújt. (Hogy a szakirodalmi hivatkozást lehetővé tegyük az internetes változatot használóknak is, megjelöljük a tanulmányoknak a Magyar Nyelvőr-beli oldalszámát.)

Az on-line változat újdonsága a tanulmányokban való **teljes szövegű keresés**. A keresési lapon az olvasó egyszerre legfeljebb öt szót adhat meg, s mindegyiknél külön-külön meghatározhatja, hogy csupán a cikkekben dőlt szedéssel jelölt nyelvi adatok közt vagy pedig a tanulmányok teljes szövegében keressen-e a gép. A keresési feltételnek megfelelő cikkek a legfrissebbtől a legrégebbi megjelenésű felé haladva jelennek meg. Mivel a keresőprogram jelenleg nem szótári szavakat, hanem szóalakokat keres, hasznos, hogy a kereséshez használhatunk ún. dzsókerkaraktereket is (? – tetszőleges karakter, * – tetszőleges karaktersorozat); lehetőség van továbbá ékezet-független keresésre, ekkor például a *kor*, a *kór*, a *kör* és a *kőr* szavak ugyanannak számítanak.

A kényelmesebb olvasást segíti elő a lábjegyzetek és a hivatkozások kezelése. Amennyiben ugyanis egy lábjegyzet-hivatkozás fölé húzzuk az egeret, a lábjegyzet szövege (illetőleg ha hosszabb, akkor annak csupán az eleje) megjelenik a monitor alsó ún. állapotsorában; a hivatkozásra kattintva pedig önálló ablakban olvasható a teljes lábjegyzet. A hivatkozások megoldásával a rendszeres „hátralapozást” kerülhetjük el, ugyanis minden hivatkozás egyben kapcsolati pont is, azaz rákattintva a tanulmányvégi irodalomjegyzék megfelelő tételén találjuk magunkat, ahonnan – ha az interneten hozzáférhető (például a Nyelvőr egy korábbi számában jelent meg) – szintén egy kattintással már az idézett tanulmányba tekinthetünk bele.

A magyarul nem olvasók számára könnyebbséget jelenthet, hogy a nyomtatott változatban megjelent angol nyelvű absztraktokhoz külön (számanként egy-egy oldalon) is hozzá lehet férni, őket segíti továbbá az **angol nyelvű összevont tartalomjegyzék** is.

Az interaktivitást szolgálja a villanypostán való levelezés lehetősége: írhatnak a Magyar Nyelvőrnek egyrészt a nyelvor@c3.hu címen, másrészt levelezőprogram nélkül a Visszajelzés című oldalon. A közérdeklődésre számot tartó leveleket a **Fórumban** tesszük közzé – lehetőség adódik így vitára, hozzászólásra. Fontosnak tartjuk, hogy az interneten megtalálható számos nyelvészeti hely könnyen elérhető legyen a Nyelvőr oldalain keresztül is, ezért számos kapcsolódási ponttal hívjuk fel olvasóink figyelmét néhány ilyen hálózatra.

Nem lenne teljes a beszámoló, ha nem szólnánk a hiányosságokról. Fentebb már említettük, hogy a keresőprogram jelenleg nem szótári szavakra, hanem szóalakokra keres: ezt kereséskor

figyelembe kell venni. Komolyabb fogyatékoság, és ennek megoldására nincs kilátás, hogy a Netscape Communicator böngésző 4.x-es változatait használók az oldalakat eredeti formájukban (a böngészőprogram egy hibája miatt) kinyomtatni nem tudják. Számukra két lehetőség nyílik: át-emelhetik az oldalt másik alkalmazásba, vagy a böngészőben kikapcsolhatják a stíluslapok megjelenítését. Ez utóbbi megoldás során ugyan az oldalak esztétikai értéke csökken, de lehetővé válik legalább a nyomtatás. (A beállítás pontos menete a Technikai információk oldalon elolvasható.)

Végezetül az oldal hasznosságát illusztrálандó idézzük a látogatottsági adatokat bemutató oldalnak ezen ismertető írásakor aktuális állását: „A nyitólapot 1999. szeptember 26. óta eddig 648, a cikkeket összesen 1295 alkalommal töltötték le. Oldalainkat a következő országokban látták: *Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Csehország, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Japán, Kanada, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, Németország, Norvégia, Olaszország, Románia, Svájc, Svédország, Új-Zéland és Ukrajna.* 1999. november 18. 19.30”

Mártonfi Attila

Csakugyan „Speedez” meg „beSpeedez” a narkós?

Rácz Zsuzsa Kábítószeret című megdöbbentő szociográfiai munkájában a nyomda igen különös „helyesírással” élt: „... be voltam Speedezve ...” „... levezetjük a depressziót a Speedezés után.” „... ott már akkor ezerrel ment a Speedezés meg a bogyzás.” „... azóta is Speedeztünk meg bogyóztunk ...” „Aztán elkezdünk Speedezni.” „Először csak Speedeztünk, aztán jött a heroin...”

Nem ítéljük el a kábítószereket; segíteni, megmenteni szeretnénk őket. Hasonlóképp: nem ítélhetjük el a kiemeléssel írt szavak írásmódját, mert jóhiszemű szerzői/nyomdai megfontolásnak köszönhető a nagybetű.

Ahogy a törvényben, úgy a jelenlegi (bármennyire részletes, alapos eligazítónak szánt) akadémiai helyesírásunkban (11. kiadás) is óhatatlanul előfordul az úgynevezett **joghézag**. Az összeállítóknak – annak idején – talán föl se merült, hogy egyszer csak gond lesz még valaminek az írásmódjával. A legjobb szándék vezette a **164. szabálypont** megszüvegezőit, amikor az egytagú tulajdonnevek **mindössze 4** – kétségtelenül gyakori – **képzős** alakját illetően adtak eligazítást. Minden kisdíák tudja, hogy így a helyes – kis kezdőbetűvel –: *móriczi, mikszáthos, buddhista, jozefinizmus*. (Beszorozva természetesen akár száz meg száz analóg alakkal.) Igen ám, de a képzők száma jóval több 4-nél! Rá kell ébredni – és később okvetlenül bővíteni kell a szabálypontot, kiterjesztve a képzés lehetőségét, mindazonáltal a közös/azonos írásmódot is bemutatva –, igen: ugyanígy kicsi a kezdőbetű, ha például valakit *marikáznak* vagy *jánosoznak*; bármennyire ritka, de például a *katiltlanság/csabátlanság* is győztheti az elhagyott szerelmeit, barátot/barátnót...

A tulajdonnevek legfrissebb – ezekké „előlépett” – hajtásai a **márkanévek (193–194. p.)**. Elnagyolt, alig kidolgozott szabálytartomány ez. Mindenképp az előbbieknél, vagyis a személyneveknek a tanulásait kell itt is érvényesíteni. A Kábítószeret című könyv a hazánkban legelterjedtebb szerek, drogok felsorolásakor mindenütt nagybetűt használ: *Extasy, Speed* stb. Nos, ez utóbbi felszippantandó por márkanevéből képezte a szerző a cikk elején lévő mondatok kiemelt szavait. (Ige, igenév, főnév keletkezett.) Hadd szorgalmazzuk: **inkább kisbetűsek** legyenek! Tehát: *speedezés, speedezve/-ni...*

Utoljára hagytam egy kirívó formát ugyanezen tőből: „... ketten *beSpeedezve* olyan szexpartikat rendeztünk ...” Diák voltam, a Hamletből feleltünk. Valaki sügni kezdett: „Fortinbras!” A tanár mérges lett: „Majd én *megfortinbrasozlak*, édes fiam!” Ugye, furcsa lenne nagy *F*-fel? **Egybeírt igekötő esetén – után! – soha nem kezdődhet az ige nagybetűvel!** Legyen ez íratlan – de még jobb, ha az AkH.-ba egyszer bekerül – szabály!

Holczér József

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az Oktatási Minisztérium pedagógiai folyóiratok támogatására
kiírt pályázatának a támogatásával jelent meg.**

Szemle

Minya Károly: Magyar helyesírási szótár 496

A Nyelvőr hírei

Beszámoló a Magyar Nyelvi Bizottság 1999. évi munkájáról (*Keszler Borbála*) 499

Dezsőné Zemplényi Vera: Tudományos ülés két baranyai faluban 500

Mártonfi Attila: A Magyar Nyelvőr a világhálón 502

A Nyelvőr postájából

Holczér József: Csakugyan *Speedez* meg „*beSpeedez*” a narkós? 504

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Oreczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 200,- Ft

Előfizetés egy évre: 800,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.